

કલશક : કનૈયાલાલ માણિકલાલ મુનશી, જી. એ. એલ. એલ. જી., કો. કે. કે.

ચિત્રકાર : રવિશંકર મ. રાવન.

મંત્રી : "મદન પાણીન ગુ' કશી"

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરાશિદ્ય વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૦૨૬ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ગુજરાતી નાટ્ય

વિષય દ્ર. : ૩

ગુજરાતનો નાથ

[“ પાટણની પ્રભુતા ” પછીના સમયની વાર્તા.]

અક્ષરલેખક:

લેખક:

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

બી. એ., એસ. એલ. બી., એડવાકેટ.

અક્ષરલેખક:

ચિત્રકાર:

રા. રવિશંકર મહાશંકર રાવલ

અક્ષરલેખક:

પ્રથમ પ્રકાશન: સન ૧૯૧૯.

અક્ષરલેખક:

પ્રકાશક:

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

બાબુલનાથ રોડ, મુંબઈ.

સ્ત્રુતમ ન. વાચકાગ્રાંથીએ સાંજ વર્તમાન પ્રેસમાં છાપ્યું,
નાં ૨૨-૨૪-૨૬, મીન્ટ રોડ, કોટ, -મુંબઈ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-અંગત
૯૦ જુ

ગુજરાત

પ્રબળ અને પ્રગતિવાન,
એક અને અતુલ બને
એવાં સ્વપ્નાં જે નિરંતર અનુભવતા
ત્હેનો ઇતિહાસ ત્હેનું પરમધ્યેય હતું—
ત્હેની સાહિત્ય સેવા ત્હેનો જીવનમંત્ર હતો—
તે મિત્ર અને મહાત્મા
સદગત ભાઈ રણજીતરામના
પવિત્ર સ્મરણોને.

૨૬ ને આશા છે કે “પાટણની પ્રભુતા”ના અનુસંધાન રૂપે લખાયેલી આ વાર્તા તેહને યોગ્ય નીવડશે.

“પાટણની પ્રભુતા”ના સમય કરતાં આ વાર્તાના સમયને માટે ઐતિહાસિક સાધનો કાંઈક અંશે વધારે છે. અને એ બધાં સાધનોનો બનતો ઉપયોગ કરી, બને ત્યાં સુધી જુનાં પુસ્તકોમાં મળી આવતા પ્રસંગોની સંકલના કરવાનો તેમજ તે સાધનો દ્વારા જેટલાં પાત્રો મળી આવે તે બધાને સ્થાન આપવાનો આ વાર્તામાં મહેં પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ વાર્તાની રચના અને લખાણમાં રહેલા દોષોનું જાન મને પૂરેપૂરું છે. કેટલાક દોષે ભાષા શુદ્ધિ પર જોઈએ તેટલું ધ્યાન આપવાની તક ન મળી હોવાથી રહી ગયા છે, ને કેટલાક ખીજા અનિવાર્ય વ્યવસાયથી ઉતાવળ કરવામાં આવતા લખાણથી રહી ગયા છે. થોડોક વખત સુધી રાંઠ શિવલાલ ઉત્તમલાલ ચાક્ષિકની મદદ હતી છતાં જોડણી અનેકરંગી રહી છે. ખીજા ભૂલો કેટલીક માત્ર ઉતાવળની છે. જેમકે “ઉર્વશી લો દુષ્યંત.” કાલેજના અભ્યાસમાં શાકુન્તલ ને વિક્રમોવશીં જોખી જોખી થાક્યા પછી આવી ભૂલ વિષયની અજાનતાથી રહી ગઈ હશે એમ માનવાનો અન્યાય કોઈ વાંચક નહિ કરે એમ હું ધારું છું. પણ આ બધા દોષોથી આ વાર્તાને વિસુક્ત કરવાની પુરસદ મળે ત્યાં સુધી તેને બહાર ન પાડવી એમ નિશ્ચય હું કરી શક્યો નહિ. કારણ કે એમ કરતાં તે કદી પણ પ્રગટ થાય કે કેમ તે જાણ રહી જાય છે. તેથી આ વાર્તા જે તેવીજ પ્રગટ કરવાની ધૃષ્ટતા કરી છે. અને મહેને આશા છે કે રા. નરસિંહરાવભાઈ જેવા સમર્થ સાક્ષર પાસેથી જે ઉપોદ્ધાત મેળવવાને રા. હાજીમહમદ અ. શીવજી ભાગ્યશાળી થયા છે તે જોતાં એ ધૃષ્ટતા અક્ષમ્ય નહિ ગણાય.

વાર્તા લખવા માંડી ત્યારે સફળતાભાઈ રણજીતરામે ઐતિહાસિક સાધનો વિષે ઘણી માહિતી મહેને આપેલી, અને જે વાતની ખીલવટમાં તે ઘણો રસ લેતા તેને પૂરી થયેલી જેવા તે ન રહ્યા તે મહેને ઘણું સાચે છે.

મંજરીના મહેમાં મુકેલા સંસ્કૃત શ્લોકોની મહેનત માટે જેવીયર કાલેજના સંસ્કૃતના પ્રોફેસર રા. ચંદ્રશંકર અમૃતલાલ યુય તેમજ રા. નરસિંહરાવભાઈને આભારી થયો છું.

આ વાર્તા સાથે છપાયલાં ચિત્રો “વીસમી સદી” ને માટે ગુજરાતના જાણીતા ચિત્રકાર રા. રવિશંકર રાવલે ચીતરેલા અને રા. હાજીમહમદની ધમ્જાથી આ સાથે ફરી પ્રગટ કરવામાં આવે છે. અગ્યારમાં સૈકાના ગુર્જર જીવનના ચિત્રો વીસમાં સૈકામાં દોરવાં એ રહેલ નથી; અને તે વિષે મહારા. અને ચિત્રકારના દષ્ટિબિન્દુ વચ્ચે ઘણો ફેર રહ્યો છે. પણ જોખમ-દારીના વિભાગના નિયમને અનુસરીને, મહેં એક જાણીતા ચિત્રકારનું દષ્ટિબિન્દુ ચિત્રોદ્ધારા પ્રગટ થવા દીધું છે તે અવાસ્તવિક નહિજ લેખાય એમ હું માનું છું.

આ વાર્તા લખાઈ અને પ્રગટ થઈ તેમાં મુખ્ય ભાગ “વીસમી સદી”ના તંત્રી રા. હાજીમહમદ અહ્મદારખીયા તથા તેમના એસીસ્ટન્ટ રા. નેત્રમણીલાલ રામરામે લેધી છે. તેમની મહેનતથી છપાઈ અને તેમના ખર્ચ અને ઉત્સાહથી એ પુસ્તકાકારમાં પ્રગટ થવા ભાગ્યશાળી થઈ છે.

ભટવાડી, ગીરગામ.

મુબં.

તા. ૨૬-૩-૨૬.

કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી.

ગુજરાતનો નાથ

—

ઉપોદ્ધાત.

“ગુજરાતનો નાથ,” “પાટણની પ્રભુતા,” “વેરની વસુલાત” એ ત્રણ સમર્થ વાર્તાઓના લખનારને ગુજરાતી રસિક વાચકવર્ગ આગળ ઓળખાવવાની જરૂર કરી પણ રહેતી નથી. તો પછી આ ઉપોદ્ધાત શા માટે લખેલો? “ગુજરાતનો નાથ” વાંચીને મહારા મન ઉપર જે છાપ પડી છે તે દર્શાવતી, વાચકવર્ગના મન ઉપર પડેલી છાપ તે સાથે તેઓ સરખાવીને કાંઈ સમભાવ-જનિત સંતોષ મેળવે :—એ પ્રવૃત્તિ હેતુ આ ઉપોદ્ધાત લખવાનો છે. આશા છે કે એ અનુચિત નહિ જણાય.

આ વાર્તા—“ગુજરાતનો નાથ” એ વાર્તા—વાંચવા માટે, હેતુ સંપૂર્ણ સ્વરૂપ, રસ-મર્મ, ઇલાદિ હૃદયમનમાં ઉતારવા માટે “પાટણની પ્રભુતા” વાંચવાની આવશ્યકતા છે. એ બંને વાર્તાઓ અન્યોન્ય શૃંખલિત હોવી છે કે પ્રથમની વાર્તા માત્ર બીજીના પૂર્વ-વૃત્તાન્તનું ચિત્ર દર્શાવનાર છે એટલું જ નથી, પણ કેટલાંક પાત્રોના ચરિત્રનું પૂર્ણ ઉદ્ધાતન અને દર્શન બંને વાર્તાના સમગ્ર વાચનથી જ લભ્ય છે. વાચકે પ્રથમની વાર્તા વાંચી છે એમ કાંઈક માની લઈને ચાલવાનું ધારું છું. વિશદતા માટે કવચિત પૂર્વ વાર્તામાંથી વિસ્તારયુક્ત અંશો લેવા પડશે ખરા.

ગુજરાતી ભાષામાં વાર્તાનાં પુસ્તકો ઘણી સંખ્યામાં પ્રગટ થયાં છે અને થાય છે : ભાષાન્તરોની બાબત બાજુ ઉપર મૂકવાની છે : અપૂર્વ-રચનારૂપ વાર્તાઓ પણ સંખ્યા-બંધ થાય છે : નવાં પાત્ર પ્રતિભાચુક્ત કૃતિઓ આંગળીને વેટે ગણાય એટલી પણ નથી એ કેવું શોચનીય છે ! પરંતુ તે સ્થિતિ માટે ખેદ અહિં અસ્થાને છે. રા. કન્હેયાલાલ મુનશીની વાર્તાકાર તરીકેની પ્રતિભાશક્તિ, કલા, સામર્થ્ય એ આજ સુધી જણાયલા વાર્તાકારો કરતાં કેટલાં વિવક્ષણ છે તે પ્રશ્ન જ આપણું ધ્યાન ખેંચે એમ છે. તે પ્રશ્નની પરીક્ષા કરતી વખતે અન્ય લેખકો વિશે કાંઈ પણ યોગ્યત્વ પડે તો તે દ્વારા દર્શાવવાના હેતુથી

નહિ પણ પ્રસ્તુત વાર્તાના લેખકના પૃથક્ સ્વરૂપનું સ્થાપન કરવા માટે જ છે એમ ન્યાયી વાચક સમગ્રશે જ એમ આશા રાખું છું.

રા. કન્હેયાલાલ મુનશીની વાર્તાઓમાં એક સામાન્ય લક્ષણ એ મળે જણાય છે કે વાચકને વાર્તાના વૃત્તાન્તના ઓધમાં જોસમેર, રસની જીનતા થવા ના દઈને, વશે કે અવશે, તણાવું જ પડે છે. વૃત્તાન્તના પ્રબળ વેગમાં લેખકને વૃથા વર્ણનો, અનાવશ્યક પ્રસંગો, પાંડિત્યદર્શક અથવા દ્વિલસુરીમાં રમનારી લાંબી લાંબી અપ્રસ્તુત ચર્ચાઓ, ઇલાદિ ખેલ માટે નવરાશ જ જણાતી નથી. Digressions (પ્રસંગાન્તરતાઓ) આણે છે ત્યાં પણ ઔચિત્ય, સંયમ, વિરલતા એ ગુણો સમતોલતા સાચવે છે. આ એ લેખકનો એક અપૂર્વ ગુણ મળે તો લાગે છે. આ જમાનામાં વાચક-વર્ગને નકામાં અસંબદ્ધ લખાણો ખમવાની શક્તિ નથી, ધૂરસદ નથી, તે કારણથી જ નહિ પણ કલાનાં ખરાં તત્ત્વો માગી લે છે તે કારણથી. એ ગુણ મળે મૂલ્યવાન લાગે છે. બાજે ગુણ આ વાર્તાકારને વિલક્ષણ ઉચ્ચ સ્થાન આપનારો પાત્રોનાં લક્ષણ બાંધવાની, લક્ષણ વિકસાવવાની, કલા, અપૂર્વ કલા, અને કલાના સામર્થ્યમાં મળે જણાયો છે. ત્રીજું વિશેષ લક્ષણ વૃત્તાન્તોની ગૂંથણીમાં ચાતુર્ય—એ જણાયું છે. આ શિવાય અનેક બીજા નહાના મોટા ગુણોથી રા. કન્હેયાલાલની કૃતિઓ મળે અતિપ્રિય થઈ પડી છે તે અહિં નોંધવાની જરૂર નથી. માત્ર એટલું જ હું કહીશ કે એ સર્વ ગુણોના પ્રભાવ, સંખ્યા તે જ સ્વરૂપને લીધે, એટલો બધો છે કે ગુજરાતી ભાષાની શુદ્ધિ માટે આશ્રયી મહારૂ મન છતાં રા. કન્હેયાલાલમાં ભાષાશુદ્ધિની બાબતનાં અનેકાનેક સંબલનો નજરે પડે છે તે માટે ક્ષમા તો હું આપી સકું એમ નથી, પણ તે સહન કરી લેવાની વૃત્તિ પ્રબળ થાય છે. ખાસ કારણ એ છે કે એ સંબલનો રા. કન્હેયાલાલ કોઈ રીતની ધૂષ્ટ અનાદરવૃત્તિથી નહિ પણ પોતાની મર્યાદિત સ્થિતિને લીધે જ કરે છે એમ લાગે.

છે. એ દૂધણે સહજ સંભાળ અને સુધારે કરવાની પ્રવૃત્તિ રાખ્યાથી નિવારી સકાય છેવાં છે; તે કારણથી પણ હું સહન કરી લેવા તત્પર થાઉં છું; બાકી ખાસ તો હેમના અસાધારણ સામર્થ્ય, કલાવિદ્યાન, માનવલક્ષણ વિશે જોડી અન્વેષણશક્તિ ઇલાદિ ગુણોથી મુગ્ધ થયો છું તે જ કારણ છે.

અતિસ્તુતિના આરોપથી ડરીને આ દિશામાં વિશેષ હવે કશું ના લખતાં હવે વાર્તાના અત્તર્ગત સ્વરૂપોનું કૌંઈક દર્શન કરવું ઉચિત ગણ્યું છે. પ્રસ્તુત વાર્તામાં મુખ્ય પાત્રો મીનલદેવી અને મુંગલ, કાક અને મંજરી, ત્રિભુવનપાલ અને કાંઈકે અંશે કાશ્મીરાદેવી—એ ત્રણ યુગલો છે; બાકી જીતરતી કક્ષાએ બીજા પાત્રો પણ અનેક છે. તે સર્વનું દર્શન આ સ્થળે અસાધ્ય છે. માટે મુખ્ય પાત્રો જ હાથમાં લઈ સંતોષ માનીશું. એક વાત સ્મરણમાં રાખવાની છે: આ વાર્તામાં—વાર્તા-યુગલમાં—ત્રતાનો તથા પાત્રો ઐતિહાસિક પાયા ઉપર રચાયલાં છે ખરાં, તથાપિ કલા-વિદ્યાનની માગણીને આદર આપીને ઐતિહાસિક અંશનો લાગ કરીને કલ્પિત રચનાને પણ સ્થાન ચાતુર્યથી અપાયું છે. દાખલા તરીકે:—પ્રસન્ન-મુખી (કાશ્મીરાદેવી)નો મીનલદેવીની ભત્રીજી તરીકે સંબંધ: મુંગલની યુવાવસ્થામાં દ્રાવિડ દેશમાં મુસાફરી, ચંદ્રપૂરમાં મીનલદેવી જોડે સ્નેહસમાગમ, મીનલદેવીના ગુજરાતના રાગ કુણ્દેવ જોડે લગ્ન કરવામાં મુંગલના સાહચર્યનો મર્મભેદ, સારાંશ મુંગલ અને મીનલદેવી વચ્ચેનો વિલક્ષણ સ્નેહસંબંધ, આચારની વિશુદ્ધિ છતાં એ બેના હૃદયોનું અન્તર્ગત લગ્ન: કીર્તિદેવ જોડેનો મુંગલનો મુદ્દસંબંધ:—આ સર્વ કવિકલ્પનાની સફળ અને સખળ ઉત્પત્તિ-યો છે. મુખ્ય પાત્રોમાં મંજરી અને કીર્તિદેવ એ કેવળ કલ્પનાકૃતિયો છે: (ગૌણ પાત્રોની વાત કરવાની જરૂર નથી.) આ ઉપરાંત, કેટલાંક પાત્રો, જેવાં કે કાક, દેશલ, વિશલ, ઉબક,—ઇતિહાસસિદ્ધ છતાં હેમનો સમય જરાક પાછળ ખસેડી પ્રસ્તુત વાર્તાના સમયમાં મૂક્યો છે; તેમ જ પ્રસ્તુત વાર્તાના સમય વિ. સં. ૧૧૫૪ નો હોઈ કેટલાક પ્રસંગો એ ત્રણ વર્ષ આગળ પાછળ ખસેડી-

ને, જેથી તાણીને, સં. ૧૧૫૪ માં આજ્યા-છે તે પણ વાર્તાનું કેન્દ્રસ્થાન સાચવવા માટે કલાવિદ્યાનની આજ્ઞાને અનુસરીને કર્યું છે. આ વાર્તા છે, ઇતિહાસ નથી: ઇતિહાસની સામગ્રી લઈને રચેલી કથા છે એટલું સ્મરણ-માં રાખતાં આટલી ઇતિહાસ સાથે લીધેલી છૂટનો ખુલાસો મળવા સાથે ક્ષમા પણ મળશે જ. એટલું જ નહિ પણ એ છૂટ લેવામાં કલાવિદ્યાયકનો ચાતુર્યચમત્કાર પણ રસિક વાચકને જણાશે. કારણ કે ઐતિહાસિક પ્રસંગો મુખ્ય ભાગે સાચા લીધા છે—જેવા કે, આગ-વાની ચઢાઈ અને શાન્ત મહેતા પાટણ સાચવવા રાખેલા તે, મીનલદેવીની જાત્રા, નવ-ધણને પકડયો તે, જેંગારે લીધેલી ચાર પ્રતિજ્ઞા અને તેનું પ્રતિપાલન, હેમાચાર્યની દીક્ષા, ખતીબ ઉપર ખાતમાં થયેલા જુલમ, વગેરે; અને કલ્પનાથી ઘેરેલા પ્રસંગોની અદ્ય તેમ જ ચતુરાઈથી યથાપ્રયોજન ગ્રંથણી થઈ છે.

આ પરિસ્થિતિને પરિણામે આ વાર્તાયુગલ વાંચનારને વાર્તાકાર પ્રાચીન ગુજરાતના સંસ્કૃત્ય સમયમાં લઈ જઈને, દાલ તલવારોના ખડખડાટ અને વીજળી જેવા ચમકારાઓમાં, ધનુષ્યમાંથી છૂટતા બાણના સૂસવાટમાં, પ્રચંડ વીરપરા-ક્રમના પ્રસંગોમાં, મૂકે છે તેની જ સાથે ખરગના વિદ્યુચ્ચમત્કાર કરતાં પણ વધારે પ્રભાવયુક્ત શુદ્ધિબળના, રાત્ર્યતંત્રના, વિદ્યુચ્ચમત્કારમાં પણ મૂકે છે: જે બંને—ખરગ તેમ જ શુદ્ધિપ્રભાવ બંને—વિદ્યુતના અખ-કારા પરસ્પર ગૂંથાયલા હેવા રચીને મૂક્યા-છે કે એ વિરલકલાના દર્શનથી ક્ષણવાર આપણે મુગ્ધ થઈ જઈએ છીએ. આપણી આગળ વાર્તાનાં પાત્રો હેવાં તો જીવંત નવલંત ખડાં થાય છે, પરિક્રમણ કરે છે, કે રસ્તામાં આપણને મળે તો ઝોળખી સકીશું એમ લાગે છે. શેફરૂખીઅર અને ડિકન્સનાં પાત્રોની પેઠે આ કલાવિદ્યાયકનાં પેદા કરેલાં પાત્રો સજીવ, ચિરંજીવ, થવાનું ભાવિદર્શન મળે તો ખોટું નથી લાગતું. રા. કન્હેયાલાલ વાર્તાકાર તરીકે સજીવ સૃષ્ટિ-પાત્રોની સૃષ્ટિ-પ્રગટ કરનારા સમર્થ વિદ્વાતા છે એમ કહેવામાં મળે અત્યુક્તિ નથી જણાતી. એટલું જ નહિ, પણ એથી પણ આગળ વધીને હું કહું છું કે બીજા વાર્તાકારોમાં જે ગુણ પૂર્યું રૂપે નથી

* 'કીર્તિદેવ' મુદ્રી, 'મળ-પશ્ચિન્તામણિ', 'અગતિ' શતિખંડ, 'રાસમાલા', The Bombay Gazetteer માંનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ, 'દયાશ્રયજીવ્ય', 'જાગે-ઉલ-હિઝાવત',—એ ગ્રંથોમાં બહુ અંશે આ વાર્તાઓની ઇતિહાસ-સામગ્રી જડે છે.

જણાવે તે ગુણ રા. કન્ડેયાલાલની કલાસૃષ્ટિમાં પ્રખલ રૂપે નજરે પડે છે: તે એ કે કેટલાંક પ્રધાન પાત્રોનો લક્ષણુદેહ પ્રથમથી ધરીને વાચક આગળ એઓ રજૂ નથી કરતા, પરંતુ, માનવજીવનમાં જન્મ ખનેછે તેમ, પ્રસંગો, મહાપ્રસંગો તેમ જ અદ્ય પ્રસંગો, સાધન-રૂપ ખનીને ક્રમે ક્રમે એ લક્ષણુદેહ ધણાય છે, વિકાસ પામે છે, (evolution) પામે છે; પ્રસંગોથી ખનેલા જ્ઞાન-ત અને પાત્રોનાં સ્વરૂપલક્ષણ એ ખેની પરસ્પર ગૂંથણી અદ્ભુત કલાવિધાન વડે કરાઈ જણાય છે. આમ જ્ઞાન-ત અને પાત્રલક્ષણ પરસ્પર સંશ્લિષ્ટ રહે છે; જ્ઞાન-તનું વાતાવરણ અસંબદ્ધ-પાત્ર-લક્ષણને સ્પર્શના કરનાર—શિલ્પિરૂપ, જુદું પડેલું, નથી રહેતું. ઉદાહરણ, મંજરી અને કાક, મીનલદેવી અને મુંગલ, એ યુગલોના લક્ષણુદેહનો વિકાસ આ વાર્તાયુગમાં કેવા થાય છે તે તપાસ્યાથી જણાય એમ છે. એ તપાસ સવિસ્તર કરવા માટે અહિં અવકાશ નથી. સંક્ષેપમાં ઇશારો કરી સકારો. તે કરતા પહેલાં એક વાત કહેવાની ઇચ્છા થાય છે: ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ના સમર્થ રચનારની કૃતિ જોડે આ વાર્તાઓની સરખામણી કરવા માટે સમાન ભૂમિ નથી, કેમકે ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ એ માત્ર કલાવિધાનનું ફળ નથી, એક સંશ્લિષ્ટ વાર્તા નથી, પરંતુ, રા. આણંદશંકરે એક સ્વચ્છ સ્તુતિરૂપે કહ્યું છે તેમ, એ ‘સરસ્વતીચન્દ્ર પુરાણ’ છે. આમ છતાં પાત્રસૃષ્ટિની કલાનો સમાન અંશ લક્ષમાં લેતાં એટલું મહેન તો લાગે છે કે ગોવર્ધનભાઈની સૃષ્ટિ યદ્યપિ સજીવ છે તથાપિ રા. કન્ડેયાલાલની પાત્રસૃષ્ટિ આગળ એ સૃષ્ટિની સજીવતા બિતરતી લાગે છે. ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’નાં પાત્રો તેમજ જ્ઞાન-તો અને વણીનો અતિશય ભારને લીધે ઓળખપણ લાગે છે, તંહારે પ્રસ્તુત વાર્તાઓના તે જ અંશો સુશ્લિષ્ટ, સંયમગુણથી ધણાયલા, હોઈ પૂણું કલાવિધાન દર્શાવે છે. અસ્તુ, વિષયાન્તરતામાં પડીશું નહિ. તંહારે, પ્રસ્તુત વાર્તાનાં મુખ્ય પાત્રોનું દર્શન સંક્ષેપમાં કરિયે. મંજરી અને કાક—આ જોડું જોડાય પહેલાં, જોડાય પછી જોડાયું છતાં વિલક્ષણ ગર્વભર્યાંને લીધે છૂટું, અન્યે અસાધારણ સંયોજનો પરિણામે પ્રેમના, પ્રેમાચારના, અર્થાત્મક પ્રકારોના વજ્રલેપથી જોડાયેલું, ખરેખર નીન કલાવિધાયકતા હાથે જ રચાયું છે. ખંભાતમાં અસાચારથી મંજરીને ખચાવીને આણનાર કાક તરફ મંજરી ઉપ-

કારના સ્વાભાવિક પરિણામરૂપ આદર, પક્ષપાત, કે હેવા ભાવથી જોઈ સકતી જ નથી. ઉપકાર, હેતુ પરિણામ આદર, પક્ષપાત; હેતુ પરિણામ યોગ્યો યોગ્યો પ્રેમ;—હેવી રૂઢ પ્રણાલીમાં આ કલાવિધાયકતા કલા સરકી જતી નથી. હેને તો કેાઈ સમર્થ, દદ, પાપાણુ લઈને વજ્રાખાત જેવા પણુ અંદરથી મુદ્દુ ટાંકણાના પ્રહાર વડે અલૌકિક પૂતળાં ધડવા છે, તે ધરીને જોલેશિયાના શિલ્પીએ જન્મ હેને સજીવ કરી હતી તેમ, તેથી પણુ અધિક-ગુણ ચમત્કાર વડે એ પૂતળાંને જીવતાં નગતાં ચલાવવાં હલાવવાં છે. અને તેમ થયેલું આપણે જોઈયે જ છિયે. વાર્તામાં આ જોડાને ધડનાર સર્વ પ્રસંગો અહિં ગણાવી સકાશે નહિ. પરંતુ આ પૂતળાં ધડાયાં, સજીવ થયાં, તે કમ જોવાય તેટલા જોઈયે. મંજરીને કાક-ભટ્ટ નહિ પણુ કાકભટ્ટ જ જણાયો, પંડિત નહિ પણુ માત્ર વિદ્યાવિમુખ લલદેવો જ નજરે પડ્યો, તેથી હેના આદર્શમાં એક ક્ષતિ પ્રગટ થઈ. મંજરી યોતે અસાધારણ વિદ્યાસંસ્કાર-વાળી અને આ વિદ્યાદીન—એ ખેનો યોગ જ કંઈથી ધણાય! ખંભાતથી પાટણ જતાં, કાકની વિદ્યાવિન્યતા જણાયા પછી, ગર્વિષ્ઠ મંજરી કાક જોડે થોડું જોલતી, મહેરબાની કરતી હોય તેમ ગર્વથી અને દયાથી જોતી અને કાક યોતે “નન્દી પાવતીને જે માન આપે હેવા માનથી હેના સ્વામ્યું જોઈ રહેતો,” હેની સેવા કરી કૃતાર્થ થતો હતો. મંજરી ગર્વિષ્ઠ હતી છતાં શુદ્ધ સંસ્કારી, નિખાલસ હૃદયની, આનન્દી, હતી તેથી જડ કાકની સસંકાય વાતોમાં કાંઈક રસ લેતી હતી. કાકને માર્ગમાં મંજરીથી છૂટા પડવું પડ્યું; પછી અન્ય પ્રસંગો ઓળંગી પાછા મંજરીને અને કાકને પાટણમાં આપણે જોઈયે: મંજરીના આદર્શનું દર્શન કરિયે. હેના યોતાના જ શબ્દો સાંભળીશું:

“ખા!...હું તંહારા કાળની નથી.—ત્રિભુવન ગળવનારા મહાકવિયોના કાળની છું; હું પાટણની આલણી નથી—પણુ આલા, વિષ્ણુ અને રુદ્રને ઓળામાં છુપાવવાની હોંસ ધારતી બીજ અનસ્યા છું.”

“તંહારા રૂપમાં લયકર શક્તિ છે: એટલે લાલસાના સેવકો દુઃખ દેવા આવશે, દુઃખ દેશે—રીપાવશે. પણુ હું કોને પરણું?... જ્યાં જોઉં છું ત્યાં વ્યંતિયાઓ નજરે ચડે છે. હેમાંથી કોની દાસી થાઉં?”

મંજરીના તો નાથ ધણા હતા: હેબે ગણાવ્યા; કવિવર કાલિદાસ;—હેનો નિરંતર સહવાસ, ગગનવિહારી મેઘોનું ત્હેની સાથે દર્શન, પોતાનાં બંનેનાં સંતાનો—શકુન્તલા, પુશ્પવા, માલવિકા; બીજા હેનો પતિ જામ-દગ્ધ પુરશુરામ. આમ વિદ્યા અને શસ્ત્ર-પરાક્રમના મિશ્ર આદર્શો પૂજનારી મંજરી છે. હેનો આદર્શ પતિ તો

કૈલાસ દ્વર્ધર્ષ: કાલામિરિવ દુઃસહ:

હતો. કાશ્મીરાદેવીએ શૂર કાકનું નામ, પતિ તરીકે, સૂચવતાં મંજરી કહેછે:

“ખા!...એ તે મ્હોટો યોધ્ધા ને એ મ્હોટો બ્રાહ્મણ! નથી આવડતું સંસ્કૃત—નથી પૂરા સંસ્કાર—નથી મ્હોટો યોધ્ધા.” “ખા! હું—હું—કાકને પરણું? કંઈ હું—અને કંઈ લાંટનો ભટકતો ભટ!”

આ ગર્વભર્યા વચ્ચેનાં છાંતેમાને સાંભળતા કાકે મંજરીના શ્લોકો ગોખવા માંડ્યા: કૈલાસમિવદુર્ધર્ષમ એ શબ્દો હેના મગજમાં વાગ્યા. પોતાને પરશુરામ આગળ નિઃસત્વ દીઠો. મંજરીને લાયક પોતે નથી એ બાન થયું. “હું અદ્ય છું, વિશાળતા નથી.”—એમ મનમાં લાગ્યું. પછી અન્તરાત્મા ઊઞ્જ્યો; મનમાં નિશ્ચય કર્યો: “મંજરી: હીક છે. તું પણ જોજ, કહિયુગ આવ્યોછે, પણ મ્હારી રગમાં શુદ્ધ, સનાતન, લોહી ફરેછે. તું પણ જોજ કે કાક નિર્માલ છે કે રાજવિમર્દન છે.”

બીજા પ્રસંગ વિધિયે—વિધિના સાધન-ભૂત આપણા કલાવિધાયક—ધડ્યો: મંજરી-ને ઉદામ્બેતાના સેવકા ઉપાડી જતા હતા તેમાંથી કાકે શરતાથી બચાવી. ખેલાન અવ-સ્થાવાળી મંજરીને ખબે ઊઝડીને કાક ત્રિભુવન-પાલના મહેલ તરફ લઈ જતા હતા. મંજરી એ—ખેલાન દશામાં—નિઃશ્વાસ મૂક્યો. “ચન્દ્રની અપૂર્વતા શરમાવે હેવું સુમધુર મુખ આવડ્યું પાસે જોઈ પ્રેમ-અર્ચનાથી ત્હેને વધાવી લેવા” કાકનું હૃદય તલસી રહ્યું. “પણ ત્હેણે પ્રયત્ન કરી મન વાડું.” મંજરી બાનમાં આવવા લાગી. કાકે કહ્યું: “મંજરી! ગભરાતી નહિ.” “કાણુ કાક! મ્હને પેલો પકડી નાચ-છે.”—એમ કહી હબકેમરી મંજરી કાકને વળગી પડી. અજણતાં કાકે ત્હેને છાતી ચરસી દાખવી.

“શું કામ ગભરાયછે? મ્હેં બદમાશોને મારી હાંક્યા—હવે નિશ્ચિન્ત થા. બચ્ચાની ખાત્રી ચતુર્તા, પૂરા બાનમાં આવતાં, મંજરી કાકના

હાથમાંથી ફૂટી પડી. બાન સાથે અભિમાન પ્રગટ્યું. કાકને ગર્વતિરસ્કારથી જોઈ રહી. બોલી: “મ્હને કંઈ લઈ જતા હતા?”

કાક: “હું?—એમ પૂછો કે હું? કંઈથી લઈ આવ્યો. ત્હમને હરામખોરો ઉપાડી જતા હતા. હું અડધા કોશ દોડી ત્હમને પાછો લઈ આવ્યો. તેમાં કાંઈ ચુનોહ કર્યો હોય તો ક્ષમા કરજો.”

મંજરી નરમ પડી કાકનો હાથ ઝાલી બોલી: “કાક માફ કરો. ત્હમે મ્હને બીજી વખત બચાવી. ચાલો કંઈ જઈશું?”

ત્રિભુવનપાલને ઘેર ત્હેને પેંચાડી, બધાંએ તુષ્ટ થયાં. મંજરી કાશ્મીરાની સોડમાં ભરાઈ. કાકે કથા કહી. કાશ્મીરા બોલી: “મંજરી! કાકને હવે શિરપાવ આપ્યા વિના છૂટકો નથી.” “શા શિરપાવ?” “આરતો!” કહી કાશ્મીરાએ મંજરીના જમણા હાથ તરફ હાથ ધર્યો. મંજરી ખીકથી કાશ્મીરાને વળગી પડી. કાક ગયો.

સંયોગોનું અને મિત્રોનું દખાણુ વધ્યું. મંજરી નિરુપાય બની. કાશ્મીરાદેવીની યેજનાને વશ થઈ મંજરી કાકને મળી તે વખતે બોલી:

“શા માટે મ્હને દગ્ધોછો?” કાક, “હું દગ્ધુ છું?” મંજરી: “હા. ત્હમે દગ્ધોછો, ખા દગ્ધોછે, પડિતજ દગ્ધોછે. હું નિરાધાર છું—નખાપી છું—મ્હારા દાદા દુર દેશ પડ્યાછે. મ્હારી પાછળ હજાર હાથનો રાવણ પડ્યોછે. તેથી ત્હમે મ્હને ગભરાવો-છો; તેથી મ્હને કાંઈ સૂઝતું નથી: તેથી મ્હને ત્હમારી સ્ત્રી બનાવવા માગોછો; ત્હમે બધાં આ કેર વર્તાવતાં શરમાતાં નથી?”

કાક: “કેર વર્તાવિયે છિયે? ત્હમને એમ લાગેછે? તો મ્હારે નથી પરણવું.” મંજરી તિરસ્કાર અને કટાક્ષથી બોલી: “ના. ત્હમે શા માટે ના પાડો? ત્હમે બબ્બે વખત મ્હને મરતી બચાવી; કાશ્મીરાબા કહેછે કે ત્હમે મ્હારા હાથના અધિકારી થયાછો.”

[હાથનો; હૃદયનો નહિ; હૃદય આપવાને મંજરી તૈયાર નથી.]

કાક: “પણ હું? કંઈ કહું છું?”

મંજરી: “ત્હમે ભલે મ્હોડે નહિ” કહેતા હો—મનમાં કહેતા હશે.”

[કાકની મૂલ્યવલનામાં મંજરી ભૂલ્ય કરતી હતી: કેમકે]

કાક બોલ્યો: “શા માટે જુડું કહું? હું જાણું છું કે ત્હમારો પતિ થવાની મ્હારામાં,

યોગ્યતા નથી. ત્હમે વિદ્વાન છો. હું વગર ભણેલો છું, ત્હમે સંસ્કારી છો, હું ગામડિયો છું. હું અધિકારી નથી. માત્ર દાસ છું.”

છતાં પરણવા તૈયાર કેમ થયો હતો? મંજરીના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કાક ખુલાસો આપે છે: “ત્હમારે માટે. ત્હમારે માથે ચક્ર ભમે છે તે ખબર નથી?”

મંજરી બીજાને પથણી તો ઉદા ત્હની પૂંઠ્ય છોડે; કારણ કે મંજરી કરતાં આખરે ઉદાને જ્ઞાતી હતી.

“ત્હારે પરણ્યા વિના ત્હારો છૂટકો જ નથી.” તિરસ્કારથી મંજરી બોલી.

કાક: “હા. કાં તો ત્હારી સાથે કે જૈન મંત્રી સાથે.”

મંજરી: “મહને પરણીને શું કરશો?”

કાક: “તે પરણ્યા પછી કહીશ.”

મંજરી: “ત્હમે જાણો છો? હું ગર્વિષ્ઠ છું; ત્હારા આચાર વિચાર વિચિત્ર છે. ત્હમને તે કેમ રચશે?”

કાક: “તે ત્હારે જોવાનું છે.”

મંજરી ત્હારે જવા તત્પર થઈ; કાક બારણા આગળ માર્ગ રૂપીને બિભો.

મંજરીને લાગ્યું કે ત્હના સ્વાતન્ત્ર્યનો, સંસ્કારનો, ત્હની શુદ્ધતાનો, ભવિષ્યનો વિનાશક —યમરાજ ત્હાં બિભો હતો. એ વિચાર આવતાં ત્હની હિમ્મત, ગૌરવ, દૃઢતા જતાં રહ્યાં. તેણે આંખપર હાથ મૂકી રહી દીધું. કાક પીગળ્યો: “મંજરી! શું કામ રહે છે?” “અનાથને નસીબે આંસુ બીજું શું?” “ત્હારે નાથ થવું છે, ને એ આંસુ સૂકવવાં છે.”

મંજરી (આંસુભરી આંખે કાક તરફ જોઈને): “કાક! ત્હમે ત્હારા પર અનહદ ઉપકાર કર્યો છે.” થોડી વાર જોઈ રહી. કાક આંસુ-સરમાં તરતાં એ અપૂર્વ કમલો, નિરખી રહ્યો.

“એક ઉપકાર વધારે કરશો?” —દયા મણો અવાજ, મુખચર્ચા, મંજરીના વચનને અજ્ઞેય બનાવતાં હતાં. કાકે કબૂલ કર્યું: “જે કહેશે તે.”

“મહને પરણ્યા પછી ત્હારા દાદાને ઘર મૂકી આવજો.”

આ વજાબાત પડ્યો. મંજરી ચાલી ગઈ. આમ મંજરીએ કાક જોડે લગ્ન કબૂલ કર્યું. કાક ધર્મસંકટમાં પડ્યો. ધડબાંજ મનમાં થઈ; હેનું હૃદય ત્હમાં વળી ધડાયું. નિશ્ચય

કરી ઉદા મહેતાને સમજાવવા ગયો કે મંજરી-ને સતાવવાનું છોડી દે—કાકને ઉદ્દેશ એ હતો કે ઉદા છોડી દે તો નિર્ભય મંજરીને પોતાની જોડે લગ્ન કરવાની ફરજ પડે નહિ. અને એ સુકત રહે, અને લગ્ન વિનાની રહી સુખી થાય. કાક કપટી ઉદાથી હાથે. તેણે મન આપ્યું નહિ તો વચનની તો વાત જ શી? કાક આ પ્રસંગમાં મંજરી તરફના ઉદાર પ્રેમને બળે ઉદા આગળ બોળા બની ગયો. હેને યુક્તિમાર્ગ આવડ્યો જ નહિ.

આખરે મંજરી અને કાક સંયોગબળના દબાણે બંધાયેલી લગ્નપ્રતિબંધમાં જોડાયાં. બસ, એટલું જ. કાશ્મીરાદેવીએ મીનલદેવીને એક વાક્યમાં કહ્યું તે રીતે,—ઉદા એ છોકરી-ને પરણવા માગતો હતો, એટલે એ બેને (કાક અને મંજરીને) કાશ્મીરાદેવીએ પરણાવી દીધાં.

ખરે! આ તે પ્રેમલગ્ન? હૃદયલગ્ન? —પણ કલાવિધાનકુશલ કવિ, વિધિની પેઠે જ, હૃદયનાં નીચેનાં પડ નીચે થઈને બેઠાં ઝરણા-ની ગતિ જોઈ સકે છે. અને યોગ્ય સમયે, અને યોગ્ય ભૂમિકા આવતાં, તે પ્રવાહને ઉપર એચીને સર્વ હૃદયભૂમિને બીજવે છે, પ્રેમકુસુમોને કમે કમે પ્રગટ કરી હસાવે છે; તે આપણે આગળ ઉપર જોઈશું. એ ઝરણાની આંખી અણુધારી આપણને થાય છે; સંજોગ મહેતાના ઘરની વાડીના પાછલા ભાગમાં કાવત્રાખાજોનું મંડળ ભરાયું હતું ત્હમાં કાકે અપૂર્વ રાજ-નીતિનો ઉપદેશ ગૌરવભરે કથોં તે વખતે, ગુપ્ત વેશે ગુપ્ત રહેલાં ત્રિભુવનપાલ, કાશ્મીરાદેવી, અને મંજરી, એ ત્રણના હૃદયમાં કાકના પ્રભાવની નવીન છાપ પડી; મંજરીના લગ્ન પછી ‘આનંદરાત્રિના અનુભવ’ માં કંટુ પ્રસંગો-માંના એક પ્રસંગનું સ્મરણ—કાકે ઉચ્ચેરોઈ જોઈને પોતાનો અધિકાર લીધો, “તું ત્હારી છે, સમગ્રી? ” એમ કહી એક જલ્મ મારી મંજરીને ભુજયુગલમાં બીડી, “પ્રચંડ બિંમીઓના સત્ત્વ સરખું એક ચુમ્બન ત્હને કર્યું,” તે સ્મરણ, એ “ત્હના હૃદયના અશુદ્ધ સ્પર્શનું” સ્મરણ—મંજરીના હૃદયમાં હજી સાલતું હતું, કાક તરફ તિરસ્કારનો ભાવ ચાલુ હતો. એ “બધી કંવાસમાં જાણે અજાણ્યે એક અમીતું બિન્દુ પડ્યું.”—આ અમીતું-કવિની કલ્પનાની ઉચ્ચ-વિદાર્પિણી મેઘમાલામાંથી પડ્યું. આગળ ઉપર સમય વનવાટિકા ખીલી, તે આ બિન્દુના પ્રતાપે.

આ કાવત્રાખાજના મંડળમાં અણુધાર્યું બંગાણ પડવાની સાથે ગુપ્ત વેશે આવેલો ઉદા

ગ્રામ વેશવાળી મંજરીનું હરણ કરી ગયો! કાક સોધવા નીકળ્યો. ઉદાની કપટયુક્તિથી જાણે માર્ગે સોધમાં ગયો. ઉદાએ ગુપ્ત ભાંયરાના ખંડમાં સંતાડેલી મંજરી અને તે જ સ્થળે બન્ય ખંડમાં પૂરાયલા કીર્તિદેવ વચ્ચે સંસ્કૃત શ્લોકમાં વાર્તાલાપનું પ્રકરણ અસ્થાને જણાવું હોય તો ભણે, આપણી આ ચર્ચાના વિષય બે પાત્રોના હૃદયવિકાસ માટે તેમાં કલાવિધાને વેરેલાં બીજ જડેછે. તું કાની પત્ની? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા પહેલાં કાક વિષયે મંજરીની હૃદયવૃત્તિમાં જે ક્રમશઃ ફેરફાર થયે ગયાછે તે એ પ્રકરણમાં જોઈ લેવાની વાચકને વિનંતિ કરવી બસ છે.

આખરે કાકને બુદ્ધિ અને દેવકૃપાની મદદથી મંજરીના કેદખાનાનો પત્તા લાગ્યો. મંજરીએ કીર્તિદેવ વિના આવવાની ના કહી. નિરાશ થઈ કાક પાછો ગયો. બીજે દહાડે રાત્રે પાછો બંનેને છોડવાવા આવ્યો, તો કીર્તિદેવે સ્મરણ આપ્યું—કાલ ભૈરવને મ્હારો પિતા કેણુ તે પૂછી આવવાના વાચદાની આ રાત્રિએ; તે પૂછવાને કાકને મોકલ્યો. દરમ્યાન ઝીણીઝીણી બાતમી મેળવી સર્વેશ બનેલો મુંબલ કેદખાનાની ગ્રામ જગામાં આવ્યો; કાકે તૈયાર રાખેલાં કૂવા ઉપરનાં દોરડાં કપાવી નાંખ્યાં; કાક કાલ ભૈરવને સ્થાનકેથી પાછો આવેલો મુંબલના મૂકેલા સેવકને હાથે પકડાયો. આ વખતે મુંબલ અને કીર્તિદેવ વચ્ચે પ્રબળ દ્વંદ્વબુદ્ધિ ચાલી રહ્યું હતું! મંજરી આ બુદ્ધિ જોતી સંતાપથી બિભી. કાકને આવવાની વાટચ જોતી અધીરી બની; અને “કાક જોવા અપ્રતિમ વીરની અણમોલી જિંદગીને તંબુલે અને કીર્તિદેવે નકામી જોખમમાં નાંખી હતી” એમ તેને લાગ્યું! આમ કાક તરફ વૃત્તિ બદલાવામાં બીજવિકાસનો ક્રમ ભરાયો. હૃદયભાવ અને કલ્પનાબળ બંનેના પ્રભાવથી, સૌમાગ્યનાથે મમ જોને વણુવેલો તેની તરફ હૃદય બિલટયું. મુંબલ કીર્તિદેવનો વધ કરે તે પહેલાં “ખખરદાર!” એમ ગારવયુક્ત કાકની ગજની થતાં ચમ્કર ફરી ગયું. કાક ઉપર મુંબલે તરવાર ઉગામી તેટલામાં તો કૂદીને મંજરી વચમાં પડી. “કેણુ છે તું?” એ મુંબલના સંકોધ પ્રશ્નનો ઉત્તરમાં “હું! કાકભટ્ટની અર્ધાંગના” એમ મંજરી બોલતાં, “તું અહિંયાં ક્યાંથી?” એમ પૂછ્યું એટલે—“મ્હારા સૌભાગ્યનાથની સાથે” કહી મંજરી કાકને ગળે વળગી રહી.—બધા ખુલાસા થઈ

ગયા; સમાધાન થઈ ગયાં! બધાં રાજગઢ ગયાં. બીજે દિવસે મંજરી તથા કાક જૂનાગઢ જવાને નીકળ્યાં. રસ્તામાં મંજરીના હૃદયમાં વળી આદ્રતા વધવાના પ્રસંગ બન્યા; કાકનો વારો ગર્વ ધરવાનો આવ્યો; મંજરીનો ગર્વ શિથિલ થયો. જયદેવ મળ્યા—અણધાર્યાં; ખેંગાર નાડો, તેને પકડવાને તેની પૂઠે પડવાનું કર્તવ્ય કાકને માથે આવ્યું; મંજરીને સૌમત્રી જોડે જૂનાગઢ ઉના માતામહને ઘેર મોકલી દીધી. જૂનાગઢમાં કાક ખેંગારનો કંદી થયો; મંજરીએ બુદ્ધિચાતુર્યથી તેનું કેદખાનું સોધ્યું; તેને છોડવાને તેની જોડે જંગલમાં પ્રયાણ કર્યું; અંતે કેટલાક આશ્ચર્ય. જનક પ્રસંગોમાં ભાગ લીધા પછી એ જોડું અણધારી રીતે પાટણ પહોંચ્યું. શુભેચ્છાએ આ એમ તિરસ્કારવચન આરંભકાળમાં, મદ-મત્ત દશામાં, બોલનારી મંજરી કાકની જોડે હંસની હંસી બનીને રહી. આ હૃદય-પરિવર્તન અદ્ભુત છતાં વિકાસક્રમે વાર્તાના પ્રસંગો વડે રચાયલા પ્થાનમાં લેતાં ચમત્કાર-રૂપ તથા દેહ; ચમત્કાર માત્ર વાર્તાકારની કલાનો જ દીપ્તે.

આ હૃદયપરિવર્તનમાં ત્રણ મુખ્ય ક્રમ-સ્થાન છે તે નજરમાં ગોઠવવાથી રસ પડે એમ છે. હસ્તદાન થયા પછી પ્રથમ રાત્રિયે “આનન્દરાત્રિનો અનુભવ” એ પ્રકરણમાં પ્રથમ ક્રમ છે; જેમાં કાકનો સગવડ તિરસ્કાર કરનારી મંજરીનાં તીક્ષ્ણ વચનો સાંભળી કાક એકવાર બલાત્કારચુમ્બન કરેછે, તરત મંજરીના ખડખડ હસવાથી અને વિશેષ તિરસ્કારવચનોથી કાક ગલાનિ પામેછે, અને છેવટે પથારીમાં મંજરી અને પારણાના ઉભરા પાસે પાધરીનું અરીકું કરીને કાક—એમ રાત્રિ ગાળી “આનન્દરાત્રિનો અલૌકિક અનુભવ બંનેને થયો” વર્ણવેછે.

બીજો ક્રમ કીર્તિદેવની જોડે મુંબલનું સમાધાન થયું, ગ્રામ કેદખાનામાંથી મંજરી તથા કીર્તિદેવ છૂટ્યાં અને રાજગઢમાં બધું મંડળ ગયું, તે વખતે મુંબલે કાક અને મંજરીને માટે રાજગઢમાં જુદી મેડી તૈયાર કરાવી હતી, ત્યાં પ્રગટ થાયછે. અહિં કાક અને મંજરી વચ્ચેના વૃત્તિવર્તનના દાવ ઉલટાઈ જાયછે. ગર્વમત મંજરી જતી રહીછે, કાકનાં પરા-ક્રમોથી ઉભરાતા હૃદયવાળા મંજરી પોતે કલ્પનાસહિમાં પરણેલા કાલિદાસ અને પરશુ-રામને વીસરી ગઈછે. જીવન્ત સંજિનો વીર-

કેસરી કાકે હેની નજર આગળ રમી રહ્યા-
છે. “મગજમાં અનેક ભાવો ઉદ્ભવતા હતા,
અનેક રસવાક્યો ઝરતાં હતાં. તેનું હૈયું
અનેરાં પુષ્પે તેના સૌભાગ્યનાથને ઓવારવા
તકસી રહ્યું હતું. તેને પતિ હવે પોતાને
લાયક તેને લાગ્યો.”

કાકે પેલાંની પેઠે ઉમળકાભરે તેને હૃદય
સરશી લેશે એમ મંજરી આશા રાખતી હતી,
પણ કાકે, મેડીમાં પેસતાં વાત જુદા જ થઈ
ગયો; શાન્ત, સ્વસ્થ, તિરસ્કારપૂર્ણ સુખથી
કાકે બોલો. હવે ગર્વના હક અને વારો કાકેનો
આવ્યો. એક રાત્રિ પૂર્વે જ મંજરીએ કરેલું
અપમાન કાકે ભૂલી નહોતો ગયો; અને મંજરી-
ની હૃદયપરિવૃત્તિ એ પારખી સક્યો નહોતો.
તેના “ગર્વના ચૂરેચૂરા કરવાને માગતો હતો.”
“આનન્દરાત્રિ” ને કિવરે કંઈ હતું તેમ,
પરંતુ ધવાયલા કાકે નહિ પણ વિનયગર્વી
કાકે, પાઘડીનું અશીકું કરી બારણા આગળ
સવાને તૈયારી કરી. મંજરીનું હૃદય બેડું બેડું
ચીમળાઈ ગયું. ધીમેથી એ પાસે આવી. પૂર્વનાં
ગૌરવ ને ગર્વ જતાં રહ્યાં હતાં; હોભથી હેની
નસેનસ કાંપતી હતી. “ત્હમે જાનાગદ જવાના
છો ?” આટલું જ બહીતી બહીતી પૂછેછે. —

કાકે ખેદકારીથી જવાબ દેશે : “હા.
ત્હને અમાવાસ્યાએ લઈ જવાનું વચન આપ્યું
હતું તે પાળીશ, ગભરાઈશ નહિ.”
થયું. આદ્રતાની આશા વ્યર્થ થઈ! ઉત્કટ
અપમાન મળ્યું. મંજરીનો ગર્વ ધવાયો.
હૃદયના ભાવો વણખોલ્યા રહી ગયા : તે
ખિન્ન હૃદયે પણ કૃત્રિમ દદતાથી પથારીમાં
આવીને પડી.

થાકેલા કાકે નિરાંતે બેઠવા માંડ્યું,
હૃદયની વ્યથાથી ગૂંચવાઈ રહેલી મંજરી
જગતી જગતી પડી રહી. પતિ હતો, છતાં
તેની મેડી સૂતી હતી.

આ “મંજરીની મેડી”નું બીજું દર્શન !
કેટલા બનાવોના અંતર પછી, પણ એનું
એ જતાં, જુદું. આ ગર્વપ્રધાન જોડને માટે
Honey-moon, વધમાસ, જુદા જ પ્રકારના
વિધિ-ક્રિયે, કવિ-વિધિયે, નિર્માણ કર્યો હતો.

એ રીતન ક્રમનું દર્શન કરતા પેલાં તે
માટેની તૈયારીના બનાવો જોઇયે : કાકે
મંજરીને જાનાગદ તેના દાદાને ઘેર
મોકલી દીધી. પોતે અજાણ્યો એગારનો
કેડી થયો; મંજરીએ સંકટમય પ્રસંગો
વેઢારી પુરુષવેશે જઈ કાકેનું ચુપ

કેદખાનું સોધી કાઢ્યું, હેને મળી,
છોડ્યો : ત્હારે પણ કાકે એકલો જવા
તૈયાર થતાં મંજરી પોતાની મેજે હેની જોડે
ગઈ; જુનીમન્વેતિ જાનો અનુક્રમ ઉલટાઈ ગયો.
પાટણથી જાનાગદ આવતાં ચાર દહાડાની
મુસાફરીમાં મંજરીના ગર્વનું મર્દન થઈ ચૂક્યું
હતું; ગર્વ, કાકે તરફ અપમાનાદિકવાળું વાક્ય,
ઇત્યાદિ માટે પશ્ચાત્તાપ થયો. મંજરીએ પોતાની
ગર્વની ભૂલ્યો જોઈ; સંકટપ કર્યો કે “હવે
નવું જીવન શરૂ કરવું—કાકેને પગે પડવું,
ક્ષમા વાચવી, તેની દાસી બની રહેવું.” કેમકે
—“પેલાં કાકેની હુદ્દિ વિશે વિચાર આવતા,
તેના શાયરને બીજા સાથે સરખાવતી, તેના
રૂપની બીજા સાથે તુલના કરતી. હવે નજરે
માત્ર કાકે જ દેખાયો. પેલાં કવિની નજરે
તેનું રૂપ જોતી—બ્રાહ્મણ કન્યાની નજરે તેના
સંસ્કાર જોતી—વીરાંગનાની નજરે તેનું શાયર
જોતી; હવે એક જ દલિખિન્દુ રહ્યું—સ્ત્રીનું.
તેની અસ્વસ્થ કદપનાશક્તિયે તેને માત્ર
જોયો—પુરુષોત્તમરૂપે જ. પેલાં માત્ર મન સાથે
રહેવાની ઇચ્છા કરતું, હવે તેનું હૃદય, તેના
અંગે અંગમાં છૂપાયેલું ભયંકર સ્ત્રીત્વ,
તેને માટે તકસત હતું.”

આ ઉત્તિની આવેગ જોઈ મંજરી ગભરાઈ,
પોતાના ઉપર તિરસ્કાર આવ્યો, છતાં કાંઈ
વળ્યું નહિ. એક ‘સજ્જનજૂતા’ પણ ઉદ્દામ
આવેશે સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ સ્થિતિ જોઈને
“જેમ ધરતીકંપ થતાં પાતાલ દેખાય તેમ
સંસ્કારી મંજરી આ વિચાર-પાતાલ જોઈ
કાંપી બેઠી, પણ આ પાતાલ દેખી નહાશી
જવાની શક્તિ નહોતી, તેમ મન પણ નહોતું.
તેણે એ પાતાલમાં પડતું મૂક્યું.”

આ પૂર્વની ગર્વમત્ત યુવતીના હૃદયના
બેડાણમાં બિતરવું હોય તો ‘ગર્વમર્દન’નું
પ્રકરણ વાંચવું. સારાંશ એટલો જ કે
આમ બદલાયલા હૃદયની મંજરી તરફ
કાકે તો હજી અડગ જ રહ્યો. એમ સ્થાન-
થી છૂટેલા કાકે જોડે મંજરીએ જંગલ-
માં પ્રયાણ કર્યું; વિષમ, માર્ગહીન ભયં-
કર જંગલમાં.

આટલા વિષમ પ્રસંગોમાં થઈને આવેલી
મંજરીને હવે કાકે પારખી હતી. અપ્રાપ્ય
માનેલું સુખ હાથમાં આવ્યું; હેના આનન્દનો
પાર રહ્યો નહોતો. મંજરીને છાતી સરશી
ચાંપવાને ઉત્તેજ થયો; પણ તેનું ડહાપણ
આ વખતે પણ ગયું નહિ. મંજરીનો સ્વ-

ભાવ એ જાણતો હતો, આવી અધીરાઈથી હાથમાં આવેલું સ્વર્ગ તે જોવાને ઇચ્છતો નહોતો. મૂગે મ્હોએ વિકટ અરણ્યમાર્ગમાં હું પેરે મંજરીને દોર્યો ગયો. મંજરી કાકની આ ઊભિંદીન વતેણુકથી ચીદાર્ઠ. જીવનમાં કોઈને રીઝવાતાં હેને આવડ્યું નહોતું. “કોઈ સાત્રાસી સેવકના આલસ્યથી અધીરી બની ગુસ્સે થાય તેમ તે અત્યારે ગુસ્સે થઈ.” પણ નિરુપાય બની. કાકે અચલ રહ્યો. “સમર-સખી હસતી નવચન્દ્રિકા” પ્રગટ થઈ. વિષમ ટેકરી, નહાનાં આડ, વિષમ પથરા, નીચે તળેટીમાં આડનાં ઝુંડ, હેમાંથી આવતા ભયાનક પ્રાણીઓના શબ્દો, દૂર ગગનબેદી ઊતારા;—આ ચિત્રભૂમિમાં આ પ્રેમદર્શનની પ્રેમી જોડું આપણને કવિ દેખાડે છે. કાકે માર્ગે જોવાને નીચે જઈ પાછો આવ્યો; દર-મ્યાન મંજરીના હૃદયમાં પ્રેમની માળા જ જપાતી ચાલતી હતી; પણ કાકે તો હતો ત્હેવો જ અજુગ્ય! ‘આ બેશ આગળ ભાગવત!’ એમ મનમાં બબડી મંજરીએ ઝોડ કરડ્યા. “હેનાં નરકારાં ફાટતાં હતાં; હેની આંખોમાં મદ હતો! હેની છાતી ઊછળતી હતી.”

કાકેનો હાથ પકડવા બેઠી. તેમ કરતાં હેને પ્રાણુ ગયા જેવું લાગ્યું. કાકેને એ હાથવતી કચરી નાંખવાનું મન થયું:—એકદમ મંજરીએ ચીસ પાડી. “શું થયું?” કાકે ગભરાયો. તીક્ષ્ણ ધારવાળા પથ્થરથી મંજરીનો પગ કપાયો હતો. હેની વેદના કરતાં અંતરનો કચવાટ વધારે દુઃસહ હતો; આ માર્ગે તે કાંઈક નીકળ્યો. “પગ કપાયો!”—તિરસ્કારથી મંજરી બોલી. કાકે હેને શિલા ઉપર ખેસાડી. “બહુ વાગ્યું?”—ગભરાયો. મંજરીને પગ તપાસવા લાગ્યો. લોહીના પ્રવાહ કરતાં કાકેના હસ્તસ્પર્શથી હેને વધારે દુઃખ થતું હતું. કાકે ધૂળ ખખેરી, ઘા સાફ કર્યો. ઘોતિયું ફાટીને પાટો બાંધ્યો. કાકે આ બધું નિર્વિકાર ચિત્તે કર્યું. મંજરીની ધીરજ રહી નહિ. દુઃખવાળો પગ બચકી મંજરીએ કાકેને લાત મારી. “તે પળે તે મંજરી નહોતી—જોગમાયા બની હતી.”

કાકે ચમક્યો; આડવાં પકડી બેઠક જળવી મંજરી ભણી જોઈ રહ્યો.

“ત્હમે તે માણસ છો કે રાક્ષસ?” કાકે કાંઈ સમજ્યો નહિ. જોઈ રહ્યો. મંજરીએ હાથ વડે આંખો દાંડી દીધી અને પોતાના ખોળામાં માથું નાંખી રોઈ પડી. બેંચા નીચા ઊછળતાં ભાવોએ આ સ્ત્રીત્વસુભગ માર્ગે લીધો.

“આ શું કહેછો? ત્હમને આંખો નથી? શાં માટે રીખાવો છો? હું કંઠારની તલસું છું. મ્હારો જીવ જાય છે, ત્હમને હૃદય છે કે નહિ? ભટજી! ભટજી!”—કહી મંજરી ડુસકે ડુસકે રોવા લાગી.

કાકેના હૃદયમાં પ્રકાશ થયો. હૃદયમાં પ્રેમ-જ્વાલા રૂંધાઈ હતી તે ખહાર નીકળી. કૂદીને કાકે મંજરીની પાસે આવ્યો, ત્હેને ભુજ-યુગલમાં લીધી—બળજેરીથી હેનું મુખ ઊંચું કર્યું “તે મુખ ઉપર કામદેવની કલમે લખાયેલી દિવ્ય લિપિ ત્હેણે વાંચી—ત્હેને હાથમાં લીધું—છાતી સરસું ચાંચું—ત્હેના પર સુખનો વરસાવ.”

—આ વીર વીરાડગનાનું અલૌકિક સંવનન! આકાશમાંથી દેવદૂતોએ આ સ્થળે દિવ્ય પુષ્પ વરસાવ્યાં હશે તો નવાઈ નહિ.

“મંજરી બોલી નહિ—મૂગે મ્હોએ સખનું સિંચન સહ્યું. થોડીવારે એ હાથે કાકેને તમાચા માર્યાં.”

“મ્હારો જીવ જતો હતો તે નહોતો જોતા?”

“મ્હારો જીવ જતો ત્હે કેટલીવાર જોયો? ત્હેનું કાંઈ નહિ?”

“હું તો મૂરખ હતી—મૂરખ.” કાકેની છાતીમાં માથું છુપાવી મંજરીએ કરેલાં પાપોના પશ્ચાત્તાપ કર્યો.

“મૂરખ! અસંસ્કારી તો હું.” કાકે કહ્યું.

“તોપણ ત્હમારી દાસી.”

“ત્હમાં જ અત્યારે લાત મ્હોડી કાઢી.”

“ભટજી! એ પાપ થયું.”

“હેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવ.”

“શું?”

“આ”—કહી કાકે ત્હેને ભુજયુગલમાં લીધી.

* * *

“કૌમુદી અમી વર્ષાવી રહી: વનપતિયે હર્ષનાદે ગગન ગજબચુ. એક રાત્રી બિલાડો આડીમાંથી નીકળી દૂરથી જોઈ રહ્યો; અને થોડી વારે ડહાપણથી ડાકું ધૂણાવી પોતાની સ્ત્રીને માનવજાતિની મૂખાઈની વાતો કહેવા ધીમે ડગલે ચાલ્યો.”

આ ચિત્ર કેટલું ગંભીર દર્શનથી, સાદા કલાવિધાનથી કવિયે ચીતર્યું છે! અલખત રાત્રી બિલાડાની નિસર્ગ સેવનારી ત્રિલસુરી ગંગા હશે; અને આ સરળ, અદ્વય શબ્દોમાં

સમાયેલી કટાક્ષીકા (satire) ને માનવજાતિ પાત્ર હશે; તો પણ આ કવિ બીજી દૃષ્ટિથી જોશે તો હેમની સરસ્વતી આ માનવસંજ્ઞિમાં મુખર્ષી નહોતી. અલૌકિક સામગ્રીથી ઘડાયેલાં, પ્રયત્ન લાવો, ગર્વ, મદ, ઉચ્ચ આદર્શ વગેરેથી ભરેલાં પાત્રોના હૃદય, જીવન, સર્વનો ઘાટ આ શિવાય અન્ય માર્ગે ના જ ધડાત. કવિ ! તું પોતે પોતાને આ રાત્રી બિલાડા મારફત અન્યાય આપેછે. છતાં એ રાત્રી બિલાડાનું ચિત્ર સત્યનું એક પાસું દેખાડનારું હોઈ મને બહુ જ ગમ્યું છે.

આ કાક મંજરીની અલૌકિક “મેડી” ! જોયે તારકમણિમંડિત નીલગગન; આજ્ઞાબાજુ જંગલનાં ઝાડ, પાપાણુનાં આસનોથી ભરેલી વનભૂમિ તે પ્રેમલીલાગ્રહ. પ્રયત્ન વનકસરી જેવા યુગલને આથી ચઢિયાતી ‘મેડી’ શી હોઈ સકે ? ખરે, આ પસંદગીમાં પણ કવિનું કલાચાતુર્ય છે. મંજરી અને કાક સામાન્ય પોચી માટીનાં ઘરેલાં પૂતળાં નહોતાં; હેમનું સંવનન પણ સિંહાસન હજારું જ, અલૌકિક પ્રકારનું અલેખાચું છે. કાણુ, બાહ્યસ્વરૂપે કાણુ, કવચવાળા, પંદર મિટ માવાથી ભરેલા, વનકસના માધુર્યના આસ્વાદ એ કવચ પથ્થર ઉપર ભેદીને જ મેળવી સકાય: હવે જ આ અસાધારણ પ્રેમી જોડાના પ્રેમનો આસ્વાદ હેમને મળી સકે એમ હતું. આ અસાધારણ ચિત્ર ઉપર હવે વધારે નહિ થોભીયે. પરંતુ, જરાક લોભી થઈશું; કવિની સાથે, ઉપાની સાથે, —ઉપાએ શું જોયું તે જોઈશું !

“રહવાર પરી. ભગવાન દિવાકરની આરાધના કરતી ઉપા ગ્યોમ માર્ગે સંચાર કરતાં આ જંગલપર થોભી, અને ઝાડપાનની ઘટામાંથી પ્રકાશની રેખાઓ વર્ષાવવા લાગી !

“પ્રકૃતિમાતને નિરંકુશ ખેત્રવાના આ ક્ષેત્ર પર ઉપા રોજ પળવાર વધારે થોભતી; ઘટામાં લપાયેલાં પંખીજનને જગાડી, કલ્પેલભવનો અર્ધ સ્ત્રીકારની; ઘટામાંથી તેજસ્વી આંગળિયો વટે સૂતેલા જગનને લાડથી બોલાડતી; હિસક પ્રાણીને હાંડી નહસાડી મૂકતી, ને નિર્દોષ મૃગલાને રમવા આવવા કાંઈ કાંઈ ઇસારા કરતી.

“આજે ઉપા વિસ્મય થઈ ચમકી, વિચારમાં પડી; આ સ્થળે કાંઈ અપરિચિત વસ્તુઓ દેખાઈ.

“એક નર હતો એક નારી હતી; પુરુષ વેશમાં. પુરુષ માથા નીચે કામળીનું ઉશીકું કરી

ચતોપાટ બિંધતો હતો. હેની છાતી પર માથું ને ખભા ઢાળી સ્ત્રી પણ નિદ્રાવશ થઈ હતી. પુરુષનો હાથ સ્ત્રીની કેડની આસપાસ વીંટાયો હતો; સ્ત્રીનો હાથ પુરુષના ગળાની આસપાસ વીંટાવાની વાટચ જોતો હતો.

“ઉપાના અચંખાનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે અનેક યુગલોને પ્રભાતમાં બોડાડ્યાં હતાં —મહેલોમાં તેમ ખેતરોને ખૂણે બાંધેલી કાચી ઝૂંપડીમાં; પણ હાતુ યુગલ તેણે કદી લાલ્યું નહોતું. બંને થાકેલાં હતાં. હેમના હાથ ને પગ છોલાઈ ગયાં હતાં. હેમનાં વસ્ત્રો ફાડી ગયાં હતાં. છતાં સ્ત્રીના અપૂર્વ મુખપર લક્ષ્મી લાજે હેતું સૌન્દર્ય હતું. હેની શરીરરેખાના લાલિલમાં રંભામાં પણ ન જડે હેવી ચિત્તેબેદક મોહિતી હતી.... પુરુષના કપાળપર યુદ્ધરૂપિણી શુદ્ધિ દીપતી હતી, મીચેલી આંખો પરથી આણુકયનું નૈપુણ્ય યાદ આવતું હતું; નાકના મરોડમાં ધનંજયની મહત્વાકાંક્ષા સમાયેલી લાગતી હતી, તે ધનુષ્યસમા અડગ પણ રસ ઝરતા હોડમાં ગોપીવલ્લભ ગોવર્ધનધારીની રસિકતા રહી હોય એમ લાગતું હતું.”

વાચકની જોડે આ દર્શન કંઈ સૂધી કરીશું ? “ઉપાએ શું જોયું ?” એ પ્રકરણ વાચક મેળે જ વાંચી જોયું. કવિને અભિનંદન આપ્યા વિના રહેવાશે જ નહિ.

આ પાત્રયુગલની માનસિક ઘટનાનો વિકાસ વાર્તાના વૃત્તાન્તો સાથે કેવા મૂંઝાયેછે, એ મૂંઝણીમાં કલાવિધાન કેવું નવીન છે તે હવે સ્પષ્ટ થશે, એમ આશા છે.

મુંજલ અને મીનલદેવી, એ પાત્રયુગલ લખ્યે. એ બે પાત્રોની ઘટના માટે ‘પાટણની ભુતો’માં જવું પડશે. તે લંબાણ અહિં અસ્થાને ગણાય, માટે સંક્ષેપદષ્ટિ નાંખીશું, અને તે પણ બંને વાર્તાઓને ભેગી લઈને જ. મુંજલનો પૂર્વજ્ઞતાન “સ્મરણસંજિતો અનુભવ” (“ગુજરાતનો નાથ,” વિભાગ ૩, પ્રકરણ ૭માં) વાર્તાકારે કલાચાતુર્યથી સચવી દીધો છે. સન્નજનમત્રીની વાર્તામાંથી કાવત્રાબાજ મંડળ વેરાઈ જતાં, મુંજલ એકલો પડ્યો તે વખતે આ પૂર્વપરિચિત સ્થાનના જૂના જૂના સંસ્કાર એકાએક નશ્વત થયા; અને મુંજલે નશ્વતસ્વપ્રદર્શનમાં જોયું: “તે નહાનો છોકરો હતો. આ વાર્ડીમાં ફૂલ ચોરવા આવતો. સન્નજનનો નહાનો ભાઈ ને તે જોડિયા હતા. દેવસમે દેદીપ્યમાન ને હતો; ફૂલકુંવર

સ્વપ્નામાં સરજેલી અપ્સરા સમી હતી. તે બંને રમતાં, તોફાન કરતાં, આ ભીંત પર અનેક વખત ચઢતાં, આ બારણેથી અનેક વખત પેશનીકળ કરતાં. તે પરણ્યો. * * *

“તેના પિતા મરી ગયા—તે નગરજેઠ થયો. તેણે પૈસા ઉઝાડ્યા; ફૂલકુંવર સહિત, તેમ જ વગર, મોઝે કરી; દેશ અને પરદેશ રખડ્યો; કમાયો અને ખોયું.”

“તેને છોકરો થયો. શું ફૂલકુંવરનો અને તેને હબ્બા તે આજ બારણે વડીલોથી જાનો, તેને મળવા આવતો. તે લાડધેલી સુંદરી શા ઉમળકાથી, પત્નીવ્રતથી ચલિત થયેલા પતિને પોતાનો કરવા, હાથમાં લાડકડો પુત્ર લઈ હોંસભરી આવતી. તેના પિતાની વાડીમાં એક સરવરિયું હતું. તેની તટે તે બેસતાં.

* * *
“પછી તે ચન્દ્રપુર ગયો; મીનલદેવીને મળ્યો; તેનો ગુલામ થઈ રહ્યો. ત્યાંથી પાછો આવ્યો. મીનલદેવી પાટણ આવ્યાં. સાંત્રાન્યનાં સ્વર્માં સિદ્ધ કરવા તે મહાઅમાત્ય થયો; રાજ્યતન્ત્ર હાથમાં લીધું; આકાશમાં રહેલા ચન્દ્રની સાથે પ્રભુય કરનારાની માફક તે મીનલદેવીને દૂરથી પૂજી રહ્યો; ઘરમાં રહેલી પોતાની નહાની પણ રઢિયાળા દીપિકા વીસરી ગયો.

“તેણે ફૂલકુંવરની પરવા કરી નહિ. તે કુમળી વેલ કરમાઈ ગઈ. કરમાતાં પણ પળવાર તેણે ઈર્ષ્યા દાખવી. તે પોતે અનૂની થયો—કૂરતાથી તે નિરાધાર અખલાને દૂર ધકેલી—નિરાધાર પુત્રને ધરબહાર કર્યો. * * *

પરિણામે પુત્ર મરી ગયો. સ્ત્રી રીખાઈ રીખાઈ સ્વધામ ગઈ; ફૂલ ગઈ, સુવાસ પણ ગઈ.”

મુંગલની પાટણના રાજ્યતન્ત્રમાં અનેક દિશામાં પ્રવર્તતી બુદ્ધિપ્રભાવવાળી રાજ્યતન્ત્રની રમતમાં આપણા મનને ગૂંચવવાને હાલ અવકાશ નથી. પણ એટલું સ્મરણમાં રાખીશું તો બસ છે કે પાટણની પ્રભુતા ભરતખંડમાં સ્થાપવાની જોડી આકાંક્ષા મુંગલનો જીવનમન્ત્ર હતો, જેના આદર્શો જોડા હતા, અને બુદ્ધિબળથી પાટણનો તન્ત્ર મુંગલે એકે હાથે કર્યો હતો,—જે કે તેમાં અનેક વિધ્ન નડ્યાં હતાં. આ સર્વ તન્ત્રચનામાં પ્રેરણા કરનારી, હૃદયને તેમ જ બુદ્ધિને પ્રેરણા કરનારી, મુંગલના હૃદયની દેવી મીનલદેવી હતી. મીનલદેવીએ આનન્દસુરિને ગૌરવથી કહ્યું હતું તે સાંભળો: “મુંગલ મ્હારો જમણો

હાથ છે. ચન્દ્રપુરમાં પહેલાં ગુજરાતની મોહની મહેને હેણે લગાડી; મહારાજ સાથે લગ્નની સગવડ હેણે કરી આપી; મહારાજએ જ્યારે મ્હારા રૂપ પર નાખુશ થઈ મ્હારો ત્યાગ કર્યો ત્યારે હેણે સમાધાન કરાવ્યું; અને તેર તેર વર્ષ થયાં મ્હારે પડખે નિશ્ચલ ભક્તિથી તે બિભા રહ્યો.”

રાજ્યતન્ત્રને અંગે ઉદ્ભવતી અનેક ખટપટોને લીધે મીનલદેવી અને મુંગલ વચ્ચે થોડો વખત વિરોધ ઉત્પન્ન થયો. જતિ આનન્દસુરિની બિભા કરેલી ખટપટથી હાથમાં આવેલી ક્ષણિક “સત્તાનો નિશો” મીનલદેવીના મગજમાં ચઢ્યો, હિત સાધવા જનારા મુંગલને કેદ કર્યો, તે કેદ કરતા પહેલાં આ બે જુના સ્નેહથી જોડાયેલાં હૃદયોવાળાં મહાપાત્રો વચ્ચે થયેલા સંવાદમાં પ્રગટ થતું ચિત્ર જુલો:

“દેવી!” છેક ધીમે ધીમે મુંગલે કહ્યું. “પાટણની માદી પર કાં તો જયદેવ બેસે કે પાટણ પડીને પાંધર થાય; એ સિવાય મ્હારા જીવતાં બીજું થવા નહિ દઈ. પણ ત્હમ્હારી મતિ વિપરીત થઈછે.”

અભિમાનથી જોડ્યું જોઈ, આત્મગૌરવ ભૂલી, ક્રોધને વશ થઈ, સત્તાના મદના જોસમાં મીનલ બોલી: “મુંગલ! મુંગલ! વાણિયાની નત્ય પર ન્યછ કે? હાવી રીતે મ્હારી જોડે વતેછે? આટલા દિવસ વધારે છૂટ આપી તેમાં કે? તું જાણે, હું કોણ છું?”

મુંગલ ભયંકર રીતે હસ્યો. તે સ્વસ્થ અને શાન્ત હતો; “ત્હમે? રાણીમાતા; ક્ષમા કરો; મહેને ભૂલવાની ટેવ નથી. ત્હમે મ્હારા મહોડા આગળ બેઠેલાં, મ્હારી મહેનતે હુશિયાર થયેલાં, ચન્દ્રપુરનાં કુંવરી; મ્હારી બુદ્ધિથી માનીતાં કરેલાં પાટણનાં રાણી; અને અત્યારે—અત્યારે કહું તો” નીચા વળી મુંગલે મીનલદેવીના કાનમાં કહ્યું, “સોલકોઓના રાજ્યને ભસ્મીભૂત કરવા પેદા થયેલાં જોગમાયા, અને મ્હારે મન નિમકહરામ, અવિશ્વાસી, લાવહીન, અને સ્નેહ વિનાનાં...” મુંગલ છેલ્લા શબ્દ પાછાં ગયો. “હે કાંઈ કહેવું છે?”

મીનલદેવીના ગૌરવને સખત આધાત લાગ્યો. મુંગલને કોઈ પણ રીતે દબાવી દેવો—એ વૃત્તિ પ્રબળ થઈ; આસપાસ જોયું; જતિ અને બીજા બધા હથિયારબંધ બિભા હતા. મુંગલ ચેતી ગયો. હથિયાર ફેંકી દઈ, જયદેવકુમાર તરફ ફર્યો ને કહ્યું: “મહારાજ! આ મ્હારાં શસ્ત્ર

હ્યો. હેનો સદુપયોગ કરશે તો દુનિયામાં અમર થશે. મ્હારે હવે હેનું કામ નથી. આનંદસર્વિણ! મ્હને કેદ કરો.”

મીનલદેવીએ અંધ બની આ પ્રસંગનો લાલ લીધો, મુન્નલને કેદ કરવાનો હુકમ સેવકોને આપ્યો.

વિપરીત વ્હણનો, પડતીનો, પશ્ચાત્તાપનો સમય જલદી આવ્યો. પાટણ ઉલટયું; રાણીની વિરુદ્ધ થયું; ત્રિભુવનપાલનું નામ પૂજનું થયું; મુન્નલને મોકલીને ત્રિભુવનપાલને સમ-જાવવાની સૂચના, મોરારે કરી ત્હારે મીનલે જાવવનો ડોળ કયો: “મોરાર એ વાત જવા દે. જીવીશ તો રાણી તરીકે; નહિ તો મરીશ. પછી દોહીએનાં મ્હોડા રહાયું નહિ જોઈ.” (હજી મુન્નલને દોહી ગણનારી મીનલ છે; અંતરથી? કોણ જાણે.) “જેવી, બાની મરજી.” રાણી ચૂપ રહી. માલવરાજની મદદ લેવાની ક્ષણવાર વૃત્તિ થઈ. મોરારના ટેકીલા ઉત્તરે રાણીની આંખ્ય ઉઘાડી. વાત હેણે બદલી બીજા દિવસ પર રાખ્યું. આખી રાત્રી રાણી ઊઠી નહિ. અનેક તર્કનાં ગૂંછળાંમાં મન ગૂંચવાયું. આખર હેના “મન આગળ એક મૂર્તિ ખડી થઈ. ૩૫માં, યુદ્ધમાં, ઇચ્છા-શક્તિમાં, ઈશ્વરસમાન લાગતી મૂર્તિ છેલ્લાં પંદર વર્ષની પીડાના પડલામાં થઈ હેને ઇપ્કો દેતી હતી; હેની મ્હોડી આંખોમાં રહેલાં અકલ્પ્ય તેજો હેને મૂર્ખાઈ કરતાં અટકાવતાં હતાં; હેનું અપ્રતિમ વાક્યાવૃત્ત, પ્રેમનાં, શીખામણનાં, ઇપકાનાં, કોષનાં વચનો બોલી, હેને નાચ નચાવતું હતું. તે મૂર્તિને નિહાળી રાણી હેમાં તલ્લીન થઈ ગઈ; હેણું હાલ્ય, હેના શબ્દો, તે ફરીથી અનુભવવા લાગી. તે પળની પીડાએ વિસારી, મીનલ જાણે રાણી મરી સ્ત્રી થઈ ગઈ હોય હેનું લાગ્યું. હેના હૃદયપર તે મૂર્તિનો કાચુ નિશ્ચલ લાગ્યો.”

આ કાચુને ખશેડવાને પ્રયત્ન કયો; નિષ્ફળ થયો. “વર્ષો પહેલાં પૂરા થઈ ગયેલા નાટકોના પડદા ઉપાડી હૃદય તે મૂર્તિને પ્રભુ ગણવા લાગ્યું; ગણતું હતું તે કહેવા લાગ્યું; સોળ વર્ષના સમયનો વિનાશ કરી મન અન્દરપુરના નિર્દોષ આનંદ અનુભવવા લાગ્યું; બાપના દર-બારમાં મહાલેલાં સુખો ફરી મહાલવા લાગ્યું; તે સ્વચ્છંદ, આકાંક્ષી મન કુમાર અવસ્થામાં હતું. કોઈ સ્વામી માટે તલસતું હતું; હેણે દરબારમાં આવેલા, દૂર દેશથી વ્હોપારને અર્થે આવેલા, એક નરરત્નને નિરખ્યો; નવા, મોહક

ઉમળકાને આધીન થઈ હેના ચરણ આગળ પ્રણિપાત કયો. તે પળના આલ્હાદો, પછી અનુ-ભવેલા પ્રસંગોનાં અવલૂનીય સુખો તાત્કાલ થયા. મન તે નરરત્નની વદાયે રડ્યું; હેને મળવા ખાતર હેણે મેઘધનુષ્યના રંગે રંગેલી, દૂર આવેલી ભૂમિ તરફ પ્રયાણ આરંભ્યું; તે ભૂમિના નરપતિને વરી, તે નરરત્નની સમીપ રહેવાનું સ્વીકાર્યું. અને જૂના આલ્હાદો તાત્કાલ કરતાં એક અણવીસરેલી પળના અનુભવોનો ફરી અનુભવ કરાવ્યો; હેના હૃદયની આસપાસ કાંઈ વીટાયું; હેના મ્હોડા—

“રાણી અખડોને જાગી, બેઠી થઈ ગઈ, હેનું શરીર ઘૂનતું હતું, છાતી જીજ્ઞા રહી હતી, આંખો પહાવરી બની ગઈ હતી; હેના મ્હોડાપર નવોહાતું પ્રાણહારક તેજ પ્રસરી રહ્યું હતું.”

આ હૃદયભેદક સ્વપ્નામાંથી જાગતાં “મુન્નલ! મુન્નલ!” એમ હૃદયના ઊંડાણમાંથી અવાજ આવ્યો. મીનલ જાગી થઈ ગઈ, જાગી. હેને ખરીદુનિયાનું ભાન આવ્યું; મુન્નલ કેદમાં છે; પોતે નિરાધાર અવસ્થામાં છે તે યાદ આવ્યું. ‘કણુદેવ! પ્રભુ! સ્વામી!’ તે મનમાં બોલી. પાસે પડેલા બીજા દોલિયામાં સતેલા જ્યદેવનું મ્હો જોયું; હેની રેખાએ રેખા તપાશી; તે મુખમાં, તે રેખાઓમાં કાંઈ અપરિચિતતા, કાંઈ કદગાપણું દેખાયું. તરત મન આગળ ત્રિભુવનનું મુખ આવ્યું; હેની મુખરેખાએ જોઈ; તે જોઈ હૃદય કેમ ભીનું થતું હતું? તે રેખાઓમાં કિયા બીજા નરરત્નની મુખ-રેખાઓ દેખાતી હતી? હેના મામાની—‘ના, ના. પ્રભુ! શું કરવા બેઠોછે?’ X X X તે ફરીથી બેસી ગઈ. માયું ફાટતું હતું; હમણું ગાંડ થઈ જવાય એમ લાગતું હતું. શા માટે મન મુન્નલ માટે રડતું હતું? આંખો હેનું મુખ જોતી હતી, કાન હેના શબ્દો સાંભળતા હતા? મુન્નલના બાળપણની સખી, અને ગુજરાતની રાણી શું એક હતાં? ‘ના, ના.’ રાણીએ ઘાંટો પોડીને કહ્યું; હૃદયમાં પ્રતિશબ્દ માત્ર ‘હા’ ના જ થયા કયાં.’—હૃદયનો પુનર્જન્મ થયો.

આ સમયે હૃદયપ્રહતા પૃથક્કરણ અને એકી-કરણના અદ્ભુત મિશ્રવ્યાપાર વડે કવિ આપણી આગળ આ પાત્રયુગ્મના હૃદયોનું સમળ પ્રતિબિંબ ખડું કરેછે; તે સાથે જ પ્રસંગ-ધટનાના વ્યાપારનું નિદર્શન પણ કરેછે.

પણ હજી રાણીનો ટેક પૂરો તૂટ્યો નહોતો. પાટણને ઘેરા ધાલવો, અથવા માલવરાજ જેડે મળી જવું,—તેમ કરતાં વખતે જ્યદેવકુમારની ગાદી પણ જાય:—આ વિકલ્પો ખાડ થયા. પ્રસન્નમુખીએ કહેલા યોલ સાંભર્યા: “રેવાતટપર જઈને રહો.” ગર્વભર્યા મનને તે ના ગમ્યું. તો શા માટે મરવું નહિ? કણદેવ પાછળ સતી થવું?—હા. એ ઉપાય રચ્યો.

“પણ જીવતાં નહિ રહેવાય? કાની પાછળ મરવું? જેની વફાદાર સ્ત્રી રહેતાં પણ ત હૃદયમાં વશી સકયો નહિ તેની પાછળ?”

(આ હૃદયની દિધા સ્થિતિ! અથવા તો દેહ અને હૃદયની દિધા સ્થિતિ!—વાચક! તરત ન્યાયાસન ઉપર ના ચડીશ; થોભજ.)

મુંજલ આખર યાદ આવ્યો. તેમ જ રાત્રિના સોભમય સ્વપ્ન પછી મુંજલને જોવાને હૃદય તલસી રહ્યું હતું. એકદમ આજ્ઞા કરી: “સમર! મુંજલ મહેતાને મ્હારી પાસે મોકલ્ય.”

મીનલનું હૃદય ઊછળવા લાગ્યું. તત્કાળનો પ્રસંગ ભૂલી ગઈ. “મ્હારો મુંજલ આવેછે”—એ જ ભાન રહ્યું. “પંદર વર્ષ પાછાં ધર્યાં; ચન્દ્રપુરમાં જે મીનલ હતી, ધણે અંશે હેરી જ, તે થઈ રહી; તે વર્ષો વીત્યા હતાં, દુઃખો પડ્યાં હતાં, છતાં હૃદયમાં ફેરફાર થયો નહોતો.”

જેડીએ કાઠી નાંખેલો મુંજલ આવ્યો; દૃઢ, પ્રભાવશીલ, ચાલે ચાલતો મુંજલ આવ્યો. તેનું માથું પેલાં કરતાં પણ “વધારે ગર્વથી ગગનમાં વિહરતું” હતું માત્ર મ્હોડા પર અત્યન્ત ગ્લાનિ જવાઈ રહી હતી; હોઠ ભયંકર દૃઢતામાં દબાઈ રહેલા હતા; આખ્યોમાં દિલ-ગિરી દેખાતી હતી, સાથે ઘણાં પણ હતી.” નીચું માથું કરીને મુંજલ ઊભો રહ્યો. આ “હૃદય અને હૃદયનાથ”ના અપૂર્વ સમાગમનું આયુષ્ય પ્રકરણ ગંભીર રસતત્ત્વના સમર્થ આલેખનથી ભરેલું છે. વાચકે તે વારંવાર વાંચવું. અહિં નિષ્પળ હાથે હૃદયમાંથી સારોદ્ધાર કરીશું.

રાણી અને મુંજલ વચ્ચે તીક્ષ્ણ વાગ્યુદ્ધ થયું, તેમાં મીનલદેવીને વિજય ના મળ્યો; મીનલદેવી આખરે દુઃખના ઊભરાને વશ થઈ, ધુસ્કે ધુસ્કે રોવા લાગી; દીન થઈને બોલી:

“મુંજલ! હવે તો જરા ભીની આંખે જો, આ ત્હારી કઠોર નજર, તિરસ્કારભર્યું

મ્હોડું, મ્હારું હૈયું ચીરેછે. હું ત્હને ખીજું કાંઈ નહિ કહું, ત્હારી પાસે ખીજું કાંઈ નહિ માયું; જે યોલ નહિ કહે? તું હાલો મ્હારી સાથે થશે એ મ્હે કાંઈ દિવસ નહોતું ધાયું.”

મુંજલનો ઉત્તર મૈન; માનખડિત થયેલા ધીર નાયકના હૃદયમાં એકલો ગર્વ નહોતો; મીનલદેવી પાટણને, સૌલંકી કુળને, ખાડામાં નાંખવા તૈયાર થઈ હતી, આ રીતે પોતે રમેલું રાજ્યતંત્રનું, પાટણની પ્રભુતાનું, મહાસ્વપ્ન ખરી પડવાને વાર નહોતી, તે જોઈને આ વિરલ દેશલકતને ઊડો ખેદ થતો હતો. માટે જ મૈન.

મીનલ વળી બોલી: “મુંજલ! એક પળ તો ભૂતકાળ ભૂલી જ. તું ચુસ્ત થયોછે તો જે તમારા માર. અત્યારે હું ચન્દ્રપુરના રાજની છોકરી નથી, પાટણના મહારાજની પત્ની નથી, નવા મહારાજની મા નથી, હું મીનલ છું; પંદર વર્ષ પર ત્હને જોઈ ગાંડી થઈ રહેનાર બાલા છું. હું મરીશ, પણ મરતાં પેલાં મ્હને ત્હારા જે યોલ તો સાથે લઈ જવા દે. મુંજલ! તું તે દિવસ ભૂલી ગયો? ત્હારાં વચને લોભાઈ હું યુજ્જ્વલ પર ગાંડી ખની; ત્હને યાદ છે? તું પાટણની શી લીલા વણુવતો હતો? મ્હને અત્યારે એકેએક વાત યાદ આવેછે. મુંજલ! ત્હને પડે લાગું, એક પળ ખડું વીસરી જ. એક વખત હતો તેવો એક પળ વાર થા. હું ગાંડી થઈ ગઈછું, મ્હારી સાન જતી રહીછે. પંદર વર્ષ સુધી મ્હે સ્વપ્નમાં સંભાર્યા નથી હેવા બાલપણના ઉમંગકા તાજ યાયછે. એ મુંજલ!” કહી રાણી ઉદગના જોરથી બોલી હતી ત્હાં પછાડાઈ પડી. મુંજલ હેને પડતી અટકાવવા જરા પાસે આવ્યો, અડધે અટક્યો, પછી ટટાર થઈ બોલો રહ્યો.—હજી હેનો ગર્વલંગ થયો નહોતો, સંયમ-ગર્વનો, શોકનો, અનેક ભાવોનો પરિણામભૂત સંયમ-તૂટ્યો નહોતો, માત્ર કાંઈક આદર્ થઈને રાણીને આકંઠની વ્યથતા દર્શાવતાં કહ્યું: “હમણાં તો ત્હમે કણદેવ મહારાજનાં વિધવા રાણી છો.”

મીનલે આ તીક્ષ્ણ સ્મરણ કરાવનારા વચનનો જુદો અર્થ લીધો: “મુંજલ! ખરી વાત છે, મરતાં મરતાં પણ ખરી મનની ઊમિથી કહેવાનો મ્હને શો અધિકાર છે? હું પેલેથી જુદી છું. ત્હારા દેશમાં આવવા, ત્હારી પાસે રહેવા, મ્હે પારકા હાથ સ્વી-

કર્યો; હરે મહારે પોતાના હૃદય સાથે શો સંખંધ રહ્યો છે? મનસા વાંચા જેનું જીવન યોધમાન, હૈને મરતાં પણ સુખ શું મળે?”

મુંગલે રાણીને વળી ચેતવી: “અત્યારે એ મરેલા પ્રસંગો જીવતા કર્યો શો માલ?”

મીનલ ઘેલી થયેલી ઊડતે ઊડતે યોલી: “જે છું તે, પણ મુંગલ! એ મુંગલ! હું મરું તે પહેલાં એક વખત તો યોલ્ય, મહારી સ્થામા હથ. મહારે બીજું કંઈ નથી જોઈતું. મહારા મુંગલનું મોઢું જોઈ મરવું છે. મને અડકતાં ઝેર ચડે એમ છે? તું વેર લેછે? હા, તે દિવસનો કિન્તો લેછે; મહારા લગ્નને દિવસે મેં ત્હને હડશેલ્યો; મેં ત્હને તે દિવસ કહ્યું કે, હું ગુજરાતની રાણી થઈ, ત્હારી જનેતા થઈ; મેં ત્હને કહ્યું કે, હું વાસના ત્યાગી આપણે ગુજરાતના સ્તંભ થઈ રહેવું જોઈએ; મેં ત્હને કાઠી મૂક્યો, તરછાડ્યો, હેતું વેર લેછે?”

મુંગલમાં અજબ ફેરફાર થયો. ભાવહીનતા જવા લાગી, શ્વાસ જોરથી ચાલ્યો; આંખોમાં કુમાશ આવી; ધ્રુજતે અવાજે યોલ્યો: “મીનલદેવી! મહેરબાની કરી એ દિવસોની યાદ જતી કરો, મહારી જીવ રહેંસાઈ જાયછે.”

મીનલ: “ત્હારો રહેંસાઈ જાયછે—ત્હારો નથી જતો? મુંગલ! મ્હને સ્વાર્થી ગણ્ય, તુરંત ગણ્ય, યેવકાદાર ગણ્ય. ત્હને મ્હને ધણી વખત ભાવહીનતા માટે ટાકીછે; હું તેમ નથી. તે દિવસો સંભારી હું જીવું છું. તે દિવસે કયરેલી હૃદયની ઊમિયોએ મ્હારું હૃદય સ્વાર્થી અને શુષ્ક બનાવી મૂક્યું છે. મુંગલ! પરણીને તરત સંકેત સાચવવા હું રાજગઢમાં ઊતરી, તે યાદ છે? તે પળ યાદ આવતાં હું બદલાઈ જઈ છું. તે વખતે ત્હેં શું કર્યું?”

“મીનલદેવી! મીનલદેવી!” જોખરે ઘાટે મુંગલ યોલ્યો; “બસ કરો. દરેક મનુષ્યના ધૈર્યનો પણ અંત હોયછે. મહારાથી વધારે નથી ખમાતું.”

“શું કામ ખમેછે? હું તે જ માગું છું. એક પળ, તે રાતે, મુંગલ હતો ત્હેવા થઈને રહે, હું સુખેથી કાલે મરીશ. મુંગલ! એ મુંગલ!” કહી રાણી પાસે આવી; મુંગલના હાથ પકડવા ગઈ, મુંગલ એકદમ પાછો હટ્યો. મીનલની આંખમાં જનલત અગ્નિ દીકો, જ્વાળા હેના હૃદયને પણ લાગી. એ ધ્રુજી ઊડ્યો: “ત્હની આંખ અગળ પહેલાંની

મીનલ આવીને ઊભી રહી.” શાન્ત થવા પ્રયત્ન કર્યો; વ્યથા નીવડ્યો. “રાણી! શું કરોછો?”

“મુંગલ! તું મહારો કેમ મરી ગયો?”

“ત્હમે મ્હને તે કિવસે દૂર કર્યો, ફરીથી પરમ કિવસે દૂર કર્યો.”

“પણ તું કેમ પલટાયો? મુંગલ! હું અધમ છું, તું નથી.”

“હું નથી પલટાયો.”

“ખરેખર?”—મીનલની આંખોમાંથી ભયંકર વિદ્યુત ઝરી. અવશ મુંગલ હૃદયના ઊંડા ભાવપ્રવાહને તાપે થયો: “દેવી મીનલ—” ત્હેણે નિરાધાર થઈ બૂમ પાડી. ત્હના અવાજમાં પુષ્પધન્વાના ધનુષ્યના ટંકાર હતો.

મીનલ મૂંઝે મઠોડે પ્હાવરી બનીને ઊભી રહી; જાણે ગાંડો થઈ ગયો હોય એમ મુંગલ આગળ ધસ્યો, મીનલને પોતાના જીવ-યુગલમાં લીધી, કચડી નાંખી; બીજી જ પળે બળથી ત્હને દૂર ધક્કેલી, ભાંયપર પટકી, અને મુંગલ નાંકો.

વાચક! ફરી વિનંતિ કરું છું; ન્યાયાસન ઉપર એકદમ ના ચડી બેસીશ. કાલુભર માનવ-હૃદયનાં ઊંડાં સંસ્થાનો નિરીક્ષા કર્ય; હેનાં પરસ્પર યુદ્ધ, મિશ્ર વહનો, તપાસ્ય;—તે પછી પણ ન્યાયનિર્ણય આપતે થાભજે. જો. આ પુષ્પધન્વાના ધનુષ્યના ટંકારમાં હું વાસનાના ધ્વનિ નથી; ઉલટી રૂઢ રીતિયે પુષ્પધન્વાને અપાયલા સ્થાનકેથી હેને ઊચ્ચ સ્થાનમાં ચઢાવનારો એ ટંકાર કવિયે કદ્યોછે. મુંગલ અને મીનલદેવીનો જમાનો ધ્યાનમાં રાખવો ભૂલવાનો નથી. અને માનવહૃદયની ગૂઢ કલના જાણનાર તો એક સર્વજ્ઞ વિદ્યાતા શિવાય કોઈ નથી. છતાં જરાક સૂક્ષ્મ દષ્ટિ નાંખવા મથીશું. ફૂલકુંવરને પ્રથમ સાચા સ્નેહથી સંભારના મુંગલે હેની ઉપેક્ષા કરી ખરી; હેનું પ્રાયશ્ચિત પણ જીવન પર્યંત હૃદયમાં ઊંડા ધગતા અગ્નિની જ્વાળામાં હેણે કર્યું. અન્દરૂપની રાજકન્યા—રૂપમાં ખાસ આકર્ષક નહિ, પણ અગમ્ય અન્ય આકર્ષક. જીથી આકર્ષક બનેલી રાજકન્યા—જેરે વિધિયે હેનો હૃદયયોગ કરાવ્યો. આરમ્ભમાં પ્રેમ પ્રગટ્યો; વ્યવહારદષ્ટિ આ વિષમ સંયોગ ના ખમે; તેથી કુંવરીએ નવો જ તોડ કાઢ્યો; મુંગલની સમીપ રહેવા મુંગલના રાજની રાણી થઈ. મુંગલે હૃદયલક્ષનો દાવો સ્થાપવાને રાણીના વ્યવહારલગ્નની રાતે જ પ્રયાસ કર્યો; રાણીએ સ્થિતિ બદલાવાનો સંયમ

ધંભાર્યો, સંભાળ્યો, સંભાળાવ્યો. પંદર ર્ષ સુધી સંયમનિયમમાં આચાર રાખી પંનેએ દંદ વ્રત સાચવ્યું; હૃદયનાં ઊંડાં ઝરણાં સૂકવી નાંખી રાજ્યવંત્રના કર્તવ્યની ધુબક પાપાણુભૂમિનાં પડ ચઢાવી દીધાં. આટલે વર્ષે વિષમ પ્રસંગે એ પાપાણુનાં પડ નેદાઈ ગયાં, હૃદયમાંથી ગૂઢ ઝરણાં શતગુણુ મળથી ઘોધની પેઠે ધશી આવ્યાં.—છતાં એ ક્ષણિક ઉત્પાત હુમ થયો. મુંગલ અને મીનલ પૂર્વવત્ વ્રતબદ્ધ રહ્યાં; વ્રતભંગમાં—અંગાભાસમાં—સતતવ્રતબદ્ધ રહ્યાં. અધઃપતન થવાને પ્રસંગે ઉચ્ચભાવના વિજય પામી. યુદ્ધમાં વિજય મળ્યો. આ દષ્ટિથી ક્ષણુવાર, જોઈને ન્યાય આપવાની વિનંતિ, વાયક બંધુ, તહેને ફરીને કરું છું.”

આ વ્રતની ઉગ્ર ગતિ “ગુજરાતનો નાથ” એ વાર્તામાં સવિશેષ તેજમાં દીપી નીકળે છે. પરંતુ તે થોડી વાર પછી. હજી પાટણની પ્રભુતામાંનું છેલ્લું તેજસ્વી પ્રકરણ—આ યુગલના જીવનને દીપાવનારાં પ્રકરણુ ખાકી છે; તે જોવાથી વધારે ન્યાયયુક્ત નિર્ણય સંભવે છે. “ના જાઓ તજ હમને” એ પ્રકરણુ જુવો. પાટણ અને મીનલદેવી વચ્ચે સમાધાન કરાવીને મુંગલ નિવૃત્તિની આશાએ આશ્રુજળ જઈ વસવાનો દરાવ કરે છે. આ જાણીને રાણી યુધ્ધવેશે એક જ અનુચરને લઈને રાજગઢ તજ પોતાને ઘેર—પંદર વર્ષે પોતાને ઘેર—જઈ રહેલા મુંગલ કને જઈને હેને એ વિચાર ફેરવવા માટે મથન કરે છે: તે પ્રસંગે આ એ હૃદયોનાં ગૂઢ પડ પાછાં બિઘડે છે:

“તું આટલે વર્ષે રાજગઢ છોડીને અહિંયાં કેમ આવ્યો?”

“મીનલદેવી! આપણે ગયાં પુરાણ ઉકેલીશું ત્હમાં શો કાયદો? હવે મ્હારે ને રાજ્ય-ખટપટને શો સંબંધ? બંધુ પૂરું થયું. હવે હું આશ્રુજળ જવાનો. સંસારની વિટંબનામાં બહુ વાર વીટાઈ રહ્યો.”

“મુંગલ! એ બંધુ તું કોને સમજાવે છે? હું ત્હને ઓળખતી નથી? સંસારની વિટંબનાથી પરવારવા માંગે છે? ત્હારામાં હજુ પાંચ સંસાર જીતવાનું જોર છે. ત્હારામાં હજુ ભરતખંડનું તંત્ર ચલાવવાની શક્તિ છે. હું શું તે નથી જાણતી?”

“રાણી! મ્હારામાં આટલા કિવસમાં ધણા ફેરફાર થઈ ગયા છે. જ્યારે ત્હમે મ્હને કેદ કર્યો ત્હારે મ્હારા ગુસ્સાનો પાર નહોતો, ત્હમે મ્હને

બોલાવ્યો ત્હારે મ્હારામાં નિરાશા હતી. પણ પાટણની હિંમત સાંભળી મ્હારી નિરાશા ગઈ, પણ ઉત્સાહ આવ્યો નહિ. દેશને ખાતર, મ્હારી જીવનભર સંધરેલી આશાએને ખાતર મ્હે સમાધાન કરાવ્યું. છતાં મન તટસ્થ રહ્યું; અત્યારે ચાળીસ વર્ષનો નથી છતાં ધરડો દાદા હોઈ એમ ત્હમારા દંડનાયકને જોતો અટકાવ્યો પણ જીવનમાં રસ પડ્યો નહિ.”

ત્રિજીવનપાલને પાટણ તજીને જતો અટકાવ્યાની હકીકત કંડીને મુંગલે કહ્યું: “હવે પાટણ ઠેકાણે પડ્યું, એટલે મ્હને નિરાંત છે.”

રાણી: “ત્હે ત્હારો ઇતિહાસ કહ્યો, મ્હારો સાંભળવો છે? વિષ્ણુરાટમાં દુઃખ પડ્યું ત્હાં સુધી હું પાપી હતી, સત્તાના શોખમાં હું વધારે ને વધારે પતિત થવા માંડી હતી. એક રાત્રે મ્હને સ્વપ્ન આવ્યું અને હું બચી, મ્હારો પુનરુદ્ધાર થયો.—કાણે પુનરુદ્ધાર કર્યો તે ખબર છે? જ્યારે હું પ્રસન્ન જવડી ચન્દ્રપુરમાં હતી ત્હારે મ્હારું મન જોણું હતું ત્હણે.”

રાણીની આંખોમાં ભયંકર વીજ અબકી; મુંગલે નીચું જોયું.

“નીચું જોવાની જરૂર નથી. તું મ્હોટો માણસ છે. વિરાગી થઈ ગયો છે. હું તો ક્ષુદ્ર છું. વાસનાની દાસ છું. હમને સ્ત્રીએને વૈરાગ્ય વ્હોલો પ્રાપ્ત થતો નથી.”

મીનલદેવીએ પૂર્વવત્ રહેવાની સૂચના કરી તે મુંગલે નાપસંદ કરી, તે જોઈને મીનલ કહે છે:

“તું ભલેને એમ કહે. તે દિવસે વિષ્ણુરાટમાં જ્યારે ત્હે મ્હને ફેંકી દીધી, ત્હારે મ્હને ખાતરી થઈ કે તું હોતો ત્હવો જ છે, અભિમાનને લીધે જુદો થવા મથે છે. ત્હારું હૈયું તો ત્હવું જ છે.”

[મીનલની આ હૃદયપરીક્ષા ખરી હતી? કાંઈક મુંગલના ઊંડા હૃદયમથનને એ અન્યાય નહોતો આપતી?—અન્યાય આપતી હતી છતાં સ્ત્રીની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી ગૂઢ સત્ય પણ જોતી હશે,—વખતે.]

મુંગલને વાત ના ગમી. રાણીએ હેને એક વચનથી બાંધ્યો. “પાટણ છોડવાનો વિચાર જવા દે.”—પાટણમાં રહીને હવે શું કરું? એ પ્રશ્નો ઉત્તર મીનલદેવી આપે છે: “શું કરું? મીનલદેવીના રાજ્યમાં તું શું કરે? તું માલિક થઈને રહે.”

“ના, ના, હવે એમ નહિ” રહેવાય. આખી દુનિયાનાં દેખતાં કેદ થયો, હવે મહારાથી કેમ એમ મનાય? હું ઠપકા નથી દેતો, મહેણું નથી મારતો. પણ તે પ્રસંગ મહારાથી ભૂલાતો નથી.”

“તે હું ભૂલાવવા જ આવી છું. ત્હને માટે પ્રાયશ્ચિત કરવા આવી છું.” પ્રાયશ્ચિત કેમ કરવાનું તે મીનલ કહેછે:

“કેમ કરીશ? તું કહેતો હોય તો ત્હારે ચરણે પડીને. મુંગલ! કાણુ જાણે કેમ, તે દિવસથી મહારા લગ્નનો પ્રસંગ મ્હને સાંભરેછે, તે દિવસે રાત્રે આપણે કરેલા નિશ્ચય યાદ છે?”

“હા, અને એ નિશ્ચય ત્હમે અત્યારે તોડવા મથો છો. આપણે ભાઈબહેનના નિમંત્રણ સ્નેહથી વર્તવાના સમ આધા હતા; કાંઈ પણ જાન્યના સ્ખલનથી ગુજરાતના ગૌરવને દૂષિત નહિ કરવું, રાજ્યકારભારના પ્રસંગ વિના નહિ મળવું, ત્હેની કક્કશ વાતચીત વિના બીજી વાતચીત પણ નહિ કરવી;—હવે હવેવી હવેવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. ચૌદ પંદર વર્ષે આજે ત્હમે પ્રતિજ્ઞા તોડી, રાજ્યકારભાર વિના મળવા આવ્યાં. ત્હમે તો દેરી છો. પતિત-પાવની છો; આ ત્હમને ઘટે?”

[અહિં આ વિરલ યુગ્મની વાસ્તવિક વિશુદ્ધ વર્તનની સ્પષ્ટ નિશાની જણાયછે. હૃદયની વિશુદ્ધિ તેટલી હતી? નિષ્કૃંપ નહિ? પણ કાંઈક સત્યની ઝાંખી આગળ ઉપર થશે.]

મીનલે વળી પોતાની આજીજ યલાવી: “મુંગલ! ધારય કે હું ચન્દ્રપુરમાં છું, નહાની છું, ધારય કે, તે વખતે હું હતી હવેવી માત્ર ત્હારી સોખતધેલી સખી છું, ત્હને વીનવું-છું; માન્ય, આપણે જુદાં કેમ રહી સકિયે? અહિંયાં ત્હારા વિના મહારા વિચારે-નું કાણુ સાથી થાય એમ છે?”

“રાણી!”

“ના, મીનલ—”

“ઠીક, મીનલદેવી! હું વિચાર કરીશ, ખનશે તો માનીશ.”

“ના, વચન આપ્ય, અત્યારે પાછો ચાલ્ય. રાજગઢ સુનો છે.”

મુંગલે રાણીની રહાયું જોયું. ત્હના પ્રેમ-ધેલા મુખપર અદ્વુતીત છાંય પડી રહી હતી. ત્હના હાથ, જો મુંગલના હાથ પકડી રહ્યા હતા, તે ચરચર ધ્રુજતા હતા. “મીનલદેવી! લલે, હું એમ કરવા ખુશી છું.”

“વચન?”

“હા, વચન.”

“ઓ મહારા મુંગલ!” કહી રાણી મુંગલને વળગી પડી. રૂખતો માણસ આશા છોડી પ્રવાહને ચરણે થાય, તેમ મુંગલ શરણ થયો.

પાંચ પળ હવે વહી ગઈ. [વતભંગ? વતભંગ નહિ; પણ આભાસ; છતાં, તે આભાસ પણ અનિષ્ટ; તેથી]

“મીનલદેવી! આ નહિ પાલવે. હું અહિંયાં રહું તો તે દિવસની પ્રતિજ્ઞા પાળવી પડશે. જે નિમંત્રણ જીવને લોકોનાં મ્હોડાં પણ બંધ કર્યાં હતાં, ત્હમના શકાશીલ હૃદયમાં શ્રદ્ધા આણી હતી, તે જીવન ફરી સ્વીકારવું પડશે.”

“હા, હા, કબૂલ છે. કબૂલ છે. મ્હોટાઈનો દંડ ખનશે. તેટલા દર્દશ,—પણ તું મહારી આંખ આગળ રહે.”

આમ હૃદયના ગૂઢ સ્નેહને દાખી દઈ “મ્હોટાઈનો દંડ” દેવાનો નિષ્કૃંપ આખર થયો.

રાજ્યપ્રતિષ્ઠાએ સ્નેહસરિતાને પોતાના શુષ્ક રાનમાં સુકવી. સુકવી? “તું મહારી આંખ આગળ રહે.”—એ ઇચ્છાના રૂપમાં એ સર-

સ્વતીની યુગ્મસેર એ રેતીના રણ નીચે ડોટાટી ડોટી? આપણે તે માટે દોષ દેવાને જીભા નહિ રહિયે. આગળ એ પ્રવાહનું શું થયું તે

જોઈશું. હાલ આટલું તો પ્રત્યક્ષ થાયછે; વર્ષો વીતી ગયાં તે પૂર્વે ચન્દ્રપુરમાં સ્નેહથી,

કાંઈક માલયૌવનના સ્નેહથી, આ યુગ્મ જોડાયું; તે બળને વશ થઈ મીનલ ગુજરાત આવી;

રાજકુંવરીનો વ્યવહારમર્યાદાને લીધે પ્રજાજનના અગ્રણી મુંગલ જોડે લગ્નસમ્બંધ અશક્ય હતો; તેથી રાજ કણુદેવની રાણી થવાનું મીનલે સ્વીકાર્યું; મુંગલ “મહારી આંખ આગળ

રહે.”—એટલું ખસ હતું. આ સાથે જ મુંગલનો સ્નેહોપચાર, લગ્નની રાત્રિયે જ, તરછોડી રાણીએ રાણીપણાનું વ્યવહારસતીપણાનું

ગૌરવ ધારણ કર્યું; ખનેએ દંડ પ્રતિજ્ઞા લીધી, પાળી; પંદર વર્ષે બળથી દાખી રાખેલું ભૂત જાગી બેઠયું; ક્ષણિક સ્ખલન-સ્ખલન?

સ્ખલન જેવું-થયું; પાંધી દંડ પ્રતિજ્ઞા લેવાઈ, ખરા મનની લેવાઈ. “તું મહારી આંખ આગળ રહે.”—એટલું જ ખસ હતું. આપણે

આ વિષમ હૃદયસંકટમાં જીવન ગાળતી દેવીને આટલી નિર્દોષ ઇચ્છા માટે દોષ નહિ દર્શાવે. સંજોગોને દોષ દર્શાવું? શું કામ?

સંજોગે જીવનને ઘેરેછે, પણ તે ક'હારે? જીવનભોક્તાઓ સંજોગોને બહુ અંશે ઊભા કરેછે ત'હારે;—પણ બહુ ઊંડી તત્ત્વપરીક્ષા માટે અહિં અવકાશ નથી.

“ગુજરાતનો નાથ”—એ વાર્તામાં આ યુગલ-નું સ્થાન, જીવન-બેંધણ, જોઈ જાય છે. “પાટણ-ની પ્રભુતા” છેવટે કાયમ રહી તે વાર્તાના અંત પછી આજ ચાર વર્ષ થઈ ગયાં હતાં. આ મુદતમાં “મીનલદેવીમાં ધણો ફેરફાર પડ્યો હતો. હેનું શરીર ખેલાં કરતાં જરા નબળું થયું હતું. જીવાનીમાં પણ તેના મુખ પર ગૌરવ તો હતું જ; હવે તે પાકટ થયું હતું. અને સત્તા અને અડગતાની રેખાઓએ કુમાર ને સાદાર્થ તે ઉપરથી કાઢી નાંખ્યાં હતાં. તેની આંખોમાં તેજ ખેલાંના જેવું હતું. માત્ર તે સ્થિર થયું હતું. તેમાંથી પ્રતાપ સતત નહેતા—ખેલાંની માફક વધતો ઓછો, કે બચકર ભાગ્યે જ થતો.”

પ્રસંગોએ ધોલી મૂર્તિ આ હતી. મુંજલ સંખન્ધે પણ હેની રાજદ્વારી રૂતિ બદલાઈ હતી. હેનું હૃદય પૂણીરૂપે હવે હેણે જાણ્યું હતું; હેના મુત્સદીપણામાં હેને પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો, તેથી તે કલામાં વચ્ચે પડતી નહોતી. પરંતુ જાણનારા જાણતા કે મુંજલ અને મીનલ—બંનેનો પ્રભાવ સરખો બચકર હતો. “બંને અંતરમાં એક હતાં તેથી જ એ પ્રભાવોનો વિરોધ નહોતો થતો.”—ચાર વર્ષ પૂર્વે મુંજલને કેદ કર્યો તે વિરોધનો પ્રસંગ ભૂતકાળમાં વિલીન થયો હતો. હવે બંને હૃદયોનો એ અનુભવના અગ્નિમાં પ્રવેશ થયા પછી જુદો ઘાટ ધડાયો હતો. દૃઢ મત છતાં, અથવા તો દૃઢ મત વડે જ, અદ્ભુત બળ પામેલા રનેહને થોડે બંને અંતરમાં એક હતાં. આ સ્થિતિમાં કાશ્મીરા-દેવીનાં સુભગ અટકચાળાંમાંનું એક નવું અટકચાળું વૃત્તાન્તના ઘાટ ધડવાને પ્રગટ થયું; મામાજીને લગ્ન કરાવવું; એ કલ્પના મનમાં સ્ફુરવાની સાથે જ કાશ્મીરાદેવીએ કાચ સાધવાના પ્રયાસ કર્યા; કન્યા પસંદ કરી,—મુંજલના સાળા સજ્જનમહેતાની સુન્દર પુત્રી સૌમસુન્દરી; અને મીનલદેવીના મનમાં આ વાતની ધ્રુવતા ઉતારી. મીનલે મુંજલને સમજાવવાને બહુ પ્રયાસ કર્યો; અને તે પ્રશ્ન ચર્ચામાં પોતાના હૃદયસંબંધને વિલક્ષણ રીતે ગૂંથ્યો. મુંજલ માનતો નહોતો તે વખતે મીનલ જોસથી કહેછે.

“દરેક દષ્ટિએ મહે” વિચાર કર્યોછે; રાજ-માતા તરીકે, ત્હારી—” કહી ખરો શબ્દ ગળી જઈ કાંઈક રૂપાન્તર કરી કહે છે—“માલિક તરીકે મહાર” શાસન છે. હવે શું?” રાણીએ મુંજલનો ઉત્તર સાંભળવાને ના પાડી; તેની ઉત્કેશાયલી સ્થિતિ જોઈને મુંજલે ચેતવણી આપી.

“દેવી! ત્હમે આટલા જુરસામાં આવી બોલોછો તે શું ખતાવેછે તે ખબર છે? મીનલદેવીને હાવાં આપણી કાષ્ટ્યે જોયાં છે?—તે જ ખતાવેછે કે નથી મહાર” હેયું બદલાયું—કે નથી ત્હમારું.”

મીનલને હેનું મહત્ત્વ ના જણાવાથી મુંજલે સ્પષ્ટતાથી કહ્યું:

“એક ફૂલકુંવરને તો રીખાવી રીખાવી મારી નાંખી; બીજીને મારી નાંખવાનું મહારામાં જોર નથી.”

આ સખત આઘાત જેમ તેમ ખમતી મીનલને મુંજલે કહ્યું:

“મેટલા પોપડા ઉપાડવા નહિં. ચાલે તેમ ચાલવા દેવામાં જ મહાર છે.”

“મુંજલ! મહારી બ્હીક લાગેછે?”

“ના—મહારા પોતાના હૃદયની.”

આમ ત'હારે હજી હૃદયનો વિશ્વાસ રહે એટલો સપૂણ વિનય મળ્યો નહોતો. નિર્ભળ માણસ પ્રબળ પ્રેમની જોડે યુદ્ધ હજી કર્યા કરતો જ હતો. કેમકે મીનલે ઉત્તરમાં પૂછ્યું: “આ પશ્ચાત્તાપપરથી નથી લાગવું કે હેવો વખત નહિં આવે?”

તેના પ્રત્યુત્તરમાં મુંજલ સાવચેતી સૂચવેછે: “અસારે આપણાં હૈયાંપરથી નથી લાગવું કે હેવો વખત જરૂર આવે?”

રાણીનું દર્શિનિન્દુ જુદું જ હતું.

“ના, ના. મહે” ફૂલકુંવર ત્હને ખોવડાવી; બીજી મહારે અપાવવી જ જોઈયે.”

આ હેની દર્શિ હતી; “કાશ્મીરાદેવીના સચોટ વચનથી તેના વિચારો જુદી જ દિશામાં વળ્યા હતા; અને તેમ થવાથી નવાં દર્શિનિન્દુ, નવાં ભાવો, નજરે ચઢ્યા હતા. તેના વિશુદ્ધ પ્રેમનું વધારે શુદ્ધ પ્રેમમાં રૂપાન્તર થયું હતું; અને તે રૂપાન્તરથી મુંજલને પરજા-વવાનો તેનો નિશ્ચય દૃઢ થયો હતો.”

આપણે યાદ રાખવાનું છે કે “રાણી અને મુંજલને સખન્ધે નિષ્કલંક અને શુદ્ધ હતા, તેમની પવિત્રતા કલંકને સ્વપ્ને પણ આવવા દેતી નહિં.”

આ વિરલ વિશુદ્ધ પ્રેમની દેવી, ઊંધ ના આવવાથી, અગાશીમાં મુંઝવણ સૂતો હતો ત્યાં ગઈ, ઉપરની ચર્ચા થઈ છૂટા પડ્યા પછી પાછી તરત ગઈ. ફરી એ જ આગ્રહ, ઉભય પક્ષ વચ્ચે ખેંચતાણુનો આગ્રહ, ચાલ્યો. મીનલદેવીને પોતાના “પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત” કરવું હતું; રાણીનું સ્વાર્થપણું મોટા મનના મુંઝવણને જણાવું નહોતું, તે પ્રગટ કરવાને મીનલ કહે છે:

“મહારે અત્યારે બધું ભયું પૂરું છે. સ્નેહ-સમર્પણ કરવા મહારાજની યાદ છે. કદપ-નાનો આનન્દ ભોગવવા હોય તો તું છે.” [શિ અગમ્ય હૃદયગત આ! પ્રેમનું આ અલિપ્ત સ્વરૂપ! પ્રેમવિના સ્વીકારેલા કષ્ટદેવનું સ્મરણ સ્નેહ સમર્પણનું હામ, અને પ્રેમનું પરમ આધારસ્થાન મુંઝવણ તે તો કદપનાનો આનન્દનો વિષય!—અને એમ જ કાંઈક ખરું હતું; વ્યવહારે મોટી દિવાલ બેની વચમાં ચણી હતી. છતાં આ કાંઈક સચની એક માજૂ જ હતી, ને તે નખખી બાજૂ.] “મહારે હૈયું હારવા જયદેવ જ્યો જ્યો છે,—માન ને ભક્તિની ભૂખ પૂરવા વહૂઓ છે. અને ત્યારે કોઈ નથી.”

દેવીને મુંઝવણનું અસહ્ય એકલાપણું ટાળવું હતું. એ એકલાપણાનું ભાન પ્રગટ કરવાને, કૃત્રિમ હાસ્યથી મુંઝવે “કેમ કોઈ નથી? ત્હને છો—જયદેવ છે—ત્રિભુવન છે”—એમ હૃદયનાં જિંદાં, તેમ જ ઉપરનાં પડમાં વસનારાં પાત્રો ગણાવ્યાં ત્યારે, મીનલે સ્પષ્ટ કહ્યું:

“નામનાં—કહેવાનાં. ત્હને બધાની ખોટ છે. તું તો અરણ્યમાં એકલા ઊભેલા તારા જેવા અટુલો છે.”

આ splendid isolation ખરું જોતાં ખતેનું હતું. તે ઉપરાંત એ અટુલી સ્થિતિ ખતે વચ્ચે વિશાળ ગર્વ પ્રગટ કરતી હતી. “સંસાર, મર્યાદા, નીતિ, મ્હને ત્યારથી દૂર રાખે છે” એ વિચારથી પોતાની પણ અટુલી સ્થિતિ કરતાં એ “વધારે અટુલી સ્થિતિ” મુંઝવણી હતી તે રાણીને વધારે સાલવું હતું. “ત્યારી ધાક બીજને દૂર રાખે છે; એટલે તું તો એકલા ને એકલા જ.”

આ એકલાપણું હવે વળી લગ્ન કર્યાંથી લુપ્ત થશે? આપણને શંકા થાય છે તે જ શંકા મુંઝવે બતાવી, ને પૂછ્યું “કેવી રીતે?” તો મીનલ કહે છે: “ત્હને સંસાર જોરે જોનાની આંકળ બાંધે છે.”

ખતે દૂર એક બીજથી બેઠાં હતાં, સંયમથી વાત કરતાં હતાં, છતાં “હમનાં નયનોમાં અનિ-વાર્ય પ્રેમનાં પ્રતિબિમ્બો પડતાં હતાં.” એ પ્રેમના સંયમ સાથે દેવી પૂછે છે: “ખરું કહે, ત્હને પોતાને નથી લાગતું કે તું એકલો અટુલો થઈ ગયો છે?”

મુંઝવે આખરે ખરું કહ્યું. સન્નમમહેતાની વાડીમાં “સ્વપ્રસન્નિના અનુભવ” થયેલા તે કાંઈક પ્રગટ કર્યાં.

“ત્યારે મહારો જીવ જાહેર થયો હતો. મ્હને શેઠાણી યાદ આવ્યાં. જો ત્હનો છોકરો જીવ્યો હોત તો મ્હને આટલું લાગત નહિ.”

આમ છતાં, કહે છે: “પણ આટલી ઉમરે નવા પ્રયોગો કરવાની હિમ્મત નથી.” કારણ? કારણ—“પછી આપણું શું?” એ પ્રશ્ન હજી મુંઝવણને ખૂંચતો હતો. હૃદયે હૃદયને હજી જીતું નહોતું. મુંઝવણની યુક્તિને પ્રેરણા આપનાર, હેના બાહુને શક્તિ આપનાર, એક મીનલદેવીની હૃદયમાં વશેલી મૂર્તિ જ હતી. ત્હનો ત્યાગ અશક્ય લાગતો હતો; કેમકે એ પ્રેરણા અને એ શક્તિ મુંઝવણના “જીવનના તંતુએ તંતુ સાથે વણાઈ ગયાં” હતાં. તેથી જ હવે “નવો વણાટ વણવાની હિમ્મત સાલતી” નહોતી, ને “મન પણ” નહોતું થતું.

પણ વધારે અલિપ્ત દૃષ્ટિથી જોનારી મીનલ કહે છે: “આપણે ખાતર જ ત્યારે પરણ્યું જોઈએ.” સોમનો સંબંધ વચમાં પ્રવેશ પામતાં આ બે હૃદયોનો ક્ષતિકિત સંબંધ લુપ્ત થશે એમ મીનલની માન્યતા હતી. “જ્યાં સંધી તું” આમ એકલો રહેશે ત્યાં સંધી આપણાં હૃદય ક્ષતિકિત રહેવાનાં.” મુંઝવણ ચમકેયો. મીનલે વધારે ઝીણું પૃથક્કરણ કરી બતાવ્યું: “તું નથી પરણતો કારણ કે ત્યારથી ચન્દ્રપુરની મીનલકુંવરી વીસરાતી નથી; હું મહારા ખરા હૃદયથી ત્હને પરણવા નથી માગતી કારણ કે તું ચન્દ્રપુર આવેલા જીવાન નગરશેઠ જ છે એમ મહારા હૈયું માનવા માગે છે. ખતે વિચારમાં પાપ છે.”

‘પાપ’ શબ્દ મુંઝવણને ઔચિત્યબાધક બચાવે લાગ્યો, પણ આચારવિચારની તત્ત્વ-મીમાંસાએ ચઢેલી દેવીએ તત્ત્વ બતાવ્યું:

“હા. આપણે ડાહ્યાં છીએ—નીતિમાન છીએ—પણ આપણે જો છે તેમાં એક નાથે નાથે

છે.—એટલું જ નહિ પણ એમ નાચ્યા કરવા માગેછે. એ બંધ કરવું જોઈયે.”

મુંગલને આ અશક્ય લાગ્યું. મીનલે ખતાવ્યું—“એ એકે તાલે નાચવા દેવાની સુગમતા શા માટે આપવી?” “હું” સતીઓમાં શ્રેષ્ઠ થાઉં તે ત્હારે જોવું જોઈયે.”

“અને ત્હમે છો જ; દેવી! આટલો પ્રેમ છતાં, આટલી સુગમતા છતાં, આટલા પ્રસંગ છતાં, હાવું સતીત્વ કેણુ સાચવી રહ્યુંછે?”

મુંગલની આચારના સતીત્વ ઉપર દષ્ટિ હતી. પણ મીનલની વિચારના સતીત્વ તરફ પૂનભાવની નજર હવે હતી.

“તું” કોઇ બીજાનો થાય તે મ્હને સાલેછે; કારણ હું ત્હને મ્હારો ગણ્યું છું. જન્હાં સૂધી એ હેયું સાલેછે ત્હાં સૂધી તે નિમકહરામ છે. કોઇ જાણતું નથી પણ એ જીવતું જગતું કલંક છે. એ કલંક ત્હને પરણાવી મ્હારે દૂર કરવું છે.”

આમ આ સ્નેહસાંધ્યાં હૃદયોને શું છોડી દેવાં જ?—કલંક દૂર કરવાના આ ઉપાયનું પરિણામ તો એ જ કની? મુંગલને એ ભય થયો: “એટલે? ત્હમારે મ્હારા પરથી હક દાવો ઉઠાવવોછે?”

મીનલનો ઉત્તર નવા દષ્ટિબિન્દુથી પ્રેરાયલો વિરોધાભાસભરલો—પ્રેમના અગમ્ય સ્વરૂપમાં જ જે વિરોધાભાસની કૂંચી ગ્રામ રહેલી છે ત્હવા વિરોધાભાસભરલો—મળેછે.

“ના, તું” મ્હારો જ છે.—કાચા સૂતરને તાંતણે બાંધેલો.”

આ વિરોધાભાસની કૂંચી આપણને તરત આપી છે.

“પણ મ્હારે એ તાંતણો શુદ્ધ અને દેવી બનાવવો છે. હેમાં મ્હારે અપવિત્રતાનો અંશ પણ જોઇતો નથી. મ્હારા હૈયાની મ્હારે આહુતિ આપવીછે.”

આ વિરલ હૃદયયજ્ઞ કરવા કરાવવા સન્ન થયેલી દેવી, એ વિષમ યજ્ઞના મુખ્ય ઋત્વિકુસ્થાને દીપતી, મીનલના હૃદયસ્વરૂપને કેણુ હવે પ્રણામ નહિ કરે?

હેને તો એ જ હતું કે—એ હૃદયયજ્ઞ કયાં વિના “મ્હારું” સતીત્વ કેમ સિદ્ધ થાય? આપણી પ્રતિજ્ઞા કેમ પગાય?

સંમાન તથા સ્નેહ ભરેલો, વિશુદ્ધિ મન્દિરના દ્વારના ઈશ્વર ઉપર ઊભેલો મુંગલ ઉદ્ગાર કાઢેછે:

“દેવી! ત્હમે ગુરુઓનાં પણ ગુરુ છો. આપણી પ્રતિજ્ઞા પાળતાં તો હૈયાનાં દીપ્તીપાં સુકાઇ જશે.”

છો સુકાય: એ પ્રકારે જ હૃદયોમાં નવી દિવ્ય વાડીની લીલોતરી ખીલશે. તેમ એ વિષમ પ્રયોગ કરવાનું અધિકારી પણ આ વિરલ યુગ્મ જ હતું: “મુંગલ! હાવી પ્રતિજ્ઞા આપણા જવાં જ કરે ને આપણા જવાં જ પાળે. હેમાં જ આપણી મ્હોટાઈ છે—હેમાં જ આપણે રાચવું જોઈયે.”

મુંગલને પણ એ જ દષ્ટિ ગમી: એ આપણને સુશુદ્ધિ નહિ આવી હોત; એ આપણે કલંકિત થયાં હોત તો આજે પાટણનું નામ નિશાને ન હોત; આજે દેખાતા સૂર્યસમા તેજસ્વી ભવિષ્યનું કંઠારનું એ ગ્રહણ થઈ ગયું હોત.”

સુત વાયક જોશે કે આ “હૃદયયજ્ઞ”ના ઉચ્ચરયાન ઉપર આવવા માટે અધિકારનું બીજ આ યુગ્મના સંયુક્ત જીવનના આરમ્ભમાં જ વચાયતું હતું. આચારશુદ્ધિનું તત્ત્વ, ક્રમે ક્રમે, ઉલટપાલટ હૃદયયુદ્ધ પ્રસંગોમાં થઈને મન:શુદ્ધિ—હૃદયયજ્ઞના અગ્નિમાં થઈ પ્રાપ્ત કરેલી હૃદયશુદ્ધિ—ના શુદ્ધ કાંચનરૂપે દીપી સકયું.

સૌમ સાથે લગ્ન કરવાની સંમતિ મીનલે માગી; હજી મુંગલ ચૂપ રહ્યો: બંને ઊભાં થયાં. મીનલ પાસે ગઈ, મુંગલના ખભા ઉપર હાથ મૂક્યો: “મુંગલ! ખેદ કરવાનું કામ નથી.”

એ ખેદ કરતો નહોતો. વિષમ હૃદયસંકટામણીની દશામાં એક વિષમ પ્રશ્ન ઉકેલવાને મથતો હતો:

“હું” તો એક મુનિમહારાજનો પ્રશ્ન સંભાર્યું:—“ત્યાગ મ્હોટો કે તૃપ્તિ?”

મુંગલની હૃદયમથનદશાથી આંસુભીના નયને મીનલે પૂછ્યું: “તું” શું ધારેછે?”

મુંગલ પોતાના વિચારનો સ્વતંત્ર અધિકાર છોડી, આ વિરલ ધર્માચાર શીખવનાર ગુરુની આગળ પ્રપતિ જ ઇષ્ટ ગણેછે: “ત્હમારી આજ્ઞા છે કે ત્યાગ મ્હોટો.”

“પણ તું” શું ધારેછે?”

“હું” ધારતો નથી—હું ત્હમારી આજ્ઞા પાળું છું. ત્યાગ મ્હોટો, તૃપ્તિ નહિ.” આમ વિશુદ્ધપ્રેમે શુદ્ધિને પણ પ્રેમપૂર્ણપાત્ર આગળ સોંપી દઈને માત્ર આચારની નહિ પણ વિચારની પણ સ્વામિતા અર્પી દીધી. માન, પૂન્યભાવ, ઇત્યાદિ દિવ્ય ભાવથી સ્થિરનયને

મીનલ ભણી જોઈ રહેતાં મુંગલ મોહ્યો: “દેવી! ત્હમે પાટણનાં ખરેખરાં જગદમ્મા છો!”

લક્ષણદર્શક ઉત્તર મીનલનો આટલો જ હતો. “મુંગલ! તે ત્હારેજ લીધે.” આમ કહી ત્હાંથી અપારાધ બંધ ચાલી ગઈ.

આમ આ “હૃદયચત્ર” ની પવિત્ર વેદિ ઉપરથી બંને જાણી ચક્રાક્રમ પ્રાપ્ત કરીને છૂટાં પડ્યાં. “હૃદય અને હૃદયનાથ” વાળા પ્રસંગે પુણ્યપદ્મના વિજય હતો, તેથી બહાવરી, મૈનલરી, બીજી રહેલી મીનલને ઉન્નતવત્ત્વ ધસતા મુંગલે જુજ્જ્વાલમાં બીડી તરત દૂર ધક્કેલી દીધી, એમ ક્ષણિક વિવશતા અને સત્વર પશ્ચાત્તાપને તાથે થઈ મુંગલ છૂટી પડ્યો હતો; “ના જાઓ તજ હમને” એ પ્રસંગને અંતે “ઓ મહારા મુંગલ!” કહી મુંગલને કાઢે વળગી પડેલી મીનલને મુંગલે પ્રતિજ્ઞા, વ્રત, એ વાતનું સ્મરણ કરાવી સંયમ સાચવી બંને છૂટાં પડ્યા હતાં; તે જ મીનલ અને મુંગલ આજ પ્રેમને અધિકતર દિવ્ય કક્ષાએ ચઢાવનારા હૃદયચત્રની વિશુદ્ધ દીપ્તિ વડે તેજસ્વી થઈ, માનુષ પ્રેમાપવાર વિના છૂટાં પડ્યાં.—આ ત્રણ ક્રમ સુઝ વાયકની નજરમાં દરી રહેશે એમ આશા છે. વાયકે એ પણુ જોયું હશે કે ચન્દ્રપુરમાં મીનલ અને મુંગલ બંનેનાં હૃદય સરખા બળથી, સરખા સ્નેહાકર્ષણથી, પરસ્પર જોડાયેલાં હતાં; પાટણના મહારાજ સાથે વ્યવહારગતથી જોડાતાં વાંત, મીનલે એ આકર્ષણને વ્યવહારે માગેલી મર્યાદામાં પૂરી દીધું ત્હારે મુંગલ તેટલો સંયમી નહોતો રહી સકે; મીનલે વ્રતથી ત્હને બાંધ્યો, પંદર વર્ષ તે વ્રત બંનેએ સંયમથી સાચવ્યું; આખરે મીનલના ‘હૃદયનો પુનર્જન્મ’ થતાં એ વિવશ થઈ, પણુ મુંગલ દૃઢ રહ્યો,—માત્ર ક્ષણવાર પ્રભળ હૃદયચત્રમાં નમતું મૂંઝી ‘હું’ ની પદ્ધતિયો’ એ વચનને પ્રેમાપવારની મુદ્રા આપી તરત છૂટયો; વળી થોડા જ વખતના અંતરે “ઓ મહારા મુંગલ!” કહી ઉપકર-વ્રતિના પડમાં ગૂંઠ અગ્રદ રહેલા પ્રેમબળનો ભંગરો મીનલથી કાઢી જતાં મુંગલે વ્રતનું સ્મરણ કરાવી દૃઢતા ચાલુ રાખી;—પણુ તે પછી ચાર પાંચ વર્ષને અંતરે મુંગલના હૃદયે ઉથલો ખાંધો, પરંતુ મીનલદેવીના હૃદયે ઉત્તમ માર્ગ લીધો તે સાથે મુંગલને પણ તે માર્ગે જોડી થઈ હૃદયચત્રમાં બંનેનાં હૃદયની પૂર્ણદૃષ્ટિ કરી;—આમ ઉભયના હૃદયની ઉત્કટપાલટ ઉથલપાથલ થતી દશાઓના ક્રમ હૃદયશાસ્ત્રનાં બિંદુઓમાં આપણને ઉતારે છે.

આ યુગલનાં હૃદયોનો ઇતિહાસ મંજરી અને કાકના હૃદયોના ઇતિહાસથી જુદા પ્રકારે જ રચાયેલ છે એ વાત ઉપર પણ લક્ષ્ય રહેલું છે. મંજરી અને કાક કાંઈક જુદી જ માટીનાં ઘડેલાં હતાં; હેમને મુંગલ મીનલ જેવો વ્યવહાર અને હૃદયવ્યાપાર વચ્ચે વિરોધનો વિષમ પર્વત નડ્યો નહોતો;—એ પ્રસંગ જ નહોતો. તેમ વળી એ બંને યુગલોનાં લક્ષણ-બંધારણ પણ ભિન્ન હોવાથી એક યુગલના પ્રસંગો બીજા યુગલને પ્રાપ્ત થતાં પરિણામો જુદાં જ આવત એમ સહજ કદાપી સકાય એમ છે. આ બે યુગલોના લક્ષણભેદમાં અન્વેષણ કરવું રસયુક્ત થાય એમ છે પણ સ્થલસંક્રાંતિને લીધે આટલા દિગ્દર્શનથી જ સંતોષ માનવો પડે છે.

એટલું માત્ર કહું છું કે આ દર્શનમાં સ્પષ્ટ રીતે રા. કન્હેયાલાલની પાત્રસૃષ્ટિ બીજી કરવાની વિરલ કલા પ્રગટ થાય છે. શેકસ્પીઅર જેવી શક્તિ મેં કદી છે તે માત્ર આ વિષયમાં: શેકસ્પીઅરના અન્ય મહાન ગુણો, તત્ત્વદર્શનનાં બિંદુ તરવેને કવિવત્કલાનાં સુંદર પ્રદેશમાં ગૂંથવાની શક્તિ, નાટકકથામાં સમાવેલા બિંચાં હેતુઓની દૃઢ રીતે પ્રવર્તતી પ્રતિભા, ઇત્યાદિ એ વિશ્વના મહાકવિના ગુણો તો અપ્રાપ્ય જ છે એ કહેવાની જરૂર નથી. તથાપિ રા. કન્હેયાલાલની સ્વદૃત્વશક્તિનું એક વિલક્ષણતાસાધક સ્વરૂપ અહિં નિર્દર્શન રૂપે નોંધવાનું મન થાય છે. રા. કન્હેયાલાલનાં સરજેલાં પાત્રોની વ્યક્તિતા સુરેખ, અનન્ય, અનન્ય-વ્યવસ્થા (incommensurate), ટંકાયેલી, ત્વદ્વેષ શાળેખિલિતા વિમાતિ, વિશ્વકર્માએ સરાણુ ઉપર ઉતારી કાપી કાઢેલી હોય તેમ હોય છે. મુંગલ, કાક, મંજરી, મીનલદેવી, ઇત્યાદિ પાત્રો તે અન્યની ઉપમાથી પરિચય અપાય હેવાં નથી, એ તે એ જ, અન્ય નહિ—એમ અનન્ય-અલંકારનું તત્ત્વ હેમની વ્યક્તિતામાં પ્રવિષ્ટ થયેલું નજરે પડે છે. એ પાત્રો અનિશ્ચિતરૂપાવાળી શિથિલ વ્યક્તિતાનાં નથી; અમુક વર્ગનાં type-નમૂના—રૂપ નથી. જગતમાં સોધવા જઈયે ને જરાક શ્રમ લઈયે તે વિદ્યાચતુર, માનચતુર, ગુણસુંદરી, વગેરે તો શું પણ બુદ્ધિવન અને સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુમુદસુંદરી પણ જરૂર બરાં; એ અમુક વર્ગનાં type-પ્રતિનિધિભૂત-રૂપ છે, સમર્થ હાથથી ધડાયેલાં છતાં વ્યક્તિતાના અંશમાં અનન્ય પામનારાં, અનન્ય, નથી; ત્હારે રા. કન્હેયાલાલની સૃષ્ટિમાં

વ્યક્તિતાના ઉપર કહેલા વિલક્ષણ યુક્તો મ્હને જણાય છે.

ઉપર ચર્ચેલા પ્રયત્ન ‘હૃદયયત્ન’ પછી મીનલ અને મુન્નલનાં જીવનતત્ત્વની શી દશા થઈ હશે? કવિએ એ જીવનપ્રદેશમાં કાંઈક ઝાંખી કરાવી છે. સૌમસુન્દરી જોડે લગ્ન કરાવીને એ યત્નનું પ્રકરણ પૂર્ણ કરવાનો પ્રયાસ નિષ્ફળ જ ગયો. સૌમસુન્દરી અણધાર્યા પ્રસંગોના ભારથી દબાઈ જ ગઈ; લગ્ન ના જ થયું; આ પરિણામ લાવવામાં કવિનું કલાચાતુર્ય પ્રગટ થાય છે. સૌમની સાથે લગ્ન કરાવ્યું હોત, તો મુન્નલના હૃદયની સરિતાનો પ્રવાહ બદલી નાંખી બધું કવિ કથનાવી નાંખત—એમ થાત. આ તો એ મહાન હૃદયનો અગાધ સાગર અગમ્ય જ રહે છે.

ફણુભર આ સુરેષ સૌમસુન્દરીની મધુર મુર્તિ જોવાનું મન થાય છે; વાર્તામાં ગૌણ સાધનરૂપે હેના વૃત્તાન્તની ચૂંથણી છે, છતાં હેનો ચમત્કાર આકર્ષક છે, હેનો વૃત્તાન્ત સહેતુક વણાયો છે. સંજ્ઞન મંત્રીની વાડીમાં કૃષ્ણદેવરૂપે યુત્તવેશે આવેલા ખેંગાર જોડે સૌમસુન્દરીનો અકસ્માત સમાગમ થતાં દાનજી મુખાના હૃદયમાં અસાત આજીવ પ્રેમકૃતુહલનું બીજ કાંઈક રોપાયું; પરંતુ તે પછી કોઈ પ્રસંગ આપણા જોવામાં આવતા નથી; કૃષ્ણદેવ તો રાજપટ માટે આવેલા નગરચર્યા અને નગરનારીઓની ચર્ચાની વચ્ચે વખત ગાળતો જણાય છે; પછી કાશ્મીરાદેવી સૌમસુન્દરીનું માગ્ય કરી આવે છે—માગ્ય નહિ, પણ યુક્તિએ એ મનોરથ સૌમની માના હૃદયમાં વાવી જાય છે; પણ વિધિની યોજના ભુલી છે;—કાવત્રાંબાજોના મંડળમાં લંગાણ પડ્યા પછી મુન્નલ સૌમસુન્દરી તથા હેના બાઈ લક્ષ્મણને કૃષ્ણદેવ જોડે વાત કરતાં દેખે છે, સૌમસુન્દરીમાં ફલકુંવર ફાઈની સૌંદર્યરેખાઓ મુન્નલ ભુલે છે અને કાંઈક અસાત આદ્રતા સાથે અસાત અંકુર ફૂટે છે—પણ તે કુસુમફલરૂપ લે એટલા બળમાં નહિ: લક્ષ્મણ માટે જો જાય છે, સૌમ જાની માની પાછી આવે છે;—કૃષ્ણદેવે સૌમ જોડે સંબંધ વધારે કેળવી હેની જોડે લગ્ન કરવાનું વચન લીધું હતું; એ વચન પાળવાની માગણી કૃષ્ણદેવ કરે છે. હેને ઉતાવળ છે. એ ખેંગાર તરીકે ઓળખાઈ જાય તેથી પાટણ છોડી જવું છે પણ જતાં જતાં પાટણની સુન્દરીનું

હરણ કરી જવું છે; સૌમને ખેંગારની ઓળખ પડતાં લગ્ન તરફ વિમુખતા થાય છે; ખેંગાર બળથી હરણ કરી જવા મથે છે;—તે જ ક્ષણે યુગ રહી બધા ખેલ જોઈ રહેલા મુન્નલ ખેંગાર જોડે ખડગયુદ્ધમાં જોડાય છે, ખેંગાર હારે છે, સૌમ છૂટે છે; ઘરમાં જતી રહે છે; અહિં વળી પેલા અંકુરને થોડુંક જલસિંચન આ પ્રસંગથી થાય છે;—પણ શોષક પ્રસંગ ભાવિમાં સંતાપલો છે. બીજો પ્રસંગ વળી વધારે પ્રબળ આવ્યો. ખેંગારની યુક્તિયોને પરિણામે સૌમસુન્દરી પિતૃભક્તિ તથા પાટણ તરફ પ્રેમ એ બળ કરતાં મુન્નાગદની ગાદી અને ખેંગારની મોહની એ બળોના સવેગ પ્રભાવને વશ થઈ ખેંગાર સાથે જાની માની જતી રહેવા નીકળ્યા; ખેંગાર અને સૌમસુન્દરી બહાર પડ્યાં તે પછી તરત જ અન્ય પ્રયોજને નીકળેલા મુન્નલ અણધાર્યાં આવી ચડતાં ખેંગાર મુન્નલ ઉપર તરવાર ઉગામી પ્રહાર કરવા જાય છે. ત્યાં, મુન્નલને ઓળખી “કૂવા!” કહી સૌમ વચમાં તૂટી પડી અને ખેંગારની તરવાર સૌમને જ વાગી. સૌમ ધવાઈ, ખેસદુ થઈ પડી, ખેંગાર નાંદો; મુન્નલે સૌમને ઓળખી નહોતી; મોટે થકી ઓળખી હેને રાજગદ લઈ ગયા.—આ પ્રસંગે વિશેષ જલસિંચન કર્યું. પરંતુ વખત વીતી ગયો હતો. સૌમ આ માંદગીમાંથી બચી નહિ. પ્રબળ સનિપાતની વચમાં વૈદની માત્રાથી ક્ષણિક સ્થિરતા આવતાં સૌમે મુન્નલને જોતાં “કૂવા!” એટલું સંબોધન કર્યું; “ઓ, બહેન હું છું.” મુન્નલે આદ્રતાથી કહ્યું, “કેમ છે?” સૌમ પાછી સનિપાતની લવરીએ ચઢી: “દોડો, દોડો, કૂવાને પેલો ખેંગાર મારી નાંખશે.” “અરે ખેશી શું રજા છે?—ઓ—ઓ—ખસો—મ્હને જાણવા લો—ઓ પેલી તરવાર કાઢી—ખસો.” “ત્હમને કાંધેને શું? કૂવા! જે પેલો આવ્યો. ઓ—ઓ—કૂવા જશે તો પાટણનું શું? પકડો—પકડો—ઓ—ઓ—” આ લવારાને અતે સૌમસુન્દરી મરણવશ થઈ.

સૌમસુન્દરીએ લવારામાં કહી દીધું હતું તેમ મુન્નલ અને પાટણ એ અબેઘ જોડાયેલાં હતાં; અને પાટણનું ભાવિ ધડનાર મુન્નલ હતો એ ભાનથી પણ સૌમનું હૃદય મુન્નલમાં જોડાયેલું હશે. પાટણની પ્રજના ભાવનો ધસારો એ વચનમાં છે. અને ખેંગારને ઓળખ

ખતાં હેનાથી પ્રથમ પ્રસંગ વખત સૌમ છૂટી તે વખતે મુંગલે સ્વગત કહ્યું હતું:

“હાવી છોકરીઓ હશે ત્યાં સૂધી જ પાટણનો જયવારો છે.”

આ સૌમસુદરી આમ આખર ટકી નહિ. મંજરી, મુંગલ, ધણાકિ પાત્રોની સઘન દૃઢતા આ સુકુમાર કુસુમકળીમાં ન્હોતી, તેથી તે ખરી પડી. અને કવિની યોજના સહેતુક જ છે. મુંગલના હૃદયને ધડવા માટે આ એક આડ-કતરો પ્રસંગ આપવા પુરતી જ આછી ચન્દ્ર-લેખા જેવી આલેખાઈ છે. કલાશેષ ચન્દ્રલેખાની પોટે આકાશમંડળમાં જરાક આવી જરાક વારમાં છુપત થઈ. એ ચન્દ્રલેખા છુપત થતાં, મુંગલના સંયમી હૃદયમાં છાનાં આંસુ પડ્યાં હશે તે ગણ્યાં નથી, આંખમાંથી એક જ આંસુનું ટીપું પડ્યું—એમ કવિ કહે છે. મીનલે મુંગલને ખ્હાર મોકલ્યો. પાછળથી આવી મીનલે ખૂબ રોતાં રોતાં કહ્યું. “મુંગલ! બહુ ખોટું થયું.” રુવે જ; સૌમના મરણની સાથે મુંગલના હૃદયની સ્થાપનાના બધા મનોરથ મીનલના ભાગી પડ્યા.

ટાંકાથી મુંગલે જવાબ વાળ્યો: “મ્હે શું કહ્યું હતું? મ્હને સુખનો અધિકાર નથી.” થયું! આ હૃદયના ઉપર કાળનું આવરણ દંકાયું. મીનલે કહ્યું હતું તેમ એ અરણ્યમાં જિંચા તાડના જેવા અટુલો રહ્યો. વાર્તાને અંતે, લાટને છતવાના, લાટને ગુજરાત ખનાવવાના, ભારે કામ માટે મોકલેલા કાકે તથા ત્રિભુવનપાલ, અવનતી પાછા જવાની પ્રખલ ઇચ્છાને માન આપી મુંગલે

અનુસા આપેલો હેનો નવો પ્રાપ્ત થયેલો, હમેશનો ખોવાનો, પુત્ર કીર્તિદેવ, એક હોડીમાં બેંશી સરસ્વતી ઓળંગતા ચાલ્યા; બીજી હોડીમાં ચાર પાંચ યુવતીઓ જોડે બેઠેલી કાશ્મીરાદેવી તથા મંજરી ટોળ ટપ્પા ચલાવતાં હતાં, મંજરીને મન પાટણના બધા નર બેંશીયાં હતા, એક શિવાય—તે વચન ઉપર આનન્દવાતા થતી હતી, તે વખતે “ઝોવારા પર બધાથી નિરાળો, ટટાર, બની પાટણની સત્તાનો પ્રતિનિધિ, દુઃખભીની આંખે જોઈ રહ્યો હતો. તે સ્વસ્થ લાગતો (હતો)—અરણ્યમાં એકલું એક મહાવૃક્ષ જીભું હોય તેમ; પણ તે સ્વસ્થતા, તે એકલતા, દયાજનક લાગતી હતી.”

ત્રિભુવનપાલ, કાકે અને કીર્તિદેવનું નાવ ચાલ્યું; કાશ્મીરા અને મંજરીવાળા મંડળનું નાવ ચાલ્યું હતું;—

“અને, મુંગલે દેખીતી સ્વસ્થતાથી દૂરને દૂર જતી નાવડીઓ તરફ જોયા કર્યું.”

[ખરે! પોતાના હૃદયની જોડી, મધુરી, રસ-ભાવનાઓ છુવનસાતમાં દૂર ને દૂર સરી જતી હતી, સરી ગઈ હતી, તેનું આ નાવડીઓ સ્થૂલ પ્રતિબિમ્બ જ હતી.]

“જિયારા મામા છે ત્યાં સૂધી એકલા જ રહેવાના;” ત્રિભુવનપાલે નાવમાં બેઠે બેઠે કહેલા આ આદ્ર વચનના ઉત્તરમાં કાકે કહ્યું.

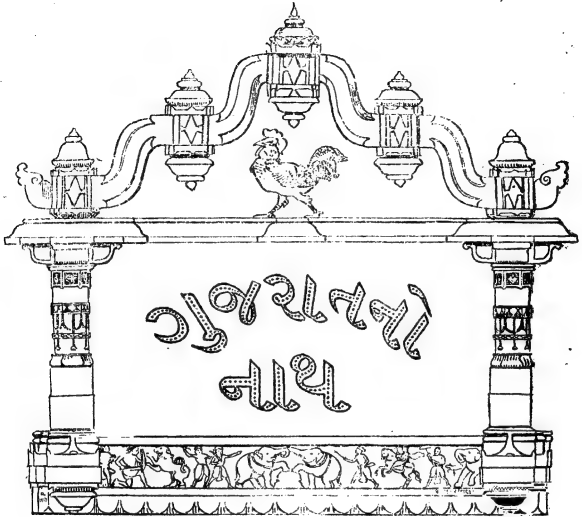
“પણ એ છે ત્યાં સૂધી જ પાટણનો પ્રતાપ રહેવાનો.”

આમ “ગુજરાતનો નાય +” એકલવૃક્ષ પોટે બિબેલો જોઈને આપણે હવે તેની સાથે મૌન ધારણ કરીશું.

નર નિર્મલ ૧૯૮૦ મ. ૩૧ નં. ૬

—૧૯૮૦—

+ “ગુજરાતનો નાય” કોણ? જયદેવ? કે ત્રિભુવનપાલ કે કાકે? કે મુંગલ?—આ કોહરે બાયક આગળ આ વાર્તાકારે ચૂકવેલો; મ્હને કોહરોનો ઉત્તર જાણ્યો તે પ્રમાણે અહિં દર્શાવેલો.—ન. કો.

[“પાટણની પ્રભુતા” પછીના સમયની વાર્તા.]

—૧૬૦૦૨૬—

વિભાગ પહેલો.

—૧૬૦૦૨૬—

ઐતિહાસિક નોંધ.

પંચાસરના રાજા જયશિખરનો વીર પુત્ર વનરાજ ગુજરાતના મધ્યકાળના ઇતિહાસનો સૂત્રધાર છે. સંવત ૮૦૨ માં તેણે અણ્ણલિલવાડ પાટણ (હાલ કહેવાતું કડી-પાટણ) સ્થાપી, બાવિ ગુજરાતસામ્રાજ્યનું પાટનગર સ્થાપ્યું. સંવત ૯૯૮ માં સોલંકી વંશના શૂરવીર ગુજરાતના મામા પાસેથી તેની ગાદી પચાવી પાડી: ગુજરાતને સંસ્કૃત કરવા બાબતે નેહાતરી રાજ્યમાં તેમને શ્રેષ્ઠતા આપી; ગિરનારના અકરિપુત્ર તાબે કરી, કચ્છના લાખાને મારી, લાટના સિનાપતિને હરાવી તેણે પાટણની સત્તા વધારી. તેના પુત્ર ચામુડે લાટ લીધું. (ઈ. સ. ૧૦૨૪) સંવત ૧૦૮૦ માં જ્યારે તેના પૌત્ર લીમદેવના હાથમાં પાટણ હતું ત્યારે મહમદ-ગીઝનીએ પોતાની સામનાયની સવારી કરવા જતાં તેને તોડ્યું; મહમદ પાછો ગયો એટલે શૂરવીર લીમે તે પાછું લઈ લીધું, અને પાટણનું રાજ્ય વધાર્યું.

હીમ તેનો મ્હોટા પુત્ર ક્ષેમરાજ વાનપ્રસ્થી થયો, અને ન્હાનો છોકરો કણ્ઠુ સંવત ૧૧૨૮ માં પાટણની ગાદીએ આવ્યો. તેણે હાલ અમદાવાદ છે ત્યાં કણ્ઠવતી સ્થાપ્યું. અને શુનરાતના રાજ્યને વધારી કાઠીયાવાડનો કેટલોક પ્રદેશ પોતાને હાથ કર્યો.

તે અંદરુર (દક્ષિણ)ની રાજ્યકન્યા મિનજદેવીને પરણ્યા અને તેને જયદેવ થયો; સંવત ૧૧૫૦ માં કણ્ઠુ દેવલોક પામ્યો. વાનપ્રસ્થી થયેલો ક્ષેમરાજનો પુત્ર દેવપ્રસાદ એક વીર પુત્ર ત્રિજીવનપાલને મૂકી કાવત્રાંનો ભોગ થઈ, બળી મૂચો. કેટલાંક ખીખાં કાવત્રાંઓ પણ થયાં; એ બધામાંથી બચી જઈ યુગલ મહાઅમાત્ય અને શાન્તુ અને ઉદા જે મંત્રીઓની મદદથી જયદેવને ગાદી મળી. મિનજદેવીએ શુનરાતનું રાજ્યતત્ત્વ હાથમાં લીધું. આ પ્રસંગ મ્હારી “પાટણની પ્રભુતા”માં આલેખવામાં આવ્યો છે.

પાટણના રાજ્યોને શુનરાજના વખતથી જે વિખરો સદાયે કરવા પડતા: એક, ગિરનારના સૌરાષ્ટ્રી રા' સાથે; અને બીજો, માલવાના નરેશ જોડે. આ પ્રસંગે કચ્છ, થોડાંક કાઠિયાવાડ અને દમણથી માંડી પાટણ સુધીનો શુનરાતનો પ્રદેશ સાલકાઓને તામે હોય એમ જણાય છે: લેખક.

પ્રકરણ ૧ છું.

સરસ્વતીને તીરે.

સંવત ૧૧૫૪ ના શિયાલાની એક રાતે કડકડતી ઠંડી પડતી હતી. પાસે બેઠી સરસ્વતીના નીરનો ગંભીર રવ રાત્રિની શૂન્યતામાં ભયજનક થતો હતો: તેની સીકરાથી શીતળ થયેલો પવન, શિયાલો ભૂલાવી, ચોમાસાના હિંમલનું ભાન કરાવતો હતો. રાત્રિ એવી હતી કે ધરને ખૂણે કે પ્રિયતમાના પાશમાં જ પડી રહેવું પસંદ પડે; છતાં ચારસે પાંચસે માણસ પાટણને રહામે કાનારે ઉઘાડામાં પડ્યાં હતાં. છૂટી ડાઘાઈ તાપણી કરી દાઢ ઉરાડવાનો પ્રયત્ન કેટલાંક કરી રહ્યા હતા; આકાશના તાપણીઓની આસપાસ સૂંઘ ગયા હતા, અથવા તો સૂવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા; ગરબા ગાંડ્યા ઉંઘવાનો વિચાર નહિ હોવાથી, ટુંટીયું વાળી ખેસી રહ્યા હતા. અધારમાં તાપણીનાં અસ્થિર બળતાં, વિચિત્ર છાયાઓ નાંખી રાત્રિને વધારે ભયંકર બનાવતાં હતાં. આખો દેખાવ જાણે પિશાચોનું સંમેલન હોય એવો લાગતો હતો.

આમાંની એક તાપણી આગળ એક જુવાન પગ લંબાવી અડધા પડ્યાં હતા. તે તેણે ભેંય પર પડેલી દાલ પર માથું મૂકી ઉશીકું કરવાનો ઇરાદો કર્યો લાગતો હતો. તેણે માથાનો ફેટો તે સૌરાષ્ટ્ર તરફનો હોય તેમ સૂચવતું હતું. અને તરવાર રાખવા ધોનીયું

કે ખેસ આમળી પહેરવામાં આવતો કમરબંધ પણ તેની ઉપર નાંખ્યો હતો. તેની તરવાર મ્હોં આગળ પડી હતી. પણ તેની આંખોમાં ઉંઘ નહોતી. તે હાથમાં લાકડાનાં છોડીયાં લઈ તાકી તાકીને દેવતામાં મારતો હતો. એની તાપણી આગળ ખીખાં કોઈ માણસો નહોતાં અને જરા દૂર એક ઝાડને અદેલી જે માણસ ટુંટીયું વાળી ખેસા હતા. કોઈ કોઈની સાથે બોલતું નહોતું.

આ યુવકે પચ્ચીસેક વર્ષનો લાગતો હતો. તેણે મ્હોંડું જરા સ્થામણું પણ રૂપાળું હતું; તેની આંખો મ્હોંડી, ભભકદાર હતી અને થોડી થોડી વારે જાણે મજાકમાં નાચતી. તેણે શરીર સશક્ત, અને ધાંટીયું હતું; તેણે પહેરવેશ તેને હાથે પહેરેલી પ્હોંચીઓ, અને બાજુબંધ, કાને કુંડલ અને ડોકે ન્હાનો સોનાનો હાર તે કોઈ સુખી માણસ હોય એમ દેખાડતાં હતાં; અને તેની ખેસવાની છટા, અને મુખ પર પથરાયેલી નીરાંત અને ખેદરકારી તે ઉચ્ચ કુટુંબનો સુઘટ હોય એમ સૂચવતાં હતાં.

થોડી વારે એક દોડતી આવતી સાંઢણીનાં પગલાં સંભળાયાં; તરત તે સાંઢણી બેથિ પડી હોય એવો અવાજ આવ્યો. પછી શાન્તિ પ્રસરી રહી. તાપણી આગળ બેઠેલો યુવક

તેમનો તેમ યેસી રહ્યો. તેને મન દેવતામાં છોડીયાં નાંખવા કરતાં વધારે આકર્ષક કામ કાંઈ પશુ હોય એમ લાગ્યું નહિ.

જે દિશામાંથી સાંકળી પડાનો અવાજ આવ્યો હતો તે તરફથી એક પુરુષ ઉતાવળો આવ્યો અને આ યુવકને જાગૃતો જોઈ તેના તરફ વળ્યો.

નવા આવનાર વીસ બાવીસ વર્ષનો લાગતો હતો. તે સ્વચ્છ સજ્જિત હતો; તેને કમરે તરવાર અને જમ્બેયો, ખભા પર ઢાલ અને હાથમાં મોટી લાકડી હતી. તે યેઠલા યુવક તરફ ફર્યો, અને પળ વાર બંને જણ એક બીજાને જોઈ રહ્યા. માથાના ફેટા શિવાય બંનેના પહેરવેશ સરખા હતા. માત્ર બીજાને શરીરે ધરેણું નહિ જેવાં હતાં. બંને ઉંચા, કઠાવર, સ્વરૂપવાન હતા; બંનેની આંખમાં છુદ્ધિની ધારો ચમકતી; બંનેનાં બલ્ય કપાલે સુખડનાં ત્રિપુડ શોભતાં; બંને યુજરાતી યોદ્ધાઓ લાગતા; બંને, જે યોદ્ધાઓએ સૌલક્રાંતિની સરદારી હેઠલ કિંગિવજ્ય કરવા માંડ્યો હતો તેમાંના દેખાતા હતા. છતાં એ એમાં ફેર ધણો હતો. નવા આવનાર વધારે ઉંચો હતો; તેની આંખો ન્હાની અને વધારે તેજદાર હતી; તેનું શરીર વધારે કસાયેલું અને સૂકું લાગ્યું. એનાં વ્યક્તિત્વ જુદાં જ હતું. યેઠલા યુવકનું જોળ મોટું, મોટાં નરકોરાં, પહોળાં આંખો મુગપતિ હિંમત અને સત્તાનો શોખ સૂચવતાં; નવા આવનારની અણિયાલી આંખો, ફક, સખ્ત મુખ, સાંકડું તીજું નાક, ગરૂરાજની સમોટ તરાપ, શક્તિ, સાવધાનતા દર્શાવતાં. એક નીડર, શાન્ત લાગતો; બીજો દુરઅદેશી, સ્વસ્થ જણાતો. પશુરાજ અને વિદ્ગનાથ-સિંહ અને ગરૂડ-એ એની જ મુખમુદ્રા ચારિત્ર્યશાળી મનુષ્યોની હોય છે. એ બંને પ્રકારના આ નમૂના હતા.

“ભાઈ !” નવા આવનારે યેઠલા યુવાનને પુછ્યું. “પાટણના લીમનાથના આરાતું ઉનાળું અહિંયાં કે ?”

યેઠલા યુવકે હાથમાં લીધેલું છોડીયું જરા વાર તોળ્યું, અને જરા પશુ હાલ્યા વિના શાન્તિથી જરાક ટોળમાં જવાબ વાળ્યો: “જી હા ! પૂછવાનું કંઈ કારણ ?”

“મહારાજ પાટણ જવું છે. છોડી ક્યાં આમળ હોય છે ? અહિંયાંજ કે ?” જરા અધીરાઈથી નવા આવનારે કહ્યું.

રહામું યેઠલો યુવક જરા મળકમાં હસ્યો અને પોતાની પ્હોંચી ઉંચી મ્હાડાવી “ત્યારે તમ્હારું ધારણું એવું છે કે અમ્હે બધા મૂખાં છોયે ?”

નવા આવનારે છુદ્ધી ચડાવી. યેઠલા યુવકની શાન્ત મળકથી તેની અધીરાઈએ ચુસ્સાનું સ્વરૂપ પકડ્યું. “કેમ ?” તેણે સખ્તાર્થી પૂછ્યું. “છોડી ક્યાં ગઈ ?”

“પેલે પાર છે. ત્યાં જશો તો છોડી મળશે.”

“ત્યારે કેમ જવાય ? મ્હને ધણું જરૂરનું કામ છે.”

“એક રસ્તો છે.”

“શો ?”

“વિમાને ચડીને જવાનો.” યેઠલા જુવાને જવાબ આપ્યો: “બોલો, છે વિચાર ?”

“મશ્કરી કરો છો ?” નવા આવનારે જરા ચુસ્સાના આવેશમાં પુછ્યું. તેની ઉંડી આંખો ચમકી રહી.

“જુઓ, ચુસ્સો કરવાનું કામ નથી. દાંઢ છે, આખી રાત આમ ગાળવી છે એટલે ગમ્મત વિના વખત કેમ જાય ? આવો, આમ બેસો,” આમ કહી યેઠલા યુવાને બેચ પર પડેલી પોતાની તરવાર પાસે બેચી લઈ જગ્યા બતાવી. “પાટણ હમણા પૂણે લઈ બેઠું છે.” તિરસ્કારભર્યું તે ફરીથી હસ્યો અને હાથમાંનું છોડીયું અગ્નિમાં નાંખ્યું.

“શું ?” જરા દૂર અંધારામાં ઝાડ નીચે બે જણ બેઠા હતા તેમાંનો એક જણ બોલ્યો. બંને યુવકો તે તરફ ફર્યા. પેલા બે જણ છોડી પ્હોડી, મોટું દાંડી બેઠા હતા. એકની પાંધડી સફેદ હતી અને બીજાની લાલ હતી એટલું જ તેઓ પારખી શક્યા. લાલ પાંધડીવાલો આ બોલી ઉઠ્યો હતો; પશુ વધારે બોલતાં તેને બીજાએ હાથ બેચી અટકાવ્યો.

“એટલે ? મહારે જરૂર અત્યારે પાટણ જવું જ જોઈએ. અહિંયાંથી તરીને પાર જવાય તેમ નથી ?” અનુભવી તરનારની નજરથી નદીનો પટ માપવાનો પ્રયત્ન કરતાં નવા આવનારે કહ્યું.

“હા બરોબર છે. પેલે પાર કિનારે તાપણી વિના કુંડવાઈ મરશો; ને ગામમાં પેસશો તો હુકમ ચિરદ નહીં એલ્યા માટે હાથીને પગે ચશો” જરા હસતાં યેઠલા યુવકે કહ્યું.

“ત્યારે શું કરે ?”

“મહારાજ મનો તો બેસો. ઉતાવળ તે કાંઈ તમને એકલાને છે? દરરોજ આટલા લોકો આવીને પાછા જાય છે, તેમનાં આજ તમને વધારે.”

“પણ આમ રસ્તો અટકાવવાનું કાંઈ કારણ?”

“પૂછો જઈને સજ્જન મંત્રીને. માલવાનો રાજ ચઢી આવ્યો છે તે ખબર નથી?”

“તે તો ખબર છે” નવા આવનારે કહ્યું. “તેમાં તો હું ત્રિભુવનપાળ મહારાજનો સંદેશો લઈ લાટથી આવ્યો છું. પણ એ તે માલવસેના કેટલીક પાસે આવી છે.”

“પાંચ હાથ આવી હોય કે પચાસ ગાઉ. વાણીયાના રાજમાં બધું એ સરખું.”

“સારે શું તે મેદાને નથી પડ્યા?” નવા આવનારે બેસી તાપવા માંડતાં કહ્યું.

“નારે. સજ્જનશાને પાટણ સોંપી સમાધાન કરવા ગયા છે.”

“સમાધાન! મહારા મહારાજ તો લશ્કર લઈને આવે છે.”

“સારે ત્હને કહો કે જવો પાછા-જ્યાંથી આવ્યા હો ત્યાંથી.”

“જયદેવ મહારાજ—”

“તે પાપ ધોવા ગયા છે. સંભળાય છે કે તે દ્વારકા આગળ આતંદ કરે છે. પછી અવનિતાથને યુદ્ધ આપવાની કેને ફરસદ હોય; એ તો ઠીક છે. પૈસા છે એટલે ગમે તેમ વાણીયા વિદ્યા કરી સેનાપતી * ઉબકને પાછો મોકલીશું” પહેલાં બેઠો હતો તે યુવકે તિરસ્કારથી હસીને કહ્યું: “વાર! પણ-તમને ક્યાના?”

“લાટનો. તમને?”

“હું સૈરકનો છું. જુનાગઢ-જુનાગઢ પાસે વંચલી છે ત્યાંના છું. તમહાર નામ શું? મહાર તો કૃષ્ણદેવ.”

“મહાર નામ કાંકે” નવા આવનારે જવાબ આપ્યો. “આ તો જીલમ છે? મ્હેં આને વીશ દિવસ થયાં શ્વાસ ખાતો નથી; અને અહિં-યાં તો સમાધાનની વાતો ચાલે છે. મહારા મહારાજ પણ દોડતી સ્વારીએ આવી પહોંચશે.”

“તે શું હાથી પર બેસીને આવે છે? આરશે ત્યારે માલવીઓ તો પાછા જશે.”

“ના. હું સમુદ્રવાટે ખંભાત થઈ આવ્યો. તે પગ રસ્તે લશ્કર સાથે નીકળ્યા છે.” જરાક મજાકમાં આંખ મીચી કૃષ્ણદેવ પૂછ્યું: “કેમ ઉદાકાકા આનંદમાં?”

“તમને શ્રાવક છો?”

જવાબમાં કૃષ્ણદેવ ખડખડાટ હસ્યો. “નારે ભાઈ!” ત્યારે હસવું બળાયું ત્યારે ત્હણે જવાબ દીધો: “હું તો પાટણ પહેલી વખત આવું છું ને આ બધાનાં તો મ્હેં નામ સાંભળ્યાં છે-જેવા પણ નથી. પણ ઉદા મહેતાની ખ્યાતિ તો ઘણી સાંભળી છે. એ તો ખંભાતનો માલીક થઈ પડ્યો છે. એની ખ્યાતિ ખરી છે કે માત્ર વાતો જ?”

“એના ખરાદમામ આગળ ખ્યાતિના હિસાબ નથી. પાટણનો ધણી તો નથી જોયો; પણ ખંભાતના ધણીની સત્તા ને સમૃદ્ધિ આગળ કોઈનો હિસાબ નથી.”

“આવા બધા છે તેમાં જ પાટણના ધણીનું કાંઈ ચાલતું નથી તો.”

“કેમ?” કાંકે પૂછ્યું.

“શાન્ત મહેતા રાજ, ઉદા મહેતા રાજ, મુન્નલ મહેતા રાજ-પછી ખીચારા જયદેવ મહારાજને રાજ થવાને રસ્તો જ ક્યાંથી હોય?”

“કૃષ્ણદેવ! પાટણને પાંધરે બેસી પાટણના જ રામની નિંદા કરે છે કે?” કૃષ્ણદેવના આનંદી સ્વભાવને ખીલવવા કાંકે ઠપકો દીધો. પણ અચાનક પાછળ ફરતાં ઝાડને એણે બેઠેલા પેલા બે જણને કાંઈ કાનમાં વાત કરતાં ત્હણે જોયા.

“નિંદા સાની? ભલે ને જોઈએ તો જયદેવ મહારાજ સાંભળે.”

“જો તમને કહો એમજ હોય ત્યારે તો ધણું ખોટું. એના કરતાં તો અમહારા લાટમાં મહારાજની આજીવ વધારે ફરે છે.”

“ફરથી કુંગર રળીયામણા.”

કાંકે કાંઈ વેધમ પડ્યો તેથી તે ઝાડ તરફ ફર્યો. અંધારામાં બેઠેલા પેલા બેમાંથી એક જણ, ખીજનો હાથ ઝાલી કાંઈ ધીમેથી પણ આગ્રહથી કહેતો હતો. કાંકેને લાગ્યું કે આ લોકો એમની વાત ધણી જ ખ્યાનપૂર્વક સાંભળતા હતા. “પેલા આપણી વાત સાંભળે છે હા” ધીમેથી તેણે કૃષ્ણદેવને કહ્યું.

* દમણથી સાબરમતી સુધીના મંદેરા તે લાટ નામે ઓળખાતો. ત્હણે ગુપ્ત નગર ભરખ હવું.

* “ઉપગમ”-દ્વારકા.

“બહેને! જોઇએ તો નાક કાન કાપી લે”
તેણે ગંડોટથી જવાબ આપ્યો.

“તમને પાટણુ ગમતું નથી ત્યારે
અહિંયાં શા માટે આવ્યા છો?” કાંકે પૂછ્યું.

“બાલપણથી રહે પાટણુની સુંદરીઓ
વિષે એટલું સાંભળ્યું છે કે—”

“બીરાઇથી કાંકે વાત બદલી અને કહ્યું:
“જો અમ્હારા ત્રિભુવનપાલ મહારાજ અહિંયાં
રહે તો મહારાજને કાંઈ શીખવે.”

“આપ મુઆ વગર સ્વર્ગે કાંઈ ગયું છે?”

“અરે એ તો ઠીક. પણ મહારાજ
કહ્યું જો મહારાજ સાંભળે તો કાંઈને કાંઈ
કરી નાંખે.”

“હું પાટણુનો રાજા હોઉં તો સાંભળું.
પણ નથી એટલે અફસોસ! પણ મને તો આ
ખીચારા લોકોની દયા આવે છે” કહી કુબ્જ-
દેવે ટાઢમાં સૂતેલા લોકો તરફ હાથ કર્યો.

“કેમ?”

“બાપડા ધણી વગરનાં દોર જેવા લાગે છે.
આવી વખતે પાટણુના કોટમાં બધાને જ લેવા
જોઇએ; તેને બદલે દર રોજ આટલા લોકો
ત્રાસથી ન્હારી આવે છે ને દરવાજા બંધ
જોઇ પાછા જાય છે. રક્ષણ નહિ કરવું હોય
તો કોટ શા કામના?”

“બરોબર છે. તો ત્રિભુવનપાલ મહારાજ
તો પાટણુને પૃથ્વીનું મધ્યગિન્દુ ગણે છે.”

“હમણાં તો પાણીનું મધ્યગિન્દુ છે.
ચારેગમથી ખાઈએ ખુલ્લી કરી છે. એટલે જ્યાં
દેખો ત્યાં જલજલાકાર છે” કુબ્જદેવે કહ્યું.

“એવું જાણત તો દોડાવી દોડાવી મહારી
સાંદણીનો દમ નહિ કઢાડી નાંખત. આખરે
ખીચારી પડી ગઈ.”

“ચાલો હવે નીરાંતે ઉંઘશો? મને તો
ઉંઘ આવે છે” કહી કુબ્જદેવે તરવાર માથા
નીચે મૂક્યા અને ઉંઘવાની તૈયારી કરી.

પ્રકરણ બીજું.

ઝાડ નીચે બેઠેલા બે માણસ.

કુબ્જદેવની જીભમાં જુક ન્હોતું; માત્ર
તીખાશ જ હતી. તે પહેલી વાર પાટણુ આવતો
હતો, પણ કોઈ પાકા બેદુએ તેને બરોબર
માણિતી આપી હતી.

ન્યારે ચાર વર્ષ પર જયસિંહદેવ સોલંકી
પાટણુની ગાદીએ આવ્યા સારે રાજ્યતંત્ર
બરોબર ન્હોતું. પણ મહાઅમાત્ય મુંગલ
અને રાજ્ય માતા મીનલદેવીનો એકમત થયો
હતો; દેવપ્રસાદની નડતર જઈ તેના લોકપ્રિય
પૂત્ર ત્રિભુવનપાલ જેવા રાજબક્તા દંડનાયક
બન્યો હતો; આનંદસરી સાથે જનશાસન
પ્રવર્તાવાનો શોખ પણ ધણો ખરો અદ્રષ્ટ
થયો હતો; અને ત્રિભુવનપાલને રાજ્યનો
સ્તંભ બનેલો જોઇ રજપૂત મંડલેશ્વરોએ
મહાઅમાત્યનાં શાસનો સ્વીકારવા માંડ્યાં
હતાં. આ કારણને લીધે રાજ્યતંત્ર સુધારતાં
મુંગલની યુદ્ધિને વાર લાગી નહિ.

રાજ્ય વધ્યું હતું. મુંગલે તેને એકંતરું
એ બાંધ્યું હતું. તે બંધન મજબૂત કરવા
મહારાજ અને રાજ્યમાતા રાજમાં પયડેટણે
નીકળ્યાં હતાં. અને જુદા અમાત્ય શાનતુ મ્હેતા
પાટણુ સાચવવા રહ્યા હતા.

ત્રિભુવનપાલ લાટના દંડનાયક હતા અને
તે સર કરવામાં ગુંથાયા હતા.

ઉદા મ્હેતાને પહેલાં કણ્ઠાવતી? અને
સ્તંભતીયર જે સોંપવામાં આવ્યાં હતાં.
પણ આ બે શહેર આખા રાજ્યમાં ઉતરતાં
હોય તો માત્ર અણહિલવાડ પાટણુથી જ;
એટલે તેના પતિએ ચાર વર્ષમાં અદલકંધન
અને અમાપ સત્તા બેગી કરી હતી એમ
કહેવાતું હતું. મુંગલની રાજ્યનીતિને તે રુચ્યું
નહિ. તેણે કણ્ઠાવતી નાગર મંત્રી દાદાકને સોંપ્યું
અને ઉદયનના હાથમાં માત્ર અંભાત જ રહ્યું.

સંજનન મંત્રીને કેટલાંક વર્ષ થયાં સૌરઠ
સોંપવામાં આવ્યું હતું; પણ તેમની
તખીયત હાલ નાદુરસ્ત હોવાથી તે પાટણુમાં
આવ્યા હતા. વંચલીમાં હાલ સત્તાધીશ
તેનો પુત્ર પરશુરામ હતો.

એટલામાં અવતિનાથ લક્ષ્મવર્મા લશ્કર
લઈ ગુજરાતની સરહદ પર તૂટી પડ્યા.
તેના સેનાધિપતિ ઉચકના હુમલાથી
એક પછી એક કિલ્લાઓ પડવા લાગ્યા. આ
વખતે મુંગલ, રાજ અને રાણી પ્રભાસ
થઇ દ્વારકાં તરફ ગયાં હતાં. પાટણુ
નધણીયાતું હતું; ઉચકના અંતરમાં તેના
ધણી થવાની આશાઓ ઉદભવી હતી. તે રાજ
નગર તરફ ધસતો આવતો હતો.

શાન્તુ મહેતા મહારાયા; ચારેગમ મદદ માગવા માણસો દોડાવ્યાં; પાસે હતો તેટલાં માણસો લઈ રહામુ મયા અને સનજન મંત્રીને પાટણ સોંપ્યું. એક જ લડાઈ થઈ ન થઈ અને શાન્તુ મહેતાએ શૈય વીસારી હડાપણ સ્વીકાર્યું; પૈસા આપી માત્રવાની સેના પાછી કહાડવાની યુક્તિ રચવા માંડી. મહાપ્રતાપી લીમદેવે એક વખત પૈસા લઈ માલવા છૂટવાનું રહેવા દીધું હતું; તેના પૌત્રના પ્રધાને તે પૈસા વ્યાજ સાથે પાછા આપવાનો વિચાર કરવા માંડ્યો.

સેનાપતિ ઉબકને યુજ્જવત પર ધસી આવતો જોઈ ગામડાની ગરીબ પ્રજા પાટણના કોટ પાછળ ભરાઈ બેસવાની ઇચ્છાથી અહિંયા દોડી આવતી હતી. પણ શાન્તુ મહેતાને મોટી બ્લક એ હતી કે ઉબક પાટણને ઘેરે ધાલશે. રહામુ ધણી દિવસ ટકવું હોય તો શહેરમાં જેમ ઓછાં માણસો હોય તેમ સાઈ, એમ ધારી શાન્તુ મહેતાએ દરવાજા બંધ કરવાનો હુકમ આપ્યો હતો; પરિણામે, દરરોજ આજની માફક સેંકડો લોકો આવતા-ત્રાસ-માંથી છૂટવાને બદલે વધારે ત્રાસી, નિરાધાર બની પાછા જતા; અને ભયથી વ્યાકુળ બનેલી તેમની કલ્પનાશક્તિ જાણે તેઓ છૂટતા મુઆ જ છે એમ લેખને ખાત્રી કરી આપતી. રાંકડી પ્રજાનો પ્રભુ દૂર હતો; તેમનો વિનાશક આગળ વધતો જતો હતો.

રહવાર પડતાં એક ડોડી આ પાર આવતી અને કોઈ જાણીતાં માણસો કે કાંઈ સંદેશો હોય, તો તેને લઈ જતી. તે ડોડી આવે ત્યાં સુધી કાકને અહિંયા પડી રહ્યા વિના છૂટકો નહોતો.

કાકે ઉંઘવા માંડ્યું. આસપાસ પડેલા લોકો પણ મધ્યરાત્રિ પછી ઉંઘવા માંડ્યા. તાપ-ણીના ભડકા શમ્યા; માત્ર બળતા અંગારા જ રહ્યા. એટલામાં, શા કારણથી તે સમજાયું નહિ, કાક જાગ્યો. ખાંડોશ શીકારીની ચપ-ળતાથી તેણે કાન માંડ્યા અને વિચાર કરવા લાગ્યો કે શાથી તે જાગ્યો. બે જણ કાંઈ ધીમેથી વાત કરતા હતા.

“આપણે જેમ બને તેમ ત્વેલા ગામમાં જવું જોઈએ” એક છોકરાના જેવો અવાજ આવ્યો.

“હા. અને લોકો જાને તે પહેલાં” બીજો સત્તાશીલ, શાન્ત અવાજ આવ્યો.

“તૈયાર થયા? ચાલો રસ્તો બતાવો”

“હા. કુંગરને ઉઠાડું?”

“ના.”

બન્ને જણ સજ્જ થયા અને જવા નીકળ્યા. કાકને સંશય પડ્યો. આવી વખતે બે માણસો જાનામાના રાજ્યશાસન તોડી નહીં ઓળંગવા જાય એ ધણું અજબ જેવું લેખે લાગ્યું. કાકનો સ્વભાવ ખતીલો હતો; અને તેના મનમાં એક વાર જે વાત ભરાઈ તે નીકળવી ધણી મુશ્કેલ હતી. તે એક પળમાં ઉઠ્યા, અને પેલા બે પુરુષો જે દિશામાં જતા હતા તે તરફ પાછળ પાછળ ગયો. જંગલમાં વાઘ જેમ શીકાર પાછળ લપાતો, લંતાતો દોડે તેમ તેણે થોડી વારમાં પેલા બેને પકડી પાડ્યા; અને તે કોઈ જોલે તો તે સાંભળવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેને નિરાશા થઈ. પેલા બે મૂંગા મૂંગા જ ચાલ્યા કરતા હતા.

બે ધડી બન્ને અપારાખંધ ચાલ્યા કર્યા; પાછળ કાક પણ લપાતો ચાલ્યો. થોડી વારે મોટાએ કંલું: “આ બાણુ પર” અને બન્ને આડકાટા ચાલ્યા. જરા વારમાં એક દશ પંદર ઝુપડીનું માછીમારનું ગામડું આવ્યું. ત્યાં મોટો માણસ થોભ્યો અને ન્હાનાને થોભવા સૂચવ્યું. કાકે આડને એણે ઉભો રહ્યો.

મોટા માણસે પેલી જ ઝુપડીનું બારણું ઠોક્યું. પહેલાં કાંઈ પણ અવાજ આવ્યો નહિ, આખરે એક અવાજ પુછ્યું: “કાણુ?” “બારણું ખોલ” પેલા માણસે જવાબ દીધો. આખરે માછી મૂજતો મૂજતો આવ્યો, જરા બારણું ઉઘાડ્યું અને માત્ર ડોકું બહાર કહાડ્યું: “કાણુ છે?”

“ત્હારી પાસે તરાપો છે કે?”

માછીએ બારણું બંધ કરવા માંડ્યા અને જવાબ દીધો “ના.”

“તુમડાં?”

“અત્યારે તેનું શું કામ પડ્યું છે?”

“પેલે પાર જવું છે.”

“પેલે પાર જવાય નહિ. મહેતાજીની દાડી છે. અત્યારે તુમડી કેવી ને વાત કેવી?”

પેલા માણસે જરા વધારે અંદર ડોકું ધાલ્યું, માછીના કાનમાં કાંઈ કહ્યું, અને તેના હાથમાં કાંઈ ટંકો અપાતા કાકે સાંભળ્યા. તરત માછીએ બારણું ઉઘારી નાંખ્યું. તેનો કઠોર અવાજ માનથી મૂજવા લાગ્યો અને તે બોલ્યો: “અનદાતા! તુમડાં છે. કહો તો લાકડે બાંધી તરાપો કરી આપું.”

“હા. ચાલ જલ્દી કર,”

પણ માછીને કાંઈ ખાત્રી થઈ લાગી નહિ એટલે તે અંદર ગયો અને કોડીયું ઉંચકી બહાર આવ્યો. દીવાને અજવાળે આ માણસને જોયો અને તરત દીવા મૂકી કામે વળગી ગયો.

કાંકે ધણી વિસ્મિત થયો. આ કોઈ માલવાના જનસુસ હોય કે પછી કોઈ મ્હોટા હોદ્દાદાર હોય એમ લાગ્યું. મ્હોટા હોદ્દાદાર હોય તો આમ એકલા, જાનામાના શું કામ રખડે ? તેને લાગ્યું કે જરૂર કોઈ જનસુસ હોવા જોઈએ. ને એમ હોય તો તેમને આમ જવા દેવા એ ઠીક લાગ્યું નહિ; જો કોઈ સત્તાધીશ હોય તો તેને રોકવામાં કાંઈ વાધો લાગ્યો નહિ. આ લોકો કોણ હશે તેનો વિચાર કરતો, કાંકે માછી અને પેલા જે માણસો પાછળ થયો. કાંકે તેમની પીઠ પરથી પારખવા ચત્ત કર્યો કે તે કંઈ પક્ષિના માણસ હશે, પણ કાંઈ નિશ્ચય કરી શક્યો નહિ. રાત અંધારી હતી એટલે પહેરવેશની કીમત પણ કરી શક્યો નહિ. મ્હોટા પુરુષ જેણે ઘોળી પાકડી પેરી હતી તે દટાર, દંઢ ચાલે ચાલતો; તેણે માથું ધારવમાં ઉંચું રહેલું લાગ્યું, છતાં તે ન્હાનાના સાથે માનથી વર્તતો લાગ્યો. તેણે સાંભળ્યું હતું કે ઉબકની સાથે માલવાના રાજનો ભાઈ નરવમાં પણ લશ્કર સાથે આવ્યો હતો. આ તે જે જણા તો નહિ હોય ? અને તે જે એકલા આવે તો શું પાટણનો ગઢવી કૂટ્યો હશે ? સર્જનમંત્રી દગલબાજ થયો હશે ?

તરાપો તૈવાર થયો અને પેલા જે પુરુષો અને માછી તે પર બેઠા. માછીએ વાંસવતી પાણી કાપવા માંડ્યું. જરાક દૂરથી કાંકે પણ પાણીમાં જ પલાળ્યું અને અવાજ ન થાય તેમ તરાપાની જ દિશામાં તરવા માડ્યું. કાંકને સીધા તરવું જરા અધરું લાગ્યું. કારણ કે સરસ્વતીનાં નીર જોરથી વહેતાં હતાં. આજે પણ હજી બીજી નદીનાં નીર કરતાં સરસ્વતીનાં પ્રવાહ વધારે જળવા છે.

“કોઇનો તરવાનો અવાજ આવે છે ?”
છોકરાએ પૂછ્યું. તરત કાંકે સ્થિર થઈ ગયો.
“ના.”

“આપુ કોઈ લાગે છે ખરું” માછીએ તાકીને જોવા પ્રયત્ન કર્યો.

“હશે. આપણે આપણું કામ કરો.”
કાંકે જાણ્યું કે વધારે વખત છુપાં રહેવાશે નહિ એટલે અપાટળાંપ હાથ મારી તે સ્કામ

કીનારે જઈ પહોંચ્યો અને તરાપો જેવા કીનારે આવ્યો કે પેલા માણસોની સ્કામ જઈ ઉભો.

“કોણ છે ?” ઘોળી પાકડીવાળા માણસે આગળ આવી સત્તાપૂર્ણ અવાજે પૂછ્યું.

“તમ્હે કોણ છો ? જયદેવ મહારાજનો હુકમ તોડી અત્યારે નદી પાર કેમ આવ્યા ?”
કાંકે પૂછ્યું.

“એ તો ત્રિભુવનપાળનો ભટ્ટ” છોકરાએ કહ્યું.

“હા તે જ. કાલ રાતે વાત તમ્હે ઠીક પણ સાંભળી લાગે છે. તમ્હે કોણ છો ? આમ ચોરીછુપીથી પાટણમાં કેમ પેસવા જાઓ છો ?”

“છોકરા !” મ્હોટાએ સખ અવાજે કહ્યું. “અજણવાની વાતમાં પડીયે નહિ. અમ્હને જવા દે.”

“અજણવાને હાલ પાટણમાં પેસવાનું નથી. પાછા જાઓ. નહિ તો ભારે થશે ?”
કહી કાંકે તરવાર કહાડી.

અંધારામાં પણ પેલા માણસની આંખ કાંકે ચમકતી જોઈ; તેના સાથીયે તરવાર અડધી આનમાંથી કહાડી.

“તહારી બગસ રહેવા દે” પેલા માણસે સ્વાસ્થ્ય રાખીને કહ્યું. “તું જાણે છે કે તું કોની સાથે વાત કરે છે ?” શબ્દ કરતાં અવાજમાં કુળાવે એવો પ્રભાવ લાગતો હતો. કાંકે એક ડગલું આગળ આવ્યો.

“હું બગસ મારતો નથી.” કાંકે જવાબ વાળ્યો “અને હું કોની સાથે વાત કરું છું”
તે પણ જાણતો નથી; પણ ધારી શકું છું.”

“શું ?” જરા તિરસ્કારથી પેલા માણસે પૂછ્યું.

“સેનાપતિ ઉબક અને યુવરાજ નરવમાં” કાંકે કહ્યું. જવાબમાં પેલા માણસ ખડખડ હસ્યો. તેના હાસ્યમાં આકર્ષક શક્તિ હતી તે પહેલી વખત કાંકને દેખાઈ.

કાંકના હાથમાં નાગી તરવાર હતી. તેની દરકાર કર્યા વિના પેલા માણસ પાસે આવ્યો. તેણે શાંતિથી તેના ખભા પર હાથ મૂક્યો અને પૂછ્યું:

“તે સુંબલ મ્હોટાનું નામ કદી સાંભળ્યું છે ?”

કાંકને કાંઈ સમજ પડી નહિ. તેણે કહ્યું: “હા.”

“મહાર” નામ સુંઝલ મહેતા” પેલા માણસે કહ્યું.

કાંક એ કબલાં પાછળ હસ્યો. તેની અક્ષલ ખેરે મારી ગઇ. દુષ્યંતે જ્યારે શકુન્તલાને દૂર કરી ત્યારે તેણે કહ્યું હતું કે “પૃથ્વી માતા! મહેને માગ દે” એ શબ્દો કાંકને યાદ આવ્યા. પૃથ્વીએ માગ તો નહિ દીધો, પણ માગ દેવા બાજુ ચકરે ચકરે ફરતી હોય તેમ લાગ્યું. આ કોનું અપમાન કયું? કોની સાથે ખાથ ભીડી? પાટણના નગરશેઠને મહાઅમાત્ય, ત્રિભુવનપાલના મામા, અને જયસિંહદેવથી પણ રાજ્યમાં વધારે સત્તા ધરાવનાર મહા પુરુષ સાથે?

“પ્રભુ! ક્ષમા—”

આ ગભરાટમાં કાંકને રહેવા દઈ સુંઝલ મહેતા આગળ જવા ગયા, પણ કાંક હાથમાં આવેલી બાજુ જવા દે એમ નહોતું. એકદમ આવ્યો અને બોલ્યો:

“પ્રભુ! ક્ષમા કરો. પણ ખાત્રી શી કે આપ સુંઝલ મહેતા જ છો? આ વખત વિકટ છે; એટલે ભૂલધાપથી ગમે તેને પાટણમાં જવા દેવા તે સારું નહિ.”

“બરોબર છે, ચાલ મહારી સાથે, માછી! તું પણ ચાલ.”

સાથે સાથે બધા ચાલ્યા. કાંક વિચારમાં પડ્યો કે જો આ સુંઝલ હોય તો આ સાથેનું કાણુ? શું જયસિંહદેવ પોતે! તેને આ પ્રસંગ સ્વમવત લાગ્યો. આ ધૃષ્ટતા માટે સુંઝલ મહેતા શું શિક્ષા કરશે તે વિચાર કરતો કરતો તે પાછળ પાછળ ચાલ્યો. આખરે પાટણના એક બાજુ પરના દરવાજા આગળ તેઓ પહોંચ્યા.

“કહું કાંક” સુંઝલે હુકમ કર્યો.

“જી.” કાંકે કહું કાંકનું એટલે થોડી વારે ડોકાખારીમાં મહાર જોવા માટે રાખેલા કાણુ આગળ એક ચોક્કાદાર આવ્યો.

“કાણુ છે?” તેણે પૂછ્યું.

“હું—સુંઝલ મહેતા. અહિંયા નાયક કાણુ છે?”

“વાસેશ્વર ભટ્ટ.” ચક્રિત થયલા ચોક્કાદારે ગભરાયેલે અવાજે જવાબ આપ્યો.

“ઝીંઝવાડીયો?”

“જી હા!”

“તેને બોલાવ.” વાસેશ્વર ભટ્ટ મશાળગી સાથે આવ્યો, અને કાણુમાંથી મશાળનું અજવાળું આવ્યું.

“કાણુ? વાસેશ્વર? એ તો હું સુંઝલ. ખારી ઉધાડ.”

ખીજ પળે ધૂળતે હાથે ચોક્કાદારે ખારી ઉધાડી. મશાળના અજવાળામાં કાંકે સુંઝલ રહોડું જોયું. તેની ભવ્ય મુખરેખા, તેજના અંબાર વર્ષાતી આંખો ને આછી મુછોની છાયા નીચે રહેલું ગર્વચુદ્રિત મુખ એ તેણે જોયાં; મંત્રીવરનાં સંભળેલાં વખાણુ યાદ આવ્યાં; ચોખાં લાગ્યાં; તેણે જીવાનીમાં જીતેલાં હૃદયોની કથાઓ યાદ આવી, અને સત્ય લાગી. તે હાથ જોડી, શીશ નમાવી ઉભો રહ્યો.

“કાંક ભટ્ટ,” મંત્રી કાંક તરફ કર્યો.

“તું આ માછી જોડે જ્યાં હતો, ત્યાં પાછો જ. પણ આજની વાત કાંઈને કહેતો નહિ. ખબર-દાર!” કહી મંત્રીએ પોતાના સાથીને આગળ કર્યો, અને પાછળ પોતે ખારીમાં પડ્યો.

આટલેથી છૂટ્યો એમ પ્રભુને ઉપકાર માની કાંક માછી જોડે પાછો આવ્યો. તેને એટલો તો સંતોષ થયો કે પાછળ પાછળ આવ્યો તો આટલું તો બાજુવાનું અને જોવાનું મળ્યું. જ્યારે તે પાછો આવ્યો ત્યારે કૃષ્ણદેવ ઉઘેતો હતો.

પ્રકરણ ત્રીજું.

પાટણમાં.

પહેલે ફાટવાની વખત થવા આવી હતી.

કાંક ઉઘવાનો વિચાર છોડી પાછો સરસ્વતીમાં ઉતર્યો અને સંધ્યાસ્નાન કર્યાં. તે પાછો આવ્યો ત્યારે કૃષ્ણદેવ આગસ મરડતો હતો. “ક્યાં ગયા હતા?”

“એલો ઉઠ્યો ત્યારે જરા સંધ્યાસ્નાન કરી લીધાં.”

“નીરંતે ઉઘ આવી હતી કે?”

“હા. તમ્હને તો પાટણનાં સ્વપ્નાં આવતાં હશે?”

“નારે. હું તો ધસધસાટ ઉઘ્યો” કાંકે કહ્યું. આ વાત કેટલી ખરી હતી તેને વિચાર કૃષ્ણદેવે કાંઈ કર્યો નહિ, અને બોલ્યો: “ચાલો હું પણ બોળીયું બોળી આવું.”

કાંક પોતાને મળેલા અનુભવનો વિચાર કરતો બેઠો. બાળપણથી તેને સ્વાપ્નથી થવાની

ટેવ પડેલી હતી; એટલે નવા સંયોગમાં કેમ બાણ્ય હંકારતું તે તેને આવડતું હતું. પણ ગદ્ય રાતના અનુભવથી તે પણ જરા ગભરાયે હતો. ક્ષાટમાં ઘેાંઘેાં તેણે મુંઝવે મહેતાનું નામ ધણું સાંભળ્યું હતું; તેના નાયક ત્રિભુવનપાલને પણ આ માણસના ગુણોએ અંજલિ આપી, અને તેના શાસને ધૂળતો બેસે હતો. આવા, પાટણની સત્તા એક હાથે કરનાર મુત્સદ્દીને દળડાવવાની ધુણ્ણત કરી હતી તે માટે તે પસ્તાવા લાગ્યો. મુંઝવે મહેતા રોષે બરાબા હાથ તે પાટણમાં ફેટલો વખત રહી શકાય? કાકે એક રીતે સંતોષ પામ્યો હતો. જેવા નરસિંહ તેણે મુંઝવે ધાર્યો હતો તેવા જ તે નીકળ્યો. તેણે ગૌરવશીલ મુખ તેના મન આગળ રમી રહ્યું. રાજ્યતંત્રમાં તેણે અને ખીચારા બાલક જયસિંહદેવનું શું સ્થાન હશે તે વિચારવા લાગ્યો.

કાકની વિચારમાલા થોડી પલમાં પૂરી. એક દમ પૂર્વ દિશામાં ઉપાનું આગમન થયું; પૂર્વ દિશા હાલ રજે રંગાઈ ગઈ; અંધકાર આગળી તેના ધગધગતા રસ ચારે ગમ પથરાઈ જવા લાગ્યો. કાકે ઉચું જોયું અને રહાસુ નજર નાંખતા નજીક તેનો શ્વાસ રંગાઈ જતા હોય તેમ લાગ્યું.

તેણે સરસ્વતીનાં સપાટાખંધ વેંટાં, હાલ થઈ રહેલાં પાણી જોયાં; પાટણની ખાઈઓ ખુલ્લી થઈ ગઈ હોવાથી તે પાણી કોટની ત્રણ તરફ પ્રસરેલાં જોયાં; અને તે તપ સુવર્ણની હોય એવી જલની મેખલામાં કાંઈક અસરોના અમર દેહ ઓપે તેમ પાટણને ઓપતું જોયું. તેણે ચોરસ કોટ ઓગરથી જલ તરંગે વિટાયેલો હતો. તેને અચાલે અદ્ભુત કોતર કામે કોરેલા કાંગરા સફેદ સંજેમરમરના હતા. રહાસુ હોમનાથના ઓવારાનાં સો પેઠાનાં પગથીયાં-નજીક સ્વર્ગે ગહ-ડવાની સીડી હોય, એવા ભાસ કરાવતાં. ઓવારાની બે બાજુએ આરસના બે ન્હાનાં મંદિરો અચેતન દારપાલની ગરજ સારતાં. વચ્ચે મેડીવાલો મ્હોટો દરવાજો નક્શીથી અને ન્હાના મ્હોટા ધુમટ શણગાર્યો હતો. અંદરથી તાડનાં ઝાંડની બટા કોટના કાંગરા પર ઝાલર મુકી હોય તેમ, સમીરની હોરમાં નાચતી હતી. પાટણ, પૃથ્વી પર ઈંદ્રપુરી ઉતારી હોય એવું લાગતું હતું. પણ નજીક એટલેથી તેની મહત્વાકાંક્ષા વિરમી ન હોય એમ વિચારનાં કલામે લીસરાયે એવા સુંદર, જુદા જુદા

રંગનાં, સેંકડો મંદિરશિખરો, કોટના કાંગરાથી પણ ઉપર વધી, અમરાવતીને જ ઉપાલંબવા, ગગનબેદી, સ્વર્ગનાં દાર આગળ ચોતાની પતાકાઓ ફફરાવી રહ્યાં હતાં. આ શિખરો પર શોભતા સોનેરી કળશો ઉગતા સૂર્યનાં હાલનાં ઝલહલાટમાં અંગારા સમા ચમકી રહ્યા હતા. પાટણના કવિઓ કહેતા કે પાટણના શૂરાઓની સમશેર અને મંદિરોના કળશ, એ બેનાં તેજ સૂર્ય પ્રખ્ય અંખો થતો. એ વાત કાકને સત્ય લાગી. માત્ર સૂર્યનારાયણને વધારે નહિ દુહાવવા માટે કળશનાં તેજ ધન્યોને ઊંચે ઢાંક્યાં હતાં; અને સમશેરની ચમક પર ઝાલા મન્ત્રીઓની છુલ્કિનો અંકુશ રાખ્યો હતો.

જે દસ્ય કાકે જોયું તેણે આજે નામ નિશાન પણ રહ્યું નથી. હાલનું પાટણ મુસલમાનોનું સ્થાપિત શહેર છે; હાલની સરસ્વતી તે પણ કાગે કરી જુદી રીતે વહે છે. શૂરવીર સૈયાલખાંઓનું અણબધા પાટણ હાલના શહેરની પશ્ચિમે ધણી ગાઉ સુધી વિસ્તાર પામી રહ્યું હતું. આજે માત્ર જૂનાં ખંડીયેરમાં હેમાચાંની ચોપધણા, અસલી અણબધા જ પાછળથી પાટણનું એક પરંપરા રહ્યું હતું તેનો અપભ્રંશ ધારતું એનાવાડા કરીને એક ન્હાતું ગામ, અને તેથી દૂર પાટણના વેપારીઓના કહેવાતો લી કોટિ-આટલાં જ તે પ્રતાપી શહેરની વિસ્તારની સાખ પૂરે છે. જ સરસ્વતી આજે પૂર્વથી પશ્ચિમ સીધી વહે છે, તે પહેલાં હાલના ધુમડી દરવાજા આગળ થઈ, હિંગળાજાચરના ઓવારે થઈ સીધી રાણીની વાવ તરફ વેંટી હોય એમ માનવાને કારણ મળે છે. લીમનાઓ ઓવારો રાણકી વાવની ઉત્તરે હતો.

આ સપાટ થઈ જતાં ખંડીયેરો વગર-વિચારે હજારો માણસો ચાંપીને જાય છે, અને તેમને બાન પણ નથી રહેતું કે આ ઘટ મટાડાં નથી-પણ પુનિત સ્મરણબિન્દો છે; પચ્ચેરો નથી, પણ નષ્ટ થયેલાં સામ્રાજ્યોનું સંસ્થાન છે-ગુજરાતની મહત્તા આમાં ડટાયેલી છે; માત્ર રખડતા ઇતિહાસ-સંશોધકોને નીહાળવાનાં ક્ષેત્ર નથી, પણ ગૂર્જરાના પ્રભાવ, છુલ્કિ, શૂર આદરેલા અશ્વમેધનું મહા તીર્થ છે.

હાલ ઉપા સોનેરી થઈ શહેર વધારે સ્પષ્ટ થયું; સોને મહેલા કળશો ફરથી સોને મહાવા. કાકે આ ભવ્યતા એક બિંતે બેઈ રહ્યો.

“કેમ કાંઈ ધણો વિચાર કરો છે ?” કૃષ્ણ-
દેવે નાહી આવી પૂછ્યું. કાંકે મૂંઝે મોઢે
પાટણ તરફ આંગળી કરી.

“ધણું રૂપાણું છે નહિ ?” પછી ધીમેથી
તેણે ઉમેર્યું. “ઉંચક આવે તો ત્હને તોડવાની
મનઠ પડે.”

“અ ?” કાંકે જરા સખ્તાઈથી સવાલ કર્યો.

“નારે ! બીજું કાંઈ નહિ. માત્ર આ શર-
રથી હું થાકી ગયો છું; ધણા વર્ષ પડેનું.”
કાંકને સમજ નહિ પડી કે કૃષ્ણદેવ મન-
કમાં જ યોલતો હતો કે નહિ. ત્હની આંખો
મનકમાં નાચતી હતી; ત્હના અવાજમાં
કાંઈક ગંભીર અર્થનો રણુકાર હતો.
“આ કોટનો ઇતિહાસ શો છે ? તે તમ્હને
ખબર છે ? ચારસે વર્ષ પર વનરાજે પ્હલાં
મારીનો બંધાવ્યો; ફરીથી રનાદિયે બંધાવ્યો.
મૂળરાજ—

“મૂળરાજદેવ.” આ તોછડી રીતની વાત
નહિ, પસંદ પડવાથી કાંકે સુધાવું. હાક
કરડી-કૃષ્ણદેવ યોલ્યો:

“છ. ભૂલ થઈ, ભાઈ કાંઈ ! મૂળરાજદેવે
પત્થરનો ચણાવ્યો, અને ત્હનો નાશ થયો.”

“ક્યારે ?”

“જાન ને દેશનાં યવનો આવ્યા, સોમનાથ
પડ્યું.” અને લીમદેવ કથકોટ નાંકો
ત્યારે.”

“પછી આ કેણે બંધાવ્યો ?”

“લીમદેવે યવનોને મારી હડાવ્યા ત્યારે
ત્હના બે અમાત્યોએ એક આ મુંગલ મ્હેતાનો
માસો વિમલમત્રી ને બીજો દાદાકને દાદો
દામોદર.”

“દાદાક મત્રી તો નાગર છે ?”

“હા. હાલ કુણાવતીમાં છે તે. ઉદાકાકને
લાંથી પાણીનું મળ્યું, અને દાદાક મ્હેતા ત્યાં
નીમાયા.” કૃષ્ણદેવે કહ્યું; “પછી કોટ નહોતો
પડ્યો એટલે થોડો ઉતરાવી મુંગલ મ્હેતાએ
વધારે વિશાળ કરાવ્યો. હવે માત્ર એક જ વાત
રહી છે. તે થાય તો કયા પૂરી થાય.”

“શી ?”

“કોટ તૂટે તે.”

“કૃષ્ણદેવ ! તમ્હે આવું શું યોલો છો ?
કોઈ સાંભળશે તો—”

“સાંભળશે તો માની થશે. ઉત્પત્તિ હોય
ત્હનો લય થવો જ જોઈએ. પાટણ પડવાનું
હોય તો પ્રભુ કરે ને તે યશ મ્હને મળે.”

હાંત વચ્ચેથી યોલતાં કૃષ્ણદેવે કહ્યું; અને
પછી મનકમાં યોલ્યો હોય તેમ અડખડાટ
હસવા લાગ્યો અને યોલ્યો: “એ તો બધી
વાતો. હાલ તો જયસિંહદેવ મહારાજની જય.”
કાંક આ વિચિત્ર માણસ રહાનું જોઈ
રહ્યો. એને કાંઈ સંશય પેદા થયો, પણ ગદ
રાત્રે વ્હેમમાં એણે એવી ખતા ખાધી હતી
કે હાલ કાંઈ વધારે વ્હેમાવાની ત્હની હિંમત
રહી જ નહિ.

“તમ્હે પાટણ નથી આવ્યા. પણ ત્હનો
ઇતિહાસ તો ઠીક જાણો છો.”

“પાટણ વિષે બધું જ જાણવું જોઈએ
ને ? એ તો દુનિયાનું પાટનગર !” જરા
તિરસ્કારથી કૃષ્ણદેવે કહ્યું. “અરે પણ આ
શું ?” કહી તેણે પેલા કિનારા તરફ આંગળી કરી.
કૃષ્ણદેવ તો ચકિત થયો; પણ કાંકને કાંઈ
સમજ પડી.

રહામેના આવવાના દરવાજા એકદમ ઉધડી
ગયા; અને જાણે શાન્તિનો જ સમય હોય તેમ
મેડી પરથી ટોળ અને તુરીસનાં ચોધડીયાં શરૂ
થયાં. ઉધડેલા દરવાજામાંથી એક બે હાથી
પર બેઠેલા માંડિલો અને કેટલાક લોકો
આવ્યા અને બે ત્રણ હોડીઓ ત્યાં બાંધેલી
પડી હતી તે છોડી તેમાં ખેસી કેટલાક અપાટ-
બધ હલેસાં મારતાં આ પાર આવવા લાગ્યા.

કાંકની આસપાસ પડેલા લોકોએ પણ
આ બનાવ હાંધેલા થઈ જોયા કર્યો. કાંકને
આનું કારણ જણ્યું નહિ; માત્ર કાંક જ સમ-
જ્યો કે આ કોના હુકમથી બધું થતું હતું.
હોડીઓ આ પાર આવી અને લોકો
એમાં ખેસવા લાગ્યા. કૃષ્ણદેવે એક ખલા-
સીને પૂછ્યું:

“કેમ અલ્યા ! આ એકદમ હિંમત આવી
ત્હનું કાંઈ કારણ ?”

“અનદાતાનો હુકમ છે.”

“અનદાતા બહુ મોડા જગ્યા” કૃષ્ણદેવ
ખલારી ને સાંભળે એમ બળ્યો. તે અને
કાંક એક હોડીમાં બેઠા.

“કેમ કાંક ! તમ્હે કયાં જવાના ?”

“મ્હને મહારાજે ફરમાવ્યું છે ત્હને મળવા.”

“ત્હમે કયાં જવાના ?”

“હું એક મિત્રને ત્યાં જવાનો.” કહી
કૃષ્ણદેવે ટુંક પતાવ્યું.

“હમણાં પાટણમાં રહેવાના છો ?” કાંકે
પૂછ્યું.

“હુટકો છે કાંઈ?”

ખન્ને જણ પાસે આવતા એવારા તરફ જોઇ પોતાના વિચારોમાં લીન થયા. આખરે હોડી એવારે આવી પહોંચી. “જય જય” કહી કુખ્યદેવ છૂટો પડી ખીખ ઉતારીની બીડમાં ચાલ્યો ગયો.

કાંકે તેના તરફ જોઇ રહ્યો. તેને એની શરીરની છટા, યોગ્યવાની રીત, અને સ્વભાવની ઉચ્ચતાએ જરા આંજી નાંખ્યો હતો. તેનાં બેદબરેશાં વચનોએ તેને વ્યભાજન બનાવ્યો હતો; અને એ કોણ છે તે જણવાની ઉત્કંઠા ધણી થઇ હતી. અને તેને ધણીએ શાંતવાનું મન થયું. છતાં તે પોતાની ફરજ ચાલે લાવી, ક્યાં જવું તેની તપાસમાં રોકાયો.

દરવાજા આગળ ધોડા ઉપર બેઠો. બેઠો કોઇ જુવાન સુબટ બધા આવનારાને ખ્યાનથી જોતો હતો. કાંકે તેની પાસે ગયો. તે જણ્યો હતો કે મુંઝવે મહેતા પાટણમાં છે; છતાં ગઇ રાતની વાત જાણે તે જણ્યો તો જ નથી એમ કરવામાં તેને હાલપણ લાગ્યું.

“ભટ્ટરાજ! સંજ્ઞનમંત્રીનું ઘર ક્યાં?”

“તમ્હે કોઈ પરદેશી છો?” પેલા માણસે કાંકે તરફ એક ત્રીક્ષણ દ્રષ્ટિ નાખી પુછ્યું.

“હા. હું” નિજીવનપાલ મહારાજનો સંદેશો લઈ આવ્યો છું. મહારે મંત્રી મહારાજને મળવું છે?”

“તમ્હે લાટથી આવો છો?”

“હા.”

“ઠીક. મહારી સાથે ચાલો. હું પણ મંત્રીના ઘર તરફ જ જઈ છું.” કહી ધોડેસ્વારે ધોડાનું મોઢું ફેરવી શરૂ તરફનો રસ્તો લીધો. કાંકે તેની સાથે સાથે ચાલ્યો.

ધોડા ચલાવતાં પેલાં ધોડેસ્વારે જ ઉતારીઓ આગળ હતા તે તરફ જોયા કર્યું; અને કાંકને લાગ્યું કે તે કોઈ પણ પ્રકારે નિરાશ થયે છે. કાંકે સ્વાભાવિક ચપલતાથી આ માણસની મુખમુદ્રાને આધારે તેનો સ્વભાવ શું હશે તે કલ્પવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. માણસ ઉંચા કુટુંબનો રજપૂત લાગતો પણ તેની ભાવહીણ ઝીણી આંખ સાંકડું કપાળ અને મોઢા પરના ભાવથી તે ધણી અવિશ્વાસી પણ મુરખ લાગ્યો.

“તમ્હે પાટણના જ હશે! શું ભટ્ટરાજ છો?”

“હા. હું પાટણનો જ છું-સોલંકી છું. મહારાજનો ભાયાત છું. તમ્હે કેવા છો? રજપૂત છો?” ધોડેસ્વારે પુછ્યું. તેની યોગ્યવાની રીતમાં દંભ ચોખ્ખો દેખાતો હતો.

“ના. હું આલ્હી છું.”

“તમ્હે પાટણ પહોંચી વાર આવો છો; નહિ! અમહારા લાટના દંડનાયક કેમ છે? આવવાના છે કે નહિ?”

“મહેને કાંઈ ખબર નથી.”

“ના-ના. એમ તે હોય?” જાણે આ સવાલ નહિ સાંભળ્યો હોય તેમ કાંકે એક પાસે આવેલા ભવ્ય મંદિર સ્ક્રાપુ જોઇ રહ્યો.

“આ કોણું મંદિર છે?”

“તમ્હેને ખબર નથી? ક્યાંથી હોય? આ મુંઝવેશ્વર મહાદેવ અમહારા મહાઅમાલ છે કેની, તેણે કરાવ્યા છે.” ધોડેસ્વારે “મહાઅમાલ” શબ્દ પર જરા ભાર મૂક્યો.

“તમ્હારાં પાટણના મકાનોની ભવ્યતા અદ્ભુત છે. આ લાગેને શું કહે છે?”

“આ જોતી ચોક. અહિયાંથી ધોડે દૂર આંખ મહેતાનો વોડો આવશે. ત્યાં સંજ્ઞન મંત્રીની હવેલી છે. અરે હા તમ્હારું નામ શું?”

“કાંકે. અને તમ્હારું?”

“મહારું નામ વીશળદેવ સોલંકી.” જરાક ગવંથી ધોડેસ્વારે જવાબ દીધો. એટલામાં પાલખીમાં બેસી એક કોઇ સામન્ટ જોતો હતો. તેને જોઇ વિશળદેવ ધોડા તે તરફ વાળ્યો. પાલખીમાં બેસનારાએ પાલખી ઉભી રાખી અને ધોડેસ્વારને પુછ્યું: “કોઈ?”

“ના રે કોઇ નથી.”

પાલખીમાં બેસનાર સુકકો, અને ઉંચો હતો; તેણે મોઢું જરાક ખેંચાઇ ગયેલું લાગતું; તેની આંખોમાં કેટલાક રોગીઓની આંખોમાં જે તેજ ચમકે છે તેવું તેજ હતું, તેને યોગ્યવાની ટેવ મૂઝ મોઢામાં રાખીને હતી અને તેના મોઢાનો ધાટ વિશળદેવના જેવો હતો.

“ચલાવ!” તેણે પાલખીવાલાને કહ્યું.

“હું જરા સંજ્ઞન મંત્રીને ત્યાં જઈ છું” ધોડેસ્વારે ઉમેર્યું.

“હા.” કહી બે જણ છૂટા પડ્યા.

“આ યોગ્યખ્યા? અરે હા! તમે ક્યાંથી યોગ્યખ્યા? આ મહારા મોઢાભાઇ, મહેશ્વર દેશળદેવ. બહુ સુરા સામન્ટ છે. અમહારું કુટુંબ બહુ મોઢું ગણાય છે.”

“હા. એ તો લાગે છે ને.” કાંકે શાન્તિથી મૂર્તિ આપી.

“એ તો ખરું પૂછો તો જેવા ત્રિભુવન-પાળ તેવા અમ્હે. ઉલટા કહીયે તો અમ્હે પાસિના.”

“એમ કે? તે કેમ?” કાંકે જરા હસીને પૂછ્યું.

“કણુદેવ મહારાજને એક ન્હાનો કાંકો હતો; તેના અમ્હે પૌત્ર.”

“પણુ તેમ તો ત્રિભુવનપાલ મહારાજથી વેગળાસ્તો. તે તો કણુદેવ મહારાજના સગા ભત્રીજા.”

“હા હા! હા” જાણે કાંકમાં શુદ્ધિ ઓછી હોય એમ તે ખંધાઈબધુ હસ્યો.

“કેમ?”

“તમ્હે કયાંથી જાણો? ત્રિભુવનપાલની મા તે શ્રાવક-મુંગલની ખંડન-ને એના દાદાની મા બકુલાદેવી તે”—દેવપ્ર-સાદની મા બકુલાદેવી પૂર્વાવસ્થામાં સારા કુટુંબની ન્હોતી એ વાતનો ધસારો જોઈ કાંકને ચુસ્તો ચડ્યો; પણ બને લાં સુધી કોઈને દુશ્મન ન કરવા એવા તેની નિશ્ચય હતો. આ વાચાળ છોકરા પાસે એને ધણુ જાણવાનું મળતું હતું. તેણે તેને વાત ચલાવવા દીધી.

“હા! હા! હવે હું સમજ્યો. વાહ! મહારાં શાં ધનભાગ્ય. પાટણમાં પગ મૂકતાં તમ્હારા જેવાની ઓળખાણ થઈ. પણ ચારે ત્રિભુવનપાળ મહારાજ દંડનાયક કેમ થયા?”

“મુંગલ મ્હેતાના બાણેજ અને કાશ્મી-રાદેવી ખાની ભત્રીજા આજ કાલ મામા માસીના કાંઈ ઓછાં થાય છે.”

“પાટણની પ્રભુતા”માં પ્રસન્નકુવરને નામે ઓળખાતી કુંવરી પરપવા પછી કાશ્મીરાદેવીના નામે ઓળખાતી હતી.

“હવે હું સમજ્યો.”

આ વાતમાં ધ્યાન આપતો હતો છતાં કાંક ચારે તરફ જોતો હતો. તેણે પાટણના ભવ્ય મકાનો, ગગનવિહારી મંદિરો, ધનાઢ્યોની વાટકાઓ જોઈ; તેમ જ લગાડને લીધે બંધ કરેલી દુકાનો, ટોળેટોળાં વળાઈ ફરતા લોકો, ચારે તરફ ફરતા પેદાઓ, ઘોડાઓ અને હાથીઓએ બધાં ગભરાટ અને તૈયારીઓનાં ચિન્હ પણ જોયાં.

“લો! સજ્જન મંત્રીનું ઘર આવ્યું—આંપા મ્હેતાનો વાડો તમ્હને ખબર છે? આંપા

મ્હેતાની હવેલી આ ચોલી. હવે તો આ નવી હવેલીમાં સજ્જન મ્હેતા રહે છે.”

“આ ધન કેમ ફરકે છે અહિંયા?”

“ત્હને ખબર નથી. અમ્હારે અહિંયા કરો-ગ્રાધીય હોય તેને ખારણે ધન હોય છે.”

કાંકને ખબર ન્હોતી કે પાટણમાં પૈસાદારના ટોટા ન્હોતા; અને કાણુ કંઈ પંક્તિનો છે તે જાણવા માટે દરેક લાખ ટકે એક દિવો વધતો, કરોડો ધન ફરકતી, અને છોપન કાટીયે ખારે ભૂંચળો ફેંકતી.

કાંકે અને વિશળદેવ હવેલીમાં પેઠા. પર-સાળમાં એક ચૌદક વર્ષનો છોકરો હિંચક ખાતો હતો.

“કેમ ધનપાલ આપા કયાં છે?”

“મુંગલ મ્હેતાને મળવા ગયા છે.”

છોકરાએ હિંચકાપરથી ભૂસ્કો મારીને ઉતરતાં કણુ. “હમણા આવશે, બાઈ તમ્હે કાણુ છો?” છોકરાની ઉમર પ્રમાણે તેની રીતભાત ધણી આકર્ષક હતી.

“હું લાટથી મંત્રી પર સંદેશો લઈ આવ્યો છું. મંત્રીજી કયાં રાજમદમાં મળશે?”

“હાસ્તો! પણ તમ્હારું પાટણુ તો મૂકતા જાઓ, પછી હું તમ્હને રસ્તો બતાવા આવું. દાદુ! પગ ધોવાનું પાણી લાવ!” કહી ધન-પાલે કાંકના હાથમાંથી પાટણુ લઈ નોકરને આપ્યું. “આવો તમ્હને બતલાવું. વિશળભા! તમ્હે પણ આવો. તમ્હારા સૌરઠના પણ એક મેમાન આવ્યા છે.”

કાંકને પાટણમાં ઉતરવાને કોઈ સ્થાન ન્હોતું એટલે છોકરાનું નોતરું સ્વીકાર્યું; અને તેની સાથે ચાલ્યો. “તમ્હે સૌરઠના કેમ?” જરા ફરીને તેણે વિશળદેવને પૂછ્યું.

“અરે હા! હું ભૂલી ગયો. અમ્હે બન્ને રીતે કુળવાન છીયે. સૌરઠના રા’ નવવધણ તે અમ્હારી માના બાપ.”

“એમકે?” કાંકે બેધું કે આ સંબંધની બડાચથી ધનપાલનો હોહ જરા ગર્વમાં મરડાયો. કાંકે સમજ્યો. સજ્જન મંત્રી અત્યાર સુધી સૌરઠના નાયક હતા અને ત્યાંના રા’ ને તોખા પોકરાવતા હતા; તે ઉપરાંત પાટણના ધનાઢ્યોના ગર્વ આગળ રાજઓનો પણ હિંસાળ ન્હોતો.

આગલી પરસાળ છોડી અંદરના ઓરડામાં થઈ બધા મેડીએ ગયા, અને એક બે સૌને મદેલા કહીયે એવા બબકદાર ઓરડાઓ છોડી

એક મેડીમાં પેઠા. જવા તેમાં ગયા કે કાંકે
ખોલી ઉઠ્યો:

“કાણુ કૃષ્ણદેવ !”

કૃષ્ણદેવ એક રૂપે જડેલા સુખપાલ પર
નીરતિ પડ્યો હતો તે ધીમેથી ઉઠ્યો, નવા
આવનારને બધાને એક જ દ્રષ્ટિપાતે જોઈ નાંખ્યા
અને સ્વાસ્થ્યથી તેમ જ ધીમેથી વિશળદેવના
તરફ જોઈ બોલ્યો: “કૃષ્ણદેવ નહિ તો બીજુ”
કાણુ ?”

કાંકેની ચપળ આંખો વિશળના મુખ પર
ઝળ. તેના પર થયેલો ફેરફાર, તેની આંખમાં
પળવાર પડેલો ગભરાટ જોઈ તેને અનન્યબી
લાગી. કૃષ્ણદેવ શાન્ત હતો; પશુ વિશળ
અસ્વસ્થ દેખાયો. બન્ને જણ એકમેકને ઝોળ-
ખતા નહિ હોય એવો ડોળ કરતા હતા, છતાં એક
બીજાને ઝોળખતા હતા એ વાત કાંકેને
સ્પષ્ટ લાગી.

“તમ્હે ઝોળખો છો કે શું ?” ધનપાલે
કાંકે તરફ ફરતે કહ્યું. “ચાલો એના જેવું
એકે નહિ. કૃષ્ણદેવ છો ! આ પશુ તમ્હારી
સાથે જ રહે તો હરકત નહિ ને ?”

“જરા તો કહો” જરાકે તિરસ્કારભર્યા
અવાજે કૃષ્ણે કહ્યું.

કાંકે વધારે બોલ્યો નહિ. તેને ઉતાવળે
જવું હતું એટલે ધનપાલને લઈ જવા તૈયાર
થયો.

“ત્યારે હું તો અહિયાં જ બેસું છું” જરા
હોને ધૂળતા અવાજે વીશળે કહ્યું. “મંત્રી
હમણા આવશે, નહિ ?” કાંકેને લાગ્યું કે
વીશળ કંઈ કારણસર પાછળ રહ્યો.

કાંકે અને ધનપાલ ઘોડે બેસી રાજગઢ
તરફ જવા નીકળ્યા. છોકરો કાંકેનું મન્યૂત
ધાટીયું શરીર, તેના સ્નાયુવાળા બાહુ, અને
તેની લાંબી તરવાર સ્કામું જોઈ રહ્યો.

“ભટ્ટ ! તમ્હે લગાડમાં ઉતર્યો છો ?”

“હા ! ધણીયેવાર.”

છોકરો ઘોડા વાર મૂંગો મૂંગો ચાલ્યો.

“ત્રિશુવનપાલ મહારાજ ક્યારે આવવાના
છે ?” છોકરાએ ફરીથી પૂછ્યું.

“શોડા દહાડામાં, કેમ ?”

“કાંકેને કહ્યો નહિ તો કહું.”

“હા. શું ?”

“ત્રિશુવનપાલ મહારાજ ખાપાને કહી ગયા
છે, કે હવે હોટ પાછા જશે ત્યારે મ્હને
લડવા મુખ જશે. મ્હને હવે તો ચીદમું બેસશે.”

પોતાની હિંમત અને શૌર્યની ખાતરી આપવા
ધનપાલે ખબર કરી

✱

પ્રકરણ ૪ થું.

✱

પાટણના રાજ્ય-કર્તાઓ.

✱

કાંકે અને ધનપાલ અપાટાળમાં રાજગઢ
તરફ ગયા. સંદેશા લઈ અનેક સ્વારો ગઢ-
માંથી દોડતે ઘોડે આવતા હતા: ગામના મહા
પુરુષો કોઈ ઘોડે, કોઈ પાલખીયે તો કોઈ
હાથીયે મ્હડી મુંગલ અને મહારાજને મળવા
જતા હતા; અને પુરુષના પ્રસંગે લીધે ધમમકડી
તો ચાલતી જ હતી. આથી આખું પાટણ જ
ધર બહાર નીકળ્યું હોય એમ કાંકેને લાગ્યું.
ધનપાળ વાચાળ છોકરો હતો. તેણે અને
તેટલાને ઝોળખાવ્યા, અને કેટલાકના કતિહાસો
કહ્યા.

આખરે તેઓ રાજગઢ આગળ આવી
પહોંચ્યા. ત્યાં કાંકે શાન્તિ દેખાતી.

“અહિયાં આટલા લોકો છે પશુ જરા
ધમમકડી ચાય છે ?” કાંકે ધનપાલને કહ્યું.

“કાંની મગફૂર હોય તે કરે ? મુંગલ
કૂઆ ખાઈ નય.”

“એટલાજ તમ્હારા કૂઆ ચાય ?” કાંકે
પૂછ્યું.

“હા ! તમ્હને ખબર નથી ? મ્હારાં મ્હોટાં
ફાઈ હતાં—”

“ક્યારે સ્વર્ગવાસ થયો ?”

“ઓહો ! ધણીએ. વર્ષ પહેલાં. જયદેવ
મહારાજ આવ્યા તે અરસામાં ગુજરી ગયાં.”
છોકરાએ અપાટાળમાં વાત ઉડાવવાનો પ્રયત્ન
કર્યો. “આ ગઢ હમણાં જ બંધાયો-જેયો.”

“મુંગલ મ્હોતાને કંઈ છોકરાં છે કે ?”

કાંકે નિદાપવલે પૂછ્યું. છોકરાને આ વાત કરવી
મ્હોતી ગમતી. પશુ કાંકેને તો પાટણના માહિ-
તમાર થવું હતું; અને આટલાની વાત કહી
પોતાની કરતાં જરા અચકાય એ જોઈ તેને
વધારે રસ પડ્યો.

“ના. કંઈ નથી.”

“હાલ કેટલી સીએ છો ?”

છોકરાની આંખ કાંઈ ચમકી. તેને
હોઠ જરા ધૂળયો, અને તેણે ધીમે સાદે કહ્યું:
“ફાઈ મરી ગયા પછી તે પરણ્યા જ નથી.”

કાકે એ વાત પડતી મુઠી. “આ ગઢ નવો ક્યારે થયો?”

“અયે વર્ષે જ. પહેલાં તો ન્હાનો સરખો હતો.”

ધનપાલનું કહેવું ખરું હતું. જે ગઢ મધ વાતમાં આપણે જોયા હતા તેમાં મીનળ-દેવીએ ધણા ફેરફાર કરાવ્યા હતા. પહેલાં માત્ર મળખૂત હતો; હવે તે બન્ધ, રોનકદાર સંજેભરમરનો પ્રાસાદ થઇ ગયો હતો. દરેક સુકતે જળે અદ્ભુત કારીગીરીની વેલો લચી રહી હતી; દરેક એરડે સોને મટેલી જતોનાં પ્રતિબિમ્બો લાંબના કાચ જેવા આરસમાં પડી રહ્યાં હતાં. પહેલાં સોલ-કોઓનો ગઢ ચાહકોરોના ધરો કરતાં સાદો હતો; હવે તે તેમને આદર્શરૂપ થયો હતો. જે યુજાર સામાન્ય ધડાતું હતું, તેવું હદય પાટણ થયું હતું, થતું હતું; તેના આત્માનું નિવાસસ્થાન તરીકે આ ગઢ નિમંત્રિયો હતો. જેવી શરીરની સખળતા હતી તેવી જ હદયની બન્ધતા હતી; અને આત્માનું મંદિર પણ તેટલે જ અંશે સુંદર.

રામચંદની આગળ જ એક મંદિર આવી રહ્યું હતું; અને તેની આગળ એક અદ્ભુત કૃતિસ્તંભ ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. તે વટાવી, તેઓ રામચંદના વિશાળ ચોકમાં થઇ, મહેલના એટલા આગળ થોડા પરથી ઉતર્યા. એટલા પર અનેક સૂરવીરો કરતા હતા. કેટલાક બેઠા હતા. થોડાક સતા હતા. અને બધા જરા ચિન્તાગુર દેખાતા હતા.

“કેમ વિનયભાઈ!” ધનપાલે એક બીંતને અટકીને ઉભેલા, અધોડ વયના થોડાને પુછ્યું.

“તમને ખબર પડતી ક્યારે આવ્યા?”

“તમને દેખો છો ભાઈ. હું આ ડોડીએ જ ઉતર્યો. ખુશીમાં તો ખરા?”

“હા. તારા બાપા ક્યાં છે? કાંઈ ખબર છે?”

“હા. મહારાજ પાસે છે.”

“હીક.” કહી ધનપાલ અંદર જવા લાગ્યો. વિનયે તેને હાથ ઝાલી રોક્યો. “કેમ?”

છોકરાએ પુછ્યું.

“અંદર કાંઈ તોફાન ચાલે છે” ધીમેથી વિનયે કહ્યું.

“શું?”

“મહારાજ કાંઈ મહારા બાપા ઉપર અને સરજન કાકા ઉપર યુરસે થયા છે. હમણા જવા નેહું નથી.”

વિનયચંદ્ર શાન્ત મંત્રીનો છોકરો થતો હતો, અને ઉંદા તે જૂઠું મંત્રીની ન્હાની

છોકરી જેડે પરણ્યો હોવાથી અત્યાર સુધી ખબર પડતો હતો.

“બાપાએ સલાહ કરી તેથી જ્યારે મહારાજ ધણા નારાજ થયા છે.”

“પણ આ બદ્દ લોટથી સંદેશો લઈ આવ્યા છે; અને તે જરૂરનો છે.” કહી અડધી સંદેશને લીધે, અને અડધી અંદર શું ચાલે છે તે જોવાના ધરાધાથી ધનપાલ અંદર ગયો.

“આપ શાન્ત મહેતાના ચિરંજીવી ચાઓ?”

કાકે મીઠાશથી પુછ્યું.

“હા. તમને ત્રિભુવનપાલ મહારાજના સુભદ છે?”

“હા. તેમજી મહેને મોકલ્યો છે. ઉંદા મહેતા લશ્કર લઈ ક્યારે આવે છે?”

“એ બીચારા પાસે ક્યાં બહુ લશ્કર છે કે લખને આવે.”

કાકે થોડા દિવસપર જ ખબર પડતી પ્રતાપી રોના બેઠા હતા. તે આ જુઠાણું સાંભળી ચમક્યો; પણ જાણે જાણતો જ નહિ હોય તેમ તેણે પુછ્યું: “એમ?”

“હા. એમનું ધણું ખરું લશ્કર તો કણીવતીમાં રહ્યું.”

“અરર! ત્યારે મહારાજે ઉંદા મહેતા પાસે કણીવતી લઇ કેવી ભૂલ કરી! અત્યારે એમની પાસે હોત તો કેટલી મદદ કરી શકત” કાકે વાત કઠાવવા કહ્યું.

“ખરેખર. ઉંદા મહેતાએ તો યુગ્મલ મહેતાને કેટલુંએ સમજાવ્યો પણ તે વખતે માન્યું નહિ. હવે જુઓ આ—”

“ખરેખર છે.” કાકે કહ્યું.

એટલામાં ધનપાલ પાછો આવ્યો અને કાકેને કહ્યું કે મહારાજ બેલાવે છે. વાત અધૂરી મુઠી કાકે રાજમંદિરમાં ગયો.

પાટણના રાજ્યકર્તા વિષે કાકે ધણું સાંભળ્યું હતું; તેમના ઉપર તેના પોતાના લવિષ્ણનો ધણો આધાર હતો; અને મધ રાત્રે તેમનામાંના શ્રેષ્ઠનું તેણે અપમાન કર્યું હતું. આ કારણોથી તેને જરા ક્ષોભ થયો. સામાન્ય રીતે કાકેનો સ્વભાવ ગભરાય એવો નહોતો. એ પાંચ છ વર્ષ થયાં સુદોમાં અને રાજ્ય ખટપટમાં ધ્રુમતો હતો. સ્વભાવે તે નીડર હતો. ક્ષાલણ હોવાને લીધે તે પોતાની ઉચ્ચતાનો અભિમાની હતો; પોતાના જન્મ અને સંસ્કારની શ્રદ્ધતામાં અઢા હોવાથી તેને વગર-સત્તાએ સ્વાસ્થ્ય અને પ્રભાવ સ્વાભાવિક થઇ ગયાં હતાં; અનેક પ્રસંગે પોતાની શુદ્ધિ અને

ખાહુના બળથી તેણે વિજય મેળવ્યા હતા એટલે તે આત્મનિષ્ઠ હતા. આવા સ્વભાવ, સંસ્કાર અને જીવનથી તેને જરા ક્ષોભ લાગ્યો તો પશુ તે બહારથી શાન્ત અને સ્વસ્થ રહી શક્યો.

જે ખંડોમાંથી તે જતો હતો તે કેતરકામ અને રસેલી નકશીથી ભરપૂર હતા. પશુ જે વિમલશાહનાં દહેરાં જોઈ હાલનો જમાનો આનંદ માને છે તેના કારીગરોએ તેવા કરેલાં રાજમંદિરનું સૌંદર્ય કે વૈભવ જોવામાં છેતું ખાન નહોતું. તેની તીક્ષ્ણ નજર માત્ર રાજ્ય મહેલમાં શું શું ચાલી રહ્યું હતું તે જ જોવામાં રોકાઈ હતી.

થોડી વારે ધનપાલ તેને એક ઓરડામાં લઈ આવ્યો. તે ખંડનું અડધું બોંયતલીયું એ હાથ ઉંચું કરવામાં આવ્યું હતું અને તે ચોરને સોનાના સળીયા હતા. આખા ચોરા પર ગાદી પાથરેલી હતી, અને તેના પર પાંચ માણસ બેઠાં હતાં.

કાંકે ચોરા આગળ જરા ઉભો રહ્યો અને તેના પર બેઠેલા માણસો તરફ એક સર્વગ્રાહી નજર નાંખી. એક પળમાં તેણે દરેકની કિંમત આંકવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

માદીની વચ્ચે એક જરીનો તકાચો હતો; અને તે ઉપર જણે અધીરાધમાં બેસી ગયો હોય એમ એક સોળ સત્તર વર્ષના છોકરા બેઠો હતો. તે શરીરે એકવડો હતો; તેને રંગ બહુવર્ણો કરતાં જરા શામલો હતો; તેના પોંચા કાળા હતા. તેણે જરીની ગોઠી કોરનું ધોતીયું પહેલું હતું; અને આખું અંગ અલંકારોથી અગમગતું હતું. તેના ચંચલ મોઝા પર ગુરસાતું વાદળ ઘેરાયું હતું—તેનાં ભવાં ચઢેલાં હતાં. તેની મોઠાડી આંખોમાંથી લાલ નસો તરી આવી હતી. કાંકે તરત સમજી શક્યો કે આ પાટણના પતિ જયસિંહદેવ મહારાજ હોવા જોઈએ.

એની જમણી બાજુએ મહાઅમાલ મુનલ ગેટા બેઠો હતો. કાલે રાત્રે તેને જોયા હતા, તેના કરતાં શિવસના અજવાળામાં તેની ભવ્ય મુખરેખાઓ તે બરોબર જોઈ શક્યો. તેણે પાંધડી પગ આગળ રાખી હતી; અને જરા બેઠકારીમાં તકીયા પર હાથ ટેકવી, આડ પડ્યા પડ્યા જે વાત થતી હતી તે તે સંભળતા હતા.

રહાઈ ત્રણ જણ બેઠા હતા. પહેલો માણસ વિશળનો મોટો ભાઈ દેશળદેવ

જે તેને રસ્તે પાલખીમાં જતો મલ્યો હતો તે લાગ્યો. તેની ઉંડી આંખો અત્યારે વધારે ઉંડી જણાતી હતી; અને તે ખીલાડીની ચપલતાથી તે બધા તરફ ફેરવતો હતો. કાંકે ધાણું કે રાજ્ય-કુટુંબની જોડે નિકટ સબંધ ધરાવતો હોવાથી તે અહિંયા અત્યારે હતો. કાંકેનું ધારવું ખોટું નહોતું. જે ખેંગાર મંડેશ્વરને ગઈ વાતમાં આપણે જોઈ ગયા તેના એ ગોટા પુત્ર હતો. ખેંગાર મંડેશ્વર સ્વર્ગસ્થ કણ્ઠદેવ મહારાજના પરમ મિત્ર હતા; બહુ ટુંકા પેઢીના પિત્રાઈ હતા. તેણે પોતાના શાયથી સૌરાષ્ટ્રમાં એક મોટું મંડલ જીતી તેના પર સર્વોપરિ સત્તા જમાવી હતી; અને જુનાગઢના રા' નવધણ જેવા અભિમાની રાજની બંધને તે પરણ્યા હતા. ખેંગાર બધા મંડેશ્વરો જેવા તોફાની નહોતા અને જીવતા સુધી તેણે પોતાનું મંડલ ખીજા મંડેશ્વરોની માફક સ્વતંત્ર નહિં બનાવતાં પાટણના રાજને તામે રાખ્યું હતું.

ખેંગાર મંડેશ્વર ત્રણ વર્ષ થયાં ગુજરી ગયા હતા, અને દેશળદેવ મંડેશ્વર થયો હતો. મુનલની રાજ્યનીતીના પ્રાણલ્યે બધા ખરા મંડેશ્વરો પાટણની સત્તા કબૂલ કરતા હતા એટલે દેશળને પશુ તે કબૂલ કર્યા વિના છૂટકો થયો નહોતો.

એની પાસે, જરા આગળ ધસી આવીને, ઉંધે પગે એક શસ્ત્રસજ્જિત યોધો બેઠો હતો. તેનું શરીર પ્રચંડ હતું, અને તેની જીભઓ લાંબી હતી. જેમ “નર-સિંહ” સમાસ થયો તેમ જો “નર-હરિત” સમાસ થાય તો આવા જ કાંઈ માણસને લાગુ પડે એમ કાંકેને લાગ્યું. તેણે આખે શરીરે બખ્તર સત્તું હતું, અને તેની લાંબી તરવાર સ્થાને પડી હતી. તેના મોઠા મોઝાને તેના લાંબા ચોળીયાઓને મોઠી આંખો કાંઈ અદ્યુત પ્રભાવ અર્પતા. જતાં તેના મોઝા પર ભલભનસાઈ અને નિખાલસ-પણું દેખાતું. તે ઉપરાંત અત્યારે તેનું મોઝું ચરમમાં કરમયેલું અને આંખો ગળ-ગળી થયેલી જોઈ કાંકેને વિચિત્ર લાગ્યું. આ યોદ્ધાના વણન અને પરાક્રમ તે અરસામાં એટલાં જગજગ હતાં કે કાંકે તેને તરત જોળખી શક્યો. તે સૈન્ય મંત્રી હતો.

વનરાજદેવના જે મહામંત્રી ચાંપાએ ચાંપાનેરે વસાવ્યું હતું તેના સૈન્ય મંત્રી વંશજ થતા હતા. પદ્માનભ જેવા જુનું થાણુના પતિ, આપા જેવા પ્રતાપી પૂર્વજો

ખ્યાતિના વારસા પાટણના ધનાઢયોમાં એક અમણી એવા આ સંજ્ઞને પોતાના ચોભાથી પાટણને પણ પ્રખ્યાત કર્યું હતું. ક્યુદેવે આરબેલા વિગ્રહોમાં તેનો પરાક્રમ અદ્ભુત હતો. તે સંમરાંગણે ચાલતો તો મજેન્દ્રની માફક; હોકારતો તો ગજનની ગજનાના પડખા પાડતો; સંહારતો તો સંકરના તાંડવનૃત્યનો ખ્યાલ દેતો. જેવા પાવાગઢ દુર્ગ્ય તેવો જ તેનો પતિ ઘેખાતો.

પણ તેનું હૃદય બાલકથી પણ કોમલ હતું; તેનો સ્વભાવ બોળો અને લાલો હતો; તેનો હાથ ઉદાર હતો. આ બધાને પરિણામે પાટણમાં તેનો ધાક પડતો નહોતો; સૌરહનો રા' નવપણુ તેને છેતર્યા કરતો. ખાનગી વ્યવહારમાં બધા એને ભૂટતા અને તેનું ઘર અતિથિઓથી ભરેલું રહેતું. અભારે આ વીર નરમ પડી ગયેલો લાગતો હતો.

એની બાળુએ એક દૃઢ ત્રિપુડધારી મંત્રી બેઠો હતો. તે સ્વસ્થ ચિત્તે બધું જોતો હોય એમ કાંકને લાગ્યું. કાંક તેને ઝોળખતો નહોતો. તે બુલરાજદેવના હેવપ મંત્રીના વંશનો, સોલકીઓનો પેઢીધર મંત્રી બુલો હતો. તે નાચર હતો; અને જેન સિવાયના મંત્રીઓમાં તેનો એકડો પડેલો મણાતો હતો. તે ધણો ઘરડો થવા આવ્યો હતો છતાં પાટણની રાજ્ય-સલામાં એની શુદ્ધિ નિરંતર ખપ લાગતી.

કાંક, મહારાજને યુરસે જોઇ, ચોરા આગળ ચોભ્યો. પણ જેવી તેના પર નજર પડી કે જ્યસિંહદેવના કપાળ પરથી કરચલી ઝોછી થઇ, અને ઝુંગલ જરા ટદાર થયો. આ જોઇ તે ચોરા પર ઝહડ્યો. તેણે મહારાજના આગળ જઈ દંડવત પ્રણામ કર્યા.

“હને ત્રિભુવનભાઈએ ચોકલ્યો છે ?” જ્યસિંહદેવે પૂછ્યું. “તહારજ નામ કાંક ?”

કાંકે હાથ જોડી બને પ્રશ્નનો જવાબ દીધો: “હા, પ્રભુ !”

“ત્રિભુવનભાઈનો પત્ર તો વાંચ્યો. બીજું કાંઈ કહાલ્યું છે ?”

“હા, મહારાજ !” કાંકે કહ્યું. “મંડેશ્વર મહારાજે કહાલ્યું છે કે તેઓ કહ્યાવતી આગળ ચોભશે, અને આપનો સદેશો આવ્યે માલવા તરફ જશે.”

“એની પાસે કેટલું લશ્કર છે ?” ઝુંગલ એતાએ પૂછ્યું. કાંકે તેની સમીટ નજર અને સવાલ પૂછવાની રીત જોઈ; અને રાતનો

પ્રસંગ યાદ આવવાથી જરા મહારાજો. “મહારાજ ! મંડેશ્વર મહારાજ પાસે ચાર હજાર પાળા અને બસે હાથી છે.”

“બુલો ત્યારે આપણી પાસે ચૌદ હજાર પાળા ને સાતસો હાથી તો થયા, સંજ્ઞને એતા !” જ્યદેવે કહ્યું.

“બાપુ ! મંડેશ્વર મહારાજની તો હમણાં ખબર આવી” સંજ્ઞને ધીમેથી જવાબ દીધો.

“અને ઉગ્રક પાસે તો વીસ હજારથી ઉપર ઘોડાઓ છે ને અગ્રાસે હાથી” પણ આ પક્ષ અને ઉત્તર પર ધ્યાન આપ્યા વિના ઝુંગલે પ્રશ્ન કરવા માંડ્યા.

“તું કયાંથી આવ્યો ? ખંભાતથી ?”

“હા.”

“તું કેટલાં વર્ષ થયાં લશ્કરમાં છે ?”

આ સવાલનું કારણ શું હશે તેની કાંકને સમજ નહિ પડી. તેણે જવાબ દીધો: “પાંચ.”

“તહારા ધાર્યા પ્રમાણે ખંભાતમાં કેટલું લશ્કર છે ?”

કાંકને આગલા સવાલની સ્મરણ પડી. તેણે થોડો વખત વિચાર કરી કહ્યું “મહારાજ ! મને લાગે છે કે પાંચ હજાર પાળા તો સંજ્ઞને નીકળી શકે.”

“અને હાથી કેટલા ?” જ્યદેવે પૂછ્યું.

“ત્રણસે” હશે.

“તારે ઉગ્રકે કેમ લશ્કર ચોકલાવા ના પાડી ? એનું લશ્કર આવત તો આપણે લડી શકત.” જ્યદેવે કહ્યું.

“અનદાતા ! આપે એની પાસે કહ્યાવતી લઈ લીધું” તેનું એને ખાદું લાગ્યું છે. ?” સંજ્ઞને મંત્રીએ સાચી વાત કહી દીધી.

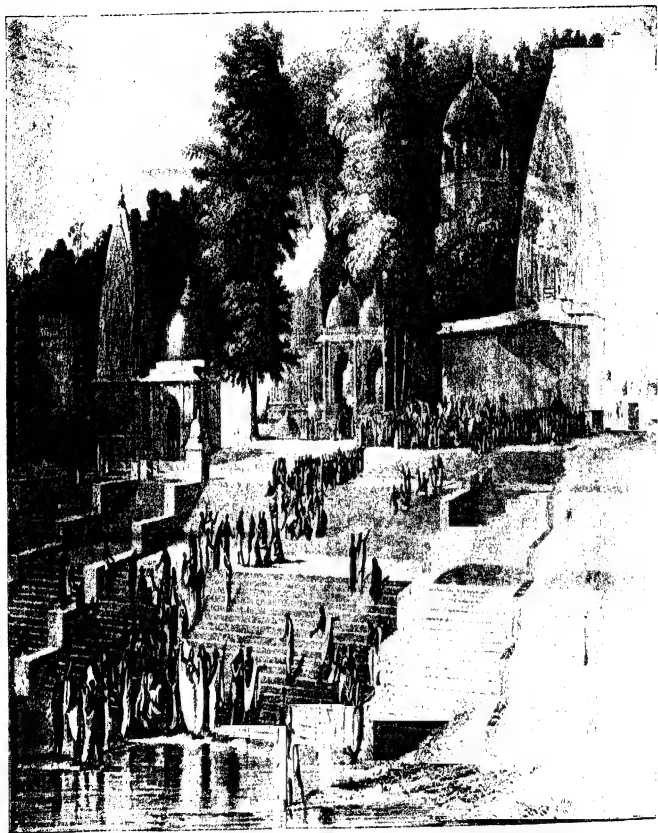
ઝુંગલને કપાળે કરચલીઓ પડી. “ઉગ્રક પાટણ પર ઝહડી આવે છે ત્યારે એવી ચૂંક કહાડવાનો વખત છે ?” તેણે તિરસ્કારપૂર્વક કહ્યું.

“એટલે માલીક કોણ હું કે ઉદો !” યુરસામાં જ્યસિંહદેવે કહ્યું. “હું એને અને શાનતુ એતાને બનેને દેખાડી આપીશ.

“એ વાત પછી. પણ હાલ આપણે માલવીઓને પાછા કહાડવાની વાત તો કરીયે.” ઝુંગલે શાન્તિથી કહ્યું.

“હવે શું બાકી રહ્યું છે ? શાનતુ એતાએ બધું સમાધાન કરી દીધું હશે.” તિરસ્કારથી મહારાજે કહ્યું.

“હજી સમાધાન કર્યું છે એવા સદેશો નથી આવ્યા.”

આ તો નહિ' નામ કન્યા પણ મૃત્યુચોકની નિદોષ ખાલીકા, જુઝ્યા પ્રૌઢ : ૨૦

હુલા મ્હેતા ખેલી વાર બોલ્યા. ત્હનો અવાજ ધીમે અને ઘડપણે ધ્રુજતો હતો.

“ત્યારે આપણે લશ્કર મોકલીયે તો શાન-તુ મ્હેતા હજી લઈ શકે.” દેશળદેવે તીણું ધારે કહ્યું.

“હા. એ વાત પણ સારી છે. તમ્હે અત્યારે હઝાર માણસ લઈ જશો? સાંજના અમ્હે બધા બાકીનું લશ્કર લઈ આવી પહોંચીશું.” મુંગલે એકદમ દેશળદેવને પૂછ્યું. મુંગલનાં તેજસ્વી નયનોનો પ્રતાપ દેશળદેવને દઝાડતો હોય તેમ લાગ્યું. તે કિક્કો પડી ગયો. આ ફેરફાર કાંકે જોયો.

“હું-હું”-જરા ગભરાયેલે સ્વરે દેશળે પૂછ્યું.

“હારતો, તમ્હે નહિ જશો ત્યારે કોણ જશે? શાન-તુ મ્હેતા સલાહ કરતા હશે તો પણ તમ્હારી સલાહ કામ લાગશે; અને વિગ્રહમાં તો પૂછતું જ શું?” મુંગલે કહ્યું “ધનુ—”

“જી.” જાણે ઉંઘમાંથી અળકાને જાગ્યે હોય તેમ સંજ્ઞાનો છાકરો ગભરાઈને બોલી ઉઠ્યો. તે અત્યાર સુધી બધાથી દૂર બેઠો બેઠો જે કોઈ બોલતું ત્હના મ્હોડા રહામું જોયાં કરતો હતો.

“લીમા નાયકને કહી આવ કે મધ્યાન્હે બે હજાર માણસ તૈયાર કરે.”

“પણ—પણ—” દેશળે વચ્ચે બોલવા પ્રયત્ન કર્યો.

“શું કહ્યું?” જરા સખ્તાઈથી મહા-અમાત્યે પૂછ્યું. ત્હની આંખોમાં નિશ્ચલતા પ્રકાશી રહી; ત્હના અવાજમાં દુર્જય સત્તા સ્પષ્ટ જણાતી હતી; અને જ્યારે ત્હનું આ સ્વરૂપ પ્રકાશતું ત્યારે પાટણમાં ત્હની રહામું ચંપ શકવાની કોઈની પણ હિંમત ચાલતી નહિ. દેશળે હોડ કરડ્યા અને વાત ફેરવી કહ્યું: “પણ-હું એમ કહું છું કે ત્રિભુવનપાલજીને સંદેશો કહાવીયે તો કેમ ?”

“શો ?”

“કે જલદીથી એ પણ શાન-તુ મ્હેતાને આવી મળે.”

“હા. એ પણ રસ્તો સારો છે.” જયસિંહ-દેવે કહ્યું.

“ઠીક.” મુંગલે કહ્યું. અને તે કાંકે તરફ ફર્યો: “કાંકે! લાઈ તું મુસાફરી કરી ચાકી ગયો હશે?”

“એ આપનો કાંઈ હુકમ હોય તો તૈયાર છું.” કાંકે કહ્યું.

“વાર ત્યારે સાંજના કણ્ણવતી જા; અને મંડલેશ્વર મહારાજને કહેજે કે મોગપુર તરફ આવી અમ્હેને મળે. કેમ બરાબર કેની?” દેશળદેવને મુંગલે પૂછ્યું.

તે કાંઈ વિચાર કરતો પકડાઈ ગયો એટલે ઉતાવળથી “હા-હા” જવાબ દઈ દીધો.

“વાર ત્યારે તું જા. તું કેવો છે?”

“હું વિપ્ર છું.”

“એમ ? ત્યારે તું-તમ્હે”-મુંગલે કાંકને આંખણ જાણી વચન બદલ્યું. “રાજગઢમાં જ જમજો.”

“જો સંજ્ઞાનમંત્રીની રજા હોય તો. હું એમને ઘેર ઉતર્યો છું.”

“મ્હારં ઘર—” રમેતે અતિથિ આહ્વાને જાય જાણી સંજ્ઞાન વચ્ચે બોલવા ગયો.

“તમ્હારા આતિથ્ય આગળ રાજગઢનો પણ હિસાબ નથી.” હસતાં હસતાં મુંગલે કહ્યું. “વાર. એમ રાખો. ચાલો દેશળદેવજી! તૈયારી કરો” કહી મુંગલે પાલડી ઉંચકી માથા પર મૂકી. “કાંકબદ! તમ્હે જાઓ.”

“જેવી આસા” કહી કાંકે પગે લાગી ત્યાંથી ગયો. આટલો વખત જયસિંહદેવ ઉંડા વિચારમાં બેસી રહ્યા હતા. બીજા બધા ઉઠ્યા; પણ હુલો ઉડતાં ઉડતાં મુંગલ પાસે પાનની થાળી પડી હતી તેમાંથી પાન લેવાને બહાને આવ્યો અને ધીમેથી પૂછ્યું: “પણ પાટણતું ?-”

“મ્હારા ધ્યાનમાં છે. નિશ્ચિંત રહો” મુંગલ મ્હેતાએ ધીમેથી જ જવાબ આપ્યો. જાણે કાંઈ વાત ચંપ નથી એમ હુલો, સંજ્ઞાન અને દેશળ સાથે ત્યાંથી બહાર નીકળ્યો.

જયદેવ ગાંભીર્યમાં ઝરકાવ ચંપ ગયો હતો. તે અનણ્યે તકીયા પર બેઠો હતો.

ત્યાંથી સરી પડ્યા, અને ત્હોણે એક ઉડો નીસાસો મૂક્યો. મુંગલ થોડો વખત એની રહાયું બેઠો રહ્યો. “કેમ બાલા રાજા ! શા વિચાર કરી રહ્યાં છો ?”

“બીજું શું ? મને લાગે છે સોલંકી કલને કલંક લગાડવા હું જન્યો છું.” નિરાશા-ભર્યે અવાજે જયદેવે કહ્યું.

“કેમ ?” મુંગલે ટકોરમાં પૂછ્યું. ત્હોનું મોઢું વાતસ્ય-ભાવે દીપી રહ્યું હતું.

“તમ્હે શું જાણો ? તમ્હે અમાત્ય છો. પણ તમ્હે સોલંકી નથી; તમ્હે પાટણના પતિ નથી. અત્યારે પાટણનું નાક કપાય છે તેમ્હાં જટલું મને લાગે એટલું બીજા કોને લાગે ?” જયસિંહ અકળામણના ઉદ્ગાર કહાડી ઓઢ્યો.

મુંગલના મોઢા પર અજબ જવા ફેરફાર થયો. ત્હોનું હસવું, ત્હોના વાતસ્યદર્શક ભાવ અદૃશ્ય થયો અને ત્હોને બદલે ત્હોના મ્હોરા પર સખ્તાઈ પ્રસરી રહી. ત્હોની તેજસ્વી આંખમાં અવલુંનીય શોકના ઓળા પડ્યા. ત્હોણે ન કળાય એવો ધીમે નીસાસો મૂક્યો અને ખેડકુત અવાજે કહ્યું:

“ખરી વાત છે. આખરે ગમે તેવો પણ હું પ્રધાન; તમ્હે રાજા. રાજા જટલું તમ્હારું તેટલું કાંઈ મ્હારું છે ?”

જયસિંહદેવમાં એ માર્મિક વચનનો અર્થ સમજવા બેઠલી પ્હોંચ પડેલી. “હારતો ! નહિ તો તમ્હે આમ બેસી રહો ! શાનું મ્હેતા પૈસા આપી સમાધાન કરે, ઉડો મ્હારા દુકમની અવગણના કરે, પોણા કાંક ધારે કે ઉબક અને નરવમાં તો પાટણમાં આવી લાગ્યા ! આથી મ્હારી કીર્તિને શી વધારે ધૂળ ભેગી કરી છે ?”

“તેથી તો હું તમ્હને ક્યારનો કલા કરું છું કે તમ્હે બાલક ક્યારે મટશે ? શા માટે તમ્હે રાજ્યતંત્ર ચલાવવા નથી મથતા ?”

“કેમ મથું ? મને તો કાંઈ રહમજ નથી પડતી.”

“ક્યારે રહમજ પડશે ? કાલે ઉઠીને હું મરી ગયો તો ? એ તો અપલાવો; બધી રહમજ પડશે.”

“કેવી રીતે અપલાવું ?”

“કેવી રીતે ? તમ્હારે ‘કાલસ્ય કારણમ્’ થવું જોઈએ. ત્યારે રાજા થવાય.”

“કાંઈ ભૂલ થઈ જાય તો ? આપણું તંત્ર તે કાંઈ ઓછું છે ?”

ધીમે ધીમે મુંગલે કહ્યું. “હું સુધારનાર બેઠો છું ને. જયદેવ ! જ્યારે તમ્હે બાલક હતા ત્યારે દેવીને મ્હે વચન આપ્યું હતું કે તમ્હને ચક્રવર્તી બનાવીશ. ગમે તેમ કરી તે વચન પાળવાની સામગ્રી મ્હે એકઠી કરી છે. પાટણ અત્યારે સખળ બન્યું છે; ત્હોનું સૈન્ય સજ્જ છે; ત્હોના વીરો સત્તાશીલ છે. હવે માત્ર એક જ વસ્તુ રહી છે.”

“શી ?”

“તમ્હે ચક્રવર્તી થવાનો સંકલ્પ કરો તે. જયદેવ ! તમ્હે મને અત્યારે રાજા અને અમાત્ય વચ્ચે ભેદ બતાવ્યો; હશે. પણ મ્હારા જવા મંત્રી કોઈ રાંજને મળ્યો નથી અને મળશે નહિ.” મુંગલે ગર્વમાં માથું ઉંચું કર્યું અને ત્હોના સંસ્કારી અવાજમાં સત્તા ગાળ રહી. “બીજો કોઈ હોત તો ‘છેલ્લા ચાર વર્ષ’માં લખણૂટ ધન ભેગું કરત, અને પોતે ચક્રવર્તી બની જાત; અને મ્હારા માસા વિમલ મંત્રીની માફક કોષક ચક્રાવર્તી ? જઈ સ્વચ્છંદે સત્તા ભોગવત. પણ હું તેમાં મુખાંધ સમજું છું. પાટણની મહત્તાથી મ્હારે મ્હારી મહત્તા સાધવી હતી-અને તે મ્હે સાધી છે. કહ્યુંદેવના વખતનાં નમાલાં સેન્યો કોને લીધે સખળ થયાં ? તોફાની મંડલેશ્વરો કોને લીધે તાબે થયા ? લાટ આળે કોની નીતિથી ગુજરાતમાં ભળી ગયું ? શા નવધણ કોની યુક્તિથી સંજ્ઞામાં રહ્યો છે ? આ બધા પ્રતાપ જે અમાત્યને તમ્હે પાટણને માટે દરકાર નહિ રાખવાનો કપકો દીધો તે અમાત્યનો.”

મુંગલ થોભ્યો. ત્હોના શબ્દો આગળ જયદેવ ડિંગ થઈ ગયો. મંત્રીના મોઢા પર જે દિવ્ય તેજ પ્રકાશી રહ્યું હતું તે જ તે બેઠો રહ્યો.

“હા. હું અભિમાની છું.” મુંગલે વિચારમાં માથું હલાવી આગળ ચલાવ્યું. “સત્તા મને પ્રિય છે. પણ એ સત્તા મ્હે સર્જવી છે; તો શા માટે હું ગર્વ નહિ ધરું ? છતાં-છતાં હું તમ્હને વિનવું છું કે જેવી હું સત્તા ચલાવું છું તેથી પણ વધારે તમ્હે ચલાવો; અને આમ મ્હારા ઓશમાં અદ્ય ન બનો.

હ્યો, અત્યારે જ ભારે પ્રસંગ છે-એનો તોડ કહાડો. આજથી જ રાજ બનો.”

જયસિંહદેવ નરમ પડી ગયો અને ઉછળતે હૃદયે સુંગલના હાથ પર હાથ મુકયો.

“મહેતાજી ! મહેતાજી ! મને ક્ષમા કરો : ઉતાવળમાં મહારાથી યોલાર્થ ગયું. તમ્હે જે મહારે અને પાટણ માટે કયું છે એ હું કેમ વીસરું ? ગમે તેવા પણ હું તમ્હારો શિષ્ય.”

“એ વિચાર જ કહાડી નાંખો. તમ્હે મહારા રાજ. જુઓ, તમ્હે અત્યારની સ્થિતિનો વિચાર કરતા હતા. નીરાંતે વિચાર કરી જુઓ, અને કાંઈ રસ્તો કહાડો.”

“મહેતાજી !” જયદેવે કહ્યું. “જો જો પછી હું કાંઈ કરીશ તો ભારે પડશે. મહારે તો આ બધાને શિક્ષા કરવી છે.”

“ભલે કરોની” જરા હસીને મુંગલે કહ્યું. “પણ એક વાત યાદ રાખજો.”

“શું ?”

“શક્તિ વિના શિક્ષા નહિ કરવી. શક્તિ-હીણની શિક્ષા અને નિર્ધનનું દાન, -એ બન્નેને અતે-હાંસી.” કહી મુંગલ ઉભો થયો. “તમ્હે વિચાર કરી જુઓ, પછી આપણે વાત કરીશું.”

મુંગલ ત્યાંથી ગયો-પણ જેવા તે ત્યાંથી નીકળ્યો એટલે તેની આંખોમાં ખેદ જણાયો અને તેનું માથું જરા નીચું નમ્યું. તેનું હૃદય યેમ્ને બન્યું હતું.

સુંગલ ગયો એટલે જયદેવે પણ ઉંડો વિચાર કરવા માંડયો; પણ એટલામાં એક અઢારેક વર્ષનો કાન્તિવાન છોકરો તેની પાસે આવ્યો.

“આપને ધણી ખમ્મા.”

જયદેવે જવાબ નહિ આપ્યો.

“જાત્રા જઈ આવીને શો રોડ આવ્યો છે ? અમ્હારો તો ભાવ જ નથી પૂછતા ?” છોકરાએ કહ્યું. તે છુલા મંત્રીનો પુત્ર અને જયદેવનો સિત્ત હતો.

“શોભ ! ચપ રહે, હું વિચાર કરું છું.”

“હું પણ વિચાર કરું છું.”

“શાનો ?”

“તમ્હે પહેલાં કહ્યો-પછી હું કહું.”

“હું હવે ખરેખર રાજ થવાનો છું. સુંગલ મહેતા કહે છે કે હવે બધો કાર-ભાર મ્હારે ચલાવવો. યોલ ! હવે પુ’ શો વિચાર કરતો હતો ?”

“હું પણ એ જ. તમ્હે ખરેખર રાજ થાઓ તો સુંગલ મહેતાને પાણીયું ને હું મહાખમ્માલ.” માંકડા જેવું મોઢું કરી શોભ યોલ્યો.

“બહામણ !” કહી જયદેવે તેનો કાન આમળ્યો. “ત્હારી મળકો રહેવા દેશે ?”

“આ રહી લારે.”

“એક કામ કર.”

“બે. યોલો.”

“બહાર એક લાટથી સભટ આવ્યો છે. તેનું નામ કાંક છે. તેને જાનામાનો યોલાવી લાવ. કાંઈ જાણે નહિ હો.”

“હા” કહી શોભ ત્યાંથી દોડ્યો.

પ્રકરણ ૫ મું.

કૃષ્ણદેવ કેમ વખત ગાળ્યો.

ધનપાલ અને કાંક રાજમઠ ગયા એટલે વિશળદેવ જ્યાં કૃષ્ણદેવ હતો ત્યાં પાછો મ્હલ્યો. કૃષ્ણદેવ નીરાંતે હિંચકા પર પડ્યો પડ્યો ઉધવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. વિશળ આવ્યો તે કૃષ્ણે કંડે પેટે જોયા કર્યું અને પુછ્યું. “કેમ ?”

“અમ્હે તમ્હારી કેટલી વાટ જોતા હતા. મોટા ભાઈ તો અધીરા થઈ ગયા હતા.” વિશળે કહ્યું. કૃષ્ણ આગળ તેનો આડંબર જતો રહ્યો હતો અને એક દાસની મારફતે તે વાત કરતો હતો.

કૃષ્ણ જરા ટોળમાં તેની રહામુ જોઈ રહ્યો અને થોડી વારે યોલ્યો : “નશીબ તેનાં.”

“પણ પેલાનું શું ?”

“કશાનું કશું નહિ” કહી તિરસ્કારમાં કૃષ્ણ પીક ફેરવી

“ત્યારે મોટાભાઈને શું કહું ?”

“કે સારું મહેને મળે.”

“ખ્યાં ?”

“કલેશ્વર મહાદેવમાં.”

“વાર જયજય.”

કૃષ્ણે કાંઈ પણ જવાબ દીધો નહિ અને કાંઈ વધુ વાતનો પ્રસંગ મળવાની નિરાશા લાગી એટલે વિશળ બીયારો પાછો ગયો. તેના ગયા પછી કૃષ્ણના મોં પર થોડી વાર હસવું રહ્યું. પછી કાંઈ એન નહી પડવાથી તે ઉભો થયો અને પાછલી બારીયે જઈ ઉભો.

ધરનો આ ભાગ ધણો જૂનો હતો તેમ બહુ વપરાશમાં આવતો નહોતો, અને એની આ બારી પાછલી વાડીના જ ભાગમાં પડતી હતી તે પણ નિર્જન હતો. ખરે જોતાં આ વાડી નહોતી, પણ વિશાળ-તામાં, તરુ અને લતાઓના સ્વચ્છંદી વિકાસમાં, તે વન લાગતું. એક મોર, પત્નીઓ સહિત, આ બધાં ફળફૂલોનો માલીક હોય તેમ આનન્દે વિહરતો હતો. કૃષ્ણ થોડો વખત જોઇ રહ્યો અને લતાઓની સ્વચ્છંદી રહેલા આકર્ષક દેખાવનું ખેંચાણ વધવાથી તે બારી ઝાલી, ભૂસ્કો મારી, નીચે વાડીમાં પડ્યો. તેને આવી અસરકારી રીતે ઉતરતો જોઈ, કલાપી માથું ઊંચું કરી, વિચારમાં પડ્યો; અને રહેતો ભેગી કરી જતા રહેવાનો નિશ્ચય દેખાડ્યો.

કૃષ્ણદેવે વાડીમાં ભટકવા માંડ્યું. ઘડી એ ઘડી ફરતાં પણ વાડીનો અંત નહિ આવ્યો. એટલે આખરે તેણે પાછા ફરવા માંડ્યું. થોડુંક ચાલતાં એક ન્હાનો જલકુંડ દેખાયો. તે સ્થળ રમણીય હતું. જલકુંડની આસપાસ ઝાડોની ઘટાએ શાન્ત, શીતલ મંડપ રચ્યો હતો. જાણે બીજે ધધો જ ન હોય તેમ કૃષ્ણ ત્યાં ઉભો રહ્યો અને થોડી વારે સ્વાનો વિચાર કરી એક વાડને એથે આડો થયો. ઉંઘ આવતાં પછલાં તેને વિચાર થયો કે આમ નિરર્થક વખત ગુમાવવાથી, આમ પડી રહેવાથી તેના હિતને નુકશાન કે તેની યોજનાઓને હાનિ તો નહિ પહોંચે ? પણ સ્થળનાં સૌંદર્ય અને શાન્તિનો નીશો તેની રોમાં પ્રસરી રહ્યાં હતાં. તેણે આંખો મીંચી નીરાંતે ઉંઘવા માંડ્યું.

થોડી વારે-કેટલી વાર થઈ તેનું તેને ભાન રહ્યું નહિ-કંઠજીના અવાજે તેને જગાડ્યો. તે સતો હતો ત્યાં ને ત્યાં જ ફર્યો; રહામે જલકુંડમાં કોઇ બાલા નહોતી હતી. બીજી પળે બાલા ફરી; અને એક મોટા, સુંદર, તેજસ્વી મુખની કૌમુદી ત્યાં પ્રસરી રહી. કૃષ્ણનું સ્વસ્થ હૃદય પણ અસ્વસ્થ બન્યું. બાલા ન્હાની હતી-આશરે ચૌદ પંદર વર્ષની લાગતી હતી. તેના લાંબા વિખરાયેલા વાળના બનેલા વચ્ચેમાંથી તેના અંગેનું મનોહર લાલિત્ય અડધું દેખાતું હતું-અડધું સ્વયન થતું હતું. આટલી ન્હાની ઉંમર છતાં મુખ પર, મસ્તાનપણીની મોહક રેખાઓ હતી. આંખોમાં ઉન્મત્તતાનો આરમ્ભ થવા

માંચ્યા હતા. કૃષ્ણ રસિક હતો. સૌંદર્યનો અનુરાગી હતો. તે આ બાલાને જોઈ ગરો થઈ ગયો: તે નાગકન્યા છે કે મૃત્યુલોકની માનવબાલા, તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો.

તે નાગકન્યાની નજર લતા અને પાંદડાંમાંથી ચમકી રહેલી કૃષ્ણની આંખો તરફ ગઈ, અને તે મહારાષ્ટ્રને જોઈ રહી.

“એ કાણ છે ?”

“એ તો હું” કૃષ્ણે જરા હસીને કહ્યું અને ખેડો થયો.

“હું તે કાણ ?” જરા રોડમાં બાલાએ પૂછ્યું.

“અરે પણ ગુસ્સે શા માટે થાઓ છો ?”

કહી કૃષ્ણ ઉભો થયો અને તે છોકરી રહાસું જોઈ રહ્યો. છોકરી આ સ્વરૂપવાન સરકારી પુરુષને જોઈ અકબી શરમાઈ અને અકબી મહારાષ્ટ્ર. તેણે માત્ર નીચું જોયું.

“એ જાણ્યું નાગકન્યા બૂલી પડી કે શું ? હું તો બીધો” કહી કૃષ્ણદેવે હસ્યો. પછી જરા નફટાઈથી તેણે ઉમેર્યું. “હું જરા નાગકન્યાઓથી બહુ બીડું છું.”

એના શબ્દો ગુસ્સો પેદા કરે એવા હતા; કાંઈ એ વર્ષ મોટી બાલા આ શબ્દો સાંભળતાં અપમાન પામત. પણ આ છોકરી બાલક હતી; તેનામાં નવચૈવનાઓ કરતાં સહનશક્તિ વધારે હતી, અને કૃષ્ણદેવનો મોરલી જેવો અવાજ નાગને પણ વશ કરે એવો હતો;—પછી આ તો નહિ નાગકન્યા પણ માત્ર મૃત્યુલોકની નિર્દોષ બાલિકા. એ બિચારી કૃષ્ણના મનોહર મુખ રહાસું જોઈ રહી. તેના સરકારી, મશ્કરી કરતા અવાજના સૂરના, તેના મોહકબર્ણ હાસ્યના પાશમાં તે ગૂંચવાઈ ગઈ. તેણે પછલાં તેને કાંઈ નોકર કે હલકા વર્ગનો માણસ ધાર્યો હતો—પણ હવે તે મહારાષ્ટ્ર; યોતે કેવી રીતે પાણીમાંથી નીકળશે તેની સમજ પડી નહીં; આ પુરુષને ફર જવાનું કેવી રીતે કહેવું તે સંજયું નહિ.

કૃષ્ણદેવ આ બાલાના મહારાષ્ટ્રનાં કારણ સમજ્યો, પણ તે ખસ્યો નહિ. તેની તેજસ્વી આંખો બાલાના અંગે અંગે અંતરમાં ખેંચી લેતી હતી. મહારાષ્ટ્રની તેના મોં પર આવતા ભાવોની રમણીયતા જોઈ તે ખુશ થતો હતો. આખરે છોકરી શરમમાં, બાલપણની મહારાષ્ટ્રમાં, નિર્દોષતાથી હસી. રહાસું કૃષ્ણ પણ હસ્યો.

એ પળ રહીને કૃષ્ણ બોલ્યો: “તમ્હારે બહાર આવવું છે? ઉભાં રહો. હું પેલા ઝાડ આગળ ઉભો રહું. પણ જો જો અલોપ થઇ ન જતાં. મને ખાતરી નથી કે તમ્હે મૃત્યુલોકનાં છો.”

બાલા પાછી હસી; કૃષ્ણદેવ પોતાનો ભાવ સમજી ગયો માટે શરમાય એટલી તે મુઝા નહોતી. કૃષ્ણ ઝાડ આગળ ઉભો રહ્યો અને બાલાએ અપ્રઅપ કપડાં પહે્યાં.

આખરે તે કૃષ્ણ પાસે આવી ત્યારે તે દૂર જોઈ, સીસાટીથી સંજીત ચલાવતો હતો.

“આવ્યાં? તમ્હે સજ્જન મંત્રીની દીકરી, એમ?”

“હા.” પોતાનો અંખોડો ઠીક કરતાં બાલાએ કહ્યું.

“તમ્હારું નામ શું?”

“સોમ સુદરી. તમ્હે કયે દેશથી આવો છો?”

“જે દેશમાં તમ્હારા બાપે હાક વર્તાવી ત્યાંથી?” જરા તિરસ્કારમાં કૃષ્ણે કહ્યું.

“સોરઠમાંથી. હું પણ ત્યાં જ જન્મી હતી” સોમે કહ્યું.

“તે વગર આટલું રૂપ હોય નહિ.”

સોમ હસી. “તમ્હે ત્યારે તો મ્હોટાભાઇને મળ્યા હશે?”

“કાણુ ભદ્રરાજ પરશુરામને? ના. હું આવ્યો ત્યારે મળી શક્યો નહિ.” કૃષ્ણે આ એટલા તિરસ્કારપૂર્વક કહ્યું કે સોમે પણ ઉંચું જોયું. તે જોઇ તરત કૃષ્ણે સવાલ કર્યો: “તમ્હારા બાપા ખુશીમાં છે? વચ્ચે માંદા હતા ને?”

“હવે ઠીક છે.” સોમને આ માણસ જાણે ધરનો જ હોય તેમ લાગ્યું. “સાચું પૂછો તો એ તો કાંઇ માંદા જ નહોતા. પણ ધણા વર્ષ થયાં પાટણ નહોતા આવ્યા તેથી.” સોમ હસી. તેના હારયમાં નીખાલસપણું હતું.

“તમ્હે કેને ત્યાં પરણ્યાં છો?” કૃષ્ણે પૂછ્યું. તેની પૂછવાની રીત એવી રનેહાળ હતી કે ગમે તેને વિશ્વાસ પેદા થાય.

“ના. હું હજી નથી પરણી.”

“ત્યારે વેવિશાળ તો થયું જ હશે. સજ્જન મંત્રીની છોકરી કાંઇ એમની એમ રહે?”

સોમ શરમાઇ નીચું જોઈ રહી અને સ્વ-ભાવે ભલી હોવાથી જરા ખિન બની. તેને ન્હાનમ લાગી. “મ્હારું વેવિશાળ થવાનું છે.”

“તમ્હે દરરોજ અહિંયાં નહાવા આવો છો?”

“હા. મને ધણો શોખ છે. ચાલો હું ધરમાં જાઉં. મ્હારી બા મને વહાશે. આજે હું ધણી મોટી થઇ ગઇ.”

“તેમ્હાં શું? માયાપોતો વહાવાનો ધર્મ છે; છોકરાંઓનો વહાવાનો માટે ઉંધા ચાલવાનો ધર્મ છે.” કૃષ્ણે કહ્યું. સોમને હસવું આવ્યું. તેણે અપાટાળ ધ ધર તરફ ચાલવા માંડ્યું.

“તમ્હારા ભાઇ પરશુરામ હાલ કયાં છે? તેની કાંઈ ખબર છે?”

“જેલવી ખબર તો વંચલીથી આવી હતી.”

“એમ? ત્યારે અહિંયાં સજ્જનમંત્રીને તો બહુ મહેનત પડતી હશે. લશ્કર ધણું હશે.” કરી કૃષ્ણે પૂછ્યું. “કેટલું હશે વાર?”

“મને શું ખબર!”

“હત તમ્હારો ભલો થાય. સજ્જનમંત્રીની છોકરી જઇ એટલું જાણતા નથી. તમ્હારે તો બધી ખબર રાખવી જોઈએ.”

“ખરી વાત છે!” સોમે કહ્યું “મ્હારા દેખતાં વાત તો વધુણિ થાય છે. પણ એ પંચાત મ્હારે શી?”

“એમ તે હોય? મ્હે સાંભળ્યું છે કે ત્રિભુવનપાલનાં પટરાણ્યોએ તો એક વખત પાટણ પડવું બચાવ્યું હતું” જરા તીવ્રકારથી કૃષ્ણે કહ્યું.

“પ્રસન્નબા તો ધણું હુશીયાર છે.”

“સોમ-ઓ સોમ-મ્હેન!” કાઇ પુરુષનો અવાજ જરા દૂર સંભળાયો.

“કાણુ એ-લેક્ષમણ! તું કયાંથી? લેક્ષમણ!” સોમે સ્હામી બૂમ પાડી. તેની બૂમમાં રનેહા-મિંઓ હતી. થોડી પળમાં એક પચ્ચીશેક વર્ષનો જીવાન, શસ્ત્રસાજીત શોધી દોડતો આવ્યો, પણ કૃષ્ણને જોઈ, તે ખંચાઇને ઉભો.

“આ આપણે ઘેર અવિશિ છે. સોરઠથી આવ્યા છે.” સોમે લેક્ષમણને કહ્યું. લેક્ષમણે જરા અભિમાનથી જોયા કર્યું. “તું ક્યારે આવ્યો?”

“તું દેખે છે ત્યારે.”

“કેમ માલવી સેનાપતિ કેટલો દૂર છે?”

“બહુ દૂર છે. તું કેમ ગભરાય છે?” કહી લેક્ષમણ પાસે આવ્યો.

“આ સમાધાનની વાતો આવે છે તે ખરી કે ખોટી?” કૃષ્ણે પૂછ્યું.

“ખરીયે નથી ને ખોટીયે નથી” લેક્ષમણે કહ્યું.

“તું બાપાને મળ્યો?”

“હા. ચાલ હવે તું બેઠી પગ ઉપાડે છે કે નહિ. મહેને ભૂખ લાગી છે” કહી લક્ષ્મણે ઉતાવળ કરી. એટલામાં ધર આવ્યું અને કૃષ્ણને બીજી તરફ વીધાય કરી, ભાષ અને બહેન અંદરના ભાગમાં ગયાં.

દેશજીવન અને વિશજીવન.
દેશજીવનના મોઢા પર કાંઈ ફેરફારો થયેલા તેણે જોયા.

પ્રકરણ ૬૬.

જેમાં કાકને એવી ખાત્રી થાય છે કે પાતે પાટણના રાજ થયો છે.

પાટણના રાજ્યકર્તાઓના મંડલમાંથી બહાર જતાં કાકના મનમાં કાંઈ કાંઈ વિચારો થવા

લાગ્યા. તેની તીક્ષ્ણ શુદ્ધિ પાટણના રાજ્ય-તંત્રમાં શા શા રંગ છે તે જાણવાને મથી રહી. તેને કેટલીક વસ્તુઓ સ્પષ્ટ જણાવા લાગી.

બહાર નીકળતાં તેણે વિશજીવનને રાજગ-દમાં પેસતો જોયો. તે જઈને તેને મળ્યો.

“કેમ કયાંથી આવ્યા તમ્હે ?”

“મોટાભાઈનું” કામ છે. અંદર જોડા છે ?”

“હા. હમણું તમ્હારાથી જવાય તેમ નથી. પણ તમ્હે તો સંજીવન-મંત્રીને લાં જોસવાના હતા ને ?”

“હા. પણ હું શું કરું ? મહેને જરૂરનું કામ છે” વિશજીવન ઉતાવળથી કહ્યું. તેને કાંઈ ઘણી જરૂરી વસ્તુ કહેવાની છે એમ કાકને લાગ્યું. વખત છે ને તે કૃષ્ણજીવન સંબંધી તો ન હોય.

“હવે એવું તે શું મોટું” કામ છે ? પહેલાં ઉજકને મારી હાકવાની તો વાત કરે; પછી બીજું.”

“અરે તમ્હે શું જાણો. હ્યો આ આવ્યા.” કહી દેશજીવન મંડલધર બહાર નીકળતા હતા તેના તરફ વિશજીવન ગયો. કાકે ધ્યાનથી એ જો ભાઈઓની વાત સાંભળવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ કાંઈ સફળ થયો નહિ. પણ દેશજીવનના મોઢા પર કાંઈક ફેરફાર થયા તે તેણે જોયા.

એટલામાં એક અબળણ્યા છોકરાએ આવી તેને ખબર હાથ મૂક્યો “કાક ભટ્ટ તમ્હે ?”

“હા. કેમ ભાઈ ?”

“જરા મહારી સાથે આવોની. જરા કામ છે.”

“શું કામ છે ?”

“મહારાજ જોલાવે છે” છોકરાએ નીચા વળી કાનમાં કહ્યું. કાક ચમક્યો. તેને લાગ્યું કે ગઈ કાલે રાતની કાંઈ શિક્ષા થવાની; પણ મુજે મોઢાં તે તેની સાથે ગયો. જોભે બીજો રસ્તો લીધો અને જે ખંડમાં એ પહેલાં ગયો હતો તેનાથી બીજી દિશામાં આવેલા એક ઝોરડામાં તેઓ ગયા.

એક સોને મટેલા હિંચકા પર, અધીરાઈથી જ્યદેવ હિંચતો હતો. તેના મોઢા પર ચિન્તા અને નિશ્ચય જે દેખાતાં હતાં. કાક

આવ્યો અને હાથ જોડી ઉભો રહ્યો એટલે ત્હણે હિંચકો રાખ્યો.

“શોભ, જરા તું” મહાર જઈ ઉભો રહે. કાંઈ આવે તો કહેજે.”

“જેવી આતા” કહી શોભ બહાર ગયો.

“કાક ભટ્ટ! તમ્હે પત્ર લાવ્યા તેમાં ત્રિભુવનભાઈ લખે છે કે ધણી વિશ્વાસ અને બાહોશ માણસ છો.”

“હા” કાકે કહ્યું.

“મહેને લાગે છે કે એ વાત ખોટી છે” ધીમેથી રાજએ કહ્યું. કાક જરા વિસ્મય થયો. આટલા માટે એને પાછો બોલાવ્યો. તે કાંઈ બોલ્યો નહિ. “કાલે રાતે તમ્હે ધણી ગપ્પાં મારતા હતા.”

“ક્ષમા કરો અનદાતા!” જરા કાકે ગવંથી કહ્યું: “હું ગપ્પાં ન્હોતો મારતો; જે કહેતો હતો તે ખરું કહેતો હતો.”

“ત્યારે એમ કે હું નામનો જ રાજ છું નહિ?” જરા ગવંથી રાજએ પૂછ્યું.

“બાપુ!” કાક એતી ગયો કે રાજને કાંઈ ગરજ છે એટલે ત્હણે પોતાનું પ્રાગલ્ભ્ય દેખાડવા માંડ્યું.

“ત્રિભુવનપાલ મહારાજે જ્યારે મહેને સલાહકાર બનાવ્યો ત્યારે અભય વચન આપ્યું હતું. સત્ય કહેવાની રજા ન હોય તો સલાહ લેવી નહિ.”

જયદેવે ઉચ્ચ નેચું. ત્હને લાગ્યું કે આ માણસ ત્હનું માન ભંગ કરે છે; પણ કાકની સલાહ એતાં એવું કાંઈ દેખાયું નહિ. સ્વાસ્થ્ય અને વિનયની મૂર્તિ સમો, હાથ જોડી, પોતાનું મજબુત, છતાંદાર શરીર માનભરે સંકોચી તે ઉભો હતો. મહારાજએ નખશીખ ત્હને નીહાળ્યો; ત્હનાં સ્નાયુ-બદ્ધ અંગો, ત્હની છતાંબરી ઉભા રહેવાની રીત જોઈ ત્હના પર અદ્વા આવી. પણ અભયના માણસ પર એકદમ વિશ્વાસ મુકવો ત્હને ગમ્યું નહિ.

“મહારે સલાહ નથી લેવી.” ત્હણે કહ્યું: “માત્ર ત્રિભુવનભાઈ અત્યારે હોય તો શું કહે તેટલું જ બાણવા માયું છું.”

“જેવી આતા.”

“તમ્હે એમ ધારો છો કે આ આવક શેડો મહેને નમાવો કરી મુકે છે?”

“ના બાપુ! હું એમ માનું છું કે એમના વડે પાટણની સત્તા છે.”

જયસિંહદેવને વ્યંમ ગયો. ત્હણે કાકે સલાહ આપી નહરે નેચું. “એટલે?”

“ત્રિભુવનપાલ મહારાજનો અને મહારો બન્નેનો એ જ અભિપ્રાય છે. આજે આપણું

રાજ્ય ટક્યું છે ત્હનું કારણ આટલું જ કે આવકોને નવા રાજ્યો સ્થાપવાની આકાંક્ષા નથી; તેઓ પાટણના મંત્રીઓ બની સંતોષ પામે છે; અને ગમે ત્યાં પૈસા મેળવી આખરે પાટણમાં આવી રહે ત્યારે જ તેઓ રાજે છે.”

“તમ્હે નાગર છો?”

“ના હા.”

“તમ્હે નાગરોની સત્તા દુર્બલ માનો છે?”

“અનદાતા! એમ હું માનતો નથી. ત્રિભુવનપાલ મહારાજ કહેતા હતા તે પ્રમાણે મુલરાજદેવ મહારાજે નાગરોની સત્તા વધારી. જો એમ હોય તો મુલરાજદેવ મહારાજની શુદ્ધિને ખરેખર ધન્ય છે.”

“કેમ?”

“એ લોકોને પણ પાટણ પર સ્નેહ છે. આવકો ત્હણે સ્નેહ નથી, છતાં જૈન સત્તાને કાણમાં રાખવાનું તેઓ સખળ હથિયાર છે. એ તો એક બીજીથી જ મ્હાત રહે એમ છે.”

“કાક! આટલી બધી માહિતી તમ્હે કયાંથી મેળવી?”

“આજે ત્રણ વર્ષ થયાં મહાશ્વર-મહારાજ મહારી સાથે જરાયે જરા વાતનો વિચાર કરે છે. જયદેવ વિચારમાં પડ્યો. આ માણસ પર ત્હને વિશ્વાસ આવ્યો. “એમ છે, ત્યારે હું નામનો રાજ છું એમ કેમ તમ્હે કહેતા હતા?”

“બાપુ! મહેને શિક્ષા કરવા માટે આ બધું પૂછો છો? ત્યારે શું કામ નકામી તસ્દી લો છો. જે શિક્ષા દેશો તે હું સહન કરીશ.”

જયદેવ હસ્યો. “કાકભટ્ટ! તમ્હારી શંકા ખોટી છે. ત્રિભુવનભાઈને મળું ત્યાં સુધી મહારે કાંઈ વાત કરનાર નથી માટે પૂછું છું. તમ્હારે શિક્ષા કરવા નથી પૂછતા.”

“આપને સલાહકારની શી ખોટ?” કાકે પૂછ્યું. “મહાઅમાત્ય કયાં કાંઈથી ઉતરે તેવા છે?”

જયદેવે હાથ કર્યા. “મ્હે એક નિયમ કયો છે. હવે મહારે મુન્નલ મ્હેતાની સલાહ વગર રાજ ચલાવવું છે.”

કાકે વ્યંમગયો. મુન્નલની સલાહ કાવત્રામાં જોડાવું એટલે ઉધા જ ગણપતિ ખેડાડવા જેવું થાય. ત્હને એવી મુખાંધ કરવી ન્હોતી.

“અનદાતા! ક્ષમા કરો. પણ જો ખ્યાતિ સારી હોય અને એ પ્રસંગે મહારે પોતાનો થયેલો અનુભવ ખરી સાક્ષી પૂરતો હોય તો એક જ વાત કહીશ: એ વિચાર માંડી જ વાળો. જે દિવસે મહાઅમાત્ય આપની વિરુદ્ધ

થયા, તે દિવસે શું થશે તે હું કહી પાડી શકતો નથી. આપ ગાદી પર આવ્યા ત્યારે મુંગલ મેંતા વિદ્યા હતા તે આપને યાદ હશે?”

“હા, -હા, -હા !” કહી મહારાજ ખુશ હયા. “ત્હને કોણે કહ્યું કે મુંગલ મેંતાની સ્થામો હું થવાનો છું ? ગાંડા એમને તો હું પિતાતુલ્ય ગણ્યું છું. એમણે જે મારે મારે કયું છે તેટલું તો કોઈએ નથી કયું. આ તો એ મહારી કેસાડી કરવા બેઠા છે—અને મહારે ઝોઝા ઉતરવું નથી.”

“હુ.”

“હવે મહારે શું કરવું ?” નિખલાસ હસ્યે જયદેવે પૂછ્યું. “એક આ શાન્તુ મેંતા સમાધાન કરી આવ્યા. ખીજું, ઉદાએ મહારે નાક કાપ્યું. મહારી આખરે જય નહિ અને એ બેને શિક્ષા થાય એવો કાંઈ રસ્તો જોઈએ. હવે હું વધારે વખત આ સહન કરવાનો નથી.”

“બાપુ ! શાન્તુ મેંતાએ જે કયું તે ઠીક જ કયું.”

“શું ઠીક કયું—કપાળ !”

“અજઘાતા ! શાન્તુ મેંતા લડવા નીકળ્યા હોત તો પાટણ નવધણુ રા’ એ ક્યારનું લીધું હોત.”

“સોરકતો !” રાજાએ ચકિત થઈ પૂછ્યું.

“ઉદા મેંતા નફ્ટ થઈને બેઠા, ઢાઢાક મેંતાએ કણીવતીમાં નામનાં માણસ રાખ્યાં છે, ચોટરામાં કાંઈ લશ્કર નથી. અહિયાંનું લશ્કર ઉબકની સ્થામું જય—પછી સોરકીઓ આવે ત્યારે પાટણનું શું થાય ?”

“પણ રા’ને તો પરશુરામ સાચવે છે ?” રાજાએ પૂછ્યું.

“બાપુ ! મ્હને તો એ બ્રમ લાગે છે. રસ્તે હું આવ્યો તે તપાસ રાખતો આવ્યો છું. માનો નહિ માનો પણ નવધણુ રા’ તો આ તકનો લાલ લઈને દમનજલ પાટણ પર આવે છે.”

“આ વાતની કોઈને કાંઈ ખબર કેમ નથી ? એમ હોય તો મામલો ગંભીર છે.”

“મ્હને તો ખાતરી છે કે મહાઅમાત્ય બધું જાણે છે” કાકે કહ્યું. “આને આપે નહિ જોયું ? દેશળદેવ મહારાજને તેણે પાટણમાંથી કેવી યુક્તિસર બહાર કહાડ્યા ? મ્હને લાગે છે કે એનું કારણ પણ એ જ.”

મહારાજ દિગ થઈ ગયા. તેને કેટલોક વેગ પડ્યા હતા તે ખરો હતો. “પણ આને

સાંજે તો અમ્હે પણ પાટણમાંથી લશ્કર લઈને જવાના છીએ; તેનું કેમ ?”

“એની જરા મ્હને પણ સમજ નહિ પડી. વખતે સાંજના મહાઅમાત્ય ના પણ પાડે. પણ મ્હને ખાઈને શા સાંજ બોલાવ્યો છે તે હું જાણ્યું છું.”

“શા સાંજ ?”

“દેશળદેવને ખાતર મહારે મ્હોડે જુદું કહ્યું; પણ ખરો સંદેશો તો મંડળેશ્વર મહારાજને મહારી જોડે એટલો જ કહાવશે કે તેણે, કાં તો કણીવતીમાં લશ્કર લઈ રહે, નહિ તો વઢવાણ તરફ પ્રયાણ કરવું.” કાકે લવિષ્ય બાખવા માંડ્યું.

“ત્યારે દેશળદેવ હરામખોર છે ?”

“મ્હને લાગે છે, એ કાંઈ ગડબડ મચાવી રહ્યા છે ખરા. હું થોડા દિવસમાં બોળી કહાડીશ.” “એ તું કહ્યું એટલું ખરું નીકળે તો કાકા ! તું પણ જખરો છે. પણ ઉદા મેંતાનું કેમ ?”

“એને મ્હાત કરવો અધરું કામ છે. આપની રજા હોય તો હું કણીવતી જઈ ત્યાંથી ખંભાત જઈ આવું. કાંઈ રસ્તો સૂઝશે ખરો.”

“હા. જરૂર જન્મે. એને ઠેકાણે કરવો પડશે. એનું માથું ખરી ગયું છે.” જયદેવે કહ્યું. થોડી વારે તેણે ઉમેયું: “દેશળદેવને જવા દેવો—”

“જેમ બને તેમ ઉતાવળે” કાકે ઉમેયું.

“હા. અમ્હારે જવું નહિ પણ પાટણમાં જ રહેવું, તે તમ્હારે ત્રિભુવનભાઈને કહેવું કે ઉબક સ્થામું નહિ જતાં ‘રા’ નવધણુ સ્થામું જવું” રાજાએ ગોખવા માંડ્યું;—પણ વધુ ગોખાઈ રહે તે પહેલાં શોભ આવ્યો.

“બાપુ ! મેંતાજી આવે છે.”

“કોણ મુંગલ ?” રાજાએ જરા ગભરાઈ કહ્યું. “કાકા ! તું પેલા છળમાં જતો રહે.”

એક સન્દ બોલ્યા વિના, એક ફલંગ મારી કાકે ત્યાં ભરાઈ ગયો. જયદેવ નીરાંતે બેઠો હોય એવો ડોળ કરી હિંચકા ખાવા લાગ્યો. તેનું હેયું હર્ષે નાચવા લાગ્યું; તેનું મગજ મુંગલ અને કાકની બુદ્ધિનો વિચાર કરવા લાગ્યું.

મુંગલ હસતો હસતો આવ્યો. તેને ખાતરી હતી કે જયદેવ નિરાધાર થઈ બેઠો હશે; અને આખરે શું કરવું તે તે શીખવશે. તે આવ્યો અને ‘શોભ સ્થામું જોયું’. શોભ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

“કેમ મહારાજ ! શું વિચાર કર્યો ?”
મુંગલ હિચકા પર ખેડા. એકાન્તમાં રાજા-પ્રધાનનો સંબંધ આ એ વચ્ચે જરા પથ્થર રહેતો નહિ. કાકે જાનમાં કાન માંડી સાંભળવા માંડ્યું.

“દરેક બાબતનો. પણ તમ્હારે મને ખબર આપવી પડશે. કેટલીક બાબતની ખાતરી તમ્હને મળે છે તે મ્હને નથી મળતી.”

“હા. કહો ત્હની કહું.” મુંગલ જેમ છોકરાને લડાવે તેમ બોલવા લાગ્યો.

“શાન્ત મ્હેતાના શા સમાચાર છે ?”

“હમણા સંજ્ઞન મ્હેતાનો લક્ષમણ આવી ગયો. તે કહે છે કે સમાધાન થયું ખરું થઈ ગયું. પછી કંઈ ?”

“રા’ નવધણુ ક્યાં છે ?”

મુંગલ ચમક્યો. “ક્યાં છે તે મ્હને ઓક્સ ખબર નથી.”

“એણે પાટણ પર સ્વારી કરવાની શરૂઆત કરી છે” જયજિંદ હેવે જરા ડોળ ધાલી કહ્યું. મુંગલ વધારે ચમક્યો; આ વાત, જે બહાર પડી જાય તો લોકોમાં ગજરાત વધે એમ એનું માનવું થયું.

“અને અહિંયાં કાવત્રાંબાજો પાટણને દગો દેવા તૈયાર છે.”

“શું કહો છો ?” રાજાને મજેલી ખબર કેમ અને કોણે આપી તે ન સહમજતાં મહાઅમાત્ય જરા ચુંચવાયા.

“વિચાર કરતાં મ્હને લાગે છે કે મ્હારી ભૂલ હતી. શાન્ત મ્હેતાએ બાહોશી અને દુરઅંદેશી વાપરી જ આ સમાધાન કર્યું હોય એમ દેખાય છે.”

“જયદેવ ! આ હડાપણુ ક્યાંથી આવ્યું ?”

“તમ્હારા જેવા મંત્રીના સહવાસથી” જયદેવે રોકબંધ હસીને કહ્યું. જાનમાં કાકે પણ હસવા લાગ્યો. મુંગલ, જાદગીમાં પહેલી વખત ચુંચવાડામાં આસપાસ જોવા લાગ્યો. “વાર પછી ?” ત્હણે કહ્યું.

“મ્હને ખાતરી થઈ છે કે અત્યારે વધારે ભય રા’ નવધણુનો છે; માટે એને પાંશરો કરવો જોઈએ. આપણે સાંજે શાન્ત મ્હેતાને મળવા લગરે લઈ નથી જવું, અને દેશજદેવ છો જતો. એને જમવાનું ન્હોતરું કઢાવીએ કે એ અહિંયાંથી સીધો જ જાય.” જયદેવે સત્તાથી પોતાના ફરમાનો કહેવા માંડ્યાં. મુંગલ મૂગે મ્હોડે જોઈ રહ્યો.

“અ-બીજું” જયદેવે આગળ ચલાવ્યું. “પેલા ત્રિભુવનભાઈએ માણસ મોકલ્યો હતો-એનું નામ શું ?”

આ જુકાણીથી કાકનું હસવું નહિ માયું; ત્હનો શિષ્ય ત્હને ઉરતાદ લાગ્યો.

“કાક” મુંગલે કહ્યું. તે જરા ફિંગ જ થઈ ગયો. આ જુકિ બાળારાજમાં ક્યાંથી આવી ?

“હા. કાક. ત્હને તમ્હે કહી દેજો કે ત્રિભુવનભાઈને કણીવતી રહેવાનું જ કહે. નહિ તો તે વિરમગામ તરફ જાય.”

“જયદેવ ! જયદેવ !” મુંગલે હિચકા પરથી ઉતરી ત્હની સહાયે ફરતાં કહ્યું, “એ આ વિચાર તમ્હારા જ હોય તો મ્હારો ધન્યવાદ; તમ્હારા આગળ ચક્રવર્તીએ પણ ધૂળ ચાટશે. તમ્હારી નજર બરોબર છે. આજે પાટણનો રાજા પાટણને લાયક થયો ખરો.”

કાકે મનમાં ફૂલાર્યો; આ ધડીએ પાટણનો રાજા તો તે પોતે હતો.

“મંત્રીરાજ ! તમ્હે પણ આમ જ ધારો છો ?”

“હા ! મ્હને તો લાગે છે કે મ્હારા વિચાર જ તમ્હે ચોરી ગયા.”

“ગમે તેવો પણ તમ્હારો શિષ્ય ને” જયદેવે ગવંથી હસતાં કહ્યું.

“ઠીક ત્યારે. હું જાઉં છું. શોભને મોકલી દેશજદેવને બોલાવજો.”

“હારતો.”

મુંગલે ઓરડામાં ચારે તરફ તીક્ષ્ણ દષ્ટિ નાંખી અને તે બહાર ગયો. મનમાં તે મનમાં તે બખજો : “આ કોણ પાક્યો છે ? જરા ધ્યાન આપવું પડશે.”

તે ગયો એટલે રાજા જાનમાં જોવા ગયો. કાકે બીજે છેડે ઉભો ઉભો કમરબંધ ફરીથી બાંધતો હતો.

“કાક ?”

“બાપુ !”

“મ્હે મુંગલ મ્હેતાને કહ્યું છે કે ત્હારી જોડે શા સંદેશો મોકલવો. મ્હને લાગે છે કે રા’ નવધણુનો બહુ ભય નથી.”

કાકે મનમાં બખડ્યો. “જો જુલો.” મ્હોડેથી ત્હણે કહ્યું : “જી.”

“તું કણીવતી થઈ ખંભાત જાજે, અને મ્હને સંદેશો કઢાવજો.”

“જેની પ્રજાની આજ્ઞા” કહી તે પગે લાગ્યો અને રાજા લીધી.

પ્રકરણ ૭ મું.

કાશ્મીરાદેવી.

કાકે પોતાની ચતુરાઈથી હરખાતો મહેલ-માંથી આગલા ચોકમાં નીકળ્યો. દહાડો મહડવા લાગ્યો હતો એટલે તેને પણ ભૂખ લાગી હતી. પણ સજ્જન મહેતાના ધરતું અનન્ય લેવાતું તેના નશીબમાં હતું લખ્યું નહોતું.

એક પાશ્વિક સ્થાન આવી.

“ભટ્ટણ ! લાટથી આપ આવ્યા છો ?”

“હા ભાઈ. કેમ ?”

“મહારી સાથે ચાલો. બા બોલાવે છે.”

કાકે જરા ચકિત થયો. “કાણે મીનળખા ?”

પાશ્વિક હત્યો. “ના ! કાશ્મીરાખા.”

“એ અહિંયાં છે ? મહારા મનમાં કે તે મીનળખા સાથે હશે. ચાલો આવ્યો” કહી કાકે પાશ્વિકની સાથે ત્રીજી વખત મહેલમાં પોદો. તેણે પાટણમાં આવતાં જ નવા નવા ચમત્કાર જોયા હતા; અને આ કેવો નીકળશે તેના તેણે વિચાર કરવા માંડ્યા.

ત્રિભુવનપાલનો તે વિશ્વાસુ નોકર હતો, એટલે તેની સ્ત્રી કાશ્મીરાદેવીની ખ્યાતિથી તે અનન્ય નહોતો. “પાટણની પ્રભુતામાં” વળુંવેલી તેની બાલપણની કારકીર્દિ પટ્ટણી થોદાઓ પાસે તેણે સાંભળી હતી; મંડલેશ્વર મહારાજ પોતાની અધાંગનાને કેવા નિશ્ચલ પ્રેમથી પૂજતા હતા તેની તેને ખબર હતી; અને પોતાના સેનાપતિની આવી બાહોશ સ્ત્રીને જોવાની તેને હોંસ હતી.

ત્રિભુવનપાલની માનીતી સ્ત્રી, અને મીનળદેવીની ફટવેલી ભત્રીજી કાશ્મીરાદેવીનું પાટણમાં સ્થાન અદ્ભુત હતું. બધા પટ્ટણીઓ તે નજી પાટણની રાન્યલક્ષ્મી હોય તેવી નજરે તેને જોતા. શૂરવીરો, મુત્સદ્દીઓ, ધર્મધૂરધરો, કવિઓ, અને ચારણો જે જણને એકેમતે અગ્રસ્થાન આપતા-પુરુષોમાં મુનલ-સ્ત્રીઓમાં કાશ્મીરાદેવી.

તે જ્યદેવને નચવતી, મીનળખાને કેટલીક વખત હંકાવતી, મંત્રીઓના મુત્સદ્દીપણને ઉધાં ચતાં કરતી, થોદાઓને આયુધો વાપરતાં શીખવી શરમાવતી, કારભારીઓને પળની તોખા ચોકરાવતી; છતાં દરેક જણ રનેહભરી, માનભરી આંખે તેનો આદર કરતા. પાટણની રાન્યસત્તાની મૂર્તિ સરખો

મુનલ પણ પોતાનાં શાસનો કાશ્મીરાદેવીને તોડવા દેતો.

અનુચર, કાકેને મહેલના પાછલા ભાગમાં લપ ગયો. એક રૂપવતી સ્ત્રી બેઠી હતી. તેના પગ વચ્ચે એક ત્રણ ચાર વર્ષનો છોકરો જખરજસ્તીથી તેણે ઉભો રાખ્યો હતો. છોકરો પગમાંથી સટકી જવા ફાંફાં મારતો હતો; અને યુવતી એક હાથે તેના લાંબા વાળ પકડી, બીજા હાથે એક સોને મટેલી કાંસકી સ્કાઇ, વાળ હોળવાની તૈયારી કરતી હતી.

કાકે ઉભરા પર જરા થોભ્યો; આ સ્ત્રી કાણ હશે તે તે નજીતો નહોતો એટલે અદ્યમાં ફર જ ઉભો રહ્યો.

“બા !” અનુચરે કહ્યું.

“કેમ ?” યુવતીએ ઉચું જોયું. “અહો ! કાણ ભટ્ટણ ? આવ.” ગૌરવથી કાકેને આદર આપતાં સ્ત્રીએ કહ્યું.

કાકે તેને પ્રણામ કર્યા. કાશ્મીરાદેવી ઉચી અને સચકત હતી; તેના મોડાંની રેખાએ ગૌરવશીળ અને ભરેલી હતી. વીસ વર્ષની ઉંમરે પણ તે અધિઃ વયની હોય એમ લાગતી. છતાં તેના હાસ્યમાં અને આંખમાં વિદ્યુતનો ચમકારો હતો. તે ચમકારે શબ્દો કરતાં પણ વધારે સત્કાર કર્યો.

“તું લાટથી આવ્યો ?” તેની બોલવાની રીતમાં આતુરતા હતી, છતાં કાંઈક મુનલ મહેતાની સત્તાદર્શક રીતનું આજીવન અનુકરણ દેખાતું હતું.

“હા બા ! મંડલેશ્વર મહારાજ ખુશી આનંદમાં છે, અને પ્રભુ કરશે તો થોડા વખતમાં આવી લાગશે.”

“કાંઈ કાગળ પત્ર નથી આપ્યો ?”

“મહારા મહારાજે ધાણું” કે આપ મોડાંબા સાથે જળા ગયાં હશે” કાકે મીઠાશથી ઉમેયું.

“મહારા શા બોગ લાગ્યા છે ? અરે લુચ્યા !” — આ છેલ્લા શબ્દો કાશ્મીરાદેવીએ પેલા છોકરાને સંજોખ્યા. તે આ વાતનો લાભ લઈ દેવીના પગ વચ્ચેથી નાંદો અને આંધે એક ખૂણમાં જઈને ઉભો. તે આ ઘટકારથી આનંદ પામી હસતો હતો.

“ઉભો રે કુમારીયા !” કાશ્મીરાદેવીએ કહ્યું; અને તેણે કાકેને કહ્યું, “જરા એને અહિંયાં લઈ આવ તો.”

“હા જી” કહી કાંકે ઊકરા તરફ ગયો. ઊકરાની મુખરેખા ત્વેના બાપના જેવી હતી; અને તેનું લુહિદશક તેજ આકર્ષક હતું. કાંકને પોતાના માલિકના પુત્ર તરફ હેત આવીયું.

“ભાઈ-ભાઈ! આવો જોઈએ.”

ઊકરાએ મુઠ્ઠીઓ વાળી, અને ખુણામાંથી કાંકની સ્થાનું ડાળા બુરકવા માંડ્યા.

“મારીશા!” તેણે કાંકને ધમકી દીધી. કાંક ધીમે ધીમે ત્વેની પાસે ગયો.

“ભાઈ! ચાલો તો ખરા. તમારા બાપુએ કાંઈ કાંઈ મોકલ્યું છે. જુઓ. આવો!”

“બાપુ ગામ ગયા છે.” ઊકરે જવાબ દીધો.

“અરે જોયા શું કરે છે? એ વળી આમ માનવાનો છે? પકડની એને” પાછળથી કાશ્મીરાદેવીનો હુકમ થયો. કાંકે ત્વેને પકડવા ગયો, પણ તે સટકી ગયો.

“એ એમ નહિ માને. પકડ.”

કાંકે ઊકરાને પકડ્યા. કાંકને પોતાના માલિકના ઊકરાને હાથમાં લેતાં જરા સ્થોભ થયો. તેમાં ઊકરાએ જોરથી કૂદાકૂદ કરવા માંડી; હાથ અને પગ વડે જેટલા પ્રહારો કાંકને થઈ શક્યા તેટલા કર્યા; અને મોડેથી કાન ફાંટી નાંખી એવા “મૂકી દે-મૂકી દે”ના ચીસોટા પાડવા માંડ્યા. કાંકને હાથમાં લઇને આવતાં મહા મુશ્કેલી પડી. ત્વેને ખબર નહોતી કે તે પોતાના હાથમાં ગુજરાતના બાવિ સત્રાદ કુમારપાલને ઉંચકી જવાનું મહા કાર્ય કરતો હતો. કાંકની મુશ્કેલી જોઈ કાશ્મીરાદેવી હસવા લાગી.

એકદમ પાછળથી એક સવાલ આવ્યો “કુમાર! આ શું કરે છે?”

કાંક ચમક્યો. અને લુબિત થયો. કુમારપાળની ચીસો એકદમ શાંત થઈ ગઈ. કાશ્મીરાદેવી એકદમ હિચકા પરથી ઉભી થઈ છેડા પકેલવા માંડી ગઈ. મુંગલ મ્હેતાએ કાંકને કહ્યું.

“કાંક ભટ્ટ! એને ભોંય પર મૂકી દો.”

કાંકે કાશ્મીરાદેવી સ્થાનું બેસ્યું, પણ તે કાંઈ ચોલી નહિં એટલે કુમારને ભોંય પર મૂક્યો. તે પણ તદ્દન ચૂપ થઈ ગયો હતો.

“કેમ અલ્યા! તોફાન કરે છે કે છે?” આમ આવ. ઊકરા ધાકનો માર્યો, ઠાવકું મોહકું રાખીને ગયો “મામા હવે તોફાન નહિં કરે.”

“ઠીક. ચાલ ત્યારે ચોટલી ડાળાવ” એટલામાં કાશ્મીરાદેવીએ પાસે પડેલા બાજડ મૂક્યો; અને મુંગલ મ્હેતા ત્વેના પર બેઠો. થોડે દૂર બેસી કાશ્મીરાદેવીએ ડાબા થઈ ગયેલા કુમારના વાળ ડાળવા માંડ્યા.

“કેમ કાંકભટ્ટ ક્યાંથી આવ્યા?”

“મ્હે” બોલાવ્યા.”

“હું” પણ તે ખબર જ કહેવા આવ્યો હતો. ત્રિભુવનનો પત્ર હતો. કાંકભટ્ટ તો એના મિત્ર થાય. બેસો, બેસો.” મંત્રી મીકું હસ્યા. કાંકે જરા મલકાયા; મહાઅમાત્ય પણ ત્વેના પર પ્રુથ હતો. કાંકે પોતાના પતિનો માત્ર સુભટ જ નથી પણ મિત્ર છે જાણી કાશ્મીરાદેવીએ પણ એક હાસ્યકિરણ ત્વેના તરફ ફેંક્યું. કાંક વિનયથી દૂર બેઠો.

“તમ્હે રાજગદમાં જ છો? મહારા મનમાં કે તમ્હે સંજ્ઞન મ્હેતાને ત્યાં ગયા હશે.”

“ના જી. હજી નથી ગયો.”

“તમ્હે જયદેવ મહારાજ પાસે ગયા હતા?”

“ના જી.” કાંકને તદ્દન જીકું બોલવું ઠીક નહિં લાગ્યું. “મ્હેને તેમ્હે બોલાવ્યો હતો.”

“ત્રિભુવન ભોગપુર નહિં જાય પણ વિરમ-ગામ જાય એવી તમ્હે સલાહ આપી હતી?”

કાંકે જાણ્યું કે મુંગલ, તેણે ખાનગી સલાહ આપી ત્વેની ચોરી પકડતો હતો; પણ તેમાંથી કેમ બચ્યું તે સમજ્યું નહિં. આખરે તેણે વાત ઉડાવી.

“આપને ખબર તો હશે કે નવધણ રા’ ગુજરાત પર મહાઘાટ કરવાની તૈયારી કરી રહ્યો છે?”

“હા! અને હું” એમ પણ જાણ્યું છું” કે તેણે કોઈ છુપો બેદુ અહિયાં મોકલ્યો છે; તે તમ્હારો દોસ્તદાર થાય છે, તે તમ્હારી સાથે સંજ્ઞન મ્હેતાને ત્યાં ઉતર્યો છે; અને અત્યારે તમ્હે ત્યાં જવા એકે પગે થઈ રહ્યા છો એવી શિખામણ આપી અમ્હેને ફસાવવા નહિં માંગતા હો-ત્વેની શી ખાત્રી?” મંત્રીની આંખમાંથી જાણે તેજના કુવારા ફૂટતા હોય એમ લાગ્યું.

કાંકનો કુલાટ જતો રહ્યો; મુંગલની સચોટ પ્રજ્વાલિઓ ત્વેના અભિમાનને ધા પર ધા કયા. રાજ્યકર્તાઓએ આવો સારો આદર આપ્યો,

જયદેવ મહારાજે ત્હને સલાહકાર બનાવ્યો, ત્હની સલાહ મહાઅમાત્યને પણ દિગ્ બનાવ્યા: આ બધા અનુભવોએ પેદા કરેલો ત્હનો ગર્વ નષ્ટ થયો. તે ગભરાઈ ગયો અને કહેવા માંડ્યું.

“અનદાતા! મંડલેશ્વર મહારાજનો પત્ર—”

“હા. એ બીચારો ભોભો છે. તમ્હે કાલે કહ્યું હતું કે ભૂલથાપ કરવી કેટલી ગંભીર છે.”

“મહારાજ! આપને ખબર નથી કે મંડલેશ્વર મહારાજની મ્હે કેટલી સેવા બગાડી છે.” માનભંગ થયેલા કાકે ગરવાઈ જઈ જવાબ આપ્યો. “શું કરું કે તે છે નહિં. આપને શી ખાતરી જોઈએ છે? જે જોઈએ તે આપું.”

રહામે યોડેલો આ તેજસ્વી નર-સિંહ-જે અત્યારે પાટણની સત્તાની મૂર્તિ સચો બની પોતાનો પ્રતાપ ત્હને દાખવતો હતો-ત્હના તેજમાં કાકે અંજયો. તે પોતાની લઘુતાથી શરમીન્દો બન્યો. ત્હને થયું કે આ મુત્સદ્દી મંત્રી આગળ તે એક કાચી, ઢુંકે બુદ્ધિના ખાલક જેવો હતો.

“શા માટે તમ્હે મહારાજને એવી સલાહ આપી કે અમ્હારે ભોગપુર તરફ નહિં જવું?”

“રા’ પાટણ પર ધસી આવે છે એમ મદાર માનવું છે તેથી” કાકે કહ્યું. તે ભૂલી ગયો કે મંત્રીએ ચતુરાઈથી ત્હની પાસેથી બધી લીધું હતું કે ત્હણે જ મહારાજને સલાહ આપી હતી.

“એનું પરિણામ શું તે તમ્હને ખબર છે?” મંત્રીએ પૂછ્યું. “ઉંચક સાથે સમાધાન કરવું પડશે.”

“મહારા માનવા પ્રમાણે મહારાજ, હાલ એ યોદ્ધા નથી.”

“કાણે કહ્યું? તમ્હને પાટણની કાંઈ ખબર છે?” હપકો દેતો હોય તેમ મુંજલે કહ્યું. “પાટણના ઘણા યોદ્ધાઓ, અને બધા અમ્હારા શ્રાવકો એ સમાધાનથી ખુશ થશે. એમ્હને સમાધાન જ જોઈએ છે?”

“ત્યારે એમાં શું—”

“શું યોદ્ધા?” જરા બૂકડી વ્હણવી મુંજલે કહેવા માંડ્યું. “તું અજાણ્યો માણસ છે; ત્હને કહેવામાં શું માલ? ઠીક. પણ તું ત્રિભુવનનો મિત્ર છે એમ ધારીને કહું છું.” કરી મુંજલે એક નટની ખુબીથી ચુસ્સાનો

આવેશ છોડી જરા હસવા માંડ્યું. આ એકાએક ફેરફાર જોઈ કાકે ચકિત થયો. માણસને વ્હાત કરવાના શાસ્ત્ર દાવો મુંજલ મ્હેતાને આવડતા હતા ત્હનું એને હજી બાન નહોતું. મુંજલે અવાજ ધીમે કરી આગળ ચલાવ્યું.

“આ સમાધાન થશે તો પાટણમાં એક માળવાનો પક્ષ છે તે સમજ થશે; અને સાધુઓ, અમારી પુરાણ શર કરશે. ત્હનું પરિણામ ખબર છે?”

“ના જી.”

“માળવા મ્હોટું છે; તેમાં એક તંત છે; તે પાટણને ખાઈ જશે. અને અમ્હારા શ્રાવકો અમારીનું ભજન કરી અવન્ટીના પરમારોના દાસ થઈ રહેશે.”

કાકે ઉંડા વિચારમાં પડ્યો. આ પ્રકરણને ત્હને જરાએ ખ્યાલ નહોતો. મંત્રી જરા થોભ્યા એટલે કાકે વચ્ચે યોદ્ધાઓ: “પણ હમણું શાન્તિ કરીયે; પછી જોઈ લેવાશે.”

“ગાંડા! શાન્તિ એટલે રમશાનની તૈયારી. જયદેવ મહારાજે ચક્રવર્તી થવું હોય તો એક જ રસ્તો છે. જાલંધરની માફક સૌમનાથ પ્રભુ પાસે માગી લેવું કે વઢો નહિં તો વઢનાર આપો, સમજ્યો?” કહી મુંજલ હસ્યો. ત્હણે કાકેને ઠેકાણે આપ્યો હતો; પોતાના મુત્સદ્દીપણની સત્તા ત્હના પર ખેસાડી હતી; કાકેની પોતાના બુદ્ધિબળમાં શ્રદ્ધા તદ્દન જતી રહી હતી.

“આપનો અર્થ હું સમજ્યો” ઉંડા વિચારમાં રૂબેલો હોય એમ કાકે જવાબ આપ્યો. મુંજલે પોતે ત્હની સલાહને ત્યારે શા માટે વખાણી હતી? એ પ્રશ્ન એટલો ગહન લાગ્યો કે ત્હનો નિષ્કર્ષ કરવો ત્હણે છોડી દીધો. માત્ર મંત્રીનું વ્યક્તિત્વ, ત્હની બુદ્ધિ અને ત્હનું વાકપાટવ જોઈ ત્હણે અત્યારે સંતોષ માન્યો.

“રાજ્યકારભાર એ કાંઈ છોકરાઓની રમત નથી. એમાં સલાહ આપવી એ રહેલ નથી.”

“પ્રભુ! ક્યાં આપ અને ક્યાં હું? આપની બુદ્ધિ આગળ દશદિશાનાં રાજ્યો કાંપે તો મદાર શું ગળ્યું?”

“આનું નામ પુશામત” મુંજલ મ્હેતાએ જરા તિરસ્કારમાં કહ્યું: અને પછી ઉમેર્યું: “ભદ્રજી! તમ્હે હોશિયાર છો, તમ્હારી રીત-

બાત મહેને ગમે છે. પણ ફદાફદી કામની નહિ.”

કાકેતુ હૃદય અપ્પતા પામ્યું હતું; ચોતાનું અને મંત્રીનું સ્થાન ક્યાં હતું તેનું હોને બાન થયું હતું. નીચે મ્હોડે તેણે શિખામણે સાંભળ્યા કરી.

પ્રકરણ ૮ મું.

મામાજી અને ભાણેજવહુના પ્રશંસનીય નિષ્ણંધો.

“ચાલો ત્યારે તમ્હારી વાત કણલ રાખીયે. અમ્હે અહિયાં જ રહીશું; અને તમ્હે ત્રિભુવનને કહી આવા કે વિરમગામ નહિ પણ નવકાંઠા તરફ જાય. એ જગ્યાએ નવધણુ આવે તો પકડવો રહેલ થશે.”

“જેની અનદાતાની આરા.”

“પ્રસન્ન !” કાશ્મિરાદેવી અત્યાર સુધી મૂગે મ્હોડે કુમારનું માથું ઢોળી બેસી રહી હતી તેના તરફ ફરી મુંજલે કહ્યું : “હવે કાંઈ ત્રિભુવનને કહાવવું છે ?”

“ના” જરાક હસીને કાશ્મિરાદેવીએ કહ્યું.

“ચાલ કુમાર ! અહિયાં આવ.” જરા ટાળમાં મુંજલે કહ્યું “આ ભૂદેવને જેજ કર તો. જે ત્હારા પાપુ પાસે જાય છે. ત્હારે જવું છે ?”

કુમાર તેની મા પાસે બેઠો હતો તે ઉઠ્યો, અને મુંજલ પાસે આવી અધવચ્ચે ઉભો. “આપુ પાસે” તેણે ચોતાની ઇચ્છા દર્શાવી.

“નહિ.” મુંજલે હસીને કહ્યું. “ત્હને તો હું રાખવાનો. ત્હને તો હું મ્હારો દીકરો કરવાનો છું. આમ આવ-અરે ! મ્હારી પાસે તો આવ.” કહી નીચા નમી મંત્રીએ તેને હાથ પકડ્યા અને પાસે ખેંચ્યો. કાકેતો માર્યો કુમાર પાસે આવી શમ્યો નહિ તેમ ના કહેવાઈ નહિ. આખરે તે ધસડાળને આવ્યો અને મંત્રીએ તેને છાતી સરસો ચાંપ્યો.

“તું” મ્હોટા થશે ત્યારે આ કાકભટ્ટ સાથે લડવા મોકલીશું. વાઝ ! કાકભટ્ટ ! તમ્હારા લાટમાં હવે કેટલું તોફાન રહ્યું છે ?”

“અનદાતા ! ધણેાખરે ભાગ તો સર થયો છે, પણ છુટાછવાયાં રાજ્યો હજી બહુ પૂજ્યાંજ કરે છે.”

“એનો અંત ક્યારે આવશે ?”

“તે કેમ કહેવાય ? સેનાપતિ ક્ષુવ છે ત્યાંસુધી કાંઈ કહેવાય નહિ.”

“એ ક્યાં છે ?”

“તે જ કળાતું નથી. જાણુસરથી તે તાપી કાંઠા સુધી તેની હાક વાગે છે; અને સાથે મૃણાલકુંવરીને લઇને ફરે છે. એટલે અમ્હારા હોકા તો તેને જાના મહારાજાઓનો પ્રતિનિધિ માને છે.”

“મૃણાલકુંવરી તો પદ્મનાભ મહારાજની છાકરી ને ? પદ્મનાભ તો પેલો-જેને મ્હે માર્યો હતો તે.” કાશ્મિરાદેવી જાણતી નહિ હોય એમ ધારી મુંજલે તેને સમજાવ્યું.

“એમ કે ?”

“ના જી” કાકે કહ્યું ‘પદ્મનાભ મહારાજના કુંવરની.”

“ત્યારે એનો રસ્તો એ કે મૃણાલકુંવરીને પાટણ લઇ આવીએ ને ક્ષુવને સેનાપતિ બનાવી માળવે મોકલીએ.”

“અનદાતા ! એવું કાંઈ ક્યાં વિના લાટનું તોફાન શમવાનું નથી. મૃણાલકુંવરી ન્યાં હોય ત્યાં લાટનું જાનું ગારવ સતેજ થાય છે. પણ તેને પાટણ કેમ લવાય ?”

“એક જ રસ્તો છે. ત્રિભુવનને કહીએ કે પરણી જ. કેમ કુમાર ! ત્હારે નવી બા આવે તો કેવું ?” કહી મંત્રીએ કાશ્મિરાદેવી રહાયું જોયું. તે જરા શરમાઇ નીચું જોઇ રહી હતી; પણ તેની આંખો અને મ્હોડાનો ભાવ તોફાની થઇ ગયાં હતાં.

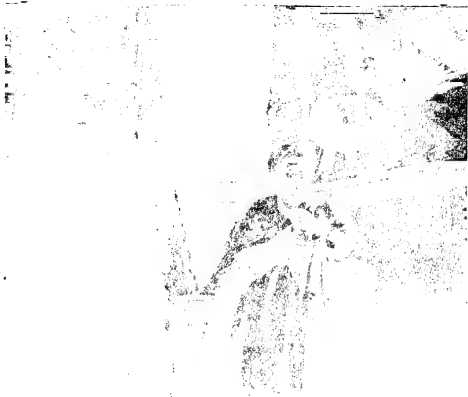
“એ વાતની સચના તો મ્હે મંડલેશ્વર મહારાજને કરી હતી.”

“ત્યારે શું વાંધો ? કેમ પ્રસન્ન ! ત્હારે કાંઈ વાંધો છે ?”

“માલિકની મરજીમાં આવે તેમ કરે. એમાં હું શું કહું ? પણ હું તો જાણતી હતી કે એક પર બીજી બેસી કરવી બહુ ખરાબ વાત છે” કાશ્મિરાદેવી હસી. મુંજલ મ્હોટા ફરીથી પરણવાનો વિચાર નહોતા કરતા અને તેથી તેનાં ધણાંખરાં સગાં અસંતોષમાં રહેતાં, અને લાડકી દીકરી જેવી છુટ લે તેવી છુટ લે. પ્રસન્ન આ ટાણો માર્યો હતો તે તે સમજ્યો. જવાબમાં મંત્રી હસ્યા. કાકે આ શબ્દોનો અર્થ સમજ્યો નહિ; પણ મંત્રીનું રનેહાળ હસવું તેને ધણું આકર્ષક લાગ્યું. પણ તેના અવાજમાં જરા કંકષતા હતી.

“એમ ?” મંત્રીએ મળકમાં પૂછ્યું.
 “તું તો બહુ જ જાણે તો. ઠીક છે, ત્રિભુવનને
 આવવા તો દે. કાંકભટ્ટ ? ત્યારે ઉઠો. લાટતું
 પણ કાંધ કરશું.”

“અરે તારી ! તું પણ મહારી પાસે
 નહિં રહેવાનો ! વાર.” કહી મંત્રી હસ્યા
 અને ઉઠ્યા. પણ ત્હેના હસવામાં બિનતા
 હતી.

મૃલાલકુંવરી ત્રિભુવન બેઠે જ પરજાવની બેઠબે.

કાંકે નમસ્કાર કર્યા અને ત્યાંથી રળ લીધી.
 પણ મંત્રીએ સ્હામાં નમસ્કાર કરવા હાથ લીધો.
 કે કુમાર જે અત્યાર સુધી ત્હેના બોળામાં
 કેદ થઈને બેઠો હતો તે ઉઠીને દોડી ગયો.

“મામાજી ! તમ્હારી તબીયત કાંધ ઠીક
 નથી લાગતી ?”

“કોણે કહ્યું ?” જરા ગર્વથી ચોતાના
 સશક્ત, સ્નાયુવાળા, ધારીલા શરીર તરફ
 નજર નાંખી મંત્રીએ પૂછ્યું.

જેમાં વિશળલા વિજયાદેવીનું શરણુ લે છે.

“તમ્હે ચિન્તાપુર લાગે છે.” ગંભીર અર્થભરી દષ્ટિએ મુંઝવણના મ્હોડા સ્ક્રામુંઝાઈ પ્રસન્ને પૂછયું.

“ના રે હ્દને ! કાંઈ નથી. આ ખટપટોની દુગ્ધા ઝોછી છે ?” કહી મંત્રી ત્યાંથી ગયા. ક્યાંસુધી કાશ્મિરાદેવી જોઈ રહી. ધણી વખતથી તે એક વિષય પર વિચાર કરી રહી હતી. તે જ વિષયની વિચારમાળા પાછી હેણે આજે લીધી. હ્દની આંખોમાં તોફાન ચમકતું હતું. તેજ હ્દના વિચારનું કાંઈક પ્રતિબિમ્બ પાડતું હતું.

કુમારને આ મૈન પસંદ નહિ પડ્યું; હેણે કાશ્મિરાદેવીના છેડા માથા પરથી ખેંચી કહાડયો. હ્દનાથી ચોતાનું માન નહિ વધ્યું એટલે એક લટ લઈ ખેંચવા માંડી.

“શું કરે છે ?” પ્રસન્ને પૂછયું.

“કેમ યોલતી નથી ?”

“કેમ તે કારણે રતો. એક મામીજી લાવવી છે.”

* * *
મુંઝવણ મ્હોટા ત્યાંથી નીકળ્યા ત્યારે તે લાટમાં ચાલતાં તોફાનોના વિચાર કરતા હતા; અને કાંકને ઉપયોગમાં લેવાય તેવી યુક્તિ શોધતા હતા. થોડી વારે તે બળડયા: “એ જ વાત ઠીક છે. મુશ્કેલીકંઈ વરિ ત્રિભુવન જોડે જ પરણાવવી જોઈએ.”

પ્રકરણુ ૯ મું.

જેમાં વિશળલા વિજયાદેવીનું શરણુ લે છે.

કાંક સંજ્જનમંત્રીને ત્યાં ગયો ત્યારે કૃષ્ણ-દેવને દીઠો નહિ; અને એક બે જણ પાસે તપાસ કરાવી પણ તે ક્યાં છે તે કાંઈ જણાયું નહિ. પણ ધનપાળ હ્દને રાંધવાની સામગ્રી અપાવવા ધરના પાછલા ભાગમાં લઈ જતો હતો એટલામાં વિશળદેવ હાંફળ ફાંફળ આવ્યો; અને કાંકની સાથે યોદ્ધા વિના જ તે ઉતર્યો હતો તે તરફ જવા લાગ્યો.

“કેમ ભાઈ! આમ ઉતાવળા ?” કાંકે પૂછયું.

“જરા કામ છે.”

“પણ કૃષ્ણદેવ ત્યાં નથી; જરા બેસવું પડશે.” જરા ટોળમાં કાંકે કહ્યું. “બેસાની અહિંયાં જ.”

“ના, ના, મ્હારે હાલ તો જરૂરી કામે જવું છે.”

“ત્યારે ફરીથી આવજો. કેમ તમ્હારા મ્હોટા ભાઈ ગયા ?”

“ના રે. રાજગઢમાંથી ન્હોતર આવ્યું છે અને ત્યાંથી ન્હોરોન્હોર જવાના છે.”

“એહો શું જીલમ છે ? નકામા બિચારાનો સુખનો જીવડો કુઃખમાં નાંખે છે.”

“અરે એ વાત જ જવા દોની” ધણી જ કચવાઈ ગયો હોય એમ વિશળે કહ્યું.

“કાંકભટ્ટ ! આમ આવજો.” બીજા ઝોરડામાંથી ધનપાલનો અવાજ આવ્યો.

“એ આવ્યો.” કાંકે કહ્યું. “વિશળદેવ ! ચાલો ત્યારે હું તો ભઈ છું. કૃષ્ણદેવને કાંઈ સંદેશો કહેવો છે ?” તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી વિશળના વિચાર પારખવાનો પ્રયત્ન કરતાં કાંકે કહ્યું.

“ના રે. માત્ર-ના કાંઈ નહિ” કહી વિશળ ગયો. ત્યારબાદ કાંકે રાંધ્યું અને જમ્યો; અને પછી સંજ્જ થવા તે ગયો ત્યારે કૃષ્ણદેવ હ્દને મળ્યો.

“કૃષ્ણદેવ ! વિશળદેવજી તમ્હને મળવા આવ્યા હતા. તમ્હે ક્યાં ગયા હતા ?”

“એટલે મ્હારે અહિંયાં જ ખીલીની માફક ખોસાઈ રહેવું ?”

“એને કાંઈ ધણું જરૂરનું કામ હતું. કાંઈ વાત કહેવી હતી.”

“મ્હારી જોડે ?” કૃત્રિમ આશ્ચર્ય દેખાડી કાંકે પૂછયું.

“હા. એ તો એમ કહેતો હતો.”

“હોશે.”

“તમ્હે વિશળદેવ મંડલેધરને ઝોળખે છે કે શું ?”

“હા.” કૃષ્ણદેવે કહ્યું “મ્હારું ગામ એના મંડલમાં જ છે. તમ્હે રાજગઢ જઈ શું કરી આવ્યા ?”

“કાંઈ નહિ. માત્ર દેવોનાં દર્શન પામ્યા. હજી ફરીથી જવાનું છે.” કાંકે કહ્યું.

બન્ને જણે થોડો વાર ઉપર ટપકે વાત કરી, અને કાંક પાછો રાજગઢ તરફ જવા નીકળ્યો.

કાંકને કૃષ્ણદેવ વિષે વ્હમ તો પહેલેથી જ હતો; મુંઝવણ મ્હોટાની વાતોથી હ્દને પૂર્તિ મળી હતી; અને અત્યારે વિશળદેવ આવી ગયો હતો તેથી તે વ્હમ સાચો છે એમ હ્દને લાગ્યું. કૃષ્ણદેવ કોણ છે, કેમ અહિંયાં આવ્યો છે, વિશળદેવ શું પૂછવા માગે છે

તે વિશે લેણું અનેક તક-વિતર્કો કર્યા; પણ તે કાંઈ નિષ્ફળ કરી શક્યો નહિ. અને જેમ નિષ્ફળ ન થયો તેમ એ બેદ પામવાની લેની ઇચ્છા વધતી ગઈ.

સુંઝલ મ્હેતા જોડે વાત કરતી વખતે તે ગુસ્સવાળું થયો હતો; અને મંત્રીના તેજસ્વી વ્યક્તિત્વ આગળ તે આંખો બંધો હતો. તે ગદમંથી નીકળ્યો. મંત્રીના પાદ પૂજવા જેવી પૂજ્ય ભુક્ષિ લેનામાં પેદા થઈ હતી. પણ બહાર નીકળી જ્યારે એકલો વિચાર કરવા લાગ્યો હતો ત્યારે તેને એક તો

ખાત્રી થઈ હતી કે લેણું મહારાજને દર્શવેલા વિચારો ખરા હતા, મહા-અમાત્ય લેમાં સંમત હતા; અને છતાં માત્ર પોતાને ગભરાવવા ખાતર જ મંત્રાએ આવી રીતે વાત કરી, લેને આંજી નાંખ્યો હતો. કાંકને મંત્રી માટે પૂજ્ય ભુક્ષિ હતી; પણ લેણું એના મુત્સદ્દી પણા માટે જ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો તે એને રૂચ્યો નહિ. મનમાં ને મનમાં તે બળ-ડવા લાગ્યો: “મંત્રિરાજ! તમ્હે પણ મ્હને ઠીક દબાવ્યો. હરકત નહિ. યાદ રાખજો. તમ્હારી પાસે એક ફિવસ કબૂલાવીશ કે કાંક મુત્સદ્દી છે. તમ્હે મહા પુરુષ છે, સર્વ સત્તા-ધિકારી છે, તો જાણે. પણ તમ્હને થાપ આપું, તમ્હને પણ દેખાડું કે લાટનું પાણી કેવું છે, અને તમ્હારી પાસે જ રાજ્યતંત્રમાં મ્હારો એકરો સામેલ કરાવું ત્યારે મ્હારું નામ કાંક. પણ એ કરવું કેમ? મહારાજને તો ખાત્રી આપી છે; ને ઉદા મ્હેતા જો સાંડસામાં આવે તો તો ખેડો પાર. આ કૃષ્ણદેવનો બેદ કાંઈ છે ખરો. જો એ મળે તો પણ સાફ. પેલા વિશળ વગર કાંઈ પત્તો ખાવાનો નથી. વિશળ મા!

લેને પણ પ્રભુએ જ મેળવ્યો છે.” આમ બોલતો બોલતો કાંક રાજગદ જવાને બદલે દેશળદેવ મંડલેશ્વરનું ઘર પૂછતો પૂછતો ત્યાં ગયો. લેનો મ્હેલ રાજગદની બાજુમાં જ હતો. તપાસ કરતાં કાંકને માલમ પડ્યું કે દેશળદેવ પાટણથી મધ્યાહ્ને નીકળી ચૂક્યા હતા; અને લેને એવારા સુધી વિદાય કરી આવી વિશળ-દેવ પહોંચી ગયા હતા. કાંકને મનમાં જરા

હસતું આવ્યું. જ્યારે માલવસેના પાટણ પર ધસતી આવતી હતી, જ્યારે રણવીરો હુંડુભિઓના નાદથી ચનચની ઉડ્યા હતા ત્યારે વિશળદેવ મહારાજ નિરાંતે ઉંઘતા હતા. ધરી એક ત્યાં કાંકે વાટ જોઈ. આખરે તે વધારે ધીરજ ધારી શક્યો નહિ અને જરૂરનું કામ છે એમ બહાનું કહાડી વિશળને ઉકાડવા એક રજપૂત નોકરને સૂચવ્યું. અડધી ધરીયે વિશળદેવ ઉઠીને આવ્યો.

રાજ્યતંત્રમાં મારો એકરો સામેલ કરાવું ત્યારે મારું નામ કાંક.

“કેમ વિશળદેવજી! થાક્યા-હાર્યા સૂતા હતા કે શું? મ્હારે જરા જરૂરનું કામ હતું તે ઉઠાશો.”

“શું છે? આજે જરા હું તો જાગીને ખેડો જ નથી” વિશળદેવે બગાસું ખાતાં કહ્યું.

“કેમ શું કામ છે?”

“મ્હને મહારાજે અત્યારે જવાનો હુકમ કરમાવ્યો છે; એટલે મ્હારા મનમાં એમ કે હું જરા તમ્હને મળતો આવું. તમ્હારા જવાની—”

“હા. મહેને ખબર છે. મહેને ભાષ કહેતા હતા. ત્રિભુવનપાલને ભોગપુર જવાનું કહેવા જાઓ છો નહિ?”

“તમ્હે પણ સારી ખબર રાખો છો હા”

કાંકે કહ્યું.

“હાસ્તો! અમ્હે નહિ” રાખીયે તો પછી કોણ રાખશે? ત્યારે આજે તમ્હે જવાના? એકલા છો કે કોઈ ખીનું છે સાથે?” જરા ચિન્તાચસ્ત મુખે વિશળે પૂછ્યું.

“ના. હું તો એકલો જ છું. મહેને કોણ ખાવાનું હતું? કેમ?”

“ના. અમસ્થો. હમણા તો વખત એવો છે કે એકલું જવું મુશ્કેલ પડ્યું હશે?”

કાંકને લાગ્યું કે આ સવાલો અમસ્થા પૂછે એવો ભલો વિશળ નથી; એટલે તેણે ચાતુરીથી કામ લેવા માંડ્યું.

“હા. હમણાં તો લગાઈનો વખત છે. જરા એકલું જવું ગંભીર તો ખરું જ. પણ શું કરવું? પછી અમ્હારા કૃષ્ણદેવ મંડલેશ્વરને મળ્યા?”

“અરે ના રે. એ પણ એના ભાગની પીડા વધારે છે. મ્હારે હળુ” — યોલતાં તો યોલાઈ જવાયું પણ અધવચ્ચે ભાન આવતાં વિશળ અટક્યો.

“હા. તમ્હારે હળુ તેને મળવાનું રહ્યું છે ને. તે પણ તમ્હારી વાટ જ જાય છે” કાંકે તેની બાજુ રમવા માંડી; અને વિશળ ધીમે ધીમે ફસાતો ગયો.

“એમ હા. હમણાં સાંજ પડશે. તમ્હે કૃષ્ણદેવને ક્યાંથી ઝોળાઓ?”

“હું જ નહિ ઝોળાઓ?” કહી કાંકે હસવા ખેડો. તેને કૃષ્ણદેવ કોણ હશે તેવું જરાયે ભાન નહોતું; પણ તેના હસવાથી વિશળને વિશ્વાસ ખેડો. “પણ તમ્હારા ભાષ તો મળ્યા નહિ. હવે શું થશે?”

“એ જ પીડા છે ને. ચાલો હવે તમ્હારે જવાનો વખત થતો હશે” વાત ઉડાવી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરતાં વિશળે કહ્યું.

“હા. હવે તમ્હારે પણ કૃષ્ણદેવ પાસે જવું હશે. જય જય! મ્હારા જવું કામકાજ છે કાંઈ?”

“ના. સાંજે નીકળો છો?”

“હમણાં જ.” કહી કાંકે ત્યાંથી નીકળ્યો, અને રાજગઢ ગયો. જતાં જતાં તેણે એક ટેકે તરત જ વિશળ તેના મ્હેલમાંથી નીકળી,

પાલખીયે મ્હડી, સજ્જન મંત્રીના ઘર તરફ વળ્યો.

કાંકે થોડી વાર પોતાની સાંઢણી અને શસ્ત્રો તૈયાર કરવામાં રોકાયો; અને પછી કાંઈક વસ્તુ સંજ્જન મંત્રીને ત્યાં રહી ગઈ છે તે લઈ આવું એમ કહી ત્યાં જવા નીકળ્યો. બપોર વીતી જવા આવી હતી, છતાં કૃષ્ણદેવ ઉંઘવાનો ટોંગ કરી પડ્યો હતો. કાંકે તેને ઉઠાડ્યો નહિ અને તે પાછો રાજગઢ આવ્યો, વિશળદેવ ત્યાં આવી ગયો હતો એમ તેને ખાતરી થઈ.

કાંકે પોતાની સાંઢણી લઈ લીમનાથને ઝોવારે ગયો. સરસ્વતી પાર જવા હવે ડોડીઓ આવતી જતી થઈ હતી; પણ લીમનાથના ઝોવારા શિવાય ખીજ બધા ઝોવારાઓ બંધ હતા. સાથે આવેલા સાંઢણીવાળાને સાંઢણી પાસે ઘેસાડી દર્શન કરવાને મિથે કાંકે લીમનાથના મંદિરમાં જઈને ખેડો. ડોડીઓ પેલે તીરેથી પાટણ તરફ ભરાઈને આવતી હતી, પણ ભાગ્યે જ કોઈ માણસ પાટણથી જવું હતું એટલે કોણ જાય છે તેના પર નજર રાખવી રહેલું કામ હતું. કાંકને ખાતરી હતી કે ક્યાં તો વિશળ કે કોઈ તેનો માણસ મધુપુર જવાનો જ; અને ત્યાં દેશળને મળી કૃષ્ણનો સંદેશો કહેવાનો. એ શું સંદેશો હતો તે કોઈ પણ પ્રકારે જાણવો એ કાંકનો દૃઢ નિશ્ચય હતો. સ્થિતિ થયો પણ કોઈ આવ્યું નહિ. કાંકે અધીરો પડ્યો. એ વખતસર નહિ નીકળ્યો એમ મુંઝવણને કે મહારાજને ખબર પડે તો તે દુષ્કાને પાત્ર થાય એમ હતું. કાંકે પોતાની સાંઢણી તો પેલે પાર મોકલી અને થોડી વારમાં નીકળવું એમ નિશ્ચય કરી ખેડો.

લીમનાથ મહાદેવની આરતી થઈ. કાંકે ચુસ્ત શિવભક્ત હોવાથી આરતી વખતે મહાદેવના લિંગ આગળ ઉભો રહી સ્તવન ઉચ્ચારવા લાગ્યો. એકાએક તેણે એક પરિચિત પુરુષ આધે આરતી ગાતો જોયો; તેનું સ્તવન અડધું જ રહ્યું. તે ધીમે ધીમે તે પુરુષની પાસે ગયો. તેના મ્હેડાનો નીચલો ભાગ શુકાનીથી બાંધેલો હતો. કાંકનું હૃદય હરખમાં નાચવા લાગ્યું.

“ચાલો ભાષ! નહિ તો છેલ્લી ડોડી ચાલી જશે.” શુકાની બાંધી ઉભો રહેલો

પ્રરુષ વિશળ જ હતો. ત્હેણે કાંઈ જવાબ દીધો નહિ.

“કેમ વિશળભા ! આવે વેષે ક્યાં મધુપુર ચાલ્યા ?”

વિશળને હવે યોદ્યા વિના છુટકા થયો નહિ. આરતીના ઘંટેનાદમાં ત્હેણે પૂછ્યું : “કાંકે ભટ્ટ ! હજુ તમ્હે ગયા નથી ?”

“ના રે. અનિવાર્ય કારણથી રોકાઈ ગયો. ચાલો તમ્હે આવ્યા તો મ્હારે પણ સોખત થશે.”

“તમ્હે મધુપુર જાઓ છો ?” વિશળે પૂછ્યું.

“હાસ્તો ભાઈ ! પણ તમ્હે ક્યાંથી નીકળ્યા આવે વેષ ?”

“કાંકે ! દોસ્ત ! હાલના સમયમાં જે કરવું પડે તે યોજું.”

“તમ્હારા ભાઈને મળવા જતા હશે ?” કાંકે અટકળ ખાંધી.

“કાણે કહ્યું ?”

“હવે તે કાંઈ અહિંયાં કહેવાય ? તમ્હે જાણો છો ને. તમ્હે કુણ્ણદેવને મળવા ગયા પછી તરત હું ગયો.”

“મ્હારાથી કાંઈ અજાણ્યું હોય ?” જરા હસતાં હસતાં કાંકે કહ્યું.

“ત્યારે તમ્હે હતા ત્યારે મ્હને શું મરવા મોકલ્યો ?”

“મ્હને પણ તે જ આશ્ચર્ય લાગે છે; લાવોની તમ્હે કહેતા હો તો સંદેશો હું લેતો જઉં” કાંકે સૂચવ્યું.

“ના રે ! મ્હારા ભાઈ મ્હારો જીવ કહાડી નાંખે ને મ્હારી બા મ્હને ઘરમાં નહિ રહેવા દે.”

“હવે એવી તે શી હુંડી મોકલાવવી છે ?”

“છે તો કાંઈ નહિ. લો આ આરતી પુરી થઈ. ચાલો હવે જઈએ.”

“અરે ઉભા તો રહો. શંભુભોજાનો પ્રસાદ તો લઈએ” કહી કાંકે આરતીની આરકા લીધી. જળાધારીમાંથી બીલીપત્ર લીધું અને પાસેની ઓસરી પર ભાંગ વાટવા ઓરશીયા પડ્યા હતા ત્યાં વિશળને લઈ ગયો. વિશળને વિલંબ થતો હતો તે રૂચું નહિ; પણ કાંકની સોખત છોડી એકલા જવાની હિંમત ત્હેનામાં નહિ નહિ એટલે તે ખેડો અને કાંકે જેટલી પાછ તેટલી ભાંગ પીધી. વિજયાની અસર વિશળ પર જેમ જેમ થઈ તેમ ત્હેની જીભ ખુલી.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

કુણ્ણદેવે કહાવેલો સંદેશો.

વિજયા ગગનવિહારી ગાંધર્વોનું પાન છે; અવનીને અમરાવતી બનાવે છે; અરસિકમાં રસ પેદા કરી કાવ્યમયતાને શિખરે લઈ જાય છે; ગમગીનીમાં ગરકાવ થઈ રહેલાઓને અખૂટ હાસ્યનો અધિકાર અપે છે; પાપાણુ હૃદયોને આદ્ર બનાવી વિરહાશ્રુ પાડવાની રજા આપે છે. દારૂ નિર્લજ્જ બનાવે છે, અશીણ એટી બનાવે છે, ગાંઝા ધુની બનાવે છે, પણ ભાંગ કલ્પનાશક્તિ ઉત્તેજ પીનાગને વ્યોમમાં રચાઈ રહેલી સોનેરી સ્થિતિને માલિક, ભોક્તા બનાવે છે.

વિશળદેવ વિજયાની આરાધના કરી આ પદવી પામ્યા. એનું હૃદય વિશાળ થતું લાગ્યું; એનું મનોભાગ માથામાં ફાકુંદ કરતું લાગ્યું; એની નજર ઝીણી સર્વશ્રાહી થતી લાગી; એની યુક્તિએ નવા નવા તંત્રો રચવા માંડ્યા. એને લાગ્યું કે તે પોતે દુર્જય હતો; દેશળ તદન મૂર્ખ અને અભિમાની હતો; જયસિંહદેવને રાજ્યનો અધિકાર હતા જ નહિ; સુભલ ઉધી મતિનો મંત્રી હતો. એની આકાંક્ષાઓ નવા સ્વરૂપે, પણ સચોટ ભાષામાં મ્હાર પડવા લાગી; ત્હેની વિશાળ યુક્તિમાં કાંઈ કાંઈ નવી યુક્તિઓ ઉદ્ભવી; કાંઈ કાંઈ કાવત્રાં રચાયાં અને ત્હેનો નાયક તે પોતે બન્યો; જયસિંહદેવ માત્ર આજે ત્હેને જ આધારે રાજ્ય કરે છે એમ ત્હેણે ખાત્રીપૂર્વક કહ્યું.

આ બધી વાતો વિશળના ઉત્તેજિત મગજમાંથી નીકળવા લાગી. ઉત્તેજન માત્ર ભાંજતું નહોતું; કાંકે પણ ધીમે ધીમે ત્હેને વાતો કરાવતો હતો. આનું પરિણામ એ થયું કે વિશળને કાંક પર શ્રદ્ધા વધતી ગઈ. વિશળને મન તે ક્લિષ્ણાન દોસ્ત લાગ્યો; ત્હેની સાથે ત્હેને પૂર્વજન્મનો ઝણાનુસંબંધ છે એમ ભાન થયું; પોતાની મહાન યુક્તિઓમાં ત્હેની સહાય માગી. કાંકે પાછી પ્હાની કહાડે એમ નહોતો. ત્હેણે પણ વિશળની સાથે સદાના મિત્ર થઈ રહેવા વચન આપ્યું, અને બન્ને વચ્ચે કેટલું મળતાપણું છે ત્હેના પર વિવેચન કયું. કાંકે સોગંદ ખાધા કે જીવતાં સુધી તે વિશળનો જ મિત્ર થઈ રહેશે.

આ મિત્રાચારીનાં બંધનો આવી રીતે દબ થવાથી કાકે સૌરાષ્ટ્રની વાત કહાડી. કૃષ્ણદેવ કોણ છે તે પોતે જાણે છે એમ સૂચવ્યું, અને અત્યાશ વિશળ જેવા મહારથી પાટણ છોડી જાય તેથી શું હાનિ પહોંચે તેનો ખ્યાલ આપ્યો. પોતાની મહત્તાની આટલી બધી કદર જોઈ વિશળે પણ પોતાનો અભિપ્રાય એવો જ છે એમ ધણી જ ખાનગી રીતે કહ્યું. જ ખાનગી સંદેશો વિશળ લઈ જતો હતો

થઈ હતી, અને વિશળ પાવરધા તરીકો હતો નહિ. આથી વિશળને નદીપાર તરીકે જવું વસમું લાગ્યું.

આખરે કાકે ત્રેને ફરી રહમજીવ્યો. શા માટે વિશળ જેવા સામન્તે આમ નકામા ધક્કા ખાવા? શા સાર પાટણમાં રહી ત્યાં ધ્યાન ન રાખવું? શા માટે ત્રેના મ્હોટા ભાઈ જેવા એકલપેટાઓ માટે નિરર્થક, ટાઢમાં ફુટવાતાં નદી ઝાળગવી?

ભીમનાથને આવારે : કાક અને વિશળદેવ.

તે જો કાકને વિશળ - કહે તો કાક ચૂક્યા વિના, જરૂર તે દેશળદેવને જઈ કહી આવે એવી કાકે ખાત્રી આપી. વિશળે એમ કરવા પોતાની રાજપુત્રી દેખાડી, પણ તેથી ત્રેના મ્હોટાભાઈ ધણી જ ગુસ્સે થાય એવો ધાક બતાવ્યો.

આ પ્રમાણે વાતો કરાવતો કાક વિશળને નદી પર જ્યારે લઈ આવ્યો ત્યારે છેલ્લી છોડી નીકળી ચૂકી હતી; એટલે તરીકે ગયા વિના છુટકો નહોતો. રાત પડવાથી ટાઢ શરૂ

આ વાત વિશળને ગળે ઉતરી ગઈ. થોડો વખત થયાં જ ત્રેના ભાઈ ત્રેને મદદમાં લેતો હતો; એટલે કોઈ ઉસ્તાદના પંજામાં તે આજ સુધી સપડાયો નહોતો.

“કાક! દોસ્ત! ત્યારે આટલું કામ કરશે?”
“જરૂર. જ્યાં તમ્હારો ખોલ ત્યાં મ્હાર માથું.”

“ત્યારે મંડુપુરને પાધરે નીલકંઠેશ્વર મહા-દેવના મંદિરમાં જજ.”

“વાર.”

“ત્યાં મધરાત પછી ભાઈ આવશે કે કોઈ ત્હને ખાસ માણસ આવશે. ત્હને આટલું જ કહેજે.”

“શું?” ખ્યાનપૂર્વક કાંકે પૂછ્યું.

“મહાવદ્ધ ખારસ. પાંચાલિશ્વરની જય. યાદ રહેશે?”

“અરે હા. બરોબર!”

“જોજે પણ આ વાત કાંઈને કાંને જાય નહિ.”

“અરે જાય શું? જાય તો ત્હને કાન કાપી નાંખું. વિશળદેવજી! હવે તમ્હે નીરાંતે સીધાવો.”

“દોસ્ત! મહારી સેવા બરોબર ઉઠાવ; હારો એડો પાર કરી દબશ.”

રાત્રિના અધકારમાં કાંકના હોઠ તિરસ્કારમાં મરડાયા તે વિશળ જોયા નહિ.

“કાંક! ત્યારે હું જઈ છું.”

“સુખેથી”

કહી કાંક વિશળથી છુટો પડ્યા અને પેલે પાર જવા નદી તરફ ગયો. તે નાસીપાસ થયો હતો. કારણ કે સદેશો કાંઈ રૂપક નહોતો. વિશળને ફાસલાવવા કરેલી બધી મહેનત ત્હને વ્યર્થ લાગી. આ અર્થ—વગરના દેખાતા સદેશમાં અર્થ જોળવા તે પ્રયત્ન કરી રહ્યો. નદી જોળાવવા ત્હેણે કચ્છોટો માર્યો; પણ પાણીમાં પગ મૂકવા તે જતો હતો એટલામાં થંભીને ઉભો રહ્યો, અને પગ ઠોક્યો.

“હત મૂખાં! આટલી સમજ નથી?” કહી તે એકદમ પાછો વળ્યો, અને વિશળ એવારા પર હતો કે કેમ તે જોવા લાગ્યો. એવારા નિર્જન હતો. કાંક કચ્છોટો છોડી નાખી, અપાટાબધ શહેરમાં પાછો પેડો, અને બંને તેટલી ત્વરાથી રાજગદ તરફ જવા લાગ્યો.

રસ્તા પર લોકોની અવર જવર હતી નહિ એટલે ઘણો જ અપાટાબધ તે જઈ શક્યો.

રાજગદના દરવાજા આગળ થોડાક રક્ષકો બેઠા હતા. “ભાઈ! કોઈ જઈ મંત્રીપુત્ર શોભ મહારાજને બોલાવશે?”

કાંકને સદ્ભાગ્યે એક જણ ત્હને જોળ્યો.

“કાણ? તમ્હે તો ત્રિશુવનપાલ મહારાજના ભટ્ટરાજ!”

“હા, હું તે જ. જરા ઉઠાની.”

એક રક્ષક ઉઠીને ગયો અને થોડીવાર પાછો આવી કાંકને ગદ્દમાં બોલાવી લઈ ગયો. મહેલના એટલા પર શોભ ઉભો હતો.

“કેમ ભટ્ટજી! તમ્હે હળુ ગયા નથી?”

“મહારાજ! એ પૂછવાનું કામ આપનું નથી.” શાન્તિથી કાંકે જવાબ દીધો. “મહારે એક કામ છે.”

“શું?” જરા નરમ થઈ શોભે પૂછ્યું.

“મહારાજને મહારે મળવું છે.”

“તે અત્યારે કેમ બને?”

“તે વગર મહારે ચાલે એમ નથી. મહેને મહારાજને બોલાવ્યો હતો.”

“ઉભા રહો. જગતા હોય તો પૂછી આવું.”

“નહિ જગતા હોય તો ઉઠાડજો. કોઈ બીજું જાણે નહિ હો.” ટાંટે પેટે કાંકે કહ્યું.

જયસિંહદેવે જ્યારથી કાંકની જોડે ખ્યાનગીમાં વાત કરી હતી ત્યારથી શોભના મનમાં ત્હની પક્ષિ વધી હતી; ત્હેણે અપાટાબધ અંદર જઈ જયસિંહદેવ બેઠા હતા ત્યાં વાત કરી.

જયદેવ પહેલાં ચુરસે થયો; પણ વગર-કારણે કાંક પાછો આવે નહિ એમ ધારી ત્હને પાછલે દાદરે ઉપર બોલાવવાનો હુકમ શોભને કર્યો. જેવો કાંક ઉપર આવ્યો કે મહારાજે ડોળા કહાડી ત્હને પૂછ્યું:

“તમ્હે હળુ ગયા નથી?”

“સખળ કારણ વિના આપના હુકમને અનાદર હું કદી કરું નહિ” હાથ જોડી કાંકે કહ્યું અને શોભ તરફ જોયું.

“શોભ! તું બહાર ઉભો રહે. કાંઈને આવવા દેતો નહિ.”

શોભ ગયો અને મહારાજે કાંકને પૂછ્યું:

“બોલ હવે શું કામ તું રહ્યો?”

“અનદાતાને એક બાતમી આપવી છે.”

“તેમ્હાં મહારી પાસે આવવાનું?” જરા સખ્તાઈથી જયદેવે પુછ્યું. “મહેતાજી નહોતા?”

“એમ જો અનદાતાને લાગતું હોય તો હું પાછો જઈ.” શાન્તિથી કાંકે કહ્યું. “મહારાજ મહેને આજે કેટલીક વાત કરી તેથી મ્હેં જાણ્યું કે મહાઅમાત્ય કરતાં આપને બાતમી કહું તો તે વધારે રુચશે. મહારી ભૂલ થઈ હોય તો ક્ષમા કરો. હું અનદાતાની રમ લઉં છું” કહી કાંક પ્રણામ કરવા ગયો.

જયદેવ ધણો જિજ્ઞાસુ થઈ રહ્યો હતો અને કાકને જતો જોઈ તે નરમ પડ્યો.

“મહારા કરતાં મહેતાજી જાણે તો વધારે સારુને. તે બધું જાણે છે.”

“મહાઅમાત્ય પાસે અનેક જાસુસો છે. મહેં જાણ્યું કે—”

“ઠીક ત્યારે. હવે આંચો છે ત્યારે કહે.”

“અનદાતાની રજા હોય તો હું મહા-અમાત્યને જ બધું કહું.”

જયદેવે હાંક કર્યા. “ચાલ ચાલ ! મહેને જ કહે.”

“જેવી આરા. સોરઠનો રા’ ગુજરાત પર મહડી આવે છે એ વાત સાચી છે.”

“તેમ્હાં નવું શું કહ્યું ?”

“પ્રભુ ! નવકંઠામાં એ પોતાના મળ-તીયાઓ ભેગા કરે છે.”

“એમ ?”

“હા. પાંચાલેશ્વર આગળ.”

“હૈ ?” જરા ચકિત થઈ જયદેવે પૂછ્યું.

“મહારાજ ! મહા વદ બારેશે એ ત્યાંથી ગુજરાત પર આવી પડવાનો.” ધીમે અવાજે કાકે કહ્યું.

“તું શું કહે છે ? ત્હેં કયાંથી જાણ્યું ?”

“બાપુ ! હમણા આપને તે કહું તો બધું ચુંથાઈ જશે. અનદાતાની રજા હોય તો પછી કહીશ. પણ વાત તદ્દન ખરી છે; અને નવધણુ રા’ને શિક્ષા કરવાનો લાગ બીજો આવો આવવાનો નથી.”

“હા ! હું મુંજલ મહેતાને પૂછી જોઈશ.”

“જેવી અનદાતાની મરજી. પણ એના કરતાં આપ મહારા જોડે મંડલેશ્વર મહારાજને કહાવો કે નવધણુ રા’ને ઠેકાણે પાડે, તો કેવું ?”

“જોડું નહિ.”

“અને આપ તે વખત ત્યાં આવી પહોંચો તો—?” કાકે જરા આંખ ઝીણી કરી ઉભેરું.

જયદેવને સમજ પડી. શા માટે કાકે અત્યારે આમ આંચો હતો, શા માટે તે મુંજલ પાસે નહિ ગયો, અને

કાકની શિખામણુ માનવાથી પોતે કેવો યશ મેળવી શકશે એ બધા વિચારો ત્હેને એકદમ આંચ્યા. જો જયદેવ પોતે જ જઈ નવધણુને

હરાવે તો મુંજલ મહેતા પણ જયદેવનો પ્રભાવ જાણે, અને શા-તુએ કરેલી સંધિનું

કલંક કાઠંક ઓછું થાય. આ પરિણામનો ખ્યાલ આવતાં બાલરાજનું મોં મલક્યું.

“ઠીક છે હું જોઈશ” પોતાનો મલકાટ મનમાં જ શમાવતાં જયદેવે કહ્યું. “પણ તું જલદી જા.”

“આ વાતની મુંજલ મહેતાજીને ખબર આપું ?” હાથ જોડી કાકે પૂછ્યું. જયદેવે

જેયું કે કાકે ત્હેની મરકરી કરતો હતો. ત્હેણે જરા ભવાં મહડાવી જવાબ દીધો. “તું ત્હારે જા. મહેને યોગ્ય લાગશે તે હું કરીશ.”

“જેવી પ્રભુની આજ્ઞા” કહી કાકે ત્યાંથી રજા લીધી.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

કાંકે કહેલો સંદેશો.

કાંકે જયારે મધુપૂર પહોંચ્યો ત્યારે મધ્ય રાત્રિ વીતી ગઇ હતી; અને નીલકં-
ઠેશ્વર મહાદેવમાં ચાર પાંચ પૂજારીઓ જેવા
દેખાતા માણસો સૂતા હતા. કાંકે વિચારમાં
પડ્યો કે અત્યારે દેશળદેવને કેમ ઓળા
કહાડવો. આખરે કાંકે ન સૂળવાથી તે ઓટલા
ઉપર બેઠો.

થોડીવારે એક ઘોડેસ્વાર આવ્યો. તેણે
થોડો બહાર બાંધ્યો અને મંદિરમાં આવી
મહાદેવજીને સાદાંગ હંડવત્ પ્રણામ કર્યા.
નવા આવનારે આખે શરીરે બખતર પહેવું
હતું; અને મોઢેડે ભુકાની બાંધી હતી. પોતે
કાણુ છે તે છુપાવવા તેણે આટલા બધા
પ્રયત્ન કર્યા હતા તો પણ કાંકેને ખાતરી થઇ
કે આ દેશળદેવ પોતે જ હતો; પણ રખેને
કાંકે ભૂલ થઇ જાય એવી બીકથી કાંકે
જાણે જોકાં ખાતો હોય તેમ બેસી જ રહ્યો.

નવા આવનારે ચારે તરફ નજર નાંખી,
અને આખરે કાંકેને ડીકી ડીકીને જોવા
લાગ્યો. નવા આવનારે બોલવું કે નહિ
બોલવું તેનો કયાં સુધી વિચાર કર્યાં કર્યો;
અને પછી ધીરજ નહિ રહેવાથી તેણે પુછ્યું:

“ભટ્ટજી! આપ પાટણથી આવ્યા છો?”

જાણે ઉંઘમાંથી જાગ્યો હોય તેમ કાંકે બોલ્યો:

“મહેને પૂછો છો?”

“હા.” નવા આવનારે પુછ્યું. “પાટણની
શી નવા જીતી છે?” કાંકે અવાજ પારખ્યો.
નવા આવનાર દેશળ જ હતો.

“મહારાજ! આપના નીકળ્યા પછીની કાંકે
ખબર નથી.”

દેશળ ચમક્યો “હું નીકળ્યો! હું પાટણ
ગયો જ નથી” જરા સખત અવાજે તેણે કહ્યું.

“એવું શું કામ બોલો છો? આપ કાણ
છો તે મહેને ખબર છે.”

“કેમ?”

“આપને જ મળવા આવ્યો છું તેમ.”

“કાણે જયદેવ મહારાજને મોકલ્યા છે?”
જરાક બીકભર્યા અવાજે દેશળે પુછ્યું.

“ના. વિશળદેવજીએ!” છેક ધીમેથી કાંકે
કહ્યું. દેશળ ચમક્યો અને તેનાં ભવાં ચઢ્યાં.

“શું કરવા?” તેણે પુછ્યું.

“કૃષ્ણદેવ મહારાજનો સંદેશો કહેવા.”

“વિશળ કેમ નહિ આવ્યો?”

“કૃષ્ણદેવ મહારાજને મહારી જોડે સંદેશો
કહાવવાનું દુરસ્ત ધાર્યું. હું એમને મિત્ર
થાઉં છું.”

“તું તો ત્રિભુવનપાલનો મિત્ર થાય છે?”

“બન્ને જણના મિત્ર થતાં શું વધી?”
જરા હસી કાંકે પુછ્યું અને ઉમેર્યું. “આપ
પોતે બન્નેના મિત્ર નથી?”

“શું સંદેશો લાવ્યો છે?”

“કાગળ સુદ ચોથ. પાંચાલેશ્વર” કાંકે બના-
વડી સંદેશો ધીમેથી કહ્યો. તેને બરોબર યાદ
રાખવા દેશળ ધીમેથી મનમાં બોલ્યો.

“ખીલું કાંકે?”

“ખીલું કાંકે નથી. હવે આપની રજા
હોય તો હું જાઉં. મહારે ત્રિભુવનપાલ
મહારાજને સંદેશો કહેવા છે.”

“શો?”

“કે ભોગપૂર તરફ જઇ શાનતુ મેતાને
મળે.”

“બરોબર, બરોબર” પોતાનો હરખ દેશળ
શમાવી શક્યો નહિ.

“તહાર નામ કાંકેલદ, નહિ?”

“હા. વખત આવે સેવકને યાદ કરજો.”

“જરા ચિન્તા નહિ” કહી દેશળ ઘોડેસ્વાર
થઇ ત્યાંથી નીકળ્યો. અધારામાં કાંકે હસતો
હસતો ઉભો. જ્યારે દેશળના ઘોડાના પગલાં
સંભળાતાં બધે થયાં ત્યારે તે મંદિરમાં
પેઠો, ફરીથી મહાદેવનાં દર્શન કર્યાં અને
સાંઘણી પલાણી કણીવતીને રસ્તે તેને મારી
મૂકી.

કણીવતીથી થોડેક દૂર ત્રિભુવનપાલ મહારાજ
તેને મળ્યા. કાંકે તેને સવિસ્તર વાત
કરી અને મહા વદ બારસે નવકાંઠામાં આવેલા
પાંચાલમાં નવધણુ રા’ પોતાના સામન્તોને
મળવાનો હતો તેની ખબર આપી.

થોડીવારે મહેશ્વર સાથે થોભી કાંકે
સાંઘણી બદલી, અને ખંભાતનો રસ્તો લીધો.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ખંભાતને રસ્તે.

સ્તંભાતીથન^૧ રસ્તે જેમ જેમ કાંક આવતો ગયો તેમ તેમ તંહેને આસપાસના પ્રદેશમાં ફેરફાર લાગવા માંડ્યો. ગામે મોટાં અને સુચ્છિવાન દેખાયાં; લોકોના મોટા ભાગ જૈન લાગ્યો; જૈન સાધુઓ અને જતિઓ અવારનવાર દેખાયા; અને ઠેકાણે ઠેકાણે ચૈત્યો^૨, પોષધશાળા^૩ અને આશ્રમગૃહો તાળ^૪ જ તૈયાર કરાવેલાં નજરે પડ્યાં.

કાંક પોતે આલણ હતો; વૈદિક અને પૌરાણિક પ્રણાલિકામાં ઉછેરેલો હતો; અને પોતે ભુદેવની ભૂમિકા પર છે એમ માનતો હતો. આ કારણેને લીધે ચૂસ્ત શ્રાવકો તરફ તે તિરસ્કારની નજરે જોતો.

આ વાર્તાના સમયમાં ગુજરાતની પ્રજાને મોટા ભાગ પૂરેપૂરો નહોતો જૈન કે નહોતો પૌરાણિક. બંને વિભાગે માત્ર પંથો જ ગણાતા. ધણાખરા શંકરનાં દર્શન કરી પાર્શ્વનાથની પૂજા કરવામાં વાંધો ગણતા નહિ. ધનાઢ્યો બન્ને પંથનાં મંદિરો બંધાવવામાં કૃતકૃત્યતા માનતા; સામાન્ય વર્ગો, વિદ્વાન આદિત્રિયો તેમ જ સાધુઓના પાદ પૂજતા; દરેક પોતાને મનકાવતા ઈષ્ટ દેવની આરાધના કરતા. જે સમયનો ઇતિહાસ અહિંયા આપવામાં આપ્યો છે તે સમયમાં શ્રાવકો અને શૈવોમાં લોકોના વિભાગ સ્પષ્ટ રીતે પડ્યો નહોતો; જૈન ધર્મ હિન્દુ ધર્મથી ભિન્ન છે એમ પણ ગણાતું નહોતું.

પણ આ બન્ને પંથોના જે નેતાઓ હતા તેમના મનમાં આવી અસ્પૃશ્યતા નહોતી. તેઓની માન્યતા પ્રમાણે પોતાનો મત દરેકને ન્યારો અને વિશુદ્ધ લાગતો. આનું પરિણામ એ પુરું કે પાટનગરોમાં અને પૈસાદાર શહેરોમાં ધાર્મિક અવગ ચાલ્યા જ કરતા; અને સત્તાધીશો અને ધનાઢ્યોને પોતાના પંજામાં આણવા દરેક મત મથતો.

ગુજરાતમાં અસલથી જૈન ધર્મનું જોર ચાલ્યું આવ્યું હતું. વલ્લભીપુરનો વિનાશ થયો તે પહેલાં ત્યાં યુદ્ધ મતને હઠાવી જૈન મતે પોતાની સત્તા જમાવી હતી. વલ્લભી પાંચ પછી પંચાસરમાં પણ જૈન મતનું પ્રાબલ્ય હતું.

^૧ ખંભાત. ^૨ મંદિર ઘ. આપાસરા. ^૩ પાટણમાં પંચાસ પાર્શ્વનાથનું મંદિર હવે છે જેમાં વનરાજ અને બાંપા મહેતાની અસલી પ્રતિમા છે.

જૈન સાધુએ અયાવેલા, જૈન સાધ્વીએ ઉછેરેલા અને જૈન મંત્રીની સેવા સ્વીકારતા વનરાજના વખતમાં એ મત વધારે પ્રસર્યો હશે એમ માનવાને કારણ મળે છે. ગુજરાતના ધનાઢ્યો ધણાખરા એ મતના હતા; અને તેમનું ધન, અનાથની વહારે ધાતા અહિંસાપૂર્વક સાધુઓ, લોકોના ભલાને માટે ખરચતા. ગુજરાતની ગાદી પોતાના મતના આશ્રયથી જ અમર રહી છે અને રહેશે એમ સાધુઓ માનતા; અને ગુજરાતના નરેશોને પોતાના અનુયાયીઓ બનાવવાની હોંસ હમેશાં રાખતા. પરિણામ ગમે તે આવ્યું, પણ ગુજરાતનો ઇતિહાસ જીનશાસનનું એક પ્રકરણ થઈ રહ્યો.

ગુજરાતનું ગૌરવ નષ્ટ થઈ ગયું; પાટણ પાંધર થઈ ગયું; મુસલમાન અને મરાઠાઓએ તંહેને જીત્યું, ખોડ્યું, ફરી જીત્યું. આવડાઓ ગયા, સોલંકીઓ ગયા; નાગરો, શ્રીમાલી, અને પૌરવાડોના અસ્ત થયો; છતાં જે પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાએ વલ્લભીપુરની જાહો જલાલી જોષ હતી અને જે તંહેને વિનાશકોણે પંચાસરમાં જઈ રહી, તે જ પ્રતિમા સોલંકે વર્ષને કાલાન્તરે આપણા જુના પાટનગરમાં આજે વિરાજે છે; અને આપણા મધ્યકાલીન ઇતિહાસનો સૂત્રધાર વનરાજ અને તંહેનો મંત્રી આંધો મહેતો તંહેને પ્રણિપાત કરી રહ્યા છે.^૪

જીનશાસનનું આટલું પ્રાબલ્ય છતાં આ સમયમાં સૌરાષ્ટ્રના મહાદેવનો ડંકો આખા દેશમાં વાગતો; અને ગુજરાત, અને સૌરાષ્ટ્રના આધેશતા દેવ તે જ ગણાતા. જીનાગઢના અને પાટણના રાજાઓની વિજયધોષણાઓ સૌમનાથનો જય પોકારતી. આ પ્રતાપ સોલંકી શિરોમણિ મુલરાજનો હતો.

મુલરાજ પોતાના સ્વદેશમાંથી શિવભક્તિ લાવ્યો હોય; ગુજરાતના રાજ થવા માટે અધિષ્ઠાતા દેવની ભક્તિ ગિરનારના ઐંદરિયુ કરતાં પણ વધારે દેખાડવી એમાં તંહેણે મુત્સદ્દીપણ માન્યું હોય; આસપાસના સંસ્કારી પ્રદેશોનાં વિદ્વા અને કૌશલ્ય આણવા માટે આભણેને ઉત્તેજન આપવું એ જરૂરનું ધાર્યું હોય; જૈન મતે સ્વીકારેલી અહિંસા, તંહેના પહાડુર, સત્તાભકત હૃદયને અકારી લાગી હોય-ગમે તે કારણ હોય, પણ તંહેણે શૈવ મતને રાન્ય-ધર્મ બનાવ્યો, ફરદેશથી આભણો લાવી ગુજ-

રાતના સંસ્કારોની સમૃદ્ધિમાં વધારો કર્યો. પાટણના રાજ્યકર્તાઓને તે “જય સામનાથ” નો મંત્ર શીખવી ગયો. તે મંત્ર ધ્યાનમાં રાખી મૂલરાજના વંશજોએ લાલિજોને આદરથી પૂજવા માંડ્યા; અને પોતાના દેશની સંસ્કૃતિને સતેજ રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

આવી પરિસ્થિતિને લીધે જોના પાટણના રાજાઓને પોતાના પંથમાં લેવાને ધણું તરફ-ડીપું મારતા હતા. પણ તે બધાં નિષ્ફળ જતાં.

ભીમદેવ અને કણ્વદેવ ચરત શિવભક્ત હતા; મીનગદેવી, જૈન પિતાની આત્મજા છતાં, રાજ્ય-કારભારમાં ધર્મ-વિરોધ દાખલ કરવાની વિરુદ્ધ હતી. અને ઘણે ભાગે શ્રાવક મંત્રીઓ પણ શૈવ અને જૈન મતમાં બહુ ઢાલું અલપામણું કરતા નહોતા.

જ્યારથી રાજ્યતંત્ર મુંઝવેલ મ્હેતાના હાથમાં આવ્યું ત્યારથી તેની રાજ્યનીતિ સ્પષ્ટ જણાઈ. મત-મતોતરના અધર્મમાં પડ્યા વિના, પાટણની સત્તાને શૈયના બળથી વિસ્તારવી, અને ગુજરાતને એક સામ્રાજ્ય બનાવવું એમાં જ તે પોતાની નીતિ રહમજતો હતો. આ નીતિથી ચરત શ્રાવકો અને જૈન સાધુઓ અત્યંત નારાજ રહેતા અને રાજ્યમાં વધારે પગ-પેસારો થાય એવી તકની વાટ જોષ યોદ્ધા હતા.

એવામાં પાટણના રાજ્યકર્તાઓમાં એક નવો મુત્સદ્દી દાખલ થયો. તે ઉદા મ્હેતા. તેનો પૂર્વાશ્રમ, તેની બાહોશી, અને કેવી રીતે તે મંત્રી થયો એનો કાંઈક ઇતિહાસ “પાટણની પ્રજાતા”માં આપેલો છે. જ્યારે તે મંત્રીપદ પામ્યો ત્યારે તેને પાટણની સત્તા હાથ કરવાની ઘણી હોંસ હતી; પણ મુંઝવેલ વ્યક્તિત્વ આગલ તેની હોંસ નાશમી ગઈ. તેણે કણ્વવતી અને ખંભાત એ માગી લીધાં; અને મીનગદેવીએ તે તેને આપ્યાં.

ઉદાની મહત્વાકાંક્ષા અમાપ હતી. બધા મંત્રીઓને ઝાંખા કરવા તે ધર્મધુરંધર બની રહ્યો. કણ્વવતી અને ખંભાત જેવા બંદરોમાં ધસડાઈ આવતી અઢલક દોલત તેણે જૈન મતના ઉદાર મારે ખરચવા માંડી. દેશ દેશના જૈન સાધુઓ, જૈન વિદ્વાનો ઉદા મ્હેતાના દરબારમાં આંડા મારવા લાગ્યા; અને ભુખડીબારસ સધમીઓ ન્યાલ થવા લાગ્યા. ઉદાએ ધીમે ધીમે માથું ઉચકવા પ્રયત્ન કર્યો; એટલે મુંઝવેલ તેની પાસેથી કણ્વવતી લઈ લીધું. ધુધવાયેલો મંત્રી ખંભાતમાં જઈ રહ્યો.

ખંભાત ગુજરાતનું મુખ્ય બંદર હતું; અને ગુર્જર ધનાઢયો દરીઆઈ વેપાર ધણો જ કરતા હોવાથી એ શહેર નીચે બધાની મુડી હતી. આથી ઉદાની દોલત અને સત્તા અનુપમ થઈ પડી. ખંભાતમાં પૈસો તો હતો અને તેમાં તે જૈન ધર્મનું અને ઉદાની સત્તાનું મથક બન્યું. કાંકને ખંભાત અલબલ લાગ્યું તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નહોતું.

કાંક જેમ જેમ ખંભાત પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ તે ગભરાતો ગયો. તેણે ઉપારિતું કામ ધણું જ ગંભીર અને મુશ્કેલ હતું. જયદેવ મહારાજે તો માત્ર જીભ જ હલાવી હતી; કાંકને તો જીવનું જોખમ હતું. જે મંત્રીની સત્તા તોડવાનો એ ઇરાદો રાખતો હતો તે આખા દેશમાં પાકામાં પાકો ગણ્યોતો; તેના અનુચરો બારે મંડેલ અને બાવને શહેરમાં ફરતા; તેના ધનથી લોભાઈ ભલા ભલા જયસિંહદેવ મહારાજની તોફરી પણ છોડી જતા. એવા માણસને દુશ્મન બનાવવો? એ ઉદા વિદ્વરે તો મહારાજ પોતે પણ તેને બચાવી શકે?

પણ કાંક હિમત હાર્યો નહિ. તેની રજોમાં ભુવાનીનું લોહી ઉછળતું હતું; તેને ઉદા મ્હેતાને જોવાની ઇચ્છા હતી; એક દિવસમાં પાટણના મુત્સદ્દીઓને પણ પોતાનો પરચો દેખાડ્યો હતો; અને તેને નવા નવા અનુભવો કરવાનો શોખ હતો. તે હોંસથી આગળ વધ્યો.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

ખતીબ.

મહા સુદ બારસની સઠ્ઠારે કાંક છેક ખંભાતની પાસે આવી લાગ્યો. તેની સાંઢણી થાકી ગઈ હતી અને તે પોતે ભૂખ્યો થયો હતો, તેથી તેણે વિસામો ખાવાનો નિશ્ચય કર્યો.

તે સાંઢણીપરથી ઉતર્યો, પાસે આવેલા તલાવમાં નાંચો, સંધ્યા કરી અને એક ઘટાદાર વૃક્ષ નીચે દેવતા પાડી, રાંધવા યોદ્ધા. રાંધતાં રાંધતાં તેણે ઉદા મ્હેતાનો વિચાર કરવા માંડ્યો.

એકદમ ઉપરની ઘટા હાલી ઉઠી. એક તૂટેલી કાંખલી કાંકના પગ આગલ આવીને પડી. કાંક ચમક્યો અને ઉપર જોયું. ઝાડની ઘટામાં કાંઈ વાંદરા જેવું લાગ્યું. કાંકે ઉઠીને

કાંકરો માર્યો. પેલા વાંદરાને તે બરોબર લાગ્યો; અને તેણે એક ડાળ ઉપર જવા પ્રયત્ન કર્યો.

કાંકરે તેને ડાળ આવી ઉપર જતાં જોયો અને તેને ગભરાટ છુટ્યો. આડમાં ભરાઈ રહેનાર ન્હોતો વાંદરો અને ન્હોતો માણસ! તેણે મોઢાં વાંદરા જેવું કાંકરે લાગ્યું; તેની લાંબી, વગર બાંધેલી દહાડી, બચકર રીતે આમ તેમ હાલતી હતી; તેને શરીરે કાંઈ ભૂગડું વીટાલેલું હતું. કાંકરે તેને હેઠલ ઉતરવા હાથના ચાળાથી સૂચવ્યું; પેલો આદમી ઉપર ધૂળ્યા કરતો હતો અને હાથ જોડવાના કાંઈ મારતો હતો. કાંકરે તેને ધમકી આપી પણ તે બોલ્યો નહિ, તેમ ઉતર્યો પણ નહિ.

કાંકરેનો મિળજ ગયો; તેણે પોતાના રખારી

કર્યો, અને હેઠલ ઉતરવા માંડ્યો. ઉતરતાં ઉતરતાં પેલો ગભરાયેલો માણસ સરી ગયો, અને બોંબ પર ઢગલો થઈ પડ્યો. તે નિરાશા ભર્યે અવાજે કાંઈ બોલ્યો; કાંકરે કાને “લા” જેવું સંભળાયું.

બીકથી અને નળલાઇથી તે મુઠ્ઠા જેવો પડી રહ્યો. તેના મોઢા પર નાસનાં ૨૫૯ ચિન્હ હતાં; તેના હોઠ કાંપતા હતા; તેની આંખો તે દયામણી રીતે ઉઘાડ્યાં કરતો હતો. શક્તિ, શાય, અને સંસ્કારના ગર્ભમાં કાંકરે તે મનુષ્યજાત તરફ જોઈ રહ્યો.

“કાણુ છે તું?” સખ્તાઇથી કાંકરે પૂછ્યું. “યા-લા” જવાબમાં પેલાએ જવાબ દીધો. “લા ને યા” ડોળા કહાડી કાંકરે પૂછ્યું. “બોલે છે કે નહિ? નહિ તો હમણું ને હમણું વિધી નાખીશ.”

પેલા માણસે હાથ જોડ્યા અને ધસડાતો આવી કાંકરે પગે અડકવા ગયો.

“શાન્તમ્ પાપમ્” કાંકરે ૨૫-શ્લોકી દ્વિપિત થવાના રીતથી પાછો ખર્યો અને બોલ્યો “ખબરદાર જો મને અડક્યો તો. તું છે કાણુ?”

“મુસલમાન” પેલાએ બોંબ સાથે દહાડી ધસતાં કહ્યું. કાંકરે કાંઈ રહમત્યો નહિ.

“કપાલ ત્હારું. કોઈ માણસની લાપા આવડે છે કે નહિ?”

“યવન.” આ વખતમાં અનાયો બધા આ નામથી ઓળખાતા.

“તો એમ બોલની. અહિંયા ક્યાંથી આવ્યો? તું ક્યાં રહે છે?” પેલાએ ખંભાત તરફ આંગળી કરી.

“આ આડ પર ક્યાંથી આવ્યો?”

થોડાક ગુજરાતી શબ્દો, થોડા ન રહમત્યો એવા શબ્દો, અને હાથના ચાળાથી તેણે રહમત્યું કે તેની ધરખારને નાશ કરવામાં આવ્યો છે, અને છોકરોને મારી નાંખવામાં

“કાણુ?”

ધતુબ અને બાણ મંગાળો અને બાણ સિંધવા પ્રાંડયું. પાસે સાંઢણીએ બાંધેલાં ધતુબ અને બાણ મંગાળો અને બાણ સાંધવા માંડ્યું. પેલા માણસે તેને રહમત્યો એવો પણ દયામણો અવાજ

તેનાં બેરી આવ્યાં છે.

“ઇસરાયલ” કહી શ્રાવકો જ્યાં ચંદન કરતા હતા ત્યાં પેલાએ આંગલી કરી.

“શ્રાવકોએ ? શા સાફ ?”

“યવન” પેલાએ ટુંકમાં જવાબ આપ્યો. કાંક રહમજયો.

“તહારે નામ શું ?”

“ખતીબ.”

“કતીબ” સશક્તને નિરાધારોનાં નામ બખાડવાનો જે અધિકાર હોય છે તે અધિકારનો ઉપયોગ કરતાં કાંકે કહ્યું. કાંકે જરા વાર જોઈ રહ્યો. પોતે જે કાચ સાધવા માટે આવ્યો હતો તેમાં આ માણસ મદદરૂપ થશે કે કેમ તેનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો.

“તે કાંકને ફરીયાદ કરી ?”

“ખતીબે ડોકું ધુણાવ્યું અને આકાશ તરફ આંગલી કરી “અહ્લાહ.”

“ઉદા મંત્રી પાસે ફરીયાદ કરવી હતી ને ?” કાંકે પૂછ્યું.

“ઇસરાયલ.”

“શું કહે છે. ભટ્ટાકે જયસિંહદેવ મહારાજના રાજ્યમાં મંત્રીઓ ફરીયાદ નહિ સાંભળે એવું તે હોય ?” ખતીબે ડોકું ધુણાવી દહાડી પર હાથ ફેરવ્યો.

“ચાલ મહારી સાથે. મંત્રીને આપણે ફરીયાદ કરીએ.” ડોકાએ ડોકાવતી ના પારી.

“હરામખોર ! ત્યારે તહારી જ વાત ખોટી છે. ખરી હોય તો ચાલ” કહી કાંકે દાંત પીસ્યા. ખતીબે નિરાશાભરી હા કહી. “ઠીક ખેસ. હું ખાઈ લઉં.”

ખતીબે પેટ બતાવી પોતે પણ ભૂખ્યો છે એમ રહમજયું. “ઉભો રહે. મહારે ખાતાં વધે તે આવું” કહી કાંકે જમવા ખેડો અને વધેલું ખતીબને આપ્યું.

ખતીબ જ્યારે ખાઈ રહ્યો, ત્યારે કાંકે પાછાં પોતાનાં વસ્ત્ર અને શસ્ત્ર સંભાળ્યાં; અને એક ઝાડની ઘટામાં સાંઢણી બાંધી રાખવાનો હુકમ રખારીને કરી, ખતીબને સાથે લઈ તે ખંભાત તરફ ચાલ્યો.

જેમ ખંભાત પાસે આવતુ ગયું તેમ તેની સમૃદ્ધિની સાક્ષી પૂરનારાં રમણીય ઉદ્યાનો અને ચૈત્યો દેખાવા લાગ્યાં. બપોરે બન્ને જણ ખંભાતના દરવાજા પાસે આવી લાગ્યા. કાંકની તીક્ષ્ણ નજર ખંભાતના કેટલીક શસ્ત્રો માપ કહાડવામાં કેટલીક વખત ચુંચાઇ. તે વિચાર છોડી કાંકે ખતીબ રહાસુ જોયું, તો તે વધારે ધ્રુજતો દેખાયો.

“કેમ ?” કાંકે પૂછ્યું.

શહેર ખહાર કેટલીક ઝુંપડીયો અને એક મોટું ઘાંટું મકાન બળી રહી પડેલાં હતાં; કેટલાકમાંથી અણુશમેલો અગ્નિ કોષકવાર નીકળતો હતો. આ તરફ ખતીબે આંગલી કરી અને કપાલ ફેટ્યું.

“આ તહારે ઘર” ખતીબે ડોકા વતી હા કરી.

“આ મોટું મકાન શાનું છે ?”

ખતીબે ઈસારાથી રહમજયું કે તે ઇશ્વર-સ્તવન કરવાનું સ્થાન હતું.

“ઠીક ચાલ” કાંકે કહ્યું.

ડરતાં ડરતાં ખતીબે કેટલા દરવાજા આગલ ઘેટેલા રક્ષકો તરફ આંગલી કરી.

“ડરે છે શું કામ ? હું છું ને. કેની મગફૂર છે કે તહારો વાળ વાંકો કરે. ચાલ.” કહી કાંકે પોતાની ડાંગ મજબૂત રીતે પકડી કમરખાંધમાં તરવાર ઢીલી કરી, અને દરવાજો તરફ ચાલ્યો.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

ખંભાતનું આતિથ્ય.

કાંકનું હૃદય જરા ધબકતું હતું છતાં હિંમતથી તે દરવાજામાં પેડો. ખતીબ તેને પગલે પગલે ચાલ્યો આવતો હતો.

દરવાજાએ જેવો ખતીબને જોયો તેવા જ તેઓ ધ્રુમ મારી ઉઠ્યા, અને એક જણ એક લાલો લઇ તેના તરફ આવ્યો. કાંકે પે ડગલાં પાછલ આવ્યો અને પોતાનું શરીર ખતીબના રક્ષણ માટે વચ્ચે ધર્યું. લાલો લઇ આવનારે કાંકને જોયો અને તેની તેજસ્વી કાંતિ અને શસ્ત્રોથી તે ડરી, જરા અચકાયો. કાંકે ગૌરવથી પાંચે દરવાજા તરફ જોઇ રહ્યો.

“એ તો ખતીબડો” એક દરવાજા આગળ આવી કહ્યું. “અહિંયાં આવ.”

રહેંસાતા બકરાની માફક ખતીબ, કાંકની રહાસુ જોઇ રહ્યો.

“કેમ શું કામ છે ?” કાંકે સખ્તાઇથી પૂછ્યું.

“ભટ્ટા ! તમ્હે તમારે રસ્તે જાઓ. અમ્હે તમ્હેને યોલાવતા નથી.” બીજા યોલાનારે કહ્યું. “ખતીબડા, આમ આવ, નહિ તો મૂએ

રહમજને” આ દરવાને પહેલાના હાથમાંથી બાહ્ય લઇ ખતીય તરફ લ’ખા’વ્યો.

“ખતીય ! તું ગભરાતો નહિ.” કાંકે તરત બાહ્યે રહમજેથી પકડયો અને દરવાને કહ્યું : “જરા ચેતીને વાત કરજે. અમ્હે ઉદા મ્હેતા પાસે જઈએ છીએ.”

બધા દરવાનો, તેમ જ આ વાત સાંભળી બેગા મળેલા એ ચાર લોકો, ખડખડ હસી પડ્યા.

“અરે વાહરે ઉદા મ્હેતા પાસે જનારનું મ્હેડું !” જેનો બાહ્યે કાંકે આલ્યો હતો તે બોલ્યો અને બાહ્યે એથી લેવાના તહેલે પ્રયત્ન કર્યો. પણ એવાખેયમાં આખો જ બાહ્યે કાંકના હાથમાં આવ્યો. પેલા દરવાન યસ્સામાં અપશબ્દ બોલવા લાગ્યો. કાંકે તિરસ્કારભર્યું હસ્યો અને ખતીયનું બાવડું આવી ત્હને આગળ કર્યો. આ ગરબડ અને ખતીય એ બેને જોઇ રસ્તે જતા બધા ઉભા રહેતા હતા ત્હને કાંકે મ્હેટથી કહ્યું : “રસ્તો ચૂકો.”

પોતાનું ભક્ષ્ય હાથમાંથી જતું જોઇ જેમ જનનવર ખીજવાય તેમ દરવાનો ખીજવાયા. તેમ્હાંના એ ત્રણ ખતીયને પકડવા દોડ્યા અને એકે તો ત્હનો હાથ પકડ્યો. નિરાધાર ખતીય, સોત પાસે આવ્યું રહમજ, આકાશ તરફ આંખો કરી, એના પ્રભુને સંભારવા મંડી ગયો.

કાંકે જોયું કે વાત મારામારી પર આવી છે. તહેલે પેલા બાહ્યે ફેંકી દઇ પોતાનો જમણો હાથ નવરો કર્યો અને પોતાની ડાંગ તે હાથમાં લીધી. અને તે સાથે તહેલે ખતીયને પકડી આગલ ધસડવા માંડ્યો.

પાસે ઉભેલો એક પ્રેક્ષક ખતીય પર ચૂંક્યો; ચૂંક કાંકને ઉડ્યું. યસ્સામાં કાંકે ત્હની તરફ ફર્યો અને ડોળા કહાડી બોલ્યો : “ચંડાલ ! બ્રાહ્મણ પર ચૂંકે છે ?” ચૂંકનાર ડરીને પાછળ હટ્યો. પાછલથી એક જણે ખૂમ મારી “સિથાદશિ” એ ખૂમ એ ચાર જણે ઉપાડી લીધી.

કાંકે દરવાજાની અંદરના મેળાનમાં આવ્યો. એક ગમથી ખતીયને તહેલે પકડ્યો હતો અને ખીજ તરફથી દરવાન ત્હનો હાથ ખેંચતો હતો એટલે પીડાનો માર્યો પેલા ખીચારો ચીશો પાડવા લાગ્યો. કાંકે જોયું કે હવે હાથ ખતાવ્યા વિના છુટકો ન્હોતો. તહેલે પેલા દરવાનને દૂર હઠવા કહ્યું અને પોતાની

ડાંગ ઉગામી. પાછલથી કોઇએ એક ટેપ્પું માંયું તે કાંકને લાગ્યું. એક દરવાને પાછલથી આવી બાલાની અણી કાંકના વાંસા પર તાકી.

જેમ સિંહ વિદ્રે તેમ કાંકે વિદ્રેયો. તહેલે ગળ્ળના કરી; ડાંગવતી બાલાના એ કકડા કર્યા; અને એક અપાટે જણે ખતીયનો હાથ આલ્યો હતો ત્હને દૂર કર્યો.

આ બધું બન્યું તેમાં પા અડધી ધડી પણ પૂરી ન્હોતી થઇ. એટલામાં રહમજના રસ્તાપરથી એ ચાર સૈનિકો આવતા જણાયા. દરવાનોને હિંમત આવવાથી તેઓ કાંકે પર જ હથિયાર હાથમાં આવ્યું તે લઇ ધસ્યા; બેગા મળેલા લોકોએ ટેકેનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો. પેલા સૈનિકો પણ આ તોફાન જોઇ હેમાં સામેલ થવા દોડતા આવ્યા.

કાંકે “જય સોમનાથ”ની ઘોષણા કરી અને પોતાની ડાંગ ફેરવવા માંડી. લાકડી-પટા તો લાટના રહેવાશીઓના આપના મણુતા, એટલે કાંકે જેવા ચોદાની ડાંગ માત્ર કડી-યાળી લાકડી મટી સજીવ થઇ ગઇ; સુદર્શન ચક્રની ત્વરાથી તે ત્હના માથાની આસપાસ ફરવા લાગી. તે ડાંગે એક છોડી અનેક સ્વરૂપો લીધાં; ગાંડા હાથીની સંઢની માફક ચારે તરફ સપાટા લગાવવા શરૂ કર્યા. કોઇની તરવાર ગઇ, કોઇના બાલાના એ ભાગ થયા, કોઇની પાંધડી ધૂળમાં રગદોળાઇ, કોઈનાં માથાં ખોખરાં થયાં. લોકો ખૂમરાણ કરવા લાગ્યા. તે સાંભળી કેટલાંકે વધારે માણસો દોડી આવ્યાં. ચોમેરના ધરના જોટલા પર લોકો જોવા મળ્યા. બધા ખતીયને ભૂલી ગયા અને કાંકને જ પકડવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

કાંકે જોયું કે આ પ્રમાણે વધારે લાંબો વખત ચાલે એમ ન્હોતું. ત્હનો જમણો હાથ જરા ધવાયો હતો એટલે ત્હની ડાંગ વધારે વાર કામ લાગે એમ ન્હોતી. આ કારણથી તહેલે વધારે સખત ફટકા લગાવવા માંડ્યા. થમરાજસમા આ નરની ભેયકર શક્તિથી લોકો વિખરાવા લાગ્યા.

એકદમ એ સ્વાર પાણીપથા ધોડા પર દરવાજામાં પેઠા. તેઓ દૂરથી, ચાકીને આવેલા લાગતા હતા. ત્હમણે આ રમખાણ જોયું. કાંકને જોઇ કાંઈ વાત કરી અને ખૂમ મારી “શાન્તિ, શાન્તિ.”

કાંક પર હુમલો કરી રહેલા લોકોએ હિંમતે જોયા, અને તેઓ એકદમ અટકી પડ્યા. ફટલાકે ત્યાંથી નહાસવા માંડ્યું. એ બે ઘોડેસ્વારમાંથી એક જણે સત્તાદર્શકે આવળે પૂછ્યું: “નાયક ! એ શું કરો છો ?” કાંક, લોકોનો ગભરાટ જોઈ, વધારે જોરથી ધા કરવા લાગ્યો; પણ એ પાંચ પળમાં લોકો ખસી ગયા. કાંક થોભ્યો, અને તેણે કપાલપરથી પરસેવો લૂછવા માંડ્યા.

પેલા બે ઘોડેસ્વારમાંનો એક આગળ આવ્યો અને મીઠાશથી કહ્યું: “ભટ્ટ ! નાહક શા માટે આ લોકોને મારો છો ? તમ્હે તમ્હારે રસ્તે જાઓ.”

કાંકે તિરસ્કાર-ભરી નજરે ચોક્કા રહ્યો જોયું: “હા, હા. હું તો મ્હારે રસ્તે જ જવાનો; અને જોઈ છું કે કાણુ તેની આડે આવે છે ?”

ઘોડેસ્વાર હસ્યો અને બીજાને ઇશારત કરી. બન્ને જણાએ હસતાં હસતાં ઘોડા મારી મૂક્યા.

આ મશ્કરીથી કાંકને યુરસો ચઢ્યો. પણ તે રોકી તેણે ચારે તરફ જોયું. તેના ફટકાના ભોગ થઈ પડેલા પાંચ જ જણ બેભાન થઈ પડ્યા હતા; દરવાનો પોતાના દરવાજા પર જઈ એક બીજાને વાગેલા સોળા જોતા હતા; થોડાકે લોકો ચકલાને પેલે છોડે જઈ હવે કાંક શું કરે છે તે જોવા ઉભા રહ્યા હતા; અને ગભરાયેલા ખતીબ એક એટલા પર ઉંચું માથું નાખી યાવની ભાષામાં કાંઈ બબડતો હતો.

“ખૂખા ! એ શું કરે છે ? ચાલ ઉઠ” કહી કાંકે ખતીબનો હાથ આડ્યો અને આસપાસ જોયું. રહ્યો એક નહાના ધરતું બારણું. અથઉલાકું રાખી એક સ્ત્રી ઉભી હતી. તેને કાંકે કહ્યું: “બહેન ! જરા પલવાર વિસામો લેવા દેશો ?” સ્ત્રી ગભરાઈ ગઈ અને બારણું દેવા ગઈ. કાંકનો સિગ્ગળ ગયો. તેણે અપાટાખંધ એટલા પર ચઢી બારણાને ધક્કો મારી ઉઘારી નાખ્યું અને ખતીબને કહ્યું: “ચાલ અંદર આવ !” ખતીબ ધૂજતો ધૂજતો પાછલ આવ્યો, અને કાંકે નીરાંતે બારણાને અંદરથી આગલો વાસ્થો. “કાંઈ આવો રે ! આવો” કહી સ્ત્રીએ ખૂમ મારી એટલે અંદરથી ત્રણ પુરુષો દોડતા આવ્યા.

“ભાઈ ! આ શું કરો છો ?” કાંકે મીઠાશથી પૂછ્યું. “આ તે શહેર છે કે વેરાન ? પરદેશી અતિથિનો કાંઈ ભાવ જ પૂછતું નથી ?”

ત્રણ નવા આવનારમાંનો એક વૃદ્ધ પુરુષ બોલ્યો: “ભાઈ, પણ પારકા ધરમાં” —

“કાકા ! આજે પંદર ફિવસ થયાં પગ નથી વાળ્યો; તો એક પળવાર બેસવા નહિ દો ?”

“કાણુ ભૂદેવ છો ?” ડોસાએ કાંકની રુદ્રાક્ષની માલા અને ત્રિપુટ્ જોઈ પૂછ્યું.

“હા.”

“એમ ? પધારો. પણ આ યવન કાણુ છે ?”

“એક ગરીબ, બિચારો, નિરાધાર માણસ છે. તમ્હે બધાએ એનાં ધરબાર બાળી મૂક્યાં અને હજી સતોષ નથી થયો ? એ ઓશરીમાં પડી રહેશે. પછી કાંઈ છે ?”

ડોસો રહમત્યો નહિ; એટલે તેના એક સાથીએ કહ્યું: “ઠામુ પુવા ! એ તો કાલે જ યવનોનાં ધર બાલી મૂક્યાં તેમ્હાનો એ છે !”

“ત્યારે તમ્હે અહિયાં નથી ?” ધરના અંદરના ભાગમાં દાખલ થતાં કાંકે કહ્યું. “આવક છે ?”

“નારે ભાઈ ! હું તો ધંધુકાનો છું” ઠામુ ડોસાએ કહ્યું. “મ્હારા ભોગ લાગ્યા તે ગઈ કાલનો અહિયાં આવ્યો છું. બિરાજી મહારાજ ! અમ્હે તો એટ વાણીયા છીયે. જલતું શું કરશો ?” કહી ડોસાએ પાનની ઝોલણી કહારી કાંકની રહાયું મુકી.

“મ્હને પાણી નથી જોઈતું. એક ધડી, બે ધડી થાક ખાંધને હું રજા લઈશ. મ્હારે હવે આ ગામમાં રહેવું નથી.”

“કેમ ? તમ્હે ઉદા મ્હેતાની ચાકરી નથી કરતા ?”

“હું ? ઉદા મ્હેતાની ?” ગવમાં માથું ઉંચું કરીને કાંકે કહ્યું: “ચાકરી કરે તો જયસિંહદેવ મહારાજની. ઉદા મ્હેતા તમ્હારો ગમે તેવો હોય: પણ મ્હારે મન” — કહી કાંકે પેલા લોકો રહાયું જોયું. તેણે ધાણું કે ખભાતના શહેરી આગળ ઉદા મ્હેતાને ગાળો દેવી કામની નહિ.

“અરરર—મોલશો નહિ” એક જીવાનીયાએ કહ્યું. “અહિયાં તો વા પણ વાત લઈ જાય છે.”

“પણ અહિયાં વાત કરવા જેવી શું હોય ? મ્હે તો સાંભળ્યું છે કે ઉદા મ્હેતા રામરાજી ચલાવે છે.

“હારતો. જે આવક હોય તેને ખર.” ડોસાએ કડવાશથી ઉમેર્યું.

“ત્યારે બીજા લોકો મહારાજને કાને કેમ વાત નથી લાવતા ?” કાંકને આ લોકોની

વાતમાં કાંઈ રહસ્ય જણાયું. તોણે જોયું કે આ લોકો ઉદાની રાજનીતિના વિરોધી હતા; એટલે પોતાને કાંઈ ઉપયોગ લાગે એવા છે કે કેમ તે તોણે તપાસવા માંડ્યું. “જુનલ મહેતાને હાથે કાંઈને ન્યાય નહિ મળ્યો એમ કદી સાંભળ્યું છે ?”

“અરે મહારાજ ! નદીમાં રહી મગર જોડે વેર કર્યું કેમ બને ? તમ્હે તો પરદેશી છો; ઉદા મહેતાને ઝોલખતા નથી” ડાસાએ કહ્યું.

“પણ એવું તે એણે શું તમ્હારે બગાડ્યું છે ?”

“ભટ્ટજી ! એ વાત જવા દો.”

“ના ના, કહેા, તો ખરા. ત્હારે ને એને કાંઈ મિત્રાચારી નથી. ત્હારી હમણાં પૂજા થઈ તે જોઈ નહિ ?”

“ના. અમ્હે અમ્હારી કથા કૂટતા હતા.” દામુ ડાસાએ નીસાસો નાંખ્યો. આ લોકોને વિશ્વાસ બેસાડવા કાંકે, ખતીબનો તથા પોતાનો અનુભવ સવિસ્તર કહેા.

“અરે મહારાજ ! તમ્હારે તો મારામારી થઈ; પણ અમ્હારી તો સાત પેઢીનું સત્યાનાશ વળી જવા બેઠું છે.” ડાસાએ આંખમાં ઝલઝલીયાં સાથે કહ્યું.

“કેમ ?”

“ત્હારા દીકરાને મુંડવા બેઠા છે તેમ” ડાસાએ ફરીથી નીસાસો નાંખી જવાબ દીધો.

“આ ત્હારા પુવાનો ભત્રીજો છે. ત્હેના એકના એક દીકરાને કાલે સાંધુ બનાવે છે.”

“પણ તમ્હે શું કરવા રજા આપો છો ?”

“અમ્હારે નખબેદ જવા બેઠું છે તેમાં.”

ડાસાએ આક્રન્ધ કરતાં બોલવા માંડ્યું.

“ભક્તાણુ પેસે ને ધર વડે ભાઈ ! અમ્હારાં

પાહિણીવહુ રહ્યાં શ્રાવક તે એક એક—”

“દામુકુવા ! જરા રીતસર તો વાત કરો કે ભટ્ટજીને રહમજ પડે” પેલા જુવાનીયાએ વાત કહેવા માંડી. “દેવચંદ્રસુરી મહારાજ ધંધુકે આવ્યા હતા. તોણે અમ્હારા ચાગાને જોયો ને કહેવા બેઠા કે એ છોકરો તો મ્હોટો સાંધુ થવા જન્મ્યો છે.”

“પછી—”

“પછી પાહિણીવહુ-છોકરાની માએ ને એના નેમા મામાએ છોકરો આપી દીધો” ડાસાથી ન રહેવાયું તે વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો. “બેરાની અકલ પેહાનીયે.”

“પણ તમ્હારો ભત્રીજો શું કરતો હતો ? તે

ક્યાં છે ?”

“પહેલાં તો તે લગ્ન્યા; પણ ઉદા મહેતાએ ધમસાણુ બાંધ્યું. “ધમસાણુ !” “ધમસાણુ !”

“તોણે ચાલિગને મનાવ્યો. ત્હારો ચાંગો કાલે મુંડાવો” ડાસાની આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડવા લાગ્યાં. “શું ત્હારો દેવ જોવા છોકરો છે ?”

“પણ તમ્હો ઉદા મહેતાને શું ફાયદો ?” કાંકે પૂછ્યું.

“ભટ્ટજી એ મ્હના જોવીએ કહે છે કે એ જીવશે તો ક્યાં મ્હોટો રાજા થશે, કે ક્યાં મ્હોટો અહંત.” જુવાનીયાએ ઉમેર્યું. “દેવચંદ્ર સુરી જીદ લઈ બેઠા છે.”

“કરેની અહંત એના બે દીકરા પડ્યા છે ત્હેને” ડાસાએ ઉમેર્યું. “મ્હોટો પારકા છોકરાને જતિ કરવા બેઠો છે તે !”

“કુવા ! આકળા શું કામ પડે છે ? ભટ્ટજી ! આ કુખ કેને કહીયે ? આપ હા પાડે, મા હા પાડે; હવે શું મ્હોડું લઈ ફરીયાદ કરીયે ?”

“કાંઈ રીતે તમ્હારા ભત્રીજાને રહમજવાય તેમ નથી ?” કાંકે ઉદાની ઉસ્તાદી પર શીદ થતાં, કહ્યું. ત્હેને આ ડાસા પર દયા આવી, અને ત્હેનું કુખ નિવારણ કરવાને રસ્તો બોળવા તે બેઠો. તે ઉપરાંત તે એ પણ વિચાર કરવા લાગ્યો કે આ વાત ત્હેના કામમાં કાંઈ ઉપયોગ આવે એવી હતી કે કેમ ?

“અરે મહારાજ ! ઉદા મહેતાને તમ્હે ઝોલખતા નથી ? બહા અરીથેલ ટુંદુને પણ રહમજની સીધા કરે એવા એ છે.” જે ત્રીજો માણસ અત્યારસુધી ઊભોમાનો બેસી રહ્યો હતો, અને જે ધરનો માલિક હતો તોણે કહ્યું.

“ત્યારે એને બેદથી સીધા કરો.”

“તે કેમ ?”

“તમ્હારો ચાંગો ઉપાડી જાઓ. પછી કેને સાંધુ બનાવવાનો હતો ?”

ડાસાએ આતુરતાથી કાંકે રહાયું જોયું. નિરાશાભર્યા આકાશમાંથી આશાનું ગિન્દુ પડતું હોય તેમ ત્હેને લાગ્યું.

“હું !”

“પણ એ શાય કેમ ?” ભત્રીજાએ તેટલી જ આતુરતાથી પૂછ્યું.

“એ છોકરો છે ક્યાં ?”

“સાલિગ વસલિકામાંરે ભટ્ટજી !”

દામુ ડાસાએ હાથ જોડા. ત્હેનો અવાજ આશાવાન થયો. “તમ્હે શેકર ભગવાનના

અવતાર છે. આટલું મહારા ગરીબ વાણીયાનું કરી આપી. તમ્હે તો શૂરવીર છે, દાના છે. સૌમનાથ ભગવાને જ તમ્હેને મોકલ્યા છે.”

કાંકે આ ખુશામતથી મુઝમાં હર્યો. આ તોફાન કરવું તે ત્હની યુક્તિઓને રચશે કે કેમ ત્હનો ત્હેણે વિચાર કર્યો. કાંકે એકદમ પોતાના હુટણ પર હાથ ઠાક્યો. “ઠીક !”

“શું ?”

“હું તમ્હારા આંગાને લઈ આવીશ, પછી કાંઈ છે ? પણ એ વસહિકામાં છેકરો ક્યાં છે તે કાંઈને ખબર છે ? રાતે હું જઈશ.”

“હા. મ્હેને ખબર છે” ડાસાએ કહ્યું.

“સૌમનાથ ભગવાન તમ્હારું કલ્યાણ કરે.”

“પણ એને ગામમાંથી લઈ કેમ જશો ? રાતે કોટ તો બંધ થશે.”

“હા ! એ તો મૂવા નહિ ને ભૂત થયા.”

“ત્હનો વાંધો નહિ.” ધરવાળો ખોલી ઉઠ્યો. “મહારા શેઠનાં બાંણ છે. તમ્હે કહો તો એક મજબો તૈયાર રાખીશું. ભૂતીયા ઓવારે રાતે કોઈ નહીં હોય એટલે અહિંયાથી છૂટાશે.”

“હા. એ પણ ઠીક છે.” કહી કાંકે બધાનાં નામઠામ પૂછી લીધાં.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

ખંભાતનો પતિ.

કાંકેને ખતીબ મળ્યો એટલે ખંભાતમાં વધારે રહેવાનું ત્હને પ્રયોજન ન્હોતું; પણ ઉદા જેવા પ્રખ્યાત મંત્રીને થાપ આપવાનો શોખ ત્હને ધણે થઈ આવવાથી, અને કેટલેક અંશે આ ડાસા પર દયા આવવાથી ત્હેણે આખો દિવસ અહિંયાં વીતાવવાનું ધાણું. ડાસા સાથે વાતો કરી રહીને, સન્હારની મહેનતનો થાક ઉતારવા, ત્હેણે જરા સવાનો વિચાર કર્યો. પણ ત્હેણે ફેંટાનું ઉશીકું બનાવ્યું, ન બનાવ્યું અને બારણાં ઠાકાયાં; અને ધરવાળો સૌમદત ગભરાતો ગભરાતો આવ્યો.

“મહારાજ ! તિલકચંદ્ર ભટ્ટરાજ તમ્હેને મળવા આવ્યા છે.”

કાંકે ફૂદીને ખેડો થઈ ગયો “શું ?”

“ઉદા મ્હેતાનાં ભટ્ટરાજ બહાર આવ્યા છે અને કહે છે કે પાટણથી ભટ્ટરાજ આવ્યા છે ત્હને મળવું છે.”

“પણ કેમ બાપુ” કે તે હું જ.”

“હા ! કહે છે કે લાટનાં બાબણ છે. આપ નહિ તો ખીણું કાણું ?”

કાંકે ચમક્યો. ઉદાનાં ભટ્ટરાજને કયાંથી ખબર પડી ? એક પલવાર તે વિચારમાં પડ્યો; જરા ગભરાયો; અને પછી હિંમતથી જવાબ દીધો :

“ઠીક ! ખોલાવ ત્યારે ! નવાણું ત્યારે ભર્યાં સો. ઉદા મ્હેતા નહિ તો ત્હનો ભટ્ટરાજ. પણ જરા ઉભા રહો” કહી, કાંકે જઈ ખતીબને ઓશરી પાસે લાકડાં ભરવાની ઓરડી હતી ત્યાં ખેસારી આવ્યો, અને પછી સ્વસ્થ થઈ ખેડો. એ લાટનો છે અને પાટણથી આવ્યો છે તે કેમ જણાઈ ગયું ત્હનો એ વિચાર કરવા લાગ્યો.

થોડી પલમાં એક સ્વરૂપવાન, તેજસ્વી જુવાન થોડો આવ્યો, અને તેણે કાંકેને નમસ્કાર કર્યો.

“ભટ્ટરાજ ! પ્રણામ.”

“જય સૌમનાથ” કહી કાંકે નમસ્કાર વાળ્યો. “ખિરાજો. ખોલો શું કામ છે ?”

“ઉદયન મંત્રી આપને મળેલે તેડે છે.” તિલકચંદ્રે કહ્યું.

“ઉદયન મંત્રી ! મ્હેને ? કાંઈ ભૂલ હશે ભૂલ.”

“જરા તો કહો. ત્રિભુવનપાલનાં ભટ્ટરાજ અને જયસિંહદેવ મહારાજનો સંદેશો લઈ આવનાર આપ જ કે ?”

“ના. હું તો ત્રિભુવનપાલનો માત્ર ભટ્ટ છું; અને મ્હારે પોતાને કામો અહિંયાં આવ્યો છું.”

“એમ ત્યારે. પણ આપની ખ્યાતિ મહારાજને એટલી બધી સાંભળી છે કે આપને તેડવા મોકલ્યા છે. માટે પધારો.”

“મહારી ખ્યાતિ !” ખોટો આશ્ચર્ય

દર્શાવતાં કાંકે કહ્યું. “કાંઈ પણ ભૂલ હશે.” “ભૂલ હોય નહિ કાંકેભટ્ટ !” તિલકચંદ્રે જરાક હસતાં કહ્યું. કાંકે ફીકકો પડ્યો. ત્હેણું નામ પણ ખોટી ગયું હતું. ત્હેણે જોયું કે હવે ગયા વિના છૂટકો ન્હોતો એટલે બાળ બહલી.

“હવે બરોબર ! મ્હારું જ નામ કાંકે. વાહ ! મંત્રી મહારાજે મ્હારા પર શો અનુગ્રહ કર્યો. દેવને પણ દુર્લભ એવાનાં

દશનનો મહેને લાભ! ચાલો. હું ધડી જે ધડી રહીને આવું છું.”

“ના રે. હમણાં જ પધારો. મહારાજ વાટ જીવે છે.”

કાંકે મનમાં “મહારાજ”ને કાંઈ કાંઈ કહી નાખ્યું અને ન છૂટકે ઉઠ્યો. તિલકચંદ્રે પણ કાંકને વ્હીલો મુક્યો જ નહિ.

“કેમ કાકા!” જતાં જતાં કાંકે દાસુ ડોસાને કહ્યું. “હવે તો સાંજના જતા પહેલાં મળીશ. જય સૌમનાથ.”

“જય સૌમનાથ! પ્રભુ તમને યશ અપાવે મહારાજ!” ડોસાએ ઝીણી આંખ કરી કહ્યું.

તિલકચંદ્ર સાથે કાંકે નીકળ્યો અને બહાર ઉભેલી પાલખી પર ચઢ્યો. કાંકે જોયું કે તીલક એની ચોટ્ટા કરતો હતો, એટલે જળે ધણો જ અનુરોધ હોય એમ તેણે વાત કરવા માંડી. થોડીવારે એક ધણો જ ભવ્ય પ્રાસાદ પાસે તેઓ આવી પહોંચ્યા.

“અહિંયાં ઉદયન મંત્રી રહે છે?”

“ના રે. આ તો વીતરાગ પ્રાસાદ છે. મંત્રી મહારાજે હમણું જ બધાંવ્યો છે.”

“શું રોનક છે? દુનિયા બધી જોઈ, પણ તમહારાં ચૈત્યોને કોઈ પહોંચે નહિ. ધન્ય છે ઉદયન મંત્રીની ધાર્મિક શુદ્ધિને” કાંકે ઉમેર્યું. તીલક જોઈ રહ્યો. તેને લાગ્યું કે કાંકે મશ્કરી કરતો હતો.

પ્રાસાદ આગળ બંને પાલખીમાંથી ઊતર્યા, અને અંદર પેદા. જે મંદિરમાં તીર્થંકરની મૂર્તિ હતી તે બારણાથી દૂર હતું, અને વચ્ચે મોટું આરસપહાણનું ચોગાન હતું. ચારે તરફ ન્હાનાં ન્હાનાં ફૂલોનાં ઝાડના ક્યારા બનાવ્યા હતા; અને વચ્ચે એક ન્હાનો જોળ, કાળા આરસના વર્ગીયાવાળા જલકુંડ શોભામાં અત્યંત વધારો કરતો હતો. આ બાગની રચના, અને દૂર દેખાતા મંદિરની ભવ્યતાએ કાંકને પણ આંજ નાખ્યો. તેનો સ્વભાવ શોખીન નહોતો, અને આવા અનુભવોથી પરિચિત નહોતો, એટલે તેને, આ સુંદર સ્થલમાં પ્રસરી રહેલા આનંદ અને સૌંદર્યના વાતાવરણથી કાંઈક મુંઝવણ થઈ.

તીલકચંદ્ર અને કાંકે જતા હતા એટલામાં રહામેથી એક માણસ આવતો દેખાયો. તે માણસમાં કાંઈ અસાધારણ નહોતું એટલે કાંકેનું તેની તરફ લક્ષ્ય ગયું નહિ; પણ તીલકે “ભટ્ટા! જરા ઉભા રહો” એમ કહી

એકદમ તેની તરફ ગયો. તીલક એવા માનથી તેની પાસે ગયો કે કાંકે ધ્યાન આપ્યું.

તે માણસ સાધારણ ઉંચો અને સહેલો હતો; ઉંચા કુલના શ્રાવકો કરતાં તેનો રંગ કાળો હતો; તેણે એક સાદું પીતાંબર પહેરી એક સાધારણ રેશમી ઉપરણું નાખ્યું હતું; માત્ર સોને મટેલી પાવડીઓ જ તેની સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આપતી હતી. જે હાથમાં નાળીયર લઈ, તે નીચું જોઈ ચાલ્યો આવતો હતો.

તીલકને આવતો જોઈ તેણે ઉંચું જોયું; અને ધણો જ મીઠા હાસ્યથી તેનું મોહક આકર્ષક બની રહ્યું. તેનું મોહક અને માયું ન્હાનાં હતાં, અને માત્ર સીધું લાંબું નાક જ પહેલી નજરે ધ્યાન ખેંચતું. પણ કાંકે તેની આંખો જોઈને વિચારમાં પડ્યો. ધણી જ નમ્રતાથી તે ઉભો હતો, ધણો જ સાધારણ. નિર્જીવ તે દેખાતો હતો, પણ તેની આંખો-તિલકને આવતો જોઈ, તેનો અર્થ પામી જવા ઉત્સુક બનેલી, ચપલતાથી ફરતી આંખો, જોઈ કાંકેને તેના પ્રભાવનો કાંઈક ખ્યાલ આવ્યો. તેણે ધીમેથી, નમ્રતાથી, જરા હસીને ડોહી હલાવતાં પૂછ્યું: “કાંકે ભટ્ટા આવ્યા?”

કાંકે ચમક્યો. એને જાન આવ્યું: આ સામાન્ય દેખાતો, નમ્રતાની મૂર્તિ જેવો-જેવો એણે કોઈ નજરે જોઈ ધાર્યો હતો તે બીજા કોઈ નહિ પણ ખભાતની દોલતનો ધણી, અને ચાર વર્ષના મંત્રિપણમાં પાટણને પણ ગભરાવનાર, ઉદયનમંત્રી! કયાં ભોકાની માન્યતા કે ઉદો એતાલીશ વર્ષે હઠાપણનો ભંડાર છે, અને કયાં ત્રીશ-ત્રાંત્રીશનો ગરીબડો વેપારી લાગતો ખરેખર ઉદો. કાંકે કાંઈક મુંઝવે મેટાની તેજસ્વિતા, સૂઝન મંત્રીના તાપ, દાદાકુંડ શુદ્ધિદર્શક રૂપ જોવાની આશા રાખી હતી; પણ આ વ્યક્તિ બધાથી ભિન્ન હતી.

ઉદયન મંત્રી કાંકેને જોઈ હસ્યો; ખરું જોતાં તેનું આખું મોહક હસી ઉઠ્યું. હાસ્ય મીઠું, મોહક હતું; આંખો હસતી, પણ કાંકેને એક જ તેજના કિરણે માપવા મથતી હતી. મુંઝવે મેટાની તરવારની ધાર જેવી નજર કાંકે સહી શક્યો; પણ ફૂલ વર્ષાવતું આવું નયન તેજ કેમ ઝીલવું તેની સમજ પડી નહિ.

“કેમ ભટ્ટા! આવી પહોંચ્યા? કેમ પાટણમાં બધા ખુશીમાં તો છે ને?” ઉદાના અવાજમાં ન કળી શકાય એવી ખુશામત ભરી

હતી; ત્હેના સ્વર જ સ્હામાને રીઝાવવા પૂરતો હતો. ગભરાયેલા કાકા, શું જવાબ દેવા ત્હેનો વિચાર કરતો, ઉભો.

“મહારાજ ! શી ખબર આપને જોઇએ છે?”

“બધી જ.” ઉદાની આંખોના પ્રભાવ જોઇ કાકાને લાગ્યું કે ત્હેનો ન્હાનામાં ન્હાનો શબ્દ કે નકામામાં નકામા ઉચ્ચારણની કિંમત અકાચ છે, પ્રયોજન શોધાય છે, અને સાથે ત્હેની પણ કિંમત થાય છે. “અમ્મે તો પગા પરદેશમાં. જે ખબર આવે તે ખરી” કહી આગલા સવાલના જવાબની વાટ જોતો તે ઉભો રહ્યો.

“સેનાપતિ ઉબક પાટણ પર ચાલ્યો આવે છે, અને શાન્ટુ મ્હેતા લશ્કર લઇ ભોગપુર ગયા છે.”

“હા. એ તો જૂની વાત છે. પછી તમ્હે—” હસતું મ્હોકું રાખી ઉદાએ પૂછ્યું. કાકાને આ તપાસ અસહ્ય લાગી; એટલે જે બનાવટ તેણે કરી હતી તે સામટી જ રજુ કરી દીધી.

“મહારાજ ! હું તો મ’ડલેશ્વર મહારાજનો સંદેશો લઇ કાશ્મીરાદેવી પાસે ગયો હતો. અને તરત જ હું પાછો નીકળ્યો.”

“અંહ—” ઉદાએ કહ્યું. પણ કાકે ત્હેના અવાજ પરથી જોયું કે તે ત્હેનો એક શબ્દ પણ સાચો માનતો નહોતો “ત્યારે હવે તો તમ્હે ભુચુકચ્છ^૧ જતા હશો?”

“ના, ના. એક મ્હારા મિત્ર ત્યાંથી આવવાનો છે. ત્હેને લેવા આવ્યો છું.”

“એમ કે? ત્યારે તો ઘણું સારું થયું” કે મ્હને વેળાસર ખબર પડી. મ’ડલેશ્વરના મિત્ર એટલે મ્હારા પણ ભાઇ. કેમ પ્રસન્ન હોઇને ખુશીમાં?”

“કાશ્મીરાખા ખુશીમાં છે.”

“હીક. હું જરા પૂછ કરી આવું. ક્ષમા કરશો! તીલક! ભટ્ટજીને આપણે ઘેર લઇ ગા. જો બરોબર બરદાસ્ત કરજે. ગુજરાતમાં એવા થોડાઓ થોડા જ છે.” કહી તેણે જરા હસી, નમસ્કાર કરી કાકાને તીલકને સોંપ્યા. કાકે જોયું કે હવે તે બરોબર સપડાયો હતો.

(૧) ભરથ

મકરણ ૧૬ મું.

ઉદાને ઘર.

તિલકે કોડે કાંકે ત્યાંથી નીકળ્યો ત્યારે
તેની ખિજતાનો પાર રહ્યો નહિ. ઉદાને પક-
ડવા જતાં તે જાતે પકડાયો હતો; અને હવે
કેમ છટાશે તેના રસ્તો કાંઈ દેખાતો નહોતો.
તેણે મૂર્ચા મૂર્ચા ચાલ્યા કયું; અને તેના
મનમાં તિલકનું માથું ભાંગી નાંખવાની
આતુરતા વધતી ગઈ.

“આ મહેતાજીનું ઘર આવ્યું” તિલકે થોડેક
દૂર એક મોટા ઘર તરફ આંગળી કરી કહ્યું.

“ત્યારે આ શું?” એક પાસે બંધ
પણ જાતું અને ધણું જ મોટું મકાન હતું તે
જોઈ કાંકે પૂછ્યું.

“એ તો સાલીગ વસહિકા.”

કાંકે રહમંજયો. જ્યાં દાસુ ડોસાના ભત્રીજાને
રાખવામાં આવ્યો હતો તે અપાસરો અને ધર્મ-
શાળા જોઈને કાંકે હૃદય વધારે ખિજ બન્યું.
શું મોટું તે આવ્યો હતો? અને હાલ તે કેવા
થઈ રહ્યો? તેણે દાંત કચકચાવી ઉદા મહેતાને
કાંઈ કાંઈ કહી નાંખ્યું.

“આ તરફ અપાસરો નહિ?” કાંકે
ઉત્તરમાં પૂછ્યું.

“ના. મહેતાજીના ઘર તરફના ભાગમાં ધર્મ-
શાળા છે.”

તે બન્ને ઉદા મહેતાના ઘરમાં પેઠા. તેની
ખડકી ઉપર મહા હતો, અને અંદર મુલ્ય
ચોગાન હતું કે નહીં ત્રણ દિશાએ મકાન
બાંધેલું હતું. ચોગાનમાં નજર નાખતાં કાંકે
ત્યાં પોતાની સાંઠણીને બાંધેલી જોઈ, અને
પોતાના રખારીને થોડેક દૂર એક નોકર સાથે
વાત કરતાં જોયો. કાંકની આંખે અધારાં
આવ્યાં. સાંઠણી અને રખારી જરૂર ઉદાની
ઉસ્તાદીથી જ અહિં આવ્યાં હશે એમ તેને
ખાતરી થઈ.

“રૂમ્!” કાંકે ખૂબ મારી.

“આપુ.”

“તું અહીંમાં આંધી?”

“ભદ્રજી” તીલકે મીઠાશથી કહ્યું, “જ્યારે
મહેતાજીએ આપને તેડવા ચોકલ્યું, ત્યારે
મીઠા માણસને આપની સાંઠણી માટે ચોકલ્યો.

હતો. મહેતાજીના આતિથ્યમાં કાંઈ મળ્યા
હોતી જ નથી.”

કાંકે હાથ કર્યા. મહેતાજીમાં ખરેખર
કાંઈ મળ્યા નહોતી. ઉદાએ તેને નજરકેદ
કર્યો એટલું જ નહિ, પણ તેને નહારી
જવાતું સાધન પણ અહિંયાં જ લાવીને
રાખ્યું. કાંકે, ઉદા મહેતાના આતિથ્યથી ઘૂંચવા
લાગ્યો.

તીલકે પણ આતિથ્યસંકારની
વિશ્વામાં નિપુણ હતો. કાંકને માટે દરેક પ્રકારની
સોંપ તેણે કરવા માંડી; અને ધણી જ
મીઠાશથી અને માનથી કાંક માટે નાના પ્રકારની
સગવડો સાધવા માંડી. આવી અપરિચિત
પરણ્યાયાકરી જોઈ કાંકનો કચવાટ વધ્યો.

પણ શું કરવું? આ સોંપમાં, આ સંકારમાં
જુપાયેલું મુત્સદ્દીપણું તે પારખી શક્યો; અને
પોતે કેવા ફસાયો હતો તેના ખ્યાલ લાવી
ચિન્તા ક્યાં શિવાય બીજો રસ્તો જણાયો નહિ.
થોડી વારે તેણે થાકનું પ્લાનું કહાડી, ઉદા
મહેતા આવે ત્યાં સુધી સ્થળ જવાની ઇચ્છા
દર્શાવી. તરત તીલકે ઢોળીયો ઢળાવ્યો અને
કહી નહિ દોડેલી એવી સુકોમલ પચારીમાં
ચિન્તાતુર કાંકે પડ્યા. આંખો મીચી તેણે
ક્યાં સુધી કાંઈ રસ્તો કહાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

એ ત્રણ ધડી રહી ઉદા મહેતા આવ્યા.
તેણે આવતાં વાર કાંકને મીઠાશથી વધાવી
લીધી, પોતાનું ઘર બતાવ્યું, પોતાના બે
નહાના છોકરાં વાહડ અને આંરખડનું એક-
બાણ કરાવ્યું, વિધવિધ પ્રકારની રસમય,
ખૂશ કરે એવી વાતો કરી, અને બે
ચાર ફહાડા જરૂર ખાતામાં રહી પોતાના
પર અનહદ ઉપકાર કરવા આજીજી કરી.
કાંકે આ સાકરના સમુદ્રમાં રૂખવા લાગ્યો.

ધડી બે ધડીમાં આ મુત્સદ્દીની મીઠી વાતો-
નો ગોઠ કાંકને ઉતરી ગયો; અને આ મુત્સદ્દી-
લીબરી સ્થિતિમાંથી કેમ છૂટવું તેના વે
વિચાર કરવા લાગ્યો. સાંજ પડી એટલે તેના
મિત્રને માટે ખખર કહાડવા બંદર પડે જવાનો
ઈરાદો તેણે જણાવ્યો. ઉદાએ હા કહી, અને
તરત તીલકને યોલાની ફુકમ કર્યો કે કાંકે
ભદ્રજીને જ્યાં જવું હોય ત્યાં લઈ જવા.

“જો! ત્હારે માથે દોષ નહિ આવે કે ત્હં ખરા-ખર ખંભાત ખતાવ્યું નહિ. સ્હમજ્યો!” જતાં જતાં મ્હેતાએ તિલકને સોંપેલું કરી. કાંકે હસતે મ્હેડે પહેરેગીરીની સોખત સ્વીકારી, અને કચવાતે હેયે બહાર નીકળ્યો.

બહાર નીકળતાં કાંકે સાલીગ વસહિકા જેવાની ઇચ્છા ખતાવી. તીલક ધણી આનંદ થી ત્હંને ત્યાં લઇ ગયો. કાકની શક્તિએ આ ચુચવાડામાં વધારે સતેજ થતી ગઈ. ત્હેણે ચારે તરફ નજર રાખી બધું ધ્યાનમાં લીધું.

“આ પેલી તરફ દેવચંદ્રસૂરી મહારાજની વ્યાખ્યાનશાળા—”

“અને આ તરફ આ ઝોરડીઓ શાની?”

“આ ભાગમાં ધમ શાળા છે. ઘણું ખરું તે એ ખાલી રહે છે. પણ હમણાં તો દીક્ષા લેનારાઓનાં માથાપો રહે છે.”

“અહં. આ એ ચાર કિવસમાં કાંઇ છે ને? મ્હેતાજી કહેતા હતા.” કાંકે વાત બળવા પૂછ્યું.

“હા. પરમ દિવસે એક ધંધુકાના વાણીયાના છોકરાને દીક્ષા આપવાની છે. તમ્હે પણ સારે અવસરે આવ્યા છો.”

“કેમ?” કાંકે ચેતી ગયો કે આ છોકરો તે હામુ ડોસાના ભત્રીજાનો છોકરો જ હોયો જોઈએ.

“અમ્હારા ગુરુદેવ એ છોકરાના ભવિષ્ય માટે તો કાંઈ કાંઈ કહે છે.” તિલકે કહ્યું.

કાંકે મનમાં હસ્યો. જો પ્રભુ કરે ને બધું પાર ઉતરે તો કાંસે સન્હારે કાંકે અને એ છોકરો અને ખંભાત મૂકી કેટલાયે કોસ દુર જઈ પડે.

કાંકે અપારાધ્ય મનમાં ઘાટ ઘડવા માંડ્યા. સાથે સાથે ત્હેણે તીલક જોડે તપ્રકા માયાં, બંદર પર જઈ બહાણુવડીઓને પોતાના કલિપત મિત્રની ખબર પૂછી, અને અધું ખંભાત ખુદી, સોમદત્તના ઘર પાસે તે આવ્યો.

“તીલકચંદ્રજી! જરા ઉભા રહો. મ્હારી લાકડી લઈ આવું. સન્હારે આ સોમદત્તને ત્યાં રહી ગઈ છે.”

જવાબમાં ન સ્હમનન એવી રીતે તીલક હસ્યો. ત્હંને રસ્તામાં મૂકી, કાંકે ઘરમાં ગયો.

ત્યાં હામુ ડોસા અને સોમદત્ત ત્હંનીજ વાટ જોતા બેઠા હતા; ત્હંને જોઈ તે સહ ઉભા થયા. કાંકે નાક પર આંગળી રાખી ત્હેમને ચૂપ રહેવા સૂચવ્યું અને કાનમાં કહ્યું: “ડોસા! વસહિકામાં ન્યાં ત્હારો ભત્રીજો રહે છે ત્યાં તું આજે રાત્રે જઈ શકશે!”

ડોસાએ આંખ મીચી હા કહી.

“તું ધર્મશાળામાં છોકરાને મળવાનું બહાનું કહાડી રાત રહેજે. હું મધરાતે આવીશ; અને સોમદત્ત તું ઉદા મ્હેતાની હવેલી ને ધર્મશાળામાં વચ્ચે ગલી છે ત્યાં બેઠો રહેજે.”

“વાર.”

“ને પેલા કતીબઝને બેસાડી, હોડી ભૂતીયા ઓવારે તૈયાર રાખજે. જો ભૂલ થઈ તો માર્યા ગયા સ્હમજજે.”

“મહારાજ! પ્રભુ તમ્હને દીધાંયુધી કરે. એ તો કામમાં ફતિહ જરૂર થવાની.”

“કતીબઝને ખાવાનું આપ્યું?”

“હા. એ પાછળ કોઠ આગળ ઉઘે.”

સોમદત્તે કહ્યું.

કાંકે પોતાની ડાંગ લીધી અને બહાર નીકળ્યો. તિલક ત્યાં નીરાંતે ઉભો હતો, ત્હેને સાથે લઈ તે ઉદા મ્હેતાને ત્યાં આવ્યો, નાભો, રોંધ્યું અને ખાધું; તે પરવાર્યો અને ઉદા મ્હેતા આવ્યા.

“કેમ કાંકભટ્ટજી! ખંભાત કેવું લાગ્યું?”

પાટણ કે ભુચુકજીની તોલે તો નહિ; પણ ડીક છે નહિ?” ઉદાએ હસતાં પૂછ્યું.

“અરે એમ શું બોલો છો, મહારાજ?”

મ્હારા ધારવા પ્રમાણે તો આની આગળ પાટણનો પણ હિસાબ નથી. શું પૈસો છે?”

“પૈસાને શું કરે? શૈય વિના સમ્મિદને શું રહે? અહિયાં અમ્હારા તિલક જેવા તો કામકે જ છે કે ઘેર ભૂંગળા યે ફૂંકાય અને અખતરીયાળા હાથી યે ઝુલે.”

કાકની આંખમાં અદેખાઈતો પાર ન રહ્યો. આ તિલક પાસે જાપન કોટી ટંકા! “ભલા ભગવાન! ત્હારે ઘેર શો અન્યાય!” મનમાં કાંકે બળડ્યો.

“હું?” ત્હેણે મ્હેડેથી કહ્યું.

“એમાં શું? તમ્હારા જેવા થોડા અહિયાં હોય તો પાંચ વર્ષમાં લખણૂટ ધન બેચું કરે.”

કાંકેના મ્હેડામાં પાણી આવ્યું. ક્યાં જયદેવ મહારાજની લુખખી ચાકરી ને ક્યાં ઉદા મ્હેતા જેવી કામદુધા ગાયની સેવા?

“અહિયાં તો તમ્હારા જેવાની જ જોટ છે. આ અમ્હારા દુર્ગપાલ શુભરી ગયો છે, ત્હંની જગ્યાયે કોઈ લાયક મળતું જ નથી.”

કાંકેનું મન પલળ્યું: આવો ધણી, આનું ધનાઢય શહેર, આની નોકરી; જાદગી સફલ કરવાનો અવસર તો આ જ દેખાયો. બીજી પહે લાટની રાજ્ય નીતિ—વિશ્વાસુ ત્રિભુ-

વનપાલ-મુંજલ મહેતા-પાટણના રાજ્યકર્તાઓમાં પોતાનું સ્થાન મેળવવાની મહત્વાકાંક્ષા: આ બધાં તંને યાદ આવ્યાં. ક્યાં પોતે આઠણ; ક્યાં ઉદો, મારવાડી, શ્રાવક. તે હરયો અને મોઢ્યો “મહારાજ ! શો અનુગ્રહ ? પણ મંડલેશ્વર મહારાજને ત્યાં મ્હારે કાંઈ ખોટ નથી.”

“અમ્હારું દુર્ભાગ્ય” મીઠું હસીને ઉદો એ કહ્યું “પણ આજે નહિ તો કાંઈ પણ વખતે. જરૂર પડે, તો ઉદો મહેતાને ત્યાં તમ્હારા શૈયને લાયક ચાકરી મલશે.”

“મહારાજ ! આ ઉપકાર ક્યારે વિસરીશ ?”

“ચાલો, હવે મ્હારે પ્રભુ દેવચંદ્રસૂરીને મળવા જવું હો. હું મઉછું ! રહવારે મળીશું.” કાકે હાથ જોડ્યા અને મનમાં બળડ્યો. “રહવારે તો શું પણ ચોરાશી લાખ અવતારમાં ભેગો નહિ થતો. આપણ !”

ઉદો ગયો; અને તિલક અને કાકે સવાની નૈયારી કરી.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

નહેમાં કાક છતીહાસક્રમ ઉંધો વાળવાની તક ગુમાવે છે.

થોડી વારે બન્ને જણા સતા, પણ કાકને ઉંધ આવી નહિ. એક દિવસમાં જ બનાવોની પરંપરા અનુભવી તંને, અને હવે કેમ છૂટાશે તંને વિચારે કરતાં તંને વખત અપાતાં બધાં ચાલ્યો ગયો.

મધરાત પહેલાંનાં ચોઘડીયાં વાગ્યાં. કાકે જ્યુ તો પાસે તીલક નીરાંતે ઊંઘતો હતો. ઘરમાં બધે શાન્તિ પ્રસરી રહી હતી. બહાર સુદ આરસની ચાંદની સીંછ પર અમૃતધારા કરી રહી હતી.

તે ઊઠ્યો, અને અપઞ્ચ કપડાં અને શસ્ત્ર સજી લીધાં; પાઘડી છોડી કમરે બાંધી; અને હાથમાં ડાંગ લીધી. તે ચોરની ચપલતાથી એક બે ચોરના વટાવી ઓશરીમાં આવ્યો. બે ચાર પાશ્વર્યા ફર સતા હતા તે ન જાગે એમ તંને

બારણું ઉઘાડ્યું. બહાર ચોગાનમાં ચાંદનીનો ઉજાસ હતો, એટલે તંની પેલી પાર જવું અધરું લાગ્યું; વિચારમાં તે થોડી વાર ઊભો રહ્યો. મ્હાડના મોટા દરવાજા આગળ પાંચ છ અનુચરો ઉઘતા હતા; હંમેશી રખેને કાંઈ જાગે તો તંને જોઈ બૂમ મારી ઉઠે એવી તંને બ્હીક લાગી.

તે અપાટાબધ દોડી એક થાંભલા પાછળ ભરાયો. કાંઈ હાલ્યું કે ચાલ્યું નહિ એટલે થોડીવારે તે ત્યાંથી નીકળી એક ઝાડ પાછળ ભરાયો. એટલામાં મ્હાડ નીચે સતેલા અનુચરો ઉડ્યા અને કાકના ગભરાટનો પાર રહ્યો નહિ.

બહાર મશાલો બળતી હતી, તંનેનો ઉજાસ ચોગાનમાં પડ્યો. કાકે ઝાડ પછાડી ઉભા રહી જ્યું. ઉદો મહેતા દેવચંદ્રસૂરીને મળી પાછા આવ્યા હતા. જો અત્યારે તે કાકની બજાર પૂછે, કે મશાલના અજવાળામાં તે તંને જોઈ જાય તો શું પરિણામ થાય તે વિચારે કાકનું હૃદય ધબકી ઉડ્યું. હોં પર હોં દબાવી તે ઊભો રહ્યો.

ઉદો મહેતા આવ્યા, એક નજર ચોગાન તરફ નાખી અને પોતાની મેડીયે ચાલ્યા ગયા. મશાલવાદાએ મશાલ હોલવી નાંખી. બધું પાછું શાન્ત થઈ ગયું. કાકના જીવમાં જીવ આવ્યો.

તે બનતી ત્વરાએ વસહિકા તરફની બીત તરફ ગયો. તે તરફ ઘરનો ભાગ નહોતો અને ત્યાં એક બહાર ગલીમાં પડતું ન્હાતું બારણું તંને સાંજે જ્યું હતું. તે બારણા પાસે ગયો, અને નિરાશ થઈ ગયો. બારણે મ્હાડું, ખંભાતી તાળું મારેલું હતું.

ઉદો મહેતાની ચોકસાઈને તે ગાળો દેવામાં રોકાયો હતો એટલામાં તંને કાને કાંઈ આવનારનાં પગલાંનો અવાજ પડ્યો. તે ચમક્યો, અને એક મ્હોટા લીમડાના યંત્રની પાછળ લપાયો.

આવનાર એક ઉંચી, કાળું લૂગડું પહેરેલી સ્ત્રી હતી; કાક ચાંદનીમાં માત્ર તંને સફેદ રંગ જ જોઈ શક્યો. તંને હાથમાં એક ન્હાની ચાળીમાં કાંઈ ખાવાનું હતું. તે આવી, અને જરા ધારતીથી આમ તેમ જોવા લાગી, કાકનો જીવ તાળવે જઈને ચોંટ્યો હતો. સ્થલ નિર્જન ભાસવાથી, તે સ્ત્રીએ પોતાની પાસેથી કુંચી કહાડી, તાળું ઉઘાડ્યું, અને તાળું સાથે લઈ

બહાર નીકળી, બહારની બાલુએથી બારણું વાસી દીધું.

કાંકને એ સ્ત્રી પાસેથી કુચી છીનવી લેવાનું મન થયું. પણ રખેને તે ચીસ પાડી આખું ઘર જગાડે એવે ધાકે તે મૂંગો જ રહ્યો. પણ જેવી પેલી સ્ત્રીનાં પગલાં સંભળાતાં બંધ રહ્યાં કે તે એક ખીલાડીની ઝડપથી ઝાડ પર ચઢી ગયો. તેની એક મોટી ડાળ ચોગાનની ભીત પરથી બહાર ઝુકતી હતી. એ પલમાં તે ડાળ થઇ કાંક ભીતને મથાળે પડેલો. તેને સદલાગ્યે ત્યાં ખીલા મારેલા નહોતા.

તેણે જોયું તો પેલી સ્ત્રી અપાસરાની ભીતમાં પણ એક નહાવું બારણું હવું તે ઉઘાડી અંદર જતી રહી હતી. કાંકે ભીત ઉપરથી નીચે ગલીમાં ભૂરકો માર્યો.

જેવા તેના પગ ભોંયપર ઝડપ્યા કે ભૂતની માફક એક માણસ રહ્યો ઉભો થયો. કાંક ચમક્યો; ડાંગ ઉગામી. પણ રહામા આવનારે કહ્યું:

“એ તો હું.”

“કાણુ સોમદત્ત. ઠીક. દામુ ઠોસા ?”

“અંદર છે.”

“વાર” કહી કાંકે ભીતને અટલીને સોમદત્તને ઉભો રાખ્યો; અને તેના ખભા પર ચઢી, અપાસરાની ભીત પર હાથ ટેકવી, તેણે કુદકો માર્યો, અને ભીતની ટોચે જઈને એઠો. અત્યાર સુધી બધું નિર્વિધને પાર પડ્યું હતું.

તેણે શ્વાસ ખાધો અને અપાસરાનો આ ભાગ જ્યાં ધર્મશાળા હતી ત્યાં જોયું. ત્યાં પણ બધું શાંત હતું; માત્ર પેલી સ્ત્રી પાણું જોયા વિના જતી હતી. તે મનમાં કુલાવા લાગ્યો. ઉદા મેળતા ગમે તેવા મુત્સદ્દી હોય છતાં તેણે તેને પણ મ્હાત કર્યા હતા. મલકાતે હૃદયે તેણે નીચે જોયું તો જે દેકાણે તે ઉભો હતો તેની નીચે થોડો કાલવ હોય એમ દેખાયું. ભીત પર ને ભીત પર ત્યાંથી આગળ ચાલી, એક નહાતી ઓરડી હતી તેના ઝાપરા પર પેલાં ઉતરી, પછી ભોંય પર ઉતરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

કાંક ધીમેથી પેલા ઝાપરા પર ઉતર્યો, તેના પગે લાગ્યે જ અવાજ કર્યો હશે છતાં. અંદરથી એક સવાલ આવ્યો “કાણુ એ ?”

અવાજ કોઈ ખાલાનો લાગ્યો. તેમાં સુમધુરતા હતી; છતાં કાંક ત્રાસથી ધ્રુજતો ઉભો રહ્યો.

“એ તો હું, મેટા !” નીમેથી જ પાછો જવાબ આવ્યો. કાંક રહમજોયો: પહેલા સવાલ કોઈએ તેને નહોતો પૂછ્યો, પણ પેલી સ્ત્રીને પૂછ્યો હતો. કાંક ધીમે ધીમે ઝાપરાની કારણે આવ્યો, અને ત્યાંથી નીચે ઉતર્યો. ઉતરતાં જરા ધખાકો થયો. તે ભીતની બાજુમાં થોડી વાર લપાઈ રહ્યો; પણ કોઈએ ધખાકો સંભળ્યો હોય એમ લાગ્યું નહિ. તે ઝપાટાબંધ જે તરફ આચીગ અને તેનો છોકરો ઉતર્યો હતા તે તરફ ચાલ્યો.

જતાં જતાં જ બારણામાં થઈને પેલી સ્ત્રી આવી હતી તે તરફ એણે જોયું. ત્યાં તાણું નહોતું, પણ માત્ર સાંકળ જ દીધેલી હતી. કાંકના હરખનો પાર રહ્યો નહિ. જો પેલી સ્ત્રી પાછી જાય તે પહેલાં દામુ ઠોસાને અને તેના ચાગાને તે લઈ આવે તો આ ઉધાકું બારણું ખપ લાગે, અને ભીત કુદાવવાની મહેનત મટે. નશીબ તેને સાનુકૂલતા કરી આપવું હતું.

કાંક ઝપાટાબંધ પેલી ઓરડી તરફ ગયો. દામુ ઠોસા પાકો હતો. તે બારણું અધઉધાકું રાખી અંદરથી સૂતા હતા. કાંકે ત્યાં જઈ જરાક બારણાને ધક્કો માર્યો. અંદરથી ઠોસાએ ખાંસી ખાધી. કાંક જરા થોભ્યો. ઠોસાએ ધીમેથી ઉઠી બારણું ઉધાડ્યું. ઠોસા, તેના ભત્રીજો આચીગ અને ચાંગો ત્રણ આ ઓરડામાં સૂતા હતા. બીજી ઓરડીમાં છોકરાની મા સૂતી હતી.

આચીગ નીરાંતે ઘોરતો હતો, એટલે દામુ ઠોસાએ ધીમેથી ચાગાને ઉપાડી લીધો અને બહાર લાવ્યો. છોકરો આઠ નવ વધ નો, સુંકમાર, અને સ્વસ્થવાન હતો; આ ઉમરે પણ તેના મોઝા પર તેજનો લખલખાટ હતો. શાન્તિથી તે ઊંઘતો હતો. ઠોસાએ થોડુંક આગળ ચાલી કાંકને ચાંગો આપી દીધી એટલે હાથ બદલી થવાથી છોકરો નંગી ઉઠ્યો. તે રખેને ચીસ પાડે એમ ધારી તેના મોઝા પર કાંકે હાથ મૂકવા ગયો.

પણ છોકરાએ ચીસ પાડી નહિ, તે ગભરાયો નહિ; તેનાં ઉંડાં, મોટાં નયનો કાંકને જોઈ રહ્યાં. ઠોસા આગળ આવ્યો.

“દીકરા! ગભરાતો નહિ મા, હો. એ તો હું જ લઈ જાઉં છું.”

“ક્યાં લઈ જાઓ છો?” તેણે ધીમેથી પૂછ્યું.

“ધૂધ કે, દીકરા! આપણે કાલે ત્યાં, હો.”

“પણ મ્હારે ત્યાં નથી જવું” છોકરાએ કહ્યું.

“કેમ! કાલે ત્હારાં માખાપ આવશે. હોંકે.”

ડોસાએ આશ્વાસન આપ્યું.

“મ્હારે હવે માખાપ કેવાં?”

ડોસો જોઈ રહ્યો; કાકે અન્યથામાં છોકરાને ભોંય પર પાડતો પાડતો રહી ગયો.

“કેમ?” ડોસાએ સાશ્વર્ય પૂછ્યું.

“મ્હોં તો સંસાર છોડ્યો છે.” છોકરાએ નિશ્ચલ અવાજે કહ્યું.

“કાંઈ ગાંડો થયો છે આ! હજી અવતાર લઈ સુખ તો દીકું નથી. ત્હને પરણીવીશ, ધરેણાં—”

“દાદા! મ્હારે એ વાસના શી?—હું તો વીતરંગ થવાનો” અભિમાનથી બાલકે કહ્યું.

આયંજીવનની પરમ ભાવનાનું આટલા બાલકને મુખે ઉચ્ચારણુ સાંભળી બન્ને જણા શરમાઈ ગયા.

આંગો ધગધગતો અંગારો હોય તેમ કાકે તેને છોડી દીધો. આવું પૂતળું તેણે આજે જ જોયું. તે આંખો ફાડી જોઈ રહ્યો. હામુ ડોસા પણ હિંમ્મૂઢ બની ગયા.

“તું ન રહ્યો દીકરા!” ડોસાએ કહ્યું.

“તું” ધેર તો ચાલ, પછી બધી વાત.”

“લઈ જઈને શું કરશો?” દયામણે અવાજ આંગણે કહ્યું.

“ધૂધ કે જઈ સાધુ થાઉં તેના કરતાં ખંભાત શું જોઈ? યુરુદેવ જેવા ત્યાં દીક્ષા દેનાર મળવાના હતા?”

કાક આ છોકરાને જોઈ રહ્યો. તેની કાન્તિ, તેની આંખ, તેનાં વાક્યોથી કાકના હૃદયમાં પૂન્યતાનો ભાવ થયો. તેને લાગ્યું કે પોતે, ડોસો અદ્ય હતા; આ છોકરો અદ્યૂત હતો; પોતે તેને વૈરાગ્ય-જીવનમાંથી લઈ જઈ મહા પાપ કરવાની તૈયારી કરતો હતો.

“ડોસા! શું જુવો છો?” કાકે કહ્યું.

“આને લઈ જઈ શું કરશો? એ સાધુ જ થવા જનમ્યો છે.”

“હાય! હાય!” હામુ ડોસાએ કહ્યું. તેની આંખમાં આસુ આવ્યાં.

“દાદા! મ્હને અહિંયાં જ રહેવા દો” છોકરાએ આજીજી કરી.

“પણ પરમ દહાડે તો ત્હને મુંડશે.”

“પછી હું જગતનો ઉદ્ધાર કરીશ કેની?”

નિર્દોષતાથી છોકરાએ તેના મનમાં યુરુએ ઠસાવેલો સંકેપ બહાર કહાડ્યો. એ પલ ત્રણે જણ મૂગા મૂગા બોલા રહ્યા.

છોકરાની શ્રદ્ધા દૈવી હતી. તે શ્રદ્ધાએ બન્નેને મ્હાત કર્યાં.

“ડોસા! બધી મહેનત નિરર્થક છે. આને ઉપાડી જવામાં માલ નથી” કાકે કહ્યું.

“અરે ભગવાન! મ્હને પણ એમ જ લાગે છે” કપાલ ફૂટી હામુએ કહ્યું.

“અ-મ્હારું બગડવાનું બેઠું છે.”

“ત્યારે હવે હું જઈને સૂઈ જાઉં?”

કાકે ડોકું ધ્રુણાવી હા કહી. ડોસાએ કહ્યું

“દીકરા! આ ભૂદેવ છે. એને પગે તો લાગ.”

છોકરો પગે લાગ્યો; કાકે કહ્યું “સોમનાથ ભગવાન ત્હારું સારું કરે.”

જાણ્યાં અજાણ્યાં કાકની આંખમાં પાણી આવ્યાં.

છોકરો ગયો, અને ડોસાએ પણ કાકનો અશ્રુસંહિત ઉપકાર માની રજા લીધી. કાક એકલો બોલો રહ્યો. તેની બધી મહેનત નિષ્ફલ ગઈ.

તે આ વખતે જાણ્યો નહોતો કે ભવિષ્યમાં કેવે પ્રસંગે આ બાલકને તે ફરી મળવાનો છે; તેની નિષ્ફલતાને પરિણામે યુગરાતના ઇતિહાસમાં શા શા ફેરફારો થવાના છે.

એ જાણ્યોતો હોત તો શું કરત? તે તો માત્ર પોતાની અગવડનો જ વિચાર કરી, હોહ કરી બારણા તરફ વળ્યો.

મકરણુ ૧૮ મું.

જહમાં કાક ખાલી હાથે પાછા નથી ફરતો.

કાકના મનમાં હવે વિચાર માત્ર દરિયા વાટે ખંભાત છોડવાનો જ રહ્યો હતો. તેથી જલ-દીથી બારણા વાટે બહાર નીકળી જવા તે બારણા તરફ ચાલ્યો.

તેણું મન કચવાઈ ગયું હતું; અને તેને એ કેદ પકડાવાની ધારતી નહિ હોત તો જરૂર પોતાનો કચવાટ શમાવા એ એ ચાર

જણને જમપૂરી પહોંચાડત. પણ તેના હાથમાં ખતીય હતો ત્યાં સુધી ઉદા મહેતાની તે બરાબર ખબર લઈ શકશે એમ તેને ખાતરી હતી.

પણ તે બારણા સુધી પહોંચે તે પહેલાં જ ઝોરડીમાં પેલી સ્ત્રી પેડી હતી ત્યાં તે આવ્યો. અપાટળાં જતાં પણ એક લાકડાની જાળીમાંથી આવતા સ્વરે તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું. સ્વર, જણે “કાણુ એ ?” પૂછ્યું હતું. તેનો હતો; પણ તેમાં સંસ્કારિતા, મૃદુતા, દુઃખમયતા, મરતાંના પ્રાણ થંભાવે એવી હતી. શબ્દો પણ તેવા જ આકર્ષક હતા; અને તેનું ઉચ્ચારણ જરા પરદેશી જેવું લાગતું.

“માતા! માતા! તે મહેને જન્મ આપ્યો પણ તું મહેને જાણતી નથી. હું શ્રાવકને પરણ્યું ?” દરેક શબ્દ પર ભાર દેતાં તે બાલા બોલતી સંભળાઈ “હું-હું! કવિકુલ શિરોમણિની આત્મજા-હું એનું પાણિગ્રહણ કર ?”

“એ કાણુ છે તેનું તને જ્ઞાન છે ? મૂખ ?” તેને પરણી શી પદવી પામશે તેનો કાંઈ તેને ખ્યાલ છે ?” આ શબ્દોએ છોકરીના શબ્દોમાં ઘી હોમ્યું; તેનો સ્વર કોપમાં ધ્રુણ ઉઠ્યો; તેના રણકારમાં ગર્વની ગર્જના તો પહેલેથી જ હતી.

“એ કાણુ છે? બહે, દુનિયાનો માલીક હોય. મહારે મન કાણુ છે? કહું? મહારા પાદ પૂજવાનો પણ તે અધિકારી નથી. મા! મા! સુદૃઢ વાયરપતિની અધોગતિ થઈ છતાં મહારા ઉદાર થયો નહિ; કે, તું આજે શ્રાવક બની ગઈ છે, આજે શ્રાવક સાથે મહેને પરણાવવા તૈયાર થઈ છે? અને શી પદવીની લાલચે? કવિકુલ શિરોમણિ જેવાની છોકરી-મહારે મન, મહારાજાધિરાજનો હિસાબ નથી; તો મહારા આજકાલના ધનાઢ્યનો શો હિસાબ ?” સ્વર ઉચ્ચો થતો, નીચો થતો; તેમાં પ્રતાપ હતો, -સંસ્કાર હતો; કાંક બધું ભૂલી, મૃદુ જેવા સાંભળી રહ્યો. તેણે કવિકુલ શિરોમણિ સુદૃઢ વાયરપતિનું નામ સાંભળ્યું હતું. કહું દેવના વખતમાં તે કાશ્મીરથી પાટણમાં આવ્યા હતા, ત્યાં જ ધર કરી રહ્યા હતા; અને એ એક વર્ષ પર મરણ પામ્યા હતા. તેની છોકરી અહિયાં ?

“મહેને ! તું તો બહુ જાણી છે.”

“હા ! મહેને મહારા બાપનું, મહારા વણનું, મહારા ધર્મનું અભિમાન છે” ગર્વથી છોક-

રીએ કહ્યું. કાંકતું લોહી પણ આ અભિમાન જોઈ ઉછળી આવ્યું.

“એ તું ગાંડી છે. એના જેવા ધણી કયાં મળવાનો હતો ?”

“સુષિતા સર્જન કાલથી પુનિત એવું બ્રહ્મ-નિષ્ઠ વેદમૂર્તિ એવું લોહી હું કલંકિત કરે ? આ ભવે ને પરભવે ચાંચલ થઈ રહું ? તેના કરતાં કુંવારી મરણ તે શું ખોટું ? સરસ્વતી રહી-ગાળી રહી; તો મહેને રહેતાં શું પાપ ?”

“તેમ નહિ રહેવાય ?”

“કેમ ? બધા મહારા જેવા શીરા સાથે શ્રાવક થતા હશે ?”

“નહિ માને તો પરમ કિવસે મહારાજ દીક્ષા અપાવશે” માએ કહ્યું. કાંકને કુંવારી આવી.

“મહારી ને મહારા મહારાજની શી મગ-દર છે ?”

“તું શું કરશે ?” માએ પૂછ્યું.

“ત્રિપુરારિએ દાંત આપ્યા છે. ધર્મબ્રજ થતા પહેલાં જીભ કરડતાં નહિ આવડે ?” છોકરીએ તિરસ્કારથી કહ્યું.

“મજરી ! જીવ આપવો એ કહેવું રહેલું છે, કરવું કપરું છે.” માએ કહ્યું. “મજરી ! શું સુમધુર નામ !” કાંક બળડ્યો.

“ગતાયુગતમુંથ નાનુશોચન્તિ પશ્ચિન્તા : ૧”

છોકરીએ તિરસ્કારથી જવાબ દીધો. કાંક બાલપણમાં પડિત મામાની પાસે નામનું જ સંસ્કૃત શિખ્યો હતો છતાં આનો અર્થ સહ મજ શક્યો “જો હજી વિચાર કર ! મહારાજ જાતે કાલે આવશે.”

“કહેને કે તરફી નહિ છે.”

“કેમ ?”

“નહિ તો એને જોઈ મહારી આંખો અપ-વિત્ર થશે.”

“મહારા ગર્વનો પાર જ નથી” માએ કહ્યું.

“મહારી અધોગતિનાયે પાર નથી રહ્યો; એટલે તેને એમ જ લાગે તો,” દીકરીએ કહ્યું “તું હવે સાધ્વી થઈ જા કે જીનશાસનનો ઉદ્ધાર થાય” તિરસ્કારથી તેણે ઉમેયું.

“તું આવો આડંબર કયાં સુધી રાખે છે તે હું જોઈશને. આજે તેને ત્રણ દહાડાનો અપવાસ લગાવ્યો તેથી આટલું જોર આવ્યું છે કે ?”

“ત્રણ શું-ત્રણ યુગના અપવાસ કરાવની. બ્રાહ્મણ છું; અને બ્રાહ્મણ રહેવાની.”

“હીક છો. કાલે આવીશ.”

છોકરીએ જવાબ ન નહિ આપ્યો.

“વિચાર કરી મૂકજે, ક્યાં તો લમ કે ક્યાં તો દીક્ષા. બીજો છૂટકો નથી.”

છોકરી માત્ર તિરસ્કારભર્યું હસી તે જ કાકને સંભળાયું, અને માતૃયાત્રી નીકળી તેનાં પગલાં સંભળાયાં. તે બહાર આવી, બારણાની સાંકળ ઉઘાડી, ગલીમાં નીકળી અને બહારથી તાણું વાસ્તું.

કાકના કાનમાં છોકરીના સ્વર, તેના શબ્દો, તેની સંસ્કારમય ભાષા, તેની ધર્મ-પરાયણતા રમી રહ્યાં. પોતે પણ આત્મણ હતો; આત્મણ કન્યા પર જુલમ જુલમો હતો. એક પલમાં આ વિચારો ઉપરાણાપરી તેને આંખો. હાડાપણ, બ્લોક, બધાને દૂર ડેલી તે ઝોરડી તરફ વળ્યો, બારણું ઉઘાડ્યું, અને અંદર પેટો.

ઝોરડામાં એક નહોતો દીવો બળતો હતો. તેનો અંખિ પ્રકાશ માત્ર એક જ ખુણે અજવાળું પાડતો હતો. ત્યાં એક મેલી, ગંદી પથારી પર સુવાની નૈયારી કરતી એક હાથ લોચ પર મૂકી, બીજો હાથે કેશ સમારતી પેલી છોકરી બેઠી હતી.

કાકની આંખે અંધારાં આંખ્યાં; આતું સૌંદર્ય તેણે કદી જોયું નહોતું કે કદ્યું નહોતું. મ્હોડાની કુમાશ પરથી તે બાલાની ઉમર સત્તર અઠાસ વર્ષની લાગતી હતી. તેણું શરીર ઉંચું, ભરેલું, પૂણું કલાએ પામવાની આગાહી આપતું હતું. તેનો રંગ રક્તિક સરખો શ્વેત અને શુદ્ધ, લાટ કે ગૂંજરાતની રમણીઓમાં કાકે કદી જોયો નહોતો; અને તે આ બાલાને કાશ્મીરી પિતાનો વારસો હશે એમ તેને લાગ્યું. તેના મ્હોડાની અપૂર્વ રેખાઓ; તેના પ્રગુલ્લ નયનની દુઃખમય છતાં પ્રતાપી ભભક; તેના હોઠ અને નાકનો ગવિંદ મરોડ-તેલા વ્યક્તિત્વને અપ્રતિમ મોહકતાએ મદતો હતો. તેનાં અંગે અંગ ખીલેલાં હતાં, સૌંદર્યપૂર્ણ હતાં, કોઈ અદ્ભુત શિલ્પીની દેવી કલાના પરિણામ લાગતાં. વિધિ-એ અનૂપમ સૌંદર્યની રસમૂર્તિ પેદા ફૂકરી હોય એવી લાગતી આ બાલાને જોઈ કાકે સ્તબ્ધ થઈ ગયો.

કાકને આવતો જોઈ બાલાએ ગર્વમાં માથું ઉંચું કરી, કપાલે કરચલી પાડી માત્ર અભિ-મનભર્યાં નયનતેજથી જ સવાલ કયો.

“ગભરાશો નહિ.” થોડી વારે આ મૂળા પ્રશ્નનો જવાબ કાકે દીધો “તમ્હને છોડવવા હું આંખો છું” બાલાએ જરા તિરસ્કારથી કાકને નમસ્કાર નીહાળ્યો અને પૂછ્યું “કાણુ છો ?”

“હું જયસિંહદેવ મહારાજનો ભટ્ટ છું; ત્રિભુવનપાલ મંડલિશ્વરનો મિત્ર છું; લાટનો આત્મણ છું. આ વખતે વાત કરવાનો નથી; હમણું કોઈ આવી પહોંચશે. મ્હેં તમ્હારી વાત હમણું જ સાંભળી. તમ્હારે માથે અમૂમતા દુઃખમાંથી બચતું હોય તો ઉઠો-કાલે સત્તરે હું તમ્હને અંભાત બહાર લઈ જઈશ” કાકે ઉતાવળથી બોલ્યો.

બાલાની આંખમાંથી અભિમાન જરાક ઓછું થયું. “ક્યાં લઈ જશો ?” તેણે ધીમેથી પૂછ્યું.

“જ્યાં કહેશે ત્યાં. હમણું આ કારામલ-માંથી તો છૂટો.”

એક પલ તેણે જોયા કયું. કાકે પર વિશ્વાસ રાખવો કે કેમ તેણે તે વિચાર કરતી હતી. તે કાંઈક નિશ્ચય પર આવી.

“તમ્હે આત્મણ છો ?” તેણે ફરીથી પૂછ્યું.

“હા. તમ્હને અવિશ્વાસ આવે તે સ્વાભા-વિક છે; પણ ગામત્રીમાતા” — કહી કાકે શપથ લેવા જતો હતો.

“ના, ના. તમ્હારું વચન ખસ છે” કહી તે ઉભી થઈ.

ઉભા થતાં તેના પગ ધૂળ્યા. ત્રણ દિવસના અપવાસ પછી તેનામાં ઉભા રહેવાની પણ શક્તિ હતી નહિ; પણ તે હોઠ દાખી ઉઠી અને લૂગડું બરાબર કયું. કાકે તેની ઉચાઈ અને કોડીની ભવ્યતા જોઈ રહ્યો.

“પણ બહાર કેમ નીકળીશું ?” તેણે પૂછ્યું.

“હું તો ભીત ઝાલંગી આ છાપરા પરથી આંખો. એ જ રસ્તે પાછો જઈશું. પકડાઈએ તો ચાર્યાં જઈએ.” કહી કાકે બહાર નીકળી આસ-પાસ જોયું અને ત્યાં કોઈ દેખાયું નહિ એટલે તેણે મંજરીને બહાર બોલાવી. તે ઝોરડીની બાજુએ ગયો. આગલ આવેલા મોલને તેણે કદીને પકડ્યો અને હાથવતે તણાઈ ઉપર ગયો. પછી છાપરાપર આડ સંધ, તેણે નીચાં નમી મંજરીને હાથ આપ્યો અને ઉંચી ખેંચી લીધી.

“જરા નીચાં નમી ચાલો કે હેઠલથી કોઈ જૂલે નહિ” કાકે મંજરીના કાનમાં કહ્યું.

અપાટાળ'ધ તેઓ ભીતને મથાલે આવી પહોંચ્યાં.
“હવે કેમ કરીશું?” કાંક બોલ્યો “તમ્હા-
રાથી આટલો ભૂરૂકો નહિં મરાય?”

મંન્રીએ ડાકું ધુણાવ્યું. છુટકારાની
આશાથી તેની આંખો પણ ચમકતી હતી.
“હીક” કાંકે કહ્યું. “પાછળથી ત્હારે કાંટે
વળગી જાઓ. મંન્રીએ તેમ કયું”. છુટા
થવાની હોસે તે પણ કહેતાવાર તરત તે
પ્રમાણે કરતી હતી. “હા એમ જ જરા હાથ

જે એ જણ પર તેઓ પડ્યા હતા તે પણ
એકદમ તેના તરફ આવ્યા.

કાંકની ઈંદ્રિયો અને તેની બુદ્ધિ અણીની
વખતે ચાર ગણ કામ કરતી. તેણે એ નવા
માણસોની રહાસુ જોયું અને સ્થિતિ રહમજી
ગયો. એક તીલક હતો, બીજો સોમદત્ત હતો.
તે સોમદત્તને ઘેર સાંજના ગયો, ત્યારે તીલક
હર્યો હતો તે હવે તેને રહમજીયું. તીલકને
કાંઈ વેડેમ પડ્યો હશે, અને કાંક નહાસવા માંજે

એક ધળાકા સંભળાયો.

રહેને આપો. હવે તમ્હારા પગની આંટી
બેરવો. જરા સખત. હિંમત રાખો. સોમ-
નાથ ભગવાનનું નામ સંભારો. જય સોમનાથ”
નીચે શાસે કહી કાંકે મંન્રી સહિત નીચે
અપલાવ્યું.

એ એ જણ નીચે આવ્યાં તો સહીસલામત,
પણ બીજાં કાંઈ એ જણની ઉપર પડ્યાં.
મંન્રીના હાથ કાંકે છોડી દીધા, અને થાક
અને દુઃખની મારી અસકત થયેલી બિચારી
સુકોમલ આલા બેલાન બની ધરણીયે ઢલી.

છે, કે આંગાને નહસાડવા માંજે
છે એમ ક્યાસ કહ્યો હશે. કાંકને ખાની થઈ કે તે ઉઠ્યો
ત્યારે તીલક ખાડું ખાડું જ
ઉઠ્યો હશે, અને તેની પાછળ
ભાલ કહાડતો તે અહિંયાં સોમ-
દત્તને મળ્યો હશે. તે જ પહે
સ્થિતિ કેવી ગંભીર હતી તેનો
તેને ખ્યાલ આવ્યો. એકે ગમ
ઉદા મ્હેતાનું ઘર, એકે ગમ
અપાસરાની ધર્મશાળા; જો
તાલક એક જુમ મારે તો આખું
ગામ બંધું થઈ જાય અને
છુટકારાને બદલે મોત મળે.
લાંબો વિચાર કરવાનો વખત
નહોતો એટલે, કાંકે કતવ્ય જ
આરંભ્યું.

ઉપરથી કાણ પડ્યું તેનો
નિર્ણય કરવા તીલક પાસે
આવવા જતો હતો; કાંકે હરે
એમ ધારી તેણે હાથ લંબા
વ્યા હતા-પણ એટલામાં વાધન
જવાી તરાપ મારી કાંકે તેન
પર તૂટી પડ્યો. અચાનક હુમલે
થતાં તાલક જરા પાછો ખસ્યે
-તે અપાસરાની ભીતની પાં
હડ્યો. કાંકે તેના પર ફેલો. જો

જોતામાં તેનું માથું એ હાથે પકડ્યું. બી
સાથે જોરથી અકાર્યું. રાત્રિની શાન્તિમાં એ
ધળાકા સંભળાયો ન સંભળાયો; અને તે
હાથમાંથી બેલાન થયેલો તીલક સખવ
બોંધ પર પડ્યો.

“ચાલ ઉઠ સોમદત્ત! ભૂતીયા ઓવાં
નહિં તો હમણા કાંઈ બીજો આવશે.”

“પણ હામુ કાંકો—”

“અંદર. ત્હારો આંગે પોતે જ ના પ

૬૬ અને મંત્રી, જુઓ મર: ૫૮

કાક અને નાચક ત્રિજીવનપાત્ર એક ખીજને વગાડી પડ્યા. જુઓ પ્રશ્ન : ૬૦

છે. ત્હને સાધુ થવું છે. બહુ રહમળવ્યો. ચાલ હવે રસ્તો બતાવ.”

“સૌમદત્ત આગળ થયો; અને બેભાન પડેલી મંન્ગરીને હાથમાં ઉંચકી કાઢે ત્હની પાછળ પાછળ ચાલવા માંડ્યું. “બિચારો છપ્પનકોટીનો ધણી! એ બધું વાપરશે કાણુ?” કાંકે તિલકે તરફ જોઇ મનમાં બબડ્યો.

રખે કોઇ જોઇ નય, કોઇ પકડી પાડે તેવી બહીકે કાંકે ચારે તરફ જોઇ ચાલતો હતો. પણ પોતાની શક્તિના અભિમાનને લીધે કે પોતે જ કાંકને પકડી જશ ખાઈ જવા, તિલકે તે નાકો ત્હની કોઈને ખખર આપી ન્હોતી, એટલે કાંકે નિર્વિઘ્ને ભૂતીયા ઓવારે આવ્યો.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

ખંભાતના અખાતમાં.

કાંકે ઓવારે આવ્યો ત્યારે ખતીબને ત્યાં દીઠો નહિ.

“ચોલો ખતીબ ક્યાં ગયો?” ત્હણે સખ્તાર્થથી સૌમદત્તને પૂછ્યું.

“તે કાણુ જાણે ક્યાંનો ક્યાં ભાગી ગયો. તમ્હે એને ઘર પાછળ કોડમાં સવાડ્યો હતો. એ તો યવનની જાત.”

કાંકને ધારકો પડ્યો કે ખતીબ ગયો તે પણ ઉદા મ્હેતાનો જ પ્રભાવ હોવો જોઈએ. ત્હણે નીસાસો નાંખ્યો. આટલી આટલી મહેનત કરી છતાંયે ખતીબ હાથમાંથી છટકી ગયો; અને જે કારણસર તે ખંભાત આવ્યો હતો તે પાર પાડી શક્યો નહિ. ખંભાત પાછું જવું એ બને એવું ન્હોતું એટલે ત્હણે ગમે તેમ મન વાળ્યું; અને પોતાના હાથમાં રહેલી રમણીના વિચાર કરવા માંડ્યો.

સૌમદત્તે ઢોડી તૈયાર રખાવી હતી, ત્હમાં કાંકે મંન્ગરીને લઈને ખેડો, સૌમદત્તને આભાર માન્યો, અને એ ખલાસીઓ હતા ત્હને જલદીથી ઢોડી હંકારવાનો હુકમ કર્યો. ત્હણે મંન્ગરીનું માથું પોતાના ખોળામાં રાખ્યું; અને છેલ્લા કિવસના અનુભવોની યાદ કરવા ખેડો. તે કિવસે સૂર્યોદય પછી ત્હણે કરેલાં પરાક્રમે જોઈ ત્હની પોતાની છાતી હ્રોત ઉંચી આવી; અને રહવાર પડશે ત્યારે

ઉદા મ્હેતા કેમ કેમ કૂદશે ત્હનો વિચાર આવતાં ત્હના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ.

એટલામાં અખાતના શીતળ સીકરોની શાન્તિથી ધીમે ધીમે મંન્ગરીમાં ચેતન આવ્યું. ભાન આવતાં તે ટટાર થઈ ખેડી થઈ ગઈ, અને ચારે તરફ વિરમય પામી જોવા લાગી.

“આખરે તમ્હે છૂટ્યાં” કાંકે કહ્યું.

“હા. હવે ક્યાં લઈ જાઓ છો?”

“હમણાં તો જેમ બને તેમ દૂર ન્હારી જઈએ. પછી દિશાનો વિચાર કરીશું. તમ્હારાં સગાં-હાલાં કોઇ નથી?”

“ના. બાપ સ્વર્ગે ગયા, મા તો વેરણુ થઇ. સગામાં રહ્યા મ્હારા માના બાપ. તે તો ભુનાગઢમાં રહે છે.”

“ત્યાં હાલ જવાય એમ નથી” કાંકે કહ્યું. “કેમ?”

“ભુનાગઢના રાને જયસિંહદેવ મહારાજ સાથે વિગ્રહ ચાલે છે.”

મંન્ગરીએ નીસાસો મૂક્યો. “પાટણમાં કોઈ તમ્હારું નથી?”

બાલાએ ડોકું ધુણાવ્યું ને પૂછ્યું “ગળનન પડિતને ઓલખો છો?”

“હા.” કાંકે કહ્યું. “નામ સાંભળ્યું છે. તેમ્હનાં સ્ત્રી કાશ્મીરાયાનાં બંધનપણી થાય છે.”

“કાશ્મીરાયા તે કાણુ-પ્રસન્નકુંવરી.”

“હા. તે જ. મ્હારા મંડલેશ્વરનાં પટરાણી.”

“મ્હને ગળનન પડિત પાસે લઈ જાઓ. મ્હારા પિતા ત્હના મિત્ર હતા.”

“વારું પણ તમ્હે હવે સૂઈ જશો? માથા નીચે શું ન્હારી પાઘડી આપું!” કહી કાંકે પાઘડી કેડે બાંધી હતી તે ઉકેલી મંન્ગરીને ઉશીકું કરી આપ્યું.

થોડી વારમાં મંન્ગરી ઉંઘી ગઈ; અને કાંકે ત્હને જોઈ રહ્યો. સ્થલ રમણીય હતું, પવનની હલેરો આવતી હતી, નીચે તરંગો નાચતાં હતાં, ઉપર વ્યોમમાં વિહરતું નક્ષત્રમંડળ આંખ મીંચામણી કરતું હતું. રસ અને ભાવથી અગ્ન કાંકેનું હૃદય આનન્દિત બન્યું. પગ આગળ રંભાને ભૂલાવે એવી રમણી સતી હતી. યુદ્ધ-પ્રસંગોમાં જીવન ગાળ્યું હતું એટલે કાંકેથી સંસારના હલાવા લેવાયા ન્હોતા; ધરડી મા સિવાય કોઈ સ્ત્રીના પ્રસંગ પડ્યો ન્હોતો; કોઈ નવયૌવાનાને નીરાંતે નિહાળી ન્હોતી. અત્યારે શાન્ત કૌમુદીના નિર્મલા, રૂપેરી, પ્રકાશમાં મંન્ગરીને તે નીરખી રહ્યો.

કોઈ લાવણ્યમયી બાલાને નિહાળવી એ પુરુષ-જીવનનો મ્હોટામાં મ્હોટો લ્હોનો છે. કાંકને અત્યારે તેમ જ લાગ્યું. ચંદ્રમાના અમીસિચનથી રસમય બનેલું લેખું મન મંજરીના અંગે અંગમાં નવસૂદિના અનુપમ બેદો જોઈ રહ્યું; તેના શરીરની દેખાતી, અણુદેખાતી છટાભરી રેખાઓમાં અણુદીકેલી કાવ્ય-મયતા શોધી રહ્યું. મંજરીના મુખ પર ન સ્હમજાય એવી રસિકતા હતી; તેના માથાના મરોડમાં ન વણુવાય એવી છટા હતી; તેનાં ભવાંની ભવ્ય કમાનોમાં ન સ્હેવાય એવાં કામબાણુનું સંધાન હતું. આ બધાં કાંકે જોયાં. અપૂર્વ અંગ-લાલિત્યના નિરીક્ષણથી હૃદયમાં પેદા થતા મમ્ભેદક સંગીતના, કાને ન સંભળાય એવા તાનમાં લેખું મન લીન થયું; નાગની માફક ડોલવા લાગ્યું. મન શોહિનીએ ચળાવ્યા દેવ ને દાનવ, તેના આગળ બિચારા કાંકનો શો હિસાબ! ચંદ્ર કિરણો, તરંગોની પરંપરા, પવનની લહરીઓ તેમહતી હોડી, બધાં નર્તન કરી રહ્યાં હતાં. છતાં કાંકનું હૃદય સતેલી મંજરીના વાળની લટ જેમ નાચતી તેમ જ નાચતું.

થોડીવારે કાંક પણુ ઉઘી ગયો. તે જાગ્યો ત્યારે સૂર્યોદય થવાની તૈયારી હતી; અને મંજરી હોડીની એક બાજુએ હાથ પાણીમાં લટકતો રાખી પ્હોંચ્યા વતે પાણી કાપતી હતી. સૂર્યના કાવ્યમયતા વિનાના પ્રકાશમાં કાંકને મંજરી રાતથી જુદી લાગી. રાતનાં સ્વપ્ન-સુંદરીનું જે અનુપમ સૌંદર્ય લાગતું હતું તે ક્વિસે, વિકસતા યૌવનમાં મહાલતી લક્ષ્મીની અદ્ભૂત તેજસ્વિતા દેખાઈ. રાતે તે રસસિખરની ટાંચપરથી જોતો હતો; અત્યારે પૂજ્ય ભાવના પાતાલમાંથી જોવા લાગ્યો. તે જાણ્યો અને તેને જોઈ મંજરી જરા હસી. તેના હાસ્યમાં મીઠાસ હતી; પણુ સાથે સત્તાધિકારી સામ્રાજીનો ગર્વ પણુ હતો. કાંકે હોડી કીનારે રખાતી અને બન્ને જણુ ભિતર્યાં.

“આપણે ક્યાં જઈએ છીએ?”

“મહારો વિચાર સાંપરમતી વાટે કળ્યાવતી જવાનો છે. મહારા મહારાજ ત્યાં છે. તે વાટ જોતા હશે.”

“કેટલા દિવસ લાગશે?”

“છ સાત દિવસ થશે. બધે યુદ્ધની તૈયારી ચાલે છે. અને હું જ આમ રખાયા કરું તે કેમ ચાલે.”

મંજરીએ જવાબ દીધો નહિ.

“હું તમને કળ્યાવતીમાં મૂકી મહારાજ પાસે જઈશ.”

“પછી?”

“કાણે પતશે એટલે હું પાછો આવી તમને પાટણુ લઈ જઈશ. નહિ તો કોઈની સાથે ગળનન પડિતને કહાવીશ કે તમને આવીને લઈ જાય. એટલામાં કીનારાથી થોડે દૂર આવેલું મહાદેવનું એક ખંડીયેર થઈ રહેલું મંદિર તેને દેખાયું. તેની બાજુમાં એક ગાય ચરતી હતી.

“ઉભાં રહો. હું તપાસ કરી આવું. કોઈ હોય તો કાંઈ દૂધ બુધની ગોડવણુ કરું.”

“ચાલો હું પણુ આવું.” કહી ગર્વથી ડગલાં ધરતી, વનદેવી સમી મંજરી સાથે સાથે મંદિરમાં આવી. ત્યાં એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણુ રહેતો હતો, તેણે એ બન્નેને માટે દૂધ અને રાંધવાની સોઈ આપ્યા.

“હું રાંધીશ તે તમને ખપશે?”

“હા. તમને પણુ બ્રાહ્મણુ જ હો ને.” જરા હસતાં કાંકે કહ્યું. જવાબમાં મંજરી તિરસ્કારની નજરે જોઈ રહી. બ્રાહ્મણુની ગત જણ્યા વિના તેના હાથનું ખાવા તૈયાર થવું તે તેને હલકાપણુની નિશાની લાગી. “તમહારો વેદ કયો?”

“ઋગ્વેદ.”

“શાખા?”

“શાકલ શાખા.”

મંજરી જરા હસી અને ન્હાવા ગઈ. તે ન્હાઈને આવી ત્યારે કાંક લાકડાં વીણી લાગ્યો હતો. ન્હાઈને મંજરી પાછી આવી ત્યારે મંદિરને બાંગેલે એટલે ઉભા રહી સાગરને મળતી સાંપરમતિનો પ્રવાહ જોઈ રહી. તેના મ્હોડા પર ઉલ્લાસ પ્રસરી રહ્યો હતો.

“કાંક બટલો! જૂઓ.” ઉત્સાહથી તે બોલી. આટલા વખતમાં ઉત્સાહ તેણે અત્યાં જ બતાવ્યો હતો.

“શું સુંદર! મહારા પિતા અત્યારે હોય તો કેવા ગાંડા થઈ જાય?”

“કેમ?” ગાંડા થવા જેવું શું હતું તેની સ્હમજ નહિ પડવાથી કાંકે પૂછ્યું.

“જૂઓની. સરિતા શું વહે છે? પુરૂરવાનો બ્રમ કેવો ખરો લાગે છે?” કહી તેના સંસ્કારી, કાયલ સમા સ્વરથી તે બોલી.

“તરંગચ્રંગા ક્ષુભિતવિહગબેળિરસના,
વિકર્ષન્તી કેન” ૧

કાવ્ય અને સંલિસૌદ્યને એકરૂપ અનુભવવાથી ઉછળેલા ઉદ્વેગસવાળી તેની ચમકતી આંખો કાંક પર પડી. કાંક જરા મૂઠ જોવા તેની રહાસુ જોઈ રહ્યો હતો. સંલિસૌદ્ય કે કાવ્યનો અભ્યાસ કરવાનો અવકાશ તેના જીવનમાં નહોતો; નિત્ય-કર્મમાં જરૂર પડે તે ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષા તે નામની જ બાળ્યુતો હતો; એટલે મંજરી શું કહેવા માગતી હતી તેનો માત્ર ખ્યાલ જ આવ્યા શિવાય બીજી કાંઈ સમજ પડી નહીં.

મંજરી તેની અજ્ઞાનતા પામી ગઈ; તેના ઝોંપર પથરાયેલા ઉદ્વેગસ પર સખ્તાઈનું વાદળ આવ્યું; તેના હોઠ, તેનું નાક તિરસ્કારમાં મરડાયા.

“તમ્હેને સંસ્કૃત નથી આવડતું?” ડાહ્યો એવી ટાઢાશથી તેણે પૂછ્યું.

કાંક શરમાઈ નીચું જોઈ રહ્યો; મુંઝવે અને ઉદ્વેગની ક્ષોડીએ પોતે મ્હંજ્યા હતો તે વીસરી ગયો; અદ્વૈતા અનુભવી; પોતાની ભૂખર્ષિ માટે શરમીન્દો થઈ ગયો.

“હાટમાં આઠાણો બાળ્યુતા નથી?”

“બાળ્યુત બાળ્યુ છે. હું તો યુદ્ધોમાં જ ઉછર્યો છું.”

“વાર.” બાળ્યુ પોતે ઉચ્ચ ભૂમિકાની હોય તેમ અસ્પર્શતાથી જરા ટંકાર થતાં મંજરીએ કહ્યું “તમ્હે નાહી આવો. હું રાંધી મૂકું.”

કાંકના સ્વમાનના કચરાઈને ચૂરા થઈ ગયા હતા; અને તે નદીએ ગયો ત્યારે રડવા જોવા થઈ ગયો હતો. આ બાલાએ તેને સ્પષ્ટ રીતે દેખાડ્યું હતું કે તે ગમે તેવા શૂરવીર હોય, મુત્સદ્દી હોય તો પણ અદ્વૈત, અને અસંસ્કારી હતો. તેણે આસપાસ જોયું, પણ કાદવવાળી તોફાની નદી, છૂટાંછવાયાં ઝાડ, અને ઉડતાં ઘોળાં પક્ષિઓ શિવાય કાંઈ જોઈ શક્યો નહિ. તેણે નીસાસો મૂક્યો. ક્યાં મંજરી અને ક્યાં તે પોતે?

કાંક અને મંજરીએ ખાધું અને મુસાફરી પાછી શરૂ કરી. મંજરી થોડું બોલતી, કાંકની તરફ મહેરબાની કરતી હોય તેમ ગવંથી અને દયાથી જોતી; અને કાંક પોતે નંદી, પાર્વતીને જે માન આપે, તેવા માનથી તેની રહાસુ જોઈ રહેતો, અને તેની જરાયે જરા ઈચ્છા પરિપૂર્ણ કરવામાં કૃતાર્થતા માનતો.

મંજરીનો સ્વભાવ ગર્વિષ્ટ હતો, તેના સંસ્કાર ઘણા શુદ્ધ અને ઉચ્ચ હતા; પણ તેનું હૃદય નીખાલસ હતું અને તેનો સ્વભાવ સરલ અને આનંદી હતો. તે અનેક પ્રકારની વાતો કરતી અને સાંભળતી; અને પોતાની જડતાથી ગભરાઈ કાંક વધારે બોલતો નહોતો તો પણ તે કરે તેટલી વાતમાં જરા અભિમાનથી, અને રનેહભરી કૃતજ્ઞતાથી રસ લેતી.

કાંકને એટલું બસ હતું; તે સાતમા સ્વર્ગમાં રહ્યો રહ્યો વખત વીતાવતો. તે રાજ્યખટપટ તેમ જ યુદ્ધપ્રકરણ ભૂલી જવા માંડ્યો. રસ્તે થોભતાં, મુકામ કરતાં, ભરતી-ઓટથી રોકાતાં, થાક્યાં હાર્યાં તેઓ નવચે દિવસે કણ્ણવતી પ્હોંચ્યાં. તે દાદાક મ્હેતાને-કણ્ણવતીમાં નીમેલા નાગર મંત્રિને મળ્યો. ખભાત જતી વખતે તે ત્રિભુવનપાળને મળ્યો ત્યારે દાદાકને તે મળ્યો હતો એટલે તેણે તેનો સત્કાર કર્યો. કાંકે નળ તરફ મંડલેશ્વર ગયા હતા ત્યાં જવાની ઈચ્છા દર્શાવી એટલે કાંક પાછો આવે ત્યાં સુધી મંજરીને પોતાને ત્યાં જ રાખવાનો દાદાકે આગ્રહ કર્યો. કાંકે તે કબૂલ કર્યો. કાંક પાંચાલેશ્વર તરફ જવા નીકળ્યો ત્યારે મંજરીને મળ્યો. પોતાના જ મનોરાજ્યમાં હંમેશાં રમી રહેતી હોવાથી મંજરીને સંસારનાં સુખ-દુઃખ કે વિશેષ-સંયોગની બહુ અસર થતી નહોતી. તેણે સ્વાસ્થ્ય સાચવી, શાન્તિથી કાંકને આશિષ આપી. કાંક વિદાય થયો ત્યારે તેનું હૃદય અનિવાર્ય ભાવોથી ભરેલું હતું.

પાંચાલ તરફ ત્રિભુવનપાલ કેમ ગયા છે તેની દાદાકને ખબર હતી, એટલે તેણે કાંકની સાથે પચાસ સવાર આપ્યા. તો બધાને લઈ કાંક દડમંજલ પાંચાલેશ્વર તરફ આલ્યો.

૧ કાલિદાસના વિદ્યોત્સવશીયમાં પ્રસ્તુત નદીને નહાસી જતી ઉર્વશી સાથે સરખાવે છે “તરંગચ્રંગા ભવા મહદાવી, ખભળી ઉડતાં પક્ષિઓની મેખલાવાળી ફીણ (રૂપી ઉતાવળમાં ખસી ગયેલું) લુપ્ત” એવેલી.”

પ્રકરણ ૨૦ મું.

નવધણ રાની પૂઠે.

કાકે ત્હેના અનુચરો સાથે કુણાંતલીથી નીકળ્યા એટલે પોતે ગુમાવેલા વખતને માટે પરતાવો કરવા બેઠો. મંજરીની સાથે કરેલી મુસાફરીમાં ત્હેના હૃદયે અવણુંનીય આલ્હાદો ચાખ્યા હતા; છતાં ઉદાને મ્હાત ન કરી શક્યો, ખતીખને હાથથી ખેંચ્યો, અને જયદેવને શું મોહું ખતાવશે એવા એવા અનેક વિચારોથી ત્હનું મન ચણચણવા માંડ્યું. આ ચણચણાટ ત્હણે પોતાના ઘોડાપર કહાડ્યા; અને ત્રિભુવનપાલનું લશ્કર કંઈ તરફ છે તેની તપાસ કરતો કરતો તે અપાટાખંધ આગળ વધ્યો.

રસ્તે ત્હણે અનેક ઉડતી ગયો સાંભળી. કાંઈએ કહ્યું ત્રિભુવનપાળ ભુનાગઢ તરફ ગયા; કાંઈએ કહ્યું નવધણ મરાયો; કાંઈએ કહ્યું ત્રિભુવનપાળની હાર થઈ. કાકેને આ વાત ગલત લાગી કેમકે મ્હાવદ બારસને દિવસે નવધણ એના સામન્તોને પાંચાલેશ્વરમાં મળવાનો હતો; અને તે પહેલાં કાંઈ યુદ્ધ થાય એવી વજી લાગતી નહોતી.

જેમ જેમ તે નળની પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ ઉજડ ગામડાં, લશ્કરના પડાવની જગ્યા વગેરે આગળ વધતા સૈન્યની નિશાનીઓ દેખાઈ. એ સૈન્ય કાનું, ગુજરાતનું કે સૌરાષ્ટ્રનું તે પ્રશ્નનું નિરાકરણ શોધતો તે આગળ ચાલ્યો. રસ્તો નિર્જન હતો; આસપાસનો પ્રદેશ ઉજડ હતો. થોડો વખત કાંઈ ખબર નહિ મળવાથી કાકેને ચિન્તા થવા લાગી.

મ્હાવદ નૌમે સઢારે એક કૂવા આગળ થોડો વખત પહેલાં જ વીશ પચ્ચીશ સ્વારો ઉતાવળમાં વિસામો ખાધ ચાલ્યા ગયા હોય તેમ કાકેને દેખાયું; અને તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું કે એ સ્વારો પાંચાલેશ્વરની દિશાએથી આવી જસદણ તરફ જતા હતા. કાકે વિચારવા બેઠો, આટલા થોડા સ્વારો ત્રિભુવનપાળના નહિ હોય; નવધણ રા' સૌરાષ્ટ્ર તરફ પાછો જાય તે બને નહિ; ત્યારે આ કોના માણસ ?

કાકે તપાસ કરવા વીસ માણસોને ત્હમની પાછલ મોકલ્યાં; અને એ કાણ છે તે નક્કી કરી જવાય લાવવાનો હુકમ કર્યો. તે સ્વારો

ગયા એટલે કાકે ધીમે ધીમે મુસાફરી શરૂ કરી કે જેથી ખબર લઇ પાછા આવનારા ત્હને મળી શકે.

સાંજ પડી પણ ત્હમાંનું કાંઈ જણાયું નહિ, એટલે કાકેને વધારે ચિન્તા થવા લાગી. આખા દિવસમાં કાંઈ સમાચાર મળ્યા નહોતા. વખત છે ને ત્રિભુવનપાળ હાયાં તો નહિ હોય ? આ શંકાનું સમાધાન કરવા રહેલામાં રહેલો રસ્તો પાંચાલેશ્વર તરફ જવાનો હતો, કારણ કે એક મોહું સૈન્ય તે તરફ ગયું હતું એ તો રસ્તાની સ્થિતિ પરથી સ્પષ્ટ લાગતું હતું. કાકેને લાગ્યું કે તે ગુજરાતનું જ હોતું જોઇએ. સાંજ પડી કે ત્હણે મશાલો ચેતાવવાનો હુકમ કર્યો, અને દોડતે ઘોડે આગળ ધસવા માંડ્યું. એના ત્રીશ અનુચરો ખાંડોશ અને ચુનદા હતા; તે પણ હિંમતથી નાયકની જોડે થયા.

એકદમ ઘોડાના પગલાંના પડધા થયા. થોડાક માણસો ઘણી જ ઝડપથી પાંચાલેશ્વરથી આવતા સંભળાતા હતા. તે પચાશ સૌએક લાગ્યા. ત્હમની ઝડપ અસ્વાભાવિક અધીર દેખાડતી હતી. કાકે એકદમ મશાલો હોલવવાનો હુકમ કર્યો, અને આવતા માણસોને ઘેરી લેવા પોતાના માણસોના બે વિભાગ કયા. કાકેને એટલું તો સ્પષ્ટ જ લાગ્યું કે બારસ પહેલા કાંઈ યુદ્ધ થયું હોતું જ જોઇએ. પરિણામ શું થયું હશે ?

અધારી રાત સમસમાટ કરી રહી હતી. આ તરફ કાકેના માણસો આતુરતાથી વાટ જોતા હતા; રહામી પાણુએ નવા આવનારાઓ ધસતા આવતા હતા. એકદમ અધકારમાં એક ઘોડેસ્વારનો ઝોળો એક તરફ ટેકરો હતો તે ઉપર દેખાયો. તે ત્યાં થોભ્યો. બે પલમાં ચાર, દશ, પચ્ચીશ ઘોડેસ્વાર દેખાયા. તેઓ કાંઈ મસલત કરતા જણાયા. તે બધા કાકેના માણસો તરફ ધસી આવ્યા.

“જય સોમનાથ” ની ઘોષણા કરી કાકે ઘોડાને એડ મારી; ત્રીશ માણસો નાગી તરવાર સાથે સ્હામું આવતા માણસો પર તૂટી પડ્યાં. સ્હામું આવનારના નાયકે તરવારના એક સચોટ ધાથી એક સૈનિકને હાર કર્યો; અને

“જય સોમનાથ”ની યુગ મારી. કાંકે ચમક્યો; ત્હેનું હૈયું ફૂટી ઉઠ્યું; પ્રચંડ ગર્જના કરી તે ગાણ ઉઠ્યો. “જયસિંહદેવ મહારાજનો જય” “ત્રિભુવનપાલ મહારાજનો જય !” સ્હામી દુકડીએ પણ એ જ ઘોષણાનો પ્રતિશબ્દ કર્યો—દરેકના હથિયાર, દરેકના ઘોડા જ્યાં હતા ત્યાંના ત્યાં પાષાણવત્ નિશ્ચલ થઇ રહ્યા. ચક્રમંડો ધસાઇ, મશાલો સળગી. કાંકે અને સ્હામીનો નાયક ઘોડા પરથી ફૂલા—એક બીજાને વળગી પડ્યા. “કોણ મહારાજ !” “કોણ કાંકે !” એ નાયક ત્રિભુવનપાલ મંડલેશ્વર હતો.

આ વીર જયદેવનો ભત્રીજો. તે સમયના વીર શિરોમણિ દેવપ્રસાદનો પુત્ર, મુંગલ મહેતાનો ભાણેજ, રાજ્યમાતા સીનલદેવીની ભત્રીજી કાશ્મીરાદેવીનો પતિ, અને હાલ લાટનો દંડનાયક “પાટણની પ્રભુતા”ના વાંચનારને અજાણ્યો નહિ હોય. તે સમયના યુગરાતમાં તે સખધિ અને શીરો અપ્રતિમ મનાતો, નીતિ અને ટેકમાં રામચંદ્રજીની ઉપમા પામતો, વીરતામાં અને દુશ્મનનું દલન કરવામાં તેના પરદાદા ભીમદેવ સૌલકાનું સ્મરણ કરાવતો. તે પાટણની પ્રજાની આંખની કાકી હતો. આ નરપુંગવ શરીરે ઉઘો, જરા શામલો હતો. તેની પ્રચંડ ભુમ અને વિશાળ છાતી તેની અદ્ભુત શક્તિની સાક્ષી પૂરતાં; ત્હેનું સ્વરૂપવાન મ્હોડું, મ્હોટી ભલી આંખો, જરા જરામાં ફૂલી ઉઠતું, તેખી સ્વભાવ સૂચવતું નાક, તેના ઉમદા, સીધા, ટેકોલા સ્વભાવનો ખ્યાલ હતા. અત્યારે મશાલોના ઉગ્નસમાં પાંધડી વિના વેરાયલા વાળની ભવ્યતામાં ત્હેનું મ્હોડું, શ્વાસથી ફાટેલું નાક અને ચમકતી આંખો દુર્જય પ્રતાપ પાડી રહ્યાં.

“આપ ક્યાંથી, અત્યારે ?” કાંકે પૂછ્યું. “હું ? તું ખંભાતથી આવે છે તે ત્હને ખબર નહિ હોય. હું કણ્ણવતીથી નીકળ્યો ત્યારે મ્હને ખબર પડી કે નવધણુ રા’ વદ ચોથ પાંચમીના પાંચાલમાં આવી પહોંચ્યો છે. તે ખબર પડતાં જ હું પાંચાલ પર પડ્યો.”

“પછી ?” આતુરતાથી કાંકે પૂછ્યું. “પરમ દિવસે મ્હેં પાંચાલ લીધું ને રા’નું લશ્કર પકડાયું. પણ નવધણુને આગલે દિવસે પાંચી થઈ કે પાંચાલ પડવાનું, એટલે થોડા સ્વાર લઇ તે નાડો. મ્હને એ ખબર પડી કે મ્હેં પૂક લીધી.”

“તે પકડાયો નથી ?”

“નારે. તમ્હારી મશાલો જોઈ મ્હને લાગ્યું કે રા’ પકડાયો.”

“ત્યારે મહારાજ ! તે દૂર નથી.”

“કેમ ?”

“આજે સંહારે જસદણુને રસ્તે પાંત્રીશ સ્વારો ગયા છે એમ મ્હને લાગ્યું. મ્હેં ત્હેમની પૂઠે માણસો મોકલ્યાં છે; પણ હજી ખબર આવી નથી.”

“જરૂર નવધણુ રા’ જ હશે. હરકત નહિ. તે અડધા દહાડો આગળ છે એટલું જ કેની ? ત્હારા ઘોડા કેવા છે ?” ત્રિભુવને પૂછ્યું.

“જેવા જોઇએ તેવા.”

“ઠીક ત્યારે વખત ખોવામાં માલ નથી. એક સારો ઘોડો મ્હને આપ. મ્હારો તો મરણતોલ થઇ ગયો છે.” કહી મંડલેશ્વરે ઘોડો બદલ્યો.

“મહારાજ ! ત્યારે જયસિંહદેવ મહારાજ આવી નહિ પહોંચ્યા હોય ?” બન્ને ઘોડાઓ આગળ ચાલતા, અને બીજા માણસો જરા પાછળ રહ્યા કે કાંકે પૂછ્યું.

“ક્યાંથી આવે ? ને આવી વખતે વાટ જોઇ ખેંસી પણ રહેવાય ?”

“ત્યારે પાંચાલમાં હમણું કોણ છે ?”

“મ્હારો સેનાપતિ.”

કાંકે જરા ખેદથી ડોકું ધુણાવ્યું.

“કેમ ?” ત્રિભુવને પૂછ્યું. “મ્હેં પાંચાલ લીધું ત્હેની અદેખાઇ કરે છે ?”

“મહારાજ ! તમ્હારી હોડાઓ કાઠથી થઈ છે કે મ્હારાથી થશે ? પણ જયદેવ મહારાજ મ્હારા પર ગુસ્સે થવાના.”

“શા સાર ?”

“એક તો પાંચાલ લેવાનો દહાવો ગયો તેથી; અને—”

“અને—”

“અને જે કામે હું ખંભાત ગયો હતો તે ન થયું ત્હેમાં.”

“ખંભાતમાં કાંઈ નહિ કરી શક્યો ?” મંડલેશ્વરે પૂછ્યું.

“કયું તો ધણુયે. ડોશીયે દળ્યું તો આખી રાત—પણ માત્ર ભરાયું એક કોડીયું જ.”

“કોડીયું તો આવ્યું ને. કોડીયું કેવું એક છે ?” જરાક હસતાં મંડલેશ્વરે પૂછ્યું. “અઘાર હવું ત્હેમાં, નહિ તો કાંકના મ્હોડાપર આવેલી શરમ જોઇ મંડલેશ્વર વધારે હસત.”

“વાત જ કરવા જતી નથી. આપ કવિકુલ શિરોમણિ રૂદ્રદત્તને ઓલખતા હતા ?”

“હા. શા સાફ નહિ? એ તો ગળનન પંડિ-
તનો મિત્ર.”

“તે જ. ત્હેની છોકરીને સાધ્વી બનાવતા
હતા.”

“વાર! ત્હેને ઉપાડી લાવ્યો.”

“શાખાશ. બરોબર વાત તો કર.”

ઘોડાની ઝડપમાં જમ વાત થાય તેમ કાંકે
ત્રિભુવનને પોતાનાં ખંભાતના પરાક્રમનું
પુરાણ કહ્યું અને પોતાને કાંઈ થાય તો મંજ-
રીની સંભાળ લેવાની સોંપણ કરી. ત્રિભુવને
જરાક મગ્નકે કરી તેમ કરવા કબૂલ કયું;
અને ઉઠા મ્હેતાને કેમ સીધો કરવો ત્હેની યોજ-
નાઓ ઘડતા બનને જણ ચાલ્યા.

સન્હારને પ્હોર ત્હેમને કાંઈ પતો મળ્યો;
રસ્તે એ એક મરેલા ઘોડાઓએ કિશા સુઝાડી.
ઘડી એ ઘડીમાં તેઓ એક તળાવને આરે
આવી પહોંચ્યા. ત્યાં અપાઝપીના રૂપરૂ ચિન્હ
હતાં; અને તે ઉપરથી તેઓએ એમ અનુમાન
બાંધ્યું કે કાંકના માણસોને નવઘણના રસા-
લાનો અહિયા ભેટો થયો હશે. ત્રણ મુઠ્ઠાં
અપાઝપી હાથોહાથ પર આવી હશે ત્હેની
સાક્ષી પૂરતાં હતાં. ત્રણ ચાર પ્હોર પ્હોલાં
ત્યાં મારામારી થઈ હશે એવી તેઓએ
કલ્પના કરી.

ઘોડાઓનાં પગલાં જોતાં, આગળ જનારને
પકડવા બનતી ઉતાવળ કરતા તેઓ આગળ
ધમ્પા. ચાર ઘડી આમ ગઈ અને એ રસ્તા
આવ્યા. એક ભોમીયાએ જસદણનો રસ્તો
બતાવ્યો. તે રસ્તે ઘણા ઘોડેસ્વાર ગયા હતા
એટલે તે તરફ ત્રિભુવન વળ્યો. ઘોડે જઈ
કાંકે ત્હેને રોક્યો, અને બીજો રસ્તો સરધાર-
નો હતા તે તરફ દર્શો.

“મહારાજ, આ તરફ જવું નિર્દય છે.”

“કેમ?”

“નવઘણ સરધારને રસ્તે ગયો છે.”

“કેમ?”

“આમ જુઓની. આ એ રસ્તાનો લાલ
લઈ. બચવાને ખાતર રા’ એ સરધારનો રસ્તો
લીધો લાગે છે. એનાં માણસોનાં પગલાં જસ-
દણ તરફ જાય છે, અને ત્રણ ચાર ઘોડાઓ
જ માત્ર સરધારને રસ્તે જતા દેખાય છે.
આપણાં માણસોએ જૂલ કરી.”

“હા. એમ લાગે છે ખર.”

“સારે આપ રજા આપો તો હું પાંચ
માણસ લઈ સરધારને રસ્તે જઈ.”

“નહિ. કાંક! હું ને તું બન્ને જઈએ.”
મહત્વાકાંક્ષી મંડેશ્વરે કહ્યું “ને જસદણ તરફ
ગયા હશે તો આપણાં માણસો બધાને પક-
ડવા બસ છે. પણ આમ એકલો હોય તો ત્હેને
એકલે હાથે મ્હાત કરવાની વાત જૂદી જ.”

“જેવી મહારાજની આજ્ઞા.”

ત્રિભુવનપાલે પોતાનાં માણસોને જસદણ
તરફ મોકલ્યાં; અને કાંક અને પાંચ યુનનદા
સ્વારો પોતાની સાથે લીધા.

એ ત્રણ ઘડીની સખત દોડ પછી તેઓ
એક ઉંચાણ પર આવ્યા. ટેકરીની ટોચ પર
પહોંચતાં મંડેશ્વરે બ્રમ મારી:

“વેલો રા’ જય!”

પ્રકરણ ૨૧ મું.

રા’ સપડાયો.

ત્રિભુવનપાલનું ધ્યાન બરોબર પહોંચ્યું
હતું. આગળ દોડી જતા ચાર ઘોડેસ્વારમાંનો
એક જૂનાગઢનો નવઘણ રા’ પોતે હતો.
રા’ને આ વખત તે પાટણ લેશે જ એમ
ખાત્રી થઈ હતી. ત્હેના જુલુવા પ્રમાણે શાન્ત
મ્હેતા ભોગપુર હતા; ત્રિભુવનપાલ લાટમાં
હતા; પરશુરામ સૈરાહનો સેનાપતિ દ્વારકા
તરફ હતો; મુંજલ જનારો ગયો હતો. દેશળ-
દેવે મદદનું વચન આપ્યું હતું. મહા વદ
બારસે પાંચાલેશ્વરમાં સામન્તો ભેગા કરી
ગુજરાત પર તૂટી પડવાનું જ માત્ર બાકી હતું.
પાટણ લેવા અધીરો બનેલો રા’ દશ દિવસ
વહોલો પાંચાલ આવ્યો.

પણ સોલંકીની કુલદેવી જગતી જ્યોત
બેડી હતી; ત્હેણે એ પુરુષને કિન્નર ચક્ષુ
આપ્યાં. એક મુંજલ; અને બીજો કાંક.
મુંજલ એકદમ પાટણ આવ્યો, ત્હેણે પરશુ-
રામને રા’ની પાછળ મોકલ્યો, દેશળને ભોગપુર
મોકલ્યો; કાંકે કૃષ્ણદેવનો સંદેશો જાણી લીધો,
દેશળને ઉંધી બખર આપી, અને ત્રિભુવનપાલને
વખતસર પાંચાલ મોકલ્યા. પરિણામે પાંચાલ
પરજું; અને જૂનાગઢની રાહ જોળતા રા’ને
છવ લઈ ન્હાસવું પરજું.

વેલા ચાર સ્વારોને જોઈ કાંક અને ત્રિભુ-
વનપાલ પોતાના સ્વાર સહિત, પક્ષ પણ
આસ ખાધા વિના પાછળ પધા. તે ટેકરીની

નીચે ઉતર્યો એટલે આગળ દોડી જતા સ્વા-
રો દેખાતા બંધ થયા. પણ ત્હમના ઘોડાના
પગલાંના પડધા સંભળાયા કરતા હતા. ત્રિભુ-
વને અધીરાઈમાં ઘોડાપર બનતો બુલ્લમ કર્યો;
અને આટલી ઝડપ ન બની શકવાથી એક
સ્વારનો ઘોડો ઠોકર ખાઈ ભોંયપર પડ્યો.

દરેક પલની કિમત યુગ જેટલી હતી.
ત્રિભુવને કે કાકે પડતા સ્વાર રહામું જોયું
નહિ; માત્ર ઘોડાને વધારે જોરથી એડ લગાવી.
મારે પગે ઉછલતા અશ્વો શરની શક્તિથી
આગળ વધવા લાગ્યા. ધડી બે ધડી ગઇ,
અને રસ્તે એક મરણુતોલ ઘોડી અને બેલાન
પરેલો સ્વાર મળ્યાં. નવધણુ રા'નો એક સાથી
પડ્યો હતો.

“કાક! ત્હારો ઘોડો કેમ છે?”

“કાંઈ વાંધા નથી. પણ આપણા સ્વારો
આવી રહેવા લાગ્યા છે.”

“હરકત નહિ. આગળ વધો.”

બધા પ્રાણુ ત્હમના કાન અને એડીમાં આવી
અટક્યા હતા. આગળ જતા ઘોડાના પડધા
પાસે આવતા સંભળાતા હતા; અને તે ઘોડાના
અવાજ સાંભળી આગળ જનારાઓ વધારે
ઝડપ કરતા હતા. શીકારી અને શીકાર બન્ને
આગળ ધપતા હતા; એક મારવાની હોસે, બીજો
મરવાની બહીકે.

ત્રિભુવનનો બીજો એક સ્વાર પડ્યો. આગળ
જતા ત્રણ સ્વારો હતા; આ લોકો પાંચ
રહ્યા. ઘોડાઓમાં પણ ત્હમના સ્વારોની
હિમત અને શક્તિ આવ્યાં હતાં; તે જનવર
નહોતા પણ જીવતી ગેદીઓની માફક આગળ
વધતા તેઓએ જંગલ વટાવ્યું.

રહામું ખુદ્કાં મેદાનમાં ત્રણ સ્વાર નહાસતા
ત્હમણે જોયા. ત્રિભુવન અને કાકના ઘોડાઓ
લોહી તરસ્યા થઈ ત્હમની પાછલ પડ્યા.

“મહારાજ! આજા હોય તો બાણુ વાપર”.
હવે પહોંચશે.”

“ના. ના. રખે નવધણુ પડે. શત્રુને મારવો
શા કામનો, પકડવો જોઇએ.” ટેકીલો રજપુત-
રાજ બોલ્યો.

ત્રિભુવન અને કાક બે જ માત્ર આગળ
વધ્યા; ત્હમના અનુચરોના ઘોડાઓ જરા
પાછળ રહી ગયા હતા. નવધણુના સ્વારો ને આ
બે વચ્ચે અંતર ઝોઝો ને ઝોઝો થવા માંડ્યા.
એકદમ આગળ દોડતા સ્વારોએ કાંઈ નિશ્ચય
કર્યો હોય એમ જણાયું. બે જણુ ધીમા
પડ્યા; એક આગલ નાહો.

“મહારાજ !” કાકે કહ્યું “આ બે
આપણને રોકવા આવે છે. પેલો રા’ નહોડો.”

“હરકત નહિ.”

“જો બે પેલા શર સાધે છે” કાકે કહ્યું.

પેલા સ્વારો માત્ર પચ્ચીસ કદમ દૂર રહ્યા.
જેતજેતામાં એક બાણુ આવ્યું, અને ત્રિભુ-
વનપાલના ખભામાં વાગી દૂર પડ્યું. મંડલેશ્વરે
સિંહગર્જના કરી, અને તરવાર કહાડી
પેલા બે પર ધર્યો. કાક બીજી વખત સલાહ
પૂછવા રહે એમ નહોતું. તેણે ચાપ ચઢાવ્યું,
અને ત્રિભુવનપાલને તીરથી ધાયલ કરનારના
ઘોડાને ભોંયપર પાડ્યો. તેણે પડતાં પડતાં,
નિરાશાની અનુનથી છૂટી તરવાર
કાકપર ફેંકી. કાક નીચો વળ્યો. અને તર-
વાર માથાપરથી ચાલી ગઇ. બીજી પહે
ત્રિભુવનના ભાસાથી વિધાયેલા બીજો સ્વાર
ભોંય પર પડ્યો.

આટલું કાર્ય સાધતાંવાર જ બે ધેરાયલા
વાદ્ય વિકારીને પાંજરા બહાર ફેરે તેમ કાક
અને ત્રિભુવનના ઘોડા કૂધા. સાંજ પડવાને
હવે ઘોડી વાજ જ રહી હતી. રા'ના ઘોડા
અને ત્હમના ઘોડા વચ્ચે અંતર
વધ્યો હતો; અને તે અંતર કાપવા ઉત્સુક
બનેલા બે વીરોએ બનતી ઉતાવળ કરી. માત્ર
હવે ઘોડાના પગ પર જ રા'નું નશીબ આવીને
અટક્યું હતું.

એકદમ કાકે અને ત્રિભુવને રહામે એક
નહોતો વ્હજો જોયો; અને હપ'ને પોકાર કર્યો.
રા' હવે પકડાવાનો એમ ત્હમને ખાતરી થઈ.
પણ તે સૌરડી યોધાને અને તેની બુધરીયાળી
ઘોડીને તેઓ ઝોળખતા નહોતા. એક પણ
પાણીની પાસે ઘોડી ઠમકી; અને બીજી પહે,
રા'ની ઝોડને પ્રતાપે તે પાણી બની-હવા-
માં ઉડી-વ્હજાને પેલે તીર જઈ પડી. ત્રિભુ-
વન અને કાક બન્ને સ્તબ્ધ થઇ ગયા.

પણ એમાંનું કોઇ પાછી પૂડ કરે એમ
નહોતું. ત્હમણે પણ એડ મારી; બન્ને હવામાં
ઉડ્યા; પેલે પાર પડ્યા. કાકે પાછલ જોયું;
અને તેનો જીવ ઉડી ગયો. ત્રિભુવનનો ઘોડો
આ પાર આવ્યો હતો ખરો, પણ કૂદતાં વામ
બે વામ પાછો પડ્યો; ઘોડાના પાછલા પગ
કાદવમાં ભરાઇ ગયા; મંડલેશ્વર અડધા ઘોડાની
નીચે પડ્યા.

“કાક” તેણે ખૂમ મારી “મહારી રીકર કરતો
નહિ. રા'ને છટકવા નહિ દેતો.”

કાંક ચેતી ગયો કે ત્રિભુવનપાળને કાંઈ ઘણી ઇબ્બ થઈ નહોતી, એટલે તેને કાદવમાં પડતા મુકી પોતાના ઘોડાને ચારે પગે લેણે જવા દીધો. નવઘણે પણ પૂઠ ફેરવી, જોયું નહિ. પાછળ એક માણસ છે કે પાંચ દસ તે જોયા વિના લેણે ઘોડી આગળ ને આગળ દોડાવ્યાં જ કરી. ઘડી ઘઘ; બે ઘડી ઘઘ; બન્ને ઘોડા જાસે ભરાવા લાગ્યા. વચ્ચે અંતર માત્ર પચ્ચીશ હાથનો હતો; પણ જ્યાં સુધી રા'ની ઘોડીનું પાણી ઓછું નહિ થાય ત્યાં સુધી હઝાર જોજનનો હતો.

ઘોડી વારે એક ઉંચી ટેકરી સ્હામું આવી. તે ઉપરથી લઇ જતાં ઘોડી વધારે થાકે એમ ધારી રા'એ ટેકરીની આજુ પરથી તેને લીધી. આગળ રા' અને પાછળ કાંક એમ બન્ને જણે ટેકરીની પ્રદક્ષિણા શરૂ કરી. ટેકરીની પાછલ તે ગયા, નહિ ગયા-ત્યાં શું છે તે દેખાય, ન દેખાય તે પહેલાં બસે માણસો જુમ પાડતા, ખેડા હતા ત્યાંથી ઉભા થઇ જઇ, આ બંનેની ચારે બાજુએ વિંટલાઈ વળ્યા.

ટેકરીને ઓથે કાંઈ સૈન્યનો પડાવ હતો. બાજુમાં આશરે પાંચસે સાતસે સાંઢણીયો બાંધેલી હતી; અને બે હઝાર સૈનિકો રાંધવાની સોઇ કરી રહ્યા હતા. રા' અને કાંક બંનેના જાસ થઈ ગયો; બંનેએ આ વિરુદ્ધ પક્ષનું જાસ છે એમ જાણ્યું. પણ જરા સ્વસ્થતા આવતાં કાંકને નીરાંત વળી. આ પડાવની વચ્ચેવચ્ચે એક ઉંચા ઝુંડ પર પતાકા ફરફરતી હતી; અને સાંજ પડવા આવી હતી છતાં તેના પર પાટણની સત્તાની સંજ્ઞા કાંકને સ્પષ્ટ દેખાઈ. એક જરિયે ભરેલો ફૂકડો-જેના પરથી જયસિંહદેવ ભવિષ્યના ઇતિહાસમાં તામ્રચૂડ-ધ્વજને નામે અમર થવાના હતા, તે સાંજની લહેરોમાં ઊડતો હતો.

કાંકની પરીક્ષા ખરી હતી. આ સૈન્યનો નાયક સર્જનમંત્રીના મ્હોટા પુત્ર, અને સૌરાષ્ટ્રનો સૂબો ભટ્ટરાજ પરશુરામ હતો. પરશુરામ આ સૈન્ય લઇ અહિંયા પહોંચો હતો. એ પ્રતાપ મુંગલ મ્હોતાનો હતો. કાંકે રા'નો યુગરાત પર ધસવાના ઈરાદો કહ્યો તે પહેલાં મુત્સદ્દી મહા-અમાત્ય જનામાં ફરતાં ફરતાં રા'ની ઉપર ચોક્કસ કરતા હતા; અને નવઘણની હિલ-ચાલની ખબર પડતાં પરશુરામને તેને પીછા

આલવાનો હુકમ મોકલ્યો હતો. અને તે હુકમને તાબે થઇ ભટ્ટરાજ દડમજલ પાંચાલ તરફ જતો હતો, અને રસ્તામાં જરા વિસામો ખાવા અત્યારે અહિંયા મુકામ કર્યો હતો.

કાંક અને નવઘણ બન્નેને સૈનિકોએ પકડ્યા અને ભટ્ટરાજ પાસે લઇ ગયા. ત્યાં જતાં વાર જ દામોચારણ જાહેને મુંગલે ફરમાન લઈ મોકલ્યો હતો તે રા'ને ઓળખી ગયો.

“અરે રંગ છે રે મહારા જાનાગઢના ધણી, રંગ છે.” તે ભયંકર કટાક્ષમયતાથી મ્હોટે અવાજે બોલી ઉઠ્યા. “ક્યાં ગયા તમહારા હણહણતા ઘોડા, અને ક્યાં ગયા કરકડીયા અસવાર મહારા રાજની?” પરશુરામની આસપાસ ખેડેલા માણસો ખડખડ હસી પડ્યા, અને ઊભા થઇ આગળ આવ્યા.

નવઘણે ચારણના શબ્દો સાંભળી હોઠ કર-જા; તેની આંખમાંથી અગ્નિ નીકળ્યો. તેની ઘોળી દહાડીથી તેનું ચુરસાભયું મ્હોડું અનુપમ ગૌરવથી ઝળકી રહ્યું. તે એક અક્ષર બોલ્યો નહિ.

કાંક બોલી ઉઠ્યા “મહારાજ ! મ્હને શું કામ કેદ કર્યો છે? હું મ'ડલેશ્વર મહારાજનો સુભટ છું.”

“મ'ડલેશ્વર?” પરશુરામે સખ્તાઇથી પૂછ્યું.

“મ'ડલેશ્વર ત્રિભુવનપાલ મહારાજ. આપને ખબર નહિ હોય કે મ'ડલેશ્વર મહારાજે પાંચાલ તો લીધું; અને આ રા'ની પુઠે પડ્યા હતા. અને હું પણ તેમની સાથે જ હતો.” સખ્તાઇની નિશ્ચલતાથી પરશુરામે તેની સ્હામું જોયા કહ્યું.

“હું કેમ જાણ્યું?”

“પાંચાલ આપ જશો ત્યારે ખબર પડશે.”

“પાંચાલમાં કાણ છે?”

“મહારાજ જયદેવસિંહ.”

આ વાત ન માનતો હોય તેમ ભટ્ટરાજનો હોઠ જરા મરડાયો.

“બન્નેને સાંઢણી પર બાંધી લો. હવે કુચ કરીયે” કહી તે ફર્યો અને પોતાના હાથ નીચેના ભેડોને હુકમ આપ્યો.

“મ્હને કેદ કરો છો? જો જો પરતાશો” કાંકે દાંત કચકચાવી કહ્યું.

એક અક્ષર બોલ્યા વિના પરશુરામ ચાલ્યો ગયો, અને મૂઢ કરડતો કાંક, રા'ની સાંઢણીયે બંધાયો.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

મંડલેશ્વરની શોધમાં.

પરશુરામના સૈન્યે પાંચાલનો ભાગ લીધો ત્યારે કાકે ભટ્ટરાજનું ધ્યાન ખેંચ્યું કે ત્રિભુવનપાલ શેઠા કોસપર પડેલા હતા. પરશુરામે કાકને રાત્રેના અનુચર ધાર્યો હતો એટલે વાત કદિપત ધારી બીજો જ રસ્તો લીધો; અને મંડલેશ્વર મહારાજ વગર મદદે રહ્યા. જમ સૈન્ય આગળ ચાલ્યું તેમ નવા-જૂની મળતી ગધ, અને આખરે પાંચાલ પડયાની ખાત્રી થવાથી પરશુરામે પોતાના ભક્ષકની ટુકડીએ કરી અને ન્હાસતા દુરમનો પકડવા ચારે દિશામાં મોકલી.

કાક મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે તે આમ બંધાર્થ પાંચાલ જશે તો ખીચારા પરશુરામના શા હાલ થશે. ત્રીજી દિવસે પાંચાલથી નીકળેલી ટુકડી આવી મળી; અને જયસિંહદેવ મહારાજ ત્યાં આવી ગયા છે એમ ખાતરી મળી. એ ટુકડીમાં પોતાનું કોષ્ટ ઝોલખીયું છે કે કેમ તે જોવા કાકે કાંઈ માર્યા પશુ ત્હને સાંદણી પાછળ ડોવાથી તે કોઈને જોઈ શક્યો નહિ. થોડી પલ વીતી અને એક સુબટ ત્હને ભટ્ટરાજ પાસે લઈ જવા આવ્યો.

કાક પરશુરામ પાસે ગયો ત્યારે ત્હને પાસે એક વૃદ્ધ શોધો બેઠો હતો અને શેઠાક માણસો જરા દૂર ઉભા હતા. પરશુરામે ત્હને સખ્તાઈથી નીહાળ્યો.

“તું કહે છે કે તું મંડલેશ્વર મહારાજની સાથે હતો ?”

કાકને આ સખ્તાઈથી ચુસ્તી આવ્યો; તે તખીએત વાળી એ પલ સુધી ભટ્ટરાજ તરફ તિરસ્કારથી જોઈ રહ્યો.

“મહે કહ્યું ત્યારે તમ્હને સાંભળવાની પરવા નહોતી; હવે મ્હને કહેવાની પરવા નથી.” કાકે કહ્યું.

પરશુરામની આંખો ચુસ્તમાં ભલુકી ઉઠી; ત્હના સખ્તાઈથી દબાયેલા ડોક જરા છુલ્લા; ત્હનો હાથ તરવાર તરફ ગયો. પેલા છુદ્ધ સુબટ પાછળ એક એ જાણુ બેઠો હતો ત્હમાંના કોઈએ ત્હને કાંઈ કહ્યું એટલે તે વચ્ચે પડ્યો બોલ્યો:

“તમ્હે કાણુ કાકલદ ?”

ગૌરવથી કાકે ડોકું હલાવી હા કહી.

“ત્રિભુવનપાલ મહારાજ ક્યાં છે ?”

કાક બોલ્યો નહિ.

“અમ્હે ત્હને જોળવા નીકળ્યા છીયે. તે ક્યાં છે ?”

“મ્હને છૂટો કરો. હું જોળા કહાડીશ. ત્હના મિત્ર અને સુબટ તરીકે તે અધિકાર મહાર છે.”

“તે નહિ બને” સત્તાપૂર્વક અવાજ પરશુરામે કહ્યું. “આ કાણુ છે તે હું જાણુતો નથી; માત્ર રાત્રીની જોડે તે સૌરાષ્ટ્ર તરફ ન્હાસી જતો હતો એટલું જાણુ” છું—મહારાજના હુકમ શીવાય ત્હને હું નહિ છોડું.”

“પણ મહારાજ—” પેલા વૃદ્ધ શેઠા બોલવા ગયો.

“પણુ તે બણુ મહાર શાસન તમ્હે સાંભળ્યું, વીરા ! કેદીને પાછો લઈ જા.” કહી ભટ્ટરાજે કાકને પાછો લઈ જવા હુકમ કર્યો.

કાકને પાછો લઈ જવામાં આવ્યો ત્યારે તે મુઠમાં હસતો હતો. ત્હને ચિન્તા માત્ર એટલી જ હતી કે ત્રિભુવનપાલ ક્યાં પડ્યા હશે.

રાત પડી. સાંદણીયે બધેલો કાક અડધો જાગતો પડ્યો હતો. એકાએક સાંદણીની પાસે પડેલા સૈનિકો બેઠા થઈ કોષ્ટની જોડે ધીમેથી વાત કરતા સાંભળ્યા. કાન ફરડાવી કાક જાગ્યો થઈ ગયો.

“મહારાજનો સખત હુકમ છે.” એક સૈનિક બોલ્યો.

“ગાંડા !” એક અવાજ આવ્યો. તે અવાજ પેલા વૃદ્ધ શેઠાનો લાગ્યો. “તું” મને જાણપતો નથી. ? મ્હને જયસિંહદેવ મહારાજે મોકલ્યો છે. આ કાક ભદ્રને સાથે નહિ લઈ જઈ” તો મંડલેશ્વર મહારાજ જડે કેમ ?”

“પણુ બાપુ ! મહારાથી આમ કેમ એને છોડાય ! ભટ્ટરાજ અમ્હાર માથું ઉરાડી મૂકે.”

“નહિ છોડે તો કાલે રહવારે જયસિંહદેવ મહારાજ તમ્હાર માથું ઉરાડશે.”

“બાપુ ! એ અમ્હે નહિ જાણીયે. અમ્હે તો અમ્હારા નાયકને જોળખીયે. એને જવા દઈ અમ્હે ક્યાં જઈયે !”

“અમ્હારી સાથે. મંડલેશ્વર મહારાજને જોળવા” તે વૃદ્ધની સાથે ઉભેલા એક શેઠાનો અવાજ આવ્યો. કાક ચમક્યો. તે અવાજ પરિચીત સ્ત્રીનો હતો.

“તમ્હે ગભરાવો છો શું કામ? હું છું ને. મહને એકામતા નથી?” કહી ત્હેણે માથાનો ફેટો કઢાડી નાંખ્યો. “હું મીનળબાની ભત્રીજી, મુગ્ગલ મહેતાની ભાણેજ વહુ. મહારી સાથે ચાલો. કાની મગદૂર છે કે તમ્હારો વાળ વાંકો કરી શકે? એલો કોનો હુકમ માનશે, કાશ્મીરાદેવીનો કે પરશુરામનો?” ધીમે સાદે પણ પ્રતાપી ઉચ્ચારણથી પુરુષવેશમાં સજ્જ થયેલી કાશ્મીરાદેવીએ પૂછ્યું. ચિત્રવત ઉભેલા સૈનિકો કાંઈ બોલી ન શક્યા. ત્હેણે સાંઢણી પાસે જઈ કાકને બાંધેલાં બંધનો પોતાની તરવારથી કાપી નાંખ્યાં. કાક ભ્રમો થયો, અને કાશ્મીરાદેવીને પગે પડ્યો “બાં તમ્હે ?”

“ત્હારા મંડલેશ્વર ક્યાં છે ?”

“રાંની પાછળ દોડતાં સરધારને રસ્તે કાઢવમાં પડ્યા હતા. શરીરે મુખી છે. હું સાથે રહેત, પણ મહને રાંની પાછળ જવા ફરમાવ્યું.”

“ઠીક, ચાલ! મહારી સાંઢણીએ ખોટી થાય છે” કહી કાશ્મીરાદેવીએ માથે ફેટો વીટાળતાં આગળ ચાલવા માંડ્યું, અને પેલા ત્રણ સૈનિકો અને વૃદ્ધ ચોદા સહિત કાક ત્હેની પાછળ ચાલવા લાગ્યો.

થોડીવારે તેઓ ઝાવણીની બહાર આવ્યાં અને થોડે દૂર બાંધેલી સાંઢણીયો પલાણી બનતી ઉતાવળે સરધારને રસ્તે ચાલ્યા. કાશ્મીરાદેવી, કાક અને પેલા વૃદ્ધ ચોદા સાથે એ સાંઢણી પર બેસી હતી. ત્હેણે કાકને પહેલેથી છેલ્લે સુધી ઇતિહાસ કહેવા કહ્યું. કાકે તે પ્રમાણે ક્યું અને પૂછ્યું “પણ બા! તમ્હે કેમ આવે વેશે ?”

“ત્હે જયદેવ મહારાજને બાતમી આપી હતી તે પ્રમાણે પાટણથી જાનામાના થોડાંક માણસો લઈ નીકળ્યા. મોઢેરાથી પણ થોડાં માણસો લીધાં પણ અહિંયા આવતાં તો મહારાજના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ.”

“કેમ ?”

“કેમ શું-ત્હેને પાંચાલ લેવાનો યશ નહિ મળ્યો તેમ. ત્હારા પર તો ઘણા જ ગુસ્સે છે. ત્હેને ખબર છે ?”

“શું ?”

“અત્યારે પરશુરામ ત્હેને પાંચાલ લઈ ગયો હોત તો તું હાથીને પગે ચાત. મહારાજ કહે છે કે તું મંડલેશ્વરને યશ અપાવવા ત્હેમને વડેલો લઈ આવ્યો.”

“એ પણ ખરું.”

“હા. અને ત્હારા મંડલેશ્વર પાંચાલ લીધું તેથી મહારી સાથે પણ ગુસ્સે ભરાયા. અને ત્હેમને શોધવા પણ કોઈને નહિ મોકલવા એવો હુકમ કર્યો. જયદેવને પણ હવે રાજસત્તાનો નીશો વહોર્યો લાગે છે.”

“તેથી ત્હેમે આવે વેશે મંડલેશ્વર મહારાજની યોગ કરવા નીકળ્યાં ?” કાશ્મીરાદેવીની હિમત, અને યુદ્ધિ પર આફરીન થયેલા કાકે પૂછ્યું.

“ત્યારે ખીલું શું ?” કાશ્મીરાદેવીએ કહ્યું.

રાત દિવસ દડમંજલ મુસાફરી કરતાં તેઓ સરધારને રસ્તે જ્યાં ત્રિભુવનપાલને કાઢવમાં પડતાં કાકે જોયા હતા ત્યાં પહોંચ્યાં. મહા-મુશ્કેલીએ પગલાં પારખતાં, પૂછપરછ કરતાં, અથડાતાં ફૂટાતાં, આખરે પતો મેળવી તેઓ મંડલેશ્વરને એક ગામડામાં એક બ્રાહ્મણને ત્યાં મળ્યા.

કાકે પહેલી વખત મંડલેશ્વરને અને કાશ્મીરાદેવીને સાથે જોયાં; અને એમાં કોણ અનુપમ તેનો નિશ્ચય કરવા તે અશક્ત બની રહ્યો. કાકને તેઓ સર્ગાં બાંકે જોવા મળતાં હતાં, એટલે ગાદ રતેહના ઉલ્લાસનો અનુભવ કરતાં તેઓએ થોડો વખત થાક બાંધી: અને પછી પાંચાલ તરફ ચાલ્યાં.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

એ ચોધાઓ.

નિર્વિદ્ધ તેઓ પાંચાલ પહોંચ્યાં. પહોંચતાં પહેલાં ત્હેમને ખબર પડી ગઈ હતી કે પાંચાલમાં રાં આવી પહોંચ્યો તે પહેલાં પાટણથી મુગ્ગલ અને ખંભાતથી ઉદા ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા; અને રાંને ત્હેના હથિયાર ઉતારી મ્હોમાં તરણું લઈ જયદેવ મહારાજની ક્ષમા યાચવાની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવી હતી; નિરાધાર રાંએ તે પ્રમાણે ક્યાંથી ખંડણી લઈ ત્હેને છૂટો કરવામાં આવ્યો અને સૌરાષ્ટ્ર પર સત્તા પાછી બેસાડી મુગ્ગલ અને ઉદા સાથે જયદેવે પાટણ તરફ પ્રયાણ આરંભ્યું હતું. આ બધી ઉડતી વાતોમાં ખરું શું ત્હેનો તેઓ નિશ્ચય કરી શક્યા નહિ.

પાંચાલના દરવાજામાં પેસતાં ત્રિભુવનપાલે પોતાની ઝોળખ આપી, અને એક દરવાજાને લઈ પરશુરામને મુકામે જવાની ઈચ્છા દર્શાવી. એ દરવાજા રસ્તા બતાવવા આગળ ચાલ્યા.

પરશુરામની હવેલીયે પહોંચતા પહોંચાં, બનરમાંથી જતાં કોઈ એક જણે કાકને ઝોળખ્યો અને કહ્યું: “આ પેલો રા’નો સાથી. રાતના ભાગી ગયો હતો તે” આ શબ્દ કેટલાકનું ધ્યાન ખેંચ્યું; અને થોડાં ઘણાં માણસો પાછળ લાગ્યાં. કાક આ ખળભળાટનું કારણ ચેતી ગયો; પણ પડખે મંડલેશ્વર હોવાથી તે નિશ્ચિંત હતો.

હવેલી આગળ તેઓ સાંઠણીયેથી ઉતર્યાં. અને દરવાજા ભટ્ટરાજને ખબર કરવા દોડ્યા, ખારણામાં જવા ત્રિભુવનપાલ પેસવા ગયા કે એક સેનિક આડો લાલો ધર્યો. મંડલેશ્વરને ઉગ્ર સ્વભાવ લાગ્યો. કાક આ આંખોમાં વિજળી ચમકી. તરત તરવાર કઢાડી બાલાના એ કકડા કર્યો.

“દેવપ્રસાદ સૌલકાના પુત્રને જતો અટકાવવાની હિંમત કરે છે?” તરૂં ગળના કરી. સેનિક ગભરાયો; અને વેશે, આટલાં જ માણસ સહિત હાટવો દંડાયક અહિંયાં આવે તે તરૂંના માન્યામાં નહિ આવ્યું. છતાં તે નિઃશબ્દ થયો—માત્ર તરૂં રોકાણ કેમ કર્યું તરૂં કારણ બતાવવા કાક તરફ આંગળી કરી.

“એ મહારો મિત્ર છે. કોની મગદૂર છે કે એને અડકી શકે?” ડોળા કઢાડી મંડલેશ્વરે પૂછ્યું.

“મહારાજ ક્ષમા કરો. એ મગદૂર મહારી છે” એમ શાન્તિથી કહેતો પરશુરામ ત્રિભુવનપાલને આદર આપવા નીકળ્યો. એક પલવાર પે ધારીલી તરવાર અથડાય તેમ ત્રિભુવનપાળની ન્વલત આંખોનું પ્રતાપી તેજ અને પરશુરામનાં સ્થિર નયનોનું શાન્ત, નિશ્ચલ, સત્તાદશક તેજ અથડાયું. બન્ને પ્રયત્ન હતા. બન્ને બખ્તરથી, શસ્ત્રથી સજ્જ હતા, બન્નેની મુખમુદ્રા પ્રતાપી હતી.

“પરશુરામ ! તમને મને શું સહમતો છે ?” સિંહનાદ કરી કોષમાં લાળભોળ થયેલા ત્રિભુવનપાલે પૂછ્યું. તરૂંના હાથમાં રહેલી નાગી તરવાર ધ્રુજ ઉઠી. તરૂંના અનુચરોએ તરવાર પર હાથ મુક્યો.

રહાયું પરશુરામ શાન્તિથી અદબ વાળી નીડરપણે ઉભો. “અન્નદાતા ! હું જાણું છું”

કે આપ દશદિશના દુશ્મનોનો દર્પ હરનાર ગુજરાતના વીર શિરોમણિ છો.”

આ શબ્દોથી ત્રિભુવનપાલનો ક્રોધ જરા શમ્યો.

“તેથી આવો આદર આપો છો ? અહિંયા પાટણની સત્તાનો હિસાબ લાગતો નથી.”

“હિસાબ છે તેથી જ આવો આદર કરું છું.”

“કેમ ?”

“ભટ્ટારકે જયદેવ મહારાજનો હુકમ છે” પરશુરામ શાન્તિથી બોલ્યો.

“શું ?”

“આપની સાથે આ માણસ છે” —

“કાક ભટ્ટ” ત્રિભુવનપાલે કહ્યું.

“જ હા—તે રા’ નો મળતીયો છે; અને મહારી પાસેથી નહારી છૂટ્યો છે.”

“ત્યારે એ તહારો ભ્રમ છે. મ્હે અને એણે રા’ ની પૂઠ લીધી હતી. રા’ ને પકડતાં તમ્હે એને પકડ્યો અને હું ક્યાં પડ્યો હતો તે જાણવા આ મહારી—કાશ્મીરાદેવી—એને તમ્હારી પાસેથી છોડાવી લઈ મ્હ”

કહી મંડલેશ્વરે કાશ્મીરાદેવી તરફ નજર કરી. પરશુરામે પુરુષવેશમાં ઊભેલી કાશ્મીરાદેવીને જોઈ, ઝોળખી, અને જરા અસ્વસ્થ થયો, શરમની રતાશથી છવાયેલું મોહક મુખ તરૂંને જોયું, અને પોતે કરેલો અવિનય યાદ લાવી હાથ ભેંજા.

“મહારાજા !” ક્ષમા કરો. પણ આ ભટ્ટને પકડવો પડશે.”

“હવે શું છે ?” કાશ્મીરાદેવીએ પૂછ્યું.

“મહારાજનો હુકમ સખત છે. એણે જઈ ખબારમાં મ્હોટું કાવત્રું કર્યું હતું.”

“કાણે કહ્યું ?” ત્રિભુવનપાલે પૂછ્યું.

“ઉદા મ્હેતા ફરીયાદ લાવ્યા હતા. તે કહેતા હતા કે એણે આવેલાની કરી વયનોના ધરબાર બાળી મૂકાવ્યાં છે. એ માટે મહારાજ એને દેહાંતશિક્ષા કરવાના છે.” ત્રિભુવન, કાશ્મીરા, અને કાક ત્રણેએ એક એકની રહાયું જોયું; આ વાતનું મૂળ શું તે ત્રણે જાણતાં હતાં. આ વાતનું આવું વતેસર ઉદાએ જ ક્યું. હશે એમ તરૂંને ખાતરી થઈ. આખરે ત્રિભુવનપાલ જરા હસ્યા.

“પરશુરામ ! તમને મને કહી અસત્ય બોલતાં કોણે છે ?”

“ના, મહારાજ !”

“ત્યારે મહાર’ માનો. એ વાતમાં ઘણું મૂઠ અર્થ છે. અને હું પાટણ જઈ જયદેવ

મહારાજને મળીશ એટલે બધું બરોબર થઈ જશે. અમને અહિંયા શું થયું તે કહો અને પછી પાટણ તરફ જવા દો.”

“સુખેથી-પણ કાંકભટ્ટને સાચવવા પચ્ચીશ સ્વારો મોકલવા પડશે.”

“હજી વિશ્વાસ નથી ?”

“મહારાજ ! આજા તે આજા. આપનું વચન છે, એટલે એને બાંધવાની જરૂર નથી. હવે આપ અંદર આવશો. બાને પણ વિસામની જરૂર હશે.”

“તમારા આદર પરથી કાંઈ વિસામો લેવા દો એવું લાગ્યું નહિ.” કાશ્મીરાદેવીએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

“હવે જુઓ. કાંકભટ્ટ તમને પણ રાજસેવક છે. આજા પાલન કરતાં અવિનય થયો તે ક્ષમા કરશો” કહી તે ત્રણે જણને અંદર લઈ ગયો. કાંકના મનમાં ફાળ પડી. તેના હાથમાંથી ખતીબ છટક્યો તેનો લાભ લઈ, ઉદાએ આવી તેનો ઘાટ બચ્ચો હતો.

જરા નિદ્રા થયા પછી મંડલેશ્વરે પરશુરામને પાંચાલમાં શું બન્યું તેની હકીકત પૂછી.

“મહારાજ ! હું રા'ને લઈ પાંચાલ આવ્યો તે પહેલાં પાટણથી મુંગલ કૂઆ આવી પહોંચ્યા.”

“હું ?”

“તેમને બધી ખબર હતી. હું બધી ખાતરી આપતો હતો.” મંડલેશ્વરે કાંકની સ્હામું જીયું; કાંકે પણ નિસાસો મૂક્યો. તેણે ગમે તેટલી ઊંચીયારી બતાવી, પણ જ્યાં ને ત્યાં પહેલા મુંગલ મેળા.

“અને ખંભાતથી ઉદા મેળતા આવ્યા.”

“પછી ?”

“રા' પાસે દાંતે તરણું લેવાઈ મારી મંજાવી; અને ખંડણી લઈ છૂટા મૂક્યો. હવે તે જીનામદ જઈ જયદેવ મહારાજના સામનત તરીકે રહેશે.”

“પછી અમદારા દેશજીદેવનું કાંઈ જણાયું ?”

“ના. તે તો શાનું મેળતાની સાથે છે.”

“એમ ત્યારે માલવાના સેનાપતિનું શું ?”

“તે તો સમાધાન થઈ ગયું. શાનું મેળતા ઉબકને લઈ પાટણમાં ઊંળી સુધીમાં આવી લાગશે.”

“એ તો નકામું સમાધાન કયું ?” કાશ્મીરાદેવીએ કહ્યું “નહિ તો એને લોહીની ધારે બરોબર ઊંળી રમાડત.”

“પણ ઉદા મેળતા કેમ પાટણ ગયા ?” મંડલેશ્વરે પૂછ્યું. “એ જરા કચવાયા છે ને ?”

“કચવાયલા તો ધણા લાગતા હતા; પણ શું કરે ? મુંગલ પુઆને જણા છે ને ? ઉદા મેળતાને ખબર નહોતી કે તે આવવાના છે એટલે અહિંયાં આવ્યા; નહિ તો આવત જ નહિ. આવ્યા એટલે કસાયા; અને મને કમને ઉબકની પરોણા ચાકરી કરવા પાટણ જવું પડ્યું.”

“કાંક ! ત્યારે સમાલવાનું છે” ત્રિભુવનપાળે કહ્યું. “ત્યારે દીલોળન મિત્ર આગળ ગયો છે.”

“હરકત નહિ.” કાંકે જાસીયું કયું. પણ તેના મનમાં ધ્રાસ્કો પડ્યો. તેણે હવે શું થશે ?

એક રાતનો વિસામો ખાઈ, તે બધાં ધર-શુરામની રમ લઈ પાટણ તરફ નીકળ્યાં. ભટ્ટરાજે સાથે પચ્ચીસ સાંઢણીઓ આપી અને તેના નાથને ખાનગી હુકમ આપ્યો કે કાંક નહાસવાનો રોત્રો કરે તો તેને ઠાર કરવો.

વિભાગ બીજો.

પ્રકરણ ૧ બું.

ઉબક સેનાપતિ.

કામણ સુદ તેરસની સન્હારે પાટણુનો રંગ કાંઈ ન્યારો જ હતો.

દરેક રાજ્યમાર્ગો નગરજનો અને રાજ-પુરુષોથી, દરેક ગામ અને અટારી હસતી, નયન-બાણ વર્ષાવતી, સુંદરીઓથી, દરેક ઓટલાઓ નવી પીચકારીઓ સરખાવતા બાલકોથી ઉભરાઈ રહ્યા હતા. માન મુકી, ગજેદ્રો ઝપાટાથી જતા હતા; શાખીન સૈનિકો સખ્તાઈ છોડી ગળામાં ફૂલમાલ ધાલી, મૂઝ પર તાલ દેતા હતા; મંત્રીવીરોની મુખમુદ્રા ત્રાસદાયક ગાંભીર્ય છોડી હાસ્યવિનોદમાં અસ્વસ્થ થઈ રહી હતી.

પાટણું મહોત્સવ આરંભ્યો હતો. માલવાનો સેનાપતિ ઉબક શાન્ત મહેતા સાથે સમાધાન કરી, પાટણુની પરાણુચાકરીના સ્વાદ ચાખવા આજે અહિંયા આવતો હતો; અને પાટણુના બાલા રાજાએ, તેના પૂર્વજોને દુલ લ એવો સૌરઠના રા' પર વિજય અતુલ પરાક્રમ દાખવી મેળવ્યો હતો. પટ્ટણીઓનો ભય નાશ પામ્યો હતો; વિજયથી હિંમત ગવ'નો પાર રહ્યો નહોતો. અને તેમાં આ અવસર અનુપમ હતો. હોળીને માત્ર બે દિવસની વાર હતી. મદન રાજની પૂજા કરવા ઉત્સુક બનેલા રસિકો અને રસીલીઓ વસન્તોત્સવ આરંભવા એકે પછે એક રહ્યાં હતાં, અને પોતાના મનોને અનેક પ્રકારે ઉતોજ રહ્યાં હતાં.

મહીના પહેલાં પાટણું બયંકર, શસ્ત્ર સજ્જિત હતું. અત્યારે પ્રકુલ હૃદયનું, મોજલું બન્યું હતું. યુદ્ધની સખ્તાઈ વીસરી આલ્હાદનો સ્વચ્છંદ પટ્ટણીઓ અનુભવતા હતા.

લીમનાથને એવારે રાજપુરુષોની મેદની મળી હતી. લીમનાથ મહાદેવના મહિરની અંદર ઉબકને આદર આપવા એક બેઠક કરવામાં આવી હતી; અને તે પ્રસંગે યોગ્ય ભપકાદાર, અવનવા વસ્ત્ર પરિધાન પહેરી સામન્તો, મંત્રીઓ, શાહુકારો આવતા હતા. થોડા દૂર ઉબક તથા મંત્રીઓને પાછા બેઠ જવા આજી રાખેલા હાથીએ અધીરાઈમાં ડોલી રહ્યા હતા.

પાટણુંના લોકોનો ગવ' આવે પ્રસંગે આતો નહોતો. પોતાના મહાપુરુષો જોઈ રાખવું,

તેમનું ગૌરવ જોઈને જ ગૌરવ ધરવું એ મહા-પ્રજા થવાનો મંત્ર પટ્ટણીયા સારીપેટે જાણુતા હતા, અને આ કારણથી જેમ જેમ રાજ્યકર્તાઓ આવવા લાગ્યા તેમ તેમ લોકોનો હર્ષ વધતો ગયો.

સેજીનમંત્રી ભટ્ટરાજ સૌરાષ્ટ્રપાલને લઈ પેથે તીરે ઉબક તથા શાન્ત મહેતાને તેડવા ગયા; અને ઉદો, લલો, દેશળદેવ વગેરે આ કીનારે રહ્યા. લોકો ઉચી ડોહી કરી જોઈ રહ્યા હતા. પણ હજી મુંગલ મહેતા આવ્યા નહોતા. જયસિંહદેવ મહારાજ આવવાના જ નહોતા એમ લોકવાયકા ચાલતી હતી.

ઉદા મહેતાએ પાટણુંની મદદ લશ્કર નહિ મોકલ્યું તેથી મહારાજ તેના પર ગુસ્સે છે એમ પણ ગયો ચાલતી હતી તેથી તે મંત્રીનું હસવું, ચારે તરફ નમસ્કાર ઉચ્ચારવું, સ્વસ્થ મુખ જોઈ લોકો અજાણ્ય થયા. પણ તે મુત્સદ્દી અહિંયા કેમ આવ્યા તે આપણે જોઈ ગયા. તે કાંકની પૂઠે પડ્યા; જયદેવ એકલા પાંચાલમાં છે એમ ધારી તેને હાથ પર લેવા ત્રણસે સ્વાર સાથે તે ત્યાં આવી પહોંચ્યા; તેમને દુર્ભાગ્યે, કાંઈને આગળથી ખબર પડે તે પહેલાં મુંગલ મહેતા પણ ત્યાં આવી લાગ્યા; અને મુંગલની ઇચ્છાને અનાદર કરી ખંભાત પાછા જવાની હિંમત નહિ ચાલવાથી હસતે મહેરો તે આ મહોત્સવમાં ભાગ લેવા પાટણું આવ્યા. સ્હામું થતાં તેને આવડતું હતું; પણ સ્હામનો કરવામાં હાનિ પહોંચે તો, નમી જઈ, ધાણું કામ કહાડી લેવાની યુક્તિ પણ તેને આવડતી હતી. તે આ બીજી જાતના પાસા નાંખતા હતા.

લોકોમાં એક વાતે જરા ચિન્તા પ્રસરી રહી હતી: તે ચિન્તાનું કારણ ત્રિભુવનપાલ હતા. આ રાજ્યમંડલમાં સ્થાપના દંડનામક પાંચાલ સુધી લાગ્યા છતાં ન આવે એ ધણુને વિચિત્ર કામ્યું હતું. આ વાતનો વિચાર કરવાને મુંગલ ચૂક્યો નહોતો. તેણે ત્રિભુવનપાલને યાબી કહાડવા માણસો મોકલ્યાં હતાં; અને તેને બનતી ત્વરથી અહિંયા બઈ

આવવા ત્હમને ફરમાવ્યું હતું. આ વાત કોઈ બાણુનું નહોતું, એટલે અનેક વાતો એ સંબંધી ઉડી રહી હતી.

ચલે તીરેથી એક હોડી છૂટી અને લોકોનું લક્ષ્ય તે તરફ ગયું. ત્હમને આઈક માણસો હતાં. અને જેમ જેમ હોડી આ પાર આવતી ગઈ તેમ તેમ લોકોમાં તેમ રાજ્યપુરુષોમાં શાન્તિ પ્રસરતી ગઈ. તે હોડીમાં પાટણનો નવો અતિથિ આવતો હતો. સૈકા થયાં સતત વેર અવનતી અને પાટણ વચ્ચે ચાલતું હોવાથી આ પ્રસંગ બધા પટ્ટણીયોના આનંદ અદૃષ્ટ થયો. આ મેદનીમાં ઘણા એવા હતા કે જ્યાં આલવા સાથે લડતાં બાપ, ભાઈ, દીકરો ગુમાવ્યા હતા; ઘણા એવા હતા કે આલવાની સાથે સંધિ કરવી ત્હના કરતાં ગ્રાણ્ય આપવો વધારે પસંદ કરતા; થોડા એવા પણ હતા કે માત્ર થોડા દિવસ પર જ આલવીઓ સાથે બાથ બીડી આવ્યા હતા. આ બધા લોકોને શાન્ત મહેતાએ કરેલી સંધિ ગમી નહોતી; ત્હમના મનમાં આવ્યો પ્રસંગ સાલતો હતો. મનમાં ચાલી રહેલા ચણચણાટ ખહાર પડ્યા હોય એમ અત્યારે લાગતું હતું.

હોડીમાં આગલથી ઉઘો કેટલા બાંધી, એક પ્રયંક, સીધા સોટા જોવા, એક આંખ પર મ્હોટા ધાનો રૂઝાયેલો લીટો દેખાતો હોવાથી વિકાળ મુખાકૃતિનો; પુરુષ બોલો હતો. તે ઉબક હતો. પટ્ટણીઓને મન તે આલવાની સત્તાની મૂર્તિ હતો; તે સત્તા એ ત્હમના દેપનું, વેરનું કેન્દ્રસ્થાન હતું. ઉબકનું આવાગમન તે પાટણનો પરાજય-જીત. આ લાગણીએ આખી મેદનીમાં કમકમાટ પ્રસાર્યો. બધા શરમિન્દા થઈ રહ્યા. રૂઢ યોદ્ધાઓની આંખમાં પાણી આવ્યાં. ઉબકની પડખે રૂઢ શાન્ત મહેતા વ્હીલે મ્હોડે ઉભા હતા. જેની પટ્ટણીયોની લાગણી, તેવી જ ત્હમની હતી; પણ ડહાપણ આગળ ત્હણે ગર્વ દૂર કર્યો હતો. આ સમાધાન કરતાં ત્હણે જુલું

ચીરાઈ ગયું હતું; પણ આ સમાધાનને લીધે જ આવે પાટણ બિચું હતું.

એ બે જણની પાછળ સર્જન મહેતા, બદરાજ મોરારપાલ અને એક જુવાન આલવી ચોદ્દો ઉભા હતા. હોડી આ તીરે આવી. મુન્નલ મહેતા હજી આવ્યા નહોતા એટલે જુલો અને ઉદો આવકાર દેવા આગળ વધ્યા. ત્હમને પણ ન્હાનમ લાગતી હતી; છતાં ઊંચીયું કરી ઉબકને આદર્યો. જુલો મનમાં બબડ્યો “મુન્નલને આવે શું થયું છે કે આવ્યો નથી?”

ઉબકે રૂતા અને તિરસ્કારભરી નજર લોકો પર નાંખી; અને રૂઢાવસ્થાની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી છતાં તે જુવાનની માફક કૂદી હોડીમાંથી ઉતર્યો. તે સખ્તાઈનો અવતાર હતો. ત્હના ડોઠ ગર્વમાં અને નિશ્ચલતામાં દબાઈ રહ્યા હતા; ત્હની એક આખી અને ધારી અડધી દબાયેલી આંખ પણ તીર સમીપતાથી દૃષ્ટિપાત કરતી હતી. ત્હણે ડગલું સીધું અને અડગ હતું; ત્હના માથાનો મરોડ ગર્વિષ્ટ અને સ્વાશ્રયી હતો. ત્હના મ્હોડા પર ચાર પાંચ ધાનાં ચિન્હો ત્હની બહાદુરીની અદ્ભૂત બબ્બતા

આલવાનો સેનાપતિ ઉબક.

સાક્ષી પૂરી, ત્હના મુખને અર્પતાં હતા.

ત્હની પાછળ શાન્ત મહેતા અને પછી ચલો જુવાન ચોધી જાતર્યા. તે યુવક નહોતો; પણ મુખની કુમાશ પરથી બાલક-પુરુષવેશમાં બાલા-હોય એવો લાગતો; તે જમીન પર ઉતર્યો, પણ બાગ્યે જ બોંય પર પાદસ્પર્શ કરી બોલો હોય એવો લાગતો; ત્હના શરીર પર શસ્ત્રોના ઓઝો હતા, છતાં શરીરની છટામાં કે ચાપદયમાં નવોદાને પણ શરમાવે એવો હતો. ત્હણે મુખ ખરેખર મુખારવિન્દ જ કહી શકાય. ત્હની મ્હોટી આંખોમાં અપાર શિવ તેજ હતું; તે તેજ બધા લોકસમૂહ

પર પડતું;—પણ દેવાની કે દિવાનાની આંખ જુવે એમ સમૂહ પર ક્યાં બિના તે કોઇ અદૃષ્ટ કે કલ્પના પ્રદેશની અનિર્વાચ્ય ભવ્યતા જોઈ રહેતું હોય એમ દૂર અને દૂર જવા મથતું.

કેટલીક વ્યક્તિઓ પાછિવ તત્વ વિનાની હોય છે; આકાશમાંથી તે અદ્વિતીય માટે જ ઉતરી આવી હોય, અને હમણાં પાછી જતી રહેશે એમ લાગે છે. આવી વ્યક્તિ સંસારમાં નજરે ચડે છે, પણ તે ત્હમાં ભળતી નથી; જનસમાજ જોડે સમાગમમાં આવે છે, સંબંધ બાંધતી નથી; હરે છે ફરે છે, જીવન વિતાવે છે—પણ અસ્પર્શતાથી. આપણે ત્હને પૂછ્યે છીએ, પણ આપણી બતાવી શકતા નથી; ત્હને માટે પ્રાણસમર્પણ કરીએ છીએ પણ ત્હના સ્નેહની આશા રાખી શકતા નથી. આવી કોષક વ્યક્તિ આ હશે એમ આ યુવકને જોનારના મનપર છાપ પડે એવું એવું રૂપ હતું.

હુલા અને ઉદાએ ઉપકને નમસ્કાર કર્યા.

“પધારે સુભટ શિરોમણિ !” હુલાએ કહ્યું “આપનાં દર્શન કરી અમ્હે કૃતાર્થ થયા.”

ચોતાની ઉંચા-

ધને લીધે કૃલાસસમ લાગતા સેનાપતિએ નમસ્કાર કર્યા.

“મહારાં પણ ધનભાગ્ય !” ત્હણે ચોતાના કંઠારે અવાજે કહ્યું “કે મ્હે પણ આ ઉમરે પાટણ જોયું.”

જે જે પટ્ટણીએ આ વાક્ય સાંભળ્યું ત્હનું મ્હોં શરમથી લાલભોળ થઈ રહ્યું. ઉપકના આ વાક્યે ત્હમનાં ગૌરવને કારી ધા લગાવ્યો. ઉદા મ્હેતાનું સ્વાસ્થ્ય તેવું ને તેવું જ રહ્યું “સેનાપતિરાજ ! આમ અવનતી કરારે બતાવશો ?” લીમનાથ મંદિર તરફ ફરતાં ત્હણે પૂછ્યું.

ઉપક આ પશ્ચાત્ત અર્થ સ્હમળ્યો; ત્હની આંખ આંખ ચમકી ઉઠી. પણ તે માત્ર શૂરવીર ન્હોતો, શાણો પણ હતો.

“આલો કાલે સ્હવારે. કેમ જયસિંહદેવ મહારાજ કેમ છે ?” કહી જાણે ત્હને અહિયા મળવાની આશા રાખી હોય તેમ ઉપક ચારે તરફ જોયું.

“મહારાજધિરાજ સંધ્યાવિધિમાં રોકાયા હશે” હુલાએ જવાબ દીધો. એટલામાં તેઓ મંદિર આગળ આવ્યા. સંજૂન મ્હેતા એટલું તો સ્હમજવા કે આ પ્રસંગ એવો વિચિત્ર આવ્યો હતો કે શું કહેવું તે કોઇને સ્મરતું ન્હોતું. ત્હણે ઉદાના કાનમાં પૂછ્યું:

“મુંજલ મ્હેતા ક્યાં ?”

“કાણ જાણે” ઉદાએ ધીમેથી જવાબ દીધો.

ઉપક સ્હમજ્યો કે આ બધા ન્હાનમે લાજી મરતા હતા એટલે તે જરા મનમાં મલકાયો. વગર લક્ષ્ય તે ફત્તેહની મોજ આપતો હતો. ઉદાએ રંગ રાખવા મ્હેનત કરવા માંડી.

“જી ! આ કોટ આપે જોયો ? તમ્હારી અવનતીના આવો જ છે કે વધારે સારો. હું હજી અવનતી આવ્યો નથી.”

ઉપકે કોટ તરફ નજર કરી “કીર્તિ-દેવ !” પેલા યુવક તરફ ફરી ત્હણે પૂછ્યું “આપણે

કોટ આથી જરા ઉંચો, નહિ ?”

કીર્તિદેવે કોટ સ્હામું નજર કરી અને કહ્યું “ના. આ ઉંચો.”

એટલામાં શાન્ત ચર્ષ ઉભા રહેલા લોકોમાં કકલાણ થઈ રહ્યું. ઉપક અને ત્હની આજુ-બાજુ ઉભેલા રાજપુરુષો અન્યબીમાં પાછા ફર્યા. ઝોવારાના દરવાજામાંથી મુંજલ મ્હેતાનો હાથી ગૌરવથી ખજાલો ભરતો આવતો હતો.

સત્તાની અપૂર્વ ભવ્યતા મુંજલની મુખમુદ્રા પર હતી; અને રાજ્યસત્તાની મૂર્તિ સરખા તે બધા લોકો તરફ જોતો હતો. એ આવે ત્યાંસુધી બધા મંદિરના પગથીયાં આગળ ઉભા રહ્યા. પણ હોદ્દા પર તે એકલો ન્હોતો. હાથી એકો, અને લોકોએ સાથે એસનારને ઝોગખ્યો.

ઉદા મહેતા.

લોકોના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ; હંમેશ્વર એક મગનભેદી ગર્જના કરી “મંડલેશ્વર મહારાજની જય.”

ત્રિભુવનપાલ ધરી પહેલાં યાત્રેયા હાર્યો પાટ-ભુમાં આવ્યો હતો. આવતાં વાર મુંઝવણને ખબર પડી; અને તેણે એકદમ તેને સાથે લીધો. મંડલેશ્વરે મુસાફરીથી બગડેલાં કપડાંજ પહેર્યાં હતાં. ભેગા મળેલા લોકો પલવાર પર પોતે ખિન્ન થયા હતા તે વાત જ વીસરી ગયા; ઉંચકતું આગમન ભૂલી ત્રિભુવનપાલને આદર દેવા ખુશાલીના અનેક પોકારો શરૂ કર્યા. આખું વાતાવરણ ફેરવાઈ ગયું.

ઉંચકે હાથ કરડી ભોળા કર્યું. મુંઝવણ આવી રીતે આવ્યો તે તેને અપમાનકારક લાગ્યું. પણ શું કરે?

“આ કોણ?” તેણે ત્રિભુવન તરફ જોઈ પૂછ્યું.

“મહારાજભિરાજના ભત્રિજા અને લાટના દંડનાયક ત્રિભુવનપાલ મંડલેશ્વર” ઉદાસે કહ્યું.

“કોણ? મંડલેશ્વર દેવપ્રસાદજીના પુત્ર?”

“હા જી—”

ઉદાની જીભ બંધ થઈ ગઈ. મુંઝવણના હાથી પરથી ત્રણ જણ ઉતર્યા. ત્રીજા માણસને ઉદાસે જોયો; અને મંત્રી ચમક્યો. ઉદાને તેણે જોયો; અને તે જરા હસ્યો. બન્નેએ ભયંકર દષ્ટિપાતનો વિનિમય કર્યો. એ ત્રીજો માણસ કાંક હતો.

પ્રકરણ ૨ જી.

કીર્તિદેવ.

મુંઝવણ મેડતા આવ્યા તેની ગરબડનો લાલ લઈ ઉદા મેડતાએ એક ભટ્ટને નિશાની કરી પાસે બોલાવ્યો, અને તેના કાનમાં કંઈ કહ્યું. તે ભટ્ટ ત્યાંથી નીકળ્યો અને લોકોની ઠક્માં અદ્રષ્ટ થઈ ગયો.

મુંઝવણનું વ્યક્તિત્વ આવે પ્રસંગે ઓપી નીકળતું. તે આવ્યો અને પ્રસંગ બદલાઈ ગયો; વાતાવરણમાં ભિન્નતા આવી. શરમાઈ રહેલા ધટ્ટણીઓ શરમતું કારણ વીસરી તેને જોઈ રહ્યા. વનરાજના ગૌરવથી તે ડગલાં ભરતો, પોતાનું ગર્વદર્શી શીશ મગને ધોંચતું હોય તેમ, તે આવ્યો; મહેરબાનીની નજરે બધા રહામું જોઈ, જરા હસી બધાને અદ્ય-

તાનો અનુભવ કરાવ્યો; નજરથી, વાતથી, હાસ્યથી, સત્તાના દુર્બળ ગૌરવથી બધા પર, પ્રસંગ પર, વાતાવરણ પર, પોતાના વ્યક્તિત્વનો દોર બેસાડ્યો. ઉંચક વિજેતા મટી માત્ર સામાન્ય શોધો હોય તેમ લાગ્યું; મહારથીઓ, મંત્રીઓ તેના દરબારી હોય એવો ભાસ થયો.

આ અદ્ભુત વ્યક્તિત્વ કવચિત્ કવચિત્ નરસિંહોમાં નજરે રહે છે. કારણ જડતું નથી પણ બધા માર્ગે આવે છે; રહમજ પડતી નથી છતાં બધા શાસન માને છે. ઇતિહાસની રંગભૂમી પર આવી વ્યક્તિઓ ન્યારે આવે છે ત્યારે ખીજાં તત્વો પુરુષાર્થવિહીન થઈ જાય છે; ઇતિહાસક્રમ થાં છે; સમયશક્તિઓનું ભાન ભૂલી પ્રેક્ષકોનું મન તેની આસપાસ વીંટાય છે; નાયકના મોહમાં નાટકનો અર્થ વીસરે છે, ભૂતકાળની રંગભૂમી પર હતા એવા પરશુરામ, મધુસૂદન ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ, સમસ્ત જગતના મુક્તદ્વીઓના શિરોમાણિ-ભગવાન આણંકય; મધ્યકાલીન ગુજરાતની ન્હાની રંગભૂમી પર એવો આ મુંઝવણ હતો.

મુંઝવે ઉંચકને આદર આપ્યો, ત્રિભુવનની ઓળખ કરાવી, અને તેના શૌર્યના વખાણ કરી ઉંચકને પણ અદેખો બનાવ્યો. બે વર્ષે ત્રિભુવન પાછો પાટણ ફર્યો હતો એટલે લોકોમાં તેને જોવાની પણ લાલસા ધણી હતી. આ લાલસાને લીધે ન્યારે હાથી પર બધા મંત્રીઓ ઉંચકને લઈ પાછા કર્યા ત્યારે મંડલેશ્વરે એ સ્વારીનો નાયક થઈ રહ્યો. તેને જોઈ લોકો હર્ષના પોકાર કરી રહ્યા, તેના હાથીની સૂંઢ પર હઝારો ફૂલોના હાર નગર-જનોએ નાંખ્યા, અને ફેણવાયલા હાથીએ સૂંઢ ઉંચી કરી મંડલેશ્વરની અંબાડીમાં નાંખ્યા. આગળ જતાં હાથી પર બેઠેલા મુંઝવણ અને ઉંચક રહામું કોઈ જોતું નહોતું; પણ બધા તેમના યુવાન મંડલેશ્વરને, જે મહારથીએ પાટણનો ડોકો લાટમાં વગડાવ્યો હતો તેને જોઈ, લળી લળી, નમવા લાગ્યા. ઉંચકને આદર આપવા ગયેલું સરખસ ત્રિભુવનની વિજયસેના બની પાછું આવ્યું. લોકોના સખહુમાન નમસ્કાર, અટારીયે રહેડેલી યુવતીઓનાં નયનકિરણો, ખાલકોની પીયકારીના કેસરીયાં ઝીલતે ત્રિભુવનપાલ પોતાને પડેલી પીડા અને જખદેવની ઈર્ષ્યા, વીસરી ગયો.

પાછલ બેઠેલો કાંક ત્રિભુવનની સાથે બેઠેલા ઉંચકના ભટ્ટરાજ કીર્તિદેવને જોઈ

રહ્યા. તે દેવાંગના સમા શરીરતેજ દીપ્તો હતો; અને તેની બેદરકારીભરી એસવાની રીતમાં ગૌરવ તેમ જ છતાં રહ્યાં હતાં. પણ આ શરીર, આ છતાં, તેજોમય, અરપચ્ચતાભરી આંખો, લલનાઓને લલચાવે એવા અર્ધ ખીડેલા હોઠ—આ બધા તરફ કાંક નહોતો જોતો; પણ એની મુખરેખામાં પરિચિતતા કેમ લાગતી હતી તેનો તે નિર્ણય કરતો હતો. તેણે ત્રિભુવન-પાલ તરફ જોયું—શું એ ખેનાં મોડામાં કાંઈ સામાન્ય લક્ષણો હતાં? કાંક વિરમય થયો. ક્યાં દેવ પ્રસાદનો પુત્ર અને ક્યાં ઉર્જયશીનો ભદ્રરાજ?

“આ લોકોનો પ્રેમ તમહારા પર અથાગ લાગે છે?” કીર્તિદેવે એકદમ પૂછ્યું.

ત્રિભુવન જરા હસ્યો “હા. હું એમને માનીતો છું. પહેલાં મહારા પિતા હતા, અને મામા છે.”

“મામા?” સાશ્વત સુંદર નયનો ઉઘાડી કીર્તિદેવે પૂછ્યું.

“મહાઅમાત્ય.”

કીર્તિદેવના હોઠ ખીડાઈ ગયા. કાંકે તે જોયું અને વિચારમાં પડ્યા.

“તમ્હે શ્રાવક છો?”

“ના” ખુલે દીલે હસી ત્રિભુવને કહ્યું. “મહારાં માતૃશ્રી હતાં. સૌભાગ્યો સૌમનાથ ભગવાન વિના ખીજા ઈશ્વર દેવ માનતા નથી. કેમ એ પૂછવાનું કાંઈ કારણ?”

“કારણ કાંઈ નહિ. તમ્હે અવનતી, ક્યારે આવશે?”

“તે કેમ કહેવાય?”

“હવે તો પાટણ ને અવનતી વચ્ચે સંધિ થઈ છે. ત્હમે આ સંધિના વિરોધી છો? ત્હને સાંભળ્યું છે કે અહિંયા ધણા એવા વિરોધીઓ છે.” કીર્તિદેવે પૂછ્યું.

“તમ્હે શું ધારો છો?”

“હું? આ સંધિ મ્હારે જ લીધે થઈ છે. મહાકલેશ્વરને મ્હારી તો અણુનિશ પ્રાર્થના છે કે આ સંધિ સતત રહે. પાટણ ને અવનતી આપ્યાવત્નીની આંખો છે. એ ખેના વિરોધ ત્હમને સાલતો નથી?”

“ના. એ વિરોધ અહિંયા ધણાને તો ઉભરો સ્ખિંકર છે.” ત્રિભુવનપાલે કહ્યું. “સાચું પૂછાવો તો મ્હને નથી લાગતું કે આ સંધિ બહુ વાર ટકે.”

“શા માટે નહિ ટકે? મંડેશ્વર મહારાજા બાહુમાં બળ હોય તો બતાવવાનાં સ્થાનો ધણાં છે. ત્રણસો વર્ષો તો લાગ્યા; હવે કેટલું

લડવું છે? તમ્હે બળીયા છો. આવી નહાની લડાઈઓ છોડી મહાવિગ્રહો કેમ આરંભતા નથી?” કીર્તિદેવના શબ્દોમાં કાંઈ અકલ્પ્ય હૃદયબેદ પ્રતાપ હતો. ત્રિભુવનને તે ન સ્હમ જાયો; કાંક તે જોઈ ફરીથી વિરમય પામ્યો. આ માણસની વાતમાં કાંઈ ગુણાચ્છાદ લાગ્યો.

“એ મ્હારું કામ નથી. રાજ્યનીતિની વાતો મામા જાણે.”

કીર્તિદેવની આંખો તિરસ્કારપૂર્વક હસી. કાંક તે હાસ્ય સ્હમજાયો. એટલામાં રાજગઢ આવ્યો અને સ્વારી બેતરી.

કાંક પાટણ આવી પોતાના પર ઝડપ મેલે લાય જરા વીસરી ગયો હતો; અને મુજબ અને ત્રિભુવનની એથિ ત્હને કાંઈ પણ થવાનું નથી એમ ત્હને લાગતું હતું. ત્રિભુવનપાલ ત્હને રજા આપે કે તરત કાશ્મીરાદેવી પાસે જઈ મંજરીને મળે; એટલા જ વિચાર ત્હનું અધીરું હૃદય કરી રહ્યું હતું.

તે હાથીપરથી બેતરી એટલે કુંગર નાયક ત્હની પાસે આવ્યો.

“ભદ્ર! આપને બોલાવે છે.”

“કાણ?” પાછા ફરી કાંકે પૂછ્યું.

“કાશ્મીરાખા.”

કાંકનું હૃદય ધમકા ઉઠ્યું. ત્રિભુવનપાલ, ઉપકને જયદેવ મહારાજ પાસે લઈ જવામાં ગયાયા હતા એટલે ત્હને રજા લેવાનો લાજ સારો લાગ્યો: “આ રાજગઢમાં છે?”

“હા. મીનળબાની પાસે છે.”

કાંકને ત્રિભુવનની રજા લેવાનું મન થયું, પણ તેની આજુબાજુ એટલાં માણસો હતાં કે ત્હને મળવું અશક્ય હતું. કાંક ઊંઘામોના કુંગરની પાછળ ચાલ્યો.

લોકોની ઠઠ વટાવી, બાજુ પર થઈ વિશાળ રાજગઢના ઝોતાડા ઝોરડામાંથી કાંકને કુંગર લઈ ગયો. કાંક રાજગઢથી હજુ પરિચિત નહોતો એટલે ક્યાંથી જાય છે તે જાણતો નહોતો. તે નિશ્ચિંતપણે એક ઝોરડામાં જવા લાગ્યો, અને કુંગરે ત્હના ખભા પર હાથ મૂક્યો. તે તરત ફર્યો. પાછળથી કોઈએ એકદમ ત્હને બાથ બીડાવી. કાંક ખૂબ મારે તે પહેલાં ત્હને મ્હોડે એક પીછોડી બંધાઈ ગઈ. થોડી પલમાં એક ભાંયરા આગળ તે ધસડાયો. તે અંદર ધકેલાયો—પડ્યો. ભાંયરામાંનાં જીવજન્ટુઓ ત્હના પાતથી ખબળી ઉઠ્યાં. ઉપરથી કુંગરે ભાંયરાનું હાંકણું દબ દીધું.

એકદમ કાકને રહમજ પડી. જયદેવ મહારાજ અને ઉદા મહેતા વેર વાળતા હતા.

પ્રકરણ ત્રીજું.

મુંગલ મહેતાનું હૃદય.

જયદેવ મહારાજ શોકગ્રસ્ત હતા. ઉપક આગ્યો એટલે પાટણ પડ્યું એમ એને લાગતું હતું. તેનો અભિમાની સ્વભાવ અદ્વૈતાની પરિસીમાએ પહોંચ્યો હતો. તેણે નવધણને જીત્યો, પણ ઉપકે તેને જીત્યો હતો; તેની કીર્તિને કલંક લાગ્યું હતું. તેના હૃદયમાં ક્રોધ હતો, અનુત હતી. સાથે સુદ દૈખીદ્યની નિરાશા પણ હતી.

મહોડાપર તમાચો મારી તેણે હિંમત રાખી અને જે ખંડમાં આ વાર્તાની શરૂઆતમાં પાટણના રાજ્યકર્તાઓ મળ્યા હતા ત્યાં જઈ તે બેઠો. મહામહેનતે તેણે મહોડાપરથી ક્રોધનાં અને નિરાશાનાં ચિન્હો દૂર કર્યાં.

મુંગલ ઉપકને લઇ આવ્યો. સાથે મંડલેશ્વરો, મંત્રીઓ, પણ હતા. જયદેવે ઉપકને આવકાર દીધો; તે યોદ્ધાએ એ ચાર મીઠાં વચનો કહી મહારાજની કૃપા યાચી. વિનયવિધિ પૂરી થતાં ઉપકે કહ્યું:

“કૃપાનાથ ! મહારા મહારાજ સંદેશ કહાવ્યા છે.”

“શા ?”

“મને સરસ્વતીમાનો પ્રસાદ નથી; એટલે થોડું કહું તો થણું માની લેજો.”

“અરે એ શું બોલે છે ? કહો અવન્ટી-નાથ શું કહાવે છે.”

“મહારા મહારાજધિરાજ આપના સંબંધી થવા ઇચ્છે છે ?”

“કેવી રીતે ?”

“આપને પોતાની પુત્રી વરાવી.”

જયદેવના મહોડા પર સંતોષ પ્રસરી રહ્યો. વિજેતા હોય તેને કન્યા આપી હારેલો રાજા રીઝવે; આ તો વિજ્યી રાજા હારેલાને કન્યા આપે ! જયદેવનું મહોડું મલકાયું.

“બીજું આપને અવન્ટી આવવાનું નિમંત્રણ મોકલાયું છે.”

“બીજું કાંઈ ?”

“બીજું શું ? આપની કૃપા અને પાટણની મંત્રી.”

હંમેશની ટેવથી રાજાએ મુંગલ અને બીજા મંત્રીઓ સહાય બોલ્યા. દરેકના મુખ પર સખ્તાઈ હતી. જે વાત જયદેવને રચી હતી તે બધા વગર બોલ્યે નાપસંદ કરતા હતા.

“સેનાપતિરાજ !” મુંગલે ઉમેર્યું.

“આપ એ ત્રણ દિવસ તો રોકાવાના છો ને ? મહારાજા વિચાર કરી જવાબ દેશે. આવી બાબતોમાં કાંઈ ઉતાવળે આપ્યા પાકે છે ? પૂર્ણિમાને દિવસે રાજ્યસભા છે તે વખતે મહારાજ ઉત્તર દેશે. મહારાજ ! હવે સેનાપતિરાજને રજા આપો. મધ્યાહને થોડી જ વાર રહી છે.”

“હા. સાંજ સુધી તો પાટણમાં છોને ?”

“હા જી. જે સુભેટા હું સાથે લાવ્યો છું તે સરસ્વતીને પેલે તીર પડાવ નાંખી પચા છે. રાત્રે હું ત્યાં જઈશ.” ગવંથી ઉપકે કહ્યું.

પરરાજમાં જતા સ્વતંત્ર રાજાઓ ગામ બહાર પોતાનો પડાવ નાંખી જ રહેતા; આ રીતિનું, એક સેનાપતિ, અનુકરણ કરે તે જયદેવને રુચ્યું નહિ. છતાં અત્યારે ઉપકને તે શું કહી શકે ? “જેવી મરજી” કહી તે ઉઠ્યો અને તેની સાથે બધા ઉઠ્યા. જયદેવ ડોહ કરડડો, અવન્ટી-નાથના જમણ થવાની આશાએ ખુશી થવું કે નહિ તે ગુચવાડામાં ચાલ્યો ગયો.

બધા આવેશ નગરજનો વિખરાઇ ગયા. કેટલાક ઉપકની આગતાસ્વાગતામાં રોકાયા, કેટલાક પોતાને ઘેર ડોળી ખેલવા ગયા. ત્રિભુવનપાલ પોતાને મહેલે ગયા; પણ કાકને કોષ્ટએ સંભાર્યો નહિ, અને તેની ગેરહાજરીનો કોષ્ટએ હિસાબ ગણ્યો નહિ. જમતી વખતે ત્રિભુવને તેને સંભાર્યો, પણ તે કોષ્ટ મિત્રને ત્યાં ગયો હશે એમ ધારી તેણે વધારે વિચાર કર્યો નહિ.

મુંગલ મહેતા રાજગૃહમાં વિચાર કરતા બેઠો. ઉપકે જે એ સંદેશ કહ્યા હતા તેથી તે અન્યથા થયા. અવન્ટીનાથનો ત્વેમાં શું મુદ્દો હતો તે જાણવાની હેમણે મહેનત કરવા માંડી. તેને મન ઉપક માત્ર યોધા લાગ્યો—તેનો કાંઈ હિસાબ નહોતો. પેલો સ્વરૂપવાન યુવક કાણ હતો ? મુંગલની આંખ આગળ કીર્તિ-દેવનું મહોડું ખંડ થયું—તેને પણ કાકની માફક તે પરિચિત લાગ્યું. કોના જેવું એ છોકરાનું મહોડું છે ? મુંગલને તે રહમજાયું નહિ. પણ એ છોકરાની આકર્ષક મુદ્રામાં કાંઈ સમાયેલું છે એમ એને લાગ્યું. “એના પર ધ્યાન રાખવું જોઈએ” તે બબડ્યો. “કાણ

એના પર નજર રાખશે ? આવા રૂપાળાં મોડાં ત્રણ ભુવનનું સત્યાનાશ વાળે. હંસામાં શું મળ્યા હતા ? તેણે શું ધમસાણુ ઓછું બાંધ્યું ? શેઠાણી પણ ક્યાં રૂપમાં ઓછી હતી ?” સુન્નલના મુખ પર હાલની પ્રસરી રહી. તેની પત્ની જે સજ્જનની બહેન હતી તેના તરફ સુન્નલે એટલી બેદરકારી અને ફેરતા બતાવી હતી કે તેણે રીખાઈ રીખાઈ પ્રાણુ ત્યાગ્યો હતો. આ પાપનો પશ્ચાત્તાપ અમાત્ય સદાયે કરતો. અત્યારે તેનું મન તે દિશામાં વળ્યું. તેણે નિસાસો મૂક્યો અને ફરીથી બબડ્યો : “અત્યારે કુલકુંવર ક્યાંથી વાદ આવી ? તે તો ગઈ પણ ખીસારો છોકરોએ મરી ગયો. એ આજે હોત તોય વીશ વર્ષનો હોત. મહાર ધડપણુ તો પાલત. હવે સુન્નલ મહેતાનું નસંતાન જવાનું” સુન્નલ કહોર રીતે હસ્યો, અને કપાળ પર હાથ ફેરવ્યો.

“ગયું તે તો ગયું.” કહી તે ટટાર થયો અને કાણુમાંથી ઘટકી જતી મનોવૃત્તિને ઠેકાણું આણી. “સુન્નલને સંતાન કેવું ? મહાર સંતાન પાટણુ. પણ આ કીર્તિદેવ પાછળ કેાને મૂકું ? અરે હા. પેલો ત્રિભુવનનો દોરત ક્યાં ગયો ? સંહારે દોડાઈ હતો. અત્રે બહાર કોઈ છે કે ?” સુન્નલે ઉઠા નિશ્વાસ મૂકી પૂછ્યું.

એક પાશ્વરિક આગ્યો “જા ત્રિભુવન-પાલને ત્યાં જઈ કાકભટ્ટને જલદીથી બોલાવી લાવ” અડધી ધડીમાં નોકર જવાબ લઈ આવ્યો કે કાક ભટ્ટ ત્યાં નથી અને સંહાર પછી ક્યાં ગયા છે તેની કોઈને ખબર નથી.

સુન્નલ ઉઠ્યા અને પાછળ જ્યાં મીનજળેવી બેઠાં હતાં ત્યાં ગયો. જયદેવ અને સુન્નલ નવ-ધણુ રાત્રે મહાત કરવા ગયા હતા તેટલામાં રાન્યમાતા જત્રાથી પાટણુ પાછાં આવ્યાં હતાં.

સુન્નલ જોવા રાણીના ઓરડામાં ગયો કે ત્યાં બેઠેલી યુવતીએની નાસભાગયી ઝાંઝરે ઝણુકી બિઝ્યાં. તેમના ગભરાટને જરા હસીને તેણે નીહાળ્યો, અને પલવાર કમકી તેમને નહાતી જવાની તક આપી. પણ મહાઅમાત્યની તીક્ષ્ણ દષ્ટિએ એક નવું મુખ જોયું. તે મુખનું અલૌકિક સૌંદર્ય તેને અપરિચીત લાગ્યું. “આત્રા !” તેણે કહ્યું.

એક યુવતી ફરી વાયરપતિ ગંગનન પડિતની ગઈ અને સ્વર્ગરથ વેદ લીલાની પુત્રી પાટણુની પ્રભુતામાં વાંચકને મળી હતી. “હ” તેણે જવાબ દીધો.

“આ ત્હારી સાથે કોણ છે ?” પેલી લજ-વાતી બાલા તરફ હાથ કરી સુન્નલે પૂછ્યું.

“સુન્નલ !” ખૂણામાં બાજુ પર બેસી જવ કરતાં મીનજળેવી બોલી ઉઠ્યાં : “એ તો આપણા અવિકુલશિરોમણિ રુદ્રદત્તની છોકરી.” સંહારે કાશ્મીરાદેવી અને મંજરી આવ્યાં તેવાં રાન્યમાતાને મળી સંધળી વાત કહી ગયાં હતાં.

“એ તો એના દાદાને ત્યાં જીનાગઢ હતી.” સુન્નલે સંભારીને કહ્યું.

“ના” મીનજળેવીએ કહ્યું. “એની માતા આવક છે. તે એને કોઈ આવક શેડીયા જોડે પરણાવતી હતી. એની વાત ઘણી સરસ છે.”

“શું ?”

“ત્રિભુવનનો કોઈ ભટ્ટ છે. તે એને નહસારી લાગ્યો” મીનજળેવીએ હસતાં હસતાં કહ્યું. “આજે રહવારે પ્રસન્નેર એ વાત કરી હસારી હસાવી ચકવી નાંખ્યાં.”

“કોણ કાકભટ્ટ ?” સુન્નલે મંજરી રહામુ જોઈ પૂછ્યું. મંજરી લજવાતી હતી; પણ તેનાં પ્રકુલ નયનો મહાઅમાત્યને નીડરપણે નીરખી રહ્યાં હતાં. તે પીમેથી માનબેર બોલી. “હા.”

“એ કોણ છે ?” મીનજળેવીએ પૂછ્યું. “મહાર એને જોવા છે.”

“મહારે પણ એનું કામ છે. પણ કોણ જાણે રહવારને ક્યાં ગયો છે. છોકરીએ, જાવ હવે” કહી સુન્નલે માત્રા અને મંજરીને રમ આપી, અને રાણી તરફ ગયો.

ચાર વર્ષમાં મીનજળેવીમાં ધણો ફેરફાર પડ્યો હતો. તેનું શરીર પહેલાં કરતાં જરા જલકું થયું હતું. જીવાનીમાં પણ તેના મુખ પર જોરવ તો હતું જ; હવે તે પાકટ થયું હતું. અને સત્તા અને અગત્યાની રેખાઓએ કુમાશ ને સાદાઈ તે ઉપરથી કહાડી નાંખ્યાં હતાં. તેની આંખોમાં તેજ પહેલાંના જેવું હતું. માત્ર તે સ્થિર થયું હતું. તેમાંથી પ્રતાપ સતત ઓડેતો-પહેલાંની માફક વધતો ઓછો, કે ભયંકર ભાગ્યેજ થતો.

ગુજરાતના રાન્યની તે અધિશતા દેવી હતી. તેણે બહારથી રાન્યખટપટમાં ભાગ લેવા બંધ કર્યો હતો; પણ તેની નજર બધે હતી, તેની શુદ્ધિ સંધળું રહમજતી. તે સુન્નલને બોલાવી ગઈ હતી; તેના આશયો રહમજ હતી; તેના મુત્સદ્દીપણમાં તેને વિશ્વાસ હતો. અને તેથી તે કશામાં વચ્ચે

પડતી દેખાતી નહોતી. પણ જે રાજગદના ભોમીયા હતા તે જળથતા હતા કે જેઓ મુંગલનો પ્રભાવ બચકર હતા તેઓ જ રાણીનો હતો; અને બન્ને અંતરમાં એક હતાં તેથી જ એ પ્રભાવોનો વિરોધ નહોતા થતા.

રાણીએ મંજરી પાસે ત્રિભુવનના અને કાંકનાં પરાક્રમે સાંભળ્યાં હતાં તે મુંગલને કહ્યાં: અને મુંગલે સઠ્ઠારે બનેલી બીના કહી સંભળાવી.

“મહેને લાગે છે કે આ ઉબક માત્ર શોભા લેવા નથી આવ્યો. ત્હને હેતુ કાંઈ જુદો જ છે. હું થોડા વખતમાં ખોળી કહાડીશ. પણ જયદેવે કાંઈ ઉતાવળ કરવી નહિ જોઈએ” મુંગલે આખરે કહ્યું.

“એ શું કરવાનો હતો ?”

“ધણું. એ અધીરા બન્યા છે. લક્ષ્મવર્માની કન્યાનું માથું સાંભળી એના તો મ્હોમાં પાણી આવ્યું. એનું માથે તો ઉબક જોડે આવતી જાય.”

“એ બહુ ઉતાવળીયો છે. પણ માલવાની કન્યા આવે તો ખોટું નહિ.”

“ધણું ખોટું.” મુંગલે ડોકું ધુણાવી કહ્યું.

“કેમ ?”

“પહેલાં તો લક્ષ્મવર્માને છોકરાં જ નથી. એ તો એના બાપ યશોવર્માની છોકરી હશે.”

“એમ ?” ચમકાને રાણીયે કહ્યું.

“હા. અને માલવાની છોકરી આવે કે અહિયાં નહિ દુશ્મનનો દુશ્મન ઉભો થાય.”

“એ ખરું.”

“ત્યારે આપણે તો અહિયાં એક જ તંત્ર હાલ જોઈએ. હજી લાટ ને સૈરકનાં ફેંકાણાં નથી તો વળી માલવાનું તોફાન કયાં નહોતરિયે. નશીબમાં હશે તો માલવાની કન્યા નહિ મળે ?”

“હા. હા. હાલ પૂરું ગુજરાત તો તાપે કરીયે. પછી સહુ થઈ રહેશે. આ નવધણુ પત્યો એ તો ઠીક થયું.”

“હા. સાથે ઉદાને પણ સીધા કરવા પડશે. આ તમ્હે કાંકની વાત પણ ઠીક કહી. ઉદાને અને જયદેવને હાલ ઠીક ચાલે છે. એમ્હાં કાંઈ ઉદાની ઉત્તાદી છે.”

“અરે એનો શો હિસાબ છે ?” રાણીએ કહ્યું.

“જો જો જીલ્લાનાં ના. એ છે મીઠાખોલો, પણ નેટલો ખ્હાર છે તેટલો ભાંયમાં છે. વાર ત્યારે હું જયદેવને મળું છું. નહી માને તો પછી તમ્હે જો સઠ્ઠ કહેજો.”

“જરૂર” કહી મીનળદેવી જરા હસી; જવાબમાં મુંગલની આંખ જરા હસી. આટલો જ વહેવાર ત્હમનો ભરમ થયેલો પ્રેમ રાખી રહ્યો હતો.

મુંગલ જવા માટે ફર્યો.

“રે મુંગલ !”

“કેમ ?”

“આજે કાશ્મીરાએ એક વાત કહી. એણે એક વ્રત લીધું છે.”

“શું ?” મુંગલે પૂછ્યું.

“ત્હને ફરી પરણાવવાનું” રાણીએ જરા ઊસીયું કરી કહ્યું.

“મહેને ?” એકદમ ચમકી મહાઅમાયે ખેદયુક્ત અવાજે પૂછ્યું.

“હા.” મીનળદેવીએ પણ કેમળ, ભાવભર્યા અવાજે જવાબ દીધો “મહેને પણ લાગે છે કે તું આમ કયાં સુધી રહેશે ?” રાણીના અવાજમાં પૂર્વાશ્રમના કાંઈક પડવા હતા.

“મહેને શું ખોટું છે ?”

“છુપાવે છે શું કામ ? ત્હારા હૃદયમાં નિર્જનતા નથી પ્રસરવા માંડી ? સાચું કહેજો.”

“દેવી ! આવી વાતો શા કામની ? મ્હારે હૈયું જ નથી. કોઈક વખત” મુંગલે દયામણુપણથી કહ્યું “હૈયું સજીવન થાય છે; દહે છે. ધડપણ આવે તેમ નિર્બલતા વધે.”

“તેથી જ કાશ્મીરાની સલાહ વિચારવા જેવી છે.”

“મ્હારે એ વિચાર નથી કરવો.”

“પણ મ્હારે ત્હને દુઃખી થતો પણ નથી જોવો. હું ગઈ, પછી ત્હારું કાણુ ?”

હૃદયમાં ઉભરાઈ આવતી એકલતાના દુઃસહ બારથી મુંગલે આંખો મીચી, અને જવાબ નહિ આપ્યો. થોડી વારે ત્હેણે કહ્યું: “નોંધારાનો આધાર” અને ઉંચું જાયું; અને પીઠ ફેરવી ત્યાંથી ચાલતો થયો.

ઉમર સાથે હૃદયની આ વ્યથા પણ અમાત્યને વધતી જતી હતી. ત્હેને લાગતું હતું કે ત્હેનો શુદ્ધિપ્રભાવ ફાલતો હતો; પણ હૃદયનો પ્રભાવ કરમાતો હતો. ત્હેમાં સ્નેહ સિંચવા કોઈ અન્તરનું ત્હેને સંબંધી નહોતું. સામાન્ય જનોથી અટુલા બનેલા મહાપુરુષો એકસ્તંભા મહેલના રહેવાશી બની જાય છે. બધાથી ઉંચા ખરા; પણ એ ઉંચાઈ એ જ એમ્હનું કારામદ.

પ્રકરણ ૪ થું.

વિધિ અને તેનાં સાધનો.

ગ્રામની સ્ત્રીઓમાં વાયસ્પતિ ગળનન પડિત પાટણુનું નાક ગણુતા. એમ કહેવાતું કે તેની ધાકથી વેદપારંગતો કાશી-પુરીમાં રહ્યા રહ્યા પૂરેપૂરો વેદોચ્ચાર પણ કરી શકતા નથી; ઈન્દ્રનું ઇન્દ્રસન ઘણી વખત ડાકમડોળ થાય છે; દાનવો નકમાં પડ્યા પડ્યા સડવાનું ભૂલી જઈ કાંપે છે; નક્ષત્ર, તારા, ધૂમકેતુઓ સુદ્ધાં એ કહે તે જ ધરમાં, એ ધરમાલે તેવી જ દ્રષ્ટિ ફેંકી જોયા કરે છે. તેની પાસે ભણુવા દેશે દેશના શિષ્યો આવતા; તેની પાસે પરાજય પામવા દશ દિશના પડિતો આવતા; તેની પાસે શાસ્ત્રવચન સાંભળવા નગરજનો ઉલટતા; તેની પાસે મુદૂત માગવા મહાજનો તેનાં ખારણાં તોડી પાડતા; તેની પાસે વેવાંણોનો સંબંધ બાંધવા તલસતી સ્ત્રીઓ, વ્યતિપાત વૈવરત, અને ખડા ખાણીની અટપટી મુરકેલીઓ અચૂક ન્યાય કરાવવા લાવતી.

તે કુણ્દેવના માનીતા **વેદ લીલાની** છોકરી મામાને પરણ્યા હતા; **મીનળખાના** માનીતા પડિત અને જોધી હતા; પાટણુની પાઠશાળાના મહામહોપાધ્યાય હતા. તે હતા જીવાન પણ ગણુતા દુહામાં પણ દુહા.

વિદ્યેશ શંકરપુત્રનું મંગલદાયક નામ તે ધારતા હતા; પણ ગણુપતિમાં જ ગુણો વિશ્વવિખ્યાત છે તે એમનામાં ગેરહાજર હતા. ગળનન તો કુંડલા, અને આ ગળનન માત્ર હાડ અને ચામ હતા. દેવ સુખ અને ચેતની મૂર્તિ; અને આ સતત અભ્યાસથી શુષ્ક અને ચિન્તાતુર. એકનું માથા કરતાં શરીર મોટું; બીજનાં શરીર કરતાં માથું ઘણું જ ભારે. એક ગળનન બધે સ્ત્રીઓની સેવા સ્વીકારતા; બીજ ગળનન લોકોની કુંડલીઓ જોવામાં એક સ્ત્રીને પણ ઘણી વખત ભૂલી જતા.

રાત્ર્ય અને સંસારની ખટપટોનું વાદળ ચારે તરફ મુશળધાર પાડતું; છતાં વિદ્યાદેવીના છત્ર નીચે ગળનન પડિત સ્વસ્થ, અસ્પર્શ બની પોતાનું કામ કરતા. આજે પાટણુમાં વસન્તોત્સવ શરૂ થયો હતો, પરદેશી સેનાપતિનાં, પગલાં આવ્યાં હતાં, ધરમાં મરી ગયેલા મિત્રની પુત્રી આવી હતી-છતાં પડિત દીપણુ

લઈ પાટલા પર નિશ્ચલ મને બિરાગ્યા હતા. જમણે કાને તેણે કલમ ખોલી હતી; અને અંગુઠાથી આંગલીની રેખાઓ પર ગણુત કરતા હતા. તેની સ્હામું એક મોટી જન્મોત્તરીનું દીપણું પડ્યું હતું. એક ખૂણામાં ત્રણ શિષ્યો પાસે પાસે ભરાઈ, હાથમાં સમ ખાવા પોથી રાખી, ધીમે ધીમે કાનમાં વાતો કરતા અને ધાકથી અવારનવાર પોથી વાંચવાનો ડોળ કરતા બેઠા હતા. એક શિષ્યે યુર તરફ આંખની અણીથી જ માત્ર નજર કરી, અને બીજઓના શરીરમાં આંગળી ધોતી તેમનું ધ્યાન યુર તરફ ખેંચ્યું. કયો ગ્રહ કયા સ્થાનથી ઉપડી કયે સ્થાને પહોંચી જવાનો હતો તેનો એકાગ્રતાથી વિચાર કરતા પડિતરાજનો અંગુઠો નહિ સીધો, નહિ વાંકો, પણ સ્તબ્ધ બની ઉભો રહ્યો-એક પલ-એમ રહ્યો; બે પલ ગઈ પણ ડગ્યો નહિ. આવ્યા અકસ્માતથી શિષ્યો ગભરાયા. તેમણે યુરદેવના મોઝા પર દૃષ્ટિ કરી. તેમની શાન્ત, ઝીણી આંખો આંગલીની રેખા પર ફરી ગઈ હતી-સાથે ફાટી પણ રહી હતી. શિષ્યોનો શ્વાસ રૂંધાયો; યુરદેવ શું સમાધિસ્થ થવાની તૈયારીમાં હતા? એક પલની દશ થઈ-પણ નહિ હાલ્યો અંગુઠો, કે નહિ હાલી પાંપણ. શિષ્યોએ એક બીજની તરફ જોયું. હવે શું કરવું?

એકદમ, નિર્મલ આકાશમાં જાણે વીજળીના કડાકા થઈ આવ્યા હોય તેમ તે વેદાચ્ચારે પુનિત કરેલા શાન્ત, નિઃશબ્દ ખડમાં ખડ ખડાટ હસવાનો ધ્વનિ ગાળ રહ્યો. શિષ્યો ગભરાઈ ઉભા થઈ ગયા; યુરનું હસવું માતું નહોતું. કોઈ દહાડો તેઓએ યુરને મંદહાસ્યથી ઉઘી પડિતું, આવું ગૌરવહીણું કતવ્ય કરતા જોયા નહોતા; અને તેથી તે ભાનમાં હશે કે કેમ તેની શંકા થઈ.

યુરદેવ થોડી વારે હસવું ખાલ્યું; આંખમાં આવેલાં આંસુ ધૂણ્યાં; પાછી આંગળી પર ત્રણ વખત ગણ્યું-એક, બે, ત્રણ, ચાર, ને પાંચ; અને મલકાવા લાગ્યા; આખરે બોલ્યા: “આહા શું વિચિત્ર!” શિષ્યો પણ કેવી વિચિત્રતાએ યુરને આહવા અસ્વભાવિક બનાવી મૂક્યા તેનો નિહાળ કરવા પાસે આવ્યા. પડિતે હિંચુ જોયું, યુરસાબમાં મુખે આમ તેમ જોયું, અને શિષ્યોને

લાંથી ચાલી જવા સૂચ્યું. હાસ્યનો ભેદ પામવાને નિરાશ થયેલા શિષ્યો લાંથી ચાલ્યા ગયા.

ગળનન પડિત ફરી થોડું હસ્યા. ટીપણું લીધું: જોયું અને પાછું હસ્યા. ટીપણામાં કાંઈ અજબ હાસ્ય જનક વસ્તુ હતી. પણ વધારે વખત તે વસ્તુનો તે વિચાર કરી શક્યા નહિ. એક શિષ્ય દોડતો આવ્યો “સુરદેવાં કાશ્મીરા બા અહિંયા આવે છે.”

પડિત ગરવાઈ ગયા. “બા ભૂલ”-

“એ વાત જવા દો. હું ઉતાવળમાં છું. હું લગ્નની વાત કરવા આવી છું.”

કાશ્મીરાએ જરા આંખો નચાવી “ચાર ચાર વર્ષના વ્હાણાં વાયાં પણ તમ્હારી જીભે પ્રસન્ન કાશ્મીરા નહિ થઈ. કાણુ જાણુ કાણુ પડિત બનાવ્યા.”

ગળનન પડિત.

“હું!” આવું ઓચીનું આવાગમન જોઈ ચમકી ઉઠી તેણે કહ્યું.

“હા. પડિતજી.” કાશ્મીરાદેવીનો મીઠો, મસ્કરીલયો અવાજ આવ્યો. “એક વાત કરવા, ત્હારે ઘેર જતી જતી આવી છું. ખેસી રહો ખેસી રહો. શું કરવા ઉડો છો?” માન આપવા ઉડવાની તૈયારી કરતા પડિતને તેણે કહ્યું.

“જોણો પ્રસન્નબાબા—અરે—અરે—કા”-

પડિતની ગંભીર મુખમુદ્રા વિચારમાં પડી-તેની નજર સ્હાય પડેલા ટીપણાપર પડી-અને તે એકદમ હસી પડ્યા. કાશ્મીરા પ્હેલાં કાંઈ ન સ્હમજી. પછી પડિતને આવી વિચિત્ર રીતે હસતા દેખી ચોતે પણ હસવા લાગી. “કેમ હસો છો?”

ખો-ખોમાંથી પડિતના અર્ધા શબ્દો નીકળ્યા “હું પણ લગ્નની જ વાત કરવા માંડ્યું છું.”

કાશ્મીરાદેવી આ શુધ્ધ, વેદાભ્યાસથી જડ બનેલા પંડિતની આવી વાતથી તે સ્નાનમાં છે કે નહિ તેનો વિચાર કરવા લાગી.

“કાનું લગન ?”

“મુંગલ મહેતાનું” કહી પાછા ખડખડ હસતાં પંડિતે દીપણ તરફ આંગળી કરી.

“આ દીપણું માંમાણું છે.”

“હા. આ વર્ષે તમે સ્વયંયોગ છે.”

“શું સાચી વાત ?” કાશ્મીરાએ પૂછ્યું.

“બા ! મહે અનેક વાર ગયું. જો આ વર્ષે મુંગલ મહેતા ન પરણે તો હું પાણી મુકું-ફરી કોઇ દીપણને હાથ નહિ અડકાડું. યોગ એવા છે કે એ ભલેને ના કહે, મહેને તે જ ક્યારનું હસવું આવે છે. મુંગલ મહેતા પરણે હા-હા-હા” કહી પંડિત ફરી હસવા લાગ્યા. કાશ્મીરા હવે આ હસવાનું કારણ સ્પષ્ટમણ પંડિતને મન મુંગલ પરણે એ ધણી વિચિત્ર વાત હતી.

“ત્યારે તમ્હારા મ્હેમાં ગોળ.”

“કેમ કોઇ વાત થાય છે ?” પંડિતે પૂછ્યું.

“ના. પણ મહે નિશ્ચય કર્યો છે એટલે થવાનું જ” કાશ્મીરાએ કહ્યું. “એમ્હના યોગને લીધેજ મહેને પ્રેરણા થઇ હશે. પણ મુશ્કેલીની વાત એક છે.”

“શું ?”

“માંમાણને લાયક કન્યા ક્યાંથી લાવવી ?”

પંડિતે એકદમ ભવાં સ્પષ્ટાવ્યાં, માથું ઝોતાયું, અને એક આંખ મીચી જવાખ દીધાં: “હું બતાવું. ઈશ્વરે કન્યા સરજી નહિ હોય તો ગ્રહયોગ આવે કેમ ?”

“કોઇ નજરમાં ઉતરે એવી છે ?”

કાશ્મીરાએ પૂછ્યું.

“હા.”

“કોણ ?”

પંડિતજી નીચા નમ્યા અને ધીમેથી કન્યાનું ઓલખાણ આપ્યું; કાશ્મીરા ચમકીને આવી ખસી ગઇ.

“માંમાણ એને કેમ પરણે ?”

“ગ્રહયોગ. તેની કુંડલી મહે જોઇ છે. આવું જુગતે જોડું જ્ઞાતાંમાં મળે એમ નથી.”

કાશ્મીરાએ ડોકું ધુણાવ્યું. “ઉંહું કાલાન્તરે એને પરણે નહિ. પણ એ છે કેવી ? મહે જોઇ નથી. હું જોઇશ હવે.”

“જોઇને શું કામ છે. બન્નેના ગ્રહ શું પડ્યા છે ? આ-હા-હા”-કહી પંડિતે મુંગલ મહેતાનું દીપણું હાથમાં લીધું.

“વાર. પણ હવે મ્હારે જવું છે. એક

વાત તમ્હને કહેવી છે.”

“સુમેથી કહોની.”

“મહેશ્વર મહારાજનો એક કાકલદ કરીને મિત્ર છે.”

“હા. જે મંજરીને લઇ આવ્યો તે.”

“તે ખીચારને માથે કોઇ છે નહિ. તેથી માયું કરવા આવી છું.”

“કાનું માયું ?”

“મંજરીનું. જુઓ મંજરીના કન્યાકાલ વીતી ગયો છે; અને ખાપ છે નહિ; આ શ્રાવક છે; દાદા અપંગ છે અને જીનાગદમાં પડ્યા છે. મહેશ્વર મહારાજનો એમ વિચાર છે કે એ જે પરણે તો બન્ને સુખી થાય.”

“બા ! કાકની કુંડલી છે ?”

“કુંડલી ગઇ”-કાશ્મીરા યોલી ઉઠી.

“હા, હા, હા.” પંડિત યોલ્યા “એ કેવો આજ્ઞાણ છે ?”

“લાટનો યોધ્ધા છે; બહુ ટેકોલો, સૂરવીર ને કુલવાન છે. મ્હારા પર ભરોસો નથી.”

“બા ! મ્હારા મિત્રના કુલને લાંછન નહિ લાગવું જોઇએ.”

“પંડિતજી ! પાંચ વર્ષમાં એ પાટણનો સેનાપતિ થશે.”

“તેને શું કરે ? આજ્ઞાણ થઇ વેદાભ્યાસ પૂરો આવડતો ન હોય તો !”

“પંડિતજી ! તમ્હે એને જોજો, પછી વિચાર કરજો. એનાથી વધારે સારો પતિ મંજરીને તણુ જીવનમાં નથી મળવાનો.”

“વાર. હું કાલે મળીશ. આશીર્વાદ બા ! કુમાર કેમ છે ? ને મહારાજ ? હું મહારાજને મળવા આવીશ તો એ તો ગરીબ આજ્ઞાણને ઓલખતાંએ નહિ હશે.”

“તમ્હેને ભૂલીને માણસ જન્મ ક્યાં ?” કહી નીચા વળી, પ્રણામ કરી, કાશ્મીરા ત્યાંથી નીકળી. પંડિતે પાછું દીપણું હાથમાં લીધું. થોડી વારમાં ઘરના આગલા ભાગમાં બારણાંની અફલાઅફલી થઇ અને આત્રા અને મંજરી હાફલાં હાફલાં આવ્યાં. પાછલ વિસ્મય પામેલી કાશ્મીરાદેવી આ ગભરાટનું કારણ જાણવા પાછી આવી.

“દેવી ! શું છે ?” પંડિતજીએ આત્રાને પૂછ્યું.

“ઉભા રહો કહું છું” કહીને તેણે મંજરીને ખેસાડી. મંજરીના હોંસકોસ ઉઠી ગયા હતા; તેની કમલપત્રશી આંખો ફાટી ગઇ હતી; રમણીય અપૂર્વતાએ પ્હોંચેલી તેની

જાતી જોસથી ઉંચી નીચી થઇ રહી હતી. આ ગભરાટમાં 'તેનું' સૌંદર્ય, 'તેનું' લાલિલ લય'કર મોહકતા ધારી રહ્યું હતું. શુકદેવજીએ રંભા પાછી કહાડી, પણ આને જોઇ શું વિચાર કરત એ પ્રશ્ન પડિતારજના શુષ્ક હૃદયમાં પણ ઉભો થયો. તે ઉભા થઇ પાસે આવ્યા.

"બા ! પડિતજી !" માત્રાએ કહ્યું. "અમ્હે રાજગૃહથી પાછા આવતા હતા ત્યાં એકદમ મંજરી ચીસ પાડી ઉઠી અને મ્હારો હાથ આલી અહિંયા સુધી દોડવી લાવી."

"કેમ ?"

મંજરીએ હોઠ દબાવી જરા સ્વસ્થતા આણી "મ્હે જતો જોયો."

"કોને ?" કાશ્મીરાદેવીએ પૂછ્યું.

મંજરીએ પોતાનું માથું હાથથી ઢાંકી દીધું અને ઘસઠાં ખાવા તે મંડી.

"જે ત્હને ખંભાતમાં પરણવાનો હતો તે !"

કાશ્મીરાએ પૂછ્યું.

ઉંઘે માથે ડોકું હલાવી મંજરીએ હા કહી.

"શું કાંઇ શેઠ ઉદામ્હેતાની જોડે ખંભાતથી આવ્યો છે ?"

ક્રૂરીથી મંજરીએ હા કહી.

"હા હા" કાશ્મીરાએ કહ્યું "ત્હને રસ્તેથી જતો જોયો હશે. ત્હમાં એ ગભરાઇ" કહી ત્હણે પડિતની રહાસ્ય જોયું; પડિત તે નજરનો અર્થ રહમળ્યા.

મંજરીને પરણાવવી જોઇએ ત્હનું એક બીજું સમ્મળ કારણ મળ્યું.

"બા ! બા !" મંજરીએ કાશ્મીરાદેવીને દયા-મણે અવાજે કહ્યું. "એણે મ્હને પણ જોઇ. હવે હું ક્યાં જાઉં ? મ્હને જરૂર લઇ જશે ?"

"ગભરાય છે શું ? ગાંડી ? આ ખંભાત નથી. પાટણ છે."

"બા ! તમ્હે એને ઓલખતાં નથી."

"ગભરાઓ નહિ પડિતજી ! મંજરીને મ્હારે ઘેર લઇ જવા દો. એ અહિંયાં ગભરાશે ?"

"હા હા." માત્રાએ કહ્યું. ગળનન પડિત કાંઇ નિશ્ચય ઉપર આવી શક્યા નહિ.

"ચાલ મ્હારી સાથે મંજરી ! કોની મગફૂર છે કે મંડેશ્વરને ત્યાં ત્હારો વાળ વાંકો કરે" કહી કાશ્મીરાદેવી મંજરીને પોતાની સાથે લઇ ગઇ. ત્હના ગયા પછી પડિતજી યોધ્યા: "શું વિધિનું વૈચિત્ર્ય."

"કેમ ?" ત્હની અર્ધાંગનાએ પૂછ્યું.

"કુંડલી જોવા વગર કહું છું કે મંજરીનો લમયોગ આવી લાગ્યો."

"કેમ ત્હમે પણ લમયોગો જોતાં ગાંડા થઇ ગયા છો કે શું ?"

"દિવિ ! તું પ્રસન્નમાને ઓલખે છેને ?"

"ન્હાનાં ન્હાનાં અમ્હે કુંકા રમતાં ત્યારથી. પણ ત્હમાં મંજરીના લમની વાત ક્યાંથી આવી ?"

"પ્રસન્નમાએ નકી કયું" છે કે મંજરીને પરણાવવી."

"કોની સાથે?"

"એક કાંકભટ્ટ છે ત્હની સાથે."

"હૈ ?" ત્હની કાંતિ' તો બધા ઘણા ગાય છે. તો ત્હમાં શું ખોટું ? આપણે તે મંજરીને ક્યાં સુધી રાખીશું ? એનાથી રૂકું શું ?" પડિત નક્કરોપર સત્તા ચલાવતા; પણ ત્હના પર માત્રા સત્તા ચલાવતી. તે પણ એ જ મતના થયા "એનાથી રૂકું શું ?"

✱

પ્રકરણ ૫ મું.

✱

કોણ માલીક ?

✱

જયદેવ મહારાજની માનસિક સ્થિતિ વિચિત્ર થઇ રહી હતી. સૌરાષ્ટ્રના નાથને હરાવ્યો તેથી ત્હનું મન પ્રયુક્ત હતું; ત્રિભુવને પેલ કરી તેથી અદેશ્ય બન્યું હતું; ઉબક આવ્યો તેથી ખિન્ન થયું હતું; અને માલવેશની કન્યાનું માથું આવ્યાથી પરિતપ્ત થયું હતું. તે કાંક પર ચ્હીડયો હતો; તે ત્રિભુવન પર ચુસ્તે થયો હતો; તે સુન્નલ સાથે કચવાયો હતો; ત્હને પોતાના તરફ તિરસ્કાર આવ્યો હતો. ત્હને સ્પષ્ટ લાગતું હતું કે પાટણના ચક્રની તે માત્ર નામની જ ધરી હતો. ખરી ધરી બીજા હતો. ત્હને એમ પણ ભાન થતું ગયું હતું કે તે કાચો હતો, ત્હનામાં મુત્સદ્દીપણું થોડું જ હતું, ત્હની પાસે સત્તા મેળવવાનો મંત્ર હતો જ નહિ. ત્હના રાજ્યની વધતી ખટપટોના મોજા પર રહી ત્હને તરી પાર ઉતરતું હતું; પણ ત્હના હાથમાં ભેર નથી એમ ત્હને લાગ્યા કરતું હતું. આ નિર્બલતાના ભાનથી પેદા થયેલા કચવાટ કોના પર કહાડ્યો ત્હનો તે વિચાર કરતો.

ત્હની વિચારમણી તૂટી. એક ભારે પગનો અવાજ આવ્યો. મ્હોડાપરથી ચિન્તા અને નિરાશાના ચિન્હ બને તેમ દૂર કરવા ત્હણે પ્રયત્ન કર્યો. "મહારાજ છે કે ?"

“કાણુ ? ત્રિભુવન ! આવની. ઘણે વખતે મળ્યા. તું તો મોટો મહારથી થયો છે એટલે મોઢો થાય ત્હમાં નવાઈ શું ?” કચવાટથી જયદેવે પૂછ્યું.

“હું મહારથી થયો તો મહારાજને માટે જ.”
“કે પછી હું રાજા છું તે તમ્હારે લીધે”
જરા તિરસ્કારથી જયદેવે કહ્યું.

ત્રિભુવનનો તેજ સ્વભાવ જરા ધવાયો; ત્હણે હાઠ કરડી, આંખો પોળી કરી જયદેવ સહમ થોડી વાર જોયા કર્યું.

ત્રિભુવનનું કઠાવર શરીર, ત્હના હાથીની સુઠ જેવા મહા બાહુઓ, ત્હની મોટી નિખાલસ હૃદયનો અકલંકિત ભાવ દર્શાવતી તેજસ્વી આંખો, તે શૈયની પ્રતિમા હોય એવો ભાસ આપતાં જોઈ જયદેવ વધારે ચ્હીડાયો. ત્હને લાગ્યું કે આ સિંહના ટોળામાં માન પોતે જ નિર્માલ્ય બકરા જેવા છે. ત્હણે હાઠ ખીડી મંડલેશ્વર સહમું જોયા કર્યું.

“કાકા” રખાય તેટલી શાન્તિ રાખી ત્રિભુવને કહ્યું. “તમ્હે યસ્સે થયા હોય તો ક્ષમા કરજો. એ વાત જવા દો. હું એક કામે આવ્યો છું.”

“શું ?”
“મ્હારો સુભટ જડતો નથી. છેલ્લો તે રાજગઢમાં ડુંગર સાથે હતો, અને ડુંગર કહે છે કે હું કાંઈ જાણતો નથી. મ્હને એમાં કાંઈ બેદ લાગે છે.”

જયદેવના બળતા મગજમાં ઘી હોમાયું. ત્હણે દાંત પીસી પુછ્યું. “કાણુ કાક ?”
“હા, એ જ. ત્હને મ્હે લાટથી મોકલાવ્યો હતો તે.”

“તે કેદમાં છે.”
“કેદમાં ?” રાતા પીળા થઈ જતાં મંડલેશ્વરે પૂછ્યું. “કાના હુકમથી ?”

“મ્હારા.” સત્તાથી જયદેવે જવાબ દીધો.
“મ્હને કેમ નહિ પૂછ્યું ? શા માટે કેદ કર્યો ?”
“મ્હારી મરજી.”

“મામાને અને મ્હોટાં બાને ખબર છે ?”
“કાંઈને પૂછવાની મ્હને શી જરૂર ?”
“શી જરૂર ? શી જરૂર ? અમ્હે તમ્હારે માટે જીવ આપી મરીયે ને અમ્હને પૂછવાની શી જરૂર ?” ત્રિભુવને સ્વસ્થતા ખોવા માંડી; ત્હનું અંગ કોષથી કાંપવા માંડ્યું.

“ત્રિભુવન ! તું મ્હને બાલક સહમજ છે. કેમ ? હું આવું નથી સાંખવાનો.”

“સાંખવું પડશે, મહારાજ ! મ્હારા સુભટને છોડી દો. પેલા ઉદાની સલાહે કાકને કેદમાં પૂરતાં વિચાર નહિ આવ્યો ? પેલાં હું કે પેલાં ઉદા.”

“પેલો મ્હારો હુકમ. કાલે સહવારે ત્હારો કાક હાથાને પગે થશે. સહમજ્યો ? એક નોકરડા પાછળ આવટલી પચાત ?” તિરસ્કારથી રાજાએ કહ્યું.

“હું તમ્હારી માફક મ્હારા સેવકાને પગની રજ નથી માનતો.”

“ના. ના. તું મ્હને પગની રજ માને છે. નહિ ?”

“ના, નથી છોડવાનો એને. ત્હારાથી થાય તે કરી લે” કહી જયદેવ મેઢો હતો ત્યાંથી ઉભો થઈ ગયો અને અંદરના ઓરડા તરફ જવા માંડ્યું. ત્રિભુવન એક હલંગ મારી પાસે આવ્યો અને પોતાનો પંજો બચકર જોરથી જયદેવના ખભાં પર મૂક્યો. જયદેવે ધ્રુમ મારી “ડુંગર ! ડુંગર !”

“તમ્હારે જોવું છે કે મ્હારાથી શું થાય છે ?” જયદેવ ત્રાસદાયક બની રહેલી ત્રિભુવનની મુખમુદ્રા તરફ જોઈ ગભરાતો ઉભો. “તમ્હને ખબર નથી કે હું કાણુ છું ?”

“મ્હને ખબર છે કે જેવા ત્હારા બાપ તોફાની હતા તેવો તું થવા લાગ્યો છે” હિંમત રાખી રાજાએ કહ્યું.

એટલામાં ડુંગર આવ્યો અને આ બન્નેનું તાંડવનૃત્ય જોઈ આંધો ઉભો રહ્યો.

“મ્હારા બાપુ જેવા થઈશ” અભિમાનથી માયું પાછું નાખી ત્હણે કહ્યું. “ત્યારે તો મ્હારું જીવન ખરેખર કૃતાર્થ થશે. મ્હે ને મ્હારા પૂર્વજોએ શું કર્યું છે ત્હનું કાંઈ લ્હમને ભાન છે ? સિંહાસને ચ્હડ્યા છો તો ખરા પણ એ સિંહાસન કોને લીધે છે ત્હનું કાંઈ ભાન છે ? પોતે સિંહાસને ચ્હડી શકત-છતાં મ્હારા દાદાએ ? તે તમ્હારા બાપને આપ્યું; પોતે એ સિંહાસન નિર્માલ્ય કરી શકત-છતાં મ્હારા બાપે હઝારો સમરાંગણો ખેડી ત્હને પ્રતાપ વધાર્યો; હું પોતે એ સિંહાસને ચ્હડી શકત-છતાં તમ્હારે માટે સાચવી રાખ્યું-આજે લાટ અને સોરઠ પર ત્હની સત્તા બેસાડી. હજી લ્હમે એલખતા નથી હું કાણુ છું ?”

જયદેવ કાંઈ બોલી શક્યો નહિ. ત્હની નજર આગળ ત્રિભુવન વધારે ઉંચો, વધારે પ્રચ્ઠ થતો લાગ્યો. જયદેવને પોતાના દાદા લીમદેવ

* શેરનાજી : કહ્યું દેવના મ્હોટા ભાઈ જ્હણે વાનખમ્જ લઈ ગાદી ન્હાના ભાઈને સોંપી.
* જયદેવ સહાઈ પટણીયાએ બળવા કર્યા હતા. જુઓ પાટણની પ્રજ્ઞતા.

ખાણુવલીના પરક્રમોની વાત યાદ આવી. પણ જન્મ ત્રિભુવન વધારે પ્રતાપી લાગ્યો, તેમ તેના સ્વમાનને વધારે સખત થા પડ્યા, અને પોતાની નિર્બલતાનો તહેણે વધારે અનુભવ કર્યો. તેના બાલક સ્વભાવ હડાપણ ભૂલી, ત્રિભુવનને છુદી નાંખવા તત્પર થયો.

“અને તું જાણે છે હું કાણુ છું?” તહેણે કહ્યું. “કુંગર, તું ત્રિભુવનને જ પકડ. પકડ હું કહું છું.”

ત્રિભુવન યુસ્સામાં પણ ખડખડ હસી પડ્યો; કુંગર આ તકરાવથી ત્રાસી દૂરનો દૂર ઉભો રહ્યો.

“મહેને પકડવો છે?” અભિમાનભર્યા ઉચ્ચારણથી ત્રિભુવન પોત્યો. “હણુ બાલક છો તે ખખર નથી કે ત્રિભુવનપાલ મંડલેશ્વરને પકડવો કેટલા શેરનો છે. કુંગર! તું જાણે છે કે કાક ક્યાં છે? ચાલ, મહેને રસ્તો બતાવ.”

કુંગરે અનેક તોફાનના સપાટા ખમ્યા હતા, પણ આ સપાટો કાંઈ બુદ્ધો જ લાગ્યો. તે હિંમતવાન હતો, તે મલ્લોના માથાં રોજ ભાંગતો, પણ અંત્યારે ગભરાયેલી ગાયની માફક એકથી બીજા તરફ જોઈ રહ્યો.

“કુંગર! તું નથી માનતો? તું ત્હારા મહારાજનું કહ્યું નથી માનતો? ઠીક ઉભો રહે” જયદેવે કહ્યું અને ત્રિભુવનને જતો અટકાવવા તેનો હાથ પકડ્યો. ન્હાના બાલકનો હાથ છોડવી નાંખે તેમ ત્રિભુવને તેનો હાથ છોડ્યો, અને ગૌરવથી કુંગરને આગળ થવા નિશાની કરી.

“બાપુ! આપ અવદાતા છો-પણ મંડલેશ્વર મહારાજ તો મહારા માલિક છે” કહી કુંગર આગળ ચાલ્યો. જયદેવ તરફ એક તિરસ્કારભરી દૃષ્ટિ નાંખી ત્રિભુવન તેની પાછળ ગયો.

જયદેવે ખેલાન થઈ જોયા ક્યું. પોતાની નિરાધારતાનું લાન થવાથી તેનો હવ રહેસાઈ ગયો. તેનું હૃદય કહેતું હતું કે જે કુંગરે કહ્યું ને કર્યું તે આખું પાટણ-આખું યુગરાત-કહેશે અને કરશે; પોતે રાજા નહોતો પણ નામનું દીકું હતો. તેની આંખમાંથી, સ્વમાન બેદાયું તેથી, આંસુ ઘળઘળ ખર્ચા.

તે આંસુની સાથે તેનો યુસ્સો પણ સરી ગયો. તે મહત્વાકાંક્ષી હતો, વિચારશીલ હતો, કાયસાધકતા તેનામાં ખીલી હતી; તે હતો બાલક પણ પુખ્ત વિચારો, અને મુન્સદી-પણાનાં બીજ તેના સ્વભાવમાં ક્યારનાં ફટવા માંડ્યાં હતાં. એક વિપત્તિ તહેણે અનેક વિચારો કર્યા, અનેક ઘાટો રચ્યા, ત્રિભુવનની પાછલ દોડ્યો અને ઉઘાડ બારણામાંથી જૂમ મારી:

“ત્રિભુવન! ત્રિભુવન.”

ભલા ભલાને અદ્વપતાનો અનુભવ કરાવે એવા ગૌરવથી ત્રિભુવન પાછો ફર્યો અને જયદેવની રહામું જોઈ રહ્યો. તહેણે જયદેવની આંખમાં આંસુ જોયાં, પોતે તેના અભિમાનને કરેલા આઘાતનો ખ્યાલ આવ્યો, અને પોતાના બાલરાજ તરફ રાજભક્ષિતા અંકુરો તેને સ્ફૂર્તા.

“કેમ?” તહેણે સખત અવાજે પૂછ્યું.

“હું કાકને છૂટા કરું છું. તું આમ આવ.” કુંગર! જા, જખને કાકભટ્ટને અહિંયાં લઈ આવ.”

ત્રિભુવનની વિસ્મયતાનો પાર રહ્યો નહિ. જયદેવ આમ કેક નમતું આપશે એવા તેને ખ્યાલ સરખો પણ આવ્યો નહોતો.

“મહેને બધા વગર ચાલશે. ત્હારા વગર કેમ ચાલશે?” જયદેવે હાથ લખાવી કહ્યું. રનેહાલ, ભોળો મંડલેશ્વર આ રનેહાલનાં વાક્યો સાંભળી હસ્યો; અને પાસે આવી જયદેવના બે હાથ આલ્યા.

“મહારાજ! હું પોત્યો તે ક્ષમા કરજો. પણ તમ્હે ઘણી વખત મ્હારો હિસાબ પણ ગણતા નથી. પછી કરતું શું?”

“કરતું? મ્હારા પર ઉપકાર કરી મહેને શરમીન્દો કરવો. હું ત્હારો ઉપકાર કેમ ભૂલું? તું તો મ્હારો જમણો હાથ-મ્હારા સામન્તોનો શિરોમણિ છે.”

“ત્યારે શા માટે મહેને તમ્હારો ગણી મ્હારાં પરક્રમોથી રાચતા નથી? એમ કરશે તો રાજા કેમ થશે?”

“રાજા-રાજા! ત્રિભુવન! હું રાજા ક્યારે થઈશ? હું અદેખાઈ કરતો લાગું છું; હું ચ્હીડતો લાગું છું. એ બધાનું કારણ મ્હારી મહત્વાકાંક્ષા. અત્યારે હું કેવો અધમ છું. મુંબલ છે-તું છે-શાનતુ છે-તો મ્હારું રાજ ચાલે છે. તેમાં હું તો માત્ર એક શાલા છું.”

“એવું શું બોલો છો?”

“એવું? ત્રિભુવન, એ હું કોને કહું? રાત અને દિવસ મહેને સ્વપ્નાં આવે છે. કોને સંભળાવું? મ્હારે ખરા રાજા થવું છે-ખરી સત્તા ચલાવવી છે. મ્હારે આપણા પૂર્વજોની કાતિં આંખી પાડવી છે. મ્હારે ભરતખંડની ભૂમિ ધ્વજવર્ધી છે, મ્હારી કરવી છે. આ અભિલાષાના અગ્નિ મ્હારું અગે અગ બાળે છે. એ અગ્નિ ક્યારે શમશે? એ શમતો નથી તેમાં જ હું કચવાયા કરું છું, અદેખાઈએ બળું છું, ત્હારા જવા બાંકુંને દુશ્મન ગણું છું. બાહા!”

કહી જયદેવે એ લમણા પર એ હાથ મૂક્યા.”
“મ્હને રસ્તો જડતો નથી.”

“મહારાજ!” જરા સ્તબ્ધ થઇ રહેલા મહેલેશ્વરે ધીરેથી જવાબ આપ્યો. “એ અગ્નિ શમાવવાના રસ્તા હો.”

“રસ્તો જડતો નથી.”

“મ્હે રસ્તો દેખાડનાર આપને મોકલ્યો હતો.”

“કાણે કાક ?” અમરની જયદેવે કહ્યું.

“હા.”

“તું શું એને એવો કાબેલ ધારે છે ?”

“હા કાકા! આપણામાં બુદ્ધિ ન હોય ત્યારે બુદ્ધિશાલીને આપણી સોડમાં રાખવા. મહારામાં લાંબી પેઢાય નથી; પણ કાકની પેઢાયથી મ્હે જેટલો વિજય મેળવ્યો છે તેટલો મહારા બાહુ બળથી મેળવ્યો નથી. રા’ને કાણે હરાવ્યો ?”

“હા.”

“ભૂલ છે. કાકે. વિચાર કરી બુઝો. ઉદા મ્હેતો કાઠથી થાપ ખાતો ન્હોતો. ત્હને કાણે થાપ ખવડાવી ? કાકે.”

“શું કહે છે ? ખંભાતમાં તો એણે બુલમ ગુળથો; અને તેથી મ્હે એને કેદમાં નાંખ્યો.” જયદેવે કહ્યું.

“બધી વાત ખોટી.”

“કેમ ? મ્હને ઉદાએ કહ્યું.”

“તેમાં જ ખોટી. ઉદા ઉસ્તાદ છે. એણે બપડું કે કાક મહારી ફરીયાદ કરશે. તેથી એણે પેલાં આવી કાકને પકડાવ્યો” કહી ત્રિભુવને કાકને ખંભાતમાં જે વીત્યું હતું તે બધું કહી સંભળાવ્યું. એટલામાં ડુંગર કાકને લઇ આવ્યો.

પ્રકરણ ૬ હું.

કાકનો ભાવ કેમ વધ્યો.

લાંબરાંની બીની ધૂળથી ખરડાયેલો કાક હોઠ પીસી, તખીયેત વાળી, ખેદરકારીથી ઉભો. હોણે નમન કરવાની પણ તરદી લીધી નહિ. ત્રિભુવને ડુંગરને હાથથી મ્હાર જવા સૂચવ્યું એટલે તે ગયો.

“કાક !” ત્રિભુવને કહ્યું “જયદેવ મહારાજ ત્હારી સલાહ માંગે છે.”

“એમ્હને મ્હારી સલાહની જરૂર નથી” બુદ્ધી કાકે કહ્યું.

“ના, ના. મ્હને જરૂર છે.” જયદેવે કહ્યું. કાકે જવાબ નહિ આપ્યો.

“ત્રિભુવન ! મહારાજ ત્હને મારી આપે છે.”
“મ્હે ગુન્હો કર્યો નથી કે મારીની પરવા હોય.”

“કાક ! રાજાએ કહ્યું “જેમ ગણુ તેમ. મ્હે ભૂલ કરી. હવે કદી નહિ થાય. થયું !”

“કાક ! હવે થયું થયું. મહારાજ કહે છે; પછી આડા થાય છે ?” ત્રિભુવને કહ્યું.

“જે સ્વામીને મ્હારી કદર નહિ, તો મ્હને ત્હની શા માટે હોય ?”

“ચાલ બહુ થયું.” જયદેવે કહ્યું. “ગુસ્સો કરી કરીને ત્હારા રાજા સાથે ? કાક ! હવે વધારે માન શા માટે કરાવે છે ? ત્હં ગઇ વખતે સલાહ આપી તે બધી ખરી નીકળી.

મ્હને ત્રિભુવને ખંભાતની પણ વાત કરી છે. ત્હારી સાથે હું સારી રીતે વર્ત્યો નથી; પણ હવે જોજ. ત્હને વિચાર નથી આવતો ?

ત્હારો મહારાજ અત્યારે એકલો છે, મદદગારની શોધમાં છે. ત્હને મદદ કરી, સત્તાને શિખરે ત્હને લઇ જવો એ કામ હું ત્હને સોંપવા માંગું છું. એથી વધારે મ્હોડું કામ ત્હારા જવાને શોભે ? ત્હારે શું કાંઇ જોઇએ છે ?

એમ હોય તો માગ. જે માગશે તે આપીશ.”

“મ્હારે આપની અને મ્હારા મહેલેશ્વરની સેવા શિવાય કાંઇ જોઇતું નથી.” કાક રાજાના શબ્દોથી પલ્લવ્યો.

“ત્યારે હવે ગઇ ગુજરી જવા દે. ગઇ વખતે આપણે ત્રણ મુશ્કેલીની વાત કરી. સોરઠનો રા’, ઉદા, અને ઉબક.”

“હા !”

“ત્હારે પ્રતાપે એ તો દૂર થઇ.”

“પ્રતાપ મ્હારા મહારાજનો ને આપનો.” જયદેવે “મ્હારા મહારાજ” ને આપેલું અગ્ર-સ્થાન કેમે કરી ગણે ઉતાર્યું.

“હવે ઉબકની પીડા રહી.”

“એણે શું કર્યું ? એની સાથે તો સંધિ થઇ.” જયદેવે તે બધું કહી સંભળાવ્યું. “મ્હને જરા વધારે ખબર કહાડવા દો. પછી વાત.”

“કાક ! હવે તુંકી વાત કર” ત્રિભુવને કહ્યું. “આજથી ત્હારે જયદેવ મહારાજ કહે તે પ્રમાણે પાર ઉતારવાનું છે.”

“મહારાજને રચતું હોય તો સેવક તૈયાર છે. ગઇ વખતે પણ મ્હે એમ જ કહ્યું હતું.”

“ગઇ વખતની વાત ગઇ.” જયદેવે અધી-રાધી કહ્યું.

“જેવી આપુની મરજી. પણ ગમે તે વખતે આપની પાસે આવવાની રજા મળવી જોઇએ.”

“ઠીક. હું હુંગરને કહી દઈશ.”

“મહારાજ ! રજા હોય તો હું સ્નાન સંધ્યા કરવા જાઉં. મધ્યાહ્ન તો ક્યારનો થઈ ગયો.”

“હા. સન્ધ્યાનું ત્હેં ખાધું પણ નહિં હોય ?” ત્રિભુવને કહ્યું. “ચાલ ચાલ” કહી ત્હેણે રજા લીધી.

“કેમ કાકને તારે લાં લઈ જાય છે ?”

“મહારાજ !” કાકે નીચા નમી કહ્યું “રજા હોય તો હું લાંજ રહીશ. લોકો જાણે કે મ્હને આપ અંતરનો ગણો છો તો મહારી બધી યુક્તિ નિષ્ફલ થાય. મહેરબાની કરી હું છૂટયો છું” તે કાકને કહેશે નહિં. નહિતો ઉદામ્ભતાને ખાવાનું નહિં લાવશે.” કહી તે અને ત્રિભુવનપાલ નીકળ્યા.

તે ગયા અને જયદેવ મહારાજ બોલ્યા : “આ ભુદેવ છે તો પોંચિલો. જે થાય તે ખરું. જોઈ તો ખરો કે એની મદદથી કેટલું થાય છે ? જાનરની પીપી વગડશે લાં સુધી ઠીક છે. પછી કરડી ખાતાં કેટલી વાર ?”

જયદેવના સ્વભાવમાં અનેક ખૂણા હતા; જે ખૂણેથી રહેને અનુભવ મળતો તેવું તેજ તે પ્રકાશતો. અભારે ખૂણા પકાઈતો હતો અને તેથી તે ઉંડા, અગાધ અસ્પષ્ટ તેજે ચમકતો હતો.

ત્રિભુવનને કાકે પાછા ક્યાં ને રહામું મુંઝવ મેડતા આવતા મળ્યા.

“ક્યાં, જયદેવ મહારાજની પાસેથી આવ્યા ?”

“હા” ત્રિભુવને કહ્યું.

“ત્હારો કાક ક્યાં ભરાઈ ગયો હતો ? હું ક્યારનો બોલ્યા કરું છું.”

“મહારાજ ! હું હાજર છું.” કાક કૂલાયો. હવે રહેનો ભાવ વધ્યો.

“ત્રિભુવન ! તું મીનજળાને મળ્યો ? જરા મળી આવ એટલે હું કાક જોડે વાત કરી લઉં.”

“હા” કહી ત્રિભુવન ગયો અને મૂગે મોડે મુંઝવે પાછા જવા માંડ્યું, અને કાકે રહેની પાછળ ચાલવા લાગ્યો.

તે એક પાસેના ઝોરગ્રમાં પેદા અને મુંઝવે સાંકળ વાસી. “તું ક્યાં ધૂળમાં ચાલોડી આવ્યો ?” એકદમ આ સવાલ આવવાથી કાક શું ચવાઈ ગયો “ના, મહારાજ.”

“ત્યારે ?” પૂછી મંત્રીએ રહેના પગ, ધુટણ અને હાથે લાગેલી ધૂળ તરફ નજર કરી. “ચાલો ! જયદેવ મહારાજ અને ત્હારે હવે તો પાછી સલાહ થઈને ?” શું અપટલી, શું સ્પષ્ટતાથી મુંઝવ મેડતાવું મગજ કરીઓ

સાંધી, અજાણી વાત જાણી લેતું હતું તે જોઈ કાક દિગ્ધ થઈ ગયો.

“જી હા ! મહારા પર મહારાજના ચાર હાથ છે.”

“હોવા જ જોઈએ. સોરકના રાને બીડાવ્યો તે ત્હારી જ સલાહથી.”

“મહારાજ ! ત્રિભુવનપાલ નહિં જઈ પોંચ્યા હોત તો આપે મોકલેલા પરશુરામ ભટ્ટરાજ જરૂર બીડાવત”-મુંઝવે હસ્યો.

“ખીજ કાંઈ કરતાં રાજાએ ત્હને સલાહ-કાર તરીકે લીધો છે એ મ્હને ધણું ગમે છે.” કહી મંત્રી જરા થોભ્યા.

કાકે કાંઈ બોલ્યો નહિં. “કારણ થોડા વખતમાં પણ ત્હારામાં મ્હને શ્રદ્ધા આવી છે.”

ભાવ આટલો કેમ વધ્યો રહેની કાકને કાંઈ સહમજ પડી નહિં એટલે ત્હેણે જવાબ દીધો “ધણે અનુશ્રવ થયો, મહારાજ !”

“તેથી ત્હને એક કામ સોંપવું છે.”

“શું ?”

“આજે આપણે ત્યાં એ શૂરવીરો અતિથિ તરીકે આવ્યા છે.”

“એક ઉબક સેનાપતિ અને ખીજો કીર્તિદેવ.”

“તે જ, એ કેમ આવ્યા છે તે ખબર છે ?”

“પાટણનું આતિથ્ય સ્વીકારવા.”

“મ્હેં જાણ્યું કે ત્હારામાં બુદ્ધિ લાંબી હશે. મુત્સદ્દીઓ નિરથક આતિથ્ય પણ કરી સ્વીકારે છે ?”

“ક્ષમા કરો, મહારાજ ! મ્હેં જાણ્યું કે આપ જ મ્હને કહેવાના હશે કે તે કેમ આવ્યા છે તેથી હું બોલ્યો નહિં.”

મુંઝવે જરા હસ્યો. “હવે ખરું બોલ, તું શું ખારે છે ?”

“મહારં ધારવું છે કે એ પાટણમાં આવવાનો પક્ષ સમજા કરવા આવ્યા છે.”

“એનો કાંઈ હેતુ ખબર છે ?”

“હેતુ એટલો જ કે અવનતી અને પાટણ વચ્ચે સહાની સંધિ રહે.”

“કાક !” મુંઝવે ખુલ્લા દીલથી કહ્યું “તું ભણા ભણા મંત્રીઓને પણ કાન પકડાવે એમ છે.”

“કેમ ?”

“જે વાતની કાકને ખબર નથી, માત્ર મ્હને પણ જ્ઞેમ છે, રહેની ત્હને ખાત્રી છે.” કાક જરા હસ્યો.

“તેટલા જ માટે ત્હને ઓલાવ્યો છે. ઉપક માત્ર યોગ્ય છે—ત્હનો હિસાબ નથી; પેલો સાથે ગોરા ગખડુ જેવો આવ્યો છે તે ભયંકર છે.”

“જી. એણે ત્રિભુવનપાલ મહારાજ જોડે વાત કરી તેપરથી મ્હને પણ એમ જ લાગ્યું.” કાકે કહ્યું.

“ત્યારે હવે જોવાનું માત્ર એટલું જ છે કે કીર્તિદેવ ધાયું” કરે છે કે તું ત્હને કરવા નથી દેતો.”

“જેવી આજ્ઞા.”

“હું મહારાજને કહીને ત્હને રજા અપાવીશ. વખત છે ને મ્હને કહેવા આવવાની કૂરસદ નહિ મળે તો હરકત નહિ. પણ છેલ્લી વારે હિસાબ આપજે.”

“જી.”

“ત્યારે હું નિશ્ચિત રહું.”

“હાજી. હા.” પોતાનામાં મુંઝવે શ્રદ્ધા બતાવી તેથી હરખાતાં કાકે કહ્યું.

“ડીક. જી.”

કાકે ગયો. ત્હને લાગ્યું કે મુંઝવે ત્હના પર વિશ્વાસ મૂકી ધણી ખાનગી વાત કહી હતી. પણ મુંઝવે મ્હેતાની ચાલુક્યનીતિનો તે માહિતગાર ન્હોતો.

તે ગયો અને તરત જ એક ગુમાસ્તા જેવા લાગતા માણસને મુંઝવે ઓલાવ્યો.

“વિહારી! પેલો ગયો તે ભટ્ટ જોયો. એ ત્રિભુવનપાલનો સુબટ છે.”

“જી જી.”

“એનું નામ કાકભટ્ટ. એ કયાં જાય છે અને શું કરે છે ત્હની તપાસ રાખવાની છે.”

“જેવી અજ્ઞાતાની આજ્ઞા.”

“જોજે ધણો જખરો છે. મ્હને દહાડામાં બે ત્રણ વખત ખબર કરજે.”

“જી” કહી વિહારી ગયો.

પ્રકરણ ૭ મું.

મંજરીના સ્વામીઓ.

ત્રિભુવન અને કાકે પાછા ત્રિભુવનને મહેલે આવ્યા. કાકે પોતાની રસોઇની સામગ્રી તૈયાર કરવામાં ગુથાયો, અને મંજરેશ્વર આરામ લેવા ગયા. કાકે પણ નિત્યકર્મ કરી, જમી, મુસાફરી અને ભાંયરાની લીધેલી મુલાકાતનો

થાક ઉતારવા જરા વાર સૂવાનો વિચાર કર્યો. અંદરના ભાગમાં ખાસ ધરના માણસો રહેતાં હતાં ત્યાં એક ખાલી ખૂણો ઓળી કઢાડી તે નિદ્રાધીન થયો.

પણ નિદ્રાદેવીની આરાધના નીરાંતે કરવાનું ત્હના નશીબમાં ન્હોતું. એકદમ તે ચમકીને જાગ્યો—કારણકે ત્હના કાન પર એક પરિચિત, સસ્કારપૂર્ણ, સ્વર કાને પડ્યો; ત્હનું હૈયું ઉછળી આવ્યું; ત્હણે કાન દબ સાંભળવા માંડ્યું; સાંભળતા ત્હણે એકચિત્તે, સ્તબ્ધ બની સાંભળ્યા કર્યું. તે બધું ભૂલી ગયો—રાજ્ય-ખટપટો, યુદ્ધપ્રસંગો, મહાવાકાંક્ષા; માત્ર બે સ્ત્રીઓના સ્વરની રમઝટમાં લીન બની, ત્હમની વાંતો હૃદયમાં ઉતારતો, તે રસતરંગે હીચી રહેયો.

તે સૂતો હતો ત્હની પાછળના ઓરડામાં કાશ્મીરા અને મંજરી હિંચકો ખાતાં હતાં. હિંચકો જોરથી બૂલતો હતો; અને બન્ને ધડીમાં ધીમેથી ધડીમાં મ્હોટેથી વાત કરતાં હતાં.

બન્ને લલિતાઓ ભરજોબનમાં મહાલતી હતી; બન્નેના રૂપ, ઠસો, છટા અનેરાં, ભિન્ન લક્ષણવાળાં, છતાં મોહક હતાં. કાશ્મીરા આછે ઘાટે ઘરેલી, શાક્તિની, પ્રતિમા હતી; મંજરી ખીલતાં અંગે ભરેલી લક્ષ્મીપદ પ્હોચવાની તૈયારી કરતી હતી. કાશ્મીરા ચપલ, ઉત્સાહ-પ્રેરક, સત્તાધારી લાગતી; મંજરી અપૂર્વ, ઉન્માદક, કદપનાશક્તિને કેદી બનાવે તેવી હતી. એમ લાગતું કે એકને જોઇ, પુરુષો ત્હનું શાસન સ્વીકારવા દોડે; બીજને જોઇ, બધા શાસનો તોડી, ત્હને પૂજવા લાગે. ત્યારે કાકનું ધ્યાન ગયું ત્યારે મંજરી ઓલતી હતી. ત્હના કંઠમાં ગર્વ અને તિરસ્કાર સાથે નિરાશાના પણ અણકારો સંભળાતા હતા.

“ખા! મ્હને કાની જોડે સંબંધ હોય ? મહારા પિતા ગયા પછી સંસારમાં કોઇ મ્હને સ્હમજે, મ્હને રૂચે એવું દેખાતું નથી. કયાં મહારા મનોરાજ્યમાં ચોખાં માનેલા વીરો અને કયાં આ બધા નિર્માલ્ય નિરાધાર વ્હેંતીયાઓ ? કોઇમાં નથી શુદ્ધિ, નથી બળ, નથી આદર્શ; બધાનું લક્ષણ જોઇએ તો અદપતા.” જવાબમાં કાશ્મીરાદેવી હસી.

“મૂખી! ત્હને કાંઇ ભાન છે ? પાટણમાં જેવા વીરો છે તેવા બીજે કયાંય પણ છે ?”

“હું” તિરસ્કારથી મંજરી ઓલી. “તમ્હારા પાટણના વીરો અને પડિતો બધા—”

“ત્હનો ત્હને હિસાબ નથી ?”

“બા ! મ્હારી સાથે વાત કરતાં માથું પાકશે. જવા દો. હું તમ્હારા કાલની નથી-ત્રિભુવન ગળવાનારા મહાકવિઓના કાલની છું; હું પાટણની બ્રાહ્મણી નથી-પણ બ્રાહ્મ વિષ્ણુ અને રૂદ્રને યોગામાં છુપાવવાની હોંસ ધારતી બીજી અનસૂયા છું.”

“તે તો કાણુ નજી, પણ તું ગાંડી તો છે.”

“મ્હારું ગાંડપણુ મ્હારે મન ડહાપણુ છે.”

“પણ તું આમ ને આમ ક્યાં સુધી રહેશે? નથી બાપ, નથી ભાઈ; ત્હારી ઉમરે તે આમ એકલવાયા ક્યાં સુધી ચાલશે? અનસૂયા થશે, તો કાઈ અત્રિ હશે ત્યારે ને ?” કાશ્મીરાએ હસતાં હસતાં ઉમેર્યું.

“બા, તે હું નાણુ છું. પેલો કાક નહિ હોત તો મ્હારે મરવું પડત. આહિનીએ જમ દેવદા-નવો કુલાબ્યા તેમ મ્હારા રૂપમાં પણ ભયંકર શક્તિ છે; એટલે લાલસાના સેવકો દુઃખ દેવા આવશે. દુઃખ દેશે-રીખાવશે. પણ હું કોને પરણું? કોની જોડે સંબંધ બાંધું? બા ! મ્હેં તમ્હને શું કહ્યું? ન્યાં જોઈ છું ત્યાં પ્હેંતી-યાઓ નજરે પડે છે. એમ્હાંથી કોની દાસી થાઉં ?” ભયંકર કરાક્ષમયતાથી મંજરીએ પૂછ્યું. તેના શબ્દો કરતાં તેની બોલવાની રીત ગર્વભરી, હૃદયભેદક હતી. કાકતું હૈયું રડી ઉઠ્યું. મંજરીનાં વચનો ખરાં હતાં; છતાં તે તેની આશાઓની કતલ કરતાં હતાં.

“કાકનો છૂટકો થયો છે કે ત્હારો થશે ? તું મ્હોટી પડિત છે ને આમ ધમને કેમ કોરે મૂકે છે ? તું હમણાં તો ગભરાતી હતી કે રખેને ખંભાતનો શેડીયો ત્હને લઈ ગય, તો ત્હારો ધમ કેમ રહેશે ? કાકની જોડે પરણી કેમ જતી નથી ? પછી કોની મગફર છે કે ત્હારો વાળ વાંકો કરી શકે ?” કાશ્મીરાએ મંજરીના ખભા પર હાથ મૂકી કહ્યું.

“આવક થવું કે કાંઈ શુદ્ર પ્રાણીને પરણવું-મ્હારે મન બન્ને અધમતાની અવધ છે.”

“અખરદાર ! મ્હારું પીયર આવક છેને મ્હારાં સાસુ આવક હતાં; અને ત્હારે મન બધા જ શુદ્ર એટલે મ્હારા મંડેશ્વર પણ તેમ જ !” કહી કાશ્મીરા પાછી હસવા લાગી. તે મંજરીને ધીમે ધીમે લક્ષની વાત પર લાવતી હતી. મ્હાર પડેલો કાક તે સ્વદમ્બી અને અતરથી પડેલો આભાર માન્યો.

“ત્યારે બોલાવો છો શું કામ ?” નજી પોતે મહારાણી હોય અને મંડેશ્વરની પટ-રાણી કાંઈ દાસી હોય તેવા ઔરવથી મંજરીએ

પૂછ્યું. “મ્હારાથી કેમ પરણાય ?”

“એ તો એની મજે સ્વમજશે. ધણીયો આંધળાં પાંગલા ધણી સેવે છે તેવું શું ?”

“હું પણ સેવું છું જે મ્હારે હૃદયે ઉતર્યા છે તે. બીજાને મન તે ધણીયે નકામા છે.”

કાશ્મીરા ચમકી “હા ?”

“હા.”

“એ શું ?”

“વાત ખરી. બા ! મ્હેં તમ્હને એક વખત કહ્યું કે મ્હારો સ્વભાવ વિચિત્ર છે.”

“પણ ત્હારે હૃદયે કાણુ ઉતર્યા છે તે તો કહે. વાત શું ઉગાવે છે ?”

“હું ક્યાં વાત ઉગાવું છું ? તમ્હે કહો છો કે હું એકલી છું-ખરે જોતાં તો મ્હારો સંસાર ભરવ્યક છે. તમ્હે કહો છો કે મ્હારે પરણવું જોઈએ-ખરે કહું તો હું પર-ણેલી છું.”

“શું બકે છે ?”

“ખરી વાત. તમ્હને પરણે જે સુખ મજે છે તેથી વધારે મ્હારા નાથો મ્હને આપે છે.”

“નાથો! તું લાનમાં છે કે નહિ ?” કહી એકદમ હિંચકા રાખી, મંજરીને ગાંડી ધારી કાશ્મીરા હિંચકા ઉતરી, ડોળા ફાડી તેની સ્હાયું જોઈ રહી.

“લાનમાં છું, ગભરાશો નહિ. મ્હારે નાથ ધણુ છે. પાંચાળી કરતાંયે વધારે.

કાશ્મીરાને હસવું કે ચુસ્ત થવું તેની સ્વ-મજ પડી નહિ. તેને લાગ્યું કે મંજરી મશ્કરી કરતી હતી, પણ તે ગંભીર અને શાન્ત હતી; તેનાં પ્રકૃષ્ઠ નયનો નાથની વાત કરતાં નવોદાનાં ચમકે તેમ ચમકતાં હતાં; તેના મ્હોઝ પર કોડીલી, લક્ષ્મીની નવવધૂને મ્હોડે પડતા શેરડાઓ દેખાતા હતા. અત્યાર સુધી જે ગર્વના સ્વાસ્થ્યનો તે વાત કરતી હતી તે જવું રહ્યું; તેણે ઉમળકા સાથે, હેતુભર્યાં વચનો બોલવા માંડ્યા.

“એકતું નામ તો દે. ત્હારું તો કાંઈ સ્વમજાતું જ નથી.”

કાકે નામ સાંભળવા એકચિત્તે કાન દોધા; અને તે બધાનો સંહાર કરવા મનમાં સંકલ્પ કર્યો.

“પેલો મારો નાથ-મ્હારા પિતાએ સોંપેલો પેલો મુગટમણિ કાણુ છે તે નજી છો ? કાલીદાસ.”

“કાલીદાસ કાણુ ?”

“કાલીદાસ-મહારા હૈયાનો હાર. અહોનીશ તે મહારી સાથે સંચરે છે” કાઠથી મંજરીએ કહ્યું. “ખાતાં, ઉઠતાં, ખેસતાં અમહારાં હૃદયો એક જ તાન મારે છે: અમ્હે સાથે સાથે ગગને વિહરતા મેધો જોઈએ છે-પાસે છતાં, આઘાં બની મેધદૂતોથી સંદેશ કહાવીયે છીયે; હૃદયનાં રસ રેડી એક બીજને શોધીયે છીયે; જીવનના હલાવા લઈ અમહારાં છોકરાં ઉછેરીયે છીયે.” કાકને રહમગળયું કે મંજરી કોને વિષે વાત કરતી હતી; કાશ્મીરા પણ આબી બની જોઈ રહી.

“છોકરાં !”

“હા. અમ્હને છોકરાં છે-શકુન્તલા, પુરંદવા, માલવિકા-બધાં ધણાં; તે મહારાં છે-કારણ કે મહારા નાથનાં છે.”

“એ કાણુ છે પણ ?”

“આલખતાં નથી. સમસ્ત કવિમંડોના તિલકરૂપ મહારા કાલીદાસને-વિક્રમાદિત્યના પ્રિય વચસ્યને ?” કાશ્મીરા તરફ તિરસ્કારભર્યાં નયને જોતાં ત્હેણુ પૂછ્યું.

“પેલા વિક્રમ રાગની સભાનો કવિ કાલીદાસ ?” આખરે રહમગળ પડતાં કાશ્મીરાએ પૂછ્યું.

“તે જ” જાણે વિજય મેળવ્યો હોય તેમ હસીને મંજરીએ કહ્યું.

કાશ્મીરા રહમજી અને આ વિચિત્ર ખાલાનું મનોરાજ્ય જોઈ ખડખડ હસી.

“હાય હાય, નકામી મ્હને ગભરાવી મારી.”

કાશ્મીરાએ કહ્યું. તે ઘણીજ પાકી હતી અને મંજરીના સ્વભાવ અને ત્હેની ઉર્મીઓ પામી ગઈ હતી; અને ત્હેની મીનજ કાશીની કલાથી તે મંજરીને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે દોરવા મથી. “બીજ કાણુ કાણુ છે ? બધા આવા આવા જ છે કે કાંઈ શૂરવીર યોધ્ધા પણ છે ?”

“તમ્હે નહિ” જાણતા કે તમ્હેજ માત્ર યોદ્ધાઓ પૂજે છે. મ્હેં પણ ધણા યોદ્ધાએને વરમાલ આરોપી છે.”

“કોને કોને તે તો કહે.”

“કોને ? મહારા વીરો તમ્હારા વીરો જેવા નિર્માલ્ય નથી. મહારા મહાપ્રતાપી સ્વામી, વીરોમાં પણ વીર એવો સકલ શસ્ત્રવિદ્યાનો પિતા પરશુરામ છે.”

“કાણુ સંજ્ઞાનો છોકરો !”

“શું બોલો છો ?” મંજરીની આંખોમાંથી ગર્વ અને ઉત્સાહના તનખા નીકળતા હતા; ત્હેનું તેજસ્વી મુખ અનિર્વાચ્ય ભાવોથી ઝળહળી રહ્યું હતું.

“મહારા પરશુરામ ! પરશુરામ તો ત્રિપુરા-રિનો અવતાર-અનેક લીંગમ અને કુણેને શસ્ત્ર વિદ્યા શીખવનાર મહાયુર-એક વીશ વાર નક્ષત્રી કરી આખી અવનીને કંપાવનાર સમર્થ મહારથી-સર્વશાસ્ત્ર વિશારદ મહર્ષિ-પલકમાં આખીધરા દાનમાં દેનાર-જમ-દક્ષિનો પુત્ર બા ! તમ્હે મશ્કરી કરો છો ? ભલે કરો. તમ્હારે મન આ પોથીમાંના વેગણુ છે-મહારે મન તે પ્રાણનો આધાર છે. તમ્હે મંડેશ્વરના પટરાણી બની મગરીમાં મહાસિ છે; હું આજણુ શ્રેષ્ઠ ભગવાનની અર્ધાંગના છું ત્હમાં રાણુ છું. બા ! એને શબ્દે શાસ્ત્રો રચાતાં, એની હાકે શેપનાગ ડોલતો, એની પરશુની ચમકે મહારાજ્યો પાયમાલ થતાં, એને તપે દેવદેવો ત્રાસી મરતા. પ્રાણુ અર્પવો તો એવાને.”

“પણુ એવી વાતો તે કામની શું ? ત્હેને તે કાંઈ સદેહે પરણાયું ?”

“કેમ નહિ ? તમ્હે મંડેશ્વરને જુઓ છો તેથી વધારે સ્પષ્ટતાથી હું ત્હેને નીરણું છું-ત્હેના શબ્દો સાંભળું છું-ત્હેના જીવનના આદેશો રહમજી છું. તમ્હને તે નહિ દેખાતા હોય પણ હું ત્હેને જોઉં છું-જેવા ત્હેને મહારાજ દશરથે જોયા એવા” કહી ભાવ અને ઉર્મીઓથી ઉછળતા, ધૂળતા અવાજે તે બોલી:

દર્શ નીમસકાશં જયમન્દલધારિણમ્ ।

માર્ગે જામવમેયં રાજા રાજભોમરેનમ્ ॥

કૈલસમિવ દુર્ધર્ષ કાલામિમિવ દુઃસ્વપ્ન ।

અબન્તમિવ તેજોમિતું નૈરીક્ષ્યં પૃથગર્જનઃ ॥

સ્કન્ધે વાસઞ્જવરણં ઘનુર્વિજુદ્ગણેપમમ્ ।

પ્રવૃથ્ણ શરમુષં ચ ત્રિપુરઘ્નં વથા લીલમ્ ॥ ૧

છેલ્લા શબ્દો જાણે સુમધુર સંગીતમાં નાચતા ઝરણાંએ નીચે પડતાં ઉચ્ચાર્યા હોય એમ કાકને લાગ્યું. કાશ્મીરા ક્યાં સુધી ઉત્સાહની ઉર્મીઓના તેજથી દીપતી મંજરીને જોઈ રહી અને પછી કહ્યું:

૧. રામાયણ બાલકાંડ સર્ગ ૭૪.

રામએ (દશરથે) ભયંકર, જાહમંડળ ધારણ કરેલા રામઓના વિનાશક, કર્ણાસ સમ છતાં નહિં એવા કાલાગિન સમ સહન ન થાય એવા, તેજોથી ઝળહળીત, સામાન્ય નરોને ન દેખાત એવા, પાંચ ફરસી મુકીને, વિજીની અમુ ધવજ અને ઉચ્ચ શર લઈ ત્રિપુરનો નાશ કરનારા શર જેવા ભાગતા મહાગિના પુત્ર ભરણુ પુત્રને એવા.

“બાળા ત્હારી કથા, છોડની. સ્હમજ્ય એવું તો કાંઈ બોલ. આ તો તું બોલે ને તું સ્હમજે.” કાશ્મીરા, જે મંજરીનો અર્થ તેના શબ્દો કરતાં મ્હારા અને અવાજના ભાવથી વધારે સ્હમજતી હતી, તેણે કહ્યું. મંજરીની કલ્પનાશક્તિનું ધસતું પૂર અટક્યું. તેણે કાશ્મીરાને શ્લોકોનો અર્થ સ્હમજાવ્યો.

“બા ! વીર વીર કરો છો તો આનું નામ વીર ! માનશો ? હું તો એની સાથે રહું છું; એને ડગલે ડગલું ધરું છું; એને વિજયે વિજય પામું છું; એનું અંધક લઈ જાનકને દરબારે જઈ છું;—એની પરશુ લઈ મ્હારે હાથે ક્ષત્રી-એનાં શીશ ઉડાવું છું.” તેણે પોતાની ન્હાન-કડી મુઠી વાળી આગળ ચલાવ્યું. “અમ્હે એ નક્ષત્રીઓ કરીએ છીએ, ત્રિભુવન કંપાવીએ છીએ, ઈંદ્રાસનો ડોલાવીએ છીએ. બા ! બા ! તમ્હેને હું ગાંડી લાગતી હોઈશ; પણ મ્હારે મન તમ્હારો સંસાર માયાજાલ છે—મ્હારો આ સંસાર સત્ય છે, પ્રત્યક્ષ છે. હવે તમ્હારા આજ્ઞાકાલના ળેંતીયા વીરોનો મ્હારે મન શો હીસાબ હોય ? શી બહાદુરી પર મ્હારા જન્મ-દિગ્ગિની વરમાલ બીજને આરોપું ?” તેણે નાક મરડી, જરા વધારે સ્વસ્થ થઈ પૂછ્યું. “ત્હારે જન્મદિગ્ગિ જોઈતા હોય તો આપણો કાંકભટ્ટ છે” કાશ્મીરાએ જાણે અમથી મશ્કરી જ કરતી હોય તેમ પૂછ્યું. “એનું ગોત્ર પણ કાંઈ એવું જ છે. તે કિવસે તું પ્રત્યાકૂટ કરતી હતી ને ?”

મ્હાર કાંકનો જીવ તાળવે ચોંટયો.

“કાણુ કાંક !” મંજરી પાછી હતી તેવી ગવિષ્ઠ, સ્વસ્થ થઈ ગઈ.

“બા ! એવું નહિ બોલશો. એ તે મ્હોટો ચોધો ને એ મ્હોટો આજ્ઞાલ ! નથી આવડતું સંસ્કૃત-નથી પૂરા સંસ્કાર-નથી મ્હોટો ચોધો. તમ્હે તો એની પાછળ ગાંડાં થઈ ગયાં છો.”

કાંકનું હૃદય ધબકતું અટકી પડ્યું હોય એમ તેને લાગ્યું. મંજરીના તિરસ્કારભર્યા વચનો તેને અદ્વપાના વિષના ઘુટક પાતાં હતાં. તેના હૃદયમાં ઉભી થયેલી વ્યથાથી તેની આંખમાં પાણી આવ્યાં; મંજરીના ભયંકર શબ્દના પડધા તેના કાનમાં પડ્યા લાગ્યા; પોતે હતો એક અધમ સેવક-નહિ આજ્ઞાલ, નહિ ચોધો.

“શું ખોટો છે ? લલા ભૂપતિને ભૂ પાય એવો છે. તું ક્યાં નથી જાયતી ? એને લીધે તું

બચી ને જીવતી આવી; એને લીધે રા’ હારી ગયો, પકડાયો; એને મ્હારા મ’હાશ્વર જમણો હાથ માને છે; કાલે ઉઠીને ભટ્ટરાજ થશે; જમીન મળશે, મીલકત પામશે, વખત છે ને સેનાપતિ પથુ થાય !”

“બા ! હું—હું—કાંકને પરણું ? ક્યાં હું—અને ક્યાં લાડતો ભટકતો ભટ્ટ.”

“તે એમ નહિ કહે કે ક્યાં હું મ’હાશ્વરનો માનીતો સુભટ અને ક્યાં તું ધરવિનાની, એક રખડતી છોકરી ?” કાશ્મીરાએ એક પછી બીજી યુક્તિઓ અજમાવવા માંડી.

“ભલેને કહે ? ન જોયાં રવિકિરણો, ન જાણ્યો તેનો પ્રતાપ-તેથી શું ધ્રુવડ દૂરદર્શી થયો ?”

કાશ્મીરા આ અભિમાન પલવાર સુધી જોઈ રહી. તેને મંજરી તરફ એવાણુ થતું હતું. તેનું સૌંદર્ય, સરલતા અને ગર્વ સુઠાં કાશ્મીરાને અલૌકિક અને પ્રિય થઈ પડ્યાં હતાં. તેને હેતોને ઉમલકા આવ્યો અને તે મંજરીને વળગી પડી.

“મંજરી ! તું તો અદ્ભુત છે.”

જાણે એમાં કાંઈ નવું નહિ કહ્યું હોય તેમ મંજરી સ્વાસ્થ્યથી આલિંગનથી છુટી પડી. “બા ! દુનિયામાં પદવી, પૈસા, કે બહાદુરીથી શ્રેષ્ઠતા નથી મળતી.”

“ત્યારે ?”

“પહેલાં સંસ્કાર અને શુદ્ધતા જોઈએ. જો ભૂદેવો જ સંસ્કાર કે શુદ્ધતાથી ભ્રષ્ટ થાય તો પૃથ્વી રસાતાલ જાય” ગર્વથી મંજરીએ કહ્યું.

“એટલે ત્હારે મન કાંક સંસ્કારીએ નથી ને શુદ્ધે નથી. નહિ ! ઠીક છે. કહેવા દે તેને.”

“ભલે કહેજો.”

કાંક હેંપાસનો બની ઘડીભર પડી રહ્યો. જે થોડું સંસ્કૃત આવડતું હતું તેની મદદ લઈ મંજરીએ બોલેલા શ્લોક તે યાદ કરતો હતો. “કૈલસ મિત્ર દુષેષ.” તેણે કપાલ ફટકું. “ક્યાં હું જન્મદિગ્ગિ ગોત્રજ ને ક્યાં ભગવાન જન્મદિગ્ગિ પરશુરામ ! મંજરી સાચું બોલી. હું નિર્માલ્ય-નિરાધાર છું. ક્યાં મ્હારા વીર પૂર્વજ અને ક્યાં હું ળેંતીયો વીર ? કાળામિ મિત્ર દુઃસહમ. મંજરીને લાયક હું પતિ છું ? નથી. નથી ?” પા ઘડી તે મૂંગો મૂંગો પડી રહ્યો. “હું બુદ્ધિશાળી છું—બહાદુર છું—મંજરી

લેશ્વરનો માનીતો છું. મંજરીને લાયક કેમ નથી ? હા. અહીં છું-વિશાળતા નથી. વિપુલ જ્યાં જ્યાં મંજરી તહારી વાત ખરી છે... મંજરી ઠીક છે. તું પણ જોજો” કહી તે યેઠા થઇ ગયો. “કળીયુગ આવ્યો છે; પણ મહારી રગમાં શુદ્ધ, સનાતન, લોહી ફરે છે. તું પણ જોજો કે કાંક નિર્માલ્ય છે કે રાજવી મર્દન છે” કહી કાંક ઉભો થઇ ગયો.

મકરણ ૮ મું.

બે જુના મિત્રો.

ઉબક સેનાપતિ મહારાજ પાસેથી ઉઠી, સર્જન સાથે રાજગદના બીજા ભાગમાં ગયો. ઉબકનું આતિથ્ય સર્જનને સોંપવામાં આવ્યું હતું.

તે બન્ને નીરાંતે યેઠા, અને વિનયશીલ અનુચરો પાણી અને પાન મૂકી વદાય થયા. કીર્તિદેવ હજુ બહારના ખડમાં કેટલાક ચોદાઓ જોડે વાત કરતો ઉભો હતો. આ બે વૃદ્ધ ચોદાઓએ એકલાં પડતાં પહેલી વાર એક બીજા સહામું સ્મિતભરી, સ્નેહભીની નજરે જોયું.

“કેટલે વર્ષે મળ્યા ?” ઉબકે કહ્યું, “પણ તું તો તેવો ને તેવો જ છે.”

“હા ! પણ તહમે જરા ઝરડાયા છો. થોડા ધા પણ વધારે પડ્યા છે. નહિ ?” તકીયા પર નીરાંતે અટલી સર્જન મેટાએ કહ્યું.

“વયસ ! મહારી ઉમર ધાએ ગણાય છે; વર્ષે નહિ.” મૂઝ પર તાંલ દેતાં ઉબકે જવાબો. “યાદ છે, આપણો પેલો ધા ?”

“કેમ નહિ ? લીમદેવ મહારાજ તમહારા ભોજરાગને પૂરા કર્યા ત્યારે, મેં કરેલો ને. તે કેમ ભૂલું ?” કહી સર્જન ખડખડ હસ્યો.

“આહા ! શું તે અવસર !” ઉબકની અડધી આંખ ખાલપણુનો આનંદ સંભારી હસી ઉઠી.

“તે અવસર ગયા.”

“અરે હારે” સર્જનને જોરથી કહ્યું “ક્યાં આપણાં કેસરીયાં અને ક્યાં આ આજકાલનાં છોકરાંઓની રમત. પણ પેરમાર !” આસપાસ સાવચેતીથી જોઇ તે જોઇ. “પેલાનું શું ?”

“કાણું ?—”

“હા. તે જ.”

“મંત્રીવર્ધ ! તમ્હે મહારા પર ઘણો જ અનુમદ કર્યો. શું છોકરો ?”

“કુલ લગ્નવે એવો તો નથી ને ?”

“બન્ને કુલ તારે એવો છે. ત્હેં આલખ્યો નહિ ? મહારી સાથે—”

“પેલો છોકરો છે તે ?” સર્જનને પૂછ્યું.

“હા.”

“નામ આપ્યું છે ?”

“કીર્તિદેવ.”

“શું રૂપાળો છે ? શું વધી ગયો છે ?” સાશ્વર્યે બોલતાં સર્જન ટટાર થઇ ગયો.

“ગાંડા ! સોળ વર્ષનાં વ્હાણાં વાયાં.”

“હું ?”

“હાસ્તો. હું દેવપટનની જાત્રાએ આવ્યો ત્યારે.”

“શું વખત ગય છે ? પણ યુધ્ધમાં કેવો એક છે ?”

“મંત્રીજી ! યુદ્ધમાં આપણને શરમાવે. ચાતુર્યમાં કવિવરો માન મૂકે.” દુકામાં સેનાપતિએ કહ્યું.

“અમ્હે એને ખોયો. નહિ તો એના બાપને ને અમ્હને બન્નેને શોભા દેત.”

“એનો બાપ કાણુ ? તે તો તમ્હે કહ્યું જ નહિ.”

સર્જનને કપાળે કરચળી પડી; ત્હેની આંખમાં ગ્લાનિની લાવ આવ્યો.

“સેનાપતિરાજ ! એ કરમની કથા જવા દો. પણ છોકરાએ કુલની તપાસ નથી કરી ?”

“કરી હતી. એ જાણવા તો તે ઘણો ઉત્સુક છે. પણ મ્હેં કહ્યું કે મ્હને ખબર નથી એટલે બીચારો વધારે પૂછતો નથી. પણ એના હૃદયમાં એ અભિલાષા ઘણી છે. કહી દોની.”

“હમણાં નહિ.”

“કુલ કલકિત તો નથી ?”

“એવું કુલ આખો પૃથ્વી પર મળતું ભારે છે !” ખેડ્યુક્ત ગવંથી સર્જનને કહ્યું “ઉબકણ, પણ એની વધારે વાત કરવામાં માલ નથી.”

“એ બીચારો તો એટલું જાણે છે કે એ ગુજરાતનો છે. એથી તો એ પાટણ આવવા તલસતો હતો.”

“ત્યારે થોડા દહાડા અહિંયાં રહેવા દો.”

“પૂર્ણિમા સુધી તો છે. પછી વિચાર કરીશ.”

“રહેવા દો. આજે કેટલા દિવસથી એને મળવાનું મન હતું.” સંજ્ઞને કહ્યું “એને મ્હારે ઘેર મોકલો.”

“હા. કીર્તિ!” ઉબકે પ્રમ મારી.

“હ” કહી કીર્તિદેવ માનભેર આવીને હાથ જોડી ઉભો.

“એમને ઝાળખે છે?” સંજ્ઞન તરફ આંગળી કરી સેનાપતિએ પૂછ્યું.

“આપાનેર ગદના દુર્ગ્ય પતિને કાણુ નહિ ઝાળખે.” પોતાનાં સુંદર નયનો સવિનય ઉંચાં કરી કીર્તિદેવ બોલ્યો.

સંજ્ઞન અવધુનીય રોહથી ત્હની રહાયું જોઈ રહ્યો.

“પણ મ્હારા મિત્ર તરીકે ક્યાં ઝાળખે છે?” ઉબકે કહ્યું.

“પરમાર ને હું તો બાલપણના મિત્રો છીયે. જે યુદ્ધમાં પડેલા એ ઉતર્યો ત્હમાં જ મ્હેં મંગલાચરણ કયું.”

“હ”

“અને ત્યારથી એક બીજના ધા રહેતા, સંધિ થયે ભેગા મળતાં આખી જીંદગી વીતાવી છે” સંજ્ઞને કહ્યું “સેનાપતિ, આપણી દોસ્તીને કેટલાં વર્ષ થયાં હશે?”

“ત્હારો છોકરો હતો ને? ત્હનાંથી બે વર્ષ વધારે.”

“હા. પરશુરામને ચાલીશેક થયાં.”

“બસ ત્યારે કીર્તિ! ઉબકે કહ્યું. “અવની પર સંજ્ઞન મ્હેતાનો સમાવડીયો નથી.”

“સમાવડીયો નથી; પણ એક યોધ્ધા મ્હડીયાતો છે—અને તે આપણા સેનાપતિરાજ.”

“ઠીક ત્યારે. તું એમ્હેને ત્યાં અત્યારે જા.”

“હ” કીર્તિદેવે કહ્યું.

“તું પણ વણિક છે એટલે વાંધો નહિ પડે.”

“જેની આજ્ઞા.”

“ચાલો ત્યારે” કહી સંજ્ઞન મ્હેતાએ રજા લીધી.

સંજ્ઞન મ્હેતા કીર્તિદેવને લઈ હાથી પર મ્હડ્યા અને પોતાના ઘર તરફ ચાલ્યા. રસ્તે વૃદ્ધ યોદ્ધાના મ્હેં પર અનેક ભાવો દેખાતા હતા. જાણે ઘણે દિવસે ખોવાયેલું રત્ન સાંપડ્યું હોય તેમ તે કીર્તિદેવ રહમિં જોયા કરતા, ધડીમાં નીસાસો મૂકતા, ધડીમાં મૂઝતાં હસતાં.

કીર્તિદેવની અસ્પર્શતા અડગ રહી. આ બધા ભાવો ત્હેણે જોયા નહિ; તે માત્ર પાટણના લોકો તરફ જોઈ, ઉડો વિચાર કરી રહ્યો હતો.

પ્રકરણ ૯ મું.

કીર્તિદેવ કેમ આગ્યો.

મંજરીનાં વાક્યોનું રટણ કરતો કાક ઉઠીને ઘરની બહાર નીકળ્યો. ત્હની મહત્વાકાંક્ષા ચેતી ઉઠી હતી; ત્હની ઇચ્છાશક્તિ નિશ્ચલ બની હતી. ‘મંજરીને પરણ્યું’ એ બે શબ્દો ત્હના મગજમાં અગારરૂપે ધગધગી રહ્યા હતા.

જે સ્ત્રીને પોતે દેવી સમાન પૂજતો હોય ત્હની પાસે સ્વામિત્વ સ્વીકારાવવું એ પુરુષના હૃદયની મ્હોટામાં મ્હોટી અભિલાષા છે. તે કાયરનો નર બનાવે છે—નરને દેવ કે પિશાચ બનાવે છે; સામાન્ય અવસરોને ઐતિહાસિક ગૌરવ અનેરા બનાવે છે, મનુષ્ય જીવનને સફલ કરે છે. તે અભિલાષા અત્યારે કાકને રોમે રોમ આપી રહી, અને ત્હની કલ્પનાશક્તિ ઉદ્દીપન કરી ત્હમાં જમદગ્નિસુત પરશુરામનું સ્વરૂપ લીધું. કાક રસ્તે બળપડતો ચાલ્યો “કૈલાસમિત્ર વૃષેષમ્ કાલ્કાગ્નિમિત્ર દુઃસમ્.”

તે ઝપાટાબંધ પગ ઉપાડી સંજ્ઞન મ્હેતાના ઘર તરફ ચાલ્યો. જ્યારથી ત્હેણે પાટણમાં પગ મૂક્યો હતો ત્યારથી ત્હના જૂના મિત્ર કૃષ્ણદેવને મળવાનું ત્હને ધણું મન થયું હતું. કૃષ્ણદેવ વિષે ત્હેણે અનેક સંકલ્પ વિકલ્પ કર્યા હતા, અને તે ખરેખરો કાણુ છે તે ચોક્કસ જાણવું એને જરૂરનું લાગતું હતું.

ત્હેણે સંજ્ઞન મ્હેતાને ત્યાં જઈ કૃષ્ણદેવની તપાસ કરી, અને તે હજી ત્યાં જ છે જાણી ત્હને ધણો હરખ થયો. તે પૂછતો પૂછતો અંદર ગયો, અને ત્યાં છાબંધ ચોકની ઠંડકમાં કીર્તિદેવ, કૃષ્ણદેવ, સંજ્ઞનનો—હતાં છોકરો લક્ષમણ અને બીજા એક બે યુવાન યોદ્ધાઓ બેઠેલા જોયા.

કીર્તિદેવ ઉંઘે પડે બેઠો હતો; ત્હેનું આખું શરીર જાણે જલંગ મારતા પહેલાં કેસરીનું હોય તેમ ચપલ, સંકુચિત, જીરસાના પૂરમાં ઘૂંજતું દેખાતું હતું. સ્વભાવજન્ય બેદરકારીથી તકીયા પર પડી, પગ લંબાવી કૃષ્ણદેવ સ્વસ્થપણે સાંભળતો હતો. પૂજ્ય-શુદ્ધિ દર્શાવતું મ્હોટું કીર્તિદેવ તરફ ફેરવી, લક્ષમણ ત્હેને એકાંટ રોષે નીરખી રહ્યો હતો.

મંજરીના અગ્રપાર્થો કાકનું સ્વમાન અમયમતું હતું; પોતાની અભિલાષા પરિતપ્ત કરવાનો દિવસ દૂર હોવાથી તે અદ્યપતા અનુભ-

વતો હતો. અને તેમાં કીર્તિકેય સમા લાગતા કીર્તિદેવની ભવ્યતા અને તેજોમયતા, સંજ્ઞિત શાસન કરવા ઉતારેલા રાજરાજાન્દ્ર જેવી બેદ-રકારી અને ગૌરવભરી કૃષ્ણદેવની મોહકતા જોઈ કાંક મનમાં ધણો જ યુગ્મયો; પોતાની અને આ બેની વચ્ચે અતર ભાળી મનમાં બળવા લાગ્યો. ખીજ જ પલે હૃદયદોષદ્યનો ત્યાગ કરી પરંતપની માફક તેણે ગર્વથી વિચાર કર્યો. આ બન્ને સ્વરૂપાન હોય, આ બન્ને ગૌરવશીલ લાગતા હોય તો પણ તે પોતે મંજરીએ કહ્યું તેમ શુદ્ધતા અને સંસ્કારમાં શ્રેષ્ઠ હતો. તેની રગમાં અનંત કાલથી વિશુદ્ધિ પામેલો ભૂદેવાનું લોહી ફરતું હતું—આખી ધરણી તેના પૂર્વજોના પ્રતાપથી ટકી રહી હતી. આ વિચાર આવતાં તેના શરીરમાં વિચિત્ર પ્રગટી; તેના મુખ પર ગૌરવ આવ્યું.

“નમસ્કાર કીર્તિદેવ ! નમસ્કાર કૃષ્ણદેવ ! કેમ છો?”

કીર્તિદેવ એકદમ ઉચ્ચ જોયું. કૃષ્ણ ધીમેથી તિરસ્કારભરી નજર નાખી.

“તમ્હે જ કાંકભટ્ટ !” કીર્તિદેવ ધણો જ મીઠાં, મોહક હાસ્યથી કહ્યું. કાંકનું હૃદય એકદમ આ અદ્ભૂત વ્યક્તિ તરફ ખેંચાયું. “મ્હને સહવારે શું ખખર કે તમ્હે કાંકભટ્ટ. મ્હે તમ્હારી કીર્તિ ધણી સાંભળી. લોકો વાતો કરે છે કે ખરેખર રાને તમ્હે જ હરાવ્યો.” કાંક આ અચાનક મજેલી પ્રશંસા સાંભળી દિગ્ધ થઈ ગયો. કૃષ્ણદેવનું મ્હોડું તિરસ્કારમાં મરડાયું.

કીર્તિદેવના અવાજમાં, બોલવાની છટામાં ઉચ્ચ કુલતિલકાને ઊંચે એવી સંસ્કારિતા હતી; તે ઉપરાંત તેમાં દેવવાણીનો રણકાર હોય તેમ ન કળાય એવી તટસ્થતાની સાથે ઉત્સાહ પણ હતો. તેના પ્રભાવભર્યાં નયનોએ સ્નેહ અને મૈત્રિ આકર્ષે એવાં કિરણો ફેંક્યાં. તે સર્વકિરણ સમા કિરણોએ કાંકના હૃદયને ખીલવ્યું અને આકર્ષ્યું.

“હા કાંક” જરા મસ્કરીમાં કૃષ્ણે કહ્યું. “તે પછી મ્હોટો મોર માર્યો છે. નહિ?”

કૃષ્ણદેવ તેવો ને તેવો જ શાન્ત, સ્વસ્થ, તિરસ્કારભર્યો હતો. કાંકની ધારણા પ્રમાણે તો તે અત્યારે શોકમસ્ત હોવો જોઈએ, પણ તે ધારણા ખોટી હતી. કાંકને લાગ્યું કે હજી કૃષ્ણદેવ કોણ છે તે ઉખાણ્યું તેણે ખરાખર ઊંચું નથી.

પછી કીર્તિદેવની વાતે તેને વધારે વાર વિચાર કરવાનો વખત આપ્યો નહિ. “કાંક

ભટ્ટ ! તમ્હે આવ્યા તે ધણું સારું થયું. તમ્હારી ખ્યાતિ સાંભળી મ્હને તમ્હને મળવાનું મન થયું હતું. મ્હારે પાટણના બધા વીરો સાથે મૈત્રી કરવી છે. પાટણ તો સ્થૂલ છે; તેનો આત્મા તો તમ્હે બધા છે.” કાંક ખીજો આવા શબ્દો કહે તો કાંકને ખોટી પ્રશંસા જેવું લાગત; પણ કીર્તિદેવ આ શબ્દો બોલતો તે જાણે અક્ષરે અક્ષર સાચું કહોય તેમ અને ઉચ્ચારતો જાણે તે સાધારણ વાત હોય તેમ. આથી સાંભળનારને ખુશામત લાગતી નહિ, છતાં શબ્દોનો જાદુ રજે રગમાં પ્રસરતો.

“મ્હારાં પણ સદભાગ્ય કે હું અહિંયા આવ્યો. કેમ પાટણ કેવું ગમે છે?” કહી કાંક સ્હામું ખેડો.

“તમ્હે આવ્યા ત્યારે હું તે જ વાત કરતો હતો.” કીર્તિદેવે કહ્યું. “પાટણ અને અવન્ટી મ્હને તો આપ્યાવર્તની આપો લાગે છે.”

“માત્ર વાંધો એટલો જ છે કે મેં આપો સીધું જોઈ શકતી જ નથી.” કૃષ્ણદેવે ઉમેર્યું.

“કેમ નહિ?” કીર્તિદેવે કહ્યું. “હવે તો સંધિ થઈ છે; અને મહાકાલેશ્વર પ્રભુ કરશે તો તે સદાયે રહેશે. તમ્હે શું ધારો છો કાંકભટ્ટ !”

“મ્હને નથી લાગતું. પાટણને યુધ્ધથી વિરામનું ગમતું નથી.”

“હું કયાં કહું છું? હું કહું છું કે યુધ્ધ કરો—પણ અવન્ટીની સ્હામું નહિ, તેને પડખે રહીને.”

“આ યુગમાં તો નથી થવાનું.” તિરસ્કારમાં કૃષ્ણે કહ્યું.

“શા માટે નહિ કૃષ્ણદેવજી ! સમય સ્હામું થવાનો નથી, પણ સંધિ રાખવાનો છે.”

“રખાય તો સારું; પણ લાંબો વખત રખાય તેમ લાગતું નથી.”

“કારણ કે આપણે માથે શું ઝડપે છે તેનું હમને લાન નથી.” કીર્તિદેવના અવાજમાં પડેલી વખત સત્તાનો પડધો પડ્યો. કાંક થોડીવાર તેની તેજસ્વી કાન્તિ સ્હામું જોઈ રહ્યો. “હું એકલી અવન્ટીમાં રહ્યો નથી, આખા આપ્યાવર્તમાં ફર્યો છું. અનેક દેશોમાં પયંટણ કરતાં મ્હને સ્પષ્ટ ભાસ થયો છે કે જો આપણે બધાં એક એકમાં જ લડ્યા કરશું તો આપણાં રાજ્યો જશે—આપણો ધર્મ જશે—આપણે ભૂરાધન—આપણે અવન્ટીપરથી ઉખડી જઈશું.”

કાકને લાગ્યું કે કીર્તિદેવને સનેપાત થયો કે શું; પણ તેની ગંભીર મુખમુદ્રા, તેની તેજસ્વી આંખો, તેના અવાજમાં સત્યતા અને લાગણીના ધ્વનિ સ્પષ્ટ દેખાડતાં હતાં કે તે ખરી શુદ્ધિમાં, અને ખરા અંતઃકરણથી આ શબ્દો ઉચ્ચારતો હતો.

“પણ આટલું બધું કેમ કરતાં થઇ જવાનું?” કાણીઓ પર જરા ટદાર થઇ કૃષ્ણદેવે પુછ્યું.

“કેમ કરતાં? માથે ધનગર્જના થાય છે પણ તમ્હને સંભળાતી નથી. જ્યદેવ મહારાજ અવનતીનાથ સાથે લડે છે. યુનાગઢનો રા' પાટણ સાથે લડે છે; સપાદલક્ષ (૧) નો રાજા, ચીતોડના રાવલ સાથે લડે છે; કાંઈ સહમજતા નથી. કાશ્મીરાધિપ એકલો સહમજ છે. તમ્હારા ભીમદેવ મહારાજ હતા ત્યારે જ યવનોએ પાટણ તોડી, પરમધામ દેવપદ્મણનો વિનાશ કર્યો હતો તે વાત યાદ છે? દાનવ સમા વિકરાળ, નિર્દય યવનોની મહાસેનાઓ આળતાં કાશ્મીરરાજની હિંમત પણ હારી ગઇ છે.”

“શું કહો છો?” લક્ષ્મણે પુછ્યું.

“હા તમ્હે બધા એકા છે—આત્મમજાતા ગર્વમાં સંતોષ માનીને. પણ દર વર્ષે તે મહાવિનાશક યવન-સાગર આગળનો આગળ વધે છે; કુનોજ અને સપાદલક્ષે તેની ઉર્મિઓનો સ્પર્શ કર્યો છે; અમ્હારા અવનતીમાં તેની ભયંકર ગર્જનાના પડ્યા સંભળાયા છે. વેળાસર ચેતશો, નહિં તો—કાશ્મીર પડશે; સપાદલક્ષ પણ યુવા થશે મહાકાલેશ્વરની ધન ધૂળમાં રેળાશે—અને પાટણનું નામ અને નીશાન પણ હાથ લાગવાનું નથી” ભાર મૂકવા હાથને ઝટાથી હલાવી કીર્તિદેવે ભવિષ્યવાણી પૂરી કરી. તેના શબ્દોમાં જીરૂસા હતો; તેનો સ્વર શોકસ્પર્શ હતો; તેની અસ્પર્શતા જરા જરા અદ્વિતીય લાગતી હતી.

કાકના મગજ પર કાંઈ નવું અજવાળું પડ્યું. તેણે આતુરતાથી પૂછ્યું:

“તેથી તમ્હે સંધિ કરવા માગો છો?”

“હા. અવનતી અને પાટણ, કુનોજ, ચિતોડ અને સપાદલક્ષ એ બધા બેગા થઇ મદ્રદેશની મદદે ધાય તો જ આર્થાવર્ત સહીસલામત રહેશે.”

“શું યવનસૈન્ય એટલું પ્રબલ છે?” કૃષ્ણે પુછ્યું.

(૧) અન્નચરની આસપાસનો ગરદા.

“પ્રબલ! પ્રલય સમયના અંજાવાતોનો તેના આગળ હિસાબ નથી. કાકભટ્ટ! શું વિચાર કરો છો?”

“કીર્તિદેવ! તમ્હે કહો છો તે બધું સત્ય હાય તો કાંઈ કરવું જોઇએ.”

“હા. એક પલ યુગ સખી જાય છે. તેથી જ જ્યદેવ મહારાજ પાસે સંધિ યાચવા અમ્હારા સેનાપતિ આવ્યા છે. અને તમ્હને બધાને પણ મ્હારી અભ્યર્થના એ જ છે: માંભો માંભ કાપાકાપી કરવા કરતાં વીરતા વાપરો, અસુરો ઉપર.” એટલામાં સંજ્ઞન-મંત્રી આવ્યા એટલે બધા યુવાનો ઉભા થયા; અને કીર્તિદેવે કહ્યું “અને આવા મહારથીઓને પણ મ્હારી એજ વિનંતી છે કે પાટણને અને અવનતીને એક થવા દો. તો જ આમ્હાનું કાંઈ થશે” એટલી માથું ધૂણાવતાં કીર્તિદેવે કહ્યું.

“થશે! થશે!” સંજ્ઞન મ્હેતાએ જરા હેતથી હસતાં કહ્યું “હું મુંગલ મ્હેતાને વાત કરીશ.” “મ્હને મુંગલ મ્હેતા સાથે મેળવો” સંજ્ઞનના મુખ પર જરા ખેદ પ્રસર્યો.

“હું પૂછી જોઇશ. કાંઈ કહેવાય નહિં. ભાઈ! ઉતાવળે આંખા પાકે નહિં.”

“મંત્રીવર્ય! તો આંખા વખત છે ને જડમળથી ઉખડી જશે”

“કીર્તિદેવ! આર્થાવર્તના ચોદાઓ હજી નિર્માલ્ય થયા નથી. ચાલો હવે પરમાર વાટ જોતા હશે” કહી સંજ્ઞન કીર્તિદેવને લઈ રાજગઢ તરફ જવા નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

મધ્યરાત્રિની મૈત્રી.

કાકે કૃષ્ણ જોડે થોડો વખત વાત કરી સંજ્ઞન મ્હેતાને ઘેરથી નીકળ્યો. તેણે અનેક કાર્યો માથે ઉપાખ્યાં હતાં: જ્યદેવ મહારાજને સત્તા જોઇતી હતી, મુંગલ મ્હેતાને કીર્તિદેવ પારખવો હતો, તેને પોતાને કૃષ્ણદેવને પારખવો હતો, અને મંજરીને મેળવવી હતી. આ કાર્યો સાધવાની યુક્તિઓ ધડતો તે દેઝણે દેઝણે જવા લાગ્યો.

તે ખેલાં મહારાજના મિત્ર શેઠને મળ્યો; તેની સાથે કેટલીક વાત કરી, અને તેને સાથે લઈ કેટલાક બ્રાહ્મણ યુવાનોને મળ્યો.

ત્યારપછી તે રાજગઢ ગયો. ત્યાં એણે સાંભળ્યું કે ઉબક પરમાર પેલે તીર પોતાની ઊવણીમાં ગયા અને માત્ર કીર્તિદેવ જ સંભળન મહેતાને ત્યાં રહેવાનો હતો. તે જયદેવ મહારાજને મળવા ગયો પણ તે મીનળદેવી પાસે હતા એટલે મળી શકાયું નહિ. તે ત્યાંથી પૂછતો પૂછતો રાજગઢના એક એક ખૂણામાં એક વૃદ્ધ અને પ્રતિષ્ઠિત ખારોટ રહેતા હતા તેની પાસે ગયો.

“ખારોટજી જય જય !”

“કાણુ ભાઈ ?” વીરા ખારોટે પૂછ્યું.

“હું મંડેશ્વર મહારાજનો ભટ્ટ છું.”

“કેમ આવ્યો છે ભાઈ ?”

“પરમ દિવસે રાજ્યસભા છે.”

“હા. મહેને ખબર પડી છે” ખારોટે જરા રોષમાં કહ્યું.

“જયદેવ મહારાજ રાત્રે બીડાવી આવ્યા તેની કાંઈ હકીકત જાણવી હોય તો તે હું કહેવા આવ્યો છું” તે પોતાની જાતને બધી હકીકતથી માહિતગાર ગણતા હતા એટલે આ વૃષ્ટતા બ્રહ્મ ખારોટ હસ્યો.

“કાંઈએ એકદમ્યો કે તું ત્હારી મેળે જ આવ્યો ?”

“ત્હારી મેળે જ. જયદેવ મહારાજે આ યુદ્ધમાં એટલું શૈય ખતાવ્યું છે કે તેનાં યશોમાન ખરોખર કરવાં જોઈએ.”

“છોકરા! સાક વર્ષે હવે ત્હારે તે શીખવાનું રહ્યું.”

“ઠીક ત્યારે! પણ જયદેવ મહારાજ નારાજ થાય તો મહેને દોષ નહિ દેશે.”

“કેમ ?” જરાક ગભરાઈ વીરા ખારોટ નરમ થયા.

“કારણ કે આ લડાઈ વિષે એટલી ગયો ચાલે છે કે ખરું શું છે તે તો થોડા જ જાણે છે.”

“તે ક્યાંથી જાણ્યું ?”

“કારણ પહેલેથી મહારાજની પડખે હું હતો; અને છેલ્લે સુધી લડાઈમાં ભાગ લીધો છે.”

“ત્હારું નામ શું ?”

“કાંક ભટ્ટ.”

વીરા ખારોટે એકદમ આંખો ઢાડી બોલ્યું.

એણે કાંકભટ્ટની થોડી ઘણી ખ્યાતિ સાંભળી હતી.

“ઝોહા ભટ્ટજી! ખેસો તો ખરા” ડાસાએ કહ્યું “ત્યારે યુધ્ધની વાત તો કરો.”

“ના તમ્હેને ખબર છે ત્યારે શું કામ ? હું હવે જાઉં.”

“ના ખેસો ખેસો. તમ્હારા જેવા શૂરવીરનો મેલાપ ક્યાં ?” કાંક ખેડો અને યુધ્ધની વાત કરવા લાગ્યો; અને ખરા ખોટાનો ખ્યાલ જરા આંધો રાખી જયદેવ મહારાજનો મહિમા વધાર્યો. ખારોટે આખરે કાંકનો ઉપકાર માન્યો, કારણ કે મહારાજે આવી યુદ્ધ કુશળતા વાપરું કે વિષે જો કાંક કહેવા નહિ આવ્યો હોત તો તેને ખબર પડત નહિ, અને પરિણામે જયદેવ મહારાજ ખારોટ પર ઘણા જ ખરા થઈ જાત.

કાંક ત્યાંથી નીકળી ત્રિભુવનપાલના ઘર તરફ ચાલ્યો. આ બધી ખટપટમાંથી છૂટતાં તેને કીર્તિદેવ યાદ આવ્યો. તેના વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ કાંકને અદ્ભુત લાગ્યો; તેનું જ્ઞાન અને અનુભવ વિશાળ દેખાયાં; અને તેના વિચારો નવા, મુદ્દાથી, અને વિશ્વવ્યાપી હોય એમ ભાર્યું. મંજરીએ પેદા કરેલી ભાવનાના ઉત્સાહમાં, કાંકની નજરે, તે વિચારોને લીધે કેના જેવા હિંમતવાન અને શુદ્ધિમાન વીર માટે અનેક અણ-જાણુ પડેલા મહાસૂત્રો દેખાયાં; અને પાટણમાં જ પડી રહી પ્રતાપ મેળવવાની મહત્વાકાંક્ષાનો હિસાબ માત્ર પણ રહ્યો નહિ. કાશ્મીર, સપાદલક્ષ એ કાંકને મન માત્ર વાતો હતી; ત્યાંની રાજ્યનીતિ કીર્તિદેવને તો જાણે હતી. યવનોનો ત્રાસ તેને મન વર્ષો પહેલા આવેલાં સ્વપ્ના જેવા હતા—કીર્તિદેવને મન તે તાજા, સચેતન, ભયંકર ત્રાસ હતો; તેણે—વખત છે ને યવનોને જોયા પણ હોય, પોતાની અસિંધારા અસુરોના લોહીએ પાવન પણ કરી હોય. તેરસની મધ્ય રાત્રિની ચાંદનીમાં, એકાન્તમાં, પાટણની સુની પડેલી શેરીઓમાં કાંક આવા આવા અનેક વિચાર કરતો ચાલ્યો.

મધ્ય રાત્રિ વીતવા આવી હતી. નિઃશબ્દતાનો ભંગ માત્ર યુમ મારતા ચોખ્ખો દાર દાંડીયા શીવાય કોઈ કરતું નહોતું. એમાં (કૈમરાજ) આપાના વાઘમાં જ્યાં ત્રિભુવનપાલની હવેલી હતી તે વગામાં, શાન્તિ વિશેષ હતી; અને દશ ઝગસાં દૂર મંજરી હશે એ વિચારે

કાકડું ચપલ મગજ વધારે તીવ્ર થઇ રહ્યું હતું. નવો તે હવેલીના પાછલા બારણા તરફ ગયો એટલે ધીમેથી એલતા માણસોનો અવાજ આવ્યો; અને ખરું સંભળાયું કે ખોટું તહેના નિર્ણય પણ ન થાય તેવી એક ચીસ-જાણે માત્ર નિશ્વાસ જ હોય તેવી-તેને કાને પડી. ખીજા કોઇ માણસનું ધ્યાન પણ નહિ ખેંચાત; પણ કાકડી કણે દ્રિય વિચક્ષણ હતી-અને આ ચીસનો સ્વર તહેના મગજમાં રમતો હતો. શું મંજરીનો અવાજ? શું ખરી વાત કે બ્રમણતા? મુગરાંજની ચપલતાથી તેણે છલંગ મારી; અને ન્યાંથી અવાજ આવ્યો હતો ત્યાં તે ફેલા. હવેલીના ઓઘાથી બનેલા અધારામાં એ ત્રણ માણસના ઓળા તેણે દીઠા “કાણુ છે?” તેણે જૂમ મારી. પેલા ઓળા દોડવા લાગ્યા. કાકડે કાલ પડી. જરૂર આ કોઇ મંજરીને લઇ જવા આવ્યા હશે. મનમાં એમ પણ થયું કે જૂમ મારી અંડેશ્વરના ઓઘાદારને જગાડવા. પણ તેથી વાર લાગે એમ હતું. એટલી વારમાં આ ઓરો કોઇ અધારી ગલીમાં અલોપ થઇ ગયો એમ હતું. તેણે વધારે વિચાર કર્યો નહિ પણ પેલા ઓળાઓ પછાડી પડ્યો.

તે ઓળાઓ હવેલીના ઓઘા છોડી, ચાંદનીની સરિતા પાર કરી, પેલી તરફ ખીજા ઓઘામાં દોડી ગયા. કાકે જોયું કે એ માણસ પેલાં દોડી ગયાં. તેઓથી એકના હાથમાં કાંઇ લાંબુ, માણસ જેવું હતું; પાછળથી એક ખીજા માણસ દોડ્યો. કાકેને ખાતી થઇ કે આ લોકો જે ખંભાતી શેઠી મંજરી ત્રાસતી હતી તેના માણસો છે; અને તે શેકના હુકમથી મંજરીને ઉપાડી લઇ ગયો છે. દાંત પર દાંત પીસી કાકે તેમની પૂરે ધાયો. તેને સદ્ભાગ્યે ચાંદની હતી એટલે તે મંજરીને લઇ જનારની પાછળ સ્વેલાઇથી પડી શક્યો.

આગળા કિવસોની મુસાફરી, અને આજના આખા દિવસના યાકથી કાકડું વજ્ર સરણું શરીર પણ જોઇએ તેવું કામ કરી શક્યું નહિ, અને ધીમે ધીમે આગળ દોડનાર પુરના અને તેની વચ્ચે અંતર પડવા લાગ્યો. શરીરો પર શરીરો તેઓએ વટાવી. ધીમે ધીમે તેઓ શેઠેરના ખીજા જ ભાગ તરફ જવા લાગ્યા. કાકે દાંત કરડી વધારે દોડવા પ્રયત્ન કર્યો. તેના શ્વાસ ભરાઇ ગયો હતો. દરેક પલે, મંજરીને લઇ જનારો તેના હાથમાંથી સટકી નીકળે છે એ તેની કાંઈ કાંઈ કાંઈ કાંઈ

હતું. એક મહા પ્રયત્ન કરી તેણે આગળ ધસવા પ્રયત્ન કર્યો.

તેઓ શેઠેરના કયા ભાગમાં આવ્યા તેનું કાકડે બાન નહોતું; પણ તેઓ એક મોટી હવેલીની પાછલી બાજુએ આવી પહોંચ્યા. મંજરીને ઉંચકીને દોડનારા તે હવેલીની બીતથી પચાસ કદમ દૂર હતા; અને એક બીતના ઓઘામાંથી એક પુરુષ નીકળ્યો.

“આ ઓરોને પકડો” કાકે હાંફતાં હાંફતાં જૂમ મારી.

બીતના ઓઘામાંથી નીકળેલા પુરુષે મંજરીને લઇ જનારોઓને, શેકવાને બદલે તેમને હવેલી પાસેની ગલી તરફ રસ્તો બતાવ્યો.

કાકે ગુંચવાયો; મિત્રને બદલે આ કોઇ શત્રુ હતો. કાકે તેની તરફ ધર્યો પણ એકદમ મંજરીને ઉપાડી લઇ જનારોઓએ જૂમ મારી: “મહારાજ.” પેલા નવો પુરુષ તે તરફ ફેરે તે પેલાં આગલ દોડતા પુરુષોને કોઇ માણસે અટકાવ્યા. આ ઓચીંતા આવી પેલાં પુરુષના હાથમાં તરવાર ચમકી રહી: ખીજા પલે તેની તરવાર મંજરીને ઉંચકનાર પર પડી. ગભરાયેલા બદમાશો મંજરીને બોંય પર ફેંકી દઇ જવ લઇ નાહા; અને જે નવો શાગીદ તેમને મળ્યો હતો તે પણ, કાકે નવા આવનારને જોવા રહ્યો એટલે, જીવ લઇ નહોતો અને પાસેની ગલીમાં ભરાઇ ગયો.

નવો આવનાર મંજરી પડી હતી તે તરફ ગયો; અને કાકે પણ ત્યાં ગયો. બન્નેએ એક એકની સ્લામ જોયું અને યોલી ઉઠ્યા: “કાણુ કીર્તિદેવ મહારાજ!” “કાણુ કાકડે!”

“કીર્તિદેવજી! ઘણું સાફ થયું” કે તમ્હે અહિંયા મળ્યા. નહિ તો આ હરામખોર મંજરીને લઇ જાત.”

ઘણી સ્વસ્થ રીતે કીર્તિદેવ, મંજરી કાણુ છે તે જાણવાની ઉત્કંઠા પણ દેખાડ્યા વગર પૂછ્યું “આને શું કરશો?”

“મહારાજ! એ ત્રિભુવનપાલ મંડેશ્વરને લાં રહે છે; અને કવિ રૂદ્રાતની છોડી છે. હું એને હવે મંડેશ્વર મહારાજને લાં લઇ જઇશ” કહી કાકે મંજરીને ઉંચકીને ખભા પર નાખી. મંજરી એલાન થઇ ગઇ હતી. મંજરી હાથમાંથી બચી એટલે કાકે સ્વસ્થ થઇ ગયો અને કીર્તિદેવ કેમ આવી રહ્યો તે જાણવાની તકનીક કરવા લાગ્યો: “તમ્હે આવ્યા અને મહારી આખર રહી.” કાકે વાત

કરવા પાછો મમરો મૂક્યો: “અત્યારે ક્યાં જાઓ છો ?”

“કાકભટ્ટ ! તમ્હે આજણુ છો. નહિ ?”
“હા !”

“અત્યારે જો મહારા પર ખરેખરો અનુ-મહ કરવા હોય તો એક વચન આપો. વચન તોડશો તો અહહત્યાનું પાપ.”

કાકને શું કરવું તે સજ્યું નહિ; પણ કીર્તિ-દેવે કરેલો ઉપકાર આનમાં લઈ વચન આપ્યું: “ત્યારે મહને અત્યારે મળ્યા તે કાકને કહેશો નહિ” સત્તાથી કીર્તિદેવે કહ્યું.

“જેવી આજ્ઞા આપ સીધાવા.”

“ના. તમ્હે કહેતા છો તો હું તમ્હને મ’ડલેશ્વરને મહેલે મૂકી જઈ. વખત છે ને પેલા બદમાશો પાછા આવે.”

“હા. આવો તો વધારે સાર.” કહી કાકે મંજરી સ્હામું જોયું. તે ખેલાન અવ-સ્થામાં હતી. કાકે ત્હને આમ ખીજ વખત ઉંચકા હતી અને ત્હનું હૈયું પોતાના હૈયાં પાસે ધબકવું સાંભળી કાકની રંગે રંગ ઉલ્લાસથી ગાંડી થઈ ગઈ હતી.

પણ આ ઉલ્લાસ કાકે બહાર દર્શાવી શક્યો નહિ. જાણે પ્રસંગ છેક જ સામાન્ય હોય તેમ કીર્તિદેવ ગંભીર મુખ રાખી, અમાનુષી અસ્પર્શતાથી સાથે ચાલતો હતો.

“કાકભટ્ટ ! ખપોરે મ્હે વાત કહી તે તમ્હને રચી કે નહિ ?”

“મહારાજ ! મહારી તો સાચું પુછો તો આપો જ ઉધડી ગઈ.”

“જો મહાર કહ્યું વારતવિક હોય તો મહને મદદ કરોતી ? મ્હે આજે તમ્હારે વિષે ઘણું સાંભળ્યું—સંજનન મ્હેતા પાસે અને ત્રિભુવન-પાલ મ’ડલેશ્વર પાસે” કીર્તિદેવે કહ્યું.

“હું શું મદદ કરું. તમ્હારે મદદ જોઈએ મ્હેટાઓની.”

“ના. મહારે મદદ જોઈએ છે એવાની કે જ્હેની છુદ્ધિ અને બલપર આર્યોવત્તાનો પાયો રચાયો છે. તમ્હે ત્હમાંનાં એક છો.”

“મહારાજ ! હું રાજસેવક છું; હું મહારે પોતાનો માલિક નથી. તમ્હારી દીર્ઘ દષ્ટિએ મહને ફિંગ ખનાવ્યો છે: તમ્હે મહને મહાપ્રતાપી લાગે છે. પણ જ્યાંસુધી મુંજલ મ્હેતા તમ્હે કહે છે તે રાજ્યનીતિ ન સ્વીકારે ત્યાં સુધી મહારાથી કેમ કાંઈ થાય ?”

એકદમ કીર્તિદેવ કાકે તરફ ફર્યો અને રને-હથી ત્હને ખબે હાથ મૂક્યો. કાકના શરીરમાં જરા કંપારી થઈ. કીર્તિદેવે ગિરિધારીની મોરલી જેવા મીઠા સૂરે કહ્યું: “તમ્હે ભદેવ છો; ભરત-ખંડની ભૂમિના અધિકૃતા છો. તમ્હે તમ્હારી ભૂમિને બચાવશો નહિ” તો કાણુ બચાવશે ?”

સવાલમાં મદુતા, મોહકતા, દુર્જય હતી. કાકના કાનમાં, રગોમાં ત્હના નાદ ગાજી રહ્યો. ખેલાન મંજરીના શ્વાસશ્વાસ જાણે ત્હના ખપોરના શબ્દો ઉચ્ચારતા હોય તેમ કાકના કાનમાં “કૈલાસમિવ દુષ્પન્ન કાલ-મિનિમિવ વૃસદમ્” * યજ્ઞ રહ્યું.

“કીર્તિદેવજી ! ક્ષમા કરો. મહને વધારે વિચાર કરવા દો. મહારે પ્રાણુ અપે કામ સધાવું હશે તો હાજર છું.”

કેટલીક વાર સુધી બન્ને મૂગા મૂગા ચાલ્યા. કાકનું હૃદય કીર્તિદેવ તરફ આકર્ષાયું; ત્હને પોતે આદરેલી રાજસેવા સાધી.

“આ પેલું મ’ડલેશ્વર મહારાજનું ઘર આપ્યું.”

કાકે કહ્યું. “તમ્હને રસ્તો જડશે ?”

“હા. હું એક વખત રસ્તે જઈ કે પછી ભૂલતોજ નથી. પણ તમ્હે આ છોકરીને મૂકી પાછા આવશો ?”

“કેમ ? કાંઈ કામ છે ?”

“હા. મહારે તમ્હારા સાથની જરૂર છે.”

“ત્યારે અહિંયાં જ ઉભા રહો. મહેલમાં દીવાઓ દેખાય છે એટલે લોકો જાણ્યા હશે. તમ્હે આવશો તો કાંઈ એલખી જશે.”

“ઠીક. હું અહિંયાં જ ઉભો છું.”

કાકે મંજરીને લઈ આગળ ચાલ્યો; અને એક ખલું થાકી ગયું હોવાથી જરા વાર ઉભો રહી ખલું બદલવા લાગ્યો. મંજરીએ નિઃશ્વાસ મૂક્યો. કાકનું હૃદય ચંદની અપૂર્વતા શરમાવે એવું સુમધુર મુખ આટલું પાસે જોઈ પ્રેમ અર્ચનાથી ત્હને વધારી લેવા તલસી રહ્યું. પણ ત્હણે પ્રયત્ન કરી મન માયું. કાકે જોતો હતો એટલામાં મંજરી અડધી ભાનમાં આવી, અને બહેબાકળી બની જોવા લાગી. કાકે ધીમેથી કહ્યું. “મંજરી ! ગભરાતી નહિ.”

“કાણુ કાક ! મહને પેલો પકડી ગયો છે” કહી તે ધાકની મારી કાકને વળગી પડી. અજાણતાં, કાકે ત્હને જાતી સરસી દેખાવી.

* કૃતલાસ જેવા ન પડ્યામાય એવા અને કાલાગ્નિ જેવા ન સહન થાય એવા.

“શુ” કામ ગભરાય છે? મહે બદમાશોને મારી હાંક્યા. હવે નિશ્ચિત થા.”

મંજરીને આ શબ્દો સાંભળી જરા હિંમત આવી, અને પોતે બધી ગઈ છેની ખાત્રી થતાં તે તરત કાંકના હાથમાંથી ફેદી પડી. ભાન આવતાં તેવું અભિમાન ફરી પ્રગટ્યું. તેણે પોતાની ગર્વિષ્ઠ આંખે કાંકને તિરસ્કારપૂર્વક નીહાળ્યો.

“મહેને કયાં લઈ જતા હતા?”

“હુ!” કાંકે જરા અપમાન પામેલે હૃદયે કહ્યું. “એમ પુછો કે હું કયાંથી લઈ આવ્યો. તમને હરામખોરો ઉપાડી જતા હતા હું. અઘો કોશ દોડી, હમને પાછો લઈ આવ્યો. તેમાં કાંઈ ગુનોહ કયો હોય તો ક્ષમા કરજો.”

મંજરી નરમ પડી. તેણે કાંકના હાથ આલ્યો. “કાંક! માફ કરો. તમને મહેને બીજી વખત બચાવી. ચાલો કયાં જઈશું.”

“આ રહ્યું મંડેશ્વર મહારાજનું ઘર.”

કહી બન્ને ત્યાં ગયાં મંડેશ્વર અને કાશ્મીરાખા પછુ ઉડ્યાં હતાં અને આખા ઘરમાં શોધા-શોધી થઈ રહી હતી. કાશ્મીરાદેવીને જોતાં મંજરી દોડીને તેની સોડમાં ભરાઈ. કાંકે બનેલો બધો બનાવ કહ્યો.

“મંજરી! કાંકને હવે શીરપાવ આપ્યા વિના છૂટકો નથી.”

“શોશીરપાવ?” અત્યાર સુધી મંજરીની કંપારી મટી નહોતી. તેને સહમજ ન પડતાં તેણે પુછ્યું.

“આસતો” કહી કાશ્મીરાએ મંજરીના જમણા હાથ તરફ હાથ કર્યો. મંજરી કાશ્મીરાને બહીષ્કારી વલગી પડી.

મંડેશ્વરની રજા લઈ કાંકે પાછો બહાર નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

હિંગળાજ ચાચરનો આવારો.

કાંકે અપાટાબધ ન્યાં કીર્તિદેવ ઉભો હતો તે તરફ ગયો. મંજરીનો સ્પર્શ, અને તેને બચાવી તેની કરેલી સેવા, એ બેથી કાંકનું મન પ્રફુલ્લ થયું હતું; અને કીર્તિદેવના નિષ્કપટી, આદર્શમય જીવને, તેના નિખાલસ, શુદ્ધ, નિઃસ્વાર્થી વિચારોએ કાંકના પાકા હૃદયમાં પછુ માનની અને સ્નેહની લાગણી

ઓ પેદા કરી હતી. કીર્તિદેવનું દિવ્ય સ્વરૂપ અને વ્યક્તિત્વ સાત્ત્વિક, સ્નેહમય વાતાવરણ પ્રસારતું હતું. તે જેટલો બીજાની નીરાલો લાગતો હતો, તેટલી જ તેની ભાવનામાં અસાધારણતા હતી. યુવાવસ્થા ભોગવતા બીજા પિતામહ તે હોય એવું કાંકને લાગ્યું. તે હોસભેર, બાળે કીર્તિદેવ તેનો પરમમિત્ર હોય તેમ, તેની તરફ દોડ્યો. તે પલવાર પોતાની સ્વાભાવિક ઉસ્તાદી, પોતાના અશ્રદ્ધાવાન હૃદયના વ્યંથો, અને પોતાને સોંપાયેલું મહા વિકટ કામ વિસરી કીર્તિદેવની મેત્રી મેળવવા ઉત્સુક બની રહ્યો.

કીર્તિદેવ સ્વસ્થ રીતે, તખીયેત વાળી ઉભો હતો; તેનું સ્વરૂપવાન મુખ ઉડા વિચારમાં ગ્રસ્ત થઈ ગયું હતું; તેની આંખો ચંદ્રકિરણોમાં છૂપાયેલાં રહસ્યો શોધતી હોય તેમ સ્થિર થઈ ગઈ હતી.

“કીર્તિદેવજી! ચાલો શું કામ છે?”

“હું અત્યારે કેમ નીકળ્યો છું તેની મહારે વાત કરવી છે.”

કાંકને મુંઝવેલ મહેતાનું કરમાન યાદ આવ્યું; અને આવા માણસ સાથે દગલબાજી રમવા તેના હૃદયે ના પાડી. તે ક્ષોભભર્યા અવાજે બોલ્યો:

“મહારાજ! મહેને શું કામ કહ્યો છે? હું રાજસેવક છું. અને હમે આજ સુધી અમહારા કદા વેરી હતા; અસારે તમને પરગામમાં-દુશ્મનના ગામમાં-એકલા ગમે તે કાર્ય કરતા હશે; મહેને તે કામ જણાવવાની શી જરૂર? તમહારે વધારે સાવધ રહેવું જોઈએ.”

મેદરકારીથી કીર્તિદેવ હસ્યો. “બંદુજી! તમને બખર છે કે હું નખાપો, નિરાધાર, બાલક હતો? અને આજે ઉબક પંચમાર જેવા મહારે પિતા છે? જો વિભુને મારતો હોત તો આટલે સુધી શા માટે ઉગારત?” આ વાક્યોમાં મગરૂરી નહોતી પણ ભકિતભાવની કુમાશ હતી.

“પછુ કીર્તિદેવજી! તમને હજુ મુંઝવેલ મહેતાના સપાટામાં પહેલા જ આવો છો?”

“શું મુંઝવેલ મહેતા છેક એવા અંધ છે?”

“તે કોણ બાળે? પછુ અવનતીની સાથે વધારે વખત તે સંધિ ટકવા દેનાર નથી; એટલે, તમહારે તો નકામો.”

“કાંકભટ્ટ! બધા જ આમ કહે છે. શું મુંઝવેલ મહેતા અધરાક્ષસ છે?”

“ના. પછુ મુત્સદ્દીના શિરોમણિ છે. કાંકે કહ્યું.”

"તમે કહેતા હો તો હું તમને મંડિયરને મહેલે મોકી જાઉં." જુઓ પાટ : ૬૫.

ચામિતીએ વીજળાની દ્વરારથી પોતાના ઢંઢ ફેરવ્યા. જુલેમા પ્રૌઢ : ૯૯

“ત્યારે વાંધા નહિં. હું એને સહમળની સકીશ. મહેને એટલી શ્રદ્ધા છે, પણ હું તમને ખીજ ન વાત કહેતા હતાં. પાટણમાં રહેવામાં મહારે એક સ્વાધી સમાયો છે.”

કાંકે કાંઈ જવાબ નહિં આપ્યો.

“મહારા પિતા મહારે યોગી કહાડવા છે.”

“તમહારા પિતા !”

“હા. હું બાલક હતા ત્યારથી ઉગકરાને મહેને પાળી પોષી મોટા કર્યો છે; પણ મહારે કુલ ગુજરાતનું-ધણખર પાટણનું છે.”

“શું કહો છો ?”

“હા” ખેદયુક્ત અવાજે કીર્તિદેવે કહ્યું.

“ત્રણ ચાર વર્ષનો હતો ત્યારે કાંઈ કારમાં કરને આંધીન થઈ મહારાં માવિરે મહેને દેશ-નિકાલ દીધો. સેનાપતિરાજ મહારા કુલને ઓલખતા નથી.”

“ત્યારે કાણુ ઓલખે છે ?”

“પ્રભુ અને ખીલું” કાંઈ જાણતું હોય તો સજ્જનમંત્રી” કીર્તિદેવના અવાજમાં પહેલી વખત મનુષ્ય સ્વભાવની નિખલતાનો પ્રતિધ્વનિ થયો.

“ત્યારે ત્હને પૂછોની.”

“તે કાંઈ કહેતા નથી. તેથી તો હું અત્યારે નીકળ્યો છું.”

“કોને પૂછવા ? ક્યાં જવા ?”

“કોને ? કાલભૈરવને.”

કાંકને ધુળરી આવી “હા !”

“હા. તે શિવાય ખીજ રસ્તો નથી.”

“તે ક્યાં મળશે ?”

“અહિંયા હિંગળાજ ચાચરનો ઓવારો છે ત્યાંની યોગિનીઓને પૂજતાં માલમ પડશે.”

કાંકનું હૃદય ગભરાઈ ઉઠ્યું. હિંગળાજ ચાચરનો ઓવારો આગળ પાટણનું સ્થાન હતું; ત્હને પેલે ચારે દશ કોશ સુધી એક મોટું જંગલ આવી રહ્યું હતું. આ જંગલમાં હિંગળાજ ચાચર દેવીની આરાધના કરનારાં યોગિનીઓ, પિશાઓ અને પિશાચિણીઓ રહેતાં હતાં એ વાત સુપ્રસિદ્ધ હતી. માત્ર નદી કીનારે આવેલા હિંગળાજ માતાના મંદિરમાં કૃત્તિજ લોકો જતા; પણ જંગલમાં જવાની, તાંત્રિક વિદ્યાની સાધના કરનારા શિવાય, કાંઈની હિમત ચાલતી નહિં. તે જંગલમાં કાલભૈરવ પણ રહેતા હતા એવી માન્યતા હતી.

“શું અત્યારે તમને એકલા જતા હતા ?”

“ખીલું” કાણુ આવે ? કહેવાય પણ કોને ? આ તો આવો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે તમને

પૂછું છું. તમને આવશે ?”

કાંકે અનિશ્ચિત ઉભો. ત્હને કમકમા આવ્યાં.

“પણ તમને કાલભૈરવ સાધશે કેમ ?”

“અવનતીની પાસે યોગિનીઓના આવાસ છે. હું ત્યાંથી થોડીક તાંત્રિક વિદ્યા શીખ્યો છું.”

“કીર્તિદેવજી ! તમને એ વિદ્યા શું કામ શીખ્યા ?”

“શું કામ ? ભટજી ! મહારા મનની વ્યથા તમને જાણતા નથી. ત્યાં સુધી મહારાં માતા-પિતા ન જડે ત્યાં સુધી હું અપૂર્ણ છું; અનાથ છું; સંજિમાં મહારે સ્થાન નથી.” કીર્તિદેવના અવાજમાં ખેદની ધુળરી હતી; ત્હની આંખમાં નિરાધારતા સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. કાંકને દયા આવી. કેવો પ્રતાપી પુરુષ અને શી નિખલતા ?

“શા માટે આવાં મુજબલ પાછલ ભમે છે ? કીર્તિદેવજી ! મહારે માનો તો ભૈરવ આરાધવાનું છોડી દો.”

“ભટજી ! તમને ડર લાગતો હોય તો હું આગ્રહ નથી કરતો; પણ મહારો તો નિશ્ચય છે અને હું જવાનો.”

કાંકે થોડી વાર જોઈ રહ્યો. હડાપણને દૂર કરી તે બોલ્યો “કીર્તિદેવજી ! ત્યારે ચાલો. હું પણ આવું. જીવ્યા કરતાં જોયું ભણું.”

કાંકને કાંઈ કાંઈ વખત આવી રીતે પ્રાપ્તિલાવના પ્રસંગ આવેલા; અને ત્યારે અપ્રાપ્તિલાવ તે ચૂકતો નહિં. અત્યારે કીર્તિદેવના વ્યક્તિત્વે, ત્હના પ્રભાવશાળી સ્વભાવમાં નજરે પડેલી નિરાધારતાએ કાંકને છતી લીધી. તે બંને વધારે બોલ્યા વિના અપ્રાપ્તિલાવ હિંગળાજ ચાચરનો ઓવારો તરફ ચાલ્યા.

તે સમયમાં જેવા આધ્યાધર્મના શુદ્ધ વિભાગોમાં પૌરાણિક અને જૈન મત હતા, તેવા અશુદ્ધ મત તાંત્રિકોના પણ હતા. તાંત્રિકો મર્યાદા ત્યાગી માંસ ખાતા, મદિરા પીતા, મેલી વિદ્યાનો અભ્યાસ કરતા, અજ્ઞાન અને શ્રદ્ધાળુ જનોને ગભરાવી સમાજ અને રાજ્યનીતિ પર દોર બેસાડતા. ત્હમની વિદ્યાને લીધે સ્વાધી અને દૂષી લોકો ત્હમની આરાધના કરતા, ભયને લીધે મોટા મોટા પુરોષો પણ ત્હમનાથી સમાલીને ચાલતા. માત્ર જેમ જેમ જાહજો અને જૈન સાધુઓના પ્રતાપ વધતો તેમ તેમ તાંત્રિકો જંગલોમાં અને માતાઓના મંદિરોમાં જ ભરાઈ રહેવા લાગ્યા. અને જેમ જેમ તેઓ અદીક થતા ગયા તેમ તેમ ત્હમના પ્રભાવની ખ્યાતિ વધતી ગઈ; લોકો વધારે ડરતા ગયા;

અસાધ્ય વસ્તુને સાધ્ય કરનારા તાંત્રિકા જ છે એમ સામાન્ય લોકોમાં મનાવા લાગ્યું. તાંત્રિકાના દેવતાઓ બીજા પંથોએ માનેલા દેવ અને દેવીઓની માફક અદૃશ્ય હોતા. શ્મશાનોમાં, વેરાન જંગલોમાં અધરાત મધરાતે, અહુચરામાતા કે કાલિકામાતાના મંદિરોમાં કવચિત કવચિત ભયંકર, બીભત્સ સ્વરૂપો દેખાતા; અને પાટણ કે અવનતી શહેરની પાસે કોઈ પ્રકારની અદ્ભૂત શક્તિઓ ધારતી યોગિનીઓ વસે છે એમ બધાની બળમાં હતું. શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક પુરુષો હોયને શોધવાનો પ્રયત્ન કરતા હોતા; પણ જ્યોત્સના સિદ્ધ ગણુતા તેઓ યોગિનીઓને વશ કરી, હોમની મદદથી સામાન્ય લોકોને આંજી નાંખી, પોતાની સત્તા વહેમી અને અજ્ઞાન સ્ત્રી પુરુષો પર ખેસાડતા.

લાટમાં તાંત્રિકાનું જોર ઓછું હોવાથી કાક આ પંથથી માહિતગાર નહોતો; પણ બાલ્યકુલમાં અવતરી, વિશુદ્ધ સંસ્કારો પામેલો હોવાથી આ ભૂતપ્રેતની ભયાનક સૃષ્ટિની શોધ કરવા જતાં હોયું હોયું ડગવા લાગ્યું. તે વારં વાર કીર્તિદેવના મુખ સ્થાનું જોતો. તે માલવી ચોદાનું બાલિકા સરખું મોં હતું તેવું જ નિદેશ, તેજસ્વી અને બુદ્ધિદર્શક લાગ્યું. કાકને લાગ્યું કે આ પુરુષ ન્યાં ન્યાં લાં પવિત્રતાનું ઉત્સુ અરપચ્ય વાતાવરણ સાથે જ લઈ જતો હોતો; અને હોની સાથે રહી કાલજોરવને તો શું, પણ કાલિકામાતાને પણ તે મળી શકે એવી હોને હિમત આવી.

થોડી વારે તેઓ હિંગળાજ આચરના ઓવારા સુધી આવ્યા; પણ કોટના દરવાજા બંધ હતા.

“કાકભદ્રા! તમહો સાથે લાવવાનું હવે કારણ રહ્યુંન્યા? અત્યારે આ કોટની બહાર કેમ કરી નીકળાય? હું જાઉં” તો ઓળખાઈ જાઉં.”

“હું જાઉં. કોઈ ઓળખીતો હશે તો બારી ઉઘડાવીશું.”

કાક એમ કહી દરવાજા પાસે ગયો. થોડી વાર દરવાજા ઉઠતાં વાર લગાડી, પણ ત્રિભુવન-પાલના નામથી તે ઉઠ્યો; સઠ્ઠારે અડો-શ્વરના હાથી પર બીરાજ આખા નગરમાં ફરવાને ભાગ્યશાળી થયેલા લાટના ચોદાને હોલો બોલ્યો; અને મૂઝમાં બળડતાં બળડતાં હોલો બારી ઉઘાડી. કીર્તિદેવ પોતાનું મોઢું છુપાવ્યું હતું એટલે દરવાજા હોને ઓળખી શક્યો નહિ.

કોટની બહાર નીકળી કીર્તિદેવ ધીમેથી પૂછ “કાક ભદ્રા! સાથે આવશો કે આ મંદિર ખેસશો?”

“હવે આરમ્બનું છે તે કાર્ય પૂરું જ કરી આવો સારે.”

અપારાધ્ય તેઓ ઓવારાની નીચે ઉ અને જમણી તરફ વળ્યા. કાકને ફરીથી કંમ આવ્યાં. પાટણના શ્મશાનમાં તેઓ જતા હ

ચાંદનીનાં ઝલઝલામાં શ્મશાનભૂમિ દેખાતી નહોતી. માત્ર થોડી થોડી વારે ર પટ પર લાલ, પીળા, વિચિત્રરંગી ભડકા ડહી બળેલી ચિતાનાં સ્થાન સૂચવતા હ અને હોના પર પડેલા ચેતતાં, હોળવાયેલાં; પર નજર દોરવતા હતા. ધૂમાડો ઠેકાણે ઠેકાં નીકળતો હોતો; પવન આવતાં, યુગળાવે એવ ગંધ આવતી હતી; ચિતા પર પડેલાં શયોગ થોડીવારે ફટકા થતા હતા અને ગાત્રો શરૂ થતાં પડી દૂર જઈ પડતાં હતાં. થોડાંક ફૂતરાં ખેસી, આવાં ગાત્રો ભેગાં કરી આનંદથી જઈ કરી રહ્યાં હતાં.

શ્મશાનમાં નિજનતા દેખાતી; પણ અનેક વર્ષો થતાં ત્યાં બળેલાં સ્ત્રીપુરુષો લોકથી પાછાં ફર્યા હોય તેમ ત્યાં અકલ ગભરાવે એવો-ધણીજ વસ્ત્રીમાં પેદા એવો યુગળાટ કાકને થયો. અનેક સૈ માન્યતાથી, કારમા અનુભવથી શ્મશાન ભરે સ્થાન ગણાય છે; હિંગળાજ દેવીના ત્રાસ પ્રભાવથી પાટણનું શ્મશાન ઘણું જ ભરે મનાતું હતું. સંધ્યાકાલ થતાં ત્યાં આવવાની કે મગદૂર નહોતી. ત્યાં અચાનક આવતાં, અ ત્યાંથી કોઈ સંબંધીને બાળીને જતાં સૂ થઈ જતો તો નગરજનો ડાકણુ કે યો વળગી પડવાના ભયથી, સુડી વાળી નહાસી અને ઘેર જઈ અનેક જપ કરી શુદ્ધ નિર્ભય થતા. તેવે સ્થાને, તે શ્મશાનની અ ભયાનકતાનાં મૂલરૂપ મનાતા કાલિકા દર્શન કરવા મંથરાત્રે આવ્યાથી બહાદુર કે પણ હાંન ગઝડી ગયા. હોના પગ છુ હતા. હોને શરીરે શીત આવતાં હતાં. થર હોડને તે મહામહેનતે બીડેલા રાખતો માત્ર હોના સાથીનું અડગ આચરણ અને રૂપાળું, ભય વગરનું મુખ કાકને શર નહાસી જતા અટકાવતાં હતાં.

જેવા તેઓ ચિતાઓ પાસે આવવા એટલે કીર્તિદેવનું મુખ પણ સંજ્ઞાધમાં

ગયું. અને ત્હેની આંખોનું તેજ દદ છતાં, ગભરાટ સૂચવવા લાગ્યું.

એકદમ કાકે ગભરાઈ ઉઠ્યો. એક તીણા અવાજની ભયંકર ચીચીયારી થઈ. તે ક્યાંથી આવી તે સહમજ્યું નહિ; ત્હેનો પડધો ચારે તરફ, આકાશમાં, સરસ્વતીનાં નીરમાં થયો. કૂતરાઓએ ધુરધુરાટ કરવા માંડ્યો. કાકે આંખ બંધ કરી, પૂઠ ફેરવી, મૂઠીઓ વાળી અને પલાયન થવાનો ધરાદો કર્યો.

“કાકેકદજી! હિંમત રાખજે.” કીર્તિદેવે કહ્યું. ત્હેનો પણ અવાજમાં ભયની થોડીક ધૂનરી હતી. ત્હેણે કાકેનો હાથ પકડ્યો. બન્નેના હાથ પરસેવે ભીના હતા; બન્નેનાં આંગળાં ચરચર કાંપતાં હતાં. કીર્તિદેવે ક્યોં અને મ્હોટે અવાજે ત્હેણે એક મંત્ર ભણ્યો.

કાકે ન છૂટકે ફર્યો. ચિતાઓની આસપાસ, માથે ધગધગતા અંગારા મુક્યા હોય એવા ઉજાસ સાથે કેટલાક આકારો દેખાયા. કાકે વધારે જોઈ ન શક્યો. ત્હેણે આંખો મીચી ગાયત્રી ભણવા માંડી. તરત ત્હેમના પર હાડકાંની, અને કાલસાની ઘટ્ટિ થઈ. “કીર્તિદેવ” — કાકે કહ્યું અને પોતાનો હાથ છોડવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ કીર્તિદેવે ત્હેનો હાથ સખત રીતે પકડ્યો હતો.

ત્હેણે આંખો ઉઘાડી. પેલા આકારો પાસે આવતા-ધસતા લાગ્યા. કાકેને લાગ્યું કે ત્હેના હાથમાં જે કીર્તિદેવનો હાથ હતો ત્હેના તંતુઓ જોસથી ખેંચાયા. કીર્તિદેવ સ્વાસ્થ્ય સાચવવા પ્રયત્ન કરતો હતો. ત્હેણે મ્હોટે અવાજે ખીજે મંત્ર ભણ્યો. ગભરાયેલા કાકે માત્ર એટલું જ સહમજ્યો કે ત્હેમાં કાલભૈરવનું આવાહન હતું. — તરત આગળ ધસી આવતા આકારો અટકી પડ્યા-બધાએ એક સામટી ચીચીયારી કરી. દશ દિશા ધ્રુવતી જણાઈ. કાનના પડદા ફાટી ગયેલા લાગ્યા. કીર્તિદેવે મંત્ર ભણ્યાં જ કર્યો. કીર્તિદેવે એ ડગલાં આગળ વધ્યા, અને પાછળ કાકે ધસડાયો. ત્હેમના પગ નીચે હાડકાં અને માંસ લાગતાં હતાં.

પેલા આકારો બધા આધા જઈ ઉભા; માત્ર એક કાળો આકાર પાસે ઉભો રહ્યો. કાકે બ્યાનપૂર્વક જોયું. તે સ્ત્રી જેવા લાગતો: ત્હેનો મ્હોટો ચોટલો ત્હેના નવઆ શરીરની આસપાસ વિંટલાઈ પગ સુધી પહોંચતો હતો. ત્હેને મ્હોટે લાલ-લોહીના હોય એવા ગંધ હતા. ત્હેના હાથમાં પ્રજના હાડકાંનો દંડ હતો. તે યોગિની માત્ર “ફી” તું ઉચ્ચારણુ કરી રહી હતી.

કાકે મનમાં ને મનમાં ગાયત્રી યોધ્યાં જ કરી. કીર્તિદેવે મંત્ર બદલ્યો. તે મંત્ર સાંભળતાં પેલી યોગિની મૂગી થઈ ગઈ. કીર્તિદેવે ફરીથી મંત્ર ભણ્યો.

“શુ, શુ, શુ?” યોગિની અપભ્રંશ સંસ્કૃતમાં બોલી.

“મ્હારે જાણવું છે” કીર્તિદેવે સંસ્કૃતમાં કહ્યું.

“શુ?”

“મ્હારા પિતા-મ્હારું કુલ” કહી કીર્તિદેવે પાછો મંત્ર ભણ્યો.

“કુણ્યપક્ષ અને ચૌદશની મધ્યરાત્રે.”

“અર્થી પેલાં નહિ?”

“કાલ મૈત્રાવ નમઃ.” કીર્તિદેવે જવાબમાં માત્ર મંત્ર જ બોલ્યો.

“કાણુ છે? લોહી લાવ” યોગિનીએ કહ્યું.

હાં પર હાં પીશી કીર્તિદેવે ડાબો હાથ લંબાવ્યો. યોગિનીએ વીજળીની ત્વરાથી પોતાનો દંડ ફેરવ્યો. અને કીર્તિદેવે એક સીત્કાર કર્યો.

કાકે જોયું તો દંડના અપાટાથી યોગિનીએ કીર્તિદેવના ડાબા હાથ પર ધા પાડ્યો હતો.

તરત પેલી યોગિની અંતઃખ્યાન થઈ. એકદમ ખડખડાટ હસવાનો અવાજ ચારે તરફ ગાજી રહ્યો; અને ચારે ગમથી હાડકાં અને માંસનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો.

કીર્તિદેવે એકદમ પૂઠ ફેરવી, અને સાથે કાકેને ખેંચી ત્હેણે નહાસવા માંડ્યું. કાકેને એટલું જ જોઈતું હતું. તેઓ જીવ લઈ નાહા, અને થોડી વાર કોટના દરવાજા ખદાર ઓવારો પર શ્વાસ લેવા ઉભા.

“કાકા! તમ્હે જરા ઉભા રહો તો મ્હારા હાથને પાટો બાંધી દઉં.” કીર્તિદેવે કહ્યું.

કાકે જોયું તો કીર્તિદેવના ડાબા હાથમાંથી લોહી ટપકતું હતું. કાકે આંખો વતી જ પૂછ્યું કે એ ધાનો અર્થ શો.

“હું કાણુ છું તે પારખવા મ્હારું લોહી લીધું.”

“તમ્હે નદી પર હાથ ધોવા જાઓ છો?”

“હા.”

“ઉભા રહો. મ્હારે પણ નહાવું છે. કીર્તિદેવજી! તમ્હારી હિંમત પણ ભારે છે.”

“આ શ્મશાન ભયંકર છે; પણ મામાપ ન જાણતાં એ તેથી પણ ભયંકર છે.”

“સોમનાથ ભગવાન કરે અને મને અશ્વિયા ફરી નહિ આણે” કાકે કમકમાં ખાઈ બોલ્યો.

“હજી એક વખત આવવું પડશે.”

“શું કામ?”

“મહારી સાથે આવતી અધારી ચૌદશે.”

“ના. ક્ષમા કરો. હવે મહારી હિંમત નથી.”

કહી પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરવાના અનેક મંત્રો લખતો કાંકે નદીમાં ડબકું માયું.

કીર્તિદેવ પળુ ધા ઘોયો, પાટો બાંધ્યો, અને ન્હાવા માંડ્યું.

“કાંકેભટ્ટ! આરમ્ભ કરી, અન્ત પામવો એ હડાપળુનું બીજું લક્ષણ. હું પાટણમાં પંદર કિલો રહેવા ધારું છું. રહ્યો તો તો ઠીક. પળુ એ ન કરે મહાકાલેશ્વર અને મને જવાનું થાય તો તમ્હે આવી જવાબ નહિં લઈ જાઓ?”

કાંકે મૂગે મ્હોડે જોઈ રહ્યો. કીર્તિદેવ અત્યંત દુખી થયો; ત્હેનું મુખ ખિન્ન થઈ ગયું; ત્હેની આંખો અવલૂંનીય વાક્યાતુર્યથી કાંકને સ્હમજાવી રહી હતી. કાંકે વધારે વાર ના નહિ કહી શક્યો.

“પળુ મ્હને તાંત્રિક વિદ્યા નથી આવડતી.”

“હું હમણા શીખવું. પાણી લો! વચન આપો. આટલું કરો. એ ઉપકાર હું કદી નહિં વીસરું.”

કાંકે હ્રાંત થયો; ત્હેણે મૂગે મ્હોડે પાણી મૂક્યું. કીર્તિદેવ વિજયી થયો. નજૂટકે ધુજતાં ધુજતાં, કાંકે મેલી વિદ્યાના મંત્ર શીખ્યો.

નાહી, ઘોષ, પરવારી બન્ને જણા શહેરમાં ગયા, અને કીર્તિદેવથી છૂટો પડી કાંકે મંડેશ્વરને ઘેર જઈ સતો.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

મંજરીએ લગ્ન કેમ કળુલ કયું.

કાંકે ધણો જ થાકી ગયો હતો, એટલે ત્હેને તરત ઉંધ આવી. ઉંધમાં છેને અનેક સ્વપ્નાં આવ્યાં. મંજરીનું હરણુ, અને યોગિનીનું દર્શન એ એ વાત ફરી ફરી આવ્યા ફરી. આખરે સહવાર પડી ત્યાર પછી પળુ થોડી વારે તે જાગ્યો. ત્હેનાં શરીરમાં થાક વેદવાની અદ્ભૂત શક્તિ હતી; તેથી તે આટલી થોડી ઉંધ પછી પળુ હતો તેવા થઈ રહ્યો.

તે મોડો ઉઠ્યો હતો એટલે ઘરમાં બધાં ચોત ચોતાને કામે લાગી ગયાં હતાં. ત્હેણે મંડેશ્વર માટે તપાસ કરી; પળુ તે કાંકને ઉંધતો મૂકી નદીયે ન્હાવા ગયા હતા.

જેવા તે કાશ્મીરાદેવીને મળવા જવા ગયો કે એક નવી મૂર્તિ પાટલા પર ખેંદેલી ત્હેણે

જોઈ. ત્હેણે નમસ્કાર કર્યા. આ નવી મૂર્તિને પગે પાવડી, ખાંધે શાળ, કપાલે ત્રિપુંડ, હાથમાં જામ અને આચમની, અને કોટે શ્દાક્ષીની માલા હતી.

કાંકે પૂછ્યું: “કાશ્મીરા બા કયાં છે?”

આ નવી મૂર્તિ આંગળીના વેદા પર કાંધે ગણતી હતી; ત્હેણે ઉંચું જોયા વિના કહ્યું: “અંદર ગયાં છે. હમણાં આવશે.”

“મહારાજ ક્ષમા કરજો. મ્હારે આપનું એક કામ છે.” કહિ કાંકે ત્હેની પાસે ગયો.

ગજનન પડિત તે જ આ નવી મૂર્તિ હતા. તે વિસ્મય થયા. ત્હેણે કાંકની સ્હામું જોયું, ધીમે ધીમે આખાં શરીર પર નજર નાંખી અને મૂગે મ્હોડે જોઈ રહ્યા. એક ન જણાય એવા તિરસ્કારનો નિઃશ્વાસ પડિતે મૂક્યો.

“હું રાજજોધી છું.”

“મહારાજ! મ્હારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું છે.”

“શાનું?”

“તાંત્રિક વિદ્યા શીખવાનું, અને કાલભૈરવ આરાધવાનું.”

પડિતે ગભરાટમાં, તિરસ્કારમાં, ક્રોધમાં કાંકે સ્હામું જોયું.

“જાતે કોણ છે?”

“આલ્મણ—”

“કેવો?”

“લાટનો.”

“લાટનો”—કહી ગજનન પડિતે વધારે ખ્યાનથી જોયું અને જરા મુજમાં હસતાં જોવા માંડ્યું. “શું ધંધો કરે છે?”

“ભટ્ટ છું.”

“હં-વેદ કયો?”

“મહારાજ! આટલી બધી તપાસનું કાંઈ કામ?” કાંકે જરા કચવાઈ પૂછ્યું.

પડિતે તે પ્રશ્ન તરફ ખ્યાન જ નહિં આપ્યું. “વેદ કયો?” પૂછી પડિત ફરીથી જરા મુજમાં હસવા લાગ્યા.

“મ્હવેદ.”

“રાશી નામ કયું?”

“તમ્હારે શી પંચાત?” ગુસ્સામાં કાંકે પૂછ્યું.

“મ્હારે નહિ પંચાત તો બીજા કોને?”

એક પલવાર કાંકે ગુસ્સામાં જોઈ રહ્યો. એકદમ ત્હેને કાંધ યાદ આવ્યું. ત્હેનો ગુસ્સો જતો રહ્યો. અને મ્હોં મલકાવી ત્હેણે નમ્રતાથી કહ્યું: “મ્હારું નામ કાંક.”

“હા. ઉભો રહે. મિથુન, કંક, સિંહ.” કાકનું મ્હોડું હસું હસું થઇ રહ્યું.

“આપ ગળનન પંડિતજી?”

પંડિતે માત્ર ડોકા વડે હા કહી. “સિંહ, કન્યા, તુલા—”

“શું ગણો છો?” પંડિતે એક આંખ મીચી, કાંઈ અપાટળ બંધ ગણ્યું; અને તે વિચિત્ર રીતે હસ્યા.

“ત્હારું નામ કાક-ત્હારી રાશી મિથુન-શું ગણ્યું છું? કહું? વિધાતાના લેખ. ત્હારો સ્ત્રીયોગ સંપૂર્ણ છે.”

કાકના મ્હોડામાં પાણી આવ્યું.

“ક્યારે છે?”

“હું કહું ત્યારે” પાછલથી મસ્કરી કરતો કાશ્મીરાદેવીનો અવાજ આવ્યો.

“ત્હમે શું કહેતાં હતાં?” ગળનન પંડિત તીણે સ્વરે પોલી ઉઠ્યા. “ગ્રહ કહે છે, રાશી કહે છે, નક્ષત્ર કહે છે. તમ્હારે લમ જોઇએ છે?”

“હા. જેમ બને તેમ ઉતાવળે.”

એક આંખ મીચી, ઉઘાડી આંખે કાશ્મીરા-દેવીથી કાક તરફ જોતાં, નળે ધણી મ્હોટી મસ્કરી કરી નાંખી હોય તેમ પંડિતે કહ્યું: “ધૂળપડ્યા આવ્યું?”

કાકને લાગ્યું કે સંજિમાં સારામાં સારા અને હસમુખામાં હસમુખા માણસ તો ગળનન પંડિત જ હતા.

“કેમ જોષારાજ! બુદ્ધિ ગઇ છે કે?”

“હા, બા. બીજ સારી છે; પાંચમ પણ સારી છે. તેરસ—”

“એ તો બહુ આઘાં કહેવાય.”

કાક શરમતો માર્યો કાંઈ કહી નહિં શક્યો. ત્હના મગજમાં આનંદના નગારાં વાગતાં હતાં.

“ત્યારે પાંચમ.”

“કીક. ત્હારે તો ઉતાવળ કરવી છે. બીજની પણ તૈયારી રાખજો.”

“જેવી બાની મરજી.” કહી પંડિતરાજ ઉઠ્યા, અને રજા લીધી.

“કાક! હવે તું પણ તૈયાર થજે” કાકે મનમાં વિચાર કર્યો કે તે તે જ પલે મંજરીનું પાણિગ્રહણ કરવા તૈયાર હતા.

“બા! ક્યાં બહાર છો?” અંદરથી મંજરીનો સ્વર આવ્યો. કાશ્મીરાએ કાકે સ્હાળી જરા આંખો નચાવી.

“હા બહેન! જરા આમ આવ તો.”

“આ આવી.”

નળે પોતે બાર વરસનો કોડીસો વરરાજ હોય તેમ કાકે શરમાઇ, લાલ મ્હોડે, નીચું જોતો ઉભો રહ્યો. મંજરી આંખો અને કાકને જોયો. ત્હનું મ્હોડું પણ લાલ થયું—ગર્વમાં કે ક્ષોભમાં તે સ્હમગ્નયું નહિં.

“મંજરી!” કાશ્મીરાએ મંજરીને અંદર ખેંચતાં મસ્કરીમાં કહ્યું “આ કાક ભટ્ટજી! લાટના દંડનાયક, મહારાજના પરમમિત્ર.”

આ મસ્કરી તરફ ધ્યાન નહિં આપતાં મંજરીએ પૂછ્યું:

“કોણ પંડિતજી હતા?”

“હા. ત્હારાં લમ લેવાયાં?” મંજરી જરા ધુંચવાઇ. “આ બીજ.”

“પણ—”

“જો પાછી ડાહી થઇ કે. પોલો ખંભાતીયો ભૂલી ગઇ. ચાલ ડાહી થઇ જ” કહી મંજરીને એક તમાચો મારી કાશ્મીરા બીજા ઓરડામાં ચાલી ગઇ અને જતાં જતાં બારણાં બંધ કર્યાં. જે બારણા પાસે કાક ઉભો હતો તે શિવાય જવાનો બીજો માર્ગ નહોતો. મંજરીનું મ્હોડું રીકડું હતું; પણ ત્હના ડોહ ગર્વમાં ખીડેલા હતા; ત્હની આંખો અભિમાનથી ભરપૂર હતી. તે કાકની સ્હામું તિરસ્કારથી જોઇ રહી.

“શા માટે મ્હને દગ્ધો છો?”

કાકને શા જવાબ દેવો તે સૂઝ્યું નહિં. તે હર્ષના શિખરેથી ગમડી પડ્યો.

“હું દગ્ધું છું?”

“હા” અને મંજરીના અભિમાનભર્યા અવાજમાં પણ દયામણાપણું આવ્યું. “તમ્હે દગ્ધો છો, બા દગ્ધો છે, પંડિતજી દગ્ધો છે. હું નિરાધાર છું—નખાપી છું—મ્હારા દાદા ફૂર દેશ પડ્યા છે—મ્હારી પાછળ હજાર હાથનો રાવણ પડ્યો છે. તેથી તમ્હે મ્હને ગભરાવો છો; તેથી મ્હને કાંઈ સૂઝતું નથી; તેથી મ્હને તમ્હારી સ્ત્રી બનાવા માંગો છો; તમ્હે બધાં આ કેર વર્તાવતાં શરમાતાં નથી?”

“કેર વર્તાવીએ છીયે? તમ્હને એમ લાગે છે?—તો ત્હારે નથી પરણવું.”

“ના. તમ્હે શા માટે ના પાડો?” તિરસ્કારથી, કટાક્ષમયતાથી મંજરીએ પૂછ્યું. “તમ્હે બધાં વખત મ્હને મરતી બચાવી;—કાશ્મીરાબા કહે છે કે ત્હમે મ્હારા હાથના અધિકારી થયા છો.”

“પણ હું ક્યાં કહું છું?”

“તમ્હે ભલે મ્હોડે નહિં કહેતા હો—મનમાં કહેતા હશે.”

“શા માટે જુહું કહું? હું જાણું છું કે તમ્હારા પતિ થવાની મ્હારામાં યોગ્યતા નથી. તમ્હે વિદાના છો, હું વગર ભણેલો છું; તમ્હે સંસ્કારી છો, હું ગામડીયો છું. હું અધિકારી નથી. માત્ર દાસ છું.”

“તમારે એમ છે, ત્યારે શા માટે મ્હને પરણવા તૈયાર થયા છો?” મંજરીએ ત્હનાં વિશાળ નયનો કાંક પર ઠેરવી પૂછ્યું.

“તમ્હારે માટે.”

મંજરીએ કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. કાંકે ઉમેયું.

“તમ્હારે માથે ચક્ર ભમે છે તે ખબર નથી?”

“તમે કાલે રાતે જ ત્હનો અનુભવ કર્યો” જરા કપાળ પર કરચળા પાડી મંજરીએ કહ્યું.

“ત્યારે હવે વધારે શું કહું? મંડલેશ્વરના મહેલમાંથી તમ્હને ઉપાડી લઈ જવાં એ કાંઈ રહેલ વાત સ્હમજો છો? જે માણસે એ કર્યું; એ બીજું શું ન કરી શકે? તે બળવાન હોવા જોઈએ, ત્હનો બાહુ તમ્હે જો જુનાગઢ તમ્હારા દાદા પાસે જશો તોપણ પકડી પાડશે. એ કાણ છે તે તમે જાણતાં હશો.”

“હા. બા પણ તમ્હે કહ્યો છો તેમજ કહે છે.”

“શું?”

“કે એ પુરૂષ રાવણસમો સમર્થ છે. પણ તમ્હને પરણી કેમ બચી શકીશ?” મંજરી પોતાની લગનની વાત તદ્દન બેદરકારીથી કરતી હતી.

કાંકે થોડી વાર વિચાર કર્યો. “બા શું કહે છે?”

“બા કહે છે કે જો હું કાંઈ બીજાને પરણું તો તે તરત મ્હારો કેડો છોડશે.”

“કારણ?”

“મ્હારા કરતાં ત્હને આખરે વ્હાલી છે.” તિરસ્કારથી મંજરીએ કહ્યું. અને પછી નિરાશાથી હાથ હાથમાં આમળી નાંખી ત્હણે અડધા યુસ્સામાં, અડધા કચવાટમાં, અડધી કરાક્ષમતામાં કહ્યું: “એટલે તમ્હને પરણ્યા વિના મ્હને બીજો આરો જ લાગતો નથી.”

કાંકે વિચારમાં પડ્યો. “મંજરી! મ્હને પરણતાં આટલું દુઃખ થાય છે?”

“મ્હને ખ્યાલી છે, માટે જન્મભર તમ્હારા પર હેત રાખીશ.” કહી મંજરી ટટાર થઈ અને ગૌરવથી કાંક તરફ જોઈ બોલી: “પણ મ્હને મ્હારી મરજી વિરૂદ્ધ પરણ્યો તો—”

“તો—”

“આખો જન્મ-મારો ખિકારીશ.”

કાંકના હૃદયને ફટકો પડ્યો. તે મૂંઝે થઈ ગયો. ત્હની આશાનો સ્વર્ગ અસ્ત થવા લાગ્યો. તે થોડી વાર યોધ્યો: “મંજરી! હું આટલો અકારો હોઈશ તે નહોતું જાણ્યું.” કાંકે નીસાસો મુક્યો.

મંજરીએ જવાબ નહિ આપ્યો. તે મગફરીથી માત્ર જોઈ જ રહી. કાંકે થોડી વારે પાછું કહ્યું: “તમ્હને નિર્ભય કરવાનો એક બીજો રસ્તો છે.”

“શો?” મંજરીના સખત બની રહેલાં સુંદર મુખ પર કુમાશ આવી.

“એ પાપાચારી કાણ છે તે કહો. કાલે સન્હાર પ્હેલાં એને સ્વધામ પ્હોંચાડીશ” હાઠ પીશી કાંકે કહ્યું અને કચવાટથી ઉમેયું: “એટલે તમ્હને નિરાંત થશે; અને પરણવાની પીડા પડશે નહિ” કાંકનું સ્વમાન પણ ધવાયું હતું. મંજરીએ ખિન્નતાથી ડોકું હલાવ્યું.

“કેમ?” કાંકે પૂછ્યું.

“કારણ કે એ પાપાચારીનું નામ જાણ્યું તો નથી તેમ.”

“શું એવો દુર્નૈય છે?”

“દુર્નૈય નથી; પણ એવો અસ્પર્શ્ય છે.”

“કાણ”—કહી કાંકે જરા પાસે આવ્યો. મંજરીએ ધીમેથી એક શબ્દ કહ્યો; જાણે સાપ ડાખ્યો હોય તેમ કાંકે કહ્યો “કાણ ઉઠા મ્હોતા?”

મંજરીએ નાક પર આંગળી મૂકી, છાના રહેવા સૂચવ્યું. કાંકે નિરાશામાં ડોકું હલાવ્યું.

“મંજરી! તમ્હારી વાત સાચી છે. એ માણસ મરાય એમ નથી.”

“અને બીજી વાત. તે પણ સાચી છે?”

“હા. એ ડર છે માત્ર એઆખરથી. તમ્હે બીજાને પરણ્યા તો એ પછી તમ્હારો સ્વપ્ને પણ વિચાર નહિ કરે.”

“ત્યારે પરણ્યા વિના મ્હારો ફટકો જ નથી.” તિરસ્કારથી મંજરીએ કહ્યું.

કાંકે મંજરીને પરણવા માંગતો હતો, ત્હના પગલાં પૂજતો હતો. છતાં આવાં વચનોથી ત્હને યુસ્સો લાગવા માંડ્યો હતો; જે તિરસ્કારથી મંજરી ત્હની સાથે વર્તતી હતી તે ત્હને સાહતો હતો. જેમ મંજરી વધારે તિરસ્કાર કરતી તેમ કાંકે ત્હને પોતાની પત્ની બનાવવા વધારે ઇચ્છતો હતો, અને ત્હની પાસે સ્વામિત્વ જખ્ખલાવવા તલસતો હતો. પોતાનું ગૌરવ સાચવવા ત્હણે પણ શાન્તિથી જવાબ

આપો: “હા. ક્યાં તો મ્હારી સાથે કે જૈન મંત્રી સાથે.”

મંજરીએ હોહ કર્યા. “આ વાત મ્હેં ગઈ કાલે પચાસ વાર સાંભળી.”

“સાચી વાત એકાવનમી વાર સાંભળવી પડે તોપણ સારી.”

મંજરી કાક રહાસુ અવલુનીય ગૌરવ અને તિરસ્કારથી જોઈ રહી. “મ્હને પરણીને શું કરશો?”

મંજરીની ન્હાની રસાળ હડપચી જીદમાં દંડ બની: તેની આંખમાંથી સ્થિર પ્રભાવશાળી તેજ નીકળતું હતું. કાકે જોયું કે

મંજરી અને તેની વચ્ચે વિગ્રહ શરૂ થઈ ગયો હતો. અને તેમાંથી વિનવી નીવડવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો; તેના કાનમાં

મંજરીના શબ્દો અથડાતા હતા. “કૈલાસમિત્ર દુર્લભ કાલામિત્રિવ દુઃસહમ્.” કાકની ગરડશી ઉઠી, તીક્ષ્ણ આંખ જરા મ્હોટી અને સ્થિર થઈ; તેમાંથી નિશ્ચલ અસિધારા સમાન ચમકતું તેજ નીકળ્યું. એ તેજનાં ખડગો એકમેકથી અથડાયાં.

“તે પરણ્યા પછી કહીશ.”

“તમ્હે જાણો છો? હું ગર્વિષ્ટ છું; મ્હારા આચાર વિચાર વિચિત્ર છે. તમ્હને તે કેમ રચશે?”

“તે મ્હારે જોવાનું છે” કહી કાક જરા હસ્યો. મંજરીની તિરસ્કારભરી દષ્ટિ કાકને અદ્યતા અનુભવવા મથી રહી. એક સાત્રાજીની શોભાથી, ગૌરવથી તે ખ્હાર જવાને ટદાર થઈ. ખારણા આગળ સ્વસ્થ, પ્રતાપની મુર્તિ જેવા કાક અદ્ય વાળો ઉભો હતો. મંજરીને લાગ્યું કે તેના સ્વાતંત્ર્યનો, સંસ્કારનો,

તેની શુદ્ધતાનો ભવિષ્યનો વિનાશક-ચમરાજ ત્યાં ઉભો હતો. એ વિચાર આવતાં તેની હિંમત, ગૌરવ, દઢતા જતાં રહ્યાં. તેણે આંખપર હાથ મૂકી રડી દીધું.

કાક પલળી ગયો; તે મંજરીને રડતી જોઈ શક્યો નહિ. “મંજરી! શું કામ રડે છે?”

“અનાથને નસીબે આંસુ. બીજું શું?”

“મ્હારે નાથ થયું છે, ને એ આંસુ સૂકવવાં છે.”

મંજરીએ આંસુભરી આંખે કાક રહાસુ જોયું; તેના હોહ જરા ઘુન્યા અને તે એકદમ યોલી. “કાક! તમ્હે મ્હારા પર અનહદ ઉપકાર કર્યો છે.” થોડી વાર તે જોઈ રહી; અને આંસુસરમાં તરતાં એ અપૂર્વ કમલો કાક નીરખી રહ્યો.

“મંજરી! તમ્હે મ્હારા પર અનહદ ઉપકાર કર્યો છે.” થોડી વાર તે જોઈ રહી; અને આંસુસરમાં તરતાં એ અપૂર્વ કમલો કાક નીરખી રહ્યો.

“મંજરી! તમ્હે મ્હારા પર અનહદ ઉપકાર કર્યો છે.” થોડી વાર તે જોઈ રહી; અને આંસુસરમાં તરતાં એ અપૂર્વ કમલો કાક નીરખી રહ્યો.

“મંજરી! તમ્હે મ્હારા પર અનહદ ઉપકાર કર્યો છે.” થોડી વાર તે જોઈ રહી; અને આંસુસરમાં તરતાં એ અપૂર્વ કમલો કાક નીરખી રહ્યો.

“મંજરી! તમ્હે મ્હારા પર અનહદ ઉપકાર કર્યો છે.” થોડી વાર તે જોઈ રહી; અને આંસુસરમાં તરતાં એ અપૂર્વ કમલો કાક નીરખી રહ્યો.

“મંજરી! તમ્હે મ્હારા પર અનહદ ઉપકાર કર્યો છે.” થોડી વાર તે જોઈ રહી; અને આંસુસરમાં તરતાં એ અપૂર્વ કમલો કાક નીરખી રહ્યો.

“મંજરી! તમ્હે મ્હારા પર અનહદ ઉપકાર કર્યો છે.” થોડી વાર તે જોઈ રહી; અને આંસુસરમાં તરતાં એ અપૂર્વ કમલો કાક નીરખી રહ્યો.

“મંજરી! તમ્હે મ્હારા પર અનહદ ઉપકાર કર્યો છે.” થોડી વાર તે જોઈ રહી; અને આંસુસરમાં તરતાં એ અપૂર્વ કમલો કાક નીરખી રહ્યો.

“મંજરી! તમ્હે મ્હારા પર અનહદ ઉપકાર કર્યો છે.” થોડી વાર તે જોઈ રહી; અને આંસુસરમાં તરતાં એ અપૂર્વ કમલો કાક નીરખી રહ્યો.

“મંજરી! તમ્હે મ્હારા પર અનહદ ઉપકાર કર્યો છે.” થોડી વાર તે જોઈ રહી; અને આંસુસરમાં તરતાં એ અપૂર્વ કમલો કાક નીરખી રહ્યો.

“એક ઉપકાર વધારે કરશો?” મંજરીના મ્હોડા પર, આંખમાં, અવાજમાં દયામણાપણું વ્યાપી રહ્યું હતું. તેના હોહ કંપતા હતા, તેની છાતી વિચાર, અને ઉમ્મિના વમજોથી ઉછળી રહી હતી. મંજરીનું ભવ્ય, મોહિની સ્વરૂપ, અજેઅંગનું લાલિત્ય વાક્યાતુર્યથી ચાચના કરી રહ્યું હતું; તે ચાતુર્યની રહાસુ કાક નિર્ખલ બન્યો.

“હા, જે કહેશો તે” કાકે કહ્યું.

“મ્હને પરણ્યા પછી મ્હારા દાદાને ઘેર મૂકી આવજો.”

મંજરી આ વાક્ય યોલી અને ચાલી ગઈ. તેના અદૃષ્ટ થતા શરીર રહાસુ કાક એલાન બની જોઈ રહ્યો. પૃથ્વી રસતાલ ગઈ હોત તો તે આવો ગભરાત નહિ; તેને આવા ચમ્કર આવત નહિ. તેણે પાછલે હાથે ભીત પર ટેકો શોધ્યો.

ક્યાં સુધી નીચે મ્હોડે, વિચાર વગર, માત્ર નિરાશનો જ અનુભવ કરતો તે ઉભો રહ્યો. ભારે હૃદયે, તેણે આખરે નીસાસો મૂક્યો, અને તે ખ્હાર નીકળ્યો. તેના હૃદયમાં સુખનો સ્વર્ અસ્ત થઈ ગયો. તેને લાગ્યું કે જીવનની વાડી સૂકાઈ ગઈ; હવે માત્ર અરણ્ય જ રહ્યું.

તે ખ્હાર નીકળ્યો ત્યારે જયદેવ મહારાજનો એક સેવક હુકમ લઈ આવ્યો હતો; મહારાજે કાકને બપોર પછી યોલાવ્યો હતો.

કાકને સ્વાસ્થ્ય મેળવતાં થોડી વાર લાગી. તેના સ્વભાવમાં ઉછળતી ઉમ્મિએ તેમ જ શાન્ત દૂરદર્શી બુદ્ધિનું અન્યથા મિશ્રણ થયું હતું. કામલ બાલકની મૂર્ખાઈથી તેણે મંજરીને વચન આપ્યું; પણ પાષાણ હૃદયી મુત્સદ્દીની બુદ્ધિથી તેમાંથી રસ્તા કઢાડવા તે પ્રયત્ન કરવા મેડો.

તેણે વિચાર મંજરીને પરણી, પછી તેને આપેલાં વચનનો ભંગ કરવાનો આવ્યો. પણ તે વિચાર તરત દૂર કર્યો. જો તે તેમ કરે તો મંજરીએ તેની અસંસ્કારિતા પર કરેલા આક્ષેપો ખરા કરે; મંજરીના મનમાં તે અપ્રામાણ્ય

કાકને સ્વાસ્થ્ય મેળવતાં થોડી વાર લાગી. તેના સ્વભાવમાં ઉછળતી ઉમ્મિએ તેમ જ શાન્ત દૂરદર્શી બુદ્ધિનું અન્યથા મિશ્રણ થયું હતું. કામલ બાલકની મૂર્ખાઈથી તેણે મંજરીને વચન આપ્યું; પણ પાષાણ હૃદયી મુત્સદ્દીની બુદ્ધિથી તેમાંથી રસ્તા કઢાડવા તે પ્રયત્ન કરવા મેડો.

તેણે વિચાર મંજરીને પરણી, પછી તેને આપેલાં વચનનો ભંગ કરવાનો આવ્યો. પણ તે વિચાર તરત દૂર કર્યો. જો તે તેમ કરે તો મંજરીએ તેની અસંસ્કારિતા પર કરેલા આક્ષેપો ખરા કરે; મંજરીના મનમાં તે અપ્રામાણ્ય

કાકને સ્વાસ્થ્ય મેળવતાં થોડી વાર લાગી. તેના સ્વભાવમાં ઉછળતી ઉમ્મિએ તેમ જ શાન્ત દૂરદર્શી બુદ્ધિનું અન્યથા મિશ્રણ થયું હતું. કામલ બાલકની મૂર્ખાઈથી તેણે મંજરીને વચન આપ્યું; પણ પાષાણ હૃદયી મુત્સદ્દીની બુદ્ધિથી તેમાંથી રસ્તા કઢાડવા તે પ્રયત્ન કરવા મેડો.

તેણે વિચાર મંજરીને પરણી, પછી તેને આપેલાં વચનનો ભંગ કરવાનો આવ્યો. પણ તે વિચાર તરત દૂર કર્યો. જો તે તેમ કરે તો મંજરીએ તેની અસંસ્કારિતા પર કરેલા આક્ષેપો ખરા કરે; મંજરીના મનમાં તે અપ્રામાણ્ય

કાકને સ્વાસ્થ્ય મેળવતાં થોડી વાર લાગી. તેના સ્વભાવમાં ઉછળતી ઉમ્મિએ તેમ જ શાન્ત દૂરદર્શી બુદ્ધિનું અન્યથા મિશ્રણ થયું હતું. કામલ બાલકની મૂર્ખાઈથી તેણે મંજરીને વચન આપ્યું; પણ પાષાણ હૃદયી મુત્સદ્દીની બુદ્ધિથી તેમાંથી રસ્તા કઢાડવા તે પ્રયત્ન કરવા મેડો.

તેણે વિચાર મંજરીને પરણી, પછી તેને આપેલાં વચનનો ભંગ કરવાનો આવ્યો. પણ તે વિચાર તરત દૂર કર્યો. જો તે તેમ કરે તો મંજરીએ તેની અસંસ્કારિતા પર કરેલા આક્ષેપો ખરા કરે; મંજરીના મનમાં તે અપ્રામાણ્ય

કાકને સ્વાસ્થ્ય મેળવતાં થોડી વાર લાગી. તેના સ્વભાવમાં ઉછળતી ઉમ્મિએ તેમ જ શાન્ત દૂરદર્શી બુદ્ધિનું અન્યથા મિશ્રણ થયું હતું. કામલ બાલકની મૂર્ખાઈથી તેણે મંજરીને વચન આપ્યું; પણ પાષાણ હૃદયી મુત્સદ્દીની બુદ્ધિથી તેમાંથી રસ્તા કઢાડવા તે પ્રયત્ન કરવા મેડો.

તેણે વિચાર મંજરીને પરણી, પછી તેને આપેલાં વચનનો ભંગ કરવાનો આવ્યો. પણ તે વિચાર તરત દૂર કર્યો. જો તે તેમ કરે તો મંજરીએ તેની અસંસ્કારિતા પર કરેલા આક્ષેપો ખરા કરે; મંજરીના મનમાં તે અપ્રામાણ્ય

કાકને સ્વાસ્થ્ય મેળવતાં થોડી વાર લાગી. તેના સ્વભાવમાં ઉછળતી ઉમ્મિએ તેમ જ શાન્ત દૂરદર્શી બુદ્ધિનું અન્યથા મિશ્રણ થયું હતું. કામલ બાલકની મૂર્ખાઈથી તેણે મંજરીને વચન આપ્યું; પણ પાષાણ હૃદયી મુત્સદ્દીની બુદ્ધિથી તેમાંથી રસ્તા કઢાડવા તે પ્રયત્ન કરવા મેડો.

તેણે વિચાર મંજરીને પરણી, પછી તેને આપેલાં વચનનો ભંગ કરવાનો આવ્યો. પણ તે વિચાર તરત દૂર કર્યો. જો તે તેમ કરે તો મંજરીએ તેની અસંસ્કારિતા પર કરેલા આક્ષેપો ખરા કરે; મંજરીના મનમાં તે અપ્રામાણ્ય

કાકને સ્વાસ્થ્ય મેળવતાં થોડી વાર લાગી. તેના સ્વભાવમાં ઉછળતી ઉમ્મિએ તેમ જ શાન્ત દૂરદર્શી બુદ્ધિનું અન્યથા મિશ્રણ થયું હતું. કામલ બાલકની મૂર્ખાઈથી તેણે મંજરીને વચન આપ્યું; પણ પાષાણ હૃદયી મુત્સદ્દીની બુદ્ધિથી તેમાંથી રસ્તા કઢાડવા તે પ્રયત્ન કરવા મેડો.

તેણે વિચાર મંજરીને પરણી, પછી તેને આપેલાં વચનનો ભંગ કરવાનો આવ્યો. પણ તે વિચાર તરત દૂર કર્યો. જો તે તેમ કરે તો મંજરીએ તેની અસંસ્કારિતા પર કરેલા આક્ષેપો ખરા કરે; મંજરીના મનમાં તે અપ્રામાણ્ય

કાકને સ્વાસ્થ્ય મેળવતાં થોડી વાર લાગી. તેના સ્વભાવમાં ઉછળતી ઉમ્મિએ તેમ જ શાન્ત દૂરદર્શી બુદ્ધિનું અન્યથા મિશ્રણ થયું હતું. કામલ બાલકની મૂર્ખાઈથી તેણે મંજરીને વચન આપ્યું; પણ પાષાણ હૃદયી મુત્સદ્દીની બુદ્ધિથી તેમાંથી રસ્તા કઢાડવા તે પ્રયત્ન કરવા મેડો.

તેણે વિચાર મંજરીને પરણી, પછી તેને આપેલાં વચનનો ભંગ કરવાનો આવ્યો. પણ તે વિચાર તરત દૂર કર્યો. જો તે તેમ કરે તો મંજરીએ તેની અસંસ્કારિતા પર કરેલા આક્ષેપો ખરા કરે; મંજરીના મનમાં તે અપ્રામાણ્ય

કાકને સ્વાસ્થ્ય મેળવતાં થોડી વાર લાગી. તેના સ્વભાવમાં ઉછળતી ઉમ્મિએ તેમ જ શાન્ત દૂરદર્શી બુદ્ધિનું અન્યથા મિશ્રણ થયું હતું. કામલ બાલકની મૂર્ખાઈથી તેણે મંજરીને વચન આપ્યું; પણ પાષાણ હૃદયી મુત્સદ્દીની બુદ્ધિથી તેમાંથી રસ્તા કઢાડવા તે પ્રયત્ન કરવા મેડો.

તેણે વિચાર મંજરીને પરણી, પછી તેને આપેલાં વચનનો ભંગ કરવાનો આવ્યો. પણ તે વિચાર તરત દૂર કર્યો. જો તે તેમ કરે તો મંજરીએ તેની અસંસ્કારિતા પર કરેલા આક્ષેપો ખરા કરે; મંજરીના મનમાં તે અપ્રામાણ્ય

હરી નાથ અને હમેશને માટે પોતાની પત્નીની નજરે અધમતા પામે.

બીજો શો રસ્તો? ત્હણે ધણો જ વિચાર કર્યો; પણ રસ્તો એક ન દેખાયો. જો ઉદા મ્હેતાનો ધાક ન હોય તો મંજરી ત્હને પરણે નહિ; જો પરણે તો પોતાને વચન પાલવું પડે. બન્ને રસ્તા નિરાશા-જનક હતા; બન્ને રસ્તાથી ત્હનું શ્રેય થવું નહોતું. શું કરવું? કાકને એકાએક વિચાર આવ્યો. શા માટે ઉદા મ્હેતા મંજરીની પૂઠ ન છોડે? જો તે પૂઠ છોડે, તો લલે મંજરી પરણે નહિ, પણ સુખી તો થાય. કાકની કલ્પનામાં મંજરીનું સુમધુર સુખ, નિરાશા અને દુઃખથી કરમાયેલું ત્હણે જોયું. શું પોતાના સ્વાર્થ ખાતર તે સુખને સદાને માટે કર-માવા દેવું? ના ના. કદી નહિ—કાકે નિશ્ચય કર્યો. પણ બીજી મુશ્કેલી ભારે હતી. ઉદા મ્હેતા જીવ કેમ છોડે, કાના કલાથી છોડે? કાકનું હૃદય કહેતું કે ઉદા મ્હેતાની દલતા જની તેવી નહોતી. તો પછી કોની મદદ લેવી? ત્હણે અનેક માણસોનો વિચાર કર્યો. પણ કોઈ ખપ લાગે એવો માણસ જગ્યા નહિ. કાકે આખરે પોતાની હિંમતથી ઉદા મ્હેતાની જીવ છોડવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

તે અત્યારે નવરો હતો; એટલે તરત જ ઉદાને મળવાનો ત્હણે વિચાર કર્યો.

હથિયાર સજી તે બહાર નીકળ્યો. ઉદા મ્હેતા પોતાના સસરા શાન્તુ મ્હેતાને ત્યાં ઉતર્યો હતો એટલે ત્હનું ઘર પૂછતો પૂછતો, રાત્રે જે જગ્યાએ કીર્તિદેવે પેલા બદમાશોને અટકાવ્યા હતા ત્યાં તે જગ્ગ પહોંચ્યો. ત્હની માણુમાં શાન્તુ મ્હેતાનો વાડો હતો. કાકને હવે ખાત્રી થઈ કે રાત્રે જે અજાણ્યો માણસ ભીંતના ઓઢામાંથી નીકળી, આખરે સટકી ગયો હતો તે ઉદા મ્હેતા જ હોવા જોઈએ.

ત્હણે શાન્તુ મ્હેતાને ત્યાં તપાસ કરી તો માલમ પડ્યું કે ઉદા મ્હેતા પૂનમમાં હતા. કાક કચવાતો કચવાતો વાટ જોવા બેઠો, અને એ ત્રણ ધરી પછી એક નોકર ત્હને ઉદા મ્હેતા પાસે તેડી લઈ ગયો.

જેવા તે દાખલ થયો કે ઉદા મ્હેતા મીઠામાં મીઠું હાસ્ય ધારી, હેતના ઉમળકાબેર કાકને આવકાર દેવા આવ્યા.

“આવો! આવો! કાકભટ્ટ! ત્હમે ક્યાંથી?—તમ્હે અમ્હાર ખંભાત છોડી ગયા તે ખખર પણ નહિ કરી? વાહ! આવો આવકાર કાકે કદી ધાર્યો નહોતો. ઉદા મ્હેતા

હસતાં હસતાં પાસે એક માણસ બેઠો હતો ત્હને કહેવા લાગ્યા: “ધર્મપાલ! આ કાકભટ્ટ આપણે ત્યાં પરાણુ હતો, તે પૂરું આતિથ્ય સ્વીકાર્યા વિના ચાલ્યા જ ગયા. હારતો. આપણો બિચારો તિલક મરી ગયો તે જ રાતે તમ્હે ગયા નહિ?” તિલકનો ધાતક તે જ હતો એમ ઉદા મ્હેતા જાણતા હતા એવું સ્પષ્ટ દેખાયું; પણ આ પ્રશ્નના જવાબમાં સપડાઈ જવું ત્હને ઠીક લાગ્યું નહિ.

“અર! તિલકચંદ્ર મરી ગયા.” કાકે શોક દર્શાવવા ગંભીર મ્હોકું કરી કહ્યું. શી કાચી વયમાં સૌમનાથ ભગવાને લઈ લીધા?”

“લલાટના લેખ. લટછા! આવો બેસો તો ખરા! આને હું ખરેખર કૃતાર્થ થયો કે તમ્હે મ્હને જોળતા આવ્યા.”

આ સાકરના સમુદ્રમાંથી તરી પાર ઉતરવું એ કાકને મુશ્કેલ લાગ્યું.

“મ્હારે જરા આપનું કામ છે.”

“અર! શું મ્હારું દુર્ભાગ્ય કે મ્હારે અત્યારે રાજગદ જવું છે.”

“અત્યારે?”

“હારતો! તમ્હને ખખર નહિ હોય. એમ તે હોય? અત્યારે બધા મંત્રીઓને મહારાજાએ બોલાવ્યા છે. બીજી કોઈ વખતે તરફી લો તો?”

“કાલના દરબાર વિષે વિચાર કરવા?”

કાકે પૂછ્યું.

“તે તો મહારાજા જાણે. હું તો બહુ ખટલું પટમાં પડતો જ નથી.”

“એ પાંચ પલ મ્હારી વાત નહિ સાંભળો?”

“એ પાંચ પલ! જરૂર. ધર્મપાલ! જરા શાન્તુ મ્હેતાને કહોની કે પાલખી તૈયાર થાય કે મ્હને બોલાવે.”

“હું” કદી ધર્મપાલ ગયો.

“બોલો—મ્હારા સરખું જે કાંઈ કામકાજ હોય તે નિરાતે” કદી ઉદા મ્હેતા હસીને તકીયે બેઠો. માત્ર ત્હની આંખો જ કાકના મ્હોડાના બાવપર અચૂક ચોક્કી પહેરા કરી રહી હતી.

કાક ઘુટણીયે પડી સ્થાયું બેઠો. તે પણ કેમ વાત કરવી ત્હનો વિચાર આવેલો વખત કરી રહ્યો હતો.

“મંત્રીરાજ! એક વખત તમ્હે મ્હને તમ્હારા મિત્ર થવાનું કહ્યું હતું.”

“જરૂર! હું તમ્હને મ્હારા પરમ મિત્રોની જ પકિતમાં લેખું છું.”

“તમ્હને ખખર છે કે મ્હારા જેવા નિમંત્રીનો ખપ તમ્હને અત્યારે છે તેટલો કાંઈ વખત નહોતો?”

“સાચો મિત્ર સદાય કામનો” કહી ઉદા મહેતાએ માત્ર મોડાના ભાવથી જ ઉતાવળ દર્શાવી.

“જુઓ, વખત થોડો છે એટલે વિનય ન સચવાય તો ક્ષમા કરશે. હું તમ્હારા જેવો ઝલો કે મુત્સદ્દી નથી. તમ્હે મ્હારી શક્તિ અને પ્રભાવ જાણ્યા છે.”

ઉદા જવાબમાં મીહું હસ્યો.

“આજે તમ્હે સત્તા અને પ્રતાપ ભોગવો છો. આ પહે-કાલે વખત છે ને તે ચાલ્યાં જશે.”

“સુખ ચંચલ છે: દેહ ક્ષણભરુર છે.”

ઉદાએ ગાંભીર્યથી આ સત્તા ઉચ્ચાર્યા.

“અને રાજાઓની મહરબાની તેથી પણ વધારે ચંચલ છે.”

“આ વિષય ઘણો જ્ઞાનથી ભરેલો છે. આપણે એ વિષે નિરાંતે વાત કરીએ તો નહિં ચાલે?”

કાકે હોહ કરડ્યા. ઉદા તેની મશકરી કરતો હતો.

“ના. આ પહે જ એ વાત કરવાની છે. હું એક વચન માંગવા આવ્યો છું. એ વચન આપશો તો હું સદાનો તમ્હારો સેવક થઈ રહીશ; નહિં આપશો તો હું કંદે દુશ્મન થઈશ.”

“શું વચન છે, તે કહોની.” ઘણી જ મીઠાશથી ઉદાએ કહ્યું અને પછી જરાક તોળાઈ ભર્યા સ્વરથી ઉમેર્યું: “જોકે રાજ અને દ્રેષ તો બન્ને તજવાં જોઈએ. એ વસ્તુ પર વધારે ભાર દેવાની જરૂર નથી.”

“કવિકુલશિરોમણિ રૂદ્રદત્તની છોકરીને કેડો છોડી દો.” કાકે ઉદા પર આંખો ફેરવી કહ્યું. ઉદાના મોઝા પર જરા ફેર પડ્યા ન પડ્યો, અને તદ્દન અણજાણપણથી તે જોઈ રહ્યો. “શું કહ્યું? રૂદ્રદત્ત કવિ તો યુજરી ગયા નહિં? તેની છોકરી ક્યાં છે?”

“ખંભાતમાં હતી; અને તમ્હે પરણવા માંગો છો?”

થોડી વાર ઉદા કાકે સ્હામું જોઈ રહ્યો. “ભટ્ટજી! તમ્હે શુદ્ધ આજ્ઞા ન હોત તો અત્યારે તમ્હે કાંઈ કેફની ધૂનમાં છો એમ હું કહેત. તમ્હે શું યોલો છો તેની મને કાંઈ સહમજ પડતી નથી.”

કાકે યુરસાથી જોઈ રહ્યો. શું ઉદા તેને ઉડડતો હતો? કે શું મંજરીની વાત ખોટી હતી?

“મહેતા! શું તમ્હે રૂદ્રદત્તની સ્ત્રીને નથી ઓલખતા? શું મંજરીને નથી ઓલખતા?” કટાક્ષમયતાથી કાકે પૂછ્યું.

“એમ્હેને ઓલખવાનું સદ્ભાગ્ય હોત, તો ના શા માટે કહેતે?” સાદી રીતે ઉદાએ જવાબ આપ્યો.

“ઠીક ત્યારે નમસ્કાર, મંત્રીરાજ!” કહી કાકે ઉભો થઈ ગયો. “વધારે વાત કરવાનું પ્રયોજન નથી.”

“ભટ્ટજી! મ્હારું માનો તો આવી ધૂનો પર બહુ ધ્યાન જ નહિં આપીયે. સાહાસ કરતાં પહેલાં કાંઈ વિચાર કરીએ “કહી કાકને વદાય કરવા ઉદા ઉઠ્યો.

એકાગ્રતા પામેલા કોપથી કાકે તેના સ્હામું જોયું. તેની આંખો ચમકી ઉઠી; અને કોપ-કંપિત સ્વરે કહ્યું: “મહેતાજી! હવે સમાલજો. મ્હારું ભવિષ્ય પણ પાટણ સાથે નાગજોઈ છે.”

“સારું! આપણે ફરીથી મળીશું. એનાથી રૂડું શું?” ઠડે પેટે ઉદાએ જવાબ આપ્યો. તેનું સ્વાસ્થ્ય અડગ હતું; માત્ર તેના હોઠ પરથી તેનો વિજય સહમજતો હતો.

“એનાથી રૂડું શું તે હવે ખબર પડશે.” કહી કાકે પૂઠ ફેરવી.

“આવજો છો” ઘણી જ નમ્રતાથી ઉદાએ કહ્યું.

કાકે જવાબ આપ્યા વિના ચાલ્યો ગયો. તેણે જોયું કે વાક્યાતુષ્ઠીમાં તે હાર્યો હતો; અને મંજરીને પરણ્યા વિના ખીજો છૂટકા પડ્યો.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

સત્તાનાં સૂત્રો.

ખપાર પડતાં મહારાજને શો જવાબ આપવો હોનો વિચાર કરતો કાક રાજગઢ પહોંચ્યો. તે વખતે મંત્રીઓની સભા ચાલતી હતી, એટલે વખત કહાડવા તે વીરા બહારોટ પાસે જઈ બેઠો. છેક સાંજ પડવા આવી ત્યારે હોને ખબર પડી કે સભા ખરખારત થઈ છે. તે ઉઠીને જયદેવ મહારાજ પાસે ગયો.

જે ખંડમાં મહારાજ હતા હોના ખારણુ આગળ ડુંગર ઉભો હતો, તેણે કાકને રોક્યો. મહારાજ કોઈની સાથે વાત કરતા હતા. થોડી વારે એક સામાન્ય રજપૂત બહાર નીકળ્યો, અને જયદેવનો અંદરથી અવાજ આવ્યો : “ડુંગર! પેલો કાક હજી જાણ્યો નથી, કેમ ?” કાકને નીરાંત વળી; મહારાજના સ્વરમાં આનંદનો પ્રતિધ્વનિ હતો.

“મહારાજ! હું ક્યારનો હાજર છું. આપને ફરસદ મળે તેની રાહ જોતો હતો.” કહી કાક અંદર દાખલ થયો.

કાકની ધારણા ખરી હતી. જયદેવનું મ્હોડું હસું હસું કરતું હતું; હોની આંખો ચમકતી હતી. હોના હાથમાં એક કેસુગનું ફૂલ હતું. કાકને જોઈ તેણે મુઠ્ઠી વાળી, ફૂલ છુપાવી દીધું.

“કેમ કાકભટ્ટ! પછી કાંઈ કર્યું ?”

“મહારાજ !” હાથ જોડી કાકે કહ્યું. “બધું તૈયાર છે.”

“શું ?”

“કાલે સન્હારે ભલા ભલા પાણુ આપના પ્રતાપથી દીંગ થઈ જશે. હવે માત્ર રહ્યું છે એક જ વાતું.”

“શું રહ્યું છે ?”

“આપનો નિશ્ચય બાળવાનો. આપે માલવ-રાજની કન્યાનું માગું સ્વીકાર્યું કે નહિ ?”

“હોના નિશ્ચય નથી થયો. માલવાની સાથે લાંબો વખત સંધિ નહિ રાખવી એ તો નક્કી થયું; માત્ર કન્યાના માગાની જ વાત રહી છે. મુંઝવેલ મ્હેતા અને બા બનને ના પાડે છે.”

“પણુ આપની શી ઇચ્છા છે ?”

“મહારો વિચાર માગું સ્વીકારવાનો છે; એટલે આટલો વખત નકામો જ ગયો.”

કાક જવાબ ખાધ ગયો. જયદેવના વિચારનું વલણ જણાય નહિ ત્યાં સુધી કાંઈ પણુ માલવું હોને દુરસ્ત લાગ્યું નહિ.

“માગું સ્વીકારવું કે નહિ તે કાંઈ સ્હમજ પડતી નથી” કહી અણબાળતાં જયદેવની નજર હોની મુઠ્ઠીમાં છુપાયેલા કેસુગના ફૂલ તરફ ગઈ. કાકે તે નજરની ધ્યાનપૂર્વક નોંધ લીધી.

કાક કાંઈ જવાબ આપે તે પહેલાં ડુંગર અંદર આવ્યો. “બાપુ! બા આ તરફ આવે છે.”

“મીનળબા !” જયદેવે અચંખામાં આંખો ફાડી કહ્યું.

“હા. અનદાતા !”

જયદેવે ઢોઢ કરડ્યા; હોના મ્હોડા પર ગભરાટ પ્રસરી. “કાક! તું બહાર ઉભો રહે” તેણે ઉતાવળથી કહ્યું. કાક નીચા નમી ડુંગર જોડે બહાર નીકળ્યો.

કાક જોવા ખારણા બહાર ગયો, કે જયદેવે મુઠ્ઠીમાંનું કેસુગનું ફૂલ એકદમ કહાડી ઓટીમાં ખોરી દીધું; અને મલકાતું મ્હોં ગંભીર બનાવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો.

પાંચ દશ પલમાં મીનળદેવી આવ્યાં. મીનળદેવીના મ્હોડા પર અપૂર્વ ભવ્યતા હતી; હોની ચાલ, ધીમી ગૌરવશીલ હતી. તે આવ્યાં અને એક તીક્ષ્ણ નજર જયદેવ પર, અને આખા ખંડમાં નાંખી. જયદેવ મનમાં જરા ગભરાયો; મીનળદેવીનો ધાક અને ધણો જ લાગતો હતો.

“જયદેવ !”

“કેમ બા ?”

“ડુંગરની જોડે પેલો કાણુ ઉભો છે ?”

“એ તો બા! લાટનો ભટ્ટ છે.”

“કાકભટ્ટ !” મીનળદેવીએ કહ્યું.

જયદેવ હસ્યો. “તમ્હે ક્યાંથી જાણ્યું ?”

“ત્હારા રાજ્યમાં શું થાય છે તે હું નહિ જાણું તો ત્હારું રાજ્ય ચાલશે કેમ ?” જરાક હસીને રાજ્યમાતાએ કહ્યું “માણુ ઠીક છે. નહિ ?”

“હા. સારો છે.”

“જયદેવ! પછી આ માલવાના માગાનું શું કરવું છે?”

“મા! ફરી ફરી પૂછે શો કાયદો? મ્હારો વિચાર સ્વીકારવાનો છે.” જયદેવે કહ્યું.

“તમે કહ્યું તે વધારે સારું છે.”

“મા!” જયદેવે જરા અધીરાપથી કહ્યું

“ન્યારે તમ્હારા વિચાર પ્રમાણે મ્હને ચલાવવા છે ત્યારે પૂછો છો શું કરવા? તમ્હે કહ્યો છો કે ‘તું રાજ ચલાવ.’ મુગલ મ્હેતા કહે છે કે ‘તું રાજ ચલાવ’ અને રાજ ચલાવવાનો વખત આવે છે કે તમ્હે કહ્યો છો કે તમ્હારા વિચાર પ્રમાણે મ્હારે ચાલવું. પછી હું રાજ ચલાવું તે કેમ?”

“અકળા નહિ પેટા! પણ હજી તું બાલક છે.”

“મ્હને તો એમ લાગે છે કે મરતા સુધી હું બાલક જ રહેવાનો.” કેટાળા ખાંધ રાજ્યએ કહ્યું.

“માને મન છોડ સદાયે બાલક” મીનજીવીએ કહ્યું.

“ત્યારે તમ્હે કહ્યો તો હું રાજ ચલાવવાની તરફી જ નહિ લઉં?”

“તે કાણ કહે છે?”

“તમ્હે. મ્હારો વિચાર તમ્હે જાણો છો, બધા મંત્રીઓ જાણે છે; અડધી ધડીમાં આપું ગામ જાણશે. અને પછી તે વિચાર છોડી તમ્હારું કહ્યું કરું? રાજ ચલાવું લક્ષણ તો બહુ સારું!” કહી દહતાથી જયદેવ જોષ રહ્યો.

“આવા ગંભીર પ્રસંગોમાં અમ્હારું કહ્યું નહિ સાંભળે” મીનજીવીએ ધીરેથી સ્હમનવતાં કહ્યું “તો પરિણામ શું આવે?”

“આનું નામ ગંભીર પ્રસંગ!”

“હા. ત્હને હજી કેટલીક વાતો ખબર નથી.”

“શું?”

“ઉબક પાટણ સાથે સંધિ કરવા આવ્યો છે; અને આપણે ના કહીશું તોપણ તે સંધિ કરવા મથામણ તો કરશે. આવી વખતે તું વગર વિચારે કાંઈ કરી નાખે તો પછી શું થાય?”

“પણ સંધિની તો આપણે ના કહીશું.”

“પણ પેલી છોકરી અધિયા આવે કે પાટણમાં, અને રાજગઢમાં એ પક્ષ થાય.”

“એ પક્ષ!”

“હા. એક મ્હારો ને એક લક્ષમવર્માની છોકરીનો. ત્હારી એ રાણીઓનું પીયેર આપ-

ણાથી હલકું છે; આ નવી રાણીનું પીયેર હાલ આપણાથી મ્હડી નય. અમ્હારા જૈરાંની કહેવત ખબર છે? આપણાથી વધારે પ્રતાપી કુલની કન્યા નહિં લાવીયે. સ્હમન્યો? તે આવે, સાથે માણસો લાવે, અધિયા પોતાની સત્તા સ્થાપવા મથે; અને આખરે પાટણ પોતાપણું ભૂલી અવનતીનું મંડળ બનીને રહે. એ ત્હારે કરવું છે?” સખ્તાધથી રાજ્ય-માતાએ પૂછ્યું.

“એટલે મ્હારે કાંઈ પ્રતાપી રાજ્ય જોડે સંબંધ જ ન કરવો?”

“ના. કરવો-પણ ન્યારે ત્હને હરાવી તાબે કરે ત્યારે.”

જયદેવ થોડી વાર જોષ રહ્યો.

“આપણે અધિયા તો એક જ તંત્ર જોષએ.” રાણીએ આગળ ચલાવ્યું. “નહિં તો આપણી સત્તા ઉગતી ડમાંધ જશે.”

“એક તંત્ર! એક તંત્ર! એનો અર્થ એટલો જ કે તમ્હે ને મુગલમ્હેતા કહ્યો તે મ્હારે કરવું. નહિં!”

વીરા બાજીક.

“ના એનો અર્થ એટલો જ કે ન્યારે ઘણી ગંભીર વાત હોય, તો જ હું ને સુંળલ ત્હારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ જઈએ.”

“નહિ તો નહિ?” જયદેવની આંખો જરા ચમકી, અને મોં મલક્યું.

“કદી નહિ.”

“જો જો હોં. હવે બીજી કોઈનું માગું આવે ત્યારે એમ નહિ કહેતાં કે આ કુલ તો છેક ગરીબ છે.”

“કેમ કોઈનું આગ્યું છે કે શું?” જરા હસીને મીનળદેવીએ કહ્યું.

“તે તમ્હે જાણો. માત્ર તમ્હારું વચન પાળજો.”

“હા. પણ બીજું કાંઈ કલંક નહિ હોવું જોઈએ. હવે ખુશ થયો? ત્યારે આ માગાની ના કહેજે.”

“તમ્હે આટલું કહો છો ત્યારે ઠીક. ના તો કહીશ. પણ બા! હું મ્હારી નિર્માલ્યતાથી ચાકી ગયો છું.”

“એનાથી રૂકું શું? હું જીવું છું, તે માત્ર ત્હને ચકવતી જોવા જ. તું ચકવતી થશે, કે હું સદ્ગતિ પામીશ.”

“હું જાણું છું બા! તમ્હે જ રાજ્યને અત્યાર સુધી ટકાવી રાખ્યું છે પણ હવે એ રાજ્યને હું ખરેખર મ્હારું કરવાનો છું.”

“ત્હારું જ છે ને?” મીનળદેવી હસી.

“ના” ગાંભીરથી જયદેવે કહ્યું. ત્હની મોટી આંખો વધારે વિશાળ થઈ. અને ત્હનાં નરકારાં ફૂલી ઉઠ્યાં. “બા! હવેથી ત્હને હું મ્હારું કરીશ. અત્યાર સુધી મ્હને માત્ર સ્વપ્નાં આવતાં હતાં, હવે તે સ્વપ્નાં હું સિદ્ધ કરવાનો છું. આપણે ન્યારથી જન્મ કરીને આવ્યાં ત્યારથી મ્હારા મનમાં એ વાત ઘોળાયા કરતી હતી; હવે મ્હે નિશ્ચય કર્યો છે.”

“શો?” રાજના ગંભીર વચનોથી મીનળદેવીને હસવું આગ્યું.

“પાટણની ધન ભરતખંડમાં ફરકાવવાનો.” પોતાના હૃદયમાં રહેલી મહત્વાકાંક્ષાની સૂતિસમો પોતાના પુત્ર જોઈ મીનળદેવી હર્ષભરે જોઈ રહી.

“સારું દીકરા! ત્હારા પૂર્વજોની કીર્તિ સાચવજો.”

“બા! સુલરાજદેવ મ્હારાજ્ય સ્થાપતાં પહેલાં મરી ગયા; હીમદેવ મ્હારાજ ભરતખંડમાં ડોકા ન વગડાવી શક્યા. મ્હારે તો

મ્હારાજ્ય પણ સ્થાપવું છે, ને દશ કિશામાં ડોકા પણ વગડાવવો છે.”

વાત કરતાં જયદેવનાં હૃદયમાં રહેલી મહત્વાકાંક્ષાનો અગ્નિ પ્રગ્લવળી ઉઠ્યો. ત્હના ઉંચા કરેલા માથા પર, ત્હના જ્વલંત મુખ પર, ત્હની મોટી ચમકતી આંખોમાં પૃથ્વીપરના મહાવિજેતાઓની અમર, નિશ્ચલ, ભવ્ય મુખ મુદ્રાપર ઓપતો તેજનો અખાર વર્ષી રહ્યો. મીનળદેવી પાસે આવી: જયદેવને ભેટી પડી.

ત્હની આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડ્યાં. ત્હનો સ્વર ગળગળો થઈ ગયો. ત્હેણે જયદેવનું માથું સંપૂર્ણ; અને છેડાવતી પોતાની આંખો છુદી.

“દીકરા! બીજો વિક્રમરાજ થજે ને મ્હારી કૃપા દીપાવજો.” ગદગદ કરે મીનળદેવીએ કહ્યું.

“બા!” એકદમ ઝીણી આંખો કરી રાજાએ ઉમળકાભરે કહ્યું. “તમ્હે મ્હારી અંતરની વાત ખરેખરી કહી. મ્હારા મનમાં પણ તે પરદુઃખભંજન જ રમ્યા કરે છે. દિવસ ને રાત મ્હને ત્હના પરક્રમનાં સ્વપ્નાં આવ્યાં કરે છે.”

“ત્યારે જરૂર તું તેવો જ થવાનો. માત્ર ત્હારામાં ખામી એક છે.”

“શી?”

“તું સત્તાશીલ નથી.”

“હા!” માનભંગ થયેલા જયદેવે પૂછ્યું. ત્હની ગર્વભરી વાતોથી આવેલા જુસ્સા પર ટાકું પાણી રેડાયું.

“હા. ખરેખરો પ્રતાપ કાણ પાડી શકે તે ખબર છે?”

જયદેવે જોઈ રહ્યો.

“જે સર્વ સમો હોય તે.”

“એટલે પ્રભાવશાલી—”

“ના. પ્રભાવ તો હોય; યુદ્ધિનો કે સત્તાનો; પણ ત્હને શું કરે?” મીનળદેવીએ કહ્યું.

“ત્યારે?”

“સર્વનારાયણ પેલા જોવા? દૂરથી લોકો દાઝે ને શીશ નમાવી અદ્ય અપો. જો તે પણ ધરતી દાવી પર આવી ખેસે તો લોકો કંઈ મારી ડોળવવા નય. સુંળલ મ્હેતાને તું

જાણ્યો નથી? ત્હની યુદ્ધિના પ્રભાવ કોઈએ જોયો છે? છતાં દરેક જણ તે સૂં કરી શકે-શું ન કરી શકે એવી બ્હીકે ત્રાસે છે; ને ત્હનો પડતો ખોલ ઉઠાવે છે. અંતર વિના સત્તા નહિ. સ્થમન્યો.”

થોડા વખત જયદેવ મૂંઝો મૂંઝો જોઇ રહ્યો. “ખરી વાત! કેટલાક આવતાં વાર જ પ્રતાપ પાડે છે. મહારામાં એવી સિદ્ધિ નથી.”

“સિદ્ધિ ન હોય તો મેળવ્યા વિના કાંઈ છૂટકો છે? વૈતાલ વિના વિક્રમનો કોણ ભાવ પૂછત? ગભરાય છે શું? કામ? ત્હને પણ એવી સિદ્ધિ મળશે. હજી ધણો વખત છે. ચાલ મહારી સાથે આવે છે?” રાણીએ વાત ટુંકી પતાવવા પૂછ્યું.

જયદેવ વિચારમાંથી નાચ્યો; “ના-ના-મહારે જરા કામ છે.” કહી બારણા સુધી વળાવા આવ્યો અને મીનજદેવી ત્યાંથી વદાય થયાં.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

પ્રતાપનાં બીજ.

મીનજદેવીએ ધણો વિચાર કર્યા પછી આ શીખામણ દીધી હતી. તેની આંખે જયદેવમાં મહાન યવાના બધા યુધ્ધ દેખાતા; અને માત્ર એક જ મોટો દુર્યુષ્ઠ તે બધા યુધ્ધોને ઘાઇ નાંખશે કે કેમ એવી તેને ધારતી હતી. તે દુર્યુષ્ઠ, મીનસારપણું.

જયદેવનો સ્વભાવ ભાવાર્થી હતો. ન્યારે ગુસ્સાના કે ધૃષ્ટાના વાદળથી છવાયો નહિ હોય ત્યારે એ બધાને માટે સ્નેહ ધારતો, બધાને પોતાના માનતો, બધાની સાથે ભાવથી યોલતો ચાલતો. તેના સ્વભાવમાં રહેલાં લુચ્યાઇ, અને મુત્સદ્દીપણું પરિપક્વ અને સર્વગ્રાહી નહોતાં; એટલે સત્તાશીલ પુરુષા ને શાન્તિથી, અને પક્ષાધી બધાને પોતાની સત્તામાં રાખી શકે તેમ તે કાંઈને રાખી શકતો નહોતો.

મીનજદેવીનાં સૂત્રની ચીનગારી સમય સાધીને અનુકૂલ વસ્તુ પર પડી. ધણી વખત ઉગતા સ્વભાવમાં બધી સામગ્રીઓ હોય છે; અણબધાતાં તેને બહુકારા વાગે છે. પણ જ્ઞાના તે સહમજ પડતી નથી. અચાનક કોઇ શબ્દ સંભળાય છે, કોઇનું ચારિત્ર્ય જણાય છે, કોઇ પ્રસંગ બને છે; અને તેમાર ચર્ચ રહેલી સામગ્રીઓને બડકો થઇ ઉઠે છે. તેમ જયદેવને થયું.

સ્વભાવથી, માએ પ્રેરેલી ભાવનાથી, આસપાસ રહેલા મંત્રીઓના ચારિત્ર્યથી તેને સત્તાનાં

સ્વમાં આવ્યાં કરતાં હતાં; જાણ્યે અજાણ્યે તે સ્વમાં કેમ ખરાં કરાય તે માટે તે અનેક વિચારો કરતો હતો. રાજ્યમાતાના વચનથી તેના વિચારો પર પડેલા પટ ખસી ગયો. શૌર્ય છતાં, યુદ્ધિ છતાં તેના પિતા કેમ પ્રતાપ ન પાડી શક્યા તેની સહમજ પડી; ધરને ખૂણે એકાં મીનજદેવીની હાક આખા દેશમાં કેમ વાગતી હતી તેની સહમજ પડી; રાજગદમાં જ રહ્યા રહ્યા મુંઝવેલ મોટા કેમ સત્તા અને પ્રતાપ એક હાથ કરી રહ્યા હતા તેની સહમજ પડી. પોતાની નિર્મલતાની પણ સહમજ પડી; પોતે દુર્ગમ નહોતાં; પોતાના વિચારો બધા જાણતા હતા; તેની શક્તિનું માપ બધા કહાડતા હતા. તેના પ્રભાવનું માપ ઉપકે, કાકને કેદ કરાવી ઉઠાએ, ત્રિભુવને, કાકે આ બે દિવસમાં કહાડ્યું હતું; આટલાં વર્ષો થયાં મુંઝવેલું માપ કોણ કહાડી શક્યું હતું? પણ મુંઝવેલ જેટલું તેનામાં મુત્સદ્દીપણું નહોતું-એ વિચાર તેને આવ્યો. સાથે સાથે ત્રિભુવનપાલના શબ્દો સાંભળ્યાં-“આપણામાં યુદ્ધિ ન હોય ત્યારે યુદ્ધિશાળીને સોડમાં રાખવા.” મંત્રીઓની યુદ્ધિ, વીરોની વીરતા, એ બધાને ઉપયોગ કરવા જેટલી તેનામાં શક્તિ શું નહોતી? એ બધાને ઉપયોગ કેમ થાય? જેમ એક પછી એક દોલો થાય તેમ તેના અંતરમાં વધારે અજવાળું પડ્યું. તેની અને તેના રાજપુરુષો વચ્ચે અંતર વધવા જોઇએ; પોતે તે બધા કરતાં વધારે અગમ્ય પ્રભાવ ધારે છે એમ બધાને થવું જોઇએ; હિમની મદદ વિના પોતે સત્તા ચલાવી શકે છે એમ તે બધાને લાગવું જોઇએ.

ન્યારે આ વિચારમાલોને અંત આવતાં તેણે ઉચું જોયું ત્યારે સ્કાંડ કાક ઉભો હતો. વિચારો કરતાં, તે કાકને વિસરી ગયો હતો. કાકે પણ મહારાજની મુખમુદ્રાપરથી તેના વિચારોના ગાંભીર્યની ગણતરી કરી હતી; અને માનભરે મૂંઝો મૂંઝો તે ઉભો હતો. કાક ન્યારે બહાર નીકળ્યો ત્યારે આનંદમાં ઉભરાતો જયદેવ તેણે જોયો હતો; અત્યારે તે દૃઢ, નિશ્ચલ નયનોથી જોતો પ્રભાવશાળી નરેશ તેણે જોયો. આવા ન સહમજ પડે એવા ફેરફારો જયદેવમાં તેણે ધણો જોયા હતા. કાકને કાંઈ અજાણ્યની લાગી નહિ.

ધીમેથી, સખ્તાધથી, વિચારના ભારથી સ્થિર થયેલી નજર જયદેવે કાક પર ઠારી; અને પછી પૂછ્યું:

“કાકા! તું શું તૈયારીની વાત કરતો હતો?”
બીજે કાંઈ વખતે કાકે મહારાજનું આવું
સ્વરૂપ જોઈ, નમતું આપી તેને રીઝવવા
પ્રયત્ન કરત; પણ મંજરીએ લીધેલા વચનથી
તેના સ્વભાવમાં કડવાશ આણી હતી; નિરાશાના
દુઃખે, તે બેપરવા બન્યો હતો; નિષ્ફલતાના ભાન
થી પેદા થયેલી વ્યથા તે અભિમાનથી દબાવવા
માગતો હતો. જે સવાલ પૂછવાની રીત જયદેવ
જેવા નરેશમાં તે સાધારણ ગણત તે તેને અત્યારે
સાલી. તેણે ગૌરવથી મહારાજ રહામું જોયું અને
શાન્તિથી જવાબ આપ્યો: “મહારાજે કહી
હતી તે.”

જયદેવ આ જવાબે કરેલો સત્તાનો
પ્રતિધ્વનિ રહ્યો; તેને મીનગદેવીનું વાક્ય
ખરું લાગ્યું; આ માણસે તેને પરખ્યો હતો
અને તેને મન એના હિસાબ નહોતો. તેની
પછાદ્યે તેને સ્વપ્ન કે રાત્ર્યમાતાનું સૂત્ર
પૂરેપૂરું અમલમાં મુકાય એમ નહોતું; એટલે
જરા ધીમથી પણ શાન્તિથી તેણે, પૂછ્યું:
“શું, શું કર્યું?”

“હું” કર્યું તેનો ઘણો ખરો આધાર
આપના નિશ્ચય પર રહેશે. આપે માયું સ્વીકાર-
વાનો નિશ્ચય કર્યો?”

“ના.” રાજાએ ટુંકું પતાવ્યું. કાકે કાંઈ
જવાબ નહિ આપ્યો.

“એટલે કાલે રાત્ર્યસભામાં જરા કચવાટ
થશે. પણ મહેને તેની પરવા નથી.”

જે સત્તાશીલતા રાજા દાખવવા પ્રયત્ન
કરતો હતો તેથી કાકેને મનમાં હસવું આવ્યું;
પણ તે જીદે ભરાયો હતો, અને ખુશામત કરવા
ઇચ્છતો નહોતો. તેણે જવાબ દીધો: “જી.”

“મહારે ઉબકને બતાવવું છે કે પાટણનો
રાજા રમકડું નથી પણ ખરો સત્તાધીશ છે.”

કાકે નિશ્ચલ હતો; તે માત્ર હાથ જોડી ઉભો
રહ્યો. તેના મનમાં થયું કે શું મીનગદેવીએ
શીખવેલા પાઠ ઉચ્ચાર્ય છે?

“મહારે આપણા મંત્રીઓને પણ ખાત્રી
કરી આપવી છે કે પાટણનો ધણી હું છું”
જયદેવે આગળ ચલાવ્યું.

“જેની અજઘતાની મરજી” મૂઝમાં હસવું
દબાવી કાકે કહ્યું.

“એ ઇચ્છા પાર પાડવી કાંઈ સહેલ નથી.
અવનતીના સેનાપતિ જેમ તેમ અંત્ય એવો
નથી” રાજાએ વિચાર કરતાં કહ્યું.

“મહેને ખબર છે મહારાજ, આપણે ત્યાં
રાત્ર્યસભા મહાજનના પંચ જેવી વધારે

લાગે છે.” જયદેવ કાકેની હિંમતથી દિગ્ધ
થઈ ગયો; તેણે ગૌરવ જળવવા સખ્તાઈથી
પૂછ્યું: “એટલે?”

“એટલે,” કાકે શાન્તિથી આગળ ચલા-
વ્યું: “ઉબક જેવા દુર્બલ સેનાપતિને વેપા-
રીઓના પંચથી ડરવા અને એમ નથી; એને
તો યોદ્ધાઓના તેજથી આંજવો જોઈએ.”

“ખરોખર” જયદેવને કહ્યા વગર નહિ
ચાલ્યું.

“આપ રજા આપો એટલી જ વાર છે.”

“શી રજા?”

“લાટના ત્રણસે સુભટો મંડલેશ્વર મહારા-
જની સાથે સભામાં આવવા તૈયાર છે.”

“પણ મહાસભામાં ભટ્ટરાજ વિના કેમ
આવી શકે? મહાઅમાત્યની રજા જોઈએ.”

“દશ યુદ્ધ લડે તે ભટ્ટરાજનો પણ ભટ્ટ. અને
મહારાજની આજ્ઞા હોય તો મહાઅમાત્યને
પૂછવાની શી જરૂર?”

જયદેવ સખ્તાઈ વિસરી હત્યો; તેને
લાગ્યું કે કાકે તેના હૃદયની અભિલાષાઓ
ખરેખરી સિદ્ધ કરે એવા છે. “પણ તેથી
શું? ત્રણસે યોદ્ધાઓથી શું ઉબક જભરાશે?”

“આપણે તેને ક્યાં જભરાવવા છે? આપ-
ણે તો એટલું જ બતાવવું છે કે પાટણનો
પ્રતાપ કાંઈ અવનતીથી ઓછો નથી.”

“પણ આટલાથી તે કેમ થશે?”

“આટલાથી આપ ક્યાં અટકવાના છો?
ચોસક પરમાર વિના અવનતીનાય ખ્હાર નીકળતો
નથી; પાટણના નાથે સો સુભટ વિના સભામાં
આવવું જોઈએ નહિ.”

“સો સુભટ!” અખિા ફાડી રાજાએ કહ્યું.

“ત્રણસો તો તમે કહ્યા અને આ બીજા સો!”

“તે યોદ્ધાઓ તો સામાન્ય; આ તો શ્રેષ્ઠ
વણના, દેવ સમાન તેજસ્વી વિશાળબાહુ
સો વીર. તેમનો ધર્મ માત્ર આપના અંગની
અને ગૌરવની રક્ષા” ધીમે ધીમે દરેક શબ્દની
પૂરી અસર કરવા કાકે કહ્યું.

“શું કહે છે? એ બંધા લાવશે ક્યાંથી?”

“સો બ્રાહ્મણ યોદ્ધાઓ આપના અંગ
રક્ષકો થવા તૈયાર છે; આપની રજા મળે
એટલી જ વાર છે. આપનો મિત્ર શેઠા તેનો
નાયક થવા પણ ખુશી છે.”

જયદેવે જવાબ ન આપ્યો. આવા યોદ્ધા-
ઓથી વિંટાયેલો પોતે કેવા ભવ્ય લાગશે તેનો
પલવાર વિચાર કરતાં તે દિગ્ધ થઈ ગયો.

“પણ બ્રાહ્મણ અંગરક્ષકો—”

“હાજી. મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ આજીવ” ગૌરવથી કાકે કહ્યું; અને પછી ઉમેર્યું “અને નહિ જોઈને કે નહિ રજપૂત.”

રાજા સહમન્યો. કાકેની શુદ્ધિ પર તે ફીદા થઇ ગયો.

“પછી?” હેણે પૂછ્યું. કાકે જોયું કે હેણે વિનય મેળવ્યો હતો.

“પછી શું? આપના છેલ્લા પરાક્રમે અવધિ કરી છે; હેનાં યશોગાન આપના ખાસેટ ગાશે.”

“કયું છેલ્લું પરાક્રમ?” જરા વિસ્મય થતાં જયદેવે કહ્યું.

“વીરા ખાસેટ એક અમર કવિતામાં ઉતાઈ છે તે—આપે જીનાગઢના રાને પાંચાળમાં બીડાવ્યો તે.” ગંભીર મુખ રાખી કાકે જોલ્યો. હેની આંખમાં જરાક હાસ્યનું દર્શન થતું હતું.

“તું શું જોલે છે?”

“હું નથી જોલતો. વીરોના વીરતાનાં પ્રમાણ રૂપ કવિતો જોલે છે.”

“તે સાંભળ્યું?”

“હું તે સાંભળીને જ ચાલ્યો આવ્યો છું.”

“તે જ બનાવડાવ્યું હશે?” હરખાતાં રાજાએ કહ્યું.

“મહે તો પૂછ્યું તે કહ્યું.”

“કાકે તું પૂરા મુતસદ્દી છે.” રાજાએ ખુશ થઇ જતાં કહ્યું.

“આપની સેવા એ મહારો ધર્મ છે.”

“ઠીક. ત્યારે હું કાલે બીજું પણ કરવાનો છું.” રાજાએ કહ્યું.

“શું?”

“ન્યાય. ઉદાએ મહારી ખંભાતની પ્રજા રંજાડી છે.”

“હા! જરા હોઠ પીથી કાકે જોલ્યો.

“મહારા રાજ્યમાં મહારે ન્યાય પ્રવર્તાવવો છે; અને હેની શરૂઆત હું જ કરવા માગું છું.”

કાકે સહમન્યો નહિ કે શા વિચારે જયદેવનું મોઢું પાછું હસી ઉઠ્યું.

“પહેલી શિક્ષા હું વેદીકા પાંચાળ જતાં મહારા સૈનિકોએ એ ગામ ઉત્તર કરી મુક્યાં છે, હેના માલિકને મહારે પાંચ ગામ આપી બદલો વાળવો છે. તે પણ કાલે જ કરવું છે.”

“હેનાથી રૂકું શું?” કાકે રાજાની ચતુરાઈ પર ફીદા થતાં કહ્યું. “કોનાં ગામ ઉત્તર કર્યા છે?”

“કોલસીના દેવડાનાં. બીચારે ન્યાય માગવા આવે કેટલા દિવસથી આવ્યો છે, પણ કોઈ દાદ દેવું નથી. વાર કાકા!” રાજાએ કહ્યું.

અને હેની આંખમાં કાંઈ જુદું જ તેજ આવ્યું. “તું અત્યારે હેની પાસે જા. તે વડાપાડામાં રૂપસિંહ જન્મવને ત્યાં ઉતર્યા છે. હેને કહેજે કે મહારાજ કાલે તમ્હારી અરજ ધ્યાનમાં લેશે.”

“જેની આસા” કહી કાકે રજા લેવાનો વિચાર કરતો હતો, તેટલાં જયદેવની નજરે હેને રોક્યો. તે નજર સ્નેહાલ, આનંદ પ્રકુલ બની રહી; અને હેણે ધીમેથી કહ્યું:

“કાકા!” રાજાનો હાથ અજાણતાં હેની ઓટીમાં સહેલા ફૂલ તરફ ગયો. “દેવડાને મળી, પછી રૂપસિંહના ઘરની પાછળની ગલીમાં જજો.”

“હા”

“ત્યારે જરા અંધાર થાય કે ત્યાં એક કણતર-ખાનું છે ત્યાં ઉભા રહી એ તાળી પાડજો. એટલે સ્કામેની બારીમાં એક છોકરી આવશે. હેને એક ગુલાલનું પડીકું આપજો ને કહેજો—”

કાકે સખ્તાઇમાં, ગૌરવથી ટટાર બન્યો અને મર્યાદા છોડી વચ્ચે જોલ્યો: “મહારાજ, હું ચોદો છું—આજીવ છું. આ કામ મહારે નહિ. આપના મહેલમાં આ કામ માટે હજાર હજુરીયા છે.”

રાજાએ હોઠ કરડા; આનું કહેવાની હિંમત હેણે ભાગ્યે જ સાધારણ માણસોમાં જોઇ હતી, છતાં હેનામાં આ ગર્વની કિંમત આંકવાની, હેની ખુબી પીછાણવાની શુદ્ધિ હતી.

“કાકભટ્ટા!” હેણે નરમાસથી કહ્યું. “આજીવ નહિ આજીવો. હું તમને હજુરીયો નથી ગણતો—પણ મહારે મિત્ર માનું છું.”

“ત્યારે મિત્ર તરીકે બંધ કરવા તેયાર છું—પણ આ હજુરીયાનું કામ—”

“ના. આ માત્ર હોળીનું ગુલાલ હું નથી મોકલતો; લમ કરવાનું વચન આપું છું.”

“લમ! કાલડીના દેવડાની—”

“દોકરી. હા. કાકા! તેથી જ હું હેને એની પાસે મોકલું છું. રાણક આ નથી—દેવી છે. એનામાં દેવી અંશ છે; મહારા રાજ્યની એને રાજ્ય લક્ષ્મી બનાવવી છે. કાકા! તું વિશ્વાસપાત્ર છે એટલે હેને કહેતાં હરકત નહિ. થોડા કિવસ પર જ અમ્હે મળ્યાં; પણ એટલા દિવસમાં મહારી રજમાં જુદું જ લોહી ફરે છે. એ છે બાળક, પણ ખરી ક્ષત્રીયાણી છે; અમિનાં ભલક ને પ્રતાપ હેને ડગલે ડગલે ઝરે છે.”

કાકેને જયદેવના સ્વભાવનો એક અજાણજીતો પ્રદેશ દેખાયો. હેના સ્વભાવનાં વિચિત્ર સ્વરૂપો અને હેનાં પ્રભાવશાળી રૂપો તરો કાકેને પણ અદ્ભુત લાગ્યાં.

કાંકે સંદેશો લઈ જવાનું કમ્બલ કર્યું.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

કાલડીના દેવડા.

કાંકે રાજમહેલમાંથી બહાર નીકળ્યો એટલે સ્હામે પાલખીમાં બેસી ઉઠા મેડતા આવતા મળ્યા. ઉઠાએ નીચા વળી નમસ્કાર કર્યા; કાંકે આડું જોયું. ઉઠા અંદર ગયો એટલે તે શું કામ આવ્યો છે તે જાણવા તે પણ પાછો અંદર ગયો.

ઉઠા જયદેવ પાસે ગયો, પણ તેણે તેને મળવા ના પાડી હોય એમ જણાયું, કારણ કે થોડી વારે મંત્રી પાછો આવ્યો અને પાલખીએ સ્હડી રાજગઢની બહાર ગયો. કાંકને કાંઈ સ્હમજ પડી નહિ.

ઉઠા મેડતાને પોતાનો પ્રભાવ દુર્જય છે એમ ખાતરી હતી. જયદેવને તે રમકડું સ્હમજતો હતો; અને શા-તુનો જમાઈ, અને આવકોની આંખની કાકીને કાંઈ પણ કરી શકવાની કાંઈની હિંમત નહોતી એમ તે માનતો હતો. કાંકે છૂટયો-પણ તે રાજ્યખટપટમાં તેને મન મગતરા સમાન હતો. આ કારણેથી જયદેવ મહારાજ રણ-વાસમાં હોવાથી મળવાની ના પાડી તેથી તે કાંઈ ગભરાયો નહિ; અને સાંજ પડી જતાં કાંઈ કાંકે તરફથી લય આડે આવે એવી બ્હીકે તેણે ઘેર બેઠા જ પાછા વળવાનું દુરસ્ત ધાર્યું. હજુ તે કાંકેનો પ્રભાવ શો છે તે ખરાબર સ્હમજી શકતો નહોતો.

ઉઠા ઘેર તરફ વળ્યો એટલે કાંકે રૂપસિંહ જાહેરને ઘેર ગયો; અને કાલડીના દેવડાને તેણે મહારાજનો સંદેશ કહ્યો. તે વખતે સાંજ પડવાની વાર હતી એટલે આમતેમ ફરી તેણે વખત કહાડવાનો વિચાર કર્યો.

સાંજ પડતાં સ્હેરી લોકોનાં યોગેયોગે રંગ ઉડાડતાં, પીયકારી મારતાં શેરીયે શેરીયે ફરતાં હતાં; અને હોળીયકલે ગમ્મત કરતા, તોફાન મચાવતા, ગાળાગાળી કરતાં ઘેરેયાઓ આવતી ડાલને માટે બધી સામગ્રીઓ તૈયાર કરતા હતા. લોકોની બીડમાંથી પસાર થતાં, હમેશનું ચાપલ્ય વીસરી કાંકે પોતાના વિચારોમાં મગ્ન રહ્યો. આખરે સાંજ પડવા આવી એટલે તે પાછો રૂપસિંહ જાહેરના ઘર તરફ ચાલ્યો. એકદમ એક જણે આવીને તેનો હાથ પકડી તેને હલાવ્યો.

“કાંકા!” કાંકે વિચારમાંથી જાગ્યો.

“કાણુ કૃષ્ણદેવજી! તમ્હે ક્યાંથી.” કાંકેનો હાથ આલતારે સંજન મંત્રીનો અતિથિ કૃષ્ણ-દેવ હતો. “તમ્હે ક્યાંથી?”

“અત્યારે આમ ક્યાં મરવા જાય છે?” કૃષ્ણે હાડે પોટે પૂછ્યું.

“એટલે?”

“એટલે ત્હારામાં અકલ નથી. દશેક ઘેરે-યાઓનું યોગું ક્યારનું ત્હારી પાછળ ભમે છે.” કૃષ્ણદેવે ધીમેથી કહ્યું. “તે જોતો નથી? હમ-ણાં જ ત્હને વટાવી પેલી શેરી આગળ ઉભું છે.”

“ત્હારી પાછળ શા માટે ભમે?”

“તે તું જાણે; પણ ડાહ્યો હોય તો પાછો જા.” કૃષ્ણે કહ્યું.

“ત્હારે એ શેરીમાં જ કામ છે” કાંકે કહ્યું.

“ત્યારે તું જીવતો પાછો આવવાનો નથી.”

“કેમ જાણ્યું?”

“ત્હારી પાછળ એ ઘેરેયા હતા; તેની પાછળ હું હતો. ઘેરેયામાંના પાંચ છ પાસે તરવાર હું; ને ચારેક પાસે ડાંગ છે. એકે આવી તેને ઝોલખાવ્યો. ‘આ પેલો કાંક’ તેણે કહ્યું. ત્હારું નામ સાંભળી મ્હેં ધ્યાન આપ્યું. બીજાએ કહ્યું. ‘એને પૂરો જ કરવો છે’ પહેલાએ હા કહી ‘મેડતાનો હુકમ છે.’ એટલે ત્હને સ્વધામ મોકલાવવાની તૈયારી છે. હવે જરૂર હોય તો જા.”

કાંકે વિચાર કર્યો; ઉઠા મેડતાનો કાંઈ પ્રપંચ હશે એમ લાગ્યું. “પણ ત્હારે આ શેરીમાં કામ છે. તેનું શું?”

“તે બધાનો વિચારે હું કરું?” કટાક્ષમયતાથી કૃષ્ણે કહ્યું.

“ત્યારે ત્હારા પર એક અનુગ્રહ કરશો?”

“એક તો કર્યો; હવે બીજો બાકી છે. બોલ, શું છે?”

“આ શેરીમાં એક કમ્બલખાનું છે. ત્યાં જઈ એ તાળી પાડજો, એટલે સ્હામી બારીએ એક છોકરી આવશે.”

“અરે વાહરે કાંકલદા! તમ્હે પણ આવાં કારસ્તાન કરો છો કે?” કહી કૃષ્ણદેવ ખડખડ હસ્યો. “વાર પછી.”

“ત્હને આ રંગનું પડીકું આપજો.”

કૃષ્ણદેવ રંગીલો હતો; તેને મળહ પડી. “છોકરી આંખ હારે એવી છે કે?”

“ખબરદાર!” કાંકે પણ કૃષ્ણે જેમાય નહિ માટે ખોટો હેંગ કરી તેને ચેતાવ્યો.

“મેત્રીમાં દગલખાજ નહિ. વાર ત્યારે આટલું જરૂર કરશો?”

“હા, જરૂરી વચન. પણ તું અહિંયાથી જા. નહિ તો સૌ વધે આજે પૂરા. એ યુ કહ્યું હતું. પાદચર્યના મહત્તાઓથી તોભા.” કહી તિરસ્કારથી તથેણે કાચા વહાલ્યા અને રંગતું પડીકું કાકરી પાસેથી લીધું.

કાકરીને વિચાર થયો કે કુખ્યુ જુડું તો નહિ યોગલો યોગ, પણ તંને જુડું યોગલવાનું યુ કારણુ કે અને મંથે તે હોય પણ અત્યારે પાછા જવું ડહાપણુ-કારણુ દેખાયું. વખત છે ને તે પામલ થાય કે મરી જાય તો અંજરીનું યેલી કાણુ? તેના કુશ્મનની સુરાદ ખરે આવે અને અંજરી સદાને માટે દુઃખી થાય આ વિચારથી તથેણે કુખ્યુની સલાહ માની. પણ તંને પૂરેપૂરે જાણ્યા વિના કળ વળી મહિં એટલે કુખ્યુદેવ આગળ ગયો કે તંની પાછળ ધરોને યોથે લખાતો લખાતો તે આગળ વધ્યો.

એક એટલું પર આઠ દશ ઘેરેયાઓ લખાધને યેકા હતા, અને અવારનવાર, ટીકી ટીકાને કોઇના આગળની વાટ જોયા કરતા હતા. કાકે ખને તેડલો ખસે ગયો. બ્યારે કુખ્યુદેવ ગાતો ગાતો ત્યાંથી ગયે ત્યારે એ સતાધને યેટેલા માણસામતા એક યોથો: “આ ચાલ્યો.”

“નારે!” ખીજાએ ધીમથી કહ્યું. “આ તો ઘેરેયા છે. પેલા તો સાદે વેશ છે.”

કાકરીને ખાખી થઇ અને તે ત્યાંથી અપાટા-ખધ ઘેર ચાલ્યો.

કુખ્યુદેવ આનંદથી ગાતો ગાતો આગળ વધ્યો. તે પાટણુ કાકરી અહિંયાની રસિક જાદગીના પૂરેપૂરા કુશલ આખતો હતો; અને વસન્તોત્સવ જેવાં અંસજે બધા લ્હાવા તથેણે લેવા માંડ્યા હતા. તે પાદચર્ય આવ્યો ત્યારે સ્થેર ઉપરાંત કાકે કામ પણ તે કરવા માંડ્યો હતો; તે કામ વીસરતો ગયો, અને તથે વધારે કરવા લાગ્યો. તેનો સ્વભાવ જેવા મિદરકાર હતો તેવો જ ન કળાય જોયે હતો. તે હતો ગમ્મતી, પણ તંને કોઇ સિત્ત નહોતો. તે યોથે જાણી નિરાજો, તપ્પથ રહેતો. આ કામણથી તે અત્યારે એકલો જ સમજ કરવા માંડ્યો હતો. અને ત્યાં કાકે યોથે કામ તંને પાણુ જ પસંદ પાણુ.

તે કમ્પતરખાના આગળ પોંચ્યો. રહાસુ એક કાકરી નીચી જોખવાળી ખારી હતી. તથેણે કાકે કહ્યું હતું તે મજાણે તાળી પાડી. તરત જ જાણી વાટ જોતીજ પેડી હોય તેમ એક કાકરી નીકળી. માંખના અંધતા અંધતામાં કુખ્યુદેવ તંને મરોખર અંધતા

જોઇ સકયો નહિ. હિંમતથી તે પાસે આવ્યો. કાકરીનું યુખ સ્પષ્ટ હોતું દેખાતું, માત્ર હિંમતથી એ કાળી ચમકતી અંધો જ દેખાઇ. “જડેની વાટ જુઓ છો. તથેણે સદેશો ચોકર્યો છે.” યોગમાં કુખ્યુ કહ્યું. કાકરી ચમકીને પાછી હતી.

“કાણુ છે?” અવાજમાં મુદુલા હતી. “જડેની વાટ જુઓ છો. તંનો સિત્ત.”

“સિત્ત!”

“હા, આ રંગ ચોકર્યો છે; કાલે આ રંગે રંગાઇ હોળી હોળવજો” કુખ્યુ જરાક હસી ઉઘેરું. કુખ્યુદેવનો મોરલી જેવો અવાજ, તંની યોગવાની રીત આગળ વણવી હતી; તથેણે આ કાકરીનું પણ ધ્યાન મેંચ્યું.

“વાર મહારાજને કહેજો—” કાકરી યોલી. “મહારાજ—” જરા વિસ્મય પામી કુખ્યુ પૂછ્યું: તે તો માત્ર ખારતો હતો કે આ કાકરીજ પ્રિયતમા છે.

“હા, ત્હાસ સિત્ત.” જરાક હસી કાકરી યોલી. “તંને કહેજ કે મને કાલે મળે.”

“વાર.” ખીજું કાંઇ મહારાજને કહાવવું છે? મહારાજ કાણુ છે તે જાણવા કુખ્યુ કહ્યું. “ખીજું યુ? હા, કહેજ કે કાલ સભામાં કસોડી છે. મહારાજ છો ને મહારાજ જ થશે.” કહી ખારી જમ કરી કાકરી ચાલી ગઇ.

કુખ્યુદેવ ફિજ થઇ ગયો. મહારાજ-સભા-મહારાજના યુ આ કાકરી જયદેવની પ્રિય-તમા હતી? સ્વરાથી તે નિશ્ચય પર આવ્યો અને જે ધરમાંથી તે કાકરી નીકળી હતી તંને આગળે મારણુ જઇ યેટો.

થોડી વારે એ જણુ અંકરથી નીકળ્યા, અને એક જણુ ધર તરફ હાથ કરી કહ્યું: “દેવડો માગે નયમિદર તો ખણુ.”

કુખ્યુદેવને એટલું જ જોઇતું હતું. તથેણે આગળ આવી પૂછ્યું:

“અહિંયા દેવડ રહે છે ને?”

પેલામાંથી એકે જવાબ આપ્યો: “કાણુ કાસલોના?”

“હા.”

“હા, અહિંયાજ છે.”

“પણુ આ ધર કેવું? કું નામ જ ભૂલી ગયો.” કુખ્યુ કહ્યું.

“રૂપસિક અંધવ.”

“અરે હા.” કહી કુખ્યુદેવ નમસ્કાર કરી ધરમાં પેઠે.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

રાન્યસભા.

પુણિમાની સ્થવારે રાજગઢ ઉભરાઈ રહ્યો હતો; અને તહેના સભાખંડ ઈંદ્રની દેવસભાના સ્થાન સમા દીપી રહ્યો હતો. ખંડના ચોથા ભાગમાં સોને મટેલો જરાક ઉચ્ચો ચોરો હતો; અને તહેની વચમાં મહારાજને માટે અગમગતા મખમલના માદી તક્રીયા હતા. તહેની પાછળ ચાર પુરુષો હાથમાં ચામર લઈ, પથ્થરના પૂતળાંની માફક ઉભા હતા. તહેમની વચ્ચે એક જણ બંધ કરેલું જરીથી ભરેલું જર લઈ ઉભો હતો.

સહાર પડતાં જ આયુધમલ્લ ભટ્ટરાજ લાટના રૂઠ પુટ, શસ્ત્રોથી સજ્જ બનેલા, પ્રભુથી વિભૂષિત, તણુસો યોદ્ધાઓ લઈને આવ્યો. તે બધા આ માન મળ્યાથી મલકાતા હતા, અને અભિમાનના તોરમાં મૂછો પર તાલ હેતા હતા. આવતાં વાર કાંક આયુધમલ્લને મહારાજ પાસે લઈ ગયો; મહારાજે એક હઠુરીયાને યોલાવી બધા યોદ્ધાઓને રાન્યસભામાં લઈ જવાનું ફરમાવ્યું.

મહારાજ ચોગાન લોકોથી ઉભરાવા લાગ્યું; સભાખંડ ધીમે ધીમે ભરાવા લાગ્યો. તે ખંડમાં લાટના યોદ્ધા ચારે તરફ છેક ભીંત પાસે ઉભા રહ્યા. ત્યાર પછી ભટ્ટરાજે આવ્યા. મૂછો મરડતાં ગ્રાસીઆઓ, રંગથી રંગાયલા, કોઈ ઘોડા પર તો કોઈ પગે ચાલતા, ધીમે ધીમે આવી લાગ્યા; અને બારણાથી સિંહાસન સુધી જવાના સીધો રસ્તો મૂકી, શીરસ્તા મુજબ ખાંધી બાબુએ બેઠા. મહારાજના આવ્યા-પાછડી અને ખેશની નમકથી દીવાના, નીચા નમી નમી ચારે તરફ હરતા અને નમસ્કાર કરતા; અને સભાખંડની જમણી તરફ પાછળથી બેઠા. જટામંડલ ધારતા, રૂદ્રાક્ષની માસાના ભારથી નીચા નમેલા, નમ અને આવ્યમની હાથ પરી, વિપ્રાર્યો ધીમે ધીમે આવવા લાગ્યા; અને મહારાજનો આગળ ખીરાળ્યા. સાધુઓ આવ્યા; અને વંશપરંપરાનો દેવ ભૂલી આજીણીની સાથે બેઠા.

પછી ચોરા પર બેસવાના અધિકારીઓ રસાલા સાથે આવવા લાગ્યા-કેટલાક ઘોડા પર, કેટલાક પાલખીમાં, કેટલાક રથમાં કે હાથી

પર; અને ચોતાની પદવી પ્રમાણે ચોરા પર ખીરાળ્યા ચારે દિશામાં પાટણની પતાકા ફફરાવનાર સેનાપતિઓ; ગુજરાતની સત્તાના સ્તંભરૂપ સામન્તો, સરસ્વતીના પાટવી પુત્રો સમા મહાપડિતો; અને પાટણના જૌરવના સજ્જ મનાતા મંત્રીવર્યો ધીમે ધીમે ચોરા પર ખીરાળવા માંડ્યા. કેટલાક અગ્રગણ્યોના કુટુંબીઓ, દેશ દેશના સંધિવિગ્રહકો, અને અતિથિઓ પણ ચોરા પર બેઠા. ચોરા ઉતરતાં જ બારોટો માટે સ્થાન હતું ત્યાં આઠ પ્રતિષ્ઠિત બારોટો બેઠા. નવવજ્ર રા' હાર્યો તેથી નિરાશાભર્યા મુખે, અને રાન્યનો પ્રતાપ બેઠા નિરંતર બળતા હૃદયે દેશજ-દેવ મંડલેશ્વર અને તહેના ભાઈ વિશળ આવ્યા; ગ્રહોની ગણના કરતા ગગનન પડિત અને ભવિષ્યમાં જયદેવની સભાના શોભારૂપ થનાર રાન્યગુરુ આમશર્મા નમસ્કારો સ્વીકારતા આવ્યા; પંચાસર પારસનાથની પોષધશાળાના અધિષ્ઠાતા, સાધુગણમાં શ્રેષ્ઠ એવા મુનિ વિજયચંદ્રસિંહ બે શિષ્ય સમેત આવ્યા; નાગરોનો નાયક વૃદ્ધ મંત્રિ હુલો, અને ધરણી ધુળવતે ડાલે ચાલતો ચાંપાનરનો ધણી સજ્જન તહેના પુત્ર લક્ષ્મણ સાથે, આવ્યા.

તરત જ હાથી પર ચઢી ઉઠા આવ્યો. તહેના મનમાં જરા ઉચાટ હતો. કાલે જયદેવ મહારાજને ન મળાયું, રાતે કાંક હાથમાંથી છટકી ગયો, મોડી રાતે સાંભળ્યું કે રાન્યસભાની ગોઠવણ માટે મહારાજ પોતે હુકમ આપે છે, એ બધા બનાવો છતાં તહેને ગભરાવાનું કારણ લાગ્યું નહિ. પાટણના જૈનોનો તે માનીતો હતો; ખંભાત તહેનું હતું; ખતીબ તહેના વિશ્વાસુ માણસોના કબજામાં ખંભાતમાં હતો; ખીજ કોઈ દિશામાંથી ભય નહોતો.

સભાખંડમાં આવતા તહેણે લાટના યોદ્ધાએ બેઠા, અને તહેને કપાલે કરચલીઓ પડી. શું તે. ચોની હાજરી કાંકનો પ્રતાપ સૂચવતી હતી? તહેણે એ વિચાર હસી કહાડ્યો. કાંક સભામાં દેખાતો નહોતો. તે જઈને સજ્જનનું પાસે બેઠો, અને આડી તેડી વાતો કરવા લાગ્યો.

*

*

*

તે વખતે રાજગૃહનાં અંદરના ભાગમાં જયદેવ મહારાજ તૈયાર થતા હતા. ત્રિભુવનપાલ ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા; અને દૂર કાંક અદ્ય વાળી ઉભો હતો. જયદેવ મનમાં મલકાતો હતો; અને આજના પ્રસંગનો વિચાર કરી ક્ષોભ પામતો હતો. કોટે ધરેણું પહેરતાં પછુ ત્હનો હાથ ધ્રુજતો હતો.

એકદમ ખારણામાંથી મુંગલનો અવાજ આવ્યો અને ત્રણે જણ ચમક્યા; ત્રણે જણ પોતપોતાના હૃદયમાં ત્હનાથી ખીંટાતા હતા.

“કેમ મહારાજ! તૈયાર થયા?” મુંગલ મ્હેતા સફેત પાઘરી, અને સાદા, કિંમતી વસ્ત્રોમાં શોભતા આવ્યા. ત્હની ભવ્ય મુખ-મુદ્રા અદ્ભૂત લાગતી હતી. એક તીક્ષ્ણ નગરથી ત્રણે ત્રણે જણને જોયા.

“હા. તૈયાર થાઉં છું ને.”

“મહારાજ મનમાં કે ઉડેજા જતા પેલાં મળી આવું. જોજો આજે તમ્હારી પરીક્ષા છે.”

આ માયાભર્યા, મહેરબાનીભર્યા શબ્દો સાંભળી જયદેવને જાણે પોતે બાલક હોય તેવા ભાસ થયા. શું બોલવું તે ત્હને સુઝયું નહિ.

“આજે રાજસભામાં તમ્હે લાટના યોદ્ધાઓ બોલાવ્યા એ ઘણું સારું કહ્યું” કહી ત્રણે કાંક તરફ નજર નાંખી “અંકુશથી જેમ હાથી ચાલે તેમ માન અને આદરથી જ યોધ્ધા શૂર દર્શાવે. કેમ ત્રિભુવન?” ત્રણે જણે એકમેકની સ્હામું જોયું; અને જાણે ચોરી કરતા પકડાઇ ગયા હોય એમ ત્હમને ભાસ્યું.

“તમ્હેને વાત પસંદ પડીને?” આખરે જયદેવે પૂછ્યું.

“જે તમ્હારે ગૌરવ વધારે તે મ્હેને પસંદ પડે જ; પછુ, કરવું ત્યારે તમ્હારા કુલને શોભે એવું કરવું.”

“શું?”

“એ બધાને અંકેક ગામ આપી ભદ્ર બનાવો” જયદેવનો જીવ તાળવે ચોંટયો; ત્રિભુવનપાળ આંખ ધ્રોડી રહ્યા. કાંકે નિસાસો નાંખ્યો. ત્હને લાગ્યું મુંગલમ્હેતાને કદી પોંચાવાનું નહિ. એક શબ્દે ત્રણે ત્હમનાં મુતસદ્દીપણને અદ્ય કરી મૂક્યું.

“હા. એ પાછુ ઘણું સારું” જયદેવે કહ્યું.

“બીચારાઓએ લાટ અને સૌરાષ્ટ્ર બેસર કર્યાં.”

“અને રાન્યસભામાં તમ્હારા બોલાવ્યા આવે ને ખાલી હાથે જાય.” મુંગલે ઉમેર્યું.

“ખરોખર છે.” ત્રિભુવને ઉમેર્યું.

“વાર! ત્યારે હું જઈ છું. તમ્હે આવી પોંચો.” મુંગલે કહ્યું.

“એ પેલી ખંભાતની વાત આજે છેડવાનો વિચાર હોય તો જરૂર કરજો.”

“કેમ?” પોતાની બધી હોંશીયારી પર પાણી ફરવું જોઈ જયદેવ મહારાજે પૂછ્યું.

“કાંકની વાત સાચી છે. ઉદાગ્રે પેલા ચવનને કેદ કરી રાખ્યો હતો.”

“તમ્હે કેમ જાણ્યું?” આશ્ચર્ય પામી રાન્યે પૂછ્યું.

“આપણે પાંચાલ હતા ને ત્રિભુવને મ્હેને વાત કહી કે મ્હે તરત ખતીબને તેડવા માણસ મોકળ્યો હતો. તે મ્હેચ્છ આજે જ આવ્યો છે; મ્હાર ઉભો છે. ઉભા રહો, હું એને અંદર મોકલું. ચાલો ત્યારે આવી પોંચજો.” કહી, કાંક તરફ એક વિજયદર્શક દૃષ્ટિ નાંખી મુતસદ્દી મહાઅમાત્ય લાંથી ચાલ્યા ગયા.

રાન્ય, ત્રિભુવનપાળ અને કાંક જાણે પગ નીચેની ભાંય સરી ગઇ હોય તેમ બેભાન બની ઉભા; બધાને લાગ્યું કે મુંગલમ્હેતાએ ત્હમને સખ્ત હાર ખવાડી હતી, અને ત્હના આગળ તેઓ બાલક સમાન હતા.

“મામા બહુ જખરા છે” ત્રિભુવને ત્રણેના હૃદયની પાત કહી નાંખી.

કાંઈ જવાબ આપે તે પહેલાં ખારણામાં ખતીબ આવ્યો. તે હાથ જોડી ધ્રુજતો ઉભો રહ્યો.

“આ કતીપ?” રાન્યે પૂછ્યું.

“હા જી.”

“હીક. એને બોલાવું ત્યારે તું એને લઇને આવજો.” કહી રાન્ય અને ત્રિભુવનપાળ સભાખંડમાં ગયા. મુંગલ અને શાન્ત ઉગકને ત્યાં પહોંચેથી લઇ ગયા હતા.

કાંકની કદવનાશક્તિ સમીપ હતી. લાટના યોદ્ધાઓની હાર સભાને કાંઈ ન્યારું જ સ્વરૂપ આપતી હતી; અને ન્યારે પચાસ શસ્ત્રથી સજ્જ અંગરક્ષકો સભામાં દાખલ થયા ત્યારે સભાજનોના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ—બધા હિંચ થઇ ગયા—સત્તાના આડખરથી મહાત થયા. એ અંગરક્ષકોની પાછળ જયદેવ મહારાજ ત્રિભુવનપાલ સાથે દાખલ થયા. ત્હમની પાછળ બીજા પચાસ અંગરક્ષકો આવ્યા.

મ્હાર કંકો ગડગડ્યા: અંદર મેદની ઉભી થઇ ગઇ. મ્હારે દિશા “જય સોમનાથ” અને “જયદેવ મહારાજનો જય” ના ધોપથી ગાજ રહી.

રાજ્યે સભામાં આવેલા ઇસો સાતસો પુરુષોના મ્હોં સ્હામું જોયું; શૂરવીરો, ભુક્ષિ-વીરો, ધનવીરોનો આલો અપ્રતિમ સમૂહ પોતાનો તાબેદાર છે તે જોષ્ટ હેતુ મ્હોં મલકયું; તેની આંખમાં સત્તાની ચમક આવી; તેના ડગલાંમાં દેવાની નિશ્ચલતા જણાઇ. અભિમાન ભર્યા હાસ્યથી, દુર્જય દષ્ટિપાતથી તેણે ઉબક સ્હામું જોયું. આલવાનો સેનાપતિ-અણુગરેલો-સ્વસ્થપણે ઉભો હતો; આ બધા ભલકા ગમે તેવો હોય પણ પટ્ટણીયો તેની મહેરમાનીથી આજે છવતા હતા-આ વિચાર તેના મ્હોઝા પરથી સ્પષ્ટ દેખાતો હતો.

રાજ્ય ખીરાળ્યા ને વીરા મ્હારોટ કવીત શરૂ કર્યું. મ્હારોટ અનહદ વીરરસની જમાવટ કરી હતી; તેના શબ્દે શબ્દે શૌર્ય ઝરવા લાગ્યું; તેની ઉપમાએ ઉપમાએ જયદેવની કિંમત વધતી ગઇ. ન્યારે કવિત પૂર થયું ત્યારે સભાજનને ખાત્રી થઇ ગઇ કે જયદેવ જેવો શૂરવીર યોધા ભૂત કે ભવિષ્યમાં થયો નથી ને થવાનો નથી; પાંચાલમાં થયું એવું દારણ્ય યુદ્ધ આંખે કાઢ્યું જોયું નથી, અને કાને કાઢ્યું સાંભળ્યું નથી; અને જયદેવે રા'પર મેળવેલા વિજય જેવો વિજય ભૂલેચુકે ઇંદ્રે પણ કાઢ કિંવસ મેળવ્યો નહોતો. ઉબકે એક આંખ ફાડી; જયદેવે આટલું કર્યું તેની તેને ખબર નહોતી; તેના હૃદયમાં જયદેવ માટે માનનાં અંકુર ફૂટ્યાં. જયદેવ જરા શરમાયો. શું તેણે કર્યું; અને કેવું તેણે આ વળું ન! તેણે મનથી કાંકેનો ઉપકાર માન્યો.

ખીજ શોડી વિધિ તથા વાતચીત થયા પછી, જયદેવે ઉબકને પૂછ્યું:

“કેમ સેનાપતિરાજ! પાટણમાં ફાવે છે ને? અમ્હારા આતિથ્યમાં કાંઈ ઉણપ તો નથી રહી ગઇ ને?”

“ના. ઉણપ શાની? હવે આપ અમ્હારી અવ્યર્થતા રતીકારો એટલી જ વાર છે.”

“કેમ શું અમ્હારાથી થાકી ગયા?”

“ના. પણ આજે સાંજે મ્હારે મુકામ ઉપાડ્યો છે. કામ હશે તો મ્હારો કીર્તિદેવ અહિંયા થોડા દહાડા રહેવાનો છે.”

“હા. ભલે રહે. પણ મ્હેતાશ! મ્હારે મ્હારા લાટના યોદ્ધાઓને શિરપાવ આપવો છે.”

“જેની આપની મરજી” કહી મુંઝવે જરા હસ્યો. ઉદાએ ચમકી આમ તેમ જોયું; પણ કાંઈ કાંઈ જણાયો નહિ એટલે તેને નિરાત વળી.

“મ્હારા મ્હાદુર સૈનિકો!” જયદેવે જરા મ્હોટે ધોટે સભાને છેવટે ઉભેલા સૈનિકોને ઉદ્દેશી, અને કહ્યું. “મ્હે મંડલેશ્વર જે કાંઈ કર્યું તે તમ્હારે લીધે છે. અને તે શૌર્યના શિરપાવ તરીકે તમ્હને દરેકને અંકેક ગામ આપી ભટ્ટ બનાવું છું.”

આ ઔદાર્ય જોઇ સભા પલવાર વિસ્મય પામી; અને પછી એકદમ આનંદના ચોકાર કરી ઉઠી. ભટ્ટરાજની પક્ષિથી નીચેની પક્ષિના માણસો કામ વગર સભામાં આવ્યાથી કેટલાક લોકોને અયોગ્યતા લાગી હતી; તે લોકો પણ હવે સ્હમન્યા; અને શૂરવીરોની કદર કરી માટે ઉબક મનમાં જયદેવના વખાણ કરવા લાગ્યો.

“મ્હેતાશ!” સભાના શીરસ્તા મુળખ પાછું મ્હારાજે મહાઅમાત્યને કહેવા માણ્યું “મ્હારે હવે ન્યાય કરવો છે.”

“હ” મુંઝવે કહ્યું. અને માત્ર સામાન્ય રાજ્યસભા ધારી આવેલા પુરુષોને અસામાન્યતાના ભણુકા વાગવાથી, તેઓ ઉઠી ડોકે અક્ષરે અક્ષર સાંભળવા તલસી રહ્યા.

“કાલહીના દેવડાને એક ભારે અન્યાય થયો છે. તેમનાં ગામ આપણુ લશ્કરના ફેરથી ઉત્તરજ થઇ ગયાં છે. દેવડાશ!” કહી રાજ્યએ ચારે બાજુએ જોયું. અને ચોરાપર પાછળ ભરાઇ બેઠેલો દેવડો મલરાતો આગળ આવ્યો. “મ્હારા રાજ્યમાં મ્હારે અન્યાય માત્રનો વિનાશ કરવો છે. એ જે ગામ ફરી વસાવવાં, તેમને મ્હારે પાંચ ગામ આપવાં જોઇએ.” લોકો ફરીથી હર્ષનાદ કરી ઉઠ્યા; દેવડો રાજ્યનો ઉપકાર માનતો, ઉભો હતો ત્યાં જ બેસી ગયો.

“બીજે ન્યાય મ્હારી ખંભાતની પ્રજાને કરવો છે.” રાજ્યએ આગળ ચલાવ્યું. ઉદા ચમક્યો; સભામાં તેના શાગીદ હતા એટલા ચમક્યા. તે મંત્રીનું હૃદય ધમકા ઉઠ્યું. “શું મ્હારાજ!” તેણે મીઠામાં મીઠા અવાજ કહાડી પૂછ્યું. રાજ્યએ તે શબ્દ તરફ ધ્યાન જ નહિ આપ્યું.

“ખંભાતની મ્હેન્દ્ર પણ રાંકડી પ્રજાને ત્યાંના લોકોએ રખડતી કરી દીધી છે, અને તેમનાં ધરખાર ફૂકી ચૂક્યાં છે.”

“મ્હારાજ! વાત તદન બુ—”

રાજ્યએ એક સત્તાવાહી દ્રષ્ટિથી ઉદાને ડાચો. તેણે મ્હોડું ભવ્યતાથી તપવું હતું. મ્હોટો ધોટો કહાડી તે જોડ્યો: “જયદેવ સત્ય શિવાય કાંઈ પણ કાને ધરતો જ નથી.”

“મહારાજાધિરાજા! પશુ એની તપાસ થવી જોઈએ.” શાન્તુમ્હેતાએ ધીમેથી જમાઈના પક્ષે ખેંચ્યો.

“તપાસ થવાની જરૂર નથી; મહેં પોતે જ તપાસ કરી છે.” વધારે ને વધારે વધતા ગીરવથી જમદેવે કહ્યું.

“આપે!” ઉદા બોલ્યો.

“હા! તમ્હે એમ ધારો છો કે તમ્હારા કારભારમાં રામનું જ રાન્ય ચાલે છે. નહિ?” મહાજનોમાં ખલભલાટ થઈ ગયો; ઉદા લોકપ્રિય હતો, અને ત્હેની પ્રતિધ્વાને થતા આધાતો સામાન્ય લોકોને રૂચ્યા નહિ. “મહેં જ તપાસ કરી છે. શોભા!”

“જી.”

“કાકને બોલાવ” શોભા નમસ્કાર કરીને બહાર ગયો. ઉદાએ કાકનો પ્રભાવ જોયો, અને તે પ્રભાવને શમાવવા પોતાની શક્તિ એકઠી કરવા લાગ્યો. ત્હેણે મદદ માટે શ્રાવક મંત્રીઓ તરફ જોયું.

તરત સભામાં કાક ખતીબને લઈને આવ્યો. ઘણાંએ યવન પહેલી વાર જોયો હતો, બધા વિરમય પામી જોઈ રહ્યા.

“એચ્છાની કતલમાંથી આ એક બચ્યો તે”

રાજાએ કહ્યું.

ઉદાએ ખતીબને જોયો અને ત્હેના હાંજ ગગડી ગયા. તે નીચેથી ઉઠ્યું જોઈ ન શક્યો. કાકે મુંઝ મરડી.

“મ્હેતાજી! ખંભાતનો રાન્યવહીવટ આવો ચાલે છે ત્હેનો મ્હને ખ્યાલ ન્હોતો.” રાજાએ પાછું મુંગલને કહેવા માંડ્યું. “મ્હારા રાજ્યમાં બધા સલાહ શાંતિથી રહી શકે એ પ્રમાણે મ્હારે શાસન ચલાવવું જોઈએ. ખંભાતના બ્રાહ્મણોથી માંડી દરેક ન્યાતના અગ્રેસરોએ મળી લાખ ટંકા આને આપવા અને એની જાતના બધાનાં ધરખાર ફરીથી બાંધી આપવાં. આ ખંભાતને શિક્ષા શોભા! પેલાં વસ્ત્રાભૂષણ લાવ.”

શોભા વસ્ત્ર અને આભૂષણ લાવ્યો, અને રાજાએ તે ખતીબને આપ્યાં. તે ખીચારો મરવાઈ, બાંધે પડી પોતાની બાપામાં અનેકાનેક ઉપકાર માનવા બેઠો. કાકે ત્હેને સમસ્યામાં રહમગમન્યું કે ત્હેણે હવે રજા લેવી. એટલે તે પ્રમાણે ત્હેણે કહ્યું.

એચ્છાને પણ આવો ન્યાય મળતો જોઈ ઉબક વિચારમાં પડ્યો; અને સભા જમદેવ

પર આફરીન થઈ ગઈ. રાજા ઉબક તરફ ફરવા જતો હતો, એટલામાં નીચા વળી મુંગલે રાજાના કાનમાં કહ્યું:

“બધાને ન્યાય મળ્યો. પશુ એક રહી ગયો.”

“કાણુ?”

“જ્હેણે જીવતો રા” પકડ્યો, ને ખતીબને મરતો બચાવ્યો તે.”

“કાણુ કાક!” રાજા ખીજ ભાંજગટોમાં મહંતનનો પશુ કાકને કાંઈ બદલો આપવાનો હોય એ વાત વિસરી ગયા હતા. સત્તાધારી હમેશા માન લેવાની ફરજ સ્હમજે છે—આપવાની ફરજ યાદ રાખતા નથી. મુંગલ એ સિદ્ધાંતના અપવાદરૂપ હતો.

“હારતો.”

“જરૂર” કહી જમદેવ ખતીબને લઈ, પાછા વળવાની તૈયારી કરતા કાક તરફ જોઈ બોલ્યા: “કાકભટ્ટ! પાંચાલના યુદ્ધમાં, તેમ જ ખતીબને બચાવીને તમ્હે જે સેવા બળવી છે, ત્હેનો બદલો વળાય તેમ નથી. છતાં ભટ્ટરાજનું પદ સ્વીકારી મ્હારી સભાની શોભા વધારશે. તે મોજબતને યોગ્યે ત્હમને આઠ ગામની બક્ષીસ હું આપું છું.”

કાકે નીચું નમ્યો, અને રાજાએ આપેલાં વસ્ત્રાભૂષણો ત્હેણે લીધાં. ખતીબને એક અગરક્ષક સાથે વળાવી તે ચોરાપર બેઠો.

“ઉબકરાજા! હવે આપને જવાબ આપું. તમ્હારા જેવા વીર પુરુષના દર્શનથી અમ્હે પાવન થયા. અવનતી આવવાનું અને તમ્હારું ને તમ્હારા રાજનું આતિથ્ય સ્વીકારવાનું મન તો મ્હને ઘણું થાય છે, પણ હાલ બને એમ નથી તે ક્ષમા કરશે.”

પછીથી ત્હેણે ઉમેર્યું “પ્રભુ કરશે તો ફરી મળીશું.”

“અમ્હારું આણેલું માયું આપ સ્વીકારો છો ને?”

“તે પણ મ્હારાથી બની શકે એમ નથી.” સભામાં એકદમ શાન્તિ પ્રસરી; આજે અણુધારેલી બનવાનો દિવસ હતો. આ જવાબ સાંભળી ઉબકનો હોઠ ફરફી ઉઠ્યો; ત્હેની આંખ ભલુકી ઉઠી. ત્હેણે હાઠ કરડી સ્વાસ્થ્ય રાખ્યું “કેમ?”

“સિનાપતિરાજા! તમ્હે ક્યાં રાજાઓના આચારથી અભ્યાસ છો, નશીબમાં હશે” શાન્તિથી રાજાએ ઉમેર્યું. “તો અવનતીરાજની કન્યાનું પાણી ગ્રહણ કરીશ; પણ તે અવનતીને

પાદ; ન્યારે તમ્હે પાટણુને પાદરે હો ત્યારે નહિ.”

રાજનાં માર્મિક વચનથી પટ્ટણીઓ ખુશ થઇ ગયા; હંમેશાં ફરીથી યુદ્ધ કરી, અવનતી જીતવાની આગાહી સમાયેલી હતી. ઉબકે ગર્વથી માથું ઉંચું કરી મ્હોટે અવાજે પૂછ્યું “શું અપમાન કરે છે, ચાલુઅરાજ!”

“અતિથિનું અપમાન થાય?” જયદેવે મીઠાશથી જવાબ આપ્યો “પણ તમ્હે જેમ પાટણુ આવ્યા તેમ મ્હારે અવનતી આવવું પડશે ને? મ્હારો સંદેશ પરમભદ્રાકે લક્ષ્મ-વર્માને પહોંચાડ્યો. ચાલો જય સૌમનાથ” રાજની ઉઠવાની તૈયારી જોઇ વિપ્રવર્યાએ આશીર્વાચન કહ્યાં અને લોકોની હર્ષગર્જનાથી વધાવેલો જયદેવ અગરક્ષકો સમેત ખંડની મ્હાર નીકળ્યો.

ધણા હરખ્યા; કેટલાક નારાજ થયા; કેટલાક બળી ઉઠ્યા; કેટલાક ગુસ્સે થયા. ઉઠાના કચવાટનો પાર નહોતો; ઉબકના ગુસ્સાનો પાર નહોતો; કીર્તિદેવની નિરાશાનો પાર નહોતો.

કાંકના હર્ષનો પણ પાર નહિ રહેત; પણ મંજરીએ લીધેલું વચન સદાએ ત્હને સાલવું હતું.

મુંજલમ્હેતા ઉઠ્યા અને કાંકને ખભે હેતથી હાથ મૂક્યો. મંત્રીની દીલ જીતવાની કળાએ કાંઈ ન્યારી જ હતી “કાંક! આ એના બાપદાદા કરતાં મ્હોટો રાજ થવાનો.”

“જી હા!” કાંકે જવાબ દીધો “અને ભલા ભલા મુત્સદ્દી એને પાણી પણ ભરાવાનો.”

↑
વિભાગ ત્રીજો.

↑
પ્રકરણ ૧ હું.

↑
કીર્તિદેવનો નિશ્ચય.

↑
સમૂહમ્હેતાના ઘરની પાછલી વાડીમાં, ફાગણ વદ પડવાની સાંજે ચાર જણ એક ઝાડના થાળા પર એકા હતા. ચારેની મુખમુદ્રા ગંભીર હતી; ચારે ધીમે અવાજે કાંઈ વાત કરી રહ્યા હતા. એ ચાર જણા : કીર્તિદેવ, કાંક-ભટ્ટ, કૃષ્ણદેવ અને દેશજીદેવ હતા.

આગલે દિવસે દરબાર પૂરો થયા પછી ઉબકે લશ્કર લઇ વડાય થયો હતો; અને ત્હના રસાલામાંથી માત્ર કીર્તિદેવ અને દશ ચોદાઓ જ પાટણમાં રહ્યા હતા. અત્યારે ખાસ નિમંત્રણ કરી કીર્તિદેવે કાંકને અને દેશજીને બોલાવ્યા હતા. કૃષ્ણદેવ ઘરમાં જ હતો. નાસીપાસીથી મ્હાન બનેલું કીર્તિદેવનું મુખ અત્યારે દહતા દાખવતું હતું.

“કાલે હું છેલ્લો પાસો નાખું છું.”

“કેવી રીતે?” દેશજીે ડોક લંબાવી પૂછ્યું.

“કેવી રીતે! કાલે સ્થવારે તમ્હારા મુંજલ-લને હું મળવાનો છું. ત્હને સ્થમળવાનો છેલ્લો પ્રયત્ન આદરું છું.”

કાંકે ડોકું ધુણવ્યું. “કીર્તિદેવજી! તમ્હારો પ્રયત્ન વ્યર્થ જવાનો છે.”

“મ્હને પણ એવી ધારતી લાગે છે” કીર્તિદેવે કહ્યું. “કાલની સભા જોઇ મ્હને ખાતરી થઇ ગઇ. મુંજલમ્હેતો ગુજરાતને અને આખા આર્યાવર્તને ગરદન મારવા બેઠો છે.”

“એમાં કાંઈ નવું નથી” કૃષ્ણદેવ બોલ્યો. “પહેલેથી પાટણની પ્રણાલિકા સ્વાધીન છે.”

“પણ મ્હે આટલી મૂર્ખાઈ નહોતી ધારી. અવનતીનો આવો તિરસ્કાર! હવે વેર વધવાનાં; અને મ્હેમ્હે આપણને મારે તે પહેલાં કુસંપથી માંહોમાંહ આપણે કપાઇ મરવાના. તમ્હારા મુંજલે મ્હારી કેટલા દિવસની મહેનત ધૂળ મેળવી.” ભાંય તરફ એકાગ્રતાથી જોઇ રહી કીર્તિદેવે કહ્યું.

“પણ હવે કાંઈ રસ્તો નથી. નિરાંત રાખજો” જરા ટોળમાં કૃષ્ણદેવે કહ્યું.

“રસ્તો!” ધણો ઉડો વિચાર કરતો હાથ તેમ કીર્તિદેવ બોલ્યો. “રસ્તો નહિ જડશે તો આર્યાવર્તનું થશે શું! આ તમ્હારા બાહોશ મંત્રીમાં એટલી શુદ્ધિ નથી. એટલું જોવાની શક્તિ નથી! શું સપાદલક્ષ અને અવનતી મ્હેમ્હે જીતશે, અને પાટણને મ્હેવા દેશે. શું તમ્હારા મંત્રીનું મુત્સદ્દીપણ!”

“અમ્હારે ત્યાં તો એ જ મુત્સદ્દીપણ ચાલવાનું, કીર્તિદેવજી!” કૃષ્ણદેવે શાંતિથી કહ્યું.

“જોઇએ કાલે શું થાય છે” કીર્તિદેવે કહ્યું.

“અને કાંઈ ન થયું તો?” કાંકે પૂછ્યું.

“મંહાકાલેશ્વર કરે ને મુંજલ માને. અને તે નહિ માને તો”-કહી કીર્તિદેવ દાંત પીથી મૂંઝો રહ્યો.

“તો-” દેશજીે પૂછ્યું.

“તો—” અને કીર્તિદેવની આંખમાં ભયંકર તેજ આવી. તેણે મુઠ્ઠી વાળી દીધી. “તો એક પક્ષમાં આચાર્યશ્રીનું ભવિષ્ય; બીજામાં મુંબલ મહેતા, શંભુ મુંબલમહેતાનું પશ્ચાત્તે કમ નમતું રાખશે?”

“એટલે” ધણીજ આતુરતાથી દેશજે પૂછ્યું.

“એટલે—આપણે કાલે નક્કી કરીશું. હું સ્વાર્થ માટે નથી લડતો; મહારા દેશની દાઝ મહેને પ્રેરે છે. તો શું મુંબલ જવાને સીધા કરવાની શક્તિ શંકર નહિં આપે?”

દેશજે અને કાંકે ચમક્યા. કીર્તિદેવનો અર્થ હતો સ્પષ્ટ પણ સમજાતાં હોયને કંપારી આવી. પાટણ અને મુંબલની એક છે એ ખ્યાલ હોમના મનમાં એટલો હતો, કે એક રાખી બીજાને ખસેડાય એ હોમના મનમાં સહેલાઈથી આવી શક્યું નહિં. એ બંનેને અચ્છાવાન જોઈ કીર્તિદેવ ઉમેર્યું: “તમ્હે મહેને જોલખતા નથી; છવીશ તો હું છત્યા વિના રહેવાનો નથી. તમ્હે મહેને કાલે સ્થવારે મળશે?”

“હા.” કૃષ્ણ અને દેશજે કહ્યું.

“મહારાથી કાલે સ્થવારે મળવાનું નહિં બને.” કાંકે કહ્યું.

“કેમ?”

“મહારે સ્ટેજ કામ છે,” જરા અત્યાપ-ભૂતી કાંકે કહ્યું.

“ત્યારે કાલે રાતના મહેને જરૂર મળજે; અધ્યરાત્રે આ વાડીમાં છેક પેલી તરફ જેટલા આપણા મિત્રો છે તે બધાને જોલાવી આપણે કાંઈ નિશ્ચય પર આવીશું.”

“વાર.”

“જરૂર હો; અને કાંઈ મહેને થાય તો પેશું વચન પાળજે.”

“હા.” કહી કાંકે રજા લીધી.

“કૃષ્ણદેવજી! તમ્હારા વિશ્વાસુ મિત્રો કેટલા છે? કારણ કે હવે બાજી ગંભીર થશે. હીલા પોચાનું કામ હવે નથી.”

“કીર્તિદેવજી! જરા ગભરાશો નહિં. હું, દેશજેવ અને લક્ષ્મણ ત્રણ મળીશું તો આકાશ પાતાળ એક કરીશું. ત્રીજા ચાલીશ સામનતો તો જરૂર મદદ કરશે.”

પ્રકરણ ૨ બું.

કાંકનું સ્ટેજ કામ.

કાશ્મીરાદેવી મરદ હોત તો પાટણની સેનાનો નાયક તો સ્ટેજમાં બની ગત. હોનામાં નિશ્ચયાત્મક શુદ્ધિ ધણી હતી.

તેણે એક કામ હાથ ધર્યું હતું: કાંકે અને મંજરીને પરણાવાનું. અને હોની પાછળ તે ખાંધ પીને મંડી રહેતાં. મંજરીને સહમગ્નવાનું, અને કાંકે ન જાણે એમ લાગેની જોડવણ કરવાનું, હોને માટે ન્હાનામાં ન્હાની વસ્તુ મેળવવાનું કામ તે આખો કિવસ કર્યા કરતાં.

મહાસેનાનાયકનો બીજો ગુણ હોનામાં હતો. એક ગઢ સર થાય કે તે બીજા ઉપર ધસારો કરતી. કાંકે ન મંજરી પરણી ઉઠે કે એક બીજું વધારે અધરું કામ હોને કરવાનું હતું. તે કામનો આરમ્ભ તેણે કરવા માંડ્યો—એટલે, ગળનન પડિતને ત્યાંથી પાછા આવતાં તેણે પાલખી સંજ્ઞાન મહેતાના ઘર તરફ લેવડાવી.

કાશ્મીરાદેવીની સ્વારી સંજ્ઞાન મંત્રીના અંતઃપુરમાં આવતાં આપ્તું ઘર ખળભળી ઉઠ્યું. મંત્રીની સ્ત્રીઓ, છોકરાં, દાસ, દાસીઓ માનથી, જોભથી હિંચા નીચાં ઘડ રહ્યાં.

મંત્રીની પટરાણી પાનકુંવરબાએ જે આવકાર દીધો તે સ્વીકારી કાશ્મીરા ખાનગી વાત કરવા હોમને બીજા ઝોરડામાં લઇ ગયાં.

“માસીજી! હું તો એક ઘણાજ જરૂરના કામે આવી છું.” ત્રિભુવનપાલની મા હુંસા (મુંબલની બહેન) શેઠાણીનાં દૂરના બહેન થતાં હતાં.

“તમ્હારી દીકરી સોમને હું તો જોવા આવી છું.”

“ભલે? જોલાવું!” સોમ! દીકરા!

બીજી પળે જે સોમસુંદરી સરોવરી-યામાં સ્નાન કરતી પડેલા વિભાગમાં આપણે જોઈ હતી તે આવી; હોનું આકર્ષક રૂપ વધારે ને વધારે ખીલ્યું જતું હતું. કાશ્મીરાએ એક દૃષ્ટિથી હોને નીહાળી લીધી.

“જા મેટા! કાશ્મીરાબા વાસ્તે પાણી લઇ આવ તો.” પાનકુંવરે કહ્યું: અને તે ગઈ એટલે ધીમેથી પૂછ્યું “કેમ વાર?”

“મહારે એનું ગેવિકાળ સાંધવું છે.

“હા!” હરખાઇ શેઠાણી બોલ્યાં. “કાની સાથે જઇને કહોની! અમ્હેને તો દીવો લઇ જતાં પણ કોઇ જડતો નથી; ને આ તો વધતી જ જાય છે.”

“એક મહારી નગરમાં છે.”

“કાણ?”

એટલામાં સોમ પાણી લઇ આવી અને લોટો મૂકી ચાલી ગઇ. “કાણ?”

“છે એક.”

“કોઇ લાયક તો છે ને?” ડાશીએ ધીમે રહી નમ્રી કરવા માંડ્યું. “મહારી દીકરીને બારણે મહારે ધન ફરકતી જોવી છે.”

પાટણમાં માત્ર કરોડધીશને બારણે ધન ફરકતી.

“મસ કરોડમાં જ સંતોષ પામશો? આ તો તેથી પણ વધારે છે?”

શેઠાણીના મ્હોડામાં પાણી આવ્યાં. “કોઇ ખપન કોટીવાળો છે?”

“ઉંઠ” શેઠાણીની નિસાસા વધારવા કાશ્મીરાએ તિરસ્કારથી કહ્યું. “તેને શું કરે? તેથી પણ વધારે.”

ડાશી વિચારમાં પડ્યાં; પાટણમાં કોઇ ગણ્યા માંડ્યા હતા તે તે ગણવા લાગી. “કોઇ મહા-જનનો શેઠ છે, બોલોની જઇને! મહારી ધરડા માણસની મરકરી શું કરો છો?”

“મહારા સમ, ખરી વાત! એથી પણ વધારે.”

“શું કહો છો? પાટણનો છે કે પરદેશનો.”

“પાટણ-પાટણ ચોખ્ખું. સાત પહેડીનું પાટણ.”

“ત્યારે તો કોઇ મંત્રી હશે?”

“તેથી પણ વધારે” ખડખડ હસતાં કાશ્મીરાએ કહ્યું. “શું કહું? કોઇને હમણું કહેશો નહિ.”

“હાય હાય! ત્યારે કહેતાં કેમ નથી?”

“તમ્હારા ભાઇ.” કાશ્મીરાએ કહ્યું.

“કાણ? મુંઝવ મ્હે—”

“શી-શી-શી.” નાક પર આંગળી મુકી કાશ્મીરાએ કહ્યું. “વા પણ વાત નહિ લઇ જાય-હો.”

ડાશી પીગળીને પાણી થઇ ગયાં. “નારે જઇને! પણ એ ક્યારે?”

“ઉતાવળે કાંઇ આંખા પાકે? એ કરતાં તો કાંઇ કાંઇ ઉંધા ચતાં કરવાં પડશે.”

“તમ્હારા મ્હોમાં જોળા જઇને! હું શેઠને વાત કરે કે નહિ?”

“માસીજી! તમ્હે પણ એવાં જ રહ્યાં. તેને કહેશો તો બીજી ધરીયે આપું” ગામ બાણુશે.”

“ના જઇને! ત્યારે નહિ કહું.”

કાશ્મીરાદેવીએ રળ લીધી અને પાલખીમાં બેસી પોતાને ઘેર આવ્યાં.

મંજરી ગંબીર અને સખત મ્હોં લઇ બેઠી હતી; તેના હોઠ હમણાં ગર્વમાં અને તિરસ્કારમાં મરડાયલા રહેતા. તે ધીમે બવાળે કાંઇ સંસ્કૃત કાવ્ય ગણુગણુતી હતી.

“મંજરી! હવે બધી તૈયારી થઇ ગઇ. હવે તું ને ત્હારો વર જઇ બેસો એટલી જ વાર છે.”

મંજરીએ નિસાસો મૂક્યો, અને અભિમાન-દર્શી બુલંગ કરી જોઇ રહી.

“કેમ પાછી ચરકા કે?”

“હું ક્યારે ચરકેલી ન્હોતી?”

“હાય! હાય! ત્હારું થશે શું?”

“સોળાનાથ જે કરશે તે.”

“શું કપાલ કરશે? છેલ્લી વખત સુધી આમ અમળાયા શું કરે છે?” સખતાઇથી કાશ્મીરાએ પ્રશ્ન. “શરમ નથી આવતી? આમ ને આમ કરી ખીચારા કાંકને દુઃખી કરવો છે. નહિ? આટલું આટલું સ્હમજાવીએ છીયે પણ તેને તો હિસામ જ નથી કેમ?”

મંજરી મૂગે મ્હોડે જોઇ રહી.

“જાણ છે-સ્હમજે છે.-તોપણ છદ કેટલી? કાકની જગ્યાએ હું હોઉં. તો ત્હારી સ્હામું પણ નહિ જોઉં. તેને પણ દબાવ દબાવ કરતી હશે? તે ખીચારો તો પોતાના સુખ કરતાં ત્હારું સુખ જોયા કરે છે; અને તેને તો કાંઇ દરકાર જ ન મળે?”

કાશ્મીરાનો ઠપકો સખત હતો; તેની યોગ્યતા સ્વીકારી મંજરીએ માથું નીચું નમાવ્યું.

“ચાલ, હવે ઉઠ. કાલ સન્હારની તૈયારી કર.”

મૂગે મ્હોડે મંજરી ઉઠી. તેની આંખમાં આંસુ ન્હોતાં; તેના મ્હોડા પર ગર્વ હતો. છતાં સખતાઇ, સયમ ને એકલતાની મૂર્તિ સમી તે આંસુ સારતી નિરાધાર સુંદરી કરતાં પણ, વધારે દયાજનક દેખાતી હતી.

* * *

સન્હારે ખાલમુદત પહેલાં ત્રિભુવનપાલના મહેલમાંથી બે પાલખી, બે મશાલ અને પંદર વીસ ઘોડેસ્વારોનું સરખસ જાનું માનું ગળનન પંડિતના ઘર તરફ આણું.

મંજરી : "અહને પાણીને શું દારી!!" મ'હ: ૧૦૩

કૃષ્ણદેવે બેળકાથી લેતો હાથ પ્રાપ્તિ. જુઓ પ્રકર : ૨૪૧.

એક વાલમીમાં મંજરી-કાંઈ પર હેઠ પીછી થીડી હતી; કહાણું કાશ્મીરદેવી કાંઈ કાંઈ વધતી કરી રહી હતી. યોગેશ્વરદારની પાછળ એ જાણી મોઝા પર, જરાક પાછળ, મુઝા મુઝા આવતા હતાં. એક કાંઈ અને બીજો ત્રિશુવનપાલ.

સરખસ પડિતને ત્યાં ઉતર્યું; અને સ્વારા પાછા ગયા, અને ત્યાં સુધી યુક્ત રીતે કાંઈ અને મંજરીનું લમ કરવું એવા બધાને નિશ્ચય હતો. પડિતજીએ એ ચાર વિપ્રવર્થને બોલાવી મુક્યા હતા; અને આત્રા જમાઈને આદર આપવા તૈયાર હતી.

જમણાબધ વિધિઓની તૈયારી થઇ. સુદર્ત પાસે આવવા લાગ્યું, એટલે બધાને પડિતજી યાદ અપાવ્યા, કન્યાદાનદાતા તે હતા; અને આવે અવસરે તે ક્યાં અદૃષ્ટ થયા તે કોઈને સહમનનું નહિ. એક શિખ કહે નહાવા ગયા હતા તે પાછા આવ્યા નથી; એક વિપ્ર કહે કે નદીમાં મગર આવ્યો હતો એવી ગપ ઉડતી હતી; આત્રા કહે કે હોને પાછા આવેલા હોય એવા હતા; કાશ્મીરના કચવાટનો પાર રહ્યો નહિ; કાંઈ અને મંજરી અને જાણી લગનની ફરતીએ મહડવાના હોય તેમ ક્યારે તે છેડા આવી જાય એમ અધીરાં બન્યાં હતાં.

આખરે આત્રાએ કહ્યું: “ઉભા રહો. હું પરમાં જોઈ આવું. ન જડે તો પછી નદી કિનારે કોઈને મોકલીયે. આવી વખતે તે ક્યાં ગયા?”

બધા સામગ્રી તૈયાર કરી વાટ જોતા બેઠા; અને આત્રા એક કોઠીયું સળગાવી પડિતની શોધમાં બગબગતી ખડખડતી નીકળી.

તે એક ખડખડતી બીજા ખડખડતી મધ પથ્ય પડિતજી મહણ વખતે સાંપ મારવા કંઈ એવા જાળને બેઠા હતાં કે કાંઈ પરતો લાગ્યો જ નહિ. પથ્ય તે નિરાશ થઈને પાછી ફરતી હતી એટલામાં એક આચમનીજી અવાજ આવ્યો. તે એકદમ કોઠાર તરફ દોડી, અને ત્યાં પડિતજી—

પડિતજી ત્યાં અંધારામાં, કાંઈ ધણું જ અડપથી મણમણતા હતા. અને કોઈ ધૂણાવતા હતા; હોય આખી જોરથી ચીંચી હતી.

“અરે પડિતજી! ક્યાં ભરાઈ બેઠા છો? આ બધા તમકારી વાદ ભૂલે છે.”

પડિતજીએ બોલ્યા વિના ધૂંપ્યા જ કહ્યું; અને મણમણતની અડપ વધવા લાગી.

“કેમ સાંભળો છો કે બેરા થયા છો?” ઉત્તર નહિ આવ્યો; ધૂણવાની અડપ વધી.

“કેમ તમને થયું છે શું?” કહી આત્રા પાસે આવી અને પડિતનું ખેલું પકડ્યું.

પડિતજી ધૂણતા, મણમણતા અટક્યા; બહી-કથી આંખો ઉઘાડી ને બોલ્યા: “શાન્તમ પાપમ.”

“અરે બધું ગયું ચૂકામાં. આંખોની સુદર્ત ચાલ્યું જશે. મંડેશ્વર મહારાજ ને આ બોટી થાય છે.”

“હું.”

“શાવું ઉંડું?” કોળા કહાડી પડિતાણીએ પૂછ્યું.

“અશક્ય.”

“શું?”

“હું નહિ આવું.”

“કેમ? એકદમ શું થયું? આમ માંડાં શું કહાડો છો?”

“નાદાન! ત્હારામાં અક્ષલ નથી. મહારાથી નહિ આવાય.”

“પથ્ય શા માટે?”

“કન્યાદાન મહારાથી નહિ દેવાય. મહા પાતક થાય.”

“અરે તમારું આ નવું શાસ્ત્ર ક્યાંથી કહાડ્યું. સત સુધી બધું ઠીક હતું; ને આ વળી ભૂત ક્યાંથી વળ્યું?”

“ભૂત નહોતું, આત્રા! હું અધમ છું; અશુદ્ધ છું; કન્યાદાન દેવા યોગ્ય નથી.” ગંભીરાઈથી પડિતે કહ્યું.

“શું બકો છો? મને તો સહમજ નથી પડતી.”

“મને પડે છે દેવી! મને પડે છે. મહારાથી મંજરીનું દાન નહિ દેવાય.”

“કેમ? ત્યારે બીજું કોણુ દે? કવિકુલ શિરોમણિના મિત્ર તે એના પિતા જેવા—”

“તે નથી રહેતો જ પીડા ઉભી થઇ છે.” હાસ્યજનક રીતે દયામણા થઇ વાચરપતિએ કહ્યું.

“હાય હાય! તે કેમ થયું?” ખડખડ હસતાં આત્રાએ પૂછ્યું.

“હું તે જ પ્રાયશ્ચિત કરતો હતો. પાપ ત્રણ પ્રકારનાં છે—મનસા, વાચ્સા, કમણા.”

“જરા દુઝી વાત તો કરો. સુદર્ત જવા બેઠું.”

“દેવી! હું રાત્રે સૂતો એટલે સ્વપન આવ્યું કે જાણે દેવદત્ત જીવતો થયો.”

“વાર.”

“ને હોયું કહ્યું કે મહારી કન્યાને વિદાન શીવાય કોઈ નહિ આપવી. મેં કહ્યું કે વિદાન ક્યાંથી બોળશો? ત્યારે તે કહે

ગોલતાં ગોલતાં પડિતું મોઢું હસી ઉઠ્યું કે કાંઈ નહિ હાય તો તમ્હે પરણો." હું તરત અખડીને જાગ્યો; અને મહેને વિચાર આવ્યો કે હું એને શા માટે નહિ પરણું? બરેબર ચાતવલકય અને મૈત્રેવીની જોડી થાય."

"પછી!" હસ્તાં હસ્તાં માત્રાએ પૂછ્યું.
"દેવી! એ વિચાર આવતાં મહેને મહારા ઘોર માનસિક પાતકનું લાન થયું. આવો વિચાર આવ્યા પછી મહારાથી એનું કન્યાદાન કેમ દેવાય? તું જ ગોલની!"

"એટલે મહારા પર ખીજ ભેરી લાવવી હતી કેમ?" મહા મહેનતે હસવું ખાળતાં માત્રા ગોલી, "મહારા મૈત્રેવીવાળા! હવે ઉઠો છો કે નહિ?"

"કેમ ઉઠાય?"

"ઉભા રહો, દેખાડું." કહી માત્રાએ હાથ ઝાલ્યો "ઉઠો છો કે નહિ? નહિ તો હાથ પકડીને પહાર ધસડી જઈશ."

"દેવી! મહારે હાથ આવું પાપ કરાવો છો? હું નહિ આવું."

કેમ કયું હસવું દેખાવી માત્રાએ તે માનના બહારને ધસડવા માંડ્યા; એટલામાં પાછળથી કાશ્મીરાદેવી આવી પોંચ્યાં.

"અરે વાહ! ત્યાં સુરતે જાય છે, ને તમ્હે અહિં મસ્તી કરે છો? ચાલોના!"

ખન્ને શરમાઈ ગયાં; માત્રાને રસ્તો સ્વઝ્યો.

"ચાલો છો કે નહિ. નહિ તો ખાને કહી દઇશ."

"ના. ના. કહેતી નહિ."

"ત્યારે ઉઠો" માત્રાએ કહ્યું.

"શું છે?" કાશ્મીરાએ પૂછ્યું. "આ ખેચાતાણી શાની?"

"કહી દઉં?" માત્રાએ ધમકી આપી.

"ના-ના-ના."

"ઉઠો. નહિ તો કહી દઇશ" માત્રાએ કહ્યું.

"શું કહેવાનું છે?" કાશ્મીરાએ પૂછ્યું.

"ના. કાંઈ નહિ" પડિતે કહ્યું.

"ત્યારે ઉઠો."

"હ શંભો!" કહી ક્યામણે મોઢો પડિતે આકાસ તરફ જોયું; પણ શ કરના દરબારમાં તે અરજીનો સ્વીકાર થયો કે નહિ તે ન સદમળદ્રાથી નિરાધાર પકડે જમ હોમાવા ધસડાય તેમ ગળાનન પડિતે ઉઠ્યો; અને માત્રાએ છેડો મોઢો ઢાંકી હસવું છુપાવ્યું.

કન્યાદાન-દાતા આવી પોંચવાથી સુરત સચવાયું; કાંક અને અંજરી પરણ્યાં; અને સંહાર પડતાં ધણીખરાં વિખરાઈ ગયાં.

કાંક અને અંજરી મંજીર, સખત, સ્વસ્થ હતાં; ખન્ને તરફતાથી પરણીને ઉઠ્યા. કાકેના મોઢા પર દીલગીરી દેખાતી; અંજરીના મોઢા પર અભિમાન દેખાતું. ખન્નેની આંખોમાં ચિન્તા હતી.

પ્રકરણ ત્રીજું.

જ્યારે કાંક અંજરીનું પાણિમહણ કરવામાં યુથાયો હતો, ત્યારે કીર્તિદેવ તેના જીવનનું મહાકાવ્ય આરંભવા તત્પર થયો હતો. તે મહાકાવ્ય યુજાવને મળવાનું હતું.

સંજીવને તેને અનેક વાર વાર્યો, પણ તે માલવી યોધા અડખ રહ્યો. તેના જીવનની યે નેમ હતી: તેના પિતાની શોધ, અને તેના દેશનું કૌક્ય. એ યે ભાવના માટે તે જીવતો હતો; અને તે સિદ્ધ કરવા જતાં તે અમાનુષિ-અચિત્તના સૃષ્ટિના મહાતત્ત્વ જોવા નિશ્ચલ-સમોદ્ધ બની રહેતો. જેવી રીતે એક કામ સાધવા તેણે કાલકીરવ આરાધ્યો હતો, તેવી જ રીતે ખીજું કામ સાધવા રાઘવપટપટમાં લેઈક સમા લખાનકે મંચીને મનાવા તે જતો હતો.

કીર્તિદેવની ભુક્તિ-પ્રધાન નજરે સુખજ એક માત્ર કાવ્ય સાધવા જતાં ઉભી થયેલી આડી ખીલી હતો; પણ પાટણની ન્હાની સૃષ્ટિની નજરે તે બધી વસ્તુનો કંતાહતી હતો. લોકોને પૂછતાં કીર્તિદેવને તેનામાં પ્રભાવનાં કાંઈ ધણા અસાધારણ લક્ષણો કે પરિચામની ખ્યાતી તેણે સાંભળી નહોતી. તે જીવાનીમાં તોફાની હતો, ઉગાડે હતો, લોકોને ગાડ કરતો હતો; તેણે અદલકે ધનને પણ અધિક કયું હતું; અદ્વૈત જઈ હાલની રાઘવપાતાનું માંચ પાટણ લઈ આવ્યો હતો; ચોડાં યુદ્ધો લડ્યો હતો, ચોડાં સહેરો સર કર્યાં હતાં; બસાં કણ દેવતા વખતમાં રાઘવસત્તા હાથ કરી હતી; રાઘવના બત્રીજા અને પોતાના બનેલી દેવપ્રસાદને દુખી કરી દુઃશાંતિ પોંચાડ્યો હતો; રાણીની સેવા કરતાં, પોતાના સ્ત્રી અને પુત્રનો ત્યાગ કરી, ખન્નેને મરવા દીધાં હતાં; રાજ સરી ગયા પછી બળવાખોર પદ્મજીએ રાજ કરી મીનજીદેવીની સત્તા પાછી પાટણ પર ઘેસાડી હતી; અત્યારે તે રાણી અને રાજાની મહેરુની અને ખીજા મંચીઓની નિમ્નતાથી સર્વ-સત્તાધિકારી થઈ બેઠો હતો.

ક્રીતિદેવને આ બધામાં કાંઈ અસામાન્યતા ન હોય; પણ માત્ર અસામાન્યતા તેણે પદા કરેલા વાતાવરણમાં હોય. જેમ વાતાવરણમાં ગરમીની હોય, સૂર્યમાં હોય, પાંચલી હોય તેમ ગુજરાતમાં પણ મુકતાં સુંઝાલની પ્રભાવથી ભરેલું વાતાવરણ તેને રપટ લાગ્યું હતું. ન કળાય એવા પાકથી, ન રહમળય એવા માનથી, ન અણુય એવી અમતાથી મધા તેની તરફ જોતા. ક્રીતિદેવ મહાપુરુષ હતો; છતાં તેની વય કામલ હતી. આ ક્ષરણથી તેણે આ પ્રભાવ બધો પદ્મીઓની નિર્મલતાથી ઉલ્લસ્યો છે એમ માની લીધું.

તેની ભાવનામય કૃષ્ટિ, અણુધાયેલી કદના-શક્તિ-એ બિંધી સુંઝાલના પ્રદિ અચિત્વનો અરેખર પ્રભાવ તે પારખી શક્યો નહિ. સુંઝાલથી અપરિચિત તે હતો તેથી તેના પ્રભાવમાં જે પ્રતાપી સર્વ શક્તિ હતી તે પણ તે જોઈ શક્યો નહોતો. તે તેને મળ્યો નહોતો; તેના અદ્ભુત અચિત્વનો અસહ્ય પ્રતાપ તેણે જોયો નહોતો; નાના ગામડાના માલીકમાંથી પ્રાપ્ત આજે બાર મંડળ ને આવન સહેરપર એકદમ સત્તા કેને લીધે ચલાવતું હતું તેની એને ખબર નહોતી.

પણ ન્યારે સંજ્ઞાનમેતા સાથે તે રાજગદ આપ્યો ત્યારે તેને પલવાર પાછા હંડવાતું મન થયું;—ડરથી નહિ; પણ માત્ર એવા જ વિચાર કે સુંઝાલને મળવાથી તેણે ઉપાડેલા કતવ્યને કાંઈ હાની તો નહિ પડે. ખીજ પથે તે વિચાર અદૃષ્ટ થયો; અને આજ્ઞાસુરની સાથે દૂંડ પુક કરવા ઉતરેલા અનિરૂદ્ધ સથે ક્રીતિદેવ સુંઝાલ પાસે ગયો.

સુંઝાલની માનસિક સ્થિતિ વળી ભુદી જ હતી. ન્યારથી તેણે ક્રીતિદેવને જોયો ત્યારથી તેના પ્રભાવના બળકા તેને વાગ્યા હતા; તેની શોક, ખાલિકા સગી સુખસુદા કાણુ નળે કેમ તેના મનમાં રમી રહી હતી; અને તેની ભાવના અને કતવ્યો સંજ્ઞાની અગત્યથી લાગી હતી. આ કારણથી સંજ્ઞાને દૂરસદની વખતે ક્રીતિદેવને મળવા સુંઝાલ પાસે ચાલના કરી કે તેણે વરત તે સ્વીકારી. સુંઝાલ મનુષ્યોના કિર-પ્રારુ કલે; અને યોતાની શક્તિ નવા અન-મગલી રૂપર અભાવવાતું તેને મન થયું હતું.

ન્યારે ક્રીતિદેવ અમળો ત્યારે સુંઝાલ તરફે મોઢો પાન ખાતો હતો. મીઠા-શથી ભરપૂર હાસ્યથી સુંઝાલે ક્રીતિદેવને આવકાર દીધો.

“આવો ક્રીતિદેવ! સંજ્ઞાનમેતાને તમ્હે ધણી છતી લીધા છે; તમ્હારાં ને તમ્હારાં જ વખાણુ કર્યાં કરે છે.”

“મંત્રારાજ! પરગુણ કલ્પન; સ્વાત્ત્વ ગુણાન્ ક્ષાપવન્તઃ” એવા પણ વિરલા દુનિયામાં પડ્યા છે.” નમ્રતાથી ક્રીતિદેવે જવાબ વાળ્યો.

“મહેતાજી! તમ્હે ક્રીતિદેવને ક્યાંથી જોળણી?” સુંઝાલે એકદમ સંજ્ઞાન સ્હાતું જોઈ પૂછ્યું.

સંજ્ઞાનમંત્રી ગભરાઈ ગયા; તેમનું મોઢું લાલચોળ થઈ ગયું. “હું” તે જરા ગુંચ-વાઈ જોડ્યા. “ક્રીતિ”-હું-ઉપકરો પુત્ર-દત્તક પુત્ર એટલે જોળણુ.”

“એમ” સુંઝાલે ડોકું હલાવી કહ્યું.

“તમ્હે તો વણીક છો? તમ્હારાં પણ સદ્ભાગ્ય કે ઉપકરોજ જેવા શિરછત્ર મેળવી શક્યા?”

“હા હા! મ્હારા માખાપ જે હોય તે—તેમણે મ્હને બાલપણથી છોડી દીધો; પછી પરમારે બધી ખાટ પૂરી છે.” પણ આ વાત કાંઈ સંજ્ઞાનને રમી નહિ. તે એકદમ ઉભા થઈ ગયા. તેને કાંઈ માનસિક ગભરામણુ થતું હોય એમ લાગ્યું.

“મહેતાજી! હું હવે જઈ છું.”

“કેમ ખેસીની.”

“ના. મ્હારે મ્હારાજને મળવું છે; પછી ખીજું કામ છે. હું જઈશ.” કહી ઉતાવળથી રંજ લઈ તે ચાલવા લાગ્યા. સુંઝાલની આંખ જરાક ઝીણી થઈ; તેને આ વર્તણૂકની રહમજ નહિ પડી.

“ઠીક મહેતા! આવજો” તેણે કહ્યું; અને સંજ્ઞાન ગયો એટલે ક્રીતિદેવ તરફ ફરી તેણે જરાક હસીને કહ્યું: “બોલો ક્રીતિદેવજી! શું કામ છે?”

ક્રીતિદેવ અડધી પલ સુંઝાલનું વિશાળ ભાળ અને અચમ્ભ આંખો જોઈ રહ્યા. તેને લાગ્યું કે તે એક મહારથી જોડે વાગ્યુંકમાં ઉતરતો હતો.

“મંત્રીવર”! હું જે કામે આપ્યો છું; એક આખના ફક્ત પાસી ફતાથ થવા;

ખીજી એક યાચના કરી બીક્ષા મેળવવા” કીર્તિદેવે કહ્યું. તેની તેજસ્વી આંખોમાં કપટ નહોતું, ઉઝાણ નહોતું; માત્ર સરલતા, શ્રદ્ધા હતી. તેનો સ્વર કોમલ હતો.

તે સ્વરે, તે નગરે મંત્રીના હૃદયમાં ન સ્થમન્ય એવા સૂરો પેદા કર્યા; પણ મુન્નલે તે સાંભળવાની કે સ્થમન્યવાની તરફી લીધી નહિ. તેણે મીઠાશથી જવાબ આપ્યો: “બોલો શું કામ છે?” કીર્તિદેવને મંત્રીની શીઠાશથી આશા આવી; તેણે કહ્યું: “કામ તમ્હારા જવાને સ્થલ છે. આપ કરશો?”

“ભટ્ટરાજ! તમ્હને સ્થલ લાગે: પણ ગમે તેવો પણ હું રાજસેવક” પોતાના શબ્દોને ખોટું પાડતું, સત્તાદર્શક હાસ્ય હસીને મુન્નલે કહ્યું.

“આપ રાજસેવક નથી; રાજના ભાગ્ય-વિધાતા છો.”

“તમ્હારો ખ્યાલ ખોટો છે.”

“ના મંત્રીવર્ય! એટલું જ નહિ, પણ ભરતપંડતું ભાગ્ય પણ તમ્હારા હાથમાં છે.” “તમ્હારા હાથમાં!” જરા વિસ્મય પામી મુન્નલે કહ્યું.

“હા. મહે શુજર ભૂમિમાં પગ મૂક્યો ત્યારથી તમ્હારા પ્રભાવનો પરચો જોતો અને સાંભળતો હું આવ્યો છું. અને તેથી જ એક યાચના કરું છું.”

“શી?”

“જેમ શુજરાતનું રાજ્યતંત્ર એક આંગળીએ ધારો છો, તેમ આર્યાવર્તનું રાજ્યતંત્ર પણ ધારો” કીર્તિદેવે કહ્યું.

“એટલે?”

“મહારાજ! તમ્હારા જવાબે માત્ર એક રાષ્ટ્રની રાજ્યનીતિ પાછળ જીવન સમર્પનું ન જોઈએ. આખા આર્યાવર્તની રાજ્યનીતિ હાથ કરો; જિત્ત બિન થઈ ગયેલાં રાષ્ટ્રો, કુસંપી બનેલાં રાજ્યોને એકતંત્રે બાંધો. તમ્હારા જવાની શક્તિ વિના તે કોઈ કરી શકવાનું નથી.”

થોડી વાર મુન્નલ જોઈ રહ્યો: તેને કીર્તિદેવનું મગજ ભમતું લાગ્યું.

“કીર્તિદેવજી! શું અવનતી ને પાટણની સધિ વિષે કહો છો? જરા સ્પષ્ટ કહો.”

“મંત્રીવર્ય! તમ્હે એમ ધારો છો કે હું પાટણ ને અવનતીની સધિ યાચવા આવ્યો છું? મહારાજ હિમક પંરમાર તરવારની ધાર વડે સધિ કરાવે છે;

સધિ યાચતા નથી. ગઈ કાલે એમણે ગૌરવ છોડી માંગણી કરી, તે માત્ર મ્હારે લીધે. તે માંગણી ફરીથી કરી, માનભંગ થયો—અવનતીને અદ્વપતા પમાડવા હું ફરી આવું એવો નથી. પટ્ટણીઓ વિરઠ માંગશે, તો શું માલવીઓ આપશે નહિ?”

“ત્યારે તમ્હે શું માંગો છો?”

“મહારાજ! માત્ર પાટણ અને અવનતી વચ્ચે કુસંપ છે એમ નથી. સપાદલક્ષ અને માલવાને વેરછે; કાન્યકુબ્જનધિપ ચંદ્રદેવ મહારાજ માલવા અને સપાદલક્ષ વચ્ચે સાથે લઈ છે; ઇચ્છેદરાજ કીર્તિવર્મા વા સાથે વઢે છે; ચીતોડના રાવલની મહેચ્છા દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે. આ બધાના વેર સમાવવાં છે. આ બધાને ભેગા કરી એક મહા પ્રબલ સૈન્ય પેદા કરવું છે. એ બધું કરવા આર્યાવર્તને એક મુત્સદ્દી જોઈએ છે. એ પદવી તમ્હે લેશો?” મુન્નલના મુખપર એકાગ્ર થયેલી કીર્તિદેવની આંખોમાંથી તેજના તણખા નીકળવા માંડ્યા. જેમ તેની વાચાને પ્રવાહ વધ્યો, તેમ મુન્નલના પ્રભાવનો ખ્યાલ પણ ઝોછો થયો. કીર્તિદેવ એક દેવનો ફૂત હોય તેવો લાગતો; તેની નિર્મલ કાન્તિ ભભુકી ઉઠી; તેની એકવડી, સુકોમલ દીસતી કાઠી અણુદીદી રીતે ધ્રુજવા લાગી.

“આ બધી મહેનતનું કાંઈ કારણ?”

શાન્તિથી મુન્નલે પૂછ્યું.

“કારણ? આર્યાવર્તને માથે ભય ઝડુએ છે, મંત્રીરાજ!”

“કેવા પ્રકારનો?”

“મહારાજ! કાલે રાજ્યસભામાં તમ્હે પેલો અર્ધ નમ્ર મ્હેચ્છ જોયો? એ અર્ધમાં તો એકલો છે. કાશ્મીર પાસે એની નતનના અબજ ચોક્કા છે. તે બધા આર્યાવર્તને ભસ્મીભૂત કરવા એકે પગે થઈ રહ્યા છે; તેમનાં ભયંકર રણશીગડાં—તેમની ભયાનક હાક ઉત્તર પ્રદેશમાં ગાળે છે. તમ્હે પણ ભૂલ્યા મંત્રીવીર, ગીઝનીના સલતાને કરેલો પાટણ અને દેવપાટણનો વિનાશ. કાલે તો જ્યદેવ મહારાજે એક પાપીને પંચાંગ પોશાક આપ્યો; તેના પૌત્રો તમ્હારા ને મ્હારાં છોકરાનાં કિલખર એક કાપડનો કંકરો રહેવા નહિ દે.”

“એટલે આપણું રાજ્યો વચ્ચે સધિ કરાવી એ અરીદજો સહારવા છે? એ મ્હેચ્છાને પાછા હાંકી કહાડવા છે?”

“હા, મુંગલ મેંતા! અને તે તમ્હારા વિના કાંઈ કરી શકે એમ નથી.”

મુંગલ વિચાર કરતો હતો; તેની પ્રભાવ-શાળી આંખો કીર્તિદેવ પર ફરી રહી હતી; તે મનમાં આ બાળથોદાની પ્રશંસા કરી રહ્યો હતો. તે થોડી વારે બોલ્યો:

“કીર્તિદેવજી! તમ્હારી વાત સાચી છે; પણ તમ્હારાથી કે ગુજરાતથી એમાંનું કાંઈ નહિ બને.”

“કેમ?” ચમકીને કીર્તિદેવ પૂછ્યું.

“તમ્હે ખાલક છો; નહિ સ્હમજો. આવી સ્પષ્ટ રીતે કાંઈએ અત્યાર સુધી કહ્યું નહોતું; પણ ચાર વર્ષ પર એક અમ્હારો જાતિ હતો તેપણ એમ જ કહેતો હતો” મુંગલે કહ્યું.

“શું?”

“તમ્હે તેના બોલો યાદ આવે છે.” કહી મુંગલે ઝીણી આંખો કરી તેના શબ્દો સંભાળ્યા. “તે કહી ગયો હતો તમ્હારા મંત્રાઓની મહેનત ધૂળ મળશે; તમ્હારા ફિકરા ફિકરી ગીતનીનાં બગારમાં વિચારો; ય, તમ્હે એ સ્પષ્ટ સાંભરે છે.”

“તેની વાત સાચી છે. મારે જ કહું છું કે તમ્હારે કહ્યું મનિ.”

“કીર્તિદેવ!” ડોક ધુણાવી મુંગલે કહ્યું “તમ્હારી વાત સાચી બલે હોય; પણ દરેક સત્ય વાત શક્ય નથી હોતી.”

“શક્ય ન હોય તો થવી જોઈએ.”

“ત્યારે ફુનીયાનો છેડા આવે” મુંગલે કહ્યું. “શક્ય વસ્તુ ન હોય તો હાથમાં ન રહ્યાવી એ તમ્હારું સૂત્ર છે.”

“પણ તમ્હે બધું શક્ય કરી શકો એમ છો. તમ્હે મહાઅમાત્ય થયા ત્યારે ગુજરાત કેવું હતું? અને આજે કેવું છે?”

“પણ હું મહાઅમાત્ય હતો-તે ખબર છે? અને તે છતાં તમ્હારી પીડા હું જાણું છું. કીર્તિદેવજી! તમ્હે માંગણી કરી તમ્હારું ગૌરવ વધાર્યું છે; જો હું એક મહારાજ્યનો મંત્રી હોત; તમ્હારા તાબામાં દશ હજાર સામન્ત હોત તો હું તે સ્વીકારત. તે નથી, એટલે-લાચાર.” કહી મુંગલ મુજો રહ્યો. કીર્તિદેવે તેને અજબ રીતે પીગળાવ્યો હતો.

“તમ્હે બધું કરી શકશો. મેં ધણીખરા રાજાઓને સ્હમજાવ્યા છે; તે બધા તમ્હારું મનશે.”

“એક ચલ્લું નહિ આને. બધા વિના પ્રિતિ સાંભળી છે? તમ્હારા વિચારના તેજમાં તમ્હેને આંખો અંધારા આવ્યાં છે. કુસંપ કરતાં સંપ કરવો વધારે કઠણ છે.”

“તે તો મેં કાલે જ બોલ્યું. તમ્હારે ઘેર ઘેડો સંપ આવ્યો પણ તમ્હે સ્વીકાર્યો નહિ. નહિ તો તમ્હારી પાંદે આજે પાટણ અને અવન્ટી બે હોત.”

“કીર્તિદેવ! શબ્દોની શોભાથી હું હતરાતો નથી. હું અને પાટણ ઉબક પરમારના ગુલામ થઈ રહેત; પાટણના ઉગતા ગૌરવનો અસ્ત થાત.”

“એમ જ બધા માને તો કાંઈ બેગા મળી યવનોની સહાય થાય જ નહિ.”

“એટલે તમ્હેને બેગા થવાનું વચન આપ્યું હશે તેનો મુદ્દો હું સ્હમજું છું.”

“શો?”

“યવનોને હરાવી દરેક જાણુ ચક્રવર્તી થવા આશા રાખતો હશે.” મુંગલે કહ્યું.

“ત્યારે એ આશાએ તમ્હે કેમ નથી જોડાત?”

“ગુજરાત હજી નહાતું છે; તે હજી હમણાં જ પગભર થાય છે. તે એવી આશા રાખે તો મૂરખ દરે. યવનો તો કાણ જાણે ક્યારે હારે-પણ આવતે વર્ષે અમ્હારું તો નષ્ટિ વળી જાય.”

નિરાશાભર્યા હૃદયથી કીર્તિદેવ જોઈ રહ્યો. મુંગલે આગળ ચલાવ્યું.

“તમ્હારા જેવા નિઃસ્વાથી” માણસ આગળ સત્ય બોલતાં તમ્હે શી હરકત? મહા મહેનતે મેં તમ્હારી ઝુંપડી ઉભી કરી છે; આપાવત નો મહેલ ચણવા જાઉં તો એ ઝુંપડી ચગદાઈ જાય. સ્હમજ્યા? તમ્હેને જે મહેલ બાંધવાની હોંસ છે-તે તમ્હે બલે બાંધો; મુંગલ તો એની મદુલીજ સંભાળશે.”

“એટલે તમ્હારા સ્વપ્ના તો નષ્ટ થવાનાં?” દીલગીરીભર્યા આવજો કીર્તિદેવે કહ્યું.

“ત્યારે તમ્હારાં સ્વપ્ના ખાતર, શું હું તમ્હારાં સિદ્ધ થયેલાં સ્વપ્ના નષ્ટ કરું?”

“ત્યારે એક નહાના રાજ્યની મહત્ત્વાકાંક્ષા સાચવવા આપાવત” સત્યાનાશ વળવા દેવું, એમ્હાં તમ્હારું સુસદ્દીપણું?” નિરાશાએ ડાખેલા હૃદયથી કીર્તિદેવે કહ્યું-કહેવાઈ ગયું. મુંગલે ગૌરવથી ઉચું બોલ્યું; તેને લાગ્યું કે કીર્તિદેવની નિઃસ્વાયે શુદ્ધિ જોઈ તેણે અણ-

ધારેલી, અયોગ્ય ભલમનસાઇ દેખાડી હતી.
તેની આંખો નિશ્ચલ થઇ.

“તેનો જવાબ લેવાનો તમ્હારો અધિકાર નથી” શાન્તીથી પહેલું કહ્યું. “હું” ત્યાં સુધી મ્હારું મુત્સદ્દીપણું-ગમે તેવું હશે તોપણ-ચાલશે.”

“અને મ્હારું ચાલશે ત્યાં સુધી નહિ ચાલવા દઉં” સત્તાથી કીર્તિદેવે કહ્યું.

મુંજલ તિરસ્કારભયુક્ત હસ્યો “એવું મ્હને ખણી કહેનારા મળ્યા છે. અને”-

“અને તમ્હે તે બધાનો પરાજય કર્યો છે.”

કીર્તિદેવે ઉમેર્યું. નિરાશાથી તેના મગજમાં

ગુસ્સો પેદા થયો હતો. “તમ્હે એમ ધારો છો

કે આપાવર્તના બલિષ્ઠને આડે આવતાં તમ્હે

દાવશો? મંત્રીરાજ! તમ્હેને ડરાવતો નથી;

પણ ખરી વાત કહું છું. હું થોડે કિવસે

અવન્ટી જઇશ. સમય આવે મ્હારી ઇચ્છા

સિદ્ધ કરીશ. દેશ દેશના રાજાઓનાં સૈન્યો વડે

મ્હેન્ટોનો સંહાર કરાવીશ. અને જીવતો રહીશ

તો ખતાવીશ કે સત્યમેવ જયતે-નહિ, કે તમ્હારી

ટુંકે છુટ્ટીની સ્વાધીની રાજમનીતિની-તો ખાત્રી

કરી દઇશ કે યુગ્મરાત એ આપાવર્તનું અંગ

નથી, પણ સ્વાધીની શ્રાવક ધનાદ્યોને ધન સંચય

કરવાનું ચૈદ્ય છે. ઉમકરાજ કહે છે તેમ પાટણું

માત્ર અવન્ટીનું મંડલ થવાને જ યોગ્ય છે”

કહેતાં કહેતાં કીર્તિદેવ ઉભો થઇ ગયો. તેની

જાનવલ્લભાન કાન્તિ દેવ જેવી દીપ્તિ રહી.

આ ઉમગણકાનો ઉજળતો સાગર મુંજલના

શાન્ત ગૌરવ પર અથડાયો અને વિખરાઇ ગયો.

“તમ્હારી આશાઓ સિદ્ધ ન થઇ તો?”

“તો હું જગતને કહીશ કે ન્યારે બધાં

રાજ્યો સંધિ કરવા તૈયાર હતાં-ન્યારે બધાના

સંપત્તિ યવનેનો સંહાર થાત અને હ્મરતખંડ

ખચી જાત-ત્યારે એક મંત્રીએ તેમ ન થવા

દીધું. ન્યારે તમ્હારાં રાજ્યોનો વિનાશ થશે-

તમ્હારું પાટણું પાંધર થશે-ત્યારે કહીશ કે

આ બધો પ્રતાપ એક મંત્રીનો-એક સ્વાધી-

પરાયણ મુત્સદ્દીનો. તમ્હારો જતિ કહી ગયો તેમ

ન્યારે તમ્હારા દિકરા દિકરીઓ ગીઝનીમાં

વેચાશે-ત્યારે તમ્હારાં કર્તવ્યનું પરિણામ શું

છે, તે રહમજશો.” જુસ્સાથી કીર્તિદેવના અંગે

અંગ ધ્રુજતાં હતાં.

“કીર્તિદેવ!” એક પલ વાર થોભી મુંજલે

સંખતાપથી કહ્યું. “તમ્હે ઉશ્કેરાઇ ગયા છો,

એટલે વધારે વાત કરવામાં માલ નથી. તમ્હે

અવન્ટી ક્યારે જાઓ છો?”

“આવતી અમાવાસ્યાએ.”

“મ્હારું ખાતો તો આજે જ વધાય થાઓ.”

“કેમ?”

“કારણ જાણવાની જરૂર નથી.”

“શું મહાઅમાત્ય તરીકે શાસન કરો

છો? હું અવન્ટીનો સંધિવિમલક છું. હાં”

ગૌરવથી કીર્તિદેવે કહ્યું.

“હું શાસન નથી કરતો, શીખામણ આપું

છું. મોટેજમ બેઠા પાટણું છોડો તેમ સાર.”

“ડરાવો છો?” ગુસ્સે થઇ કીર્તિદેવે પૂછ્યું.

“જેની પાસે શક્તિ કે સત્તા ન હોય તે

ડરાવે; મ્હારી પાસે બનને છે. જય સૌભનાથ.

આવજો” શાન્તીથી મુંજલે કહ્યું અને તે ઉભો

થઇ ગયો.

કીર્તિદેવ નીકળ્યો; તેના મનમાં નિશ્ચયાત્મક

છુટ્ટીનો પ્રવેશ થયો હતો; તેનું હૈયું ગુસ્સાથી,

નિરાશાથી ખળી રહ્યું હતું.

તેના ગયા પછી તેની પાછળ મુંજલ

જોઇ રહ્યો; અને આખરે બબડ્યો: “શું

છોકરા! શું પ્રભાવ! આવો પુત્ર હોય તો

ઇકાંતેરે પેદી તારે. શું યોલવાની છતાં-બચકર! અને

અહિંયા રહેવા નહિ” દેવો જોઇએ. પર્વત

પણ પીગળાવવાનું એની જીભમાં જોર છે.

અરે મ્હારે કોઈ છે કે?” મ્હારી વિહારી

આવ્યો “બાપુ! શો ડુકમ છે?”

“કેમ? શી ખબર છે?”

“રાતના ખાર વાગે સંજ્ઞાનમ્હેતાની વાદીમાં

બધા ભેગા થવાના છે. વિહારીએ કહ્યું.”

“કાણ કાણ?”

“એક તો આ ગયો તે-કીર્તિદેવ; બીજો

કાક, પેલો કૃષ્ણદેવ”-

“તે હજી અહિંયાજ છે.”

“જી, હા. કીર્તિદેવનો જમણો હાથ છે.”

“પછી?”

“દેશજોડે ને બીજાં થોડાક છે. હું પછી

બધાનાં નામ કહીશ.”

“શું કામ?”

“આજે જ જવાબ આપ્યો હોય તેના પર

વિચાર કરવા.”

“પેલો કાક કેમ છે?”

“બાપુ! તે રહમજાનું નથી. એ તો બધાનો જ

ખાસ મિત્ર દેખાય છે. કીર્તિદેવનો,

કૃષ્ણદેવનો, મંડલધર મહારાજનો, ને મ્હા-

રાજનો.

મુંજલ હસ્યો. “હરકત નહિ. એ બધું

ત્હારે રહમજાની જરૂર નથી. બીજું કાંઈ?”

“આપુ! આત્મારે એ કાંકે પરણ્યો.”
 સુંજલ હસ્યો. “પરણ્યો? કોની સાથે.”
 “ફરદત્ત કવિ હતા ને ત્હની છોકરી એરે.
 મ’ણેશ્વર મહારાજ ને કાશ્મીરાણા પણ હતા.”
 “ક્યાં પરણ્યો?”
 “ગજનન પંડિતના ઘરમાં.”
 “વાર! કુંઝનાયકને કહી આવ કે
 મ્હને મળી જાય ને દશ મહલ તૈયાર રાખે.”
 “જેવી આજ્ઞા” કહી વિહારી ગયો.
 “જોઈશ હવે એ રાતના બધા શું કરે છે.”
 કહી સુંજલ મીનગદેવી પાસે ગયો.

પ્રકરણ ચોથું.

કાશ્મીરાદેવી ગુરૂપદે.

સુંજલમ્હેતાએ રાત્રીમાંતા પાસે જઈ
 કીર્તિદેવ સાથે થયેલી વાતચીતનો સાર
 રહ્યો. આખરે મીનગદેવીએ કહ્યું:
 “ત્યારે મ્હેતા, હવે શું કરવાના.”
 “રાત્રે શું થાય છે તે હું જોવા જઈશ.”
 “તું પોતે? ખીન્ન કોઈને ચોકલતી. ત્હારો
 જીવ શા માટે જોખમમાં નાખે છે?”
 “આપ મુઆ વગર સ્વજે જવાય? મ્હારે
 જાતે જ જોવું છે કે કાવત્રાખાજો શો વિચાર
 કરી રહ્યા છે. તમ્હે પીકર કરશે નહિ. મને
 કાંઈ થવાનું નથી.”
 “કેમ જાણ્યું?” મીનગદેવીએ હસીને પૂછ્યું.
 “તમ્હારો આશીર્વાદ છે ને.” સુંજલનાં નેત્રો
 જરા ચમકી ઉઠ્યાં. “અન એ કાવત્રાખાજના
 ખાણકને મ્હારા હાથમાં રાખીશ.”
 “કાણ કીર્તિદેવ?”
 “હા. આજે સંજે ત્હને પકડીને કેદમાં
 પૂરીશ. એ માણસ ભયંકર છે. દેવી! તમ્હે
 તો એને જોયો નથી; પણ પર્વત ડોહાવે એવો
 છે. એના જેવા જો આપણે ત્યાં હોય, તો
 કેટલો ક્રમ લાગે?”
 “અવનતીમાં કાણ જાણે કેટલાં કેટલાં રત્નો
 ભર્યા છે?” રાણીએ વિચાર કરીને કહ્યું.
 “તેથીજ અવનતી આટલું પ્રભાવશાળી છે.
 આપણે ત્યાં શરૂ પણ છે ને ધન પણ છે.
 પણ જોઈએ તેટલી મહત્તા નથી.”
 “એટલે?”
 “દેવી! આપણે ત્યાં છે બધું; પણ સાથે
 સ્વાધીપણું પણ છે. સ્વાધ અને મહત્તા
 એ એ સાથે કેમ રહે?”

“કેમ કરવું? આપણા મંત્રીમાં જોઈએ
 તો ઉઠો, ને સામનતમાં પેલા દેશજી” રાણીએ
 કહ્યું.
 “એક એવું નથી” મશ્કરીમાં હસી મહા-
 અમાત્યે કહ્યું: “મંત્રીમાં હું, અને
 સામનતમાં ત્રિજીવન છે ની? અને હમણાં
 એક ત્રીજો આવ્યો છે. તે પણ આગળ જતાં
 બધાને ટકર મારશે.”
 “કાણ?”
 “કાંક. એ ભટ્ટરાજ તો કાલે થયો; પણ એ
 બધાને પાણી ભરાવશે. ત્હની પણ કસીડી
 મ્હારે આજે રાત્રે જ કરવી છે.”
 “એ પણ કાવત્રાખાજ છે.”
 “કાંઈ રહમજીવું નથી. જયદેવ, ત્રિજીવન,
 કીર્તિદેવ અને કૃષ્ણદેવ-બધા એને મિત્ર
 માની બેઠા છે.”
 “કૃષ્ણદેવ કાણ? પેલા ભુનાગદીયો.”
 “હા.”
 “એ પણ ઠીક હાથમાં આવ્યો છે. નવ-
 ધણને કહીએ કે તું”—
 “લો, આ કાશ્મીરાદેવી આવ્યાં” સુંજલે
 હસતાં હસતાં કહ્યું, અને શોભા ખાતર શર-
 માતી કાશ્મીરાદેવી ત્યાં આવી.
 “કેમ દીકરી! કેમ છે?” મીનગદેવીએ
 પૂછ્યું.
 “સારું” કહી કાશ્મીરા જરા આંધી
 ઉભી રહી, એટલે સુંજલ ઉઠી ઉભો થયો.
 “કેમ? તું તો લગન મ્હાલી આવી?”
 સુંજલે પૂછ્યું. કાશ્મીરા ચમકી. ત્હેણે ધાયું
 હવે કે કંઈના લગ્નની વાત કોઈ જાણતું
 નહોતું. સુંજલે મીનગદેવી તરફ ફરીને
 કહ્યું: “તમ્હે જાણ્યું? આ તો વરતી મા છે.”
 “મામાજી!” કાશ્મીરાએ માર્મિક અર્થમાં
 કહ્યું: “લગન ગાળો ખરો તો હજી હવે
 આવવાનો છે.”
 સુંજલ હસતો હસતો ત્યાંથી ગયો અને
 મીનગદેવીએ પૂછ્યું: “કોનાં લગન થયાં?”
 “કાંક અને મંજરીનાં. પણ એ વાત
 કોઈને કહેશો નહિ.”
 “કેમ?”
 “કારણ કે ઉઠો એ છોકરીને પરણવા
 માંગતો હતો. એટલે મ્હે એ બે જણને પર-
 ણાવી દીધાં.” હસીને કાશ્મીરાએ કહ્યું.
 જવાબમાં હસીને મીનગદેવીએ કહ્યું:
 “હવે એક જણ પરણાવવો રહ્યો છે.”
 “કાણ?”

“ત્રિભુવન. ભાટની મજાલ કુંવરીને લાવવી છે ને.”

“અહ-પણ હજી એક જાણ રહી ગયું.”

“કાણુ ?” મીનળદેવીએ કહ્યું.

“મામાજી.” હસતું છોડી એકદમ ગંભીરતાથી કાશ્મીરાદેવીએ કહ્યું.

મીનળદેવીનું હસતું મોઢું શીકું પડી ગયું. સત્તાથી તે જોઈ રહી; અને ઘાઠ પર ઘાઠ દાખ્યા.

“તમ્હે કેમ એને પરણવાનું નથી કહેતાં ?” સચોટતાથી કાશ્મીરાએ પૂછ્યું. આખા રાન્યમાં કોઈને હક ન હોય તેવા હકો કાશ્મીરા ભોગવતી. અને તેમના એક રાન્યમાતા કે મહાઅમાત્ય જેવી ભયંકર ગૌરવશીલ વ્યક્તિએને પણ સીધી અને સચોટ રીતે કોકણે લાવવાનો.

“હું શું કહું ?” કાંઈ જવાબ નહિ સંજતાં મીનળદેવીએ કહ્યું.

“બા ! તમ્હે નહિ કહેશો તો કહેશે કાણુ ? તમ્હે રાન્યમાતા છો. રાન્ય સેવકોનું હિત તમ્હે નહિ સાચવશે તો કાણુ સાચવશે ?” “મુંજલ માને એવા નથી.”

“બીજા કોઈનું નહિ માને. તમારું માનશે.” પ્રદતાથી રાણીના સત્તાશીલ મુખપર સત્તાભરી આંખો ઠેરવી કાશ્મીરાએ કહ્યું. થોડી વાર થોભી તેણે ઉમેર્યું. “તમારી જગ્યાએ હું હોત તો એમને ક્યારના પરણાવ્યા હોત.”

મીનળદેવીના ભવાં ચ્હડ્યાં; તે આ વાચાળ ભત્રીજા તરફ જોઈ રહી. “કાશ્મીરા !” તેણે સત્તાથી કહ્યું. “તું-હાને મોઢો કેટલું ખાલે છે ?”

“શું કશું ? મોઢાં મોઢાંવાળાં કાંઈ કરતાં નથી. તે પહેલાંના મામાજીજી ક્યાં છે ? તે તમ્હે જોયું છે ? એનાં ખભાંને યુધ આવી છે. એની તરવારની ધાર જેવી આંખો પર કાટ ચ્હડ્યો છે. રાન્યકારભાર ચલાવતાં એ થાકી ગય છે. કોઈક વખત અણબજાતું નિસાસો પણ મૂકે છે. કોઈ દિવસ એમને (પ્રભુની મરજી) એમ કહેતાં સાંભળ્યા હતા ? મ્હે છેલ્લા થોડા દહાડામાં ચાર પાંચ વખત. એ શબ્દો તેને મોઢે સાંભળ્યા. બા ! બા ! એમને અણબજાતું કષ્ટ સ્થોરે છે; અને તમ્હે તે જોવાની તરફી પણ લેતાં નથી.”

કાશ્મીરાનો દરેક શબ્દ મીનળદેવીના હૃદયને ધા દેતો હતો; પણ હિંમતથી તેણે સ્વાસ્થ્ય રાખી, વાત ઉઘવા પ્રયત્ન કર્યો.

“કેમ, તમ્હે ત્રિભુવને મામાનો પક્ષ લેવા મોકલી છે કે શું ?”

“તે શું કામ મામાનો પક્ષ લે-? તમ્હે જાણતાં જ્યોત યેઠાં છે ને ?”

“તે ગમે તેવા પણ ભાણેજ-ને હું તો રાન્યમાતા.” મીનળદેવીએ કહ્યું.

કાશ્મીરા તિરસ્કારપૂર્વક હસી. “બા ! તમ્હે જાણો છો ને આમ વાત શા માટે ઉઘવા મથો છો ? આખી દુનીયા જાણે છે કે તમ્હારા ને તમ્હારા દીકરા માટે એણે જેટલું કર્યું છે, તેટલું કોઈએ કર્યું નથી ને કોઈ કરવાનું નથી.” કાશ્મીરાએ અનુભવી થોડાંની ઝડપથી ધા પર ધા કરવા માંડ્યા: રાણીએ તે વારવા એક મહા પ્રયત્ન કર્યો.

“પ્રસન્ન ! જે કાંઈ કર્યું તે અમાત્ય તરીકે કર્યું.”

“બા ! આ શબ્દો તમ્હેને નહિ શોભે. કૃતપ્તી શેઠના એ ભાડૂતી વાણાતર છે તે મ્હે આજે જ જાણ્યું. મામાજી એ જાણતા હોત તો મામીજીને તે મરવા દેત નહિ.” કહી કાશ્મીરાએ બહાસ્ત્ર છોડ્યું. મીનળદેવીને આ વાચાણે વિધી નાંખી. શીકા હોઈ તે જોઈ રહી “તું મ્હારી જોડે લડવા આવી છે ?”

“ના બા ! પણ કોઈ કોઈ વખત સાચું કહેનાર પણ માણસ જોઈએ.”

“મારે કહે જોઈએ” રાણીએ ચુસ્તો ગળે ઉતારી ધીમેથી પૂછ્યું. “મુંજલ સાથી આમ કરે છે ?”

“એમની એકલતા એમને સાથે છે. એ બીચારાની તન્નીવજ કરનાર કોઈ નથી-એજ પિણ છે.”

“આટલા સેવકો જોખા છે ?”

“સેવકે ચાલતું હોય તો લોકો સ્ત્રી કરે શું કામ ?”

રાણીના મુખપરથી ખીન્નતાનું વાદળ પસાર થયું. “તું એને પરણાવવા માંગે છે ?”

“હા.”

“એ નહિ પરણે” રાણીએ કહ્યું. કાશ્મીરા જાણે ધા ઉગામવા વખત લેતી હોય તેમ થોભી અને કહ્યું “તમ્હે કહેશો તો પરણશે.”

“કેમ જાણ્યું ?”

“તમ્હારો બાલ એણે કંદી ઉઘામ્યો છે ?”

રાણી કાંઈ જવાબ આપી શકી નહિ.

“એને લામક સ્ત્રી પણ મ્હે જોઈ કહાડી છે.”

“કશું ?”

“સંજ્ઞાનમ્બેતાની દીકરી સૌમ.”
મીનળદેવી ચમકી; તેનાં બવાં ચઢ્યાં.
“ભુની શેઠાણીની ભત્રીજા! મુંજલ એને
કેમ સ્વીકારશે?”

“બધું તમ્હારો હાથમાં છે. આજે સાંજે
હું સૌમને અહિંયા મોકલાવીશ. જોજો. વિચાર
કરજો. આટલી આટલી સેવા પછી મામાજીને
આ બદલો વાળવો જોઈએ; નહિ તો એમનું
દુઃખ વધશે. ચાલો હું જઈ છું.” કહી
કાશ્મીરા ઉઠી અને રંગ લઈ વિદાય થઈ.

રાત્રિમાં તો સ્થીર દષ્ટિએ ક્યાં સુધી
ભોંય રહાયું જોઈ રહ્યાં; અને આંખમાંથી
એક આંસુ ધીરે રહીને ખૂં. થોડી વારે તેણે
આંસુ લૂછ્યાં અને તે બખડ્યાં: “કાશ્મીરાની
વાત ખરી છે. મુંજલનું કાંઈ કરવું જોઈએ.”

પ્રકરણ ૫ મું.

આનંદરાત્રીનો અનુભવ.

નિરાશાભર્યા પાણિપ્રહણથી પરવાયાં
પછી કાંક સંજ્ઞાનમ્બેતાને ત્યાં ગયો.
મુંજલે કીર્તિદેવને શો જવાળ આપ્યો તે
જાણવાને તે ઉત્સુક હતો; પણ કીર્તિદેવ
આવ્યો નહોતો એટલે તે પાછો આવ્યો.

કીર્તિદેવે કાંકને આંખો હતો; અને તેના
કિંચ ચણાનું ગાન કાંકે મંડેશ્વર અને
કાશ્મીરાદેવી આગળ કર્યું હતું. તે બંને
ચણામાં પતિપત્નીમાં આવા અસાધારણ
યોદ્ધાને જોવાની જાત્રાસ વધી હતી; અને
રાત્રે કીર્તિદેવના મિત્રા સંજ્ઞાનને ત્યાં ખાન-
ગીમાં મળવાના છે એ વાત જાણી બંનેએ ત્યાં
આવી તેને ધૂપી રીતે જોવાની ઇચ્છા દર્શાવી.
કાંકે પણ ત્યાં તેમને લઈ જવા કબૂલ કર્યું.

નવવધૂ રખેને ઘેર એકલી રહી જાય એમ
ધારી કાશ્મીરાએ જીદ કરી મંજરીને પણ
સાથે લેવાનું નકી કરાવ્યું.

સંજ્ઞાનમ્બેતાના વાડામાં મધરાત પછી
જવાનું હતું, એટલે રાત પડતાં કાંક પોતાની
મેડીયે ગયો. એનું હૃદય કંપનું હતું. જે લક્ષ
માટે તે તલસતો હતો—જે લક્ષને તે નિર્વાણ-
સંયુત આનંદમય માનતો હતો, તે લક્ષ થઈ
મથે તે વધારે દુઃખી થયો. મંજરી માટે તેને
માન અને પ્રેમ હતો; તેને તે દેવસુંદરી

માનતો હતો. પણ મંજરીનું નિશ્ચલ હૃદય,
તેનું અસ્પર્શ્ય અભિમાન, તેણે માંગી
લીધેલું વચન—આ બધાથી કાંકનું જીવન ખાંડ
થઈ ગયું હતું. તેના હૃદયમાં માત્ર એક આ-
શાનું જિન્દુ હતું. કાંક હવે બહારજ થયો હતો;
તેની સેવાની કૃતજ્ઞતા જાહેરમાં પાટણના
નરપતિએ કરી હતી; આ બધું જોઈ શા સાર
મંજરી નહિ પીગળે—શા સાર તેના વચન-
માંથી કાંકને સુકત નહિ કરે?

બહોતો બહોતો તે મેડીમાં આવ્યો. થોડીલી
કાશ્મીરાદેવીએ, કાંક દીયેર હોય તેવી હોંસથી,
કાંક અને મંજરીના સહજવનનો સમારમ્ભ
બંને તેટલો રસિક કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો;
અને યુધ્ધામાંજ ઉછરેલો ચોધો પલવાર
શણગારેલા ખંડની સામગ્રીઓ તરફ, તેમાં
વિરાજ રહેલી અનુપમ લાવણ્યમયી મંજરી
તરફ જોઈ રહ્યો. સ્વર્ગનાં અનેરાં સુખને
ભંડાર નજર આગળ ખૂલતો હોય તેમ એને
લાગ્યું. તે આ દશ્યથી ચહેડેલા નિશામાં
મસ્ત બની ઉભો રહ્યો.

પણ તેનો આ મોહ તરત ઉતરી ગયો. રહાયું
હિંચકાપર જેટલી રૂબાસમી મોહક માનિનીના
ગર્વમાં મરડાયેલા હોઈ, તેની આંખની તેજસ્વી,
દાદી, અભિમાનભરી નિશ્ચલતા—આ જોએ
તેને ચહેડેલા નિશાને ઉતારી મૂક્યો. સંસ્કાર-
રૂપી ગિરિરાજના ગગનચુખ્તી હિમવા
શિખરપર તે મેડી હતી; પોતે હતો પૃથ્વિના
એક નિજીવ સ્થાનમાં, માત્ર એક અસંસ્કારી
લડવૈયો.

ક્ષોભે તે મહારથીને મ્હાત કર્યો. જાણે પોતે
નવવધૂ હોય તેમ તેનું અંગ કંપનું
હતું. માત્ર તેના અંતરમાં એક મંત્રનો જપ
ચાલતો હતો. “કૈલાસમિથ દુર્લભમ કાલામિ-
મિથ દુઃસમ.” તેણે મંજરીનું ધ્યાન ખેંચવા
ખાંસી ખાધી.

ગર્વથી મંજરીએ માથું ઉંચું કર્યું; અને
સ્વાસ્થ્યથી તેની રહાયું જોઈ રહી. સ્પષ્ટ જણાતી
રીઝાશ વિના તેના મ્હોડાપર કાંઈ ફેરફાર નહોતો.
કાંક ધીમેથી ડગલાં ઉપાડતો પાસે આવ્યો.
હોંઠ દાખી, તે પણ, હૈયું શાન્ત કરવા મથતો
હતો. તે આવીને આધે ખેડો અને મંજરીની
રહાયું જોઈ રહ્યો.

મંજરી થોડી વારે યોલી: “કેમ પરણ્યા ?
હવે વચન ક્યારે પાળો છો ?” તેના અવા-
જમાં તિરસ્કાર હતો.

કાકે ચમકયો; ત્હને ગળે હુમો આવ્યો; ત્હણે મહા મહેનતે ખંખારી ગળું સાક કયું. સખ્તાધને લીધે સાત્રાત્રી સમી મંજરી જવાબની વાટ જોઇ રહી.

કાકે ધીમેથી કહ્યું: “વચન!”

“હા-વચન! મ્હને ખબર ન્હોતી કે હાટની બ્રાહ્મણો આટલી વખતમાં વચન વિસરે છે” શાન્તિથી મંજરીએ કહ્યું. ત્હનો શાન્ત તિરસ્કાર કાકને વિષ્ણુના ડંખ જેવો કરડ્યો.

“મંજરી! વચન હું ભૂલી ગયો નથી.”

“ત્યારે ક્યારે પાળો છો?” રોડમાં મંજરીએ પૂછ્યું. ત્હનો દરેક પ્રશ્ન કાકના ગૌરવના ચરેચરા કરતો હતો.

“મંજરી! મંજરી! તું આવી પાપાણુ હૃદયની છે? મ્હે ન્હોતું ધાયું કે તું આવી હશે” કાકે નિરાશાથી કહ્યું.

“મ્હે તમ્હને પહેલેથી કહ્યું હતું.”

“હા. પણ ત્હને તું વળગી રહેશે એમ મ્હે ન્હોતું ધાયું.”

“તમ્હે તમ્હારે કાટલે મ્હને જોખી હશે.” અવલુનીય તિરસ્કારથી મંજરીએ કહ્યું.

“હા-હા” કાક ઉભો થઇ ગયો અને બોલ્યો. ત્હનો પિત્તો ઉછળી આવ્યો હતો; ત્હનું માનભંગ થયેલું હૃદય ચુસ્તમાં, નિરાશમાં ફાટી જતું હતું. “મ્હે માણસને કાટલે ત્હને માપી હતી. મ્હે ધાયું હતું કે ત્હારો હૃદયમાં અમી હશે. મ્હે આશા રાખી હતી કે પરપયા પછી તું પીગળશે-મ્હારી સેવાથી રીઝી મ્હારું અંતર કારશે.”

“કાકભટ્ટ! દરેક સેવકને સ્વામી કરે તો પરણતાં પારે ન આવે.” અભિમાનથી ઉભી થઇ, કાકે તરફ અડધી પૂઠ ફેરવતાં મંજરીએ કહ્યું.

એક પત્ર આ અડગ અભિમાને કરેલા ભયંકર ધાથી કાકે ધવાયો-ચુંગાયો. શું કરવું તે ત્હને સ્પષ્ટ નહિ. ત્હનો અંતરે એક મંત્ર ભણી રતો સ્પષ્ટાયો. તે મંત્ર તે મનમાં બળાયો “ઠીક છે. હું ફેલાસ જેવો દુધપાંચ થઇશ; કલાહિન જેવો અસહ્ય થઇશ” ત્હણે દાંત કચકચાવ્યા.

“મંજરી! ગમે તેવો પણ હું ત્હારો સ્વામી છું.” મંજરીએ જવાબ નહિ દીધો; ત્હણે માત્ર પૂરેપૂરી પૂઠ ફેરવી.

“આ ત્હારો સંસ્કાર! આ ત્હારી ભાવના! શું પતિપરાયણ સી!” કાકે તિરસ્કારથી ઉમેયું.

“પતિપરાયણ!” ધીમેથી ફરીને તિરસ્કાર-પૂણું નયનોની પ્રભા કાકપર નાખી મંજરીએ કહ્યું: અને તે જરા હસી “તમ્હે મ્હારા પતિ!”

“હા! અમિદેવની સાક્ષી વિસરી ગઇ?”

મંજરીએ જવાબ નહિ આપ્યો.

“મંજરી! તું રહમને છે કે હું અધમ છું- તું કહેશે તે સાંખી રહીશ. હા તે પણ કરીશ- ન્યાંસુધી હૃદયેશ્વરી માનું છું ત્યાં સુધી. પણ જો તું મ્હને વધારે દુઃખ દેશે, તો હું નહિ સાંખું. હું ચોષ્ઠા છું; મ્હારું હૃદય પણ વીર ભાવે ઉછળે છે; મ્હારી રોમાં પણ ભગવાન જમદગ્નીનું શુદ્ધ સનાતન લોહિ વહે છે હો.”

“તમ્હે શું કરશે?” માથું ગવમાં ઉઘું કરી નિડરપણે મંજરીએ પૂછ્યું.

“મ્હારો અધિકાર છે તે” ચુસ્તમાં હોઠ પર હોઠ ફાળી, કાકે કહ્યું. ત્હની આંખમાંથી તનખા ખરતા હતા.

“તમ્હારો અધિકાર?” જરાક હસી મંજરીએ પૂછ્યું.

“હા. ત્હારો સ્વામિ-ત્હારો નાથ તરીકેના” વિજય નાદથી ગાળતા અવાજે કાકે કહ્યું. જવાબમાં મંજરી તિરસ્કારભર્યું ફરીથી હસી. તે હાસ્યે કાકનો સયમ તોડી નાંખ્યો “મંજરી! તું મ્હારી છે-સમજ” કહી ત્હણે એક છલંગ મારી, મંજરીને બાથમાં બીડી; ત્હણે પ્રચંડ ઉર્મિઓના સત્વ સરખું એક ચુંબન ત્હને કયું.

પણ પ્રત્યુત્તર વિચિત્ર, અણધારેલો બન્યો. ત્હણે ચીશની, ગજરાતની આશા રાખી હતી. ત્હને બદલે જવાબમાં, મંજરી ખડખડાટ હસી; અને ત્હનો દરેક હાસ્ય તરંગમાં અવલુનીય તિરસ્કાર હતો. આ હાસ્યથી કાકે ચમકયો, ત્હનો જુસ્સો જતો રહ્યો, તે બાથ છોડી આવ્યો જઇ ઉભો રહ્યો.

“શાખાશ” સખ્દેશબ્દને ભયંકર ગવં-ભર્યા ઉચ્ચારણથી ઉચ્ચારતાં મંજરીએ કહ્યું: “શાખાશ ભુચુપત! શાખાશ બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ! શો તમ્હારો સયમ? શા તમ્હારો સંસ્કાર? શું પ્રતિજ્ઞાનું પાલન?— શી તમ્હારી વીરતા? આ શુદ્ધમ અધમ આચરણથી મ્હારો સ્વામી થવું છે? શું મ્હને હાટની બ્રાહ્મણી ધારી કે આ બહાદુરીપર વારી જઇ હું તમ્હારી હૃદયેશ્વરી થઇ જઇશ? કાકભટ્ટ! તમ્હારામાં અનેક પ્રકારની શુદ્ધતા મ્હે કહી હતી; પણ

આવી ન્હોતી ધારી” ત્હેના શબ્દો ત્હેના બીડેલા હેઠમાંથી સાપના સુસવાટની પેઠે નીકળતા; ત્હેની આંખની ચમક તરવારની ધાર સમી કાંકતું અંતર કાંપી નાંખતી.

કામદેવના કેટલાંક ફરમાનને તાળે થયું પડે છે-જાણ્યાં અજાણ્યાં તાળે થઈ જવાય છે; અને તાળે થતાં થતાં તે માટે પશ્ચાતાપ શરૂ થઈ જાય છે. કાંકે દુઃસહ, પ્રબલ ઉમળકાને વશ થઈ મંજરીને બાથ બીડી હતી. પણ ત્હેને તરત પસ્તાવા થવા માંડ્યો; ત્હેને પોતાની અધમતાનો ખ્યાલ આવ્યો. અને તે સથિ મંજરીના હૃદયબેદક શબ્દ કટાક્ષે ત્હેને વીંધી નાંખ્યો. તે શરમીન્દો થઈ રડવા જેવો બની ઉભો રહ્યો. સત્તાના અવતાર સરીખી દીસતી મંજરી સચોટતાથી વિષમય વાકબાણીની પરંપરા છોડતી હતી. તે કાયરની માફક ત્હેની રક્તોત્તુ શિર નમાવી ઉભો; ત્હેનાથી નીચેથી ઉત્તુ ન જોવાયું. જો જીભ કરડી નાંખે થયું ન થયું થઈ શકત તો તે કરવા રાજી હતો. ત્હેનો ક્રોધ જતો રહ્યો; ત્હેનો જુસ્સો અને મોહ ઓસરી ગયાં.

“કાંકબદ” થોડીવાર થોભી મંજરીએ આગળ ચલાવ્યું. “શું કામ શરમિન્દા પડે છે? તમ્હારી યોગ્યતા તમ્હે નમ્હારે હાથે જ સિદ્ધ કરી.” મંજરીના અવાજમાં તિરસ્કાર જઈ કરુણાપૂર્ણ ગાંભીર્ય આવ્યું અને ત્હેણે ધીમેથી ઉમેયું: “આજણે સંયમ છોડે તો પરિવરસાતાલ જાય-એમ મ્હારા પિતા કહેતા હતા. કાંક! તમ્હે આવા અપ્રાજ્ઞ થશે એમ મ્હે નહોતું ધાયું.”

“મંજરી!” મહાસુરેલીયે કાંકે જવાબ દીધો “મંજરી! ત્હારાથી કહેવાય તે કહે-પણ વધારે ટાણાં મારે શું કાપદો?”

“હારતો! પત્થર પર પાણી.”

કાંકે હેઠ દાખ્યા. ત્હેણે કહ્યું: “જો પરિણામ એવું આવશે કે તું પસ્તાશે.” કાંકમાં ફરીથી જુદાજ પ્રકારનો જુસ્સો ઉછળવા માંડ્યો છે. “એનો અર્થ એટલો જ કે, તમ્હે તમ્હારું જીવે ફરીથી જણાવશે. એ તો હું જાણું છું.” તિરસ્કારથી મંજરીએ કહ્યું. “ભાવહરિ મહારાજ કહી જ ગયા છે જીવનમેષિ શા પદ્મદેવ! તમ્હારો સંયમ ગયો-તમ્હારું વચન ગયું. તમ્હારી જ્ઞાનતા સિદ્ધ કરવી છે? આવો હું

આ ઉભી” કહી ઝારવથી, માત્ર નેત્રમાં કિપતા તેજથી જ કાંકને ઝરાવતી તે ઉભી રહી.

શ્રી કૃષ્ણને પણ સહિષ્ણુતા છોડાવે એવા અપમાનકારી વચનથી કાંકના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. તે ટહોર થયો અને સ્થિર નયને મંજરીને જોઈ રહ્યો. ગુસ્સામાં ત્હેની કાન્તિ પણ ભવ્ય બની હતી.

“બહુ થયું! મંજરી! અપશબ્દોને પણ હદ હોય છે. તું ત્હારી જાતને ગર્વના મદમાં શ્રેષ્ઠ માને છે, કેમ? ઠીક! ત્હારી જોડે જીભાજોડીમાં સાર નથી. જીનાગદં કયારે જવા તૈયાર થશે?” મંજરી એકદમ ગુચવાઈ ગઈ. કાંક એકદમ આમ કહેશે એમ ત્હેણે ધાયું નહોતું.

“આવતી અમાવાસ્યાએ આપણે જીનાગદં જઈશું.” કાંકે સખ્તાઈથી કહ્યું.

“એટલા બધા કિવસ શું કામ છે?” મંજરીએ જરા સ્વાસ્થ્ય મેળવી કહ્યું.

“મંજરી! મ્હને જ્ઞાન નહિ” માનનારા ધણાયે પડ્યા છે; ત્હેમને આપેલાં વચન મ્હારે પડેલાં પાળવાં જોઈએ.”

મંજરી તિરસ્કારમાં હતી.

“અમાવાસ્યાએ પ્રયાણ શરૂ કરીશું. પણ ખખરદાર! ત્યાંસુધી આપણા વચ્ચે પડેલા વાંધા કોઈ જાણે નહિ”. ત્હેમાં નથી ત્હને શોભા ને નથી મ્હને.” આટલું કહી બંધ કરેલા બારણા આગળ જઈ કાંક પોતાની પાંખડી માથા નીચે મૂકી સવાનો ઢોંગ કરી સૂઈ ગયો. ચાકત થયેલી મંજરી એકદમ રહમજી નહિ. આખરે ટાંઢે પાણીએ ખસ ગયેલી માની તે ગર્વઝરત રમણી પોતાની પથારીપર જઈ નિરાંતે સતી.

પ્રકરણ ૬ હું.

કાવત્રાખાન.

મધ્યરાત્રીને એક પ્રહર બાકી હતો અને ચોપડીયાં વાગતાંજ કાંક ઉઠીને ઉભો થઈ ગયો; અને ત્રિભુવનપાલ અને કાશ્મીરાદેવીને તૈયાર થવાનું કહ્યું. કાશ્મીરાદેવીએ મંજરીને ઉઠાડી, અને બન્નેએ પુરંપનો વેશ પહેર્યો. પાછલે દરવાજાથી ચારે જણાં એમાખાપાના વાઝામાંથી બહાર પડી, સજ્જનના ધર તરફ અપાટાખંચ ચાલ્યા.

સજ્જન-મહેતાની વાડીની પાછલી બાજુએ ચારે જણ ગયાં એટલે કાંક ત્રણેને ત્યાં ઉભા રહેવાનું કહી અંદર પેસવાનો રસ્તો બોળવા ગયો. વાડી વિશાળ હતી; અને તેની ચારે પાસ ઉંચી ભીંત હતી. તે ફરતો ફરતો, તેના પાછલા બારણા સુધી ગયો. ભીતમાં એક ન્હાના બારણા આગળ એક પુરૂષને ઉભેલો. તેણે આંધેથી જોયો; કેટલાક પુરૂષો એકઠાએકઠા તેને પ્રજ્ઞને અંદર જતા હતાં. કાંકને આંધેથી લાગ્યું કે દરવાન તરીકે ઉભેલો પુરૂષ કૃષ્ણદેવ હતો. તે નિરાશ થઇ પાછો આવ્યો. કૃષ્ણદેવની તિક્ષ્ણ નજર સુકવી ત્રણ જણ—જેમથી બે પાટણમાં સુવિખ્યાત હતાં—તેને શી રીતે લઇ જવા ?

તેણે વાડીની પ્રદક્ષિણા કરવા માંડી. આખરે તેની નજરે ભીતમાં આવેલી એક ન્હાની, જીણું બારી મ્હડી. તેની આગળથી કોઇએ રસ્તો કરવા માટે કાંડા ખસેડી નાંખ્યા હતાં. કાંકે બારી ખનાવનારને આશીર્વાદ દીધો અને અપારામર્થ પેલાં ત્રણ જણને ત્યાં લઇ આવ્યો.

ચારે જણના મનની સ્થિતિ અત્યારે જુદી જુદી હતી. ગંભીર, દુઃખગ્રસ્ત, કાંક અત્યારે કોઇ પણ રીતે કોષનાં પર કાળ કહાડવા તૈયાર હતા; બહાદુર મંડેશ્વર એક અપ્રતિમ યોદ્ધાને જોવા ન્હાનાં કોષકારની ઉત્સુકતાથી તલસી રહ્યા હતા; કાશ્મીરાદેવીનું હસવું માતું નહોતું. કારણકે આ તોફાનથી તેને અત્યંત ખાનદંથતો હતો; મંજરી કાંકે વણવેલા એ બાલ-મહારથીને નજરે જોવા, કાને સાંભળવા, એક રસિક કવિની આતુરતાથી એકે પગે થઇ રહી હતી.

કાંકે ભીતપર મ્હડતાં પેલાં બારણું ધકેલી જોયું. તે વિસ્મિત થયો. બારણું લાગતું હતું જીણું, પણ કોઇએ થોડા વખતપર જ ઉઘાડ્યું હોવાનું હતું. ચોરાનો ચાપદમથી તે બધાં અંદર પેડાં; અને કાંક તેમને રસ્તો બતાવી નહાર આવ્યો. તે કીર્તિદેવના અનુયાયીઓમાં આગળ પડતો હતો, એટલે તેણે તેા જે બારણું કૃષ્ણદેવ ઉભો હતો, ત્યાંથી જ જવાનો ધરોહો રાખ્યો હતો.

આ ચારે જણે તેા એમ જ ધાયું કે તેઓ વાડીમાં પેડાં તે કોઇએ જોયું નહોતું. પણ તે તેમની ભૂલ હતી. કાંક અદષ્ટ થયો કે થોડે દૂર, ભીતને ઝોથે ઉભો રહેલો એક શત્રુસંજ્ઞિત પુરૂષ આગળ આવ્યો. તે પુરૂષ રૂબરૂ વેશમાં હતો. તેનું મોઢું ઢાંકેલું હતું. તેનું

કદ ઉંચું અને સચકત હતું. તેનું ડોકું ગોરવમાં તેણે ટદાર રાખ્યું હતું. ધીમે પણ દ્રઢ અને સત્તાદશકે ડગલે તે બારણા પાસે આવ્યો, આસપાસ જોયું અને ધીમેથી બારણું ધકેલ્યું. મંડેશ્વરે અંદરથી બારણું ટીકું નહોતું એટલે તે ઉધરી ગયું અને તે પુરૂષ પણ વાડીમાં પેડો.

આપામ્હેતાના વાડીની પાછળની વિશાળ વાડીનું વણન એક વખત આગળ આપવામાં આવ્યું હતું. આ વાડીનાં એક ઓતાડા ખૂણામાં આ બધા અત્યારે મળતા હતા. તેના પાછલે રસ્તો નિર્જન હતો એટલે આ છુટા છવાયા, લપાતા છુપાતા માથુસોની આવળ કોઇથી જાણ્ય એવી નહોતી. વાડીના માલીક નિરાતિ ધરમાં ઉંઘતા હતા; તે ભોળા મંત્રીને લાન પણ નહોતું કે તેની વાડીના અત્યારે આવેા ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

જે બારણા આગળ કૃષ્ણદેવ ઉભો હતો તે તરફ કાંક ગયો. ત્યાં કૃષ્ણદેવ એકલી જ ઉભો હતો.

“કેમ કૃષ્ણદેવજી! બધા આવ્યા?”

“નન આવ્યા છે; વરરાજા જ નથી”

કૃષ્ણદેવે કહ્યું.

“એટલે?”

“હજી કીર્તિદેવ નથી આવ્યો. મુંગલે માલવી યોદ્ધાને ડરાવી કહાડ્યો કે શું?”

“શું કહ્યો છે?” સાથમાં કાંકે કહ્યું.

“હા.”

“ત્યારે આ બધા ભેગા ક્યાં છે તેનું શું? જેમ આવ્યા તેમ પાછા જઇએ?”

“શું કરવા?” કૃષ્ણદેવે કહ્યું. “બીચારા કીર્તિદેવનું ક્યું કારણ? પૂળ મળી જશે.”

“ત્યારે?” કાંકે પ્રજ્ઞ્યું.

“વાત ધણી ઢુંકી છે. માલવાની સાથે સંધ કરે એવા એક સમળ પક્ષ આપણે ઉભો કરવો છે. એટલું જ જોઇએ છે તે? ત્યારે કીર્તિદેવ પાછો આવશે ત્યારે એ પક્ષ અપ લાગશે.”

“મ્હને એ વાત અસંકપ લાગે છે”

કાંકે ડોકું ધૂણાવ્યું.

“આવો જુલો તો ખરા” કહી કૃષ્ણદેવ ફર્યો અને તેણે કમાડ અંદરથી અડકાવ્યું. બન્ને જણે એક ઢાંક્યાં અને ન્યાં બેસી બધા માથુસો ઉભાં હતાં ત્યાં તેઓ આવ્યા. ત્યાં હથીયારમ્મં ત્રીશ માલીક માથુસો મોડાં છુપાવી એક બીજથી ફર,

રખેને એક એકને ઓળખી જાય એવા ડરથી મુગા મુગા ઉભા હતા. કાંકે ત્હમાં એક ડાડની એથે ઉભેલા ત્રણ જણને ઓળખ્યાં. ચંદના તેજમાં આ બધા પ્રેત લોકમાં ફરતા થોડાંઓ જેવા લાગતા હતા.

કૃષ્ણદેવે આવી દેશળદેવ બોડે થોડી વાર મસલત કરી, અને પછી હાથ વતી બધાને પાસે બોલાવ્યા. બધા પાસે આવ્યા અને થોડે થોડે દૂર ભાંધપર મેઠા. બધા મેઠા પછી કૃષ્ણદેવે ધીમેથી કહ્યું : “મિત્રા ! હવે કીર્તિદેવજી આવ્યા નથી.”

એક જણે મોટા અવાજ કહાડી પૂછ્યું : “કેમ ?”

“સંઘારે મુંજલે ત્હની ચાચના સ્વીકારી નહિ.” દેશળદેવે કહ્યું. “મ્હને લાગે છે કે ત્હને ટેકાણે ક્યાં હશે.”

થોડી વાર બધા મુગા રચ્યા. ધણા ખરા આશાભંગ થઇ ગયા.

“કોણે ?” કોઇએ પૂછ્યું.

“તમ્હારા મહાઅમાત્યને પૂછી આવો. તે કહેશે.” કૃષ્ણદેવે શાન્તિથી કહ્યું.

“પાછા આલવે તો નહિ ગયા હોય ?” એક જણ-જેનો ધાંટો કાંકને વિશળ જેવા લાગ્યો-તે બોલ્યો.

“ના.” કાંકે કહ્યું. “ત્હની હું ખાત્રી આપું. કીર્તિદેવ એવા કાંચર નર નથી.”

“ત્યારે શું કરીયે ? ચાલો પાછા જઇએ.” સંજ્ઞાનાં પુત્ર લક્ષ્મણે નિરાશા-ભર્યા અવાજે કહ્યું. આ બધા કીર્તિદેવના ચરવાકર્ષણથી ખેંચાઇ આવ્યા હતા; અને તે જતાં થી કંટરું ત્હની ત્હમને સમજ પડતી નહોતી.

“શા માટે ? કીર્તિદેવ બલે નથી; આપણે શું મરી ગયા છીએ ? કીર્તિદેવ કરી શકે તે શું આપણે નહિ કરી શકીયે ?” દેશળે કહ્યું.

“આપણે શું કરીયે ?” એક કોઇ સાદા સ્વભાવના માણસે પૂછ્યું.

“માલવાની બેડે સપિ કરાવી શકાયે” કૃષ્ણદેવે કહ્યું. એ ચાર જણ તિરકારથી હસ્યા. કાંકે પૂછ્યું : “કેવી રીતે કરાવશો ? આપણે જાણીયે છીયે કે મુંજલમ્હતાને એ સપિ પસંદ નથી. પછી ?”

“એટલે ?” સત્તાવાહી અવાજથી કૃષ્ણદેવે પૂછ્યું. “શું એ જ માણસ એક ચક્રે પાંદળમાં રાજ કરશે ?”

“હમણાં તો કહે છે. ત્હને શું ?” એક

જણ ફરથી બોલ્યો.

“તમ્હારામાં પાણી નથી તેથી” દેશળે કહ્યું.

“કીર્તિદેવના તમ્હે બધા મિત્રો છે. ત્હના ઉદ્દેશો તમ્હે જાણો છે.” લક્ષ્મણે કહ્યું.

“આખાવત”ને ચવનોના બચથી દૂર કરવા સંપત્તિ જરૂર છે. કોઇ પણ રીતે એ સંપ સંધાવો જોઇએ.”

“મુંજલ હા કહે કે ના પણ આપણે શા સારે સંપ સાંધવા પ્રયત્ન ન કરવો ?”

એક જણે જોખરે અવાજે કહ્યું. કાંક ચમક્યો; જોખરો ધાંટો કૃત્રિમ લાગ્યો, પણ તેપરથી અસલ અવાજ ત્હને કાંધક પરખાવ્યો. તે અવાજ ત્હને ઉદામ્હેતા જેવા લાગ્યો.

કાંકે પલવાર વિચાર કર્યો. કીર્તિદેવ વિના આ બધા આવેલા માણસો એકતંત્ર વિનાના હતા; એક બીજાપર વિશ્વાસ રાખતા નહોતા; દરેક પોતે કોણ છે તે છુપાવા મથતા હતા; અને બીજા કોણ છે તે જાણવા પ્રયત્ન કરતા હતા. કાંકને લાગ્યું કે આ અવિશ્વાસને લીધે કાંધ મહત્વનું કાચ અત્યારે થઇ શકવાનું નથી. ત્હમાં આવા પચરંગી સમૂહમાં કોણ કોને દબો દે ત્હની શી ખાત્રી ? ત્હણે મ્હોટા અવાજ કહાડી કહ્યું :

“મિત્રા ! આપણે બધા કીર્તિદેવજીના મિત્રો છીએ. આપણને ત્હનામાં શ્રદ્ધા હતી; ત્હને આપણામાં વિશ્વાસ હતો. ત્હના વગર, આમ મ્હોડાં છુપાવી, કાવત્રાખાજોની માફક શું આપણથી રાજ્યકારભારના કામ થવાનાં છે ? ચાલો આપણે રજા લઇએ.”

“શા માટે ?” જવાબમાં કૃષ્ણદેવે તો સંઘેરી, શાન્ત અવાજ માલ્યો “શું કીર્તિદેવના વિશ્વાસપાત્ર આપણે થઇએ અને એક બીજાના નહિ ? પટ્ટણીઓ તો તમ્હે છે—પાંદળનું ગૌરવ જેટલું મુંજલને વ્હાણું છે તેટલું જ તમ્હને છે. કીર્તિદેવ જતા રહે એટલે પાંદળની પરવા આપણે છોડી દેવી ? વાહ ! શું આપણે માણસ છીયે કે દોર ?”

“ત્યારે કરવું શું ?” કોઇએ પૂછ્યું.

“શું કરવું ?” કૃષ્ણદેવે કહ્યું “તમ્હે બધા શું ભુલિહીણ છે ? આલવા સાથે સપિ કરવી જોઇએ; આપણા બધાં રાજ્યોએ મળી ચવનોને મારી હલાવવા જોઇએ. એ કામ કરવું સ્હેલું નથી; તે કરતાં પ્રજેલાં ધણા વાંધા નરશે. એ બધા વાંધા દૂર કરવા માટે આપણે

એક સમળ પક્ષ ઉભો કરવો જોઈએ. એ કરવાનું છે. અહિંયા અત્યારે મંડલેશ્વરો છે, સામ-નો છે, કોઈક મંત્રીઓ પણ હશે. એ પક્ષ ઉભો કરવો એ તમને રમતની વાત છે. અને પછી કોની મગફૂર છે કે તમ્હારા હુકમનો અનાદર કરી શકે ?” કૃષ્ણદેવે કહ્યું.

કૃષ્ણદેવને ખ્યાનપૂર્વક સાંભળવા બધા પાસે ખસ્યા અને એક ન્હાનું સરખું કુંડળું વળાંકને બેઠા.

“એનો અર્થ” તો એ કે પાટણનો કારભાર આપણું હાથમાં લેવો.” એક કોઈ બોલ્યો.

“એમ નહિ કરીયે તો આખો દેશ પાયમાલ થઈ જશે” દેશને જવાબ દીધો.

“એટલે આપણે રાજના વિરોધી થવું પડે.” બીજાએ કહ્યું.

“કોણે કહ્યું ?” લક્ષ્મણે પૂછ્યું. “આપણે તો માત્ર કોઈ પ્રકારે આપણી નેમ પૂરી પાડવી છે. આખું આર્યાવર્ત” યવનોની સાથે લડે ને આપણે ખેંસી રહીયે ?”

“મુંજલમ્હેતાનું શું કરશો ?” એક જણે પાછળથી પૂછ્યું. કાંકે અવાજ ઝોળાખ્યો ; તે ત્રીભુવનપાલનો હતો. કાંકેને જહીક લાગી કે વખત છે ને તે વધારે બોલે તો પકડાઈ જાય ; પણ બીજા બધા ઉકેરોઈ રહેલા હતા, એટલે તે અવાજ પારખવાની કોઈને દૂરસદ નહોતી.

“મુંજલમ્હેતા પાસે આપણું ધાયું” કરાવીશું ?” નંદોષ ને ઉત્સાહી લક્ષ્મણે કહ્યું. એક જણ ખડખડ હસ્યો. “તેણે કોઈ દિવસ કોઈ બીજાનું ધાયું કયું છે ?” તેણે કહ્યું.

“તે નહિ કરે” કૃષ્ણદેવે કહ્યું. “તો તમને મંત્રાપદ પરથી ખસેડવા પડશે” કૃષ્ણદેવનાં શાન્ત, માર્મિક વાક્યે ગગનની ગળનની માફક બધાના હૃદયમાં ત્રાસ પ્રેર્યો. બધા મૂગા રહ્યા.

“એ વાત સ્હેલી નથી” કાંકે કહ્યું. “અને સ્હેલી હોય તોપણ કરવી ચોગ્ય નથી. એ આજે પદ્મણીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, એકાગ્રતાથી પાટણનું ગૌરવ સાચવી રહ્યા છે. એ જરો, પછી એની જગ્યાએ કોણ ?”

“આવી ને આવી જહીકે આપણે કાંઈ કરી શકતા નથી” દેશળદેવે કહ્યું. “નેળનાં ગાડાં કદી નેળમાં રહ્યાં સાંભળ્યાં છે ?”

“શું આવી ન્હાની ન્હાની વાત કરો છો ?” કૃષ્ણદેવે પ્રભાવશાળી અવાજે પૂછ્યું. “આખું

આર્યાવર્ત” રસાતાળ જવા બેઠું છે, ને તમ્હે વિચાર કરો છો કે એક મંત્રીને રળ આપીયે તો રાજ ચાલે કે નહિ ?”

“પણ એવી શી ખાત્રી કે મુંજલમ્હેતા કહાં આવી આપણે બધું બરોબર કરી શકશું ?” એક જણે પૂછ્યું.

“શા માટે નહિ ?” કોઈ બીજો બોલ્યો. “માલવાનું માંચું પાછું વાલ્યું એણે ; ઉખકને પાછો કહાડ્યો એણે ; કીર્તિદેવને ના કહી તે પણ એણે. મુંજલમ્હેતા સ્હમણે છે કે માલવા જેડે સંધિ થશે કે મહારાજા એને રળ આપશે.” “ત્યારે તમ્હે ભૂલ ખાઓ છો” કાંકે કહ્યું. “મુંજલમ્હેતા પાટણની પરવા નથી : પાટણને મુંજલમ્હેતા છે.”

“મહારા મુંજલિયા મિત્ર !” કૃષ્ણદેવે મરકરીમાં કહ્યું અને ધણાપરા હસી પડ્યા. “તમ્હારાથી ન થાય તો ના કહો. પણ મુંજલમ્હેતા હાપરે મ્હાંવી પાટણને હલકું શા માટે પાડો છો ?”

વાળેલા પગપર ઉંચા થઈ કાંકે પ્રદત્તાથી જવાબ આપ્યો : “રીકર નહિ કરશો. મ્હારાથી ન થાય તેની હું નાજ કહીશ. અત્યારે શા માટે આપણે મળ્યા છીએ ? માલવા સાથે સંધિ કરી શકાય એવા ઉપાય ચોજવા ;—મુંજલમ્હેતાની સ્હાંચું કાવતું રચવા નહિ. મ્હને મુંજલમ્હેતાની કહો કે ગમે તે કહો. હું તેનો યુલામ નથી. મ્હને તેની તલ માત્ર પરવા નથી. તમ્હે બધાયે તો તેની મહેરબાની ચાચી હશે અને ચાચનાનાં ફલ ચાખ્યાં. હશે—મ્હેં બેમાંથી એકે નથી કયું. એ મ્હને ખાત્રી થાય કે તે મંત્રાપદથી હડે તો જરૂર આર્યાવર્ત” બચે, તો કાલે સઘ્હારે હું હાથ પકડી તેને ઉઠાડી આવું. હું કોઈની મદદ માંચું એવા નથી. રાજ્યોમાં સંપ થાય એ વાત સારી છે ; પણ મુંજલમ્હેતા સંપ થશે જ તેની શી ખાત્રી ?”

“અમ્હને તો ખાત્રી છે” બે ચાર જણે કહ્યું. “મ્હને જરા સંશય નથી.” છાતી ઠોકી દેશળે કહ્યું.

કૃષ્ણદેવે બેધું કે કાંકેના સઘ્હારી ધણાપર અસર થઈ છે. તે અસર નાપૂર્વ કરવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો. “ખાત્રી ન હોય તોયે શું ? તમ્હે પાટણ હાથપર લો. પાટણની રાજ્ય સત્તા હાથપર લો અને કીર્તિદેવ કહેતા હતા તેજ લક્ષ્મણ-દુ રાખો ; પછી શા સાર આપણા પ્રયત્ન સફલ નહિ થાય ? એક કીર્તિ-

દેવ આટલું કરી શકયા, તો આપું પાટણ શું ન કરી શકે ?”

“અરે પછી તો ચાલુ તે થાય” એક યોદ્ધાએ કહ્યું. “પાટણ શું ન કરી શકે ?”

“યવનોને ફર કરવાનો ખીજો કોઈ રસ્તો નથી ?” ખીજાએ પૂછ્યું. “શું જાલ પણ રહે ને કામ પણ સધાય તો સારું.”

“મહેને એવો રસ્તો દેખાતો નથી,” નહેનો અવાજ ઉઠા જેવો લાગ્યો હતો તેણે કહ્યું.

“એવો રસ્તો જડે તો તેમ કરીયે.”

લક્ષ્મણે કહ્યું.

“પણ શું જાલ શા માટે ના પાડે છે તેનો કોઈએ વિચાર કર્યો ?” એક જણે પૂછ્યું. પાછળથી એક કોમળ અવાજ આવ્યો—

“માયું ફેડવા.” બધાનું ધ્યાન તે તરફ ગયું.

કાંકે હોહ કરડ્યા. કાશ્મીરાદેવીથી જાનામાના ખેસી ન રહેવાયું તેથી તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું હતું. જે માથુસ કાંકે ઉઠા ધાર્યો હતો તેની પાછળ મંડલેશ્વર, કાશ્મીરા અને મંજરીએ હતાં.

તે ત્રણ કોણ છે તે જણાઈ ન જાય માટે કાંકે જરા મોટે અવાજે યોધી બધાનું ધ્યાન પાછું ખેંચ્યું.

“શું જાલ મહેતાનો અભિપ્રાય તો એટલો જ છે કે ન્યાં સુધી ગુજરાત સમળ ન થાય ન્યાં સુધી તેનો કારભાર એક તંતે નહિં ચાલે ત્યાં સુધી માલવા જોડે સંધિ કરવી નહિં.”

“કારણ ?”

“શાન્તિથી આપણા દેશમાં વિરોધ પેસે માટે.”

“એ ચાર જણુ હર્યા. “વિગ્રહથી વિરોધ શમ્યો સાંભળ્યો છે ?” એક જણે પૂછ્યું.

“હા.” કાંકે કહ્યું. “આપણામાં વિરોધ ન હોય તો જ વિજય મળે. બલે એની માન્યતા ખોટી હોય—બલે મહેને મહારા શબ્દોમાં વિશ્વાસ ન હોય. પણ

શું જાલને કહાડી આપણે શું કરી શકીશું ? તેના કરતાં તો એ તમ્હારામાં હિંમત હોય—

તમ્હારે પક્ષ ઉભો જ કરવા હોય તો કરો. શું જાલ પણ રહેશે; આપણો પક્ષ પણ રહેશે; ક્રીતિદેવની નેમ પણ સચવાશે; અને યવનોની મજદુર નથી કે આર્યાવર્તમાં એક ડગલું ધરી શકે.”

“એવું શું છે ?” પાંચ સાત જણુ યોધી ઉઠ્યા.

“એવું ?” યોલવાના જુસ્સાથી કાંકેનો અવાજ છુજતો હતો. તેમાં પ્રભાવ

હતો, ગૌરવ હતો, સન્માનતા હતી. “ક્રીતિદેવે જ્યારથી યવનોના ભયની વાત કહી હતી ત્યારથી એ વિચાર મહેને થયા કરે છે ; તમ્હે બધા પ્રતિજ્ઞા લેા તો કાલે સન્હારે એ વિચાર પ્રમાણે કરી શકો.”

“શું ?” લક્ષ્મણે અધિરાધથી પૂછ્યું.

“ક્રીતિદેવજી સંપ કરવા મથે છે. એવો સંપ કદી થયો છે કે યવાનો છે ? હજી કોઈ રાજ્યે સ્વાર્થત્યાગી પરમાર્થી સંપ સ્વીકાર્યો છે ? મહિનાપર તો ખખખે દુશ્મનો તમ્હારાપર ધસી આવતા હતા. શું તે ભૂલી ગયા ? નામનો સંપ કરશો તો ખીજા રાજ્યો તમ્હને ખાઈ જશે. તેમને તો એટલું જ જોઈએ છે.

આર્યાવર્તમાં સંપ ક્યારે થશે તે ખબર છે ? જ્યારે એક રાજ એકચક્રે રાજ્ય કરશે ત્યારે. સ્હમજ્યા ? તમ્હારામાં હિંમત હોય તો શું જાલ મહેતાને જાળને કહો કે, આમ વિગ્રહો લડવાથી ગુજરાત સમળ નથી થવાનું—જે રાજ્યોને હરાવો, તેનો દેશ ગુજરાતને તાપે કરો, તેનાપર તમ્હારા દંડનાયકો નીમા. તમ્હારામાં શક્તિ હોય તો ક્રીતિદેવને કહો કે ન્યારે વુનાગઢ, અવન્ટી ને શાકંભરીમાં ગુજરાતના દંડનાયકો નીમાશે ત્યારે ખરો સંપ થશે, ને યવનો ઉભી પૂછડીયે ભાગશે. જ્યદેવ મહારાજને કહો જઈને કે અમ્હારે દંડનાયકો જોઈએ છે—નથી જોઈતા સામન્તો ને નથી જોઈતા ખંડીયા રાજ્યો.”

કાંકેના શબ્દોમાં અકલ્પ્ય પ્રતાપ હતો; તેણે દશવિદ્યા વિચારમાં નવિનતા હતી.

ખીજા રાજ્યોને હરાવવા, તેમની પાસે ખંડણી લેવી, ગામ લેવાં, ગ્રાસ લેવા એ રાજ્યનીતિ—અનુસાર ગણાવું; પણ તેમને પદ-બ્રધ કરી, સુખાઓ નીમી રાજ ચલાવવું એનો ખ્યાલ સરખો પણ રાજ્યકર્તાઓને આજે આવતો નહિં. સૌરુષ્ટમાં અને લાટમાં નામના દંડનાયકો પાટણે નીમ્યા હતા; પણ છતાં ત્યાંના સ્થાનિક રાજ્યો નિરાંતે રાજ્ય કરતા. દંડનાયકની સાથે સતત વિગ્રહ કરતા, અને આપણે પહેલા ભાગમાં જોઈ ગયા તેમ વખત આવે પાટણને પણ હાની પ્હોચાડવા ચક્રતા નહિં. કાંકે જે સિદ્ધાંતો કહ્યા, તેથી તેના સાંભળનારાઓ દિગ્ગ ચક્ર ગયા; કેટલાકની કલ્પનાશક્તિ થંભી રહી. કેટલાક વિચારવંત પુરોષોના મનજ આગળથી પડેા ખસી ગયા. તેઓને નવી રાજ્યપદ્ધતિના ઉત્પત્તિ કિરણો જણાયાં. ત્રિભુવનપાળ અને

કાશ્મીરાદેવી જે કાકને એક ઝાંઝો, શૂરો, નિમ-
કહલાલ મિત્ર ગણુતા હતા તે માનભરે જોઈ
રહ્યાં.

મંજરી પણ જોઈ રહી. તેણે કાકને
આવો કદી ધાર્યો નહોતો. તેના હોહના અશુદ્ધ
સ્પર્શના સ્મરણથી મંજરીના જીવ હજી કચ-
વાતો હતો; તેના તરફ તેના તિરસ્કારનો
પ્રવાહ ચાલુ હતો. આ બધી કડવાશમાં જાણ્યે-
અજાણ્યે એક અમૃતનું ધિન્દુ પડ્યું.

જે ઉચ્ચો પુરૂષ ત્રિભુવનપાલ આવ્યા તે
ખારણેથી આવ્યો હતો તે બધાથી પાછળ
મૂઠા મૂઠા ઘેરો હતો; તેની માત્ર આંખોજ
હાર દેખાતી હતી. તેનાં વિશાળ, તેજસ્વી,
પ્રભાવશાળી નયનો ચમકી ઉઠ્યાં.

કૃષ્ણદેવના યુસ્માનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે
કરવા ધાર્યું હતું કાંઈ અને થયું કાંઈ. તેની
તરફથી ઉઘી વળી એટલું જ નહિ, પણ જે
વિચારો કાંકે દર્શાવ્યા હતા તેથી તેનો જીવ ઉડી
ગયો, તેનું સ્વાસ્થ્ય જતું રહ્યું, તેના હોદ્દા ઘુલ
ઉઠ્યા, તેની આંખ લાલ થઈ ગઈ. તેનો પિતો
ઉછળી આવ્યો. તેણે પાસે ઘેરેલા દેશળના
હાથમાં અણજાણે નખ ખોસી દીધા. તેને
યુસ્મા દબાવવા ઘણા પ્રયત્ન કર્યો અને આખરે
કહ્યું: “શાખાશ આધ્યાત્મના રાજાઓના
કાળ! પણ આ તમ્હારી યુક્તિઓ સફલ કેમ
કરશે?”

“એનાથી સહેલું શું? આપણે સદ્લાગ્યે
પાટણમાં મુત્સદ્દીઓના મુકુટમણિ સમાન મંત્રી
છે અને ઉત્સાહિ વિરોમાં શ્રેષ્ઠ એવો જીવાન
રાજા છે. એ બન્ને આ માનશે.”

“પણ ક્ષત્રિયજન્યાઓ સાંખશે કેમ? શું
અમ્હારા કાંડાં કપાઈ ગયાં છે કે કોઈને
હાથે ધક્કરના સાક્ષાત અવતાર રાજાઓને
પદભ્રષ્ટ થવા દઈશું?” દેશળે કહ્યું.

“મંડલેશ્વરે તો મુંજલે નામના કુરી
મૂકયા છે—હવે રાજાઓનો વારો” એકે કહ્યું.
આ શબ્દોથી દેશળને નખશીખ વિષ વ્યાપી
ગયું.

“ગમે તેનો વારો આવે તેની મને પરવા
નથી. કીર્તિદેવે આપણને વખતસર ચેતવ્યા
છે. રાજ્યો હતાં અને નથી તેથી શું? તે
મોટે શું આપણું સનાતન ગૌરવ હાથથી
જવા દઈશું?”

સાંભળનારાઓમાંના ઘણા અનિશ્ચિત મને
જોઈ રહ્યા. તેમને સહમજ નહિ પડી કે આ
બે પક્ષમાં કયો વાસ્તવિક હતો. કૃષ્ણદેવ

ખેલાડી ઉત્તાદની કલાથી તેમના મગજ પરથી
કાકના શબ્દોની અસર ઓછી થાય તેની
વાટ જોતો હતો. તેણે અપમાનભર્યા અવાજે
મસ્કરીમાં કહ્યું: “તમ્હે બ્રાહ્મણ રહ્યા એટલે
બધી પિડા તમ્હારેજને!”

“હા! હું બ્રાહ્મણ છું” કહી કાંકે મોઝા
પરનો ખેસ કહાડી નાખ્યો. “શું કહેવું છે?”

“તેથી જ નક્ષત્રી કરવાની ધૂન થઈ આવી
હશે?” એક જણે કહ્યું.

ખોલનાર સ્હામું કાંક પલવાર જોઈ રહ્યો. તેની
આંખો ચંદ્રમાનો તેજમાં પણ અંગારાભરી
લાગી. તેના જુરસામાં ઘીની જરૂર હતી તે
પરશુરામના પરાક્રમની યાદે પૂરી પાડી.

“નક્ષત્રીની જરૂર પડશે તો તે પણ કરવી
પડશે.”

“તે પહેલાં પાટણ અને તમ્હે બન્ને
અવની પરથી ઉપાડી જશે. તેની ખબર છે?”
યમરાજની ગર્જના સમા ધીમા પણ ભયંકર
અવાજે કૃષ્ણદેવે કહ્યું. તેની આંખો પણ ચમકી
રહી હતી.

“એટલે મ્હને બ્હીવડાવો છો?”

“બ્હીવડાવતો નથી—એતલું છું.”

“તમ્હારી ચેતવણીની કેને પરવા છે?”

“પણ આપણી અસલ વાત તો આઘી જ
રહી ગઈ.” ભોળા લોકમણે કહ્યું “કાંકભટ્ટની
વાત મ્હને ઠીક લાગે છે.”

“તો ભારતમાં માદવાસ્થસી થશે. ખબર છે?”
કૃષ્ણદેવે પૂછ્યું.

“નહિ તો પણ કયાં થતી નથી?” એક
જણે જે કાકથી અજાણ ગયો હતો તેણે
કહ્યું.

“ખોલો! પણ હવે કરવું છે શું?” એક
બે જણે પૂછ્યું.

“શું?” કાંકે ઉભા થઈ જતાં કહ્યું “પક્ષ
જો ઉભો કરવો હોય તો બધા જુકાનીઓ છોડી
નાખો. ચાલો! પાસે સીવાલય છે ત્યાં જઈ
પ્રતિજ્ઞા લઈએ કે, જ્યાં સુધી આર્યાવર્ત પર એક
ચક્રે પાટણનું રાજ ચાય નહિ ત્યાં સુધી
આપણે જીવીને ખેસવું નહિ. છે હિંમત?”

કાંક સત્તાથી બધા તરફ જોઈ રહ્યો. કાંઈ
ખોલ્યા નહિ; કેટલાકે ઉભા થવા લાગ્યા.

“નહિ” તો ચાલો બધાએ પોતપોતાને ઘેર.
કૃષ્ણદેવે ઉભો થઈ ગયો અને તેટલાજ
ગૌરવથી કાકની સ્હામું જોઈ રહ્યો; અને
તેવી જ સચોટતાથી તેણે કહ્યું: “અને હું કહું
છું કે તમ્હારામાં જો કાંઈ મદદ હોય તો મુંજલ-

મહેતાને અને તેના ખુશામતીયાઓને રાન્યકાર-
ભારમાંથી દૂર કરે. નહિં તો પાટણ પડશે અને
સાથે આર્યાવર્તને પાડશે.”

“પાટણ પડે તોમાં તમ્હે કયાં રાજ નથી?”
કાંકે કૃષ્ણદેવ સાંભળે એમ કહ્યું. કૃષ્ણદેવ
વધારે ટટાર થયો, તેની આંખમાંથી તનખા
ખરવા લાગ્યા. તેના લવાંપર રૈદરસ છાંઈ
રહ્યો હતો. “અને પ્રતિજ્ઞા લખને કહું છું”—

એટલામાં રમેને કાંઈ તકરાર થાય તો તેને
અટકાવવા કેટલાક ઊભા થઈ વચ્ચે પડ્યા
તૈયાર થઈ ગયા હતા. તેમાંથી એક જણ
આ અભિમાન સાંભળી યોદ્ધાઓ: “તેમાં શું?”
ધણખરા કૃષ્ણદેવને સંજ્ઞાને ઘેર પડી રહેતા
આસીયા તરીકે ઓલખતા હતા. જવાબમાં
તેણે અપૂર્વ છટાથી માથાપરનો પોતાનો ફેટો
કઢાડી નાખ્યો: તેના સુંદર મુખપર, ચંદ્ર
તેજમાં અવલુનીય ગૌરવ અને દિવ્યતાનો
આભાસ જણાયો: તેની મોઢક આંખોમાં
ગળે દાવાનળ પ્રગટ્યો.

“મહારી પ્રતિજ્ઞા” તેના કંપતા, પ્રભાવ-
શાળી સ્વરના ભયંકર પડ્યા પડ્યા. “દેવના
પણ દેવ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ મુરારિના
વંશજની પ્રતિજ્ઞા છે.” કહી તેણે મ્યાન-
માંથી તરવાર કઢાડી ઉઘે ધરી “કે જ્યાં સુધી
આ કરમાં ખણ છે ત્યાં સુધી જે પાટણ કાંઈ
રાન્યએને ગાદીપરથી ઉઠાડશે તો પાટણનું
નામ કે નીશાન રહેવા દેનાર નથી.”

કૃષ્ણદેવના શબ્દો પૂરા થયાન થયા અને બધા
એકદમ ખભળી ઉઠ્યા; બધાને લાગ્યું કે કૃષ્ણ-
દેવ પાટણી નથી અને તેણે અત્યારે પાટણનું
અપમાન કર્યું. જપાટાખંધ તરવાર પર તરવાર
નીકળી. બધા કૃષ્ણદેવ અને કાંકે ઊભા હતા
તે તરફ ધસ્યા. કૃષ્ણદેવ વધારે ઓલવા જતો
હતો પણ તેને કાંકે અટકાવ્યો. “એગરજી!”
આ નામ સાંભળી કૃષ્ણદેવ ચમક્યો. અને તેને
પોતાના સ્વભાવપરથી ગયેલા કાણુ થોડા થોડા
પાછા આણ્યો.

“આ પાટણ છે. જીનાગઢ નથી.”
એમ કહી કાંકે કૃષ્ણદેવનો હાથ પક-
ડ્યો અને મહા મુશ્કેલીથી દેશળ અને લક્ષ્મણની
મદદથી તેને દૂર મૂકી આવ્યો.

પ્રકરણ ૭ મું.

સ્મરણ સૃષ્ટિનો અનુભવ.

કાવત્રાંખાએમાં લંગણ પડ્યું. ધણુ
ખરા ઉશકરાઈ ગયા, અને છુપા રહેવાનું
પ્રયોજન નહિ રહેવાથી એક એકની સાથે
વાતો કરવા લાગ્યા.

આખરે બધા બહાર નીકળવા માંડ્યા. સાંકડા
ખારણમાંથી બહાર નીકળતાં બીડાબીડ થઈ; અને
પલવાર બીડમાં મંજરી મંડલેશ્વર અને કાશ્મી-
રાદેવીથી છૂરી પડી ગઈ. કાંકે બધા ટોળાની
પાછળ આવતો હતો.

ખારણની બહાર નીકળી એક બાજુએ મંડ-
લેશ્વર ઊભા; કાશ્મીરાદેવી આવી પ્હોંચી—પણ
મંજરી નીકળતી જણાઈ નહિ. બન્નેના પેટમાં
ફાળ પડી. તેમણે પહેલાં તો એમ ધાયું કે
મંજરી પાછળ રહી ગઈ હશે. પણ આ
ધારણા ખોટી પડી. કાંકે પણ બહાર નીકળ્યો—
પણ તેની સાથે મંજરી નહોતી.

“કાંકે!” ત્રિભુવનપાલે કહ્યું “મંજરી
કયાં છે?”

“તમહારી સાથે હતીને?”

“નીકળી જ નથી” કાશ્મીરાદેવીએ કહ્યું.
તે ગભરાઈ ગઈ હતી.

કાંકે હોઠ કરડ્યા. “તમ્હે બહાર ભુલો. હું
અંદર જઈ આવું” કહી તે પાછો અંદર
ગયો. તેણે અંદર ઘણીએ શોધ કરી; પણ
મંજરીનો પત્તો લાગ્યો નહિ. તે હાંફેલા ફાંફેલા
બહાર આવ્યો.

“મહારાજ! અંદર તે કયાંય પણ નથી.”

“ત્યારે!”

“ઉઠો ઉપાડી ગયો” કાંકે કહ્યું.

“શું કહે છે?”

“હા. મહે એનો અવાજ ઓળખ્યો હતો.
ખા વચ્ચે યોદ્ધાં તે વખત એનું ધ્યાન
તમ્હારા તરફ ગયું હતું તે મહે જોયું.”

મંડલેશ્વરે દાંત કચકચાવ્યા “ચાલ! એ
હરામખોરને પૂરો કરીયે.”

“ના. મહારાજ! મને જ જવા દો. તમ્હે
આવો તેમાં શોભા નહિ. અને હવે મંજરી—”

કાંકે કડવાશથી કહ્યું “નિભંય છે. તેના
ગળામાં અંધી જેશે કે ઉઠો એક પલવાર
એને રાખવાનો નથી. તમ્હે એકલા જશે?”

“હા. પણ તું ડોરો ખખર આપજે”
બીલે મ્હોડે કાશ્મીરાદેવીએ કહ્યું. પોતાની

મુખાધથી મંજરીનો છવ જોખમમાં પડ્યો હતો તેથી ત્હને પસ્તાવો થતો હતો.”

“વારૂ!” કહી કાકે અપાટાખંધ આગળ ચાલી જતા માણસો તરફ ગયો. તે થોડાક માણસો પાસે થઈને ગયો પણ ત્હમાં ઉદ્દા દેખાયો નહિ. એકદમ તે ઉભો રહ્યો. ત્હને એક વિચાર આવ્યો. પેલી ઓતાડી બારી ત્હમના પેઠાં પહેલાં કાંઈએ ઉઘાડી હતી. ઉદામ્હેતા તે રસ્તે તો નહિ. પેઠા હોય? જો એમ હોય તો તે તે જ રસ્તે પાછો નળ એમ પણ બને. આ વિચાર આવતાં કાકે હોટ મૂકી; અને તે બારણા આગળ પહોંચ્યો.

એક ઉઝો રજપૂત બીને અઢેલી વિચારમાં ઉભો હતો. જે ત્રિભુવનપાલની પાછળ આ બારીવાટે પેઠા હતો તે જ આ પુરૂષ હતો.

“રજપૂતરાજ!” હાંફવા ફાંફવા કાકે પૂછ્યું. “આ બારીએથી કે અહિંયાથી કાંઈને તમ્હે જતા જોયા?”

રજપૂતે ધીમેથી માથું ઉંચું કર્યું અને તીક્ષ્ણ દષ્ટિ કાકેપર ફેરવી. તે ધીમેથી અને ઓટા અવાજ કહાડી બોલ્યો: “હા! એક જણ બીજાને ઉંચકી ગયો.”

“કેટલી વાર થઈ?”

“થોડીક વાર થઈ.”

કાકે એકદમ ત્યાંથી જતો રહેતો હતો પણ પેલા માણસે હાથ ઉઝો કરી ત્હને રોક્યો.

કાકને આ હાથ ઉંચા કરવાની રીત કાંઈ પરિચિત લાગી. ત્હણે પૂછ્યું: “કેમ?”

“એ માણસ તું ધારે છે ત્યાં નહિં મળે” સ્વાભાવિક અવાજ કહાડી પેલા પુરૂષે કહ્યું. કાકે અવાજ પારખ્યો, અને ઢિંગ થઈ તે બે ડગલાં પાછળ ખસ્યો ને બોલ્યો: “મ્હેતાજી!”

“હા,” મુંગલમ્હેતાએ કહ્યું. “ત્હારે એ માણસનું કામ છે?”

“મહારાજ! મહારી સ્ત્રી એ અત્યારે ઉપાડી ગયો. એ ક્યાં ગયો? કાંઈ ખબર છે?”

“ત્હારી સ્ત્રી? તું આજે પરણ્યો તે?”

કાકની અન્યયગીતો પાર રહ્યો નહિં.

“અહા!”

“ત્યારે મોઢેરા દરવાજે થઈને જા. તે રસ્તે ઉદ્દા અત્યારે ખલાત નળ છે.”

“હૈ!”

“હા. અને બને તો સાથે ઉદામ્હેતાને પણ પાછા લઈ આવજે. એના વગર મ્હને ગમતું નથી.”

કાકે નમસ્કાર કરી, આ વિલક્ષણ મહા પુરૂષના પ્રભાવથી સ્તબ્ધ બની, બનતી ત્વરાથી મોઢેરા દરવાજે જવાના નીકળ્યો.

મુંગલ ઉભો હતો તેમ ને તેમ જ બીંતને અઢેલી ઉભો રહ્યો. ધણે વખતે, નિર્જન સ્થાનમાં, ચાંદની રાતના રસ પ્રેરનારા વાતાવરણમાં, ત્હને નીરાંતે વિચાર કરવાની ફરસદ મળી હતી. ત્હણે ક્યાં સુધી કાકે વિશે વિચાર કર્યો. ત્હનું મુત્સદીપણું, ત્હનું શૈયી, ત્હની નીમક-હલાલી, ત્હનું લમ, ત્હની કારકીદાં એ બધાનું અવલોકન કર્યું. તેમ કરતાં કીર્તિદેવ સાંભર્યો. થોડાક દિવસમાં તે બાલ થોદાએ શું વાતાવરણ પેદા કર્યું? હવું, કેવા વિચારોને જન્મ પમાડ્યા હતા? શું ત્હની મહત્તા હતી? ત્હને કેદમાં પૂર્યો નહિં હોત તો તે શું નહિં કરત? આ વિચારો કરતાં સુંદરીઓનું મદમદન કરે એવું ત્હનું મુખ ત્હને સાંભર્યું. જાતી પર માથું લટકાવી અડધી બીડેલી આંખો તે મુત્સદી મહાઅમાત્ય કહપના પર સ્વાર થયો. પલકમાં તે ભુવનોના અંતર કાપતી તે અધિનીનાં પાંખો આરીને એકદમ ન કહેવાય તેમ, ન રહમનય તેમ કીર્તિદેવનું મુખ કાંઈ સ્ત્રીના મુખમાં ફેરવાઈ ગયું. મુખ પરિચિત તો લાગ્યું—ઓળખાયું કુલ-કુંવર શેઠાણીનું!

મુંગલે માથું ઉંચું કર્યું; કહપનાની પાંખોના પ્રભાવ જોઈ તે હસ્યો. ત્હણે આસપાસ નજર કરી. કહપનાની ઘોડી વધારે જોરથી ઉડવા લાગી.

કુલકુંવરનું શું મીઠું, લલું, નિર્દોષ મુખ હતું? શું ત્હની પૂજ્યભાવ હતો? “કેટલાં વર્ષ થયાં?” મુંગલ બખડ્યો “અરાદ વર્ષ પહેલાં તો એ બીચારી સ્વધામ ગઈ? વખત જતાં વાર લાગે છે? ચાલીશ તો મ્હને ક્યારનાં થઈ ગયાં.”

ઘોડીએ પાંખો ફેરવતી; ભૂત યોગમાં તે વિહરવા લાગી; અમાપ અંતર આંખની એક પલકમાં ત્હણે વિતાવ્યું.

મુંગલની આંખ અગાડી દશ્યપરંપરા આવવા માંડી.

તે નહાનો છોકરો હતો. આ વાડીમાં ફૂલ ચોરવા તે આવતો. સંજ્ઞાનનો નહાનો ભાઈ ને તે ગોડીઆ હતો. દેવ સમો દેદિધમાન તે હતો; ફૂલકુંવર સ્વપ્નામાં સરજેલી અપ્સરા સમી હતી. તે બન્ને રમતાં, તોફાન કરતાં, આ ભીંત પર અનેક વખત ચડતાં, આ બારણેથી અનેક વખત પેસનીકલ કરતાં. તે પરણ્યો. અગ્નિની ચોરી-વરરાજા-વરકન્યા-સ્ત્રી પુરુષોની ઠઠ-વરઘોડો-આખું નગર જમવા આવેલું ત્હની અનન્ત પંક્તિ : શું ઠાઠ ? શું લગ્નગતી, જરા હસતી, જરા ગલરાતી કોડીલી નવવધૂ ?

ત્હના પિતા મરી ગયા-તે નગર શેઠ થયો. ત્હણે પૈસા ઉઘાડ્યા; ફૂલકુંવર સહીત, તેમ જ વગર, મોજ કરી; દેશ અને પરદેશ રખડ્યા; કમાયો અને ખાંચું.

ત્હને છોકરો થયો. શું ફૂલકુંવરનો અને ત્હનો હુધું ? તે આજ બારણે વડીલોથી બાનો, ત્હને મળવા આવતો. તે લાડથેલી સુંદરી શા ઉમળકાથી, પતિવ્રતથી ચલિત થયેલા પતિને પોતાનો કરવા, હાથમાં લાકડો પૂત લઈ હોંસભરી આવતી. ત્હના પિતાની વાડીમાં એક સરવરીયું હતું; ત્હની તટે તે ખેસતાં. એક પલ તે આનંદનો અમૃતરસ ચાખવા મુજબે ઘોડી થોભાવી અને આંખો મીચી તે રસ ચાખ્યો.

પછી તે ચંદ્રપૂર ગયો; મીનળદેવીને મળ્યો; ત્હનો ગુલામ થઈ રહ્યો. ત્યાંથી પાછો આવ્યો. મીનળદેવી પાટણ આવ્યાં. સાત્રાજ્યનાં સ્વર્માં સિદ્ધ કરવા તે મહાઅમાલ થયો; રાજ્યતંત્ર હાથમાં લીધું; આકાશમાં રહેલા ચંદ્રની સાથે પ્રણય કરનારાની માફક તે મીનળદેવીને દૂરથી, પૂજી રહ્યો; ઘરમાં રહેલી પોતાની ન્હાની પણ રડીયાલી ક્ષિપ્રકા વિસરી ગયો.

અશ્વિની અંધકાર પ્રદેશમાં ઉડતી ગઈ; મુજબે કપાલેથી પરસેવો છુછ્યો.

ત્હણે ફૂલકુંવરની પરવા કરી નહિ. તે કુમલી વેલ કરમાઈ ગઈ. કરમાતાં પણ પલવાર ત્હણે ઇર્ષ્યા દાખવી. તે પોતે ઝનૂની થયો-કૂર-તાથી તે નિરાધાર અખળાને દૂર ધકેલી-નિરાધાર પૂતને ઘર બહાર કયો. તે વચલી ગયા; ત્હમણે સંજ્ઞાનહેતાની પાંખનો આશ્રય શોધ્યો. પોતે ખૂની બન્યો; સંજ્ઞાન જોડે વેર ખાંધું. પરિણામે પૂત મરી ગયો-સ્ત્રી રીખાઈ રીખાઈ સ્વપ્ના ગઈ; ફૂલ ગઈ, સુવાસ પણ ગઈ.

મુજબલનો જીવ રહે સાધ ગયો. ત્હણે ચંદ્ર રહામું જોયું. તે એની મશ્કરી કરતો લાગ્યો. તે બખડ્યો, “મીનળદેવી નહોત તે હું” ક્ષુદ્ર શેડીઓજ રહેત; પૈસા ને કુટુંબ બે વચ્ચે જીવન સમાપ્ત કરત.” તે શેડીવાર દાંત વચ્ચે અંગુઠો ઘાલી થોભ્યો, “ફૂલ શેડીની નથી-” ત્હનામાં વાક્ય પુરું કરવાની હિંમત રહી નહિ “જીવન...સ્મરણ થઈ ગયું.” હું અમાત્ય-રાજાઓનું રાજ વધારવાનું હથિયાર-લોભીયાઓનો લોભ પૂરો કરવાનું સાધન. જીવીશ ત્યાં સુધી આમ ને આમ. અગ્નિ દેવની ભલકતી જવાલા ન્યારે શાન્તિ આપશે ત્યારે. આટલો છોકરોએ ન જીવ્યો કે જોઈને દહાડા કહાડું.”

હઝારને રડાવનારી નિષ્કૂર આંખમાંથી એક આંસુ પડ્યું. તે દટાર થયો, ચારે તરફ જોયું, ગળું ખોંખાંડ્યું.

“હમણાં મલરકું થશે. ચાલ જઈ.” પણ પગ ઉપડ્યો નહિ. વિશ વર્ષે તે આ સ્થલે ઉભો હતો. સ્થલના સ્મરણો સચેત થયાં હતાં; ત્હના હૃદયને ભૂત જીવનની ભલક અપી. ત્હને આદ્ર બનાવી રહ્યા હતાં. અત્યારે મુજબ પાટણનો અમાત્ય ન્હોતો; ફૂલકુંવરનો કોડીલો કંચ હતો. ત્હની ડોકના મરોડમાંથી ગર્વ ગયો; ત્હના હોઠ પરથી ઢલતા ગઈ; ત્હના ખભાંમાં જરા ખુધ આવી. તે ત્યાંથી બારણ તરફ ફર્યો-બારણ ઉઘાડ્યું અને વાડીની અંદર પેઠો. વીશ વર્ષ ઉપર આ વાડીમાં કરેલા વિવિધ વિહારના અણુ-વિસરેલા સ્મરણોનું આકર્ષણ દુર્જય નીવડ્યું.

દુશ્વરના કોપથી નષ્ટ થયેલા નગરનો જીવતો રહેલો એક પૂરો નગરજન ખંડીયેરોમાં જાણે ફરતો હોય-રાખના ઢગલાથી જ પરખાય એવા પ્રાસાદોના સ્થાન શોધી, મનમાં ને મનમાં, ત્હમની વિનંત લવ્યતા ખરેખરી મોજુદ છે એમ માની, મરેલાં માનવીઓથી-ત્હમના વિસરાયેલા વાર્તાલાપથી-ત્હમનાં અણુદીઠેલાં હારય અને ચુંબનોથી તે લવ્યતા સજીવન કરતો હોય-તેમ મુજબ તે વાડીમાં ફરવા લાગ્યો, કેટલાંક ઝાડને જોળાખવા લાગ્યો-કેટલીક નળીની પગથીઓને ચુંબને ચર્ચિત કરેલા પાદના કાદપ-નિક્ત ઝણકારથી ગળવવા લાગ્યો-કેટલાંક પ્રિય વૃક્ષોની ઝાંયને સંભળાતાં ન સંભળાતાં પ્રણય વાક્યે સશબ્દ બનાવવા લાગ્યો. પ્રણયયોગથી ભટ થયેલો તે સ્મરણપૂર્ક મનની ઠડાપણ છોડી, મુસ્તહીઓના વિવેક ત્યાગી-ઉર્વશી થેલા દુષ્યંત જેવો બની રહ્યો.

દુનિયાના વ્યવહારમાં નજરે મહત્તા અનેક દુર્ગ સમા દુર્ગત્ય, કાર્યદક્ષ પુરૂષો માત્ર ભુક્ષિ-યન્ત્ર બની રહે છે; સ્વાર્થ સાધવાના સાધન-રૂપ જ હોમનું હૃદય થઇ ન્યય છે. તેવાં હૃદય પર સપાટી વળી ગયેલી હોય છે ખરી; પણ કોઇક સ્થળે, કોઇક સમયે પગ દેતાં સપાટી છૂટી ન્યય છે. નીચે ઘસેલા મહાપ્રયત્ને ઢાંકેલા રસસ્રોત-અંદર ઉકળતો ઉર્મિઓનો સાગર ઉભરાય છે—તૂટેલી સપાટી-માંથી ઉપર આવે છે, સપાટી પર ફરી વળે છે. અત્યારે મુંગલને પણ તેમજ થયું. સ્મરણ-આનંદ અનુભવતો તે ધીમે ધીમે-કંભુસ ધણી મેહનતે મળેલું ધન છોડતાં વિલમ્બ કરે તેમ-પાછો જવા માંગ્યો. એટલામાં તોને જલકુડ સાંભળ્યો; તે જોવા વગર પાછા જવાનો હોનો છવ્વા આદ્યો નહિ ને ત્યાં જવાની પગથીયે વળ્યો.

પ્રકરણ ૮ મું.

જલ કુડની જત્રા.

કુડ પાસે જતાં તોને કોઇ વાત કરતા સંભળાયા. તે હમકાને ઉભો અને સાંભળવા લાગ્યો. ઘોલનારા ધીમેથી પણ ભુરસાથી, દાંત પીંશી ઘોલતા હતા. મુંગલે અવાજ પરથી ઝાળખવાને પ્રયત્ન કર્યો. એક અવાજ કૃષ્ણ-દેવનો હતો; બીજો જરાક પરિચિત લાગ્યો.

“ઠીક ત્યારે” પોલો પરિચિત અવાજ-વાળો પુરૂષ કહેતા હતા. “તમ્હે કોણ છો તે તમ્હારે નથી કહેવું? હું કાલે બાપાને કહીશ.” મુંગલને લાન આપ્યું; તે અવાજ સંજ્ઞાના છોકરા લક્ષમણનો હતો. “તમ્હને અમ્હે મિત્ર તરીકે આદરસત્કાર આપ્યો. અમ્હને શું ખબર કે તમ્હે દુશ્મન છો?”

“ભાઈ! એવું શું કહે છે?” એક સ્ત્રીનો અવાજ આપ્યો. મુંગલ ધીમે પગે જરા આગળ આપ્યો અને ઝાડને એથિ ઉભો રહી તેણે ધ્યાનપૂર્વક જોયું.

લક્ષમણ ઉભો હતો; તેની પાસે પુરૂષના વેશમાં આ છેલ્લા શબ્દો ઘોલનારી છોકરી ઉભી હતી. કૃષ્ણદેવ પગ કુડની પાલપરથી ચેની લટકાવી બેઠો હતો.

મુંગલ તે છોકરીને જોઇ ચમક્યો. છોકરીનું રૂપ ચંદ્રિકામાં મનોહર લાગતું. જે સ્મરણ-પટમાં ચિતરેલો મુખનો તે અત્યારે કંપનાદારા સાક્ષાત્કાર કરતો હતો તેની અપૂર્વ રેખાઓ કાંઈક અંશે તેમાં હતી. મુંગલને ચોક્કસ ખબર નહોતી કે સંજ્ઞાને કેટલી છોકરીઓ છે. પણ ફોલના મુખની યાદપરથી આ ભત્રીજી તે સ્ફોલાધથી ઝાળખી શક્યો.

“દોસ્ત!” ઠંડે પોરે કૃષ્ણદેવે કહ્યું. “મ્હને કોઇનો ડર નથી તો શું હું સંજ્ઞાન-મ્હેતાથી ડરીશ. તમ્હારા બાપા તો ભલા માણસ છે. હું કોણ છું ને કોણ નહિં તેની તમ્હારે શી પંચાત?”

લક્ષમણે ગુસ્સામાં પગ ઠોક્યો. “ઠીક છે. હવે કાને પંચાત છે તે જોશો.”

“બહુ સારું” નફટાધથી હસતાં કૃષ્ણદેવે કહ્યું.

“ભાઈ! લક્ષમણભાઈ!” સોમસુંદરીએ ભાઈનો હાથ પકડી કહ્યું. “હવે ઘેર ચાલો. સંહારે સઉ થઇ રહેશે. કેટલું મોડું થયું છે તેનો કાંઈ વિચાર છે?”

“હા ચાલ” કહી ગુસ્સામાં લક્ષમણ ત્યાંથી સોમનો હાથ પકડી ચાલ્યો ગયો. જતાં જતાં સોમે પાછળ કૃષ્ણદેવ રહામું બે ચાર વાર દષ્ટિ ફેંકી આશ્વાસન દીધું. કૃષ્ણદેવે ઇશારાથી જ સોમને મળવાની ઇચ્છા દર્શાવી; ઇશારાથી જ સોમે તેને થોભવા સૂચવ્યું. ગુસ્સાભર્યો લક્ષમણ આગળ ચાલ્યો ગયો.

મુંગલે આ ઇશારા જોયા; તેને હસવું આપ્યું. “કુત્યા તેની તે જ રહી છે.” તે મનમાં બળકડ્યો. તેણે આ નાટક ઇતિ સુધી જોવા નિશ્ચય કર્યો અને હતો ત્યાં જ ઉભો રહ્યો. અંધી ઘડી આમ ચાલી ગઇ; અને સોમ સુંદરી ઉતાવળથી પાછી આવી. તેણે પુરૂષવેશ કહાડી નાંખ્યો હતો.

“બોલો, શું કહો છો?”

“કેમ બહુ ઉતાવળ છે?” કૃષ્ણે પૂછ્યું.

“હા. હમણું સંહાર પડશે.”

“સોમસુંદરી!” ગાંભીરથી કૃષ્ણદેવે પૂછ્યું.

“તમ્હારામાં હિંમત છે?”

છોકરીને સ્હમજ પડી નહિં. તે સાક્ષ્ય જોઇ રહી; તેની મ્હોટી તેજસ્ય આંખોના અવલૂનીય ભાવોએ મુંગલનું પણ ધ્યાન ખેંચ્યું.

“કેમ?” તેણે પૂછ્યું.

“તમ્હે કોલ દીધો હતો તે પાલશો કે નહિ?”

“શું તમને પરણવાનો? ત્હની વાત અત્યારે?” અધીરાઈમાં ઘર તરફ જોતાં સોમે કહ્યું.

“હા. અત્યારે. તમ્હારા ઘરમાં હવે મ્હારાથી નહિ રહેવાય.” પોતાના મોહક અવાજે કૃષ્ણદેવે વાત કરવા માંડી. સોમની આંખોમાં સ્નેહ અને પ્રશંસા સ્પષ્ટ રીતે ચમકતાં હતાં. “ચાલીશ માણસો અત્યારે હું કોણ છું તે જાણે છે; કાલે સન્હારે મુંજલ ને જયદેવ જાણશે. એટલે આમ ને આમ મ્હારાથી નહિ રહેવાય. બોલો. કોલ પાલશો?” ત્હણે છોકરી પર નયન ઠેરવી સત્તાથી પૂછ્યું.

“બાપાને પૂછ્યા વગર?”

“બાપાને કોલ પાલવો છે કે તમ્હારે? તમ્હને બાપાની બ્હીક લાગતી હોય તો ગભરાશો નહિ. મ્હને નથી લાગતી.”

“કેમ?”

“હું તમ્હારે હરણ કરીશ. મ્હારા પૂર્વજ કુદ્ધિમણી લાવ્યા હતા તો મ્હને શું વાંધો? એ તો પરા પૂર્વથી ચાલ્યુંજ આવે છે.” કૃષ્ણદેવે હસીને કહ્યું. કૃષ્ણદેવનું હાસ્ય ત્હના પૂર્વજ ગોપીજનવલ્લભની વેણ સમુ મોહક, સર્વ સંશયોનો નાશ કરનાર હતું. શ્રદ્ધાળુ, સ્નેહભરી બાલાના હૃદયમાં શબ્દ કરતાં તે હાસ્યથી વધારે ખાતો થઈ. તે પણ હસી.

“શું તમ્હે યાદવ કુલના છે?” ત્હણે આશાભર્યા મુખભાવથી પૂછ્યું. મુંજલને લાગ્યું કે છોકરી પર કૃષ્ણદેવની સત્તા પૂરેપૂરી જમી હતી.

“યાદવ કુલ! યાદવ કુલનું જૌરવ આજે મ્હારે લીધે છે. ત્હણે અભિમાનથી કહ્યું. “તમ્હે કહ્યું હતું કે મ્હારે કુલ ઉંચું હશે તો પરણશો. બોલો હવે શું કહેવું છે?” કહી કૃષ્ણદેવે ઉઠીને ઉભો થયો.

છોકરી થોડી વાર ઝેંઝે રહી. ત્હણે નીસાસો મૂકી કહ્યું. “મ્હારા બાપા વંચળીમાં દંડનાયક; અને હું તમ્હને પરણી ત્યાં આવું તો શું થાય?”

“કેમ?”

“દંડનાયકની પુત્રી સાધારણ યાદવને ઘેર! મ્હારા બાપાપ લાજ મરે.”

કૃષ્ણદેવ ખડખડાટ હસ્યો. તે પાસે આવ્યો; અને પોતાની આંખના તેજ સોમને ભુરકો નાખી. તે વશ થઈ ગઈ.

“સોમસુંદરી! મ્હને પરણી લાજ મરશો?” ત્હણે કહ્યું. “ગાંડી! તમ્હારી સીતોતેર પેઢીનું જૌરવ વંચશે.”

“કેવી રીતે?”

કૃષ્ણદેવે ઉમલકાથી ત્હનો હાથ ઝાલ્યો. “તું રાણી થશે. જયદેવની રાણીઓ ત્હારી પદવી ઝેંઝે આંગળાં કરડશે. ચાલ આવશે?” કહી કૃષ્ણદેવે માલીકાઈથી એક હાથ સોમની આસપાસ નાંખ્યો. “આ રાત હમણાં વીતી જશે.” મોહાન્ધ બનેલી વિશ્વાસુ બાલા ઉમલકાને કૃષ્ણના હાથમાં લપાઈ ગઈ. વચ્ચે પડવું કે નહિ તે મુંજલ વિચાર કરવા લાગ્યો; અને એ કાંઈ પણ નિશ્ચયપર આવે તે પહેલાં કૃષ્ણદેવે સોમને પાછલા બારણા તરફ જતી પગથીયે ધસડવા માંડી. મુંજલ પાછળ પાછળ લપાતો ચાલ્યો. સોમે થોડી વારે ઉંચું જોયું; અને ઉંતથી પૂછ્યું. “તમ્હે ક્યાંના રાજા છે?”

“હજી સ્હમજી નહિં ભોળા?”

“ના.”

“હું જીનાગદના રા'ના બેંગાર!” હસતાં હસતાં કૃષ્ણદેવે કહ્યું. શબ્દો ત્હના મોહામાંથી નીકળી રહે તે પહેલાં ત્હના બાથમાંથી સોમ કુદી, અને થોડે દૂર ઉભી.

“નવધણ રા'ના બેંગાર!” ત્હની આંખ શુષ્ક, ભયપૂર્ણ થઈ; ત્હનું મોહું શીકકું પડી ગયું.

“હા! શા માટે ગભરાય છે? ચાલ.”

સોમ એક ડગલું પાછળ ખસી. “નવધણ રા'-પાટણનો કટો વેરી-ન્હણે મ્હારા બાપાનો સન્હાર કરવાનું મત લીધું છે તે-” દરેક વાક્યે તે એકેક ડગલું પાછળ ખસતી.

“હા. તે જ.” પાસે આવતાં બેંગારે-ન્હણે કૃષ્ણદેવ નામધારી પોતાનું ખરું નામ છુપાવ્યું હતું-ત્હણે કહ્યું, “એ વેરની ગાંઠ અત્યારે સળળ કરીએ. ચાલ વખત જાય છે.”

“હવે હું તમ્હારી પ્રતિજ્ઞા પણ સ્હમજી” કાકના જવાબમાં કૃષ્ણે કહ્યું હતું ત્હનો અર્થ સ્હમજતાં સોમે જવાબ દીધો.

“ચાલ” સત્તાથી બેંગારે કહ્યું.

“ના.” દહતાથી સોમે કહ્યું.

“કેમ?”

“સજ્જનમેતાની દીકરી રા'ના છોકરા જોડે કેમ પરણે?” કહી સોમે ડોકું ધુણાવ્યું.

“ચાલ દેખાડવું.”

“ના.” કહી સોમ પાછી જવા વળી.

“શુ એમ કોલ તુરશે ?” કહી ખેંગાર એક જલંગ મારી ત્હની પાસે આવ્યો.

“નહિ-નહિ-” એમ સોમ યોલવા જતી હતી તે પહેલાં ખેંગારે એક હાથે ત્હનું મ્હોડું દાખ્યું, અને બીજા હાથે ત્હને ઉચકી લીધી. ખારણા તરફ દોડવા ત્હણે એક જલંગ ભરી.

મુન્નલે ખેંગારની યોગ્ય પકડી. અચાનક રૂપરથી ખેંગાર ચમક્યો-કર્યો-તરવાર કહાડવા ગયો. મંત્રીના સખલ બાહુના જોરથી ખેંગારનો હાથ વળી ગયો;-સોમ ધરણી પર સરી ગયો;-ખેંગાર દૂર હડી ગયો-હડયા વિના ત્હનો છુટકો થયો નહિ. સિંહસમુ વિકરાળ બનેલું ત્હનું વદન શરસામાં ભયાનક થયું; શક્તિના શાન્ત ગૌરવથી મંત્રી જોઇ રહ્યો. એક વિપક્ષમાં ખેંગારે તરવાર ખેંચી-તે કુલો-મુન્નલની લાંબી પ્રચંડ તરવારે ત્હનો ધા ઝીટ્યો-તરવારોમાંથી તણખા ઉડ્યા. ખેંગાર પણ તરવારી હતો; મુન્નલની ખડ્ગ વિદ્યા, ત્હનું બાહુબલ અપ્રતીમ હતું. પાંચ પલજ માત્ર આ મહારથીઓનું ભયંકર યુદ્ધ ચાલ્યું. આખરે મંત્રીના પ્રાપ્ત્યથી ખેંગારની તરવાર દૂર જઇ પડી-ત્હના પગ વળી ગયા. ચમરાજ સયો મહાઅમાત્ય તરવારની અણી ખેંગારને ગળે રાખી ઉભો રહ્યો.

ચંદ્રના તેજમાં ખેંગારે મંત્રીને ઝાળખ્યો; તે અંગે અંગ કાંપી ઉઠ્યો. તે યોદ્ધો;

“મુન્નલ-કે પ્રહારાક્ષસ.” તરવારની શક્તિ કરતાં મંત્રીના અણધારેલા મેલાપથી ખેંગારના ગાત્ર ગળી ગયાં.

“બન્ને” જરા હસી મુન્નલે કહ્યું. પાટણ વિજયી નીવડ્યું-જુનાગઢ પડ્યું.” ખેંગારે આશા છોડી આંખો મીચી. “ઉઠો ખેંગારજી ! ભૂમિ પડેલા દુશ્મનને હું મારતો નથી. હવે સારા ધરમાં તમ્હે રહેવા લાયક નથી. સીધાવો.” કહી સત્તાથી તે ખારણા તરફ આંગળી કરી ઉભો.

માનભંગ થયેલો ખેંગાર ઉઠ્યો, પડેલો ફેંટો ને તરવાર લીધાં અને દાંત કચકચાવતો ખારણેથી ખહાર ગયો. મુન્નલે અંદરથી સાંકલ દીધી.

ગભરાયેલી સોમ આ યુદ્ધ-આ વાત-દિગમ્ભૂદ બની જોઇ, સાંભળી રહી હતી. તે નવા આવનારને ઝાળખી ન શકી. ખેંગારે નામ ઉચ્ચાર્યું તે ત્હણે બેરામ્બર સાંભળ્યું નહોતું. મુન્નલ ખારણું વારી આવ્યો સારે સોમ ઉભી થઇ ગઇ હતી.

“છોકરી!” ત્હણે સખત અવાજે કહ્યું “સારે ઘેર અવતાર લીધો, છતાં આવું કરે છે કે ? જા ! દોડી જા ! ફરી અણુજાણ્યા જોડે બહુ વ્યવહાર નહિ રાખતી.”

શરમીલી સોમ નીચું જોઇ અપાટાબંધ ચાલી ગઇ. મુન્નલ બમ્બકો “આવી છોકરીઓ હશે લાં સુધી જ પાટણનો જય વારો છે.”

છોકરી અદૃષ્ટ થઇ કે મંત્રી જે ખારણેથી આવ્યો હતો લાંથી પાછો નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૯ મું.

ઉદાની શોધમાં ઉદાના જ ઘોડાએ કરેલી મદદ.

કાક દોડતો દોડતો ત્રિભુવનપાલને મહેલે ગયો, ત્હને બે યોદ્ધામાં વાત કહી, ત્હના તબેલામાંથી પાણીપથી ઘોડી લીધી, અને અપાટાબંધ મોઢેરા દરવાજા તરફ ગયો.

મંજરીએ જે રીતે કાકનો તિરસ્કાર કર્યો હતો તે હજી ત્હને સાલતો હતો; અને તેથી જ હોંસથી તે પહેલાં મંજરીની વારે ધાતો તેવી હોંસ અત્યારે ત્હના હૃદયમાં નહોતી. એક વિચાર પણ આવ્યો, કે આવી અભિમાની ભાયાને શા સારુ દુઃખમાંથી બચાવવા પ્રયત્ન કરવો. પણ પોતાની જીને ઉદોલધ જાય એ અસંભ લાગ્યું; એ ત્હના શાય વિષે હલકો વિચાર આણે તે પણ ત્હને ન ગમ્યું. અને એ ઉપરાંત વિજયથી હસતું ઉદાનું મીઠું મ્હોડું-અને કેદ થયેલી નિર્દોષ રમણીનું દયામય મ્હોડું-એ બે મ્હોડાં, કદપતાશક્તિએ ત્હના મન આગળ ખડાં કર્યાં. તે મુખદર્શનથી તેની અનૂત અત્યંત વધી ગઇ; અને ચપલ અશ્વરાજના અપ્રતિમ લુસ્સાથી તે શરતમાં ઉતર્યો. તે મોઢેરા દરવાજા ગયો તો દરવાજા ઉઠ્યો હતો.

“ખારણું ઉઘાડ તો.”

“અત્યારે નહિ ઉઘડે. જરા વાર છે.”

“મુખા ! હમણાં ઉઘાડ્યું હતું તે ભૂલી ગયો ?” દરવાજા ચમક્યો.

“મંત્રી મહારાજ કહેતા નથી ગયા કે હું આવવાનો છું ?”

“ના. મ્હને કાંઈ કહ્યું નથી. તમ્હે એ લોકો ગયા ત્હના માણસ છો ?”

“હા. નહિ” તો હું જાણું ક્યાંથી? પાંચ સાત જણ હતા. નહિ?” કાંકે પુછ્યું.

“ચારેક જણ હતા” કહી દરવાને ખાણું ખોલવા માંડ્યું.

કાંકે વીચારમાં પડ્યા. શું ત્યારે એ જ માણસ લઈ ઉદામહેતા ખંભાત જવાનું સાહસ ખેડતા હતા? પણ લાંબો વિચાર કર્યા વિના જોવા દરવાજો ખૂલ્યો કે તરતજ તેણે ધોડીને એડી મારી, અને પવન વેગે પંથે પડ્યો.

થોડેક આગળ જતાં એ રસ્તા આવ્યા એટલે કાંકે વિચારમાં પડ્યા. તેને સદલાગ્યે ભલભાખ્યું થવાની તૈયારી થતી હતી એટલે થોડો ધણો આભાસ હતો. તે આભાસમાં તેણે તાત્કાલ ધોડાનાં પગલાં પારખ્યાં અને તે જ રસ્તે ગયાં હતાં તે રસ્તો લીધો.

ધડી, એ ધડીમાં સંહાર પડી, અને બનની ત્વરથી કાંકે ધોડી આગળ ચલાવી. આગળ ચાલતા ધોડાએ અપાટખંધ જતા હતા, એટલે તે રહેલાઈથી પકડાય એમ નહોતું.

ધોડી પોતાનું કામ કર્યાં જ જતી હતી, એટલે કાંકેને વિચાર કરવાનો વખત મળ્યો. આગળ જતા ધોડાએ એટલા ઝડપથી જતા હતા કે એક પણ ધોડા પર મંજરી ખેડી ડોલ એમ લાગ્યું નહિ. શું ઉદામહે તેને પોતાના ધોડાપર લઈ લીધી હશે? મંજરીને પોતાના હાથમાં રાખી ઉદા ધોડાપર ખેડો હશે? એ વિચાર આવતાં કાંકના રૂંવા ઉભાં થઈ ગયાં. તેણે ધોડીને જોરથી એડ મારી.

રસ્તામાં એક ખેડૂત મળ્યો તેને પૂછતાં, તેની ખાતી થઈ કે આગળ જનારા ચારજ ધોડેસ્વારો હતા. તેમને મહાત કરવા જતા પોતે મહાત થઈ નય એવો સંભવ ન રહે એવી યુક્તિ તેણે શોધવા માંડી.

એટલામાં એક ગામડું આવ્યું. અને કાંકે ધોડીને પાણી પાવા તળાવ આગળ ગયો એટલે તેણે પેલે ચાર સ્વારને એક ઝાડ નીચે ખેડેલા જોયા. તેની અનન્યખીનો પાર રહ્યો નહિ; એ ચારમાંથી એક જણ પણ ઉદાત્ત જોવા લાગતો નહોતો. નિરાશાથી કાંકની આંખો અંધારાં આવ્યાં, અને તલાવની પાળ પર ખેસી શું કરતું તેનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો.

પેલા વિચાર તો આ સ્વારોનો પીછો છોડી પાછા જવાનો થયો; પણ પછી એમની પાસેથી કાંઈ માહિતી મેળવવા તે પોતાની ધોડી દોરીને પેલા સ્વારો પાસે હતા ત્યાં ગયો.

“ભંટજી” કાંકે નમ્રતાથી પૂછ્યું. “આપ પાટણથી આવ્યા છો?”

“કેમ?” એકે પૂછ્યું.

“ના. અમ્હે દેશળીથી આવ્યાં છીએ.” ખીન્નએ જવાબ આપ્યો. આ વાત સ્પષ્ટ રીતે ખોટી લાગી; કારણ કે દેશિસ્થલી ત્રિભુવન-પાલનું ગામ હતું અને ત્યાંના સવારો આમ અમથા રખડે એ બનવું સંભવિત નહોતું.

“તમ્હે રસ્તે કોઈ ધોડેસ્વારો જોયા?”

“ધોડેસ્વાર!” ઉમરે સૌથી મોટો સ્વાર હતો તેણે કહ્યું. “હું ધારું છું કે અમ્હારી આગળ ધોડેસ્વારો હતા ખરા. નહિ?” કહી ખીન્ન પાસે સાક્ષી પૂરાવી.

“તે કઈ તરફ ગયા?”

“મોરોનો રસ્તો લીધો લાગે છે.”

શું આ માણસો ખરે ખોલતા હતા? ચાર માણસજ દરવાજેથી નીકળ્યા હતા; અને તેના ધારવા પ્રમાણે આ જ તે હતા. ત્યારે ઉદા મહેતા ક્યાં?

“તમ્હે ક્યાં જાઓ છો?”

“લાઈ! તમ્હેને તો આખા ગામની પીડ લાગે છે.”

કાંકે જરા હસ્યો. “ત્યારે જ પૂછું છું ને.

મ્હારે તમ્હારી સાથે આવવું છે.”

“અમ્હે તો માલપૂર જઈએ છીએ.”

કાંકે ચુંચવાયો. આ લોકોની વાત સાચી હોય તો ક્યાં માલપૂર, અને ક્યાં કર્ણાવતી?

“ના. ત્યારે મ્હને નહિ કાવે. મ્હારે તો કર્ણાવતી જવું છે.” આ લોકો સાથે જવું

તેને નિરર્થક લાગવાથી કાંકે કહ્યું.

પેલા વૃદ્ધે એક જણ તરફ આંખ મારી અને કહ્યું: “ખેસો! અમ્હે લાધું છોડીએ છીએ.”

“મ્હારે કાંઈ નહિ જોઈએ” કાંકે કહ્યું.

“હું તો રસ્તે જોઈ લઈશ.”

“તમ્હે આભણુ છો?” પેલા સ્વારોમાં એક જુવાન હતો તેણે તિરસ્કારથી પૂછ્યું.

“હા” કહી કાંકે ધોડી પર ચઢી ચાલવા માંડ્યો.

તે થોડાક આગળ ગયો અને તેને પેલા જુવાનનું મોઢું પરિચિત લાગવાથી તે કોનું હશે તે સંભારવા લાગ્યો. એટલામાં પેલા સ્વારો એના તરફ આવતા દેખાયા. પેલા જુવાન સૌથી આગળ હતો. તેનું મોઢું તેણે જોયું અને તે કોના જેવો હતો તે યાદ આવ્યું. શું આ જ તિલકચંદ્રને ખંભાતમાં મારી નાંખ્યો હતો તેનો લાઈ!

જે તેમ હોય તો જરૂર આ ઉદાનાંજ માણસો હોવાં જોઈએ. કાંકે એકદમ ઘોડીનું મ્હોડું ફેરવી નાંખ્યું, અને રહાસું ફરી પૂછ્યું:

“કેમ લાઇએ! કાંઈ એકદમ કુચ કરવા માંડ્યું?”

“અમ્હને થયું કે ચાલો થોડે સુધી તમ્હારી સાથે જ જઈએ” ઘરડા સ્વારે કહ્યું. અને બધા સાથે સાથે ઘોડા ચલાવવા લાગ્યા.

કાંકને લાગ્યું કે આ ભલમનસાધમાં કાંઈ પણ દગો સમાયો હતો. તે દગો જાણવા ત્હણે કહ્યું: “ચાલો! મ્હને પણ રસ્તે મગલ પડશે. ત્હમાં આ લાઇ તો ઓલખીતા લાગે છે.”

“હું!” જરા ચમકીને પેલા જીવાને કહ્યું.

“તમ્હે ખંભાતના કેની?”

“ના.”

“તમ્હારા જ મ્હોટા લાઇ જેવો મ્હારે એક ખંભાતમાં દોસ્ત હતો, તેથી પૂછ્યું છું.”

તે જીવાનના મ્હોડા પર જરાક ગુસ્સાનો ભાવ આવ્યો. કાંકે તે ભાવ જોયો; અને આગળ ચલાવ્યું: “તિલકચંદ્ર એવો બાહોશ અને વિદ્વાન હતો કે કાંઈ કહેવાની વાત નહિ. પણ એક રાતે કાંઈએ ત્હને મારી નાંખ્યો.”

પેલા જીવાનનું મ્હોડું લાલચોળ થઇ ગયું; પણ વૃદ્ધ સૈનિકે પૂછ્યું:

“કેમ કરતાં મરી ગયો?”

“કાણુ જાણે. અમ્હારા ઉદામંત્રીને મ્હે ત્હનું કારણ પૂછ્યું પણ ત્હણે કાંઈ જણાવ્યું નહિ.”

“એમ કે?” પેલા વૃદ્ધે પૂછ્યું.

“તમ્હે ઉદામંત્રીને ઓલખો છો કે?” કહી એકદમ કાંકે પેલા જીવાન તરફ જોયું. તે ચુંચવાઇ ગયો.

“હા-ના-ના-ના-”

“અરે ના થું હા!” કહી પેલા વૃદ્ધ સૈનિકે કાંકની ઘોડીની પીઠ પર પાછળથી ધણા જ ઝેરથી તરવાર મારી. કાંક સમજી શકે-મ્યાન-માંથી તરવાર કહાડી શકે-તે પડેલાં ઘોડી કુદી, લથડી, અને પડી; અને સાથે કાંક પણ પડ્યો. ત્હનો પગ ઘોડી નીચે ચગદાઇ રહ્યો. તરત જ ખૂનતરશી ચાર નાગી તરવારો સહીત પેલા ચાર સ્વારો પોતાના ઘોડાપરથી કુદી પડ્યા, અને કાંક તરફ ધરયા.

“તિલકચંદ્રના દોસ્ત!” પેલા જીવાને બરાડો માર્યો અને તરવારની અણી કાંકની ગરદન તરફ ધરી તે દોડ્યો.

પેલા વૃદ્ધે ત્હને ધક્કો મારી ખસેડી નાંખ્યો, અને આગળ જઈ બીજાઓની મદદથી કાંક જે ઘોડી નીચેથી પગ કહાડવાને શક્તિવાન થયો હતો ત્હને પકડ્યો, ધસડ્યો, અને અપાટાબંધ ચારે તરફથી બાંધ્યો. છુટા થવાને ત્હણે પ્રયત્ન કર્યો પણ કાંઈ વળ્યું નહિ, હથીયાર હાથમાં લેવાને ફાંફાં માર્યા પણ બન્યું નહિ. હાંકતો, બાંધનારાને બળથી ચારે તરફ ફેંકતો, તે પોતાથી બનતું કરી રહ્યો; પણ છતાં આખરે પેલા-ઓએ ત્હને એક ઝાડ સાથે બાંધ્યો.

“સજીર! મ્હને એ હરામખોરને પૂરો કરવા દે” પેલા જીવાને કહ્યું. “મ્હારા લાઇનું વેર લેવું છે.”

“ધર્મલાઇ! મ્હારા દેખતાં હું બલ-હવા નહિ થવા દઉ” પેલા વૃદ્ધે દ્રઢતાથી કહ્યું. “મ્હેતા પાસે લઇ જઈએ, પછી એનું જે કરવું હોય તે કરજો.”

“હીક છે.” કહી ધર્મચંદ્ર મૂગો રહ્યો.

પોતે કરેલી અવિચારી સોબતથી પરતોતો કાંક મૂગો મૂગો પડી રહ્યો; ફાંફાં મારે પણ છુટાય એમ ત્હને લાગ્યું નહિ. પણ મંજરીનું શું? ત્હને સ્પષ્ટ લાગ્યું કે ઉદા પાટણમાં જ રહ્યો, અને કાંકને ફસાવવા માટે આ માણસો મોકલી ત્હને ત્હમની પાછળ મોકલ્યો. મંત્રીની ઉત્સાહીને શાપ આપતો તે કાંઈ યુક્તિ શોધવા ખેડો.

પેલા સૈનિકોએ થોડો વાર વિસામો ખાધો અને પછી નીકળ્યા. જરૂરીને બાંધેલા કાંકના બંધ પેલા વૃદ્ધ નાયકે પોતાના હાથમાં લીધા અને ત્હને પોતાના ઘોડા સાથે ચલાવવા લાગ્યો. કાંક પણ અપાટાબંધ ઘોડા સાથે ચાલવા લાગ્યો.

પેલા સ્વારો ત્હની મસ્કરી કરવા લાગ્યા, અને કાંકે ત્હમની મસ્કરીના બરાબર જવાબ આપવા માંડ્યા. ત્હની શાન્તી, ત્હનું કૈય, ત્હની હસમુખી વાત, ત્હના પરાક્રમની કહાણીઓ: એ બધાથી પેલા જીવાન શિવાયના ત્રણ સૈનિકો કાંક પર ખુશ થઇ ગયા. કાંકને પણ એટલું જ જોઇતું હતું; ત્હણે પણ ત્હમના દીલ છતવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો.

સર્વ ઉંચે ચઢવા લાગ્યો તેમ તાપ વધ્યો, અને મુસાફરી જરા અઘરી થવા લાગી. એટલામાં એક ગામ આવી લાગ્યું, અને ત્યાં થોભી, જમવાની ગોઠવણ કરવાને પેલા સ્વારોએ મનસુખો કર્યો. ત્હમાંથી એક જઈ ગામના મુખીને ઢૂંદી કહાડ્યો અને ઉત-

રવા માટે એક ઘર મેળવ્યું. મુખીએ તેમને ખાવા પીવાની સેાધ કરી આપી.

કાકે આંહીજ હતો એટલે બંધ છોડાવી, નહાઈ ઘોષ, પાછળા વાડામાં એક ભુદો ચૂલો માંડી તેણે પોતાનું ખાવાનું તૈયાર કરવા માંડ્યું; અને નાસવાની યુક્તિએ ખોળવા માંડી. વાડાની ત્રણ તરફ ઉંચી ભીંત હતી, અને ચોથી તરફ ઘર હતું. ઘરના પાછળા બારણાં આગળ ચૂલો માંડી પેલો વૃદ્ધ અને બીજો એક જળ રાંધતા હતા; અને ધર્મચંદ્ર અને ચોથો સ્વાર પરસાળમાં આડ પડ્યા હતા. થોડીવારે ધર્મચંદ્ર અને પેલો વૃદ્ધ સૌનક ઘોડાઓ માટે ચંદાની તળવીજ કરવા ગયા.

કાકે જોયું કે આ લાગ ઘણો જ સરસ હતો. તેણે ચારે બાજુએ જોયું; વાડાના ઘોરાની ઉંચાઇ આંખ વતી માપી, અને પાણી લેવાને બહાને એક બે વખત ચૂલા પાસેથી ઉઠી ઘોરા પાસે જઈ આવ્યો. પેલા બે જળ કાંઈ પણ નેમ લાવ્યા વગર નીરતે પોતપોતાનું કામ કરી રહ્યા હતા.

ધીમેથી કાકે ઉઠ્યો, ડાપડ અને ઘોરા મળતા હતા તે તરફ ગયો, હાથ ઉમેા કરી પોતાના હાથ બારણાં પાંખને અડકાડી બેસ્યો. તેના હાથ અડક્યા એટલે તેને હિંમત આવી. “નય સૌમનાથ” બમ્મડી તેણે પાંખ પકડી, અને શરીર ઉંચું કર્યું; સ્નાયુવાળા ગાંઠાના સચોટ પ્રયત્નથી ઘોરા પર કુહો; જોત જોતામાં ઘોરા પર થઈ બહારની બાજુએ પડ્યા. પડતાં વાર મુઠી વાળી દોટ મુઠી. તેની બધી ધ્વજાશક્તિ, તેનું બધું બળ તેના પગમાં આવ્યું; અને ઘનુષ્યમાંથી શર છુટે તેમ તેણે દોડવા માંડ્યું.

ખેચાર પલકમાં તેણે તે ન્હાનું ગામડું વટાવ્યું, અને ખેતરો ઓળંગતો મ્હોટા રસ્તાઓ બાજુ પર રાખતો, અને ત્યાં સુધી ખેતરમાં ફરતા ખેડોતોની નજર ચૂકવતો, તે દોડવા લાગ્યો.

એમ તે બે ત્રણ ઘડી સુધી દોડ્યો, અને એ વડની શાન્ત ડાંચા નીચે શ્વાસ લેવા ઉભો રહ્યો. રહવારની અને અત્યારની દોડથી તે થાકી ગયો હતો એટલે બપોર અહિંયાં ગાળવાનું તેને મન થયું. એકદમ તેને ઘોડાનાં પગલાં સંભળાયાં. વડ પાસેથી જતા રસ્તાવાટે કાંઈ ઘોડેસ્વાર આવતો હતો. કાકે તરત ઝાડ પર ચઢી ગયો; અને તેની ઘટામાં લપાઈ બેઠો રહ્યો.

થોડી વારે ધર્મચંદ્ર દોડતે ઘોડો, ચારે તરફ ધ્યાનથી જોતો, આવી લાગ્યો. કાકે જોવા નાહો એમ સાંભળ્યું કે તે ઘોડો ચઢી તેની પાછળ પડ્યો હતો. કાકે કંઈ દિશામાં ગયો હતો તે તેણે જોયું હતું; અને તેથી તે તરફ તેણે ઘોડો મારી મૂક્યો. પણ ઉતાવળમાં તેણે બીજા સૈનિકને કાંઈ પણ કહ્યું નહિં એટલે તે રહમત્યા કે ધર્મચંદ્ર ગયો તેનાથી બીજા દિશામાં કાકેને ખોળવા જવું તે વધારે ડહાપણભરેલું હતું. આ કારણથી બીજા ત્રણ દિશામાં તે ત્રણ ચાલ્યા ગયા.

ધર્મચંદ્ર ક્યાં સુધી તો દૂરથી કાકેને દોડતો જોઈ શક્યો; પણ ખેતરોમાંથી ઘોડો તફન સીધે રસ્તે લેવાનું બન્યું નહિં એટલે તેની અને કાકેની વચ્ચે અંતર તેટલેને તેટલો જ રહ્યો. આખરે કાકે અદષ્ટ થયો એટલે તે યુગ્મવાયો; પણ કાકે આ દિશામાં ગયો છે તે આ તરફ જ નીકળશે એમ અનુમાન કરી તેણે બાજુનો રસ્તો લીધો, અને આ વડ આગળ આવી પહોંચ્યો.

કાકે હાથમાંથી છટકા જવા પામ્યો તેથી ધર્મચંદ્ર અનુને ભરાયો હતો. તેણે ચારે તરફ ધ્યાનથી જોયું, પણ કાંઈ દેખાયું નહિ. આખરે તેણે ઉંચે જોયું.

બીજો કાંઈ આ સ્થિતિમાં ગભરાઈ ગત, પણ કાકેની નીકળુ યુક્તિએ આ અણીને વખતે અકલ્પ્ય રસ્તો દેખાડ્યો. ઘટામાં છુપાવાને બદલે તેણે મ્હોડું બહાર કહાડી, હસતે મ્હોડે કહ્યું: “ધર્મચંદ્ર! નય સૌમનાથ.”

“હા! પાપાચારી તું ઉપર છે? ઉતર હેડળ, નહિ તો ઠાર કરીશ.”

“અરે એમ શું કરો છો? જરા ઠંડાં તો થાવ.”

“ઉતર” ધર્મચંદ્રે અધિરાધથી કહ્યું,

“નહિ તો હમણું નીચે પાડીશ” પણ તેને કેમ નીચે પાડવો? તે પોતાનું તીરકામડું તો ઉતારામાં ભૂલી આવ્યો હતો.

“જરા પાડો તો ખરા” ખડખડ હસીને કાકે કહ્યું. તેના હેતુ માત્ર ધર્મચંદ્રને ચઢી-ડાવવાનો જ હતા; અને તે હેતુ પાર પાડવામાં તે સફલ થયો. ધર્મચંદ્ર ઘોડાપરથી નીચે ઉતર્યો, અને પથરો લઈ તેણે કાકે તરફ ફેંક્યો. કાકે બીજા ઝાળ પર કુદીને પથરો ચૂકાવ્યો. નિષ્ફલ બનેલા પ્રયત્નથી ધુંધવાયેલો, મ્હોટાભાષના ખૂનનું વેર લેવા તલસતો ધર્મચંદ્ર તરવાર કાઢી ઝાડ પર ચઢવા લાગ્યો. કાકે મનમાં હસ્યો; તેને એટલું જ જોઈતું હતું.

ધર્મચંદ્ર આગર ચઢી, કાકને પકડવા ગયો. કાક ધીમે ધીમે ડાળી કુદાવતો, બ્યાં નીચે ઘોડો ઉભો હતો, તેની ઉપરની ડાળપર આવ્યો. ઉતાવળથી હાંફેલો ફાંફેલો ધર્મચંદ્ર અપાટાળધ કાક જે ડાળપર હતો તે પર ગયો.

“જય સોમનાથ” ની બુમ મારી કાકે ડાળપરથી પડતું મૂક્યું, અને ઘોડાની ડોકપર પડ્યા. ઘોડો બહીને ફેલો. પલકમાં તેની યાળ પકડી ટટાર થઇ કાક તેના પર બેસે.

તેણે પાછા ફરી ડાળપરથી ફરી બોંધપર પડેલા ધર્મચંદ્રને કહ્યું “આવજો ધર્મચંદ્ર-ભાઈ!” અને ઘોડો મારી મૂક્યો.

કાકની ઝેરીના પ્રભાવે ઘોડો પંખાળે બની રહ્યો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

પાતાલ-નિવાસ.

આપણા મુત્સદ્દી મંત્રી ઉદયન ક્યાં હતા તે આપણે જોતું જોઇએ.

તે બાહોશ મારવાડીની નગર ચારે ખુલ્લે હતી; તેના હાથ બધાની નાક પર હતો. તે કીર્તિદેવના મિત્ર બન્યો હતો; અને તેનું નિમંત્રણ સ્વીકારી સજ્જનમ્હેતાના વાગમાં છૂપે વેશે આવ્યો હતો. ત્યાં તેણે મંજરીને આક્રમી અને બહાર જતી વખતે કાવનાં બાંજેએ કરેલી ધક્કામુઠ્ઠોના લાલ લપ્ત તેને ઉચકા, ઉપાડી ગયો. જે જોતાંડે બારણેથી ચિત્તવનપાળા અને મુનંદલ આવ્યા હતા ત્યાંથી જ તે આવ્યો હતો; એટલે ત્યાંથી જ પાછો બહાર નીકળ્યો. તેને ભાન નહોતું કે મુનંદલે તેને જોયો હતો.

મંજરીએ જરા થવાનું શંકા નો લખ્યું માર્યાં પણ કાંઈ વળતું નહિ. આખરે તે ચારી, બેવાન બની, અને પરી રહી.

ઉદાયને તે મનના બનામાના પાટણ છાંટી ખંભાન જવાના વિચાર રાખ્યો હતો. પણ મંજરી તેના હાથમાં આપતાથી તેણે પોતાનો હવાદો વઢવી નાંખ્યો તેને કાચું કે કાક જરૂર મંજરીને ઘોડવા નીકળવાનો; અને પોતે ગામ બહાર ગયો છે એમ ખબર પડતાં જરૂર તેની પૂઠે કાચવાનો. તો આ નકના

લાલ લપ્ત, શા માટે દિવસે દિવસે સામધ્ય-વાન થતા જતા તે શત્રુને પૂરો નહિ કરેલો? આ કાચું સિદ્ધ કરવા તેણે કરેલી યુક્તિ ખરેખર ઉદાની બાહોશીને બાંજે એવી હતી.

જે ઘોડેસ્વારો પોતાની સાથે આવવાના હતા તેને તે મળ્યો; અને મોઢેરા દરવાજેથી ખંભા-તને રસ્તે જવું, કાક પાછળ આવે તો તેને ફસાવવો, પકડવો, રહામો થાય તો પૂરો કરવો, અને પકડાય તો ચંદ્રાવતી લપ્ત જપ્ત કેદ રાખવો, એવો લુકમ કર્યો. ધર્મચંદ્ર અને બીજા ઘોડેસ્વારો એ લુકમ પાળવા પાટણ બહાર ગયા તે આપણે જોયા.

તે સ્વારો ગયા એટલે ઉદા અપાટાળધ બેભાન મંજરીને ખાંધ પર નાંખી પાસે આવેલા એક ચૈત્યના પાછલા વાગમાં પેંડા. પત્રવાર દરવાને તેને રોક્યો; પણ ઉદામ્હેતા જેવા જનશાસનના ધુરંધરને આક્રમી ઝટ માનબેર આથો ખર્યો, અને બારી ઉપાડી આપી. ઉદા લપ્તહતી ગરીબાઈમાંથી મ્હોટો થયો હતો, એટલે જાણમાં નહાની ગલીખુચી જાણતો હતો. તે વાગની બાંતની અંદરની બાલુમાં એક નહાની ગલી હતી તેમાં તે પેંડા; અને ફાંકર ખાતો, મંજરીને સાચવતો, રખેતે તે ધ્રુમ મારે તેપર ધ્યાન આપતો, પોતાના મનમાં અનેક ઘાટ ઘડતો તે આળખ વધ્યો.

જીવનની શરૂઆતમાં ઉદાનું લલ્લબિન્દુ પાટણની મહાઅમાત્યની પદવી હતું; પણ નિષ્ફલ પ્રયાસોએ તેને યીખવ્યું હતું કે મુનંદલમ્હેતા જીવતાં એ સ્થાન ખાલી પડે એ અસક્ય હતું. એ નિષ્ફલતાનું જ્ઞાન થતાં, તેણે બીજા લક્ષ્ય નગર આગળ રાખ્યું; આવકમાં શ્રેષ્ઠ બની, જનશાસનના પ્રતિનિધિ બનવું. એ લક્ષ્ય તેણે ધણે અંશે સાધ્યું હતું;—બુદ્ધિથી, ઉદારતાથી ધર્મપરાયણતાથી તેણે ખંભાતને જનશાસનનું મથક બનાવ્યું હતું; અને ત્યાંનું મંત્રીપદ નિરંકુશપણે ભાગવી, ધીમે ધીમે સત્તા અને પ્રભાવ વધારી, મુનંદલના પ્રતાપને પણ ઝાંખો પાડવાના પ્રયાસો તે કરી રહ્યો હતો. ધીમેથી પણ ધૈર્યથી તેની નેમ સવાની વળી હતી.

આ અરસામાં તેને મંજરી મળી મંજરીના લાલિયો નેહના ફરી ગયેલા હૃદયને ઉકાળવું; તેની વિરતાએ તેને આકર્ષ્યો; તેના આલસ્ય વણે અને શ્રેષ્ઠ કુલે તેને આંલયો;

તેની દૃઢતાએ તેને પાતો ચઢાવ્યો. મંજરીને પોતાની સ્ત્રી કરતી એ વિચાર તેનાં હૃદય, યુક્તિ અને અભિમાને વધાવી લીધો.

એકદમ તેના રસ્તામાં રાહસમાન કાક આપ્યો; તેનું ખંભાત ગયું; તેની મંજરી ગઈ; તેની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચી. શાન્ત પણ નિશ્ચલ મને તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો કે કાકને કાંકરાની માફક કઢાડી નાંખવો. પણ ઉદા ઉછાળાને ટાંડીયો ભાંગે એવો નહોતો. તેણે ધીમેથી, શાન્તિથી પોતાનો રસ્તો લીધો. અત્યારે તેને લાગ્યું કે કાક તેના હાથમાં જરૂર સપાટ જવાનો. મંજરી તો હાથમાં જ હતી. છતાં તે દૂરઅંદેશી હતો; રખેને ખાજી પવટાય તેની બહીકે તે પોતાના કરેલાં કામની નીશાની પણ રહેતા દેવા માંગતો નહોતો.

જૈત્યના વાગાની ગલીમાં થ્ર પાસે મુંગલેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં આવેલી એક અંધારા ભોંયરાં જેવી ઓસરીમાં તે નીકળ્યો. ઓસરી અડધી ભાંયમાં હતી, અને કાળા પથ્થરની બાંધેલી હતી. તે કાલભૈરવનું નિવાસસ્થાન ગણાતી, અને મધ્યાનહી મહાદેવના પૂવનરીઓ પણ ત્યાં જવાની હિંમત કરતા નહિ.

તે અંધારી ઓસરીમાં પગથીયાં હતાં. પરિચિત માણસની નીડરતાથી ઉદા તેની નીચે ઉતર્યો. ત્યાં મંજરીને તેણે જમીન પર મૂકી અને ચક્રમકથી એક કોના કાકડો ચેતાવ્યો. આ અચાનક પડેલા પ્રકાશથી પથ્થરના ન્હાના ઓરડામાં આભાસીયાં ઉડી રહ્યાં અને પાંખો ફફડાવી ભયાનક પડછાયા પાડવાં લાગ્યાં.

ઉદાને બંદીવા જેટલી પણ દૂરસદ નહોતી. ભીંતમાં એક કડું હતું તે પકડી તેણે જોરથી ખેંચવા માંડ્યું. થોડીક વારે, કડાંવાળો પથ્થર હાલ્યો-મહામહેનતે તેણે તે ખસેડ્યો. ભીંતમાં એક બાકોઈ હતું તે આખરે ખુલ્લું થયું; અને તેમાંથી જોરથી પવન આવ્યો.

આ બાકોઈ એક સરંગ ભાંયરામાં પડતું હતું; તે તે ભાંયર રાજમહેલમાંથી ગામ-બહાર વિમળશાહના સ્થાનકની વાવમાં નીકળતું હતું. રાગ, મહાઅમાત્ય કે વળા જ વિશ્વાસ રાજસેવકોને આ ઓરવાટની હસ્તીની ખબર હતી; કારણ કે દુરમન ઘેરો ઘણે ત્યારે જ ગામમાંથી ન્હારી જવા માટે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. ત્યારે ઉદા નિર્ધન અવસ્થામાં પાસેના જૈત્યની ધમશાળામાં

પડી રહેતો ત્યારે એક વૃદ્ધ રાજસેવકની પાસેથી આ છુપા રસ્તાનો ભેદ જાણ્યો હતો; અને નવરા એકાં એકાં, નીડરતાથી તેનું સંશોધન કર્યું હતું. તે રસ્તો તેને અત્યારે ખપ લાગ્યો.

કાકડો ધરી ધ્યાનપૂર્વક જોતાં તેને રસ્તો ચોખ્ખો અને સીધો લાગ્યો એટલે તેણે કાકડો ડોળવી નાંખ્યો અને મંજરીને ધીમેથી ઉપાડી રસ્તે પડ્યો. રસ્તામાં થોડે થોડે દૂર ઉપરથી કાચેલાં બાકોરાં હતાં. તેનાં મુખ કાંઈક મંદિર, કાંઈક ચૈત્યની ભીંતમાં, અગાસીમાં, બહારથી ન જણાય તેમ પડતાં; અને તેમાંથી આ રસ્તામાં રહેજાજ હવા-અજવાળું આવતાં. આને લીધે માર્ગ સુગમ હતો. તે કાંઈક કેકાળું આવતા પ્રભાતના ઉનસથી નહિં એવો આભાસ મારતો.

દોરોડે કોશ જેટલું ચાલતાં આ ભાંયરાનો અંત વિમલમેહતાની વાવમાં આવ્યો. વાવ વિશાળ હતી, કેટલોક ભાગ પડી ગયો હતો, અને અસલના સ્થાપત્યના નિયમ મુજબ તેમાં ઓરડાઓ વળા હતા. આવા એક ન્હાના ઓરડામાં તે નીકળ્યો. ત્યાંથી બહાર આવી, તેણે મંજરીને ભાંય પર સુવાડી; અને વાવમાં જઈ ઉનગરો અને શ્રમ ઉતારવા મ્હોટું ઘોષા આપ્યો.

પછી, તે પાસેના સ્થાનકના રખેવાત્ર પાસે ગયો. રખેવાલ ઉડીને પોતાની ઓરડી આગળ દાતણ કરતો હતો, અને ધીમેથી પરભાતીયુ ગાતો હતો. તે જુના જમાનાનો વૃદ્ધ જૈન સૈનિક હતો; અને મીનળદેવની મ્હરખાનીયા પોતાનું વાનપ્રસ્થ આ સ્થલે ગાળતો હતો. તે એકમાર્ગી, શુદ્ધ, અડગ ડોસી હતો, અને વચન પાળવામાં એકો મનાતો. “જય અરહત” ઉદાએ ચૂસ્ત ધમિષ્ટ તરીકે તેને ઉદ્દેશ્યો “કેમ છો?”

રખેવાલે ધ્યાનપૂર્વક જોયું, અને સાંખી મુઠો જરા વિસ્મયતામાં ખેંચી “જય અરહત” ઓહોહો ઉદામ્હોતા! અત્યારે?”

“હા. તમ્હારું એક ખાસ કામ છે સુરપાસ!”

“શું?”

“મ્હારે એક માણસને ધુપાવવું છે. તે તમ્હે રાખી શકશે?”

“હું મહારાજ! કેવી રીતે? આ અપાસરામાં તે કાંઈ બને. હજાર જણ આવે ને હજાર જણ બન” કહી ડોસો કીણી આંખ કરી ઓઈ રહ્યો.

“સુરપાલ ! જુઓ હું ઉતાવળમાં છું. તમ્હે જાણો છો કે હું રાજ્યનો મંત્રી છું. જરૂર પડ્યા વિના અહિંયાં આવું નહિ.”

“પણ અહિંયાં રાખું કેમ ?” જરા કચવાઈ રખેવાણે કહ્યું.

“વિમલમ્હેતાને સ્થાનકે નહિ રહે તે કાંઈ બને ?” ઉદાએ માર્મિક પ્રશ્ન કર્યો.

“આખું ગામ પડ્યું છે.”

“ના. પણ અહિંયાના ભાંયરાનો મ્હારે ખપ છે.”

“ભાંયરા !” જરા ચમકીને સુરપાણે પૂછ્યું “અહિંયા ભાંયરાં !”

“ભૂલી ગયા ?” ઉદાએ મીઠાશથી પૂછ્યું “ભ્યાં હું સાહેવીને પૂર્યાં હતાં તે ? ઉઠો. વાર લાગશે તો છેક સઘરે પડશે.”

“હું સાહેવી પૂર્યાં હતાં તે !” જરાક ધ્રુજતે અવાજે સુરપાણે કહ્યું. “શું કહ્યો છો ? મ્હને ખબર નથી.”

“સુરપાલ ! તે હું માનું ? હું સાહેવી તે સુંજતમ્હેતાની મ્હેને તે મંડલેશ્વરની મા. તમે શું જાણતા નથી ? ઉઠો.”

“ઉદામ્હેતા ! એ શું ગાંડી વાત કરો છો ?” ડાસાએ જરા તોજડાઈથી પૂછ્યું. “અહિંયા ભાંયરાએ નથી ને કાંઈ નથી.”

“જુઓ” જરાક મીઠા અવાજમાં સત્તાનો પડેથી પાડતા ઉદાએ કહ્યું “હું બધું જાણું છું. શા માટે મ્હારું કહ્યું નથી માનતા ?”

પેલા દૃઢ સૈનિકના હોઠ દટતામાં બગવા. “મ્હેતા ! તમ્હે માલીક નથી-માલીક તો જયદેવ મહારાજ ને મીનળખા છે.”

“સુરપાલ ! ભૂલ્યા. તે પણ માલીક નથી. માલીક તો જનપ્રભુ છે ? હોનો હુકમ છે.”

“જનમહાપ્રભુ” ધમચરત સુરપાણે વિરમય થઈ પૂછ્યું.

“સુરપાલ ! મ્હારી વાત સાંભળો ! તમ્હે જાણો છો કે હું ચરત આવક છું ; જન ભગવાનનો કિંકર છું. મ્હારે માથે એક મહા ધર્મ-સંકટ આવી પડ્યું છે. એક આજ્ઞા કન્યાને હોના હુટ સગાં જન ધર્મનો સ્વીકાર કરતી અટકાવે છે. હોના સગાં પ્રતાપી અને શક્તિ-માન છે, એટલે તે મ્હારે શરણે આવી છે. પણ હું કાંઈ કરી ન શક્યો. મ્હે પ્રભુજને બહુ વિનવ્યા, બહુ ઉપવાસ કર્યા, બહુ માનતા રાખી ; આખરે કાલે પ્રભુજએ પ્રેરણા મુકી.

હું સાહેવીને આખી દુનિયાથી અણગળા વર્ણો સુધી રાખવામાં આવ્યાં હતાં તે સ્થલનું મ્હને જાન થયું-પ્રભુજએ કહ્યું. તમ્હારા જેવા શ્રદ્ધાળુ આવકની મ્હને યાદ દીધી. અને તેથી હું અહિંયાં આવ્યો છું. એક થોડા દહાડા એ છોકરીને સંતાડી મૂકો તો હોનું કલ્યાણ થાય એમ છે ; અને તે આ સ્થાનકના ભાંયરા શિવાય બીજા કોઈ પણ દેકાણે બને એમ નથી.”

અપાટાબંધ અપ્રતીમ કલાથી ઉદાએ સ્લમજનવવા માંડ્યું. “તમ્હે નહિ માનશો તો મ્હારા અને એ છોકરીના દુર્ભાગ્ય ; મ્હારી પ્રેરણા ખોટી-માત્ર ભ્રમ-એટલું જ. અને જે કાંઈ પાપ થશે હોના અધિકારી તમ્હે.” કૃત્રિમ બેદરકારીથી ઉદાએ કહ્યું.

“મ્હેતાજી ! તમ્હારું સંકટ તો ખરું છે” સુરપાણે ધીમેથી ડોકું ધુણવી કહેવા માંડ્યું “પણ મ્હારાથી બનવું કંઈ છે.”

“જેવું નશીબ ! જનશાસનનો વિજય મ્હારે ને તમ્હારે હાથે થવાનો નહિ જ લખાયો.”

“પણ-”

“આપણે તો પાપના પોટલાના વધી !”

“મહારાજ !” ઉદાની પ્રેરણાની વાત સુરપાણને ગળે ઉતરી ગઈ હતી. “પણ એક રસ્તો છે.”

“શો ?” આતુરતાથી ઉદાએ પૂછ્યું.

“તમ્હે કહેતા હો તો હું રાખું. જ્યારે જોઈએ ત્યારે પાછી લઈ જવું.”

“પણ એના સગાઓ તો પાતાળ ફેરે એવાં છે. ને મ્હેતા મંડલેશ્વરની એને ઓથ છે.”

“તે વાતમાં નીડર રહેજો.”

“મ્હને ન બતાવવું હોય તો ભલે, પણ જેમ હું સાખાને સંતાજ્યાં તેમ આને સંતાડી આપો એટલે મ્હારે કાંઈ કહેવું નથી.” હસીને ઉદામ્હેતાએ કહ્યું.

“એ હું સાખાની વાત હું કાંઈ નહિ જાણું. હું તો માત્ર મ્હારા વચનની વાત જાણું. લાવો. છોકરી ક્યાં છે ?”

“આ પાસે જ છે. હું આ લઈને આવ્યો” કહી ઉદા લાંથી ગયો, અને થોડીવારમાં ખેલાન મંજરીને લઈને પાછો આવ્યો. સુરપાલ પર શ્રદ્ધા રાખ્યા વિના હોનો મૂટકો નહોતો.

“સુરપાલ ! પણ મ્હારે એ છોકરીને મળવું હોય તો ?”

“તે તમ્હે જાણો. એ કાંઈ ન બને.”

“એક વાત કહું ? માનશો ?” ધીમેથી ઉદાએ કહ્યું.

“મહારે એને મળવું હોય ત્યારે આખે પાટા બાંધી મળે લઈ જશો? પછી હું કયાંથી મળવાનો હતો?” ડાસો ઉદાની પાકાઈ પર હસ્યો. “સુરપાલ! આ વાતની ના નહિ કહેશો. તમ્હારે જોઈએ તે હો—જોઈએ તે શરત કરો.”

“મહેતા! તમ્હે કહી રહ્યા? આ ડોકું જેવું? જોઈએ તો ધડથી જુદું કરો, પણ એ વાત બનવાની નથી.”

ઉદા વિચારમાં જોઈ રહ્યો. સુરપાલે આગળ ચલાવ્યું. “હા. એક વાત બનશે. હું એ છોકરીને જોઈએ ત્યારે તમ્હને મેળવી આપીશ.”

“વાહ! જેની તમ્હારી ઇચ્છા. પણ સુરપાલ! તમ્હારા જવાને કહેવું તો નહિ પડે પણ—કેઈને આ વાત કહેશો નહીં.”

“વાર.”

“ને એને છોડશો નહિ.”

“મહારે બનશે ત્યાં સુધી.”

“હું જાઉં?”

“હાર્તો,” હારે પંદર સુરપાલે કહ્યું. રખેને કરીકારવેલી મહેનત ધૂળ મળે એવી ચિન્તા કરતો ઉદા ત્યાંથી ઝપાટામધે કોટના દરવાજા તરફ ચાલ્યો. પણ એને ખાતરી હતી કે સુરપાલની પાસે જટલી મંજરી સંતાણક શકશે તેટલી પાતાળમાં પણ સંતાડવી નહિ બને; અને જો કાકડું કાસળ જોય તો તે એકે કિવસમાં તે પાછી લઈ જઈ શકશે એમ એનું ધારવું હતું.

ઉદા ગયો કે સુરપાલ ઉઠ્યો ને મનમાં બબડ્યો “દરેજ અકેક—આ થવા શું એકું છે?” લેણે કમરે ઘોતીયાની પાટલી વીંટી અને મંજરીને ઉંચકી પોતાના ઝોરડાની પાસેના ઝોરડા ખોલી લેમાં લઈ ગયો. તે ઝોરડામાં ત્રણ ચાર તાંગા મારેલાં મહોટાં મહોટાં બારણાં હતાં. લેમાંથી એક લેણે ઉઘાડ્યું, અને અંદર પેરી અંદરથી દઈ દીધું. અંદર એક અંધારો રસ્તો હતો, અને લેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે બાકોરાવું અજવાળું પડતું હતું. આ રસ્તાના પગથીયાં તે ઉતર્યો. આ માર્ગે સ્થાનક અને વાવની વચ્ચેના રસ્તાની નીચેથી જતો હતો.

કોટ અને વાવનાં સંગીન ચણતરકામો બધાં જમીન પર મેળાં થતાં હતાં તેની નીચે તે પહોંચ્યો. વાવના અટપટાં ચણતરને લાલ લઈ જમીનમાં કરવામાં આવેલી એક બે ન્હાની ઝોશરીઓ હતી ત્યાં તે પહોંચ્યો. લેમાં ઘણી જ યુક્તિસર રાખેલી. જલીયોમાંથી આછો

પ્રકાશ આવતો હતો. આ ઝોશરીમાં બે ત્રણ ખંડનાં બારણાં પડતાં હતાં તેમાંથી એક ઉઘારી સુરપાલ મંજરીને અંદર લઈ ગયો.

તે ઝોરડામાં રહેવાની અને સુવાની કાંઈક સામગ્રીઓ હતી, તેમ હવા અને ઉગ્નસ પણ મહાર કરતાં કાંઈક વધારે હતાં. સુરપાલે ત્યાં મંજરીને સુવાડી અને દરેક વસ્તુ પર પડેલી ધૂળ ખંખેરી. તે કયાં પછી તે એક ઝોળી ભરીને પાણી લઈ આવ્યો અને ત્યાં મૂક્યું; અને બારણું વાસી ઉપર ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

તપાસ.

રાત પડ્યા પછી, મંજેશ્વર અને કાશ્મીરાદેવી વિચાર કરતાં, ચિન્તા કરતાં બેઠાં હતાં; અને એટલામાં વાગમાં થોડાના પગલાંના અટખટ થયો. બન્ને ઉભા થઈ ગયાં, અને કાન માંડ્યા; લેમાંનાં અંતઃકરણ આશાએ, ચિન્તાએ ધબકા ઉઠ્યાં. એ કાણ આવ્યું છે તે નક્કી કરવા ત્રિભુવનપાલ જાય તે પહેલાં કાક આવ્યો; પ્રતાપ પાડતો, દદ ઝગલાં ધરતો ભટ્ટરાજ નહિ, પણ ઉઘારે માથે, ફાટેલે લૂગડે, પરસેવાની રેલથી ટપકતો, હોંકતો, નિસ્તેજ કાક આવ્યો, અને ત્યાં ફસાઈ પડ્યો. બન્ને ચિન્તાતુર મુખે જોઈ રહ્યાં; કાક બે હાથમાં માથું મૂકી જોઈ રહ્યો.

“કેમ?” કાશ્મીરાએ પૂછ્યું.

“હારી ખાધું, ઉદાની ઉસ્તાદીમાં ફસાઈ ગયો.” હોંકતાં હોંકતાં ધીમે ધીમે કાકે કહ્યું. “એ તો અહિંયા છે—મંજરી પણ અહિંયા છે—પણ મળે મારવા ચાર મારા મોકલ્યા હતા.”

“હું!” ત્રિભુવનપાલે કહ્યું.

“હા. પણ નશીબયોગે બચી ગયો, ને જીવતો પાછો આવ્યો.” કહી કાકે પોતાનો ધતિહાસ કહી સંભળાવ્યો.

“ત્યારે મંજરી અહિંયા હોવી જોઈએ.”

“હાર્તો” કાકે ડોકું ધુણાવ્યું. “આજે તો થાકીને મરજીતોલ થઈ ગયો છું.”

“ઉભો રહે! ત્હને કાંઈ આવતું આપું” કહી કાશ્મીરાએ લેને માટે જોડાવણ કરવા માંડી. થાકેલો—હારેલો કાક અને નિરાશ

અસ્ત મંડલેશ્વર અને તેની સ્ત્રી અનેક થોજ-નાચો થરી આખરે સ્તાં.

સન્હારનો ખેડાર થતાં કાક રાજગદ ગયો; અને રાજ મુગ્યા રમવા આગલા દિવસના ગયા હોવાથી મુન્નલમ્હેતાને મળવા ગયો. જાણે પોતાને કાંઈ પણ ખબર હોય જ નાહું એવી આરીતેડી વાત કરી મુન્નલે તેને રમ્મ આપી. મુન્નલ ઘણા કામમાં હોવાથી તે પણ વધારે

ખન્નેએ એક બીજા સ્હામું જોયું. એક પલવાર ખન્ને ચમક્યા, અને તરત ઉદામ્હેતાનો મીઠો પ્રશ્ન આવ્યો : કેમ “કાકભટ્ટણ! ખુશ તો ખરા?”

કાકે હાક દાખ્યા “હા મ્હેતાજી! કેમ હો? લોકો તો વાતો કરે છે કે ત્હમે પાટણ છોડી ખંભાત ગયા?” કહી તેણે તેની પાલખી સાથે ચાલવા માંડયું.

ખન્ને (ચંતાતુર મુખે જોઈ રહ્યા.)

પૂછી શક્યો નહિ. માત્ર એટલી ખબર પડી કે ગમ કાલે ઉદામ્હેતા રાજગદમાં જણાયા ન્હેતા.

આ સમાચારથી અસંતોષ પામી શું કરવું તેનો વિચાર કરતો તે રાજગદની બહાર નીકળ્યો. પણ ઉદામ્હેતા પાટણમાં છે કે નહિ તે પ્રશ્નનો નિવેડો એકદમ અચાનક રીતે આવ્યો : સ્હામેથી પાલખીમાં બેસી તે પોતે જ આવ્યા.

“કાંઈ કારણ? ધણે વખતે રાજ્ય-કારભારમાંથી જરા નિવૃત્તિ મળી છે તે શા સારે મોજ નહિ કરે?”

કાકને તેની ડોક મરડી નાંખવાનું મન થયું “હા ક-

રે! નશીબદાર છો. શા માટે મોજ ન કરો?”

“તમ્હારે પણ ક્યાં નથી?” જરા હસીને ઉદાએ કહ્યું “તમ્હારી ઉમરે હું તો બીખારી હતો-અને તમ્હે તો સુખમાં છો.” મ્હાલે કાકને આ મશ્કરીમાં મમ લાગ્યો.

“સુખ અને દુઃખ-અમ્હારે તો ડીક જ છે તો. છવ હાથમાં લઈને ફરવું પડે છે. કાલે ચાર જણ જોડે લટવું પડ્યું.” જાણે સામાન્ય વાત ફરતો હોય તેમ કાકે કહ્યું.

“હૈ!” ઉદાએ સ્વસ્થતા ખોધ પૂછ્યું “શું થયું?”

“અરે મ્હને તો સોમનાથ ભગવાનનું અભય વચન છે. હું આણુશુદ્ધ આવ્યો, ને પેલા—” અક્ષર મોહ્યા વિના, આતુર આંખે જ ઉદાએ પ્રશ્ન કયો.

“દેકાણી” કહી કાક હસતો હસતો, છુટો પડ્યો.

ઉદાની ચિન્તાનો, નિરાશાનો પાર રહ્યો નહિ. કાક સજીવ પાછો આવ્યો, અને ત્હેના ચાર યોદ્ધા ઠેકાણે! શું કાકનું ભાગ્ય દુર્ભાગ્ય હતું? શું ત્હેની પોતાની હાર થશે? આ વિચારોના વમળમાં પડી ચિન્તાનુર હૃદયે ઉદા રાજગઢમાં ગયો.

કાકે ચારે તરફ જોયું. સહાયું રસ્તાપર નજર કરતાં લાટનો એક સુભટ જતો ત્હેણે જોયો.
“રૂદ્રમહલ!”

“ઓહો ભટ્ટ!—અરે ભટ્ટરાજ જયજય!” પેલાએ હેતથી કહ્યું. રાજદરબારના પ્રસંગ પછી લાટના યોદ્ધાઓમાં કાક અત્યંત પ્રયથ પડ્યો હતો.

“એક કામ કરશો?”

“શું?”

“આ પેલો

પાલખી-
માં મંત્રી
ગયો ત્હ-

નિરુત્તેજ કાક આવ્યો અને ત્યાં ફસાઈ પડ્યો.

ને ઝોલખ્યો?”

“હા. એ તો પેલો ખંભાતવાળો. મહારાજે ફંડ કર્યો હતો તે.”

“તે જ. આખો દહાડો એ ક્યાં ગયો છે, અને શું કરે છે ત્હેની ખબર આપતા રહેશો?”

“જરૂર.” લાટના ધણીખરા યોદ્ધાઓ પાટણમાં નવરા પડ્યા મગ્નહ કર્યા કરતા હતા; એટલે ગમે તે કાંઈ નવું દીખવ ત્હમને પસંદ પડે એમ હતું. રૂદ્રમહલ ઉદાની વાટ જોતો સહામાં ઝોટલા પર જઈને બેઠો.

કાક ઘેર આવ્યો ત્યારે કાશીરાદેવી ત્હેની વાટ જોતી બેઠી હતી.

“કાક! ઉદા અહિંયા છે; પણ મંજરી અહિંયા નથી.”

“કેમ બાપુ?”

“મહે મહારી દાસી મારફતે ખબર કહાડવી. શાનતુ મ્હેતાને ત્યાં મંજરી નથી.”

“શું કહો છો?” કાકનું મ્હોઠું ઉતરી ગયું. “તે પાટણમાં તો હોવી જોઈએ.”

“તે ભલે હોય. પણ ઉદા તો કાલે સગદારે એકત્રો ઘેર આવ્યો.”

“કાણે જોયો?”

“આપણી સોનની માસી છે ત્હેણે બંને જોયો.”

“હીલે મ્હોટો બંનેએ એક બીબન સહાયું જોયું.”

“મહારાજ ક્યાં ગયા છે?”

“ફોપ્યાને કહેવા.”

“અરે રામ રામ” કાકે નીસાસો મૂક્યો.

“કેમ?”

“એ શું કામનું? મીનગબાને કહેવાથી કાંઈ વળે. એ તો આપણે જ શોધી કહાડવી પડશે. એવાં મ્હોટાં માલસો કાંઈ ખપ લાગે નહિ. ડિલટાં હસી કહાડશે. નહિ તો પણ

પુરાવા વિના ઉદાને કાંઈ કહેવાય ? એ તો એ ખૂલ્યે છે એ રાજગદમાં નય.

“ત્યારે શું કરીયે ?”

“જુઓ. કાંઈ રસ્તો કહાડું છું.”

પ્રકરણ ૧૨ મું.

શાસન.

તે રાતના સ્મરણ-આનંદ પછી મુંઝવણ હૃદય ધણું જ બિગ્ન રહેતું હતું. કિવસ અને રાત ત્હોનો જીવ ચણચણ કરતો; અને અનેક પ્રવૃત્તિ હાથપર હતી છતાં કુંલકુંવર અને ત્હોનો છોકરો મનમાં વારંવાર આવ્યાં કરતાં. અને આ કારણથી મન ઉચ્ચાટમાં રહેતું હોવાથી તે મીનળદેવીને પણ નીરાંતે મળવા જતો નહિ.

રાત પડ્યા પછી મીનળદેવીએ ત્હોને ખોલાવ્યો. તે ગયો અને હમેશના રીવાજ મુજબ આખા કિવસના સમાચાર કહી સંભળાવ્યા; અને પછી રળ લેવા માંડી.

“મુંઝલ !” બરાક બિગ્નતાભર્યા અવાજે મીનળદેવીએ પ્રશ્ન કર્યો “એક નવા જુની રહી નથી જતી ?”

“શી ?”

“ત્હારું હૈયું ભરેલું છે તે.”

મુંઝલ ચમક્યો; સ્વસ્થતા મેળવી હસ્યો.

“શું કહો છો ? મ્હારું હૈયું ?”

નયનો મુંઝવણ મહોંપર ડેરની રાણીએ જવાબ દીધો : “હા.”

“હા.” મુંઝલે વાત ઉગ્રવી “મ્હારું હૃદય તો સદાયે ભરેલું છે. તમ્હારી ને રાજની ભક્તિથી.”

“હા. ને સાથે એમનીય પણ ભરેલું છે તે કેમ ભૂલી નય છે ?”

“કાણે કહ્યું ?”

“કાણે કહ્યું ? જોવાને મ્હને આંખો નથી ? પારખવાને અંતર નથી ? મુંઝલ ! હૈયું જીભ નથી લાવતી—એટલે શું હૈયું નથી જ એમ માને છે ?” ધણે કિવસે રાણીએ આ એ વચ્ચે નિષિદ્ધક થયેલી વાતો આણવા માંડી.

“ધારો કે એમ હોય ? તેથી શું કાંઈ થોક મૂકે માણસ સજીવન થતું હશે ? જે વાનમાં માલ નહિ, એ વાત કરવી નહિ.”

“ના.” મીનળદેવીએ કહ્યું. “એ વાતમાં માલ છે. અત્યાર સુધી હસવામાં અનેક વાર વાત થઈ છે; અત્યારે સીધે સીધી રીતે કહું છું.”

“શું ?” યુદ્ધ માટે તૈયાર થતાં મુંઝલે પૂછ્યું.

“ત્હારે ખીજ વાર પરણવું પડશે” રાણીએ કહ્યું.

“મ્હારે—ખીજ—વાર—પરણવું—પડશે” ધીમેથી એકેક ખોલ ખોલતાં મુંઝલે કહ્યું; અને એકદમ માથું ઉંચું કરી તેજસ્વી આંખોમાંથી ચમકતાં તેજ ફેંકતો તે ખોલ્યો.

“અને નહિ પરણું તો શું કરશો ?”

“પણ” શાન્તિથી અને સત્તાથી રાણીએ જવાબ દીધો “એ બનવાનું જ નથી ને.”

રાણી આ બળવા માટે તૈયાર હતી.

“કેમ ?”

“કારણ કે તું મ્હારો ખોલ ઉઘામે જ નહિ.” આ જવાબથી મુંઝલના જુસ્સા પર અંકુશ આવ્યો.

“શા માટે એવી ખોટી ઝાઝ કરો છો ? એથી હું કાંઈ વધારે સુખી થવાનો છું ?”

“તું નહિ થતો—પણ હું થઈશ.”

“પણ આ નવી વાત આવી ક્યાંથી ?”

“મ્હારા હૈયામાંથી. મ્હારે ત્હને પ્રતાપી જોવો હતો—તે મ્હં જોયો. હવે મ્હારે ત્હને સુખી જોવો છે.”

“ના—ના દેવી ! એ શ્રમ છે. હું પૂરેપૂરે સુખી નથી, તો ભલે નથી. પણ મ્હારું સુખ મ્હારી રાજ્યખટપટમાં સમાયું છે. તે નેમની સાધના એ જ મ્હારા જીવનનો આદેશ થઈ રહ્યો છે.”

હવે ફરીથી સંસાર માંડી, ધરડી ધોડી ને લાલ લગામ લગાવી મ્હને સુખ મળે ? એ તો જે છે તે છે. વધારે ફાંફાં મારવા જઈ તો ઉલટો ઘડપણમાં પગ ધસતો થાઉં.”

“ધરડાં ! પણ તું તો ખેતાલીશનો થયો.”

“પણ સ્વભાવે ચોર્યાશનો છું ને.”

“તેથી જ નહોતો બનાવવાની યોજના કરી છે. તું કહેશે તે બધું નિરચક જશે. ત્હારું વાક્યાતુર્ય કાંઈ ચાલવાનું નથી. મ્હારો નિશ્ચય દૃઢ છે—ત્હારે પરણવું પડશે.” કહી રાણી દૃઢ અને સત્તાવાલી નજરે જોઈ રહ્યાં.

“પણ—”

“મુંઝલ !” એકદમ સત્તાથી ત્હને ખોલતો અટકાવી રાણીએ કહ્યું.

“કેમ ?”

મુંતલ અને કીર્તિદેવ, જુઓ પૃષ્ઠ ૧૨૫

સાંસ્કૃતિક કાર્યોમાં સહભાગી થઈને સમાજના વિકાસમાં ફાળો આપવો. (જાણીતા સમાજ સેવકોના જણાવ્યા પ્રમાણે)

“દરેક દષ્ટિએ મહે વિચાર કર્યો છે. રાજ્યમાતા તરીકે, ત્હારી—” કહી રાણી ખરેખરે શબ્દ યોગ્યતા જરા અટક્યાં અને આગળ ચલાવ્યું—“માલીક તરીકે, મ્હારે શાસન છે. હવે થયું?”

“પણ મ્હારે સાંભળો નહિ?”

“ના—”

“ત્યારે મ્હારે તમ્હારે શાસન પણ કબૂલ નથી” કહી જીદમાં મુંગલ ઉઠીને ઉભો થઈ ગયો.

“મ્હારા શબ્દ સેંકડો પરણ્યાં છે—ને સેંકડો રાંડ્યાં છે. તે શબ્દ શું ઉઘામશે? ને તે તુંજ” કહી રાણી જોઈ રહી. “યોહ! તું શું કહેવા માંગે છે.”

“દેવી! તમ્હે આટલા જુરસામાં આવી યોયો છો તે શું ખતાવે તે ખબર છે?” ધીમેથી મુંગલે પૂછ્યું. “મીનગદેવીને આવાં આપજીવી કાંઈએ જોયાં છે? તે જ ખતાવે છે કે નથી મ્હારે હેયું બદલાયું—કે નથી તમ્હારે.”

“તેથી શું?”

“તેથી જ બધું.”

“મ્હને સ્હમજ નથી પડતી “મીનગદેવીએ વિચારમાં પડી કહ્યું.

“એક ટુલકું વરને તો રીખાવી રીખાવી મારી નાંખી; બીજીને મારી નાંખવાનું મ્હારામાં જોર નથી.”

મીનગદેવીને સખત ફટકા લાગ્યો—તે ચમકાને આભાં ખતી ગયાં. જનજીનાં અજાણતાં હાથ છાતીપર મુકી દાબ્યો, દબાઈ ગયો.

“એકલા પોપટ ઉપાડવા નહિ. ચાલે તેમ ચાલવા દેવામાં જ માત્ર છે.”

“મુંગલ! મ્હારી બ્લીક લાગે છે?”

“ના મ્હારા પોતાના હૃદયની.”

“આ પશ્ચાત્તાપ પરથી નથી લાગતું કે ખતો વખત નહિ આવે?”

“અત્યારે આપણું હેવાપરથી નથી લાગતું કે એવો વખત જરૂર આવે?”

“ના. ના. મહે ટુલકું વર ત્હને ખોવડાવી” ખિન્ન અવાજે રાણીએ કહ્યું “બીજી મ્હારે અપાવવી જોઈએ.”

“ના. ત્હણે મ્હને મંત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ થતાં શીખવ્યું. તે જ મ્હારે ખસ છે” ગવંથી મુંગલે કહ્યું.

થોડીવાર કાંઈ યોદ્ધા નહિ; આખરે રાણીએ કહ્યું: “ભલે જ થશે તે. ત્હારે પરણવું તો પડશે જ.”

મુંગલે મ્હાનવદને તખીયત વાળી દીધી ને છાતીપર માથું ઝુકાવ્યું.

“ઉલટાં આપણે દુઃખી થઈશું.”

“કદી નહિ. ત્હને સુખી જોઈ હું સુખ માનીશ.”

“તે પણ દુઃખી થશે.”

“નહિ થવા દઉં. તે મ્હારા હાથમાં છે.”

“આ માત્ર જીદ છે. હો.”

“ભલે.”

“જીદ! જીદ!” વિચારના ઉંડાણમાંથી મુંગલ યોદ્ધો “હજી એ તમ્હારી ટેવ ગઈ નથી.”

“અને જવાની નથી.”

“ઠીક. ત્યારે હું પણ રાતે વિચાર કરી જોઈશ. સત્હારે વાત” કહી નમસ્કાર કરી, ખિન્ન હૃદયે મુંગલ ચાલવા માંડ્યો.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

હૃદયમય.

મુંગલ, હૃદયની અકથ્ય વ્યથાથી મૂકો ખતી ચાલ્યો ગયો; અને મીનગદેવી થોડો વખત ખારણા તરફ જોઈ રહ્યાં. ત્હની આંખમાં આંસુ આવ્યાં; ત્હનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. ત્યારથી આ પ્રશ્ન પાછો ઉભો થયો હતો ત્યારથી ત્હનું હૈયું ચીરાઈ જતું હતું; અને મહા મહેનતે, રાત અને દિવસના વિચારને પરિણામે મુંગલને કહેવા જેટલું સ્વાસ્થ્ય ત્હણે મેળવ્યું હતું. અને આ મુશ્કેલીને લીધે જ જ્યાં જોઈએ તેવી ખુબીથી તે મુંગલને સ્હમજાવી શકી નહિ.

કાશીમારાદેવીના સચ્ચાટ વચનથી ત્હના વિચારો જુદી જ દિશામાં વળ્યા હતા; અને તેમ થવાથી નવાં દર્શિમિન્દુ, નવાં ભાવો નજરે મ્હડ્યા હતા. ત્હના વિશુદ્ધ પ્રેમનું વધારે શુદ્ધ પ્રેમમાં રૂપાન્તર થયું હતું; અને તે રૂપાન્તરથી મુંગલને પરણાવવાનો ત્હનો નિશ્ચય દઢ થયો હતો. મુંગલ ના કહેતો હતો ત્હનું કારણ પણ તે સ્હમજતી હતી; પણ તે કારણ ત્હને નજીવું લાગતું હતું.

મુંગલ ગયા પછી ત્હણે ક્યાં સુધી વિચાર કર્યો; વિચાર કરતાં ત્હનું હૈયું ભરાઈ ગયું; રસસાગરના તરંગોની પરંપરા ત્હમાં ઉછળી રહી; ત્હની આંખમાંથી આંસુ ખરવા લાગ્યાં.

તેણે સવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં સફલ થઈ નહિ. આખરે ઉઠી-બધો ગઢ સ્નાન થઈ રહ્યો હતો.

“રૂપાં!” તેણે પોતાની દાસીને બુમ મારી.

“બા” દાસી ઉઠીને આગળ આવી.

“પોલો દીવો હાથમાં લે.”

મુઝે મ્હોડે દાસીએ દીવો લીધો અને તે બન્ને મુંગલ સૂતો હતો ત્યાં ગયાં.

રાણી અને મુંગલનો સંબંધ નિષ્કલંક અને શુદ્ધ હતો. તેમની પવિત્રતા કલંકને સ્વપ્ને પણ આવવા દેતી નહિ. મીનગદેવીએ દાસીને ખારણા વચ્ચે જોઈ શકે પણ સાંભળી ન શકે—એમ ખેસારી; અને પોતે અગાશીમાં બંધા મુંગલ સૂતો હતો ત્યાં ગયાં.

રાણીએ ધીમેથી ‘મુંગલ’ કહી બુમ મારી—ચપલ અમાત્ય તરત જ બગ્યો, અને બેઠો થઈ ગયો.

“દેવી!” કહી અચાંખ પામેલો મુંગલ પથારીમાંથી નીચે ઉતરી બેઠો. મીનગદેવી પથારીની કાર પર બેઠી.

“મુંગલ! તું ગયો, પણ મ્હને ઉંચ નહિ આવી. આ બાબતની વાત આપણે પૂરી કરવી જોઈએ.”

“શું પૂરી કરીયે? તમ્હે મ્હને પરણાવવા માંગો છો, મ્હારે પરણવું નથી. તમ્હે ધારો છો કે હું તેથી સુખી થઈશ, હું માનું છું કે આપણે બન્ને દુઃખી થઈશું. એમાં હવે પૂરું શું કરવું હતું?”

“પૂરું કરવાનું હજી ઘણું છે.”

“શું?”

“મ્હારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત. મુંગલ! તું નિઃસ્વાર્થી છે. કોઈ કિંવસ ત્હેં એમ વિચાર કર્યો છે કે આપણા એમાં હું થઈ જ અધમ અને સ્વાર્થી છું?”

“ના.”

“ત્યારે એ ત્હારી મ્હોટામ્હોટા દેખાડે છે. એટલું જ.”

“કેમ?” જરા હસીને મુંગલે કહ્યું.

“કેમ શું? મ્હારે અગાઉ બંધુ બંધુ પુત્ર છે. સ્નેહસમર્પણ કરવા મ્હારાજની વાદ છે—કદવનનો આનંદ ભોગવવા હોય તો તું છે—મ્હોડું હેતું દારવા જ્યદેવ જેવો બન્યો છે—માન ને ભક્તિની ભૂખ પૂરવા વધુઓ છે. અને ત્હારે કોઈ નથી.”

“કેમ કોઈ નથી?” કૃત્રિમ હાસ્ય કરી મુંગલે પૂછ્યું. “તમ્હે છો—જ્યદેવ છે—ત્રિભુવન છે.”

“નામનાં—કહેવાનાં. ત્હને બધાની ખોટ છે. તું તો અરણ્યમાં એકલા ઉભેલા તારૂં જંગલો છે.” કહી મીનગદેવીએ આંસુ ઘૂંચ્યાં. મુંગલનું પણ હૈયું જરા ભરાઈ આવ્યું. “સંસાર, મર્યાદા, નીતિ મ્હને ત્હારાથી દૂર રાખે છે—ત્હારો ધાક બીજને દૂર રાખે છે; એટલે તું તો એકલો ને એકલો જ.”

“દેવી! દેવી!” જરા અશાન્તપણે મુંગલે કહ્યું “આવું આવું શા માટે ખોલો છો? નકામું તમ્હારું હૃદય ચીરાય છે, ને મ્હારું હૃદય ચીરાય છે.”

“ચીરાવા દે. પણ કોઈ કોઈ વખત અંદર રહેલા વિચારો ત્હાર નીકળવા તો દે. ત્યારે ત્હારો ને મ્હારો હું વિચાર કરું છું ત્યારે મ્હારો જીવ કહ્યું કરતો નથી.”

“કેમ?”

“કેમ શું? પ્રભુએ મૂળા રહેવાં તો સર-બંધાં છે. પણ હું નહિ ગાંધસ લારે ત્હારા ગુણ કોણ ગારો?”

“પણ મ્હારે ગુણ ગવડાવવા નથી. હું જે કાંઈ કરું છું તે મ્હારા સ્વાર્થ માટે કરું છું—મ્હારા સુખ માટે કરું છું.”

“મુંગલ” રાણી વચ્ચે બોલી “પાંચ વર્ષ પહેલાં હું એ માનત. ત્હને ખબર છે? જીવાનીનું હૃદય બધું લેવા માંગે છે—અધોઃ વયે આપવા ઇચ્છે છે. મ્હારે રાણી થવું હતું—મ્હારા પોટણને પ્રભાવશાળી બનાવવું હતું—મ્હારા દીકરાને ત્હેનો માલિક બનાવવા હતો. એ બધું કામ કરવાનું મ્હેં ત્હારી પાસે વચન લીધું—અને તે વચન ત્હેં પાળ્યું. પહેલાં મ્હારામાં મદ્ર હતો—દવે તે ગળી ગયો છે. ત્હેં શું કર્યું તે હું જોઈ શકું છું. આ વચન પાળવા ત્હેં અભિમાનનો, સુખનો, સ્વાર્થનો, સંસારના લાગ કર્યો; ભરજીવાનીમાં મ્હારો જેવી સ્વાર્થીનું હાસ્ય ત્હારું ધ્યેય બનાવી તું અગમ પ્રેમનુપ આચરી રહ્યો; ત્હારી બાહોશી ને શુદ્ધિના અખૂટ ભંડાર મ્હારા પગ આગળ ખાલી કર્યો; તું સ્વાર્થી હતો છતાં મ્હારે ખાતર પરમાર્થી બની પરમ-રાન્યભક્ત થઈ રહ્યો; સંસારી છતાં તું મ્હારે માટે સન્માસી બન્યો. મુંગલ! મુંગલ! તે શું કરવામાં મણા રાખી? હું

જોઈ છું-તું નહિ હોત તો મ્હારું મ્હારા છોકરાનું શું થાત !”

“દેવી ! કેટલું કહેશો ? માત્ર જન્મે પાસું જ દેખાડશો ? હું આ બધું કેને પ્રતાપે કરી શક્યો તે કેમ વિસરી જાઓ છો ?”

“ત્હારે પોતાને.”

“ના. તમ્હારે પ્રતાપે-મ્હારી બુદ્ધિ ચાલી હોય તે તમ્હારી પ્રેરણાથી, મ્હારો બાહુ આદ્યો હોય તો તમ્હારી શક્તિથી. તેથી જ દેવી, હવે એ પ્રેરણા, એ શક્તિ નથી હોડાતાં-તે જીવનના તંતુએ તંતુ સાથે વણાઈ ગયાં છે. તેથી જ હવે નવો વણાટ વણવાની હિમત નથી ચાલતી, ને મન પણ નથી થતું.”

“એ જ ભૂલ છે.”

“કેમ ?”

“ત્હારા વિચાર હજી જીવાનીની આંખે જીવે છે. ત્હને ભાન નથી કે ત્હારું હૈયું હવે જીવાન નથી.”

“કોણે કહ્યું ?”

“હું કહું છું. આઘી ખેડી ખેડી ત્હારી રંગે રંગ હું પારખી શકું છું.”

“ત્હમાં શું પારખ્યું ?”

“ઘણી વસ્તુઓ. એક તો એ કે સત્તા, પ્રભાવ એ જીવાનીમાં ચાલે; અઘોડ વયે તો જીવનનું લક્ષ્યગિન્દુ બદલાય.”

“તમ્હારા અનુભવથી કહો છો ?”

“હા-ને ત્હારા અનુભવથી પણ-”

“એટલે તમ્હારે એમ માનો છો, કે મ્હારામાં સત્તાનો શોખ, મહત્તાની અભિલાષા જતાં રહ્યાં છે?”

“ના. પણ સુખની અભિલાષા વધી છે.”

“ત્યારે તમ્હારી ભૂલ છે. હું તેવો ને તેવો જ છું.”

“ત્યારે તું નરપિશાચ હોવો જોઈએ. પણ તે તું નથી. તું તો બત્રીસ લક્ષણો છે. ત્હારા સંસ્કાર પૂરેપૂરા ખીલ્યા છે. માટે જ ત્હારો પ્રભાવ સાચવી રાખવા યોગ્ય સામગ્રી જોઈએ.”

“અને તે સામગ્રી શું બૈરી પૂરી પાડશે ?”

“હા.”

“કેવી રીતે ?”

“ત્હને સંસાર જોડે સોનાની સાંકળે બાંધશે. ખરું કહું. ત્હને પોતાને નથી લાગતું કે તું એકલો અટલો થઈ ગયો છે.” રાણીએ સ્નેહભીની નજરે પૂછ્યું. એ બે દૂર ખેડાં હતાં; ધીમેથી, સંયમથી-વાત કરતાં હતાં; પણ

હેમતા નયનોમાં અનિર્વાય પ્રેમનાં પ્રતિબિંબો પડતાં હતાં.

“ખરું કહું ?” શોકમય અવાજે મુંઝવે કહ્યું. “લાગે છે. ને દિવસે સંજગત-મહેતાના વાડામાં ગયો ત્યારે મ્હારો જીવ છંદે મ્હડ્યો હતો. મ્હને શેઠાણી યાદ આવ્યાં. એ ત્હને છોકરો જીવ્યો હોત તો મ્હને આટલું લાગત નહિ.” વેદનાની કરચલીઓ રાણીએ કપાળ પરથી પરસેવો લુછી દૂર કરી.

“હું શું કહેતી હતી ?”

“તમ્હારી વાત ખરી છે. પણ આ ઉમરે નવા પ્રયોગો કરવાની હિમત નથી.”

“મુરખ છે. એમાં શું ?”

“પછી આપણું શું ?” માર્મિક દૃષ્ટિ નાંખી મુંઝવે પૂછ્યું.

“મુંઝવે !” રાણીએ ગંભીર અવાજે કહ્યું.

“આપણે ખાતર જ ત્હારે પરણવું જોઈએ.”

“કેમ ?”

“જ્યાં સુધી તું આમ એકલો રહેશે ત્યાં સુધી આપણાં હૃદય કલંકિત રહેવાનાં.”

“શું કહો છો ?” ચમકીને મુંઝવે પૂછ્યું.

“મુંઝવે ! તું નથી પરણતો કારણ કે ત્હારાથી અંદ્રપૂરની મીનાનકાંવરી વિસરાતી નથી; હું મ્હારા ખરા હૃદયથી ત્હને પરણવા નથી માંગતી કારણકે તું અંદ્રપૂર આવેલો જીવાન નગરશેઠ જ છે એમ મ્હારું હૈયું માનવા માગે છે. ખન્ને વિચારમાં પાપ છે.”

“દેવી ! પાપ એ ભયંકર શબ્દ છે. વર્ષા થયાં આમ રહ્યાં-જતાં પાપ !”

“હા આપણે ઘણાં છીયે-નીતિમાન છીયે-જતાં પાપી છીયે. એ હૈયાં એક તાલે નાંચે છે.”

મુંઝવે જોઈ રહ્યો. રાણીએ આગળ ચલાવ્યું.

“એટલું જ નહિ, પણ હજી એમ નાચ્યા જ કરવા માંગે છે. એ બંધ કરવું જોઈએ.”

“એ કાંઈ બંધ થવાનું હતું ?”

“ભલે બંધ ન થાય. પણ ત્હને એકે તાલે નાચવા દેવાની સુગમતા શા માટે કરી આપવી ? મુંઝવે ! તું મંત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ થાય તે મ્હારે જોવાનું છે. હું સતીઓમાં શ્રેષ્ઠ થાઉં એ ત્હારે જોવું જોઈએ.”

“અને ત્હમે છો જ. દેવી ! આટલો પ્રેમ જતાં, આટલી સુગમતા જતાં, આટલા પ્રસંગ જતાં આતું સતીત્વ કોણ સાચવી રહ્યું છે ?”

“ના. મુંઝવે, ના ! મ્હારું સતીત્વ તું પરણે ત્યારે સંપૂર્ણ થાય.”

“કેમ ?”

“તું કોઇ બીજાનો થાય તે મહને સાથે છે; કારણ કે હું તને મહારો ગણું છું.” ત્યાં સુધી એ હેયું સાથે છે ત્યાં સુધી તે નિમકહરામ છે. કોઇ બાળવતું નથી પણ એ જીવતું નગવતું કલક છે. એ કલક તને પરણાવી મહારે દૂર કરવું છે.”

“એટલે ?” ઉંડા વિચારમાં પડેલા મુંગલ ધીમેથી બોલ્યો “તમહારે મહારા પરથી હક દાવો ઉઠાવવો છે ?”

“ના. તું મહારો જ છે—કાચા સુતરને તાંતણે બાંધેલો.”

“ત્યારે.”

“પણ મહારે એ તાંતણો શુદ્ધ અને દેવી બનાવવો છે. એમ મહારે અપવિત્રતાનો અંશ પણ જોઇતો નથી. મહારા હેયાની મહારે આહુતિ આપવી છે. ત્યાર વગર મહારે સતીત્વ કેમ સિદ્ધ થાય ? ત્યાર વગર આપણી પ્રતિજ્ઞા કેમ પળાય ?”

“દેવી ! નમ્હે ગુરુઓનાં પણ ગુરુ છો. આપણી પ્રતિજ્ઞા પાળતાં તો હેયાનાં ટીપેટીપાં સુકાઇ જશે.”

“મુંગલ ! આવી પ્રતિજ્ઞા આપણા જેવાં જ કરે તે આપણાં જેવાં જ પાળે. એમાંજ આપણી મોટાઇ છે—એમહાંજ આપણે રાચવું જોઇએ.”

“તે તો મહને પણ લાગે છે.” વિચારમાંથી મુક્ત થતા દદતાત્રી મુંગલે કહ્યું. “ખરી વાત છે. આપણી પ્રતિજ્ઞા પર જ આપણી મહત્તા રચાઇ છે. જો આપણને મુશુદ્ધિ નહિ આવી હોત, જો આપણે કલકિત થયાં હોત તો આજે પાટણનું નામ નિશાને ન હોત; આજે દેખાતા સૂર્યસમા તેજસ્વી ભવિષ્યનું ક્યારનું એ ગ્રહણ થઈ ગયું હોત.”

પાંચ પલ બન્નેએ એક બીજાની સહામું જોયા કર્યું. પ્રતિજ્ઞાના સ્મરણે પેદા કરેલા પવિત્ર વાતાવરણથી બન્ને જણુ ગંભીર બની, નિઃશબ્દ થયાં. થોડીવારે મીનગદેવીએ પૂછ્યું “કેમ હવે પરણશે ?”

મુંગલે માત્ર ડોકું ઝાનીપર ઝુકાવ્યું.

“મુંગલ !” કહી મીનગદેવી ઉભી થઈ ગઈ.

મુંગલ પણ ઉભો થયો; પણ તે અસ્વસ્થ બની લાંબ સહામું જોઇ રહ્યો. મીનગદેવી તોની પાસે ગઈ, ધીમેથી તોના ખભા પર હાથ મૂક્યો “મુંગલ ! ખેદ કરવાનું કામ નથી.”

“હું ખેદ કરતો નથી” મહામહેનતે ગળું ખખારી મુંગલે કહ્યું “હું તો એક મુનિ મહારાજનો પ્રશ્ન સંભાળે છું.”

“શા ?”

“ત્યાગ મોટો કે તૃપ્તિ ?”

“તું શું ધારે છે ?” મુંગલના હેયામાં ચાલતી ઘડભાંગ જોઇ આંખમાં આંસુ લાવી મીનગદેવીએ પૂછ્યું.

“તમહારી આસા છે કે ત્યાગ મોટો.”

“પણ તું શું ધારે છે ?”

“હું ધારતો નથી—હું તમહારી આસા પાળું છું. ત્યાગ મોટો, તૃપ્તિ નહિ.” કહી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિથી તપીયેત વાળી મુંગલે ઉંચું જોયું અને રાણી સહામું સ્થિર નયને જોઇ રહ્યો. “દેવી તમ્હે પાટણના ખરેખરાં જગદમ્યા છો.”

“મુંગલ !” અશ્રુપૂર્ણ અવાજે મીનગે કહ્યું “તે ત્યારે જ લીધે” અને ત્યાંથી અપારાખંધ તે ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

એ કેદીઓ.

જ્યારે મંજરી બગી ત્યારે તે એકલી એક ઝોરડીમાં પડી હતી. તે ઉડી, ચારે તરફ ગભરાઈને જોયું, અને વિચાર કરવા લાગી. આખરે તોને યાદ આવ્યું કે તે છેલ્લી લાનમાં હતી ત્યારે મંડલેશ્વર તથા કાશ્મીરાદેવી સાથે તે હતી, અને ત્યાંથી તોને કોઇ ઉપારી લાવ્યું. તોને ઉપારી લાવનાર ઉદ્દો જ હોવા જોઇએ એમ તોને ખાતરી થઈ.

તે એકલી હતી એટલે તોને હિમત આવી. તે ઉડી. ઝોરડી નહાતી પણ સગવડ ભરેલી હતી; પારણું મહારથી વાસેલું હતું; માત્ર એ મજબુત પત્થરની જાળીમાંથી આલાસ આવતો હતો. તોણે ક્યાં સુધી જાળીમાંથી જોયા કર્યું, ત્યારે તોને સહમગ્યું કે તે જાળી મહાર નહોતી પડતી પણ એક મોટો કુવાની અંદરની ગોળ બાંતમાં પડતી હતી.

મંજરીની કલ્પના ખરી હતી. મહારથી જાણાય નહિ તેમ, આ ઝોરડીમાં અજવાળું પડે માટે કોઇ ઉસ્તાદ કારીગરે વાવેતો એક જૂનો કુવો પૂરી નાંખી તોની બાંતમાં અંદરથી આ જાળીઓ પાડી હતી; અને આ કુવો ઘણો ઉંડો, અને અવડ હોવાથી કોઇ તોની પાસે આવવું નહિ, અને ચારે તો આટલા મોટા કુવામાં અંદર પત્થરમાં કાળાં છે કે

નહિ તે જોવાની તરફી લેતું નહિ આથી આ નિવાસનો બેઠ જળવાતો.

પોતાની કલ્પના ખરી છે કે કેમ ત્હેની ખાતરી કરવા મંજરીએ જરાક ઘાટો કહાડી 'ઓ' કયું; જવાબમાં કુવાએ ગંભીર પ્રતિશબ્દ કર્યો.

મંજરીને પોતાની સ્થિતિનો ખ્યાલ આવ્યો. પોતે નિરાધાર, એકલી, જીવંત સૃષ્ટિથી વિખુટી પડી હતી. મનમાં એમ પણ વિચાર આવ્યો કે કાંક ત્હેને ખોળી કહાડવા વિના રહેવાનો નહોતો. પણ ત્હેના ગર્વીષ્ટ હૃદયે આ વિચાર દબાવ્યો. તે હોઠ દાખી ઉભી થઇ ગઇ. તે કવિકુલરીરોમણીની છોકરી, આવા નિર્માલ્ય વિચારો કરે! મન એવ મનુષ્યાણાં કારણ બંધ મોલ્યો" તે બખડી.

થોડી વારે બારણું ઉઘડ્યું અને મૂગો મૂગો સુરપાસ આવ્યો. તે ઇશારતથી મંજરીને બહાર લઇ ગયો, અને બહારની ઓરડીમાં એક ચોક હતો ત્યાં ત્હેને ન્હાવાનું પાણી આપ્યું. રખેને પોતે આ બન્દીખાનાના રખેવાળ આગળ કાંઇ નિર્જીવતા બતાવી દે એવા ભયથી મંજરીએ ત્હેની સ્હાણું જોયું પણ નહિ. ત્યાં આગળ દેવતા અને રાંધવાની સામગ્રી હતી તે દેખાડી સુરપાળ મૂગો મૂગો ચાલ્યો ગયો.

મંજરીએ સ્નાન કર્યું; થોડુંક રાંધી ખાધું; અને પાછી પોતાની ઓરડીમાં આવી. થોડી વારે રખેવાળ આવી ત્હેના બારણા બંધ કરી ગયો.

મંજરી થોડો વખત નિર્ગત થઇ પડી રહી, થોડુંક ઉઘી અને કુવામાં પડતા સૂર્યના તેજના ઓળા મીઠા થવા માંડ્યાં એટલે જાણી આગળ જાણી બેઠી. જેમ ઓળા ઓળા થતા ગયા તેમ ત્હેના રસિક હૃદયમાં કવિઓનાં અનેક પદો ઉભરાવા માંડ્યાં. શૃંગાર અને વિરરસમાં ઝૂલતી તે ધીમે ધીમે ગજુગણવા માંડી; કશ્ચારસ પ્રધાન થતાં ગજુગણાટ સ્પષ્ટ થયો—ત્હેણે ધીમેથી ગાવા માંડ્યું.

ગાતાં તે ચમકી, ગભરાઇ, જોઈ રહી—સ્હાણું કોઇ તેજ શબ્દો બોલતું હતું. ત્હેણે ધ્યાનપૂર્વક જોયું, અને પોતાની મૂર્ખાઈ પર હસી: સ્હાણું

કોઇ બોલતું નહોતું, માત્ર કુવામાં ત્હેના બોલનો સ્પષ્ટ પડ્યો પડતો હતો. તે હસી; પ્રભુએ ત્હેને અણુધારેલો મિત્ર મોકલ્યો હોય તેમ લાગ્યું. ત્હેણે મ્હોટેથી ગાવા માંડ્યું—કુવાએ તેવો જ મીઠો પ્રતિશબ્દ કર્યો. બોલતાં બોલતાં ત્હેણું હૃદય, વૈરાગ્ય પામવા લાગ્યું—દુનિયાની લાલસાની નિરર્થકતાનું ભાન અનુભવવા લાગ્યું. પોતાના તરફ, સૃષ્ટિ તરફ તિરસ્કાર દર્શાવતાં ત્હેને ભૂતકલિનાં પ્રશ્નો યાદ આવ્યા.

જીર્ણાકન્યાતતઃ કિ સિતમમલ પટં

પટલ્લં તતઃ કિ—

મેકાભાર્યાતતઃ કિં હ્યકરિ સુગુણે

રાત્રતો વા તતઃ કિમ્ ।

મર્કં મુર્કં તતઃ કિં કદશનમથવા

વાસરાન્તે તતઃ કિં ॥

વ્યક્તજ્યોતિર્ન વાન્તર્મયિતમ્બવમ્બં

વૈમ્બં વા તતઃ કિમ્ ॥ ૧ ॥

ત્હેણે દ્યાર્દ સૂરે આ ગાયું; કુવામાં! ત્હેનો તેથી પણ શોકભર્યો જવાબ આવ્યો. મંજરી પોતાના દુઃખમાં ગરકાવ થઈ ગઇ; અને હૃદયમાં ઉભા થતાં કુરુકાંઓ રોકવાનું મથામણ કરી રહી.

તે મૂગી રહી એટલે કુવામાંથી પ્રતિશબ્દોનો પડ્યો આવ્યો. કોઇ સંસ્કૃત શ્લોકથી ત્હેને સંખેધતું હતું. તે સમયમાં વિદ્યા મેળવવી મુશ્કેલ હતી, અને શુદ્ધ સંસ્કૃતમાં બોલી શકે એવા ગણ્યાગાંઠ્યા જ માણસો જડતા; આ કારણથી તે ભાષાના બોલનારાઓ ઉચ્ચ કોટીના વિદ્વજ્જનોજ હોઇ શકે એમ મનાતું. એકાન્તવાસમાં અચાનક સંભળાતા સંગીતથી મંજરી ચકિત બની અને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી રહી.

બોલનારનો અવાજ સંસ્કારી અને મરદાની હતો. ત્હેના ઉચ્ચાર અને ભાષા ઉંચા પ્રકારની વિદ્વતા દાખવતાં. વિદ્યાવિલાસી મંજરી આ પ્રમાણે સાંભળી રહી—

૧ જીલ્લકન્થા હોય તોયે શું. સ્વેત શુદ્ધ રેશમી લુગડું હોય તોયે શું? માત્ર એક ત્રી હોય તોયે શું અથવા ધોડા અને હાથીનો શોભીતો સમ્રાટ આસપાસ હોય તોયે શું. સરસ ખાતું હોય તોયે શું અથવા દિવસને અન્તે જાડું ખાવાનું હોય તોયે શું? અન્તર જ્યોતિ મગદી હોય તેમ શું કે ભવનો ભય નાશ થયો છે એવો વૈભવ હોય તોયે શું?

કારાગારં સુધામિર્બલિસદનમિષ ધ્રુવચન્તી સમન્તાત્ ।
વારિમઃ કર્ણપ્રિયામિર્વિશરણશરણે કાલિઃ કારુણ્યમૂર્તે ॥
જ્ઞાત્વા તૃષ્ણાં મમૈકામવહિમહમહાકાલપાદોપસેવામ્ ।
પ્રાપ્તા કિં મફરક્તા સકલકલિહરા શર્મદા શાંભવી
શ્રીઃ ॥ (૨)

અવન્તિનાથેનસનાયકં માં વિજ્ઞાય કલ્યાણવિધાયિની
સ્વમ્ । કિમાગતા દુર્ગતસાઘ્વશીલા માતરઃ વૃષાઢ્ઢાકુલુલ્લે
વિહાય ॥ ૩ ॥

માણસના સહવાસથી પેદા થતા આશ્વાસ-
નથી મંજરીને હિંમત આવી. જ્યાં ચલીયું પથુ
ન રં થરે ત્યાં ખીજા માણસનો અવાજ—અને તે
સંસ્કૃતી, મીઠા, ત્હેનાં હૃદયની માતૃભાષા સંસ્કૃતમાં.
હર્ષધેડી મંજરી ઉભી થઇ જળી પાસે આવી—
થોડી વારમાં મનમાં શ્લોક બતાવ્યો—અને પોતાનો
પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

પ્રત્યુત્તર આપતાં ઉદાસે દીધેલાં 'દુઃખો ત્હેને
યાદ આવ્યાં; અને ખીજી લીટી બોલતાં જગતને
શાપ દેવા તૈયાર બનેલી ચંડિકા હોય તેમ ત્હેના
નયનોમાં વિશ્વસંહારક અંધિ પ્રગ્વલ્યો. બોલી:

નો દેવી—પરિદેવિની મનુસુતા મર્માર્તિમિઃ પીડિતા ।
પાપૌર્વૈર્નિર્મલેઃ કલૈરહમિમાં કષ્ટાં દશાં પ્રાપિતા ॥

૨ સુધાવડે બલિસદનનું પ્લાવન કરતી હો તેમ સર્વતઃ કારાગારનું કણુપ્રિય વાણીથી
પ્લાવન કરતી, હે કારુણ્યમૂર્તિ, વિશરણશરણ, તું કાણુ છે ? પાપરૂપહિંમતો નાશ કરનાર મહાકાલની
ચરણસેવારૂપ મારી એક તૃષ્ણા છે તે જાણીને શું, બકતરક્ત, સકલકલિહરા, શાન્તિદા શ્રીશંકરની શ્રી
આવી પ્હેલ્યી છે ?

૩ અવન્તિનાથ મારો નાથ છે એ જાણીને, હે માતા, કલ્યાણકારિણી અને દુઃખીને સાલ
કરવાવાળી તું શંકરના ઉત્સંગનું સુખ તજીને આવી છે શું ?

૪ હું દેવી નથી—મમંવ્યાધિથી પીડાએલી, પાપના ઓધારૂપ સર્વ ખલોએ આવી કાષ્ટમય
દશાં । પ્હોચાડેલી, હું મનુસુતા—માનવ જાતિની સ્ત્રી—હું. જલધર અમૃતસમાન જળધારા વડે ચાતકને
જવાં; તેમ અમૃતરૂપ વાણી વડે મને ઉજ્જીવિત કરતો, હે ભગવન, તું કાણુ છે ?

૫ સર્વ રાજમંડળ સુકુટમણિની પ્રભાવડે જેનું ચરણકમળદ્વય ધોવે છે એવો, હમેશા સત્-
વનના દાવાનલ સમો જાળવત્સ્યમાન અવન્તિપતિ લક્ષ્મણ—તેની પ્રીતિનું પ્રથમ પાત્ર, ક્ષત્રવંશનું આ-
શુપથુ બનેલો, જે ઉપગવ (ઉચક) છે, તે દિવ્યક્રીતિ નરનો હું વિખ્યાત ભુજબળવાળો ક્રીતિદેવનો.
મક પુત્ર છું.

૬ જેના ભુજપ્રભાવથી સત્તુઓ ચમરાજના મ્હેલનું આતિથ્ય લેવા જાય છે, તે હું પશ્ચાત્ત-
નામ ક્રીતિદેવ છતાં પણ આજે આ અક્રીતિ કર મક્કનમાં પડ્યો છું.

પીયૂષપ્રતિમૂર્તિર્મિર્જલધરઃ સરજ્ઞમદ્વિર્યશઃ ।

વાગિમ્મર્મા પુનરત્ર કોડસિ ભગવન્ દીનાં ત્વમુર્જીવચન્ ॥૪॥

શ્લોક ધીમેથી, સ્પષ્ટતાથી બોલી, આન-
દમાં આવી ગયેલી મંજરી જવાબની રાહ જોતી
ઉભી રહી. પોતાનું દુઃખ, પોતાની નિગધારી,
પોતાના પર ઉદાસે ગુજરેલો જુલમ તે વિસરી ગઇ
અને આવા સ્થાનમાં આવા સંસ્કારવાળો માણસ
ક્યાંથી આવવા પામ્યો તે જાણવા એ તલસી રહી.

થોડી વારે જવાબ આવ્યો, અને કાન માંડી
તે સાંભળવા લાગી.

નિઃશેષે રાજકુન્દર્સકુટમણિરુવા ધૈતપાદાઙ્ગયુગ્મઃ
નિત્યં જાજ્વલ્યમાનઃ પરવિપિનદ્વોડવન્તિપો લક્ષ્મણમ્ ।
યોડસૌ તત્પ્રીતિપાત્રં પ્રથમમુપગવઃ ક્ષત્રવંશાવર્તસઃ
તસ્યાહં દિવ્યક્રીતેઃ પ્રથિતભુજબલઃ ક્રીતિદેવસ્તનુજઃ
॥ ૫ ॥

ક્રીતિદેવ જરા થોડો, મંજરી ઉભેઆસે
સાંભળી રહી.

પ્રદ્વિષિણે વસ્ય ભુજપ્રભાવમલમલયાતિમ્બયુજો મવન્તિ ।
સોડહં યથાનામ સુક્રીતિદેવોડવ્યક્રીતિદે વેદમનિ સ-
નિવિદ્ધ ॥ ૬ ॥

મગરીથી કીર્તિ દેવે પોતાના ગુણ વધ્યા
અને પછી મીઠાશથી પૂઠ્યું.

ચંદ્રોડસ્યચ્ચોડસ્યસલગ્ધેન પ્રધાનમુલ્યે: પિશુનપ્ર-
ધાને: । કારાગતા ત્વં વદ કાલિ મદ્રે સંસ્કારમદ્રાં
નિરસુદ્ધિરન્તી ॥ ૭ ॥

પુણ્યક્ષરે: કેરમિધીયસે ત્વં પુનાસિ વાસેન નિકેતનં કિમ્
કો માન્યશાલી રિપુદ્ધચ્ચસ્ત્વનન્યાસસ્તવહ્રિવાસ:

॥ ૮ ॥

આ શ્લોક સાંભળતાં હેનું હૈયું ઉછળી રહ્યું.
શું કીર્તિ દેવ અહિયાં ! જે મહારથીની પ્રસા
તહેણે કાકને મહોડે સાંભળી હતી, જોના ૩૫ અને
ગુણની ખ્યાલિથી આકર્ષાઈ ગઈ રાતે તે કાક સાથે
મરદનો વેશ પહેરી સંજન મહેતાની વાડીમાં ગઈ
હતી તેને અહિયાં પડેલા જોઈ તે વિસ્મય થઈ.
તેની સંસ્કારી ભાષા જોઈ તેને માટે માન વધ્યું.
આવા સુવિખ્યાત યોદ્ધાની સોળથથી તેનું ભાવના
વિલાસી હૃદય ગાંડુ થઈ ગયું. તે થોડી વાર મૂગી
મૂગી ઊભી; પ્રશ્નનો શો જવાબ આપવો તે વિચાર
કરવા લાગી.

આ પ્રશ્નોએ મંજરીના હરખાતા હૃદયને
જરાક મંબીર બનાવ્યું. રૂદ્રદત્ત જેવા કવિકુલશિ-
રોમચિની પુત્રી તરીકે ઓલખાતું એ તો સાર; પછી
પોતે કેાની-કેવાની-કેવી રીતે બનેલી પત્ની ।
પોતાના ષિકકારને પાત્ર બનેલા કાક તેને સાંભર્યો.
તેનું પરિચિત પછી અનાકર્ષક મુખ યદ આવ્યું.
આવાની પોતે સ્ત્રી, આ તેનો સૌભાગ્યપાલક ! તેણે
પહેલાં પોતાના આપતું ઓલખાણ આપવાનો ઇરાદો
જ્ઞાવ્યો. તેના પ્રેમનાં પાત્રરૂપ પિતાના ગુણ
ગાતાં તેનું હૈયું ગર્વથી ઉછળી રહ્યું. તેણે ધીમે
ધીમે ગાયું:

પાલખાણચલનૈકરસિકો ગીર્વાણગીર્મળમઃ
ચન્દ્ર:પન્થિતમન્દ્રલે પ્રતિદિનં માર્તન્દ્રવદ્ ભાતિ ય: ।
યં પ્રાદપ્રળત: સ્તુતે કવિગણ: સ્મૃત્પ્રતીભારત
સ્તાતો માનવદં સ પટનપતે: શ્રીકદમ્બદો મમ ॥ ૯ ॥

સમસ્તસારસ્વતવારિરાશે: પારંગતો ય: સ્વધિયા વખાસે ।
વિનાશહેતોરિવ દુષ્કર્મીનાં તનું દધાન: કવિતાવતાર: ૧૦

આટલું બોલ્યા પછી તે અચકાઈને ઊભી
રહી. શું પોતાના પરણેલા ધણીની વાત જ ન
કરવી ? શું તેને વિશે પૂછેલા સવાલનો જવાબ
ખાધ જવો ? તેના પ્રમાણિક અંત:કરણને આ
ગમ્યું નહિં. ત્યારે શું કરવું ? કપૂલ કરવું કે
કાક-એક રખડો સુભદ્ર તે તેનો સૌભાગ્યપાલક !
મંજરીને સરમના માયાં યુગલામણ થયું. કાકને
પતિ તરીકે ઓલખાવવામાં તેનો જીવ જતો હતો,
તેનો ગર્વ નષ્ટ થતો હતો. તેનું નામ ન દઈ તેનો
અને પોતાનો સંબંધ છુપાવવો તે પછી ગર્વ કરવા
દે એમ નહોતું. આ વિચારોના ગભરામણથી આ-
વેલો પરસેવો તેણે લુછી મગજ સ્થિર કર્યું. તેના
મગજમાં ઝપાટાબંધ વિચારો પેદા થયા: પોતે
કાકની સ્ત્રી હતી એ વાત હવે ફેરવાય-એમ નહોતી.
તેનું કુલ શુદ્ધ આશયનું હતું. જે જામદગ્નીની
તે હૃદયમાં જપમાળા ધારતી હતી તેનો જ તે
ગોત્રજ હતો. તેણે લાટને વશ કર્યું કતું-એકલે
હાથે નવા ધણને મ્હાત કર્યો હતો. જ્યદવનો તે
જમણો હાથ હતો-તેને પોતાને તેણે ધણીજ
બંદાદુરીથી બચાવી હતી. કોઈ કથાકાર પોતાની
કથાના નાથકના પરાક્રમની યાદી કરે જેમ તેના
મગજે ઝપાટાબંધ યાદી કરી. તેને સરવાળા સારો
લાગ્યો-તેમાં ધણી અધમતા નજરે ન મ્હડી.

૭ દુર્જનો જેમાં મુખ્ય છે તેવા પ્રધાન વજેરે પુરોધાથી હું, અયધ્ય છતાં પછી એકલો હોઈ
છસથી બંધાયોછું. સંસ્કારથી કલ્યાણરૂપ બનેલી વાણી ઉચ્ચારતી હે બંદે, આ કારણહમાં પડેલી તું કાણ છે ?
૮ કયા પુરુષાક્ષરોનું તારું નામ બનેલું છે, તારા વાસથી કયું સ્થાન પાવન બનેછે, ચતુરને
દંડ દેવામાં ચંડ એવો કયો ભાગ્યશાલી તર છે કે જે અન્યાસ તજીને તારાં હૃદયમાં જ વાસ કરી
રહ્યા છે ?

૯ પ્રાપ્તરૂડના આશયનું ખંડન કરવાનો અનન્ય રસિયો, મીવાંજીવાણીનો અલંકાર, પશ્ચિત-
મંડલમાં જે સર્વદા સુસંમિત અરડ બની પ્રકાશી રહે છે, અને સુંદર વાણીની પ્રભામાં આનંદ લેતો કવિ-
ગણ ચરણમાં નમીને જેની સ્તુતિ કરે છે, એવો, પીરનરેશનું આપનાર, પીરદબ્દ સારો પિતા છે.

૧૦ સમસ્ત સારસ્વત જલનિધિને પાર પડેલો જે પોતાની બુદ્ધિથી દુષ્કર્મવિના નશ્વ માટે
કદમરી રહેલો કવિતાવતાર દાય તેમ, પ્રકાશી રહ્યો છે.

આ કારાગૃહમાં મંજરી અપ્રીત બની અને ધ્યાનપૂર્વક કાન માંડી સાંભળી રહી.

કવિની અતિશયોક્તિ કરવાની સ્વાભાવિક રેવથી
તેણે કાકનું ઓલખાણ આપવા માંડ્યું. ઓલખાણ
આપતાં તેની કદવનાશકેત ઉત્તેજિત બની, અને
જાણે કાકને બદલે પરશુરામનું જ તે વર્ણન કરતી
હોય તેમ બોલી:

મોમાચારગુહ: પુરમ્નસદશ: પ્રોદ્ગ્ધશૌળકો મુનિ:
માતૃમ્નો જમદગ્નિજોડમિદ્ધનસ્તદ્ગોત્રમૌલિવંશા ।
શૌર્યકૌર્યવિષૌ તથૈવ નિપુણ: પુણ્યપ્રમાથાન્વિત:
રેવાતીરવિતીર્ણકીર્તિનિકર: કાકારયચ્છત્રુક: ॥ ૧૧ ॥

આટલું બોલતાં તેનો જીવ ગયો—હૃદય
ધુંચવાયું—મગર સ્વભાવે મ્હોમાંથી કાકનું નામ
નીકલવા દીધું નહિ; તેણે તેના રસીલા હોઠ અર-
સિક:દહતામાં ખીડ્યા; ગર્વના બળે, નેત્રમાંથી તેજ
ફેંકતી તે અવગણના કરેલા પતિનું નામ બોલી—

કાક:—જરા અટકી અને ઝપટાબંધ અરણ્ય
પૂરું કયું.

કાકરુકારિરમ્બયસઃ છુષ્કાણનિસ્તેજસા

ખીજું ચરણ બનાવતાં વાર લાગી. કાકે એકલે
હાથે બુનાગઢના નવધણુ રા'ને પકડી લાવી કરેલું
અપ્રતિમ પરાક્રમ યાદ આવવાથી તેણે ચલાવ્યું.

શૌર્ણ્યેન હિ જીર્ણવૃન્વપતેર્માનં મહામાનિના ।

આ ચરણથી ઉભી થયેલી માનસિક છખીથી
તે કાક તરફનો ધિક્કાર પદ્યવાર વિસરી જઇ તેના
ચુણુ ગાવા લાગી.

નીતિશ્ચક્રિતપ્રધાનસચિવઃ કર્ણારમજાન્વચિતઃ
શ્રીમન્મન્દલનાથસહયયુગસૌ

વર્ણન પૂર થયું; ચરણ અધુરે રહ્યું. ગુસ્સામાં
તિરસ્કારમાં તે બાકીના શબ્દો બોલી:

સૌમાયનાથો મમ ॥ ૧૨ ॥

છેલ્લા શબ્દો બોલતાં તેનું હૃદય ચીરાઇ
ગયું; તેને આંખે અધારાં આવ્યાં. તે પોતાના
મનથી પંડી-ગંગાની માફક નીચે અને નીચે;
ગર્વ છોડી કાકને પતિ સ્વિકારવાનું! તેને ભીંત
સાથે માથું પટકી મરી જવાની ઇચ્છા થઇ.

છેલ્લું એક કુસ્કું આવ્યું જે મહા મહેનતે તેણે
દબાવ્યું. તેને ખાતી થઇ કે તે અધમતાની
નીચામાં નીચી પછિ પર અત્યારે આવી
રહી હતી. આ શ્લોક સાંભળી કીર્તિદેવના
આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ.

“શું કહો છો?” તે સંસ્કૃત છોડી બોલી
ઉઠ્યો. અને પડધાએ તે પ્રશ્ન મંજરીને કર્યો
“ભટ્ટરાજ કાક-મ્હારો વયસ્ક. તમ્હે અહિંયા
કયાંથી?”

મંજરીએ ધીમે ધીમે પોતાના ઇતિહાસ જણા-
વ્યો; અને આગળ રાતે સર્જનમ્હેતાના વાગમાં
ભરાયેલી કાવત્રાબાળેની સલાનું વર્ણન
આપ્યું. કીર્તિદેવ આશ્ચર્યથી સાંભળી રહ્યો.
“ખડેના!” તેણે કાકે દર્શાવેલા વિચાર
સાંભળી કહ્યું “તમ્હારા ભાગ્યનો પાર નથી.”

“કેમ?” અજાયબીથી મંજરીએ પૂછ્યું.
“તાર વગર આવા પતિને પામ્યા છો.”

મંજરી ફિંગ થઇ ગઇ. શું કાક આવા પાકોશ
ગણતા હશે? આના જવાબમાં તેના
ગર્વિષ્ હૃદયમાં માત્ર તિરસ્કાર પ્રસરી—એકાન્ત
છતાં અભિમાનમાં તેના હોઠ ભરડાયા.

“અને મહેનત પણ ખાતી છે.—”

“શું?”

“કે કાક તમ્હેને છોડ્યા વિના રહેવો
નથી” પોતાનાજ વિચારનું પ્રતિબિંબ આ
શબ્દમાં જોઇ મંજરી વિચારમાં પડી. શું કાક
તેને શોધી કહાડશે? જુનીમન્વેતિ શ્રા ૧ આ અપ-
માનભર્યાં વાક્યનો તેણે મઘ રાતે કરેલા ઉપ-
યોગ તેને યાદ આવ્યો. તેણે હૈયું કંણુ કયું.

૧૧ મુનિ છતાં બીપણ આચરણનો ગુર, પુરમ્ (એટલે મહાદેવ) સમો, દંડ આપવામાં
ચાલાક એવો, માતાના વધ કરનાર અને અગ્નિ જેવો દાહક જમદગ્નિતનય પરશુરામ એ ગોત્રના મુકુટરૂપ
જેવા હતા, તેવોજ શૌર્યકૌર્ય વિષિમાં નિપુણ અને પુણ્યપ્રભાવયુક્ત, રેવાતીર જેની કીર્તિ ફેલાઇ છે
તેવો, અને જેના શત્રુ કાકારિ એટલે ધુવડ બનેછે [અધારામાંજ ઢૂપાઇ રહે છે] એવો—

૧૨ કાક-કે જે તેજમાં સડીલીજ જેવો, ખીકજીનો બાળપણથી જ શત્રુ છે, જે મહામાનિ
પુરમે છર્ણકુર્ગના નૃપતિનું માન શીર્ષું કર્યું છે. જેણે નીતિય રાવશ્રી મુખ્યમંત્રિઓને યોજાવ્યા છે,
જે. કર્ણાતમજ જમદેવથી પૂજ્ય છે તે, શ્રીમાન મણ્ડનાથશર્મા મૈત્રી પામેલો તે કાક—મારો સૌભા-

કાંકે જોવા માણસ ત્હને છોડવે, ત્હના પર બેહદ ઉપકાર રહ્યાવે ત્હના કરતાં આ પાતાલ-નિવાસમાં જીવન ભર સજા કરવું સારું એમ ત્હને લાગ્યું.

એટલામાં કીર્તિદેવનો અવાજ આવ્યો. “હવે બોલશો નહિ. રખેવાલ આવે છે.”

મંજરી ચૂપ થઇ બેઠી. ત્હનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું હતું. શું ત્હનું જીવન! શું ત્હની અધોગતિ ત્હની પ્રબલ કદપનાશક્તિએ ત્હના ગત જીવનની યાદ આપી.

તે રડિ-પિતાને સંભારી-પોતાનો વિદ્વાનો વિલાસ, પોતાના બાલપણની યેષાઓ સંભારી. પોતાની માના અધર્મો આચરણ-ઉદાએ કરેલા બુલ્બે-કાંકને કરેલા પાણિયહણે આંસુઓના દાર ખુટલાં કર્યાં. ભાવનાઓના શિખરેથી પડવું એ દુઃખ છે; પણ તેનું જો ભાન હોય તો એ દુઃખનો પાર નથી રહેતો :— અને ત્હમાં આ તો સંસ્કાર અને શુદ્ધતાના ગર્ભમાં નિરંતર મસ્ત રહેતી માનિની.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

પત્તા લાગ્યો.

એક દિવસ થયો-એ દિવસ થયા-ત્રણ દિવસ થયા-પણ કાંકને મંજરીનો પત્તા મળ્યો નહિ. ત્હના કચવાટનો પાર રહ્યો નહિ; ત્રિભુવનપાલ અને કાશ્મીરાદેવી પણ નિરાશામાં પડ્યા.

કાંકને પાતો રહ્યો. તે રોજ મુંબલને મળી આવતો, મહારાજ શીકાર કરી આવ્યા ત્યારપછી ત્હને મળી આવતો-અને બાકીનો વખત મંજરીની તલાશ કરવામાં ગુમાવતો. તે ઉદાની પાછળ પડ્યો-ત્હના નિર્જન ઘરની તપાસ લઇ આવ્યો-વિશ્વાસ માણસોદારા શાનું મહેતાના ઘરની જડતી લેવાડી પણ મંજરીનું નામ કે નિશાન દેખાયું નહિ.

ત્હને ભદ્ર રૂદ્રમદલ્લ પણ કાંઈ પત્તા મેળાવવા લાગ્યશાળી થયો નહિ.

“રૂદ્રમદલ્લ! હાટવું પાણી જવાનું” કાંકે કહ્યું.

“મહારાજ, પણ શું કરવું?”

“એ રહવારે ક્યાં જાય છે?”

“કોણ ઉદા મહે—”

“શ-શ-શ—ધીમેથી.”

“રહવારે પોપધશાજી જાય છે. પછી સાંથી રાજગઢમાં આવે છે. પછી સાંથી પાછો શાનું મહેતાને ત્યાં આવી, ખાઇ કરી ખપેર પછી બહાર નીકળે છે.”

“પછી?”

“ઘણી વખત તો પાછો રાજગઢમાં મીન-ળખાને મળવા જાય છે. ને કોઇ કોઇ વખત મુંબલેધર મહાદેવની પાસે જીવું ચેત્ય છે ત્યાં જાય છે.”

“પેલા જીવું ચેત્યમાં શું કરવા?”

“તે ખપેર નથી પડતી.”

“ત્હના અપાસરામાં કોઇ એમ્હનો મુનિ છે?”

“ના. કોઇ ખાસ તો નથી.”

“વાર પછી” કાંકે પૂછ્યું “ક્યાં જાય છે?”

“પછી તો ક્યાં તો કોઇ શેઠને ત્યાં કે શાનું મહેતાની હવેલી પાસેના અપાસરામાં બેસે છે.”

“ને રાતે—”

“આખી રાત ધરમાંથી બહાર નથી નીકળતા.”

“વાર” મુંબવાઇ કાંકે કહ્યું.

કાંકે બીજે દિવસે શાનું મહેતાની બાબુમાં આવેલા અપાસરામાં તળતીજ કરી. ઉદા ત્યાં ખુલ્લી રીતે મુનિઓનાં સંભાળણે સાંભળવા બેસતો હતો; અને ચૂરત જૈનને જાણે તેની એકાગ્રતાથી શ્રવણ કરી બહાર નીકળતો હતો. ત્હને એક વિચાર આવ્યો—શા સારું ઉદા રોજ પેલા ચેત્યમાં જાય છે? ત્યાં તો મંજરીને નહિ રાખી હોય?

એક શ્રાવક સુલટની મદદથી ત્હણે ચેત્યમાં તપાસ કરાવી, પણ ત્યાં કોઇ જાણીતા મુનિ કે આચાર્ય ઉતર્યા હોય તેમ લાગ્યું નહિ. એક વખત ત્યાં પોતે જઈ ત્હણે જોયું તો ત્યાં કોઇને સંતાડાય એવી સોઇ દેખાઇ નહિ. ઉદા ત્યાં અંકક દિવસને આંતરે આવતો, ચેત્યમાં જતો, અને મ્હોટે બારણેથી પાછો આવતો દેખાતો નહિ. એક વખત ઉદાને અંદર ગયાને અડધી ઘડી થઇ એટલે ત્હણે રૂદ્રમદલ્લને ખરેખર શીખવી અંદર મોકલ્યો.

તે ગયો અને ઉદાને માટે તપાસ કરી. આ જીવું ચેત્યમાં માત્ર નામનાજ માણસો આવતાં. મહા મુરંદેલીએ એક જણે કહ્યું કે ઘણું ખરું ઉદા મહેતા ત્યાં આવ્યા હતા ખરા, પણ ગયા.

“ના, ના. અહિંયાજ છે. મહેને કહ્યું હતું કે હું અહિંયાજ મળીશ. રાજગઢમાં એમનું જરૂરી કામ છે માટે આવ્યો છું.”

“ત્યારે તો પેલી તરફ પૂછો. ત્યાં એક બે સાધુઓ છે તેને મળવા આવતા હશે.”

રૂદ્રમસ્ત્રે ત્યાં તપાસ કરી. “હા,” એક વૃદ્ધ, મરવાને આળસે જીવતા સાધુએ કહ્યું. “ઉદા મ્હેતા આવ્યા હતા. કેમ?”

“ક્યાં છે?”

“તે કેમ કહેવાય? પણ ખરા શ્રાવકોના હૃદયમાં તે વસે છે.”

“તમ્હારી પાસે આવે છે?”

“ત્યારે કોની પાસે? સંદિમાં ગુણ પારખનાર ક્યાં છે. આ એક છે. આટલે વર્ષે મ્હારામાં ગુણ હતો તે મ્હને પારખ્યો.”

“કથારના ગયા?”

“વીનયશીલ છે-શુદ્ધ શ્રાવક છે” ડોસાએ આંખો મીંચી ઉદાના ગુણ ગાવા માંડ્યા “વિદ્વાન-”

“પણ મહારાજ! હમણા એ છે ક્યાં?”

“ગયા. માણસને કેસોડી કરતાં આવડવી જોઇએ.”

રૂદ્રમસ્ત્રે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો, અને કાકને બધું કહ્યું. બીજી વખતે ચૈત્યના જટલાં ન્હાના ખારણાં હતા ત્યાં અકેક માણસ રાખી કાકે તપાસ કરાવી પણ ઉદા ત્યાંથી નીકળતો જણાયો નહિ. કાકને ખાત્રી થઇ કે મંજરીનો પત્તા હવે જરૂર લાગવાનો.

ફરીથી જ્યારે કાકને આ ચૈત્યમાં આવવાનો વખત થયો ત્યારે ફાટેલાં ટુટેલાં લુગડાં પંડરી તે ત્યાં આવ્યો, અને પેલો વૃદ્ધ સાધુ ઉતર્યો હતો તે એકાન્ત ઓશરીની રહામું સંતાઇને બેઠો. થોડી વારે ઉદા આવ્યો અને તે ઓશરીમાં ગયો. કાકે તેની પાછલ ગયો, અને સંતાઇ રહ્યો.

ઉદાએ થોડી વાર સાધુ જોડે વાત કરી, અને રળ લીધી. પત્યરના એક થાંભલા પછાડી ઉભા રહી કાકે જોયા કયું. મંત્રી ખારણા સુધી આવ્યો, ખારણા બહાર નજર કરી અને બહાર કોઇ નહિ દેખાવાથી પાછો અંદર ગયો. કાકે ઉંચે ધસે જોઇ રહ્યો. ઉદાએ આમ તેમ જોયું અને ભીતમાં એક જીની, મ્હોટી ખારી હતી તે ઉઘાડી બહાર કુઠો. શીકાર પકડવા સાવજ કુદે તેમ કાક કુઠો, અને ઉદાએ અમથું દીધેલું ખારણું ઉઘાડી નજર કરી અને બહાર ભૂસ્કો માર્યો.

આ ખારી સુંઝલેશ્વરના મંદિરની ભીંત અને આ ચૈત્યની ભીંત વચ્ચેની ગંદી, અંધારી ગૂલીમાં પડતી હતી. કાકે આગળ જતા ઉદાના

સફેદ વસ્ત્રોના આભાસ દોઢો, અને તેની પાછળ ભીતમાં લપાઇ ચાલવા માંડયું.

ઉદાએ એ ગલીમાંથી પડતું સુંઝલેશ્વરના મંદિરમાં જવાનું ખારણું વટાવ્યું અને તે મંદિરની પાછળ તે નીકળ્યો. અને ત્યાંથી અપાટાબધ પાછળનાં ભાંયરામાં તે પેઠો. રમ્બેને પકડાય એવા ડરથી બહોતો બહોતો ચાલતો કાકે પણ પાછળ ગયો. તેને કંપારી આવી. કારણ કે આ ભાંયરાઓમાં કાળજીરવ વસતો હતો એમ મનાતું હતું. પણ કાકે વિચાર કર્યો કે ત્યાં જેન આરવાડી જાય ત્યાં તેના જેવા આભણ વીરને શો ડર! થોડું ચાલી ઉદાએ કાકડો ચેતાવ્યો-અને કાકે એક ખુણાને ઓથે ભરાઇ ગયો. ભાંયરામાંના પત્યર ખસેડી તેણે પેલું ખાકોર ખુલ્લું કર્યું અને તેમાં તે પેઠો. ત્યાં ઉદાએ કાકડો ઢોળવ્યો કે કાકે આગળ વધી તે ખાકોરામાં થઇ સુરંગમાં આવ્યો. સુરંગનો રસ્તો સીધો હતો.

કાકને આ તકનો લાભ લઇ ઉદામ્હેતાને યમસદનમાં મોકલાવવાનો વિચાર થયો; પણ તેમ કરે કાંઇ મંજરી મળે એમ નહોતું એટલે તેણે તે વિચાર મુલતવી રાખ્યો.

ધણું ચાલ્યા પાછી વમલસાહની વાવમાં તેઓ નીકળ્યા. આ રસ્તો જોઇ કાકે અચંપા પામ્યો, અને મંજરીની શી દરક હશે તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો. મંજરીની વર્તણૂકથી તેને ધણેએ તિરકાર આવ્યો હતો છતાં તેના હૃદયપર તે ગર્વિષ્ટ સુંદરીનું સામ્રાજ્ય નિશ્ચલ હતું; અને તેને જીતવાની આશા તેણે હજી લગી મૂકી નહોતી.

ઉદા અપાટાબધ ત્યાંથી નીકળી રહાયું આવેલા અપાસરામાં ગયો, અને તેના એક વિભાગમાં સુરપાળ રમેવાલ રહેતો હતો ત્યાં ગયો. કાકે તેની પાછલી માણુએ જઇ, અપાસરાની રચના નજરમાં ધાલી.

એ ધડી સુધી તેણે વાટ જોઇ ત્યારે ઉદા પાછો નીકળ્યો, અને વાવ તરફ ગયો. કાકને હવે તેની પરવા નહોતી. તેને ખાત્રી થઇ કે મંજરી આ અપાસરામાંજ હોવી જોઇએ. એટલામાં સાંજ પડી, અંધારું થયું અને પાટણના દરવાજા બધું થયા. દરવાજા બધું થયા એટલે કાકે નીકળી સુરપાલનું ખારણું ઠોક્યું.

“કાણ મહારાજ?” તેણે ધીમેથી પૂછ્યું.

“ભાઈ! હું તો વટેમાર્ગ છું. મ્હને અત્યારે પડી રહેવા દેશો?” ‘મહારાજ’ કાણ હશે તેનો વિચાર કરતો કાકે બોલ્યો.

“ગામમાં જવું હતું ત્યારે જરા બેલા આવીયે ને” સુરપાલે કહ્યું “નમો આ અંદરની ઓસરીમાં પડો.” કહી તેણે ખારણું અકાંવી દીધું.

કાકને એટલું જ જોઇતું હતું. તે અંદરની ઓસરીમાં ગયો. અને ત્યાંથી આખા અપાસરામાં ફરવા લાગ્યો. એ ચાર સાધુ શીવાય ત્યાં કોઇ હતું નહિં. તે બધે ફર્યો પણ મંજરી રહી શકી હોય એવી જગ્યા જડી નહિં. અને ચિન્તામાં ને ચિન્તામાં તેણે આખી રાત ગાળી.

તે સત્કારે બેલા ઉડી ફરીથી અપાસરા તપાસવા બેઠો. હવે એ તો ખાત્રી જ થઇ હતી કે મંજરી અહિંયાજ હોવી જોઇએ. પણ ક્યાં? સુરપાલ વખત છે ને જાણતો હોય. પણ તે ઉદાનો શાળીઈ હોય તો તેને પૂછવું શા કામનું? એટલામાં સુરપાલ હાથમાં બેટું લઇ વાવ પર જતો જણાયો. કાક તેની સાથે થયો.

“કેમ ગામમાં નથી ગયો?” સુરપાલે પૂછ્યું.

“ના. મહારા મનમાં કે સ્નાન સંધ્યા કરીને જ જઇશ.”

“આલસુ છો?”

“હા” કાકે કહ્યું.

બન્ને વાવે પહોંચ્યા, અને સુરપાલે પાણી બેલા માંડ્યું. સુરપાલ ઘણો ઓળખોલો હતો એટલે તેની બેઠે વધારે વાત થઇ શકે તેમ નહોતું. કાકે ધીમે ધીમે ન્હાવા માંડ્યું. થોડી વારે તેને એક વસ્તુ આશ્ચર્યજનક લાગી. સુરપાલ એક માણસને જોઇએ તેના કરતાં ઘણું જ વધારે પાણી વહી જતો હતો.

એકદમ કાકને વિચાર આવ્યો કે મંજરીને સુરપાલે ભાંયરામાં તો નહિ રાખી હોય. એ વિચાર આવતાં જ તેને હું સામાની વાત સાંભરી. ત્રિભુવનપાલે તેને તે કહી હતી. તેના રોમે રોમ ઉભા થઇ ગયાં. શું મંજરીની પણ તેવી દયા થવાની? તેણે નાહી, સંધ્યા કરી સુરપાલની રજા લીધી અને અપાટબંધ થેર આવ્યો.

“કેમ રાતે ક્યાં હતો?” ચિન્તાતુર મંડલેશ્વરે પૂછ્યું.

“એની એજ પીડા તો.”

“કાલે મ્હો મીનળખાને વાત કરી હતી. તેણે વચન આપ્યું છે કે એ મંજરીને ઉંચકી જનાર પકડાય તો તેને સખત શિક્ષા કરવી.”

“પકડાય તો ને” કાકે હસીને કહ્યું.

“કાંઇ પત્તો લાગ્યો?” કાકનો અવાજ સાંભળી આવેલી કાશ્મીરાએ પૂછ્યું.

“હા. ક્યાં છે?”

“કહું. ઉભા રહો. પણ હું પુછું તે કહો.”

“શું?” બન્ને બોલી ઉઠ્યા.

“હું સામાને વર્ષો સુધી કેદ રાખ્યા હતાં. કઇ જગ્યાએ?” ત્રિભુવનપાલને વિસરેલા દુઃખનું સંભારણું થયું. તેને કપાલે ફરચલીઓ પડી. “કેમ?”

“મહારે કામ છે?”

“તે જગ્યાની કોઇને ખબર નથી. મામા જાણે છે કે મીનળખા.”

“પણ લોકવાયકા શું કહે છે?”

“—કે વિમલમહેતાના અપાસરામાં રાખી હતી.”

“સાચી વાત” કાકે કહ્યું.

“કેમ જાણ્યું?” કાકનું મગજ ટેકાણે છે કે નહિ તેનો સંશય આવતાં કાશ્મીરાદેવીએ પૂછ્યું.

“કારણ કે મંજરી પણ ત્યાં જ છે.” “હા?”

“ત્યાં શું ભાંયરા છે?”

“લોકોમાં એમ ગપ્પાં ચાલે છે.”

“ત્યારે તે પણ વાત સાચી. તમ્હે એ અપાસરાના રખેવાળને ઓલખો છો?”

“ના. પણ ઘણો જૂનો માણસ છે.”

“તે પલળે એમ છે કે?”

“તે કેમ ખબર પડે?” મંડલેશ્વરે પૂછ્યું. “એ ભાંયરા વિષે સારે કાંઇ માહિતી મળે ખરી?”

ત્રિભુવનપાલે ડોકું હલાવ્યું. “નહિં. એ તો તું કહે છે ત્યારે. મહારં તો માનવું એમ જ છે કે એ ભાંયરા છે જ નહિં.”

“ઠીક છે. હું ખાત્રી કરીશ.”

“કેવી રીતે?”

“ત્યાંથી મંજરીને છોડવી લાવીને.”

પ્રકરણ ૧૬ મું.

મંજરીએ પાતાના પતિની આખર સાચવી.

કાકે એક હાથમાં બધી તૈયારી કરી; અને ત્યારે ઉદાને વિમલશાહના અપાસરામાં જવાનો વખત થયો ત્યારે તે તેને મહાત કરવાને તત્પર થયો.

આટલા વખતમાં કાક અને રૂદ્રમહલ બેએ મળીને જ ઓરડીઓમાં સુરપાલ રહેતો હતો

તેનાં કેટલાંક નળીયાં ખસેડી, વાંસ તોડી નાંખ્યા હતા. નિશ્ચિત સુરપાલ પોતાનું કામ કર્યો જતો હતો; પોતાની ડોંશીધારીમાં મલકાતો ઉદા નિર થઇ રહ્યો હતો.

તે દિવસે ઉદા અજવાળા છતાં ન આવે માટે કાશ્મીરાદેવીએ એક યુક્તિ ધરી કહાડી હતી. સૌરાષ્ટ્રમાંથી કુર્કસુરિ કરીને એક વિદ્વાન દિગમ્બરી સાધુ જે ચાર દીવસથી પાટણમાં આવ્યો હતો. અને તેને મળવા મીનળદેવી બપોર પછી જવાના હતા. કુર્કસુરિએ રાત્ર્યમાતાને સહકુટુંબપરિવાર આવવાનું સચવ્યું હતું. કાશ્મીરાએ આગ્રહ કરી ઉદાને પણ આવવાનું નિમંત્રણ કહાવ્યું. રાત્ર્યમાતાના હુકમને અનાદર થાય નહિ એટલે ઉદાને આવવું પડ્યું. ત્યાં રહેજે રહાંજ પડી ગઈ. ત્યાંથી નીકળી, ઉદા બનતી ત્વરાએ સુરગને રસ્તે વિમલમ્હેતાને અપાસરે આવ્યો. તે વખતે સુરપાલ એટલે ખેડો હતો; છાપરા પર ધ્યાન દઇ કાકે સંતાઇ રહ્યો હતો.

“કેમ મ્હેતા વાર લાગી?”

“શું કરે? આજે મીનળબાએ બોલાવ્યો હતો.”

“ભાઇ હવે કાંઇ ગેઠવણ કરો છો. હું બહુ દહાડા નહિં રાખું.”

“હવે જે ચાર દિવસ વધારે નહિં.”

“વાર ત્યારે ખેસો. હું લઇ આવું.”

“કેમ હવે આવે છે કે?” ઉદાએ મીઠાશથી પૂછ્યું.

“અરે શિવ શિવ કરો. એ તો એવી જખરી છે. હંમેશા મ્હારે ધાક બતાવે પડે છે.”

“શા?”

“કે ચાલશે નહિં તો ઉંચકાને લઇ જઇશ. આવો પેલી ઝોરડીમાં ખેસો.”

“હા” કહી ઉદા પાસેની ઝોરડીમાં આવ્યો. અને સુરપાલ મંજરીને લેવા ગયો.

ઝોરડી ન્હાની હતી અને તેમાં એક ન્હાનો દીવો બળતો હતો. અસ્થાન્ત થઇ રહેલા ઉદાએ કેડે હાથ મૂકી આમ તેમ આંટા મારવા માંડ્યા. કાકેને આ લાગ અમૂલ્ય લાગ્યો. તેને ખાતરી હતી કે સુરપાલને પાછા આવતાં થોડીક વાર તો લાગશેજ. તેણે એક દીલો કરી મૂકેલો છાપરાનો વાંસ તોડ્યો, અને બાકામાંથી તે નીચે પડ્યો. એ પડ્યા ત્યારે તેના તરફ ઉદાની પીઠ હતી; પણ તે ધબાકાથી ચમકીને પાછલ ફરી રહે તે પહેલાં કાકે તેનાપર કુભો; કેટલા દિવસની ઘેરાઇ રહેલી અનૂનથી તેને વળગ્યો, તેને મ્હોડે કુભો માર્યો,

તેને ભોંયે પાડી તેનાપર ચઢી ખેડો. ઉદાએ તેને જોયો, ઝોલખ્યો, અને તેના હોંસ કાસ ઉડી ગયા. તેને લાગ્યું કે હવે તેને કાકે જરૂર કાર કરવાનો.

પણ કાકેનો તેવો વિચાર ન્હોતો. કમ્મરે બાંધેલું પોતાનું છોડી તેણે ઉદાના હાથ પગ બાંધ્યા અને તેનાં શાળ, વસ્ત્ર અને પાંધડી લઇ લીધાં. પછી તેના શરીર પરથી ઉડી, બારી ઉઘાડી રૂદ્રમટલને બોલાવ્યો. અને મંજરીને ઉંચકી ગાંસડીની માફક બારીએથી બહાર ફેંક્યો—રૂદ્રમટલે તેને લીધો.

“રૂદ્ર!”

“હા!”

“પેલા આડ પાસે ઉભો રહેજ. પણ આને જવા દેતો નહિં.” કહી કાકે બારી બંધ કરી અને ઉદાની શાળ ઓડી, પાંધડી પેરી અને તેની માફક યુકાની બાંધી.

સુરપાલને આવતાં તેનાં ધાર્યા કરતાં વાર લાગી. આખરે તેનાં અને બીજા કાઇનાં પગલાં સંલલાયાં. કાકે સર્જ થઇ જરા અધારામાં ઉભો.

મંજરી અંદર આવી અને બહારથી સુરપાલે બારણા વાસી દીધાં. તે આવી—તિરસ્કારની મૂર્તિ સમી; અને બારણા આગળ ઉભી રહી, ગર્વમાં માથું ટકાર રાખી, નિડરતાથી જોઇ રહી. કાકે તેનો ગર્વ, તેનો તિરસ્કાર, નિશ્ચલ બનેલા મધુરા હોઠ જોયા; અને છેલ્લા શબ્દો “કુનોમન્વેતિશ્વા” તેણે તેને કહ્યા હતા તે યાદ આવ્યા. કાકેનું ઉછળતું હૃદય ભાવહિન થઇ ગયું. જે પ્રેમ તેના હૃદયમાં ઉછળતો હતો તે પર ગૌરવ અને તિરસ્કારની સપાટી ફરી વળી.

“મંજરી” તેણે ધીમેથી કહ્યું.

મંજરીએ તેને ઝોલખ્યો નહિ. ટાઢા તિરસ્કારથી તે જોઈજ રહી.

“મંજરી” વાર નહિં લગાડ. આ બારી ઉઘાડી છે.”

“કાણું!” અન્યયનીમાં એક ડગલું પાછું ખસી મંજરીએ કહ્યું. તેના આવજનમાં એકદમ ઉમળકા આવ્યો. “તમ્હે!”

“હા.” સખ્તાઇથી કાકે કહ્યું “તે” કહ્યું હતું તેમ કુત્રી પછાડી કુત્રો આવ્યો છે. વખત ન્યથ છે.” કહી તે બારી પાસે ગયો. મંજરી તેની પાસે આવી.

“પણ ઉદા—”

“મહા બાંધીને ખહાર નાખ્યો છે. ચાલ” સત્તાથી કાંકે કહ્યું. મંજરીએ પાછું ગવંથી માથું ઉઘું કર્યું.

“હું એકલી કેમ આવું ? મહારી બેડે બીએ એક ફેદી છે. ત્હને મૂકીને કેમ અવાય ?”

“મહને બીજા કેદની પરવા નથી” દાદે પેટે કાંકે કહ્યું.

“પણ તે તમ્હારો મિત્ર છે.”

“કાણ ?”

“કીર્તિદેવ.”

“કીર્તિદેવ ! અહાં. હવે સહમજ પડી. ત્હની વાત કાલે, અલારે તું તો ચાલ. નહિં તો પેલો રખેવાલ હમણાં આવશે.”

“મહારાથી નહિં અવાય.”

“કેમ ?” ગુસ્સામાં કાંકે પૂછ્યું.

“મહારે કીર્તિદેવને નિરાશ નથી કરવો.”

“શી રીતે ?”

“તે આશા રાખે છે કે ત્હનો મિત્ર કાંકે ત્હને અને મહને છોડવવા જરૂર આવવાનો.”

“પણ મહારાથી ન બન્યું તો !” અધીરાઇમાં કાંકે પૂછ્યું.

“જે ત્હની વળે તે મહારી વળે.”

“તું મુરખ છે” કચવાયેલા કાંકે દાંત કચકચાવી કહ્યું.

“તમ્હારા જેવા નિમકહરામ મિત્રની મદદથી છૂટવા કરતાં, તે બીયારા આશાજીવી મિત્રની સાથે મરવું સારું.”

“તું નહિં માને ?”

“હું કારાગારમાં પડી પડી માનીશ કે કીર્તિદેવનો મિત્ર એને છોડવવા આવશે ત્યારે મહને છોડવશે.”

“શું બોલે છે ?” કહી કાંકે પાસે આવ્યો.

“મહને બેરજીલમથી લઇ જશે તો બ્રમ પાડીશ” કહી મંજરીએ દદતાથી તપ્પીયેત વાળી દીધી. ગુસ્સામાં કાંકે મુઠ્ઠિએ વાળી નખ હાથમાં ખોસી દીધા. મંજરીએ ધીમેથી ઉમેર્યું : “તે ધારે છે કે અસાધ્ય વસ્તુ પણ તમ્હે સાધ્ય કરેા એમ છે.”

“તમ્હે ક્યાં મુઆં છે ?”

“કાંઈ કુવાની નીચે છીએ. અમ્હારી જાળીએ ત્હેમાં પડે છે.”

“એમ ?” નિરાશામાં કાંકે પૂછ્યું.

“પણ તે જાણાય કેમ ? વિમલમ્હેતાની વાવને તો સાત કુવા છે.”

“અમ્હે જાળીમાંથી વાતો કરી ઘોંઘાટ કરીએ છીએ. એટલે તે જરૂર જડવાનો.”

“ઠીક. કાલે વાત. મંજરી તું નહિજ માને ? કીર્તિદેવની કાલે વાત. એ ક્યાં જાણવાનો હતો કે અત્યારે ત્હને હું લઇ જાઉં છું.”

“પણ આ અપક્ષપાતથી મહને લાંબન કેટલું લાગે” ત્હેણે ગૌરવથી કહ્યું.

“ત્હને ?”

“હા, ભૂલી ગયા ? ત્હેણે તિરસ્કારથી કહ્યું “અગિરદેવે મહને તમ્હારી સહધર્મચારિણી બનાવી છે.”

“ઠીક. ત્યારે હું જાઉં છું” મ્હીઝાઇ કાંકે કહ્યું.

“વાર.”

કાંકે અપાટાબધ ખહાર નીકળી ગયો. આ દેવાંગના હતી કે ડાકેણ તેનો નિર્ણય કરવા તે આ વખતે અશક્ત હતો. ખહાર નીકળી, ધીમે અવાજ સુરપાલને કાંકે “જય સોમનાથ” કહી ચાલ્યો ગયો. આ નવાં પ્રકારનો જયજય સુરપાલને અપરિચિત લાગ્યો, પણ ત્હેને કાંઈ એમ પડ્યો નહિ. ખહાર નીકળ્યા પછી, કાંકે અને રૂઢમલ્લ ઉદાને ઘસડી થોડે દૂર લઇ ગયા. ત્યાં એ ઘોડા તૈયાર હતા તેમાંથી એકપર ત્હેને બાંધી રૂઢમલ્લ ખીજપર સ્વાર થયો; અને કાંકની સૂચનાને આધીન થઇ બન્ને ઘોડાઓ તેણે દધિસ્થલી તરફ હાંકી મૂક્યા.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

કર્કસૂરિની વૃદ્ધ હરણીની વાર્તા.

જે સોરઠી ફિગમ્પરી સાધુને મળવા મીનળદેવી ગયાં હતાં તે હાડકાંનાં માળા સમો, કદરૂપી મુખમુદ્રાનો પુરૂષ હતો. ત્હની આંખો સદાયે અડધી મીચાયેલી રહેતી; અને ત્હેમાં રહેલાં ઉડાણનો પાર કાંઈ પામી શકતું નહિ.

મીનળદેવી અને ત્હેનો સાથ ત્હેને મળીને ગયાં અને આવેલા લોકો વિખરાઇ ગયા. માત્ર એક જે રક્ષાખંડા પુરૂષો જ સૂરિની પાસે રહ્યા હતા, એટલામાં એક નોકર જેવો લાગતો પુરૂષ કાંઈ ન જાણખી શકે એમ મ્હેડું બાંધીને ત્યાં આવ્યો, ત્હેને પગે પડ્યો, અને સૂરિને સોરઠના હેમકુશળ પૂછ્યા.

“કેમ છે ?” ત્હેણે ધીમેથી પૂછ્યું. કર્કસૂરિની તીક્ષ્ણ નજર ત્હેનાપર ઠરી રહી. તે એક અક્ષર બોલ્યા નહિં.

“રૂપાબા માનગબા જોડે આપને મળી ગયાં, પણ તે સૌરહના સમાચાર પૂછી શક્યાં નહિં. ત્હણે ખબર પૂછવી છે” પેલા નોકરે પૂછ્યું. રૂપાદેવી દેશળને વિશળની મા અને જીનાગઢના રા'નવધણની પુત્રી થતાં હતાં.

“ખબર શું? બધું ક્ષેમકુશળ છે” કુકંસરિએ મ્હોટથી કહ્યું અને પછી ધીમે ધીમે શબ્દો ઉચ્ચારવા માંડ્યાં. “આ ક્ષણભંચર સંસારમાં ક્ષેમ અને કુશળ શું. એક દૃષ્ટાંત છે. એક અમ્હારે ત્યાં હરણી હતી-હતી શું છે-એ વાત જાણવા-જેની છે.” પોતાના કેરના કપાળ પર અધિરા-છની કરચલી પડી.

“હા!” કહી સરિની વાણી સાંભળવા ત્યાં ખેડેલા બધાએ ધ્યાન દેવા માંડ્યું.

“તે હરણીને જે પ્રતાપી બચ્ચાં-તેમાં એક હરણી અને બીજું હરણું; બાકીનાં બધાં નમાલા-એવાંજ.” પેલા નોકરે વાત સાંભળવા માંડી.

“તે હરણી પડી માંદી-જીઓ આ સંસારની ખુખી-મરવા પડી; મરતાં મરતાં પોતાના બાલકો સાંભર્યાં. બધાં હતાં ત્હેની પાસે; માત્ર ન મળે પેલાં પ્રતાપી બચ્ચાં-પેલી હરણી અને હરણું.”

“અરરર” પેલા નોકરે સરિની રહાસું જોષ કહ્યું.

“હા-શાયવા જેવી વાત. ધરડી હરણી તરફેડીમાં મારતી હતી એવે સમયે ત્યાં એક વીતરાગ સાધુ જઈ રહ્યો-એક મહાન દિગમ્બરી” કહી કુકંસરિએ પહેલી વાર આંખો પૂરી ઉઘાડી પેલા નોકર રહાસું જોયું.

“ઓહો” કહી એક ભાવિક દિગમ્બરી બ્રોતાજને ઉચ્ચ જોયું.

“ત્હને હરણીએ કહ્યું ‘મહારાજ! ગમે ત્યાંથી મહારાં છોડ લાવો. મહારા પ્રાણુ જતો નથી.’ સરિએ કહ્યું આ લાવ્યો”

“પછી?” પેલા નોકરે પૂછ્યું.

“સાધુ મહારાજ પવન પાવડીએ રહી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી આવ્યા પણ પેલાં છોકરાં મળ્યાં નહિં. જીઓ, પેલી તરફ હરણી તરફેડે-આમ પેલાં બચ્ચાં ગમે લાં રખેડે. આ દુનિયાની ક્ષેમકુશળતાનું દર્શાવતું.”

“પણ મહારાજ! એ બચ્ચાં કષ્ટ દિશામાં ગયાં ત્હેની કાંઈ માહિતી નહિ મળી?” પેલા નોકરે પૂછ્યું.

“તે તો મળી.”

“લારે સાધુ મહારાજને પત્તો કેમ નહિં મળ્યો?”

“પત્તો મળે તોયે શું? પોતાના સ્વછંદમાં પડેલાં છોકરાં કાંઈ ધરડાં માવિત્રની દરકાર કરે? એકલું હરણું પણ જાય તો પેલી ધરડી હરણીનો જીવ ગતે જાય.”

“લારે મહારાજ પછી શું થયું?”

“પછી શું? કાંઈ નહિં જા અલ્યા. કહેજે ત્હારાં શેઠાણીને આ સૌરડી હરણીની વાત. આ દુનિયામાં ક્ષેમ શું અને કુશળ શું? આ વાત કહેજે. મ્હને મળ્યે શું કાયદો?”

પેલા નોકર આ વાત સાંભળી ચાલ્યો ગયો; અને બધા વિખરાઈ ગયા.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

૮૬ હરણીના બચ્ચાંની કથા.

બીજે દિવસે પ્હરેડીયે સોમ ત્હેના હંમેશના શિરસ્તા મુજબ પોતાની વાડીમાં પેલા ન્હાના જલકુંડ આગળ કૂલ વિણી હતી. ત્હેના હૃદયમાં ગ્લાની હતી. કારણકે ત્હેના બાલ-જીવનમાં કૃષ્ણદેવ જતે નિરાશા પ્રસરી રહી હતી.

એકદમ ત્હેની પાછળનાં ઝાડ હાલ્યાં. તે ચમકી, પાછી ફરી. હાથવતી ઝાડ આધાં કરી કૃષ્ણદેવ રહાસું આવી ઉભો. ત્હેનું મ્હોડું હસતું હતું, ત્હેની આંખો ચમકતી હતી. પ્હરેડીયાના ભીડા ઉળસમાં તે સાક્ષાત શ્રીકૃષ્ણ જેવો જ લાગતો.

“એંગાર”-

“હા, તે જ. એંગાર ચાલવ-”

સોમે જવા માંડ્યું “સોમ!” એંગારે કહ્યું.

“કેમ?” સખ્તાધથી સોમે પૂછ્યું.

“હું છેલ્લી વાર ત્હારા દર્શન કરવા આવ્યો છું. હું આજે પાટણુ છોડી જવાનો છું.”

“મ્હેં જાણ્યું કે ગયા હશે.” ત્હણે આડા ફરતાં કહ્યું.

“તું અધિંચા ને હું કેમ જાઉં?”

“મ્હારે ને તમ્હારે શું?”

“બધુંજ. તું નહિ માને?”

“ના. મ્હેં એક વાર કહ્યું-પાટણુને! દુરમન તે મ્હારો પંથુ.”

“પણ પાટણુનો હું દુરમન કયાં છું?”

“તમ્હારી સાત પેઢી છે.”

“ભલે હોય. હું નથી. કારણ કે મહારં મન—”
સોમે ઉચું બોલ્યું.

“—હારા ચરણ સેવવા તલસ્થા કરે છે”
હિમતથી હસી ખેંગારે કહ્યું.

“એ વાત તમ્હારે કરવી નહિ.”

“એ શીવાય મહારે બીજી કરવી નથી. આ ભવે સોમ—આવતે ભવે સોમનાથ—એ બે મહારા બેલી.”

સોમને હસ્યા વિના ચાલ્યું નહિ.

“ખરી વાત. તું મને ઓલખતી નથી. તું નહિ માને તો હું પાટણને પાંધર કરીશ—સંજનનમ્હેતાને પકડીશ—ત્હોની છોકરીને પટ્ટારણી બનાવીશ પછી મને કોણ રોકવાની હિંમત કરશે.”

“આ બધી વાતો મહારે નથી સાંભળવી”
કહી સોમે કાને હાથ દીધા.

“પણ મહારે કહેવી છે. તું માનશે તો ત્હારું પિયર તે મહારું સાસરું ગણી હું પાટણ સાથે સંધિ કરીશ.”

“નહિ તો?”

“તું મને ઓલખતી નથી. યાદવાસ્થલી કરાવી તે જ શ્રી કૃષ્ણ મહારા પૂર્વજ.”

સોમને કંપારી આવી. હેણે ચિત્ત સ્વસ્થ કરી કહ્યું “આ ત્હમારા તડકાથી હું ચાકી ગઈ.”

“તડકા કેમ?”

“તમ્હારા હાથમાં એ બધી સત્તા જ કેમ આવવાની?”

“કારણ કે જીનાગઢની ગાદીનો માલીક હું થવાનો.”

“હું—” તિરસ્કારમાં સોમે કહ્યું.

“હા—મહારા પિતા મરવા પડ્યા છે.”

“કોણ રા’!” ચમકાવે સોમે કહ્યું. “કેમ બળ્યું?”

“હેણે મને એક સોારડના સુરિ જોડે સંદેશો મોકલી બોલાવ્યા છે—મને ગાદી આપવાનો ત્હોનો વિચાર છે.”

“તે કેમ બને?” સોમે વિસ્મય થઈ પૂછ્યું.

“મહારા મ્હોટા ભાઈઓમાં પાણી નથી. તેથી મહારા પિતા મને જ ગાદી આપશે.” ખાત્રીથી ખેંગારે કહ્યું. સોમની આંખમાં જરાક મીઠાશ આવી; ખેંગારે તરત ત્હોને હાથ પકડ્યા.

“સોમ! તું જીનાગઢની પટ્ટારણી થશે.”

“છોડી દા!” કહી સોમે ત્હોને હાથ તરછોડી નાંખ્યો. “મહારે ને જીનાગઢને શું?”

“વાહ!” હસીને ખેંગારે કહ્યું. “જીનાગઢ મહારું એટલે ત્હારું પણ ખરું ને? જીનાગઢ ને પાટણ એ બે સંબંધ બાંધે તો સારું કે નહિ?”

“જોઈશ” સોમે જવાની ઇચ્છા દર્શાવી કહ્યું.

“ઠીક. હું રાતે આવીશ અને રાતે આપણે પાટણ છોડીશું.”

સોમે જવાબ નહિ દિધો.

“હું પેલી બારી આગળ વાટ જોઈશ.”

“ના.”

“ના શું? હા જરૂર. ગામ ભલે જુદાં હોય—હૈયાં ક્યાં જુદાં છે?” કહી ખેંગાર ત્યાંથી કુદીને, ઝાડીમાં થઈ જતો રહ્યો. વિચારના વમળમાં ગભરાઈ ગયેલી સોમ ત્યાં પત્થર જેવી બની ઉભી રહી. ત્હોના અસ્વસ્થ બનેલા મગજ આગળ જીનાગઢની ગાદી રમી રહી. ત્હોનું બોણું પ્રેમાળ હૃદય ખેંગાર પાછળ ચડ્યું—તરત પાછું આવી ન શક્યું.

* * * * *
આ વાતને ધડી બે ધડી થઈ ને કંકડિસુરિ ઉતર્યા હતા ત્યાં પેલો રૂપાંદેવીનો નોકર જે ગઈ રાત્રે આવ્યો હતો તે આવ્યો, અને સુરિને પગે પડ્યા. તે વખતે પણ સુરિની પાસે બે ત્રણ જણ બેઠા હતા.

“મહારાજ! રૂપાંખાને મ્હેં આપની હરિણીની વાત કહી.”

“વારૂ?”

“ત્હોનો જવાબ કહાવ્યો છે.”

“શો?”

“રાતના બાને સ્વપ્ન આવ્યું કે બાણે પેલી તરફડતી હરણીને મળવા ત્હોનું એક બચ્ચું જઈ પહોંચ્યું.”

“ક્યું? હરણી કે હરણું?”

“હરણી તો પોતાની જાનલમાં હતી, પણ હરણું સદાણું સોારડ ભણી ચાલ્યું. અને વહુ હરણીનો જીવ ગંતે ગયો.”

“રૂપાંદેવીને કહેજે કે આ સ્વપ્ન બહુ શુભસૂચક છે. હરણું નથ એ યોગ્ય જ છે. આવી વખતે ત્હોને બીજું શું કામ? જા ખેંગાર! બાને જઈને કહેજે કે મહારા આશીર્વાદ.”

પોતાનું નામ સાંભળી પેલો નોકર ચમક્યો; પોતાનું મ્હોડું વધારે હુપાવવા મ્હોડે હાથ

મુકી ખાંસી ખાવા લાગ્યો. કંઈ સુરિએ ત્હને આશીર્વાદ દીધો, અને તે નોકરે ત્યાંથી ઉઠી ચાલવા માંડ્યું.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

પાટણનું પરદેશખાતું.

રહવારના ઉઠી કાંકે મંજરીને છોડવવાની વેત્તણ કરવા માંડી. પહેલાં તે વિમળમ્હેતાની વાવ આગળ જઈ, મંજરીએ કબો હતો તે કુલો પારખી આવ્યો; ત્હમાં ઉતરવા માટે જોઈએ એટલું દોરકું ત્યાં સાંજના પહોંચી જાય ત્હની જોડવણ કરી; અને પછી ત્હણે મંજરીને અમાવસ્થાને ફિવસે જુનાગઢ લઈ જવાનું વચન આપ્યું હતું તે પાળવાની તૈયારી કરવા માંડી. તે રાતે પાટણ છોડવાનો પોતાનો ધરાદો મંડલેશ્વરને દેખાડ્યો.

મંડલેશ્વર ચક્રિત થયા અને આનાકાની કરવા લાગ્યા.

“પણ મહારાજ! મંજરી આંખ આગળથી અદીક થશે નહિ ત્યાં સુધી ઉઠાડીને બેસવા દેવાનો નથી. એ રીતે મંજરીને પણ દાદાને મળવાને હોંસ છે તે પૂરી પડશે. માટે જવા દો.” કાંકે કહ્યું.

“પણ રસ્તે શું થશે?”

“કાંઈ નહિ? હું છુને. સાથે પાંચ દસ માણસ લઈ જઈશ.”

“પણ મહિનામાં તું પાછો ફરે ત્યારે.”

“જરૂર. મ્હારે ત્યાં શું કામ છે?”

“પણ મામાની રજા લીધી?”

“મુંજલમ્હેતાની રજા - લેવા હું આ ચાલ્યો.” કહી તે રાજગઢ આવ્યો.

જયદેવ મહારાજ હતા નહિ એટલે તે મુંજલમ્હેતાને બારોબાર મળવા ગયો. પણ ત્હની સાથે કોઈ ખાનગી મસલત ચલાવતું હતું એટલે થોડો વખત ત્હને ઉભા રહેવું પડ્યું. આખરે મહાઅમાલ્ય બેઠા હતા તે ખડમાંથી એક ધૂળેટો સવાર બહાર નીકળ્યો. તે માણસ ઘણી લાંબી મુસાફરી કરીને આવ્યો હોય એમ લાગતું હતું. પણ કાંકે પોતાના વિચારોમાં એવો ગુચ્છા-યેલો હતો કે ત્હણે ત્હના રહાસુ પણ જોયું નહિ; અને બ્યારે મુંજલમ્હેતા માણસ ત્હને કહેવા આવ્યો ત્યારે જ તે આસપાસ નજર કરી, સ્વસ્થ બની અંદર ગયો.

“કેમ ભદરાજ! હમણું કાંઈ દેખાતા નથી” મુંજલમ્હેતાએ હસીને ટોળમાં પૂછ્યું.

“દરરોજ આપની સેવામાં હાજર થાઉં છું ને?”

“વાર જોલો! કેમ?”

“આપની પાસે એક યાચના કરવા આવ્યો છું.”

“શી? જોલો ખુશીથી” કાંકે મુંજલમ્હેતાની મીઠાશ જોઈ વિસ્મય થયો.

“મ્હારે મહિનાની રજા જોઈએ છે.”

“રજા!” જરા વિસ્મય થઈ મહાઅમાલ્યે પૂછ્યું. “પાટણમાં શું ખોટ છે? એટલામાં લાટ સાંભર્યું?”

“ના! મહારાજ.”

“ભારે?”

“મ્હારે જરા કામ છે” કાંકે ખયાતાં જોલ્યો.

“એવું શું છે?” ઘણાજ ઉત્તરમાં હાસ્યથી મુંજલે પૂછ્યું.

“મ્હારી સ્ત્રીને ત્હને મોશાળ મુકી આવવી છે” મુંજલ તે રાતની વાત સંભારે છે કે નહિ તે જોવા કાંકે જોલ્યો.

“હમણું રજા નહિ” મળે. મ્હારે તમ્હારું કામ છે” તટસ્થતાથી અમાલ્યે કહ્યું.

“મહારાજ! બનતી ઉતાવળે હું પાછો આવીશ.”

“પણ આહિંયા મ્હારું કામ રખડે તે?” મુંજલે પૂછ્યું.

“મહારાજ!”

“અરે હા-” મુંજલને કાંઈ યાદ આવતાં ત્હણે કહ્યું.

“શું છ?” કાંકે પૂછ્યું.

“તમ્હે તો કવિકુલશરીરમણીની છોકરી પરણ્યા છો નહિ?”

કાંકે ડોકાં વતે હા કહી.

“ત્યારે તો ત્હવું મોશાળ જુનાગઢ.”

“હા છ.”

“ચાલો. એક પંથ અને બે કાજ. મ્હારે પણ તમ્હેને જુનાગઢ જ મોકલવાના છે.”

“જુનાગઢ!”

“હા. અને એ કામ કાંકેલદ શીવાય બીજું કોઈ કરી શકે એવું નથી. તમ્હે આવ્યા ત્યારે હું તમ્હારો જ વિચાર કરતો જતો.” કાંકે જરાક હસ્યો અને જોઈ રહ્યો. હવે ત્હને મુંજલમ્હેતાની મીઠાશનું કારણ જાણ્યું.

“તમ્હે રા’ને ઓલખો છો?”

“હા.”

“તેને છોકરો અહિંયા છે.” કાકે સ્વાસ્થ્યથી જોઈ રહ્યો—“તે તમ્હારો દોસ્તદાર—નહિ?”

“હા હા!” કાકે હિંમતથી મંત્રીને કહ્યું. “તે દિવસે આપણે સજ્જનમહેતાની વાડીમાં હતા ત્યાં જ એને ઓલખ્યો.”

“તે પહેલાં તમ્હે એને પારખ્યો નહોતો?”

“શંકા હતી—ખાત્રી નહોતી પડતી.”

“ત્યારે મ્હને કેમ નહિ કહ્યું?”

“આપે મ્હને પૂછ્યું નહિ તેમાં.”

મુંગલ હર્યો “કાકભટ્ટ! તમ્હે બચકર માણસ છો.”

“સાથે વિશ્વાસપાત્ર પણ છું.” કાકે હસીને કહ્યું.

“વાર,” મુંગલે ગાંભીર્યથી પૂછ્યું “એ ખેંગારનું શું થયું?”

“તે દિવસે રાત પછી તે અદૃશ થઈ ગયો છે.”

“હ—તેને અહિંયાજ રાખવો છે. અને તમ્હારે જીનાગદ જવાનું છે.”

“જેવી આતા.”

“રા’ મરવા પડ્યો છે. ત્હને કેટલા છોકરા છે તે ખબર છે?”

“હા. રાયધણ, શેરસિંહ, ચુડચંદ્ર ને ખેંગાર.”

“આપણે અહિંયા નહોતો આવ્યો હતો? નહિ?”

“હા. હા! ખેંગાર.” અળણપણના ડાળ કરતા મંત્રી તરફ હસીને કાકે કહ્યું.

“દીક. એમાં નવધણનો વ્હાલો છોકરો ખેંગાર છે. તે એને ગાદી આપવા માંગે છે. પણ આપણી રાજ્યનીતિ ન્યાયી છે—મ્હોટા દીકરા રાયધણને ગાદી મળવી જોઈએ.” ધીમે ધીમે મુંગલે કહ્યું.

“હા.”

“કોઈ પણ પ્રકારે ચુડચંદ્ર કે ખેંગારને ગાદી ન મળે એ જોવાનું છે.”

“હા.”

“નહિ” તો પછી આપણે મ્હોટાનો પક્ષ લઈ ખીજ સાથે લડ્યા વિના છુટકા નથી.”

“જેવી આતા.”

“પરશુરામને હું એક દૂત જોડે સંદેશ કહાવું છું. તે ખતની મદદ કરશે; પણ આમાં

માત્ર શૈયનું કામ નથી. કામ માથે લેનારો શૂરો પણ જોઈએ અને મુત્સદ્દી પણ જોઈએ.”

“મ્હારાથી ખતનું કરીશ.”

“બસ મ્હારે એટલું જ જોઈએ છે. ક્યારે નીકળશો?”

“કાલ સ્હવાર પછી—આપ કહો ત્યારે.”

મુંગલ આ હિંમતવાન જીવાનીયા તરફ જોઈ રહ્યો. “દીક. કાલે પ્હોરોડીયે નીકળજો. સાથે કેટલાં માણસ જોઈશો?”

“કોઈ જરૂર નથી. મ્હે સાત દશ મ્હારે માટે લીધાં છે તે પૂરતાં છે. હું વધારે માણસ લઈ જઈ તો કામ બગડે.”

“વાર. સાંજના મ્હને મળજો. ખીજું કોઈ હશે તો કહીશ.”

પ્રકરણ ૨૦ મું.

કાકને લાગે છે કે કીર્તિદેવ ગાંડો થઈ ગયો છે.

મુંગલે આ કામ ત્હને સોંપ્યું તેથી એક રીતે કાક ખુશી થયો. મંજરીને મોશાળ મુકવા જવું એ એને નાનમભયું લાગતું હતું. આ કામથી હવે તે નાનમ જતી રહી અને ગવિ ધૂ સ્ત્રીની સાથે ગવંબેર તે જઈ શકશે એમ લાગ્યું. મંજરીના ગવંને પણ અદ્વૃપતા પમાડે એવો ગવં પોતે ધારવા ત્હણે નિશ્ચય કર્યો હતો; અને તે ગવં સકારણ છે એમ પૂરવાર કરવા માટે જ તે કીર્તિદેવ જેવા રાજ્યકેદીને છોડવા તત્પર થયો હતો. છતાં મંજરીના ગવંમાં રહેલી ભયતા તે જોઈ શકતો હતો, અને ત્હને લીધે મંજરી તરફ ત્હનું માન વધતું જતું હતું. આ ઉપરાંત તે એ નિરિક્ષણ પણ કરી શકતો હતો કે મંજરી જેવી શુદ્ધ, લાવનાશાલી સ્ત્રીના આદર્શો પૂરા પાડવાને તે જ મથન યા કરતો હતો ત્હનાથી ત્હના પોતાનાં આરિય અને પરાક્રમ અદ્ભૂત થતાં જતાં હતાં.

તે સાંજ પડતાં મુંગલમહેતાને મળી, છેલ્લા બે શબ્દ શિખામણના સાંભળી મુંગલેશ્વરના ભાંયરામાં થઈ, વાવ પર આવ્યો. ત્યાં નક્કી કરી રાખેલી જગ્યાએ લાટના બે યોદ્ધાઓ કુલાનને વેશે બે ગધિયાં પર દોરડાં ભરી ઉભા હતા. થોડે દુર, સંકેત પ્રમાણે કીર્તિદેવને સાડા આણેલા એક પવનવેગી ધોડાને આડે બાંધી રાખ્યો હતો.

કાકે ઝપાટાખંધે બે દોરડાં કઢાવ્યાં અને તેને પેલા કુવામાં નાંખ્યાં. હંમેશાંથી એક દોરડું કેડે બાંધી, બીજા દોરડે સરતો સરતો તે નીચે ઉતર્યો. તે જમ નીચે નીચે ઉતર્યો તેમ શ્લોકના શબ્દોના પડથા હોના કાને પડ્યા; અને તે પડધામાં પથુ હેણે મંજરીની અવાજ પારખ્યો.

તેને જુવું લાગ્યું કે તે ઉતરતો ઉતરતો બલીઓ સુધી આવી લાગ્યો કે હેણે ચક્રમક ધરી, રૂનો કાકડો ચેતાવ્યો. અપરિચીત પ્રકાશથી ગભરાઈ ઉઠેલાં જીવજંતુ તે પંખીઓને ખળભળાટ ત્યાં થઈ રહ્યો; થોડેક દૂર કુવાની બીંતપર એકે મોટા સાંપને ગભરામણમાં જીભ કઢાડતો જોયો. બળે પોતે નકડેમાં સહેલે આવ્યો હોય એમ તેને લાગ્યું.

તે દોરડું હલાવતો, ઉપરના આલી રાખનારને દિશા બદલવાની સૂચના આપતો, આખરે પેલી બળીઓ પાસે ગયો.

“મંજરીની આંખમાં હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં.
“આવ્યા ?” તે ઉમળકાભરી બોલી ઉઠી.
“હા.” હરે પેટે કાકે જવાબ આપ્યો.
“કીર્તિદેવ છા !”

“કાક ! વચસ્ય ! તું ! શાખાશ” બીજી બળીમાંથી કીર્તિદેવ બોલી ઉઠ્યો.

“કેમ બળી મંજરી છે કે ?”

“ના. મહે દીલી કરી મૂકી છે. પથુ કાક ! હમણાં હું આવી શું કરું ?”

“કેમ ?”

“આજે વદ ચૌદશ છે.”

“હા” એકદમ સ્મરણ થતાં કાકે કહ્યું.

“કાળભૈરવ—”

“હા. હેણે આજે મધરાતે આપણને બોલાવ્યા છે.”

“હા. ચાલો આપણે અહિંયાથી ત્યાં જઈએ.”

“અને રસ્તે પકડાઈ જઈ તો ?”

“તો ભોળાનાથની મરજી.”

“એટલે મહાર તો મૃત્યુ જ થાય.”

“હારતો.”

“અને તે મહારે પિતા કોણ છે તે બપ્પા વિના—” કીર્તિદેવે સખેડે ડોકું ધુણાવ્યું.

“કાક ! ભાઈ ! મહેને એ ત્રાસ સદાએ થયા કરે છે.”

“શું ?”

“કે મહારે બાપ બપ્પા વિના જ હું મરી જવાનો.. આયુ થાય તો એ ત્રાસ ખરો હરે” નિરાશાભર્યા અવાજે માલવી ચોદાએ કહ્યું.

કાકે દાંત કચકચાવ્યા, અને પૂછ્યું, “ત્યારે શું કરવું ?”

“તમ્હે જઈ કાળભૈરવને પૂછીને પાછા આવો.” કીર્તિદેવે શાન્તીથી કહ્યું.

કાકનો મીઝાજ ગયો. “તમ્હેને કાંઈ ભાન છે ? આમ તમ્હેને છોડવવા એ કાંઈ હસવાનેા બેલ છે ? આ બીજી વખત ઘેર આવેલી ગંગા પાછી ટેલો છો.”

“પ્રારબ્ધમાં હશે તો જરૂર છુટીશું. જે તમ્હે હમણાં કયું, તે જરૂર મધરાત પછી કરી શકશે.” કીર્તિદેવે પત્યરને પીગળાવે એવા અવાજે કહ્યું. કેના તરફ મિઝાજ કઢાડવા તે નહિ સૂઝતાં મનમાં કાકે કીર્તિદેવને બે ચાર ગાળો દીધી.

કીર્તિદેવ હેતું કુળ શોધવા કેટલો આતુર હતો તે કાકે બાણતો હતો; અને તે માલવી ચોદા માટે તેને એટલું માન હતું કે હેતું હૃદય દુઃખાવવા તેના જીવ ચાલ્યો નહિ. તે મંજરીની બળી તરફ દુર્યો.

“મંજરી ! તું ચાલે છે ?”

“કેમ તમ્હે કાળભૈરવ પાસે જઈને પાછા આવો છો ને ? ત્યારે.”

“ને પાછો નહિ આવ્યો તો ?”

“વૈધવ્ય મળ્યા પછી—આ સ્થલ કે બીજું સ્થલ તેની શી પરવા ?”

એક શબ્દ પથુ બોલ્યા વિના કાકે સંકેત પ્રમાણે પોતાની કેડે બાંધેલું દોરડું હલાવ્યું; અને ઉપર ઉભેલા પેલા બે પુરુષોએ તેને બેચી લીધી.

મંજરીએ કહેલા છેલ્લા શબ્દોથી કાકનો નિશ્ચય એકદમ થઈ ગયો હતો. “વૈધવ્ય” શબ્દથી મંજરીએ બે કાંકે જીવતો રહે તો જરૂર આવે એવી તેનામાં નિશ્ચલ શ્રદ્ધાનું સૂચન કર્યું હતું; અને આ શ્રદ્ધાથી કાક તાબે થયો હતો. આટલું કર્યા છતાં પથુ અણબાણતાં મંજરીની સત્તા તેનાપર તેવી ને તેવી જ બનેલી હતી.

કાક ઉપર ગયો ત્યારે પેલા બે ચોદાઓએ ચકિત થઈ પૂછ્યું, “ક્યાં છે ?”

“બધાં ગાંડાં છે. હજી આપણી મહેનત પૂરી થઈ નથી. હું બે ત્રણ ધરીમાં પાછો આવું છું. ત્યાં સુધી તમ્હે નીરાંતે બેસો.”

“આ રાતે” એકે પૂછવાની હિંમત કરી.

“સોમભદ્ર ! હિંમત ન ચાલે તો પાછા જવા માંડો” સખ્તાઈથી કાકે કહ્યું.

“ના-ના-ના બાપુ! હું તો તમ્હારે માટે પુછું છું.”

“ગોડા! ત્હારે માથે ડમ્કારેશ્વર^૧ લગવાન છે.”

“હા.”

“જો જો. ખસતા—”

“નારે.”

કાંક ત્યાંથી ગયો, થોડે દૂર બાંધેલો ઘોડો પલાણ્યો, અને હિંગળાજ આચરને આવારે કાળજીરવને કીર્તિદેવનું કુલ પૂજવા નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

શ્રીમાલી દરવાજો.

કાંક કીર્તિદેવ અને મંજરીને છોડાવવા મથતો હતો તે વખત મુંગલમહેતા વિહારી સાથે ખાનગીમાં બેઠા હતા.

“બાપુ! ત્હને કાંક સ્હમજતો નથી.”

“ત્હને સ્હમજાય છે તો. આજે શું કહ્યું?”

“એ બધા પક્ષમાં ધુસે છે.”

“વાર પછી. આજે શું કહ્યું?” મુંગલે અધિરામથી પૂછ્યું.

“સ્હવારે એ ગામ ખંહાર જઇ આવ્યો; પછી આપની પાસે આવ્યો. પછી એક લાટના ચોદા પાસે શું મંગાવ્યું તે ખબર છે?”

“શું?”

“બાપુ! બસે બસે હાથના બે દોરડાં—”

“વારે.”

“તે મંડલેશ્વર મહારાજને ત્યાં મોકલાવ્યાં.”

“પછી.”

“પછી બે કુંભારો ગધેડાં લઇ આવ્યા.”

મુંગલમહેતા ખડખડ હસી પડ્યા.

“મુખા! વળી વાતમાં ગધેડાં ક્યાંથી આવ્યાં?”

“આજે ત્હને શું થયું છે?”

“બાપુ! કાંઇ નહિ, પણ કાંઇ સ્હમજ પડતી નથી.”

“પછી.”

“તે ગધેડાં મંડલેશ્વર મહારાજને પાછલે બારણેથી લાર ભરી નીકળ્યાં અને સંધ્યાકાળે શ્રીમાલી દરવાજેથી ખંહાર ગયાં.”

“પછી પાછાં ક્યારે આવ્યાં?” હસીને મુંગલે પૂછ્યું.

“પછી.”

“તે ગધેડાં મંડલેશ્વર મહારાજને પાછલે બારણેથી લાર ભરી નીકળ્યાં અને સંધ્યાકાળે શ્રીમાલી દરવાજેથી ખંહાર ગયાં.”

“પછી પાછાં ક્યારે આવ્યાં?” હસીને મુંગલે પૂછ્યું.

“પછી.”

“તે ગધેડાં મંડલેશ્વર મહારાજને પાછલે બારણેથી લાર ભરી નીકળ્યાં અને સંધ્યાકાળે શ્રીમાલી દરવાજેથી ખંહાર ગયાં.”

“પછી પાછાં ક્યારે આવ્યાં?” હસીને મુંગલે પૂછ્યું.

“પછી.”

“તે ગધેડાં મંડલેશ્વર મહારાજને પાછલે બારણેથી લાર ભરી નીકળ્યાં અને સંધ્યાકાળે શ્રીમાલી દરવાજેથી ખંહાર ગયાં.”

“હજી આવ્યાંજ નથી. ને દરવાજા બંધ થઇ ગયા.”

“વાર? ગધેડાંની વાત પૂરી થઇ. હવે કાંઇ રહી છે?”

“પછી ઘોડા પર બેસી એક લાટનો ચોપડો મંડલેશ્વર મહારાજના વાડામાંથી નીકળ્યો. જતાં જતાં તે સવારને કાંકે કાંઇ કાનમાં કહ્યું.”

“પછી?”

“પછી આપને મળી એ મુંગલેશ્વર મહાદેવમાં ગયો.”

“બીજું કાંઇ?” કંટાળી મહાઅમાત્યે પૂછ્યું.

“હજી ત્હમાંથી પાછો આવ્યો નથી” મંત્રી એકદર લાગવાથી ઉડવાની તૈયારી કરતો વિહારી બોલ્યો.

“શું કહે છે?”

“તે મંદિરમાં પણ નથી.” છેલ્લું બાણ ફેંકી વિહારી ઉઠ્યો.

“વિહારી!” જરા ધ્યાન દઇ મુંગલે પૂછ્યું. “ત્હને ગયે કેટલો વખત થયો?”

“પાંચ સાત ઘડી થઇ હશે.” પોતાની બાહોશીપર મલકતો વિહારી બોલ્યો.

“તે ત્યાં પહેલાં જતો હતો?”

“ના. એક બે વખત સાંજના પાસેના પેલા જીના અપાસરામાં જતો હતો. હું નહોતો—” મુંગલની એકાગ્ર દષ્ટિપાત જોઇ તે મૂંગો રહ્યો.

“કાંક સ્હવારે ગામ ખંહાર ક્યાં ગયો હતો?” મંત્રીએ પૂછ્યું.

“કાણે જાણે. પણ તે પણ શ્રીમાલી દરવાજેથી.”

“અંહ. વાર પેલા ગધેડાંની શુભામાં શું હતું?”

“ત્હને પેલાં દોરડાં લાગ્યાં.”

“ઘોડો કેવા હતો?”

“જખરો, પાણીપ-ચો.”

“ઠીક જા. બીજું કાંઇ?”

“કાંઇ નહિં બાપુ” કહી પોતાના સંશયો પર મુંગલે આટલું વજન મુક્યાથી મલકતો વિહારી ખંહાર ગયો. પાંચ દશ પણ મુંગલે એકાગ્રતાથી, ભાંયપર નજર ટેકવી વિચાર કર્યો. વિહારીની ધ્યાનપૂર્વક જોવાની શક્તિમાં ત્હને વિશ્વાસ હતો.

“દોરડું-શ્રીમાલી દરવાજો-મુંજલેશ્વર મહાદેવ;-આ છોકરો ભયંકર છે.”

એકદમ મુંજલને એક વિચાર આવ્યો. તેના ડોળા ચળકી ઉઠ્યા-તેના કપાલપર ક્રોધ આવ્યો. તેણે હાથપર હાથ પછાડ્યો. તે “હવે રહમન્યો.” કહી ઉભો થઇ ગયો. “બહાર કોઇ છે.” એક અનુચર આવ્યો “જા મહારજાં ખજૂ ને જમીયો લઇ આવ.”

“હા.”

“સાથે વક્ષત્રાણ પણુ લાવજે.”

દશ પળમાં મહાઅમાત્ય શસ્ત્ર સજ્જ છાનામાના રાજગદની એક ન્હાની બારીએથી બહાર પડ્યા અને અપાટાબધ શ્રીમાલી દરવાજો ગયા.

“રેવાદત્ત !”

દરવાજા ચમકી જોઇ રહ્યો “કાણુ લાઇ !”

“બારી ઉઘાડ” સત્તાથી મુંજલે કહ્યું.

“નહિ ઉઘડે. હવે બધ થઇ ગઇ.”

“કાને કહે છે તે ખબર છે? ત્હારી મશાલ લાવ.” દરવાજા આટલી સત્તાથી આ માણસને યોલતો જોઇ, ગભરાતો મશાલ લઇ આવ્યો.

“કાણુ છે મહારાજા ?”

જેની મશાલ આવી એટલે મુંજલમ્હેતાએ મ્હોડાપરની છુકાની કહાડી નાંખી. તેને જોતાં જ દરવાજા ગભરાઇ પાછો હઠ્યો. “મહારાજા !”

“હા. ચાલ બારી ઉઘાડ. રેવાદત્ત ! અહિં-યાથી સાંજના બે ગધેડાં જતાં જોયાં હતાં કે ?”

“હા. મહારાજા.”

“તે પાછાં ફર્યા ?”

“ના અવીદાતા !” કહી બને તેટલો અવાજ કરી, તેણે બારી ઉઘાડી અને પહેલાં મશાલ આગળ ધરી.

જેને થોડી વખત પર જ લાંચ લઇ રેવાદત્તે કોટ બહાર જવા દીધાં હતા તે માણસોને ચેતાવવા તેણે મશાલ આગળ કરી. કોટની બહાર થોડે દૂર ઉભેલાં પેલાં બે માણસો મશાલ જોઇ ગભરાયાં અને તરત કોટની પાસે એક ઝાડને ઝોથે ભરાઇ ગયાં.

“રેવાદત્ત ! વખત છે ને હમણું હું પાછો ફરું. જાગતા રહેજે.”

“જેવી આજ્ઞા.”

મશાલનું તેણે મુંજલના મ્હોડા પર પડવું હતું. જે પેલાં બે માણસો ઝાડને ઝોથે ભરાયાં હતાં તેણે પણુ મહાઅમાત્યને

જોલખ્યો, અને જેમાંથી જે ઉચે હતો તેણે બીજાનો હાથ દાખ્યો.

“સૌમ ! જોયો કે ?”

“હા. એ ક્યાંથી અત્યારે અહિંયા ? આપણને પકડવા તો નહિ આવ્યા હોય ?”

“ગાંડી થઇ છે ?” જેગારે સૌમનો હાથ દાખી કહ્યું “મુંજલમ્હેતાને ત્હારી શી પરવા પડી છે ?”

“હા. મ્હને હવે યાદ આવ્યું.” એકદમ સૌમે ધીમેથી કહ્યું. “તે દિવસ પણુ તમ્હે મ્હને લઇ જતા હતા ત્યારે કૂચાળ જ આડે આવ્યા હતા.”

“હા” દાંત કચકચાવી જેગારે કહ્યું. “એક વખત તો એ વચ્ચે આવ્યો. ફરી આવશે તો—” કહી જેગાર મૂંઝો રહ્યો.

સૌમના માથામાં રણુશીગડાં ફૂંકવા માંડ્યાં. જેગારે તેનો યોલ પાળ્યો હતો અને રાત પડતાં સન્જનમ્હેતાની વાડીમાં હાજર થયો હતો. સૌમના મનમાં અનેક ઘડભાંગ થયા કરી. જુનાગદની ગાદી-જેગારનો મોહ-એ બે એક તરફ આકર્ષતાં હતાં—પાટણ તરફનો પ્રેમ અને પિતૃભક્તિ બીજી તરફ ખેંચતાં હતાં. એ ઘડભાંગ પૂરી થઇ, ન થઇ અને તે જેગારને ના કહેવા ઉતરી—ના કહેવા જતાં હા કહેવાઇ ગઇ, અને જેગારની મોહિનીને વશ થઇ થરથી નાડી. જેગારની ધારણા કે આ ભોળા છોકરો તેની ઇચ્છાની સ્હામું થઇ શકવાની નથી તે ખરી નીકળી. જેગારે બે તેજ થોડા આ દરવાજા બહાર રાખ્યા હતા, એટલે તેઓ દરવાજાના દરવાજાને લાંચ આપી ત્યાંથી હમણાં જ બહાર પડ્યાં હતાં.

મુંજલને-તેના પૂજ્ય કુઆને-તેના પાટણની સત્તાના પ્રતિનિધિને-તેને એક વખત બચાવનાર અને ન્હોની જોડે તેનો વેવિશાળ કરવાનો વિચાર ચાલતો હતો તે પુરૂષને અહિંયા, આ વખતે, અચાનક આવતો જોઇ તેનું મન ભાંગી ગયું—હેમાયું-ધુચવાયું. જાણે પોતાને ન્હાસી જતી રોકવા માટે મૂર્તમાન પાટણ અહિંયા આવ્યું હોય એમ તેને લાગ્યું. આ મૂર્તિ આગળ જુનાગદની ગાદીની મહત્તા ઝોઘી થઇ. તેની પાસે ઉભેલા જેગારના શબ્દો સાંભળી, તેનો હાથ હાથથી ધ્રુજતો પારખી, તેને કાંઇ અનુભવ જેવી લાગણી થઇ. ગમે તેવા પ્રીય જેગાર હતો છતાં, આ દૂરથીજ જાયલો અમાત્ય પોતાનો વધારે છે એમ લાગ્યું. પણુ હવે પાછું જવાય એમ નહોતું—તેણે હોઠપર હોઠ બીડી સુઢીઓ

વાળી મન દૃઢ કયું. પિયર-પિયરનું જોરવ ત્હનું નહોતું; પાટણ હવે પારકું હતું-ત્હનું તો હવે જુનાગઢ-આમ ત્હણે વિચાર કયો. તોપણ પિયર છોડતી છોકરીની સ્વભાવિક ખિન્નતાએ ત્હની હોંસ, ત્હનો માદોનો લોભ બન્નેને વશ કર્યાં.

મુંજલમ્હેતા બારીમાંથી નીકળ્યા-જરા વાર ઉભા રહ્યા; ચારે તરફ જોયું, કમ્બરમાં તલવાર દીલી કરી અને આ ઝાડ તરફ આવવા લાગ્યા. અંધારી રાતે તારાના પ્રકાશમાં પણ ત્હનો કદાવર ધાટ ત્હનાં સ્પષ્ટ ઝગલાં ગોરવશીલ દેખાતાં હતા.

તે ઝાડની પાસે આવ્યા અને ખેંગારે સૌમનો હાથ પોતાના હાથમાંથી છોડી નાંખ્યો. સૌમ વિચારમાં પડી-એકપલ પાસે આવતા મુંજલ તરફ નજર કરી-ખીજ પલે પાસે ઉભેલા ખેંગાર સ્હામું જોયું. ત્હણે ખેંગારને કાંઈ કહેવાની મથામણ કરી-પણ ત્હની જીભ સુકાઈ ગઈ હતી. તે બંહેમાકળી થઈ રહી. ત્હણે ખેંગારની આંખમાં ભયાનક તેજ જોયું-ત્હને બમ્બડો સાંભળ્યો “ફરી આવો લાગ કયે ભવે મળવાનો!”

સૌમને સ્હમજ ન પડી કે લાગ શું-ભવું શું-ત્હેના મગજ પર અંધકાર ઉતર્યો. ત્હમાં માત્ર મેજ વસ્તુ દેખાયાં-પાસે આવી રહેલો મુંજલ-જમણો હાથ તરવાર પર મૂકી ઉભેલો ખેંગાર. મુંજલ આવી લાગ્યો છેક ઝાડની પાસે. સૌમના મગજમાં આવી પડેલા અંધકારમાં એક જ્યોત જળી-મુંજલ એટલે પાટણ-એક નહિ એટલે ખીજું પણ નહિ. ત્હણે ખેંગારને તરવાર ખેંચતો જોયો-કુદવાની તૈયારી કરતો જોયો. બધો વિચાર છોડી તે કુદી-નિઃશંક મને મહાઅમાત્ય ચાલ્યા આવતા હતા. ઝાડની એક તરફથી ખેંગાર કુદી ત્હના પર તુડી પડ્યો; ખીજ તરફથી “કુઆ” કહી ચીશ પાડતી સૌમ ત્હના પર તુડી પડી. અજાણ્ય થયેલો મુંજલ ચમક્યો. ત્હણે ખજૂં ખેંચ્યું. તે ફર્યો. કોઈ ત્હના પર “કુઆ” કહી પડ્યું-ખીજાએ તેના પર ખજૂનો પ્રહાર કર્યો. મુંજલે સ્વસ્થ થઈ તરવાર ખેંચી ત્યારે એક જળી ભાંયે પડ્યું હતું-ખીજું તે પડેલાના શરીરમાંથી પોતાની તરવાર ખેંચતું હતું-પોતે અણધવાયેલો ઉભો હતો.

“ચાંડાળ” કહી મુંજલ પેલા મારનાર તરફ ફર્યો. મારનારે થયેલો અકસ્માત જોયો. “હાય હાય” કરી જૂમ પાડી; અને

પાછું જોયા વિના તે નાડો. મુંજલે ત્હની પૂઠ પકડી-પણ ખેંગાર ઝાડીમાં ભરાઈ ગયો. “હરકત નહિ-જોઈએ પેલો ખીચારો કેણુ છે?” કહી તે પાછો આવ્યો. સૌમે મુંજલ મ્હેતાને બચાવા જતાં ખેંગારનો ધા પોતે સંભો હતો.

મુંજલે નીચા વળી જોયું, પણ અંધારામાં સૌમને ઓળખી નહિ. “મહારા પ્રાણુ-રક્ષકને અહિયા કેમ છોડી જવાય” કહી. ત્હણે સૌમને ઉંચકી અને અપાટાખંધ તે વિમળશાહને અપાસરે આવી પહોંચ્યો.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

બરબાદ થયેલી કાંકની. મહેનત.

મહાઅમાત્યે સુરપાલને બારણા ઠોકી ઉઠાડ્યો. મુંજલને મધરાતે અહિંઆ જોઈ તે ખીચારો ગભરાઈ ગયો.

“સુરપાલ, દીવો લાવ” કહી મુંજલે સૌમને ભાંય પર મૂકી “ધા બાજરીયું છે? હાય તો તે લાવ.”

સુરપાલ મૂઝે મ્હોડે દીવો લાવ્યો. ત્હના પ્રકાશમાં મુંજલે સૌમને ઓળખી ને તે વિચારમાં પડ્યો. શું એનો સાથી ખેંગાર અને તે નાડો! મુંજલે નિરાશામાં હોઠ કરડ્યા. ત્હના યુસ્સાનો પાર રહેલો નહિ. “એ હરા-મખોર જખરો નીકળ્યો” તે મનમાં બોલ્યો.

સુરપાલે અનુભવી ચોદાની કળાથી સૌમનો ધા બાંધ્યો અને ત્હને ઉંચકી પથારીમાં સુવાડી. મંત્રીના કપાળ પર ઘેરાઈ આવેલું વાદળ જોઈ ત્હને ઘુન્નરી છુટવા માંડી હતી. તે સૌમને સુવાડી મુંજલ પાસે આવ્યો.

“સુરપાલ! ત્હને દેહાન્તરીક્ષા કરવી પડશે.” “કેમ મહારાજ?” સુરપાલના હાળ ગંભીર ગયા.

“ત્હારો કેદી નહાસી ગયો.”

“શું કહો છો મહારાજ?”

“ચાલ એક મશાલ ચેતાવ. પછી ડહાપણ કરજે.”

પલવારમાં, ગભરાતે હાથે સુરપાલે મશાલ ચેતાવી.

“અપાસરામાં કોઈ માણસો ઉતર્યા છે કે? મુંજલે પૂછ્યું.

“ના છ.”

“ત્હારી પાસે કેટલાં માણસ છે?”

“મહારાજ! બે અંદર છે, અને ત્રણેક જણ પેલી તરફની ઝુપડીમાં છે.”

“બોલાવ.”

સુરપાળ બહાર ગયો, અને ખેતરમાં કેાળું રો એવી ચીજ પાડી. થોડી વારમાં બે માણસો અપાસરામાંથી નીકળ્યા, અને બીજા બે બહારથી દોડતા આવ્યા.

“બધાને ખજો આપ.”

“હ” કહી સુરપાલે તે પ્રમાણે કયું. અને મશાલ લઈ તે આગળ ચાલ્યો. પાછળ પાછળ મુંજલ ચાલવા લાગ્યો. તેના હોઠ પ્રેત સમા નિશ્ચલ બની રહ્યા હતા; તેની આંખો બે તરવારની અણિ હોય તેમ ચમકી રહી હતી. પેલા બે બીજા પુરૂષો, જે સુરપાલના છુપા મદદગારો હતા, તે મુંજલને અભારે જોઈ, કોઈ ભયંકર બનાવની આગાહી કરતા મૂંઝા મૂંઝા પાછળ આવ્યા.

મુંજલ અપાટાબંધ વાવ આગળ જઈ પહોંચ્યો. “પેલા કુલો કયાં છે?”

“આ પેલા” સુરપાલે કહ્યું.

મુંજલ તે તરફ ફર્યો અને તેની તીક્ષ્ણ નજરે પાળ પર બેઠેલા બે પુરૂષો દેખાયા.

મુંજલે તેના અનુચરોને પેલા પુરૂષો આંગળી વતીજ દેખાડ્યા. “પેલાઓને પકડો-જીવતા કે મરેલા.”

અંધારામાં ઠોકરો ખાતા અનુચરો પાળ તરફ દોડ્યા, પણ મશાલનું અજવાળું જોઈ ભાં બેઠેલા લાટના ચોધાઓ ચેતી ગયા હતા એટલે તેમણે ઉભી પૂછડીયે નહાસવા માંડ્યું. તેમની પાછળ પેલા અનુચરો પડ્યા. મુંજલે તેમાંના એક જણને પાછો બોલાવવા સુરપાલને હુકમ કર્યો, અને તે પ્રમાણે તેણે જૂમ મારી “મેધા!”

મેધો પાછો આવ્યો.

“જોઈએ ત્હારી મશાલ આમ લાવ” કુવાની પાળ પર પહોંચતાં મુંજલે કહ્યું.

સુરપાલે મશાલ ધરી, અને તેને કપાળે પરસેવા પરસેવા ચઢ ગયો. કુવામાં બે દોરડાં લટકતાં હતાં. તેને લાગ્યું કે આ ઉદામ્બેતા વાળી છોકરીને લઈ જવા કોઈએ યુક્તિ રચી હશે. તેણે મનમાં ઉદાને અને પોતાને કાંઈ કાંઈ કહી નાંખ્યું.

“મૂખા! આમ કેદી સાચવે છે?” મુંજલે કહ્યું.

“મહા—”

“ચપ કર” કહી મુંજલે નીચા વળી તરવારથી બન્ને દોરડાં કાપી નાંખ્યા.

“હું નહિ” આવ્યો હોત તે કદી નહાસી નત. ચાલો હજી કાંઈ ખાદ્ય મોળું થયું નથી. તું અને આ મેધો બે જણા અહિંયા ઉભા રહો. વખત છે ને પેલા પાળ આવે. આવે તો પકડીને ત્હારી પાસે લાવજો. ખમરદાર કોઈને હાથમાંથી જવા દીધો તો.”

“જેવી આતા.”

“અંદરના ઓરડાની કુચી કયાં છે?”

“આ રહી મહારાજ” કહી કેરે ખોસેલી ચાર પાંચ મોટી કુચીઓનો જુમખો સુરપાલે આપ્યો.

“લાવ ત્હારી મશાલ” કહી મુંજલે સુરપાલની મશાલ લીધી અને ધીમે ધીમે તે પાછો અપાસરે આવ્યો.

અપાસરે આવી તેણે સુરપાલની ખોલી ઉધાડી, અને બેભાન સૌમસુંદરી ન્યાં પડી હતી ત્યાં ગયો. તેણે મશાળ ધરી તેજ તેના મોઝા પર પાડ્યું; અને તેના આસાદૃષ્ટ અનિયમિત લાગવાથી નીચાં વળી, તેણે ધ્યાન પૂર્વક એકાદશે જોયા કર્યું; હેતાળ માતાની આનર્વાચ્ય મૃદુતાથી તેના નાક ઉપર પડેલી લટ ખસેડી; નાકપર આંગળી ધરી બે પલ જોઈ રહ્યો.

“નહિ. જીવ છે.”

મશાલના અસ્થિર તેજથી અનેક રૂપાંતરો પામતા તે ખંડના અધકારના પટપર તે ચિત્ર અદ્ભુત લાગતું. કદાવર મુંજલ વાંકો વળી, એક હાથે મશાલ આડી ધરી, ઉભો હતો; બાંધપર જખમમાંથી નીકળેલા રૂધિરથી શ્વેત, સંગેમરમર સમી બની રહેલી બેભાન સૌમ મરણ ને જીવનની સંધ્યામાં પડી હતી. મંત્રીનું મુખ નિશ્ચલ હતું, તેની આંખો એકાગ્ર પણ અમી ભરી હતી, વાંકો વળી ઉભા રહેવાની તેની છટામાં પણ સ્વાસ્થ્ય હતું. સૌમ નિશ્ચેત ન હતી છતાં તેના સૌંદર્યમાં ચેતન હતું, નિરાધાર છતાં તેની મુખરેખામાં ગૌરવ હતું. આ દૃષ્યપરથી ઉપજવાતો વિષય કોઈ અપૂર્વ ચિત્રકારની સર્જકશક્તિ ભરી પીછીની કસોટી કરે એવું હતું: અમીભર્યો પ્રભાવ અને મોહક નિરાધારી.

પણ મુંજલમ્બેતાને આવા વિચારો માટે જોઈતી કુરસદ, કેલવણી કે પરવા નહોતાં. સૌમ જીવે છે એ જોઈ તે ટદાર થયો, અને નીચે બાંધરા તરફ જવા વળ્યો.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

લોહી તરસ્યો મહાઅમાય.

મુંળલની નિશ્ચયાત્મક શુદ્ધિએ અત્યારે ભયંકર સ્વરૂપ લીધું હતું. તેની ઇચ્છા-શક્તિ મૂળમાં તો પ્રબલ હતી; અભ્યાસે, સમો-વડીયાને અભાવે, નિશ્ચલ બની હતી; અને રહામું પડનારને અચૂક કચરી નાંખે એવી થઇ રહી હતી. એવી દુર્લભ શક્તિ અત્યારે ઘણીજ છછેડાઇ હતી. ઘણા એની રહામું થવા મથતા-પણ થોડા વખતમાંજ ડરી જઇ, હાર ખાઇ જતા; પણ આ એક નિમાત્મ સુભટ તેનાથી ડરતો નહોતો, અને તેની યોજનાઓ ઉધી વાળતો હતો. આ અવિચારી છોકરાને છુદી નાંખવા મુંળલે અત્યારે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો. કેસરીના પંજમાં હિંદર આવતો હતો; પંજે ખીડી તો નિજીવ પ્રાણીને ચગદી નાંખવા વનરાજ તૈયાર થઇ બેઠો હતો.

મુંળલ ભાંયરામાં ઉતર્યો, ભીત ટેકવી ને મશાલ સુકી અને એક રહામીની ઝોરડીનું ખારણું ખોલવા માડ્યું. તેણે આસપાસ નજર કરી અને જરા વિચારમાં પડ્યો કારણકે ક્યા ઝોરડામાં કીર્તિદેવ હતો તે એ વીસરી ગયો. કાંઇ નિશ્ચય પર ન આવી શકવાથી કુંચી લગાડી પહેલી ઝોરડી ઉઘાડી.

તાળું ઉઘાડવાનો અવાજ થતાં કોઇએ અંદરથી મંદુર સ્વરે પૂછ્યું: “કાણુ એ?” અવાજ કોઇ સ્ત્રીનો લાગ્યો એટલે મુંળલ ચમક્યો. સુરપાલને તે શુષ્ક, વૃદ્ધ સૈનિક ધારતો હતો;— તે વળી અહિંયા સ્ત્રી લાવી રાખે! મનમાં તે હસ્યો, અને પલ જરા ઉભો રહ્યો.

કાણુ “સુરપાલ ?” ફરીથી પ્રશ્ન આવ્યો. મુંળલ કાંઇ બોલ્યો નહિ પણ ખારણું ઉઘાડ્યા વિના જ તે પાસેની ખીજી ઝોરડીનું તાળું ખોલવા બેઠો.

તે તાળું ખોલી તેણે ખારણું ઉઘાડ્યું કે કીર્તિદેવે પૂછ્યું “કાણુ ?” મુંળલે જવાબ નહિ દીધો, પણ ભાંયર પહેલી મશાલ ઉંચકી, કમરપર લટકતી તરવારનો બંધ જરા ઢીલો કર્યો અને અંદર પેઠો.

મશાલના અજળાણમાં તેણે કીર્તિદેવને જોયો. તે માલવી યોદ્ધાએ પણ મુંળલને જોળ-

ખ્યો, જરાક આંખ ઝોળી, અને તેના મ્હોડાનું તુર ઉડી ગયું. અભારે-આમ-ભારે તે પલેપલ છુટવાની વાટ જોતો હતો ત્યારે તેના કદા વેરીને આવતો જોઇ તે અડગ થોધ્ધો પણ ડગ્યો.

“કેમ છો ? કીર્તિદેવ ?” જરાક મળકમાં મુંળલે પૂછ્યું.

શું જવાબ દેવા તે કીર્તિદેવને એકદમ સુઝ્યું નહિ; પણ મુંળલ નીચો વળી પાસે પહેલી દીવીનું કોડીયું ચેતાવતો હતો એટલે તેને સ્વાસ્થ્ય મેળવવાનો વખત મળ્યો.

“ઝોડો, મંત્રીરાજ તમ્હે ? અભારે ?”

“હા.” કહી મુંળલ ભાંયર મશાલ સુકી કીર્તિદેવ તરફ ફર્યો.

“કેમ ?” રખેને કાક આવી પ્હોંચે એવી ધાસ્તીથી જળી તરફ નજર નાંખી કીર્તિદેવે પૂછ્યું.

“તમ્હને નહારી છુટતા અટકાવવા.”

“આ તમ્હારા યમસદનમાંથી કોની મગદુર કે નહારી છૂટે ?” ઊસીયું કરી ધ્રુજતું હૃદય મહામહેનતે કાણુમાં રાખી માલવી યોદ્ધાએ કહ્યું.

“હું તે જ જોવા માંગું છું” સખ્તાઇથી મહાઅમાયે કહ્યું.

“હવે ખાત્રી થઇ ?”

“જળી તરફ સા માટે જુલો છો ?” મુંળલે તિરસ્કારપૂર્વક કહ્યું “તમ્હારે જવાનાં દોરડાં ક્યારનાં કપાઇને કુવાને તળીયે પડ્યાં છે.”

ધીમેથી કીર્તિદેવે તળીયત વાળી; હતાશ થતાં તેની હિંમત પાછી આવી. “તે તો તમ્હને અહિંયા ફિડા એટલે મ્હારી ખાત્રી થઇ ગઇ. બોલો! હવે તમ્હારે શું કામ છે ?”

“કેમ આટલી અધિરાઇ આવી ?” તિરસ્કારથી મંત્રીએ પૂછ્યું.

“રાત ઘણી ગઇ છે. મ્હને ઉંઘ આવે છે” શાન્તિથી કીર્તિદેવે કહ્યું.

“તમ્હારે અત્યારે અહિંયા ઉઘવાનું નથી.”

“કેમ ? ત્યારે ક્યાં ?”

“ક્યાં તો મ્હારી સાથે રાજગદમાં-અથવા તમ્હે કહ્યું ત્યાં-યમસદનમાં.”

કીર્તિદેવ નિશ્ચલ નયને જોઇ રહ્યો અને મુંળલે આગળ ચલાવ્યું. “રાજગદમાં સુવું હોય તો મ્હારું કહ્યું માનો.”

“શું ?”

“જયદેવ મહારાજની સેવા સ્વીકારો.”

ગુસ્સામાં કીર્તિદેવે ઉંચું બોલ્યું; અને ધીમેથી ગુસ્સો દબાવી તે બોલ્યો: “મંત્રી! તમ્હારો

જ્યેષ્ઠેવ મહારાજને કહો કે અવન્ટીનાથના સામન્ત થાય-એટલે હું ત્હેની સેવા સ્વીકારીશ.”

“મુંજલે હોઠ કરડ્યા અને ગૌરવથી પૂછ્યું”
“એટલે ?”

“એટલે આ ભવે મહારા સ્વામી અવન્ટીનાથ-આવતે ભવે ભગવાન પિનાકપાણી. સ્લમજ્યા ?” કીર્તિદેવનો અવાજ સખત હતો.

“મહાર કહેવું નહિ માનવાનું પરિણામ શું આવશે તે ખબર છે ?” મુંજલે ગુસ્સામાં પૂછ્યું.

“પરિણામ જાણવાની મહેને પરવા નથી.” શાન્તિથી કીર્તિદેવે કહ્યું.

ગુસ્સામાં પણ મુંજલ થોડા વખત આ માલવી થોહાનું નિર્દોષ મુખ, ત્હેની ભવ્ય તેજશ્રી આંખો, ત્હેની અડગતા જોઈ રહ્યો. આવા સુંદર, પ્રભાવશાળી પુરૂષને મારવાનું મન તેને થયું નહિ.

“કીર્તિદેવ ! એક બીજો રસ્તો છે.”

કીર્તિદેવે જવાબ ન આપ્યો. તે અદ્ય વાળી હોઠ ખીડી શાન્તિથી ઉઘો હતો.

“તમ્હે આ તમ્હાર ગાંડપણ છોડી દેશો ?”

“કયું ?”

“અવન્ટી અને પાટણ વચ્ચે સંધિ કરાવાનું ?”

“પાટણના તો તમ્હે મુખત્યાર છો. પછી સંધિ કેમ થવાની હતી ?”

“પણ તમ્હારી હોંસ પાટણ અને અવન્ટી ખનનેના મુખત્યાર થવાની છે” તિરસ્કારથી મહાઅમાત્યે કહ્યું. “યવનને કહાડવાને ખ્હાને લક્ષમવર્માને આર્યાવર્તનો ચકવર્તિ કરવો છે કેમ ? એ કદી થવાનું નથી.”

“મુંજલમહેતા વિષિની નિશ્ચલતાનો આડ-ખર શા કામનો ?” ત્હેની મ્હોડી આંખ

પણ જરા ઉધડી. અધારામાં પણ ત્હેમાંથી તેજનાં પૂંજ વર્ષા. “ભારતનું ભાગ્ય તમ્હારા હાથમાં નથી કે તમ્હે કાંઈ કહી શકો. તમ્હે એક કીર્તિદેવ મારશો-તો બીજા સહજ ઉભા થશે. જો પાટણની મદદથી યવનોનો સંહાર થવાનો હશે તો હજાર મુંજલો છતાં સંધિ થશે; ત્હેના વિના થવાનો હશે તો પાટણને પાંધર થતા વાર કેટલી ?” ગવંધી કીર્તિદેવે કહ્યું.

“પાટણને પાંધર થતાં ઘણી વાર છે” તિરસ્કારથી મુંજલે કહ્યું. “તે પહેલાં તો ત્હેનો પતિ પ્રથિવપતિ થશે.”

“કે નહિ” તો પછી ગબંનાધિપનો સામન્ત ખનશે. તમ્હે મહેને કેદ કર્યો છે; અત્યારે હવે મારી નાંખશો. બીજું શું કરશો, ત્હેની મહેને પરવા નથી. તમ્હારી કલકી રાજ્યનીતિને એજ શોભશે” મુંજલ ધોદ્યો નહિ, ત્હેને આ યુવાન થોહાના ખોલ સાંભળવા ગમતો હતો. કીર્તિદેવના પહેપહે વધારે તેજસ્વી થતા મુખ તરફ તે જોઈ રહ્યો.

“પાટણના શ્રાવકમંત્રીઓને રાજ્યસત્તા હાથમાં રાખવી છે; અને તેથી તેઓ આર્યાવર્તના બીજા રાજ્યો સાથે સંધિ કરતાં નથી. ભૂતકાળમાં એ તમ્હારી રાજ્યનીતિ હતી-આજે પણ તેજ છે. હું આ રાજ્યનીતિનો વેરી છું” તેથી તો તમ્હે મહેને મારવા માંગો છો. ભલે મહેને મારી નાંખો-તમ્હારી સ્વાર્થભુક્ષિ રખો-કરો છો તેમ કર્યા જાઓ. પણ જે સ્વર્માં સિદ્ધ કરવા હું માંગતો હતો તે સિદ્ધ ન થયાં તો આખા ભરતખંડના ભોગ જાગશે. મહેને મર્યાની ખ્હીક નથી-પછી શું થશે ત્હેની ખ્હીક છે. અને ભવિષ્યનો ખ્યાલ લાવતાં હું કંપું છું. પણ મહાર કહેવું નિરથક છે. વાણીયાને એ ખ્યાલ ક્યાંથી આવે ?” કહી કીર્તિદેવે ખેદથી ડોકું ધુણાવ્યું. “મુંજલમહેતા ! ન્યારથી તમ્હારા જવાના હાથમાં રાજ્યસત્તા આવી ત્યારથીજ આર્યાવર્તનાં ભાગ્ય ફૂટ્યાં.” આ શબ્દો પણ કીર્તિદેવે સામાન્ય સિદ્ધાંત ઉચ્ચારતો હોય એવી તટસ્થતાથી કહ્યાં.

મુંજલના હોઠ તિરસ્કારમાં મરડાયા. “છોકરા ! હું અત્યારે જાભાજોડી કરવા નથી આગ્યો; અને આગ્યો હોત તોયે ત્હારા જેવા નખાપા જોડે કરવાની તરફી નહિ લેત”-

કીર્તિદેવના મ્હોડાપર ગુસ્સો પ્રસરી રહ્યો. ત્હેણે ચમકી, દાંત કરડ્યાં અને એકાગ્ર દષ્ટિએ મુંજલ તરફ જોઈ કહ્યું: “મહેતાજી ! હું નખાપો હોઈશ-નિજીવ હોઈશ; પણ પાટણને જીતનાર-યવનદળને સંહારનાર-મહારથીઓના પણ મહારથી ઉબક પરમારને ખોળે ઉછર્યો છું; કાશીને શરમાવનાર અવન્ટીના વિદ્વાન શ્રાત્રીયાનો ચરણ પ્રાંત વિદ્વતા મેળવી છે. મહારી શક્તિ નથી ઘી કાંટે ખેસીને આવી કે નથી શુષ્ક જતિઓની સેવા કરી.”

“ડીક. તું વચન નથી આપતો એમ ?” મુંજલે દાંત પીસી, ધીમે, ખોખરે ભયંકર અવાજે પૂછ્યું.

“ નહિ આપું તો શું કરશો ? ” તિરસ્કારથી હસી કીર્તિદેવે કહ્યું.

મુંજલના સ્વસ્થ મગજમાં અનુનતી જવાળા બહુમુદી ઉઠી. અનેક વાર તેણે સમોવડીયા સાથે ખાથ ભીડી હતી, પણ કોઇએ તેને આંખો તુચ્છકાર્યો નહોતા; અને તેના ગૌરવને હાની પહોંચાડવાની ઘુષ્ટતા કરનાર દુશ્મનને પુરો કરવા તેણે નિશ્ચય કર્યો “ છોકરા! તારાં આંખો મન્યું છે ” કહી તેણે હાથ તરવાર પર નાંખ્યો.

“ તે તો લલાટના લેખની વાત છે ” શાન્તિથી, તિરસ્કારથી કીર્તિદેવે કહ્યું.

“ તેમાં તમ્હે શું કરશો. ”

“ જોયું છે ? ” કહી વીજળીની માફક મુંજલે

તરવાર કહાડી—
પણ મુંજલ પૂરી તરવાર કહાડે તે પહેલાં કીર્તિદેવ કુદો અને એ હાથે મુંજલને તરવારવાલો હાથ પકડ્યો. શસ્ત્રસંજ્ઞાત મંત્રી નિઃશંક મને ઉભો હતો, અને આ અચાનક તરાપથી જરા પાછો પડ્યો. કીર્તિદેવના હાથ-શીકારી કુત્રાના દાંતની માફક—તેના જમણા હાથ પર સજ્જ મોઢ્યા હતાં. તરત સાવધ બની તેણે જમણા હાથમાંથી ડાબે હાથે તરવાર લેવા પ્રયત્ન કર્યો. દંડ યુદ્ધમાં કુશળ કીર્તિદેવ સ્હમભ્યો અને મંત્રીનો હાથ આમળી તરવાર લેવા મથામણ કરવા માંડી. ચાર હાથ માત્ર અપાઝખી કરતા હતા; અને તેને બળે બળને જણ તે ન્હાના ઝોરમાં ચકર ચકર ફરવા લાગ્યા. ન્હાની સાંકડી ઝોરડીમાં એ દીવાના અસ્થિર અજવાળામાં આ શવલેણુ દંડ યુદ્ધ લયંકર રીતે આરંભ્યું.

આખરે મુંજલનું અપ્રતિમ બાહુબળ કીર્તિદેવના આપદ્યથી ચ્હડ્યું. તેણે માલવી શોહાને ખૂણમાં ચગદી ધાલ્યો; અને પોતાનો તરવારવાળો હાથ છુટો કરવા એક મહાવત્ત કર્યો. તેણે પોતાનો હાથ જોરથી વાળ્યો. સાથે કીર્તિદેવના પણ હાથ વળ્યા. એમાંથી નહોતો હાથ પહેલો ભાગે તે હારે એવો વખત આવ્યો. પણ મંત્રીએ પોતાના ઘુટણના જોરથી ખૂણે દબાવવા કીર્તિદેવને દાખ્યો. તે દબાવ્યું દુઃસહ યથ પડવાથી કીર્તિદેવના હાથ છુટી ગયા. વિક્રેલા મુંજલના ઘુટણ નીચે તે સપડાઈ પડ્યો. મુંજલે ચમદડ જેવા વિભ્રમી ખડગની તીક્ષ્ણ આણી કીર્તિદેવની છાતી પર ધરી.

“ પાપી! જો હવે તારે લલાટે શું લખાવ્યું છે ” હાકતાં હાકતાં મંત્રીએ કહ્યું.

“ અખરદાર ” પાછળથી કાકની પ્રચંડ ગળના સંભળાઈ. મુંજલે ચમકીને પાછળ જોયું: ખારણામાં કાક અને સુરપાલ ઉભા હતા.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

કીર્તિદેવનું કુલ.

મધ્યરાત્રીને ધરી એ ધરી થઇ એટલે કાક દોડતે ધાંડે પાછો આવ્યો, અને ઘોડાને બાંધી, પગે પેલા કુવા પાસે આવ્યો. તે જોવા આવ્યો એટલે સુરપાલ અને તેના શાગીદો તેના પર તૂટી પડ્યા, અને મહા મુશ્કેલીએ તેને પકડ્યો. સુરપાલે એક દોરડું લાવી તેના હાથ પાછળથી બાંધ્યા.

“ સુરપાલ! તું જાણે છે હું ભટ્ટરાજ છું ? ”

“ લયે ને મ્હેટો રાગ લાય. ”

“ કોના હુકમથી પકડે છે ? ”

“ મુંજલસેતાના. ”

“ હું! તે અહિયાં છે ? ”

“ હા. અપાસરમાં. ”

“ મ્હેને તેની પાસે લઇ જા. ”

“ હું તે જ કરું છું. ” કહી અપાટાખંધ

સુરપાલ તેને ભાંયરામાં લઇ આવ્યો.

સુરપાલની મશાલનું તેજ દેખી, અથ ઉધાડા ખારણામાંથી પેલું લયંકર દંડ યુદ્ધ જોઇ રહેલી મંજરી, પાછળ ખસી અને ખૂણામાં લપાઈ ગઈ. કાકના ગયા પછી કયાં સુધી તે તેની વાટ જોતી યેડી. જેમ પલ જતી ગઈ, તેમ તેની ચિંતા વધતી ગઈ. તેને લાગ્યું કે કાક જેવા અપ્રતિમ વીરની અણમોલી શદ્ગતીને તેણે અને કીર્તિદેવે નકામી જોખમમાં નાંખી હતી; અને જેમ મોકું થતું ગયું તેમ તેનું હૃદય અધિરૂં બન્યું.

તે અધિરા હૃદયે કાકના પરાક્રમે અને તેણે કહેલી સેવાનું સ્મરણ કરાવ્યું. તે મધ્યરાત્રીના ગંભીર, લયંકર વાતાવરણમાં તેની ઉત્તેજિત થયેલી કદપનાશક્તિએ કાકની છબીમાં અનેરા રંગ પ્રધાં. જે મ્લેકોથી તેણે કીર્તિદેવને કાકનું ઝાળખાણ આપ્યું હતું તે યાદ આવ્યા: અને તે ખરા છે કે કેમ તે જોવા તેને યંજવા લાગી; અને તેમાં કહેલું વર્ણન આજી, નિરસ લાગ્યું. તેણે કાવ્ય અને ઇતિહાસમાં આલેખેલા વીરોનું સ્મરણ કર્યું;—તેમના જેવા,

તેથી પણ ચઢીયાતો કાક લાગ્યો. અને તે બધાં તો કાલ્પનિક હતા; અને આ તો “સૌમાન્યનાથો મમ.”-તે બબડી. બારણું ખખડ્યું અને આ રસભરી વિચારમાળા તુટી. અચાનકે મુરપાલ! તે ચમકી, ગભરાઈ અને વાટ જોતી ઉભી, પણ કોઈ આવ્યું નહિ. ઉલટું બારણું ઉઘાડું રહ્યું. શું થયું તેનો તેને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવ્યો નહિ.-પણ કાંઈ મોટી પીડા માથે પડી હોય તેમ તેને હૃદય ખિન્ન થઈ ગયું. તેણે ધડીમાં બારણા રહાસુ, ધડીમાં જળી તરફ જોવા માંડ્યું.

એકદમ પાસેની ઓરડીમાં જુસ્સાભરે થતો સંવાદ, બારણામાંથી તેમજ કુવામાંથી પડ્યા રૂપે સાંભળ્યો. તે ધણીજ ગભરાઈ; પણ જેમ સંવાદ આગળ ચાલ્યો, તેના અસ્પષ્ટ શબ્દો કાને પડવા લાગ્યા, તેમ તેને હિંમત આવી; અને બારણું ઉઘાડી બહાર નીકળી. પાસેની ઓરડીના અંધ ઉઘાડા બારણામાંથી મુંજલ ને કીર્તિદેવનો સંવાદ સાંભળી, તે દિગ્ગજ બની ગઈ. જ્યારે દંડ યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે તેને હૃદય કાંપી ઉઠ્યું; -તેને પાછા જવાનું મન થયું; પણ ડરને લીધે તેના પગ ઉપડ્યા નહિ. એટલામાં મુરપાલની મશાલનું અજવાળું જોયું અને તે ખૂણામાં લપાઈ ગઈ.

મુરપાલની સાથે કેદી બનેલા કાકને જોઈ તેના હોસ કોસ ઉડી ગયા. તે બહુ સ્થંભિત થઈ મનું કાવતું અલાઈ ગયું; કાકે પકડાઈ ગયો; બહાર નીકળવાની આશા નષ્ટ થઈ; વખત છે ને કાકને દેહાન્ત શિક્ષા થશે, તેને લીધે કાકે આટલું જોખમ ખેડ્યું, તેને લીધે આવી મહારથી આમ જીવથી જા્ય! તેણે કાકની રહાસુ જોયું. બાંધેલે હાથે પણ તે ટકાર, સગવડ ચાલતો હતો; તેને ગળેથી લોહી વહેતું હતું; તેના કેશ વીખરાઈ મોડાપર પડ્યા હતા; તેની આંખો એ તારાની માફક ચમકતી હતી-અને તેનું મોઢું ભયંકર દઢતામાં ખીડેલું હતું. કાકનું આ મુખ તેના હૃદયમાં કોતરાઈ રહ્યું.

મુરપાલે ઓરડીનું બારણું ઉઘાડ્યું કે કાક જલંબ મારી અંદર ગયો અને “ખખરદાર” ની ગર્જના કરી.

કીર્તિદેવનું લોહી રેડવા તલસી રહેલા મુંજલ ને કાને આગળના જતાં તેણે પાછળ જોયું અને કાકને જોઈ તેના કોષાગ્રિમાં લી હોમાયું. તેની નસેનસમાં તોફાન ઝામ્યું. પણ સત્તા અને ગૌરવના અવતાર ગણાતો મહાઅમાલ

આ પહેલે પણ ગૌરવ વિસર્જ્યો નહિ. તે ધીમેથી સ્વાસ્થ્ય રાખી કીર્તિદેવ પરથી ઉઠ્યો; અને કહ્યું:

“મુરપાલ! આ હરામખોરને પકડ. એ ધારે છે કે મુંજલને મહાત કરવા એ રમત વાત છે.”

મુરપાલે પોતાની મશાલ પણ બીંતે ટેકવી મૂકી અને આવી, કીર્તિદેવને પકડ્યો.

અંધ ઉઘાડા બારણામાંથી મંજરી મુંજલ નું કોષાગ્રિ જવલંત બની રહેલું મુખ જોઈ રહી. તેના પણ વાળ કપાળ પર વિખરાઈ ગયા હતા; તેની વિશાળ આંખો લાળ જોળ થઈ હતી.

મુંજલ કાકે તરફ ફર્યો.

“તું પણ આવ્યો?” મેઘ ગર્જના સમા ચિત્તભેદક અવાજે મુંજલે પૂછ્યું.

“હા. અને વખતસરજ. પાટણના મહા અમાત્ય આમ મારાની માફક મધ્યરાત્રે લોકોના ખૂન કરવા ક્યારથી શીખ્યા?” કાકે હસ્યો.

મુંજલના નેત્રો ફાટી ગયાં. તે એક ડગલું આગળ આવ્યો, તરવાર ઉગામી પણ તરવાર પડે તે પહેલાં બારણામાંથી મંજરી કુદી, અને પાસેજ ઉભેલા કાકની કોટે વળગી પડી.

મુંજલ ચમક્યો. એને લાગ્યું કે મેલાન સોમ આવી. તેણે તરવાર પાછી ખેંચી લીધી; -અને ધ્યાનપૂર્વક જોયું.

“કાણ છે તું?”

“હા!” ગવંથી માયું ઉંચું કરી મંજરીએ સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું. મોરના કેકારવ સમો તેનો સુમધુર અવાજ ટહુકી રહ્યો. “કાકે ભટ્ટની અર્ધાંગના.”

“કાણ કુવિકુલશિરોમણીની છોકરી! તું અહિંયા ક્યાંથી?” મુંજલે વિસ્મય થઈ પૂછ્યું.

“મહારા સૌભાગ્ય નાથની સાથે” મંજરી કાકને ગળે વળગી રહી.

“મંજરી!” શાન્તિથી કાકે કહ્યું “અમહારી તકરારમાં તું નહિ” પડ. નહિ” તો કહેવાશે કે સ્ત્રીહત્યાથી કરી મુંજલમ્હેતાએ મહેને જીવવા દીધો.” કહી તેણે મંજરીને ઉત્તભરી દઢતાથી જરા દૂર કરી.

“જે શ્રદ્ધહત્યાથી નહિ” ડરે તેને સ્ત્રીહત્યા શી ગિસાતમાં?” તિરસ્કારથી કીર્તિદેવ -તેના હાથ મુરપાલે બાંધ્યા હતા તે-ખેલ્યો. “મુંજલમ્હેતા! એને શું મારો છો?”

એણે શું શું-હો કર્યો છે? શું-હો તો મ્હેં કર્યો છે.”

કાંઈ પણ જવાબ આપ્યા વિના મુંગલે એના તરફ પૂઠ ફેરવી અને કાકને દાંત પીસી કહ્યું:

“મ્હારો રાજ્યકેદી ત્હારે નહસાડવો હતો. કેમ?”

“હું રાજ્યકેદીને ઓલખતો નથી. મ્હારી સ્ત્રીને અહિયાં કેદ કરી છે, મ્હારા મિત્રને કર્યો છે-ત્હેમને છોડવવા એ હું મ્હારો ધર્મ રહમણુ છું.”

“ત્હારી સ્ત્રી!”

“ભૂલી ગયા! સંજ્ઞનમ્હેતાના વાડામાંથી ઉઠામ્હેતો મંજરીને ઉપાડી લઈ ગયો તે. પારકાની ભૈરી લોકો ઉપાડી જાય-અને ત્હને પાછી લઈ જવાય નહિ. વાહ તમ્હારો ન્યાયા!”

“તે વાતની મ્હારે પંચાત નથી જોઈતી. તે રાજ્યદ્રોહ કર્યો છે, એજ ખસ છે.”

“રાજ્યદ્રોહ? મ્હેં? હા. મ્હેં લાટ છતી આપ્યું, નવધણુને પકડી આપ્યો, અને કીર્તિદેવનું કાવચુ ફેડ્યું.”

“ત્હેમાંજ તું ફાટ્યો છે. કાલે ત્હને તો હાથીને પગે કરાવીશ.”

“કરાવો-તમ્હારી મગદૂર હોય તો. તમ્હે હજી મ્હને ઓલખ્યો નહિ. મ્હને હાથીને પગે કરો-પછી જીઓ; કાલે, મંડેશ્વર તમ્હારા દુસ્મન થશે-પાટણમાં વસેલા હજાર લાટના સુભટો મ્હારવડું લેશે ને લાટ છત્યું અણુછત્યું થઈ જશે.”

“છોકરા! તું કોને ડરાવે છે?”

“તમ્હે તે કોણુ થયા કે ન ડરો?” ગર્વથી કાકે પૂછ્યું. મંજરી કાકના મુખની પ્રભાવભરી ભલક જોઈ રહી.

“તે હું ત્હને ખતાવીશ.”

“તમ્હે પાટણની સત્તાના પ્રતિનિધિ હશે-તો હું પણ છું.”

“તું—” તિરસ્કારથી મુંગલે પૂછ્યું.

“હા-તમ્હે ભૂતકાળના-પણુ હું તો ભવિષ્યનો.” શાન્તિથી કાકે કહ્યું.

મુંગલ મૂંઝો રહ્યો. આ વાતમાં ત્હને કાંઈ માલ લાગ્યો નહિ. થોડી વારે ત્હેણે કહ્યું: “સુરપાલ! આની કાંઈ વાત. લે તરવાર, પેલાનું શિરમ્હેદ કર!”

સુરપાલ આગળ આવ્યો, અને તરવાર લેવા હાથ આગળ ધર્યો. કાકે વચ્ચે આવ્યો: “ખબરદાર.”

“ચૂપ રહે” ગુસ્સામાં મુંગલે ગર્જના કરી.

“શા માટે? એ અવનતીના સંધિવિગ્રહક છે; એનો દેહ પવિત્ર છે.”

“એ કાવચાંખાજનો દેહ પવિત્ર! લે સુરપાલ!” કહી મુંગલે ફરી તરવાર ધરી. “મુંગલમ્હેતા!”—

સુરપાલે તરવાર લીધી; ગર્વમાં માથું ઉંચું રાખી કીર્તિદેવ તરવારના અપાટની રાંઠ જોતો હતો.

“સુરપાલ!” કાકે કહ્યું “એક પલ સજીર કર. મ્હારે કીર્તિદેવને એ ઓલ કહેવા છે.” સુરપાલે મુંગલ રહાશું જીયું, અને મંત્રીએ નજરથી હા કહી એટલે તે થોભ્યો.

“કીર્તિદેવજી! હું કાલભૈરવ પાસે જઈ આવ્યો.”

કીર્તિદેવના મુખ પર તેજ છાંદ. તેની આંખોમાં અમી આવી.

“મ્હારું કેલ કયું? મ્હારો પિતા કોણુ?” આતુરતાથી કીર્તિદેવે પૂછ્યું.

જરાકે હસી કાકે તિરસ્કારભરી નજર મુંગલ પર નાંખીને કહ્યું:

“કીર્તિદેવજી! તમ્હે બાલક હતા ત્યારે સંજ્ઞનમ્હેતાએ નખાપા તરીકે જત્રાએ આવેલા સેનાપતિ ઉબકને સોંપ્યા હતા, નહિ?”

મુંગલે કાન ફફડાવ્યા; તે ધ્યાનથી સાલળી રહ્યો.

“હા. એ તો મ્હે તમ્હને વાત કહી હતી.”

“સંજ્ઞનમ્હેતા તમ્હારા કાંઈ સગા હોય એમ લાગે છે નહિ?”

“મ્હને ય્હમ છે.” અધિરાથી કીર્તિદેવે કહ્યું.

“કીર્તિદેવજી” મ્હોટે અવાજે કાકે કહ્યું

“ત્યારે તમ્હારા પિતાનું નામ જાણવાની ઉત્સુકતા છોડી દો.”

“કેમ? કાલભૈરવે નહિ” કહ્યું.

“ના. કહ્યું છે. પણ મરણુ અણિએ પિતાનું નામ જાણવાથી તમ્હારું નિષ્કલંક છવન કેલકિત થશે.”

“હા!” નિસ્તેજ બની કીર્તિદેવે કહ્યું.

“હા.” કાકે મુંગલ તરફ વિનયદર્શક નજરે જોતાં કહ્યું.

“દીજ છું?”

“કુલ કેવું છે?” નિરાશાભર્યા અવાજે કીર્તિદેવે કહ્યું.

“કુલ પ્રાગ્વાટ? છે. ત્હેની નામના નવેખડે પ્રસરે છે. તમ્હારા પિતા છે સુવિખ્યાત.”—
“પણ?”

“ભૈરી મારી, બ્હેન મારી, પુત્રને મારવા તલસી રહે એવા છે” કહી કાકે હસીને મુંજલ તરફ ફર્યો “સુરપાલ! હવે શિરચ્છેદ કર.”

♠
પ્રકરણ ૨૫ મું.

♠
કીર્તિદેવનો પિતા.

મુંજલ આ વાતચિત સાંભળી દિંગ થઈ ગયો. ત્હેના મ્હોડા પરથી યુસ્સો અને સખ્તાઈ જતાં રહ્યાં. મધ્યાનહનાં ભયુક્તા ગગનમાં વાદળ છવાઈ આવે તેમ મુખપર આંખમાં વેદના છવાઈ ગયાં. ત્હેને કપાળે પરસેવો થયો. તે એકથી બીજા સ્હામું જોઈ રહ્યો.

“સુરપાલ! સભર કર” ત્હેણે એકદમ કહ્યું “કાકે! તું કોની વાત કરે છે?”

કાકે કંઠાર રીતે હસ્યો “કીર્તિદેવનો શિરચ્છેદ કરો પછી કહું. એ બિચારાનું નિષ્કલંકિત મન નાહકતું અપવિત્ર થશે.”

મુંજલ આ ધાથી શીકે પડ્યો. શું પૂછવું તે ત્હેને સ્તબ્ધ ન પડ્યું.

“બોલ બોલ! પ્રાગ્વાટ કુલ કયાનું?”

“પાટણનું.”

મુંજલ ગુચ્ચવાઈ કીર્તિદેવ તરફ ફર્યો; તે માલવી ચોધો સ્હમજી ન શક્યો કે મુંજલમાં આ ફેરફાર કેમ થયો.

“કીર્તિદેવ!” આતુરતાથી ફાટલ આંખે અને ધ્રુજતે સ્વરે મુંજલે પૂછ્યું “તમ્હે સન્નનને ત્યાં ઉછર્યા હતા?”

“હા.”

મુંજલ કાકે તરફ ફર્યો; પણ તે તો હસ્તો હતો. ત્હેની આંખમાં કાંઈ મર્મ સમાયો હતો.

“કાકે! બોલ-બોલ. એનો બાપ કાણુ-એની મા કાણુ? તું આવું શું બોલે છે? હું પણ પ્રાગ્વાટ છું. મ્હે પણ બધરીને મરવા દીધી, બ્હેનને મરવા દીધી.” મુંજલે ઉતાવળથી ગુચ્ચવાડમાં પૂછ્યું “કીર્તિદેવની માનું નામ શું?” ત્હેનો અવાજ રડવા જેવો થયો હતો.

“બીજું શું હોય? કુલકુંવરબા.” હસીને કાકે કહ્યું.

એક ફાળ ભરી મુંજલ કીર્તિદેવને ભેટી પડ્યો; ત્હેની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ પડ્યાં; ત્હેણે રડતે અવાજે કહ્યું:

“મ્હારા દિકરા.”

કીર્તિદેવ સ્હમજ્યો; ત્હેના મુખપર તુર આવ્યું—“પિતાજી.”

“સુરપાલ! શિરચ્છેદ તો આવો રહ્યો પણ બંધચ્છેદ તો કર” કાકે કહ્યું. સુરપાલે કીર્તિદેવના બંધન કાપી નાંખ્યા. દરેકની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ પડવા માંડ્યા; અને વૃદ્ધ સુરપાલે મયાદા છોડી જોરથી નાક નસી કવા માંડ્યું.

થોડી વારે મુંજલ અને કીર્તિદેવ છુટા પડ્યા અને બન્નેએ આંખો લુછી. મુંજલે સ્વાસ્થ્ય મેળવી આસપાસ જોયું અને જરા હસી કહ્યું:

“મ્હને આટલાં વર્ષ એમ જ થયા કરતું હતું કે તું જીવે છે; સન્નનમ્હેતા તો કહ્યા જ કરતા હતા કે તું મરી ગયો. મ્હને એણે સ્પષ્ટ કહ્યું હોત તો હું કેટલો સુખી થાત!”

“પિતાજી! મ્હને પણ તમ્હારી ભાળ મેળવતાં કેટલું થયું. આખરે કાલભૈરવ આરાધી સગપણ જાણ્યું ત્યારે.”

“ચાલો!” હજી આંખમાં રહ્યાં સહ્યાં આંસુ લુછતો મુંજલ બોલ્યો “સૌમનાથ ભગવાને મ્હારી સ્હામું જોયું. ત્હારી મા પાછળ, ત્હારી પાછળ કેટલાયે મ્હે આંસુ પાડ્યાં છે. મ્હને એવું એકલું લાગતું હતું” જાણે રમ્પેને કાર્તિકેવે અલોપ થઈ ગયો, એવી બ્હીકે વાર-વાર સ્નેહદષ્ટીએ ત્હેને નીરખતાં મુંજલે કહેવા માંડ્યાં “મ્હારે હૃદય અરપય જોયું ઉજડ થઈ ગયું હતું. કાર્તિકેવ! કીર્તિદેવ! આજે પણ મ્હારે હાથથી ત્હારે ખૂન થતું રહી ગયું.”

“ન થયું એ પ્રતાપ આ મ્હારા મિત્રનો” કહી કાર્તિકેવ કાકે તરફ આવ્યો.

“અરે હા સુરપાલ! એના બંધ કાપી નાંખ.” મુંજલે કહ્યું અને રખેવાલે તે પ્રમાણે કર્યું. કાકેના હાથ છુટા થયા કે કાર્તિકેવ અને તે ભેટી પડ્યા.

“કાકે!” મુંજલે હસતાં હસતાં કહ્યું “હજી ત્હને શિક્ષા કરવી બાકી રહી છે.”

“હું પણ શિક્ષા ખમવા તૈયાર છું.”
કાંકે પણ હસીને કહ્યું.

“ના-ના”-કીર્તિદેવ કહ્યું.

“અને શિક્ષા એ કે” મુંળલે હસીને કાંક અને મંજરી તરફ હાથ કરી કહ્યું “તમ્હારે યેએ બહારોબહાર ધેર નહિ જવું, પણ મ્હારી જોડે રાજગઢ આવવું.”

“જેવી આરા.”

“ચાલો!” કહી મુંળલ આગળ થયો. અકેકી મશાલ સુરપાલ અને કાંકે લીધી અને બધા ઉપર આવ્યા. જાણે રખેને કીર્તિદેવ એનો પુત્ર મંદી જય એમ મુંળલ ત્હોના ખભાપર હાથ મૂકી ચાલતો હતો.

“કાંકે” મુંળલે કહ્યું “ત્હારું કામ હવે વધારે મુંઝેલ થયું.”

“મ્હારું કામ!”

“હા. જુનાગઢ જવાનું.”

“પણ હું તો કેદી છું.” જરા ટાળમાં કાંકે કહ્યું.

“ભૂલી ગયો? તું તો પાટણની સત્તાનો પ્રતિનિધિ છે.” મુંળલે પણ હસતાં જવાબ આપ્યો. “જોને આપણે પાટણમાં રાખવા ધારતા હતા તે નહોતો.”

“હૈ” કાંકે ચકિત થઈ પૂછ્યું.

“હા! સાથે સંજનમ્હેતાની છોકરી પણ ઉપાડી જતો હતો.”

“કાણ સોમ?” કીર્તિદેવ પૂછ્યું.

“હા પણ આપણે સહભાગ્યે એ તે આ પડી.” કહી મુંળલે સોમ કેમ ધાયલ થઈ ત્હોનું વૃત્તાંત કહ્યું.

થોડી વાર એક પાટલાપર સોમને ઉંચકી બધા નીકળ્યા અને પાટણ આવ્યાં.

શ્રીમાલી દરવાજેથી કાંકે પોતાનો થોડો લઈ સંજનમ્હેતાને તેડવા ગયો, અને બાકીના બધાં રાજગઢ આવ્યાં. કાંકે સંજનમ્હેતાને તેડી આવ્યો અને સાથે સાથે ઉદા મ્હેતાને દધિસ્થલીથી પાછા લઈ આવવા પોતાના એક માણસને દોડતો સાંદણીયે મોકલ્યો.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

મંજરીની મેડી.

સંજનમ્હેતા આવી પહોંચ્યા, અને ત્હોણે બધી વાત કરી. જુવાનીના મદથી-બેમથી

ઉશ્કેરાઈ મુંળલે ડુલકુંવરને ત્યાંની હતી. હેતાળ ડુલકુંવર પોતાના પુલ જેવા છોકરાને લઈ ભાઈને ઘેર જઈ રહી; સંજનમ્હેતાજીએ જોઈ સૌરાઈ લઈ ગયો અને ઉગતા અમાત્યનો તાપ કેમ કરી સહો. એ બધાં સૌરાઈમાં હતાં ત્યારે છોકરા ઉપાડી લઈ જવા મુંળલે ઘણી મ્હેનત કરી; પણ સંજનમ્હેતાની સાવચેતીથી તે બન્યું નહિ.

મુંળલને છોકરો ત્હોનો માથી જુદો રાખવો હતો; સંજનમ્હેતા અને ડુલકુંવરે ધાર્યું કે મા-પરનો કોપ દીકરાને દાર કરી કહાડવા, મંત્રી છોકરો લઈ જવા માંગતા હતા. આ ગેરરહમજ ફિવસે ફિવસે વધતી ગઈ.

વિરહ દુઃખે પિણી ડુલકુંવર આખરે સ્વધામ ગઈ; અને દીકરો સંતાડી રાખવાનું વચન ભાઈ પાસે લીધું. એ અરસામાં મુંળલ મહાઅમાત્ય થયો. અને રખેને મહાઅમાત્યની સત્તા ધણી પ્રબળ નીકળે એમ ધારી સૌમનાથની જાત્રા કરવા આવેલા ઉબક પૂરમારને તે છોકરો સંજનમ્હેતા આપી દીધો.

સંજનમે, મુંળલે, મીનજીવેચે આ વાત ફરીથી, મરેલી ડુલકુંવરને સંભારી સંભારી, કરી. બધાં રડ્યા-બધાં કીર્તિદેવને બેટ્યા-બધાએ કાંકેનો ઉપકાર માન્યો.

સંહાર થવા આવી ત્યારે બધાએ ધડી એ ધડી આરામ લેવાનો વિચાર કર્યો; અને મુંળલે કાંકે અને મંજરીને માટે રાજગઢમાં જુદી મેડી તૈયાર કરાવી હતી ત્યાં તેઓ ગયાં.

મંજરીનું હૃદય કાંકેના પરાક્રમે જોઈ ઉભરાઈ જતું હતું. કલ્પનાસૃષ્ટિમાં પરણેલા કાલી-દાસને અને પરશુરામને તે વિસરી ગઈ. જીવન્ત સંપત્તિના કાંકે-જોણે કાલભૈરવ આરાધ્યો હતો, મુંળલને તોખા પોકરાવી હતી એવા મહારથીજ ત્હોની નજર આગળ રમી રહ્યો. ત્હોના મગજમાં અનેક ભાવો ઉદ્ભવતા હતા, અનેક રસવાક્યો ઝરતાં હતા. ત્હોનું હૈયું તે અનેરાં પુણ્યે ત્હોનાં સૌભાગ્યનાથને તે એવારવા તલસી રહ્યું હતું. ત્હોનો પતિ, હવે પોતાને લાયક ત્હોને લાગ્યો.

ત્હોને આશા હતી કે મેડીમાં પેસતાં કાંકે ઉમળકાભેર પહોંચાં જમ આવતો હતો તેમ હોંસથી આવશે; ત્હોને હૃદયે સંકેલશે. પણ મેડીમાં પેસતાં કાંકે જુદોજ થઈ ગયો;—ત્હોનું શાન્ત, સ્વચર, તિરસ્કારપૂર્ણ વદન જોઈ મંજરી નિસ્તેજ બની રહી.

કાંકે મેળવેલા વિજય અત્રિતિમ હતો; અને તેથી ત્હોના મગજમાં સકારણે ગર્વ આવ્યો હતો;

અન પહેલી રાતે મંજરીએ કરેલું અપમાન તે વિસર્થો નહોતો, તે રમણીના હૃદયમાં થયેલા ફેરફારની ત્હને માહિતી નહોતી; અને ત્હના ગર્વના ચૂરેચૂરા કરવા તે માંગતો હતો. આથી એકાન્તમાં આવતાં તે સ્વસ્થ, અને અતરંગ થઈ રહ્યા; ત્હના મગજમાં તે પ્રથમ રાતે અભિમાની મંજરીએ કહેલાં વાક્યો અચારે સંભળાતાં હતાં.

તે આવ્યો, અને તે રાતે કયું હતું તેમ પોતાની પાઘડી બારણા આગળ નાંખી સૂવા તૈયાર થયો. પથારી પર ખેડેલી મંજરીનું અંતઃકરણ માંઘ ને માંઘ ચીમળાઈ ગયું. તે ઉઠી, ધીમેથી પાસે આવી. ત્હનાં હૃદયમાં ગૌરવ અને ગર્વ જતાં રહ્યાં હતાં; ક્ષોભથી ત્હની નસેનસ કાંપતી હતી.

“તમ્હે ભુતગદ જવાના છો?”

“હા. ત્હને અમાવાસ્વાએ લઈ જવાનું વચન આપ્યું હતું તે પાળીશ, ગભરાઈશ નહિ” બેદર-કારીથી કાકે જવાળ દીધો.

મંજરીનો ગર્વ આ બેદરકારીથી ધવાયો અને હૃદયના ભાવો વણબોલ્યા રહી ગયા; તે ખિન્ન હૃદયે પણ કૃત્રિમ દદતાથી પથારીમાં આવીને પડી.

થાકેલા કાકે નિરાંતે ઉંઘવા માંડ્યું. હૃદયની વ્યથાથી યુગ્મવાદ રહેલી મંજરી જાગતી માગતી પડી રહી. પતિ હતો, છતાં ત્હની મેડી સૂતી હતી.

વિભાગ ૪ થો.

પ્રકરણ ૧ હું.

ન્યાય.

ખીજ દિવસે સહવારે વિજળી પડે તેમ પાટણપર એક વાત થઈ.—કે મુંજલમ્હેતાનો મરી ગયેલો છોકરો ફરીથી સજીવન થયો.

આ વાતે અનેક સ્વરૂપ લીધાં—અનેક મૂખે જઈ આવી—અનેક રૂપાન્તરો કર્યા—અનેક સુધારા વધારા સાથે પાટણની પરકમ્પા કરી; અને પુરૂષો, સ્ત્રીઓ, છોકરાંઓ બધાને વશ કર્યાં.

વાત એકસ હતી—ત્હના પૂરાવા પ્રત્યક્ષ હતા. તે આ પ્રમાણે હતી:

મુંજલમ્હેતાનો છોકરો મામાને ત્યાં સૌરામાં રહેતો હતો ત્યારે શેષનાગ સામાનાથની જાત્રા કરવા આવ્યો; આ નાગરાજ જાત્રા કરી પાછા ફર્યા ત્યારે વંથળી આગળ આ કંદર્પની કાન્તને લજવાવે એવી કાન્તિ-વાજો કુંવર રમતો દીડો. શેષનાગ આ કાન્તિ જોઈ મોહા. પાતાળમાં રહેલી અનેક નાગીણી-ઓને અને ત્હના જવાઓને વિસરી ગયા, અને છોકરાને ઉપાડી ચાલતા થયા. મુંજલમ્હેતાને ખમ્મર પડતાં ત્હેણે પુત્ર ફરી મેળવવા અનેક પ્રયાસો કર્યા; પણ બધા વ્યર્થ ગયા. આખરે ત્યારે ભટ્ટરાજ કાકે પાટણ આવ્યો ત્યારે પાતાળ જઈ પુત્ર લઈ આવવાનું બીકું ત્હેણે ઝડપ્યું. ત્હેણે નમંદાજીની આરાધના કરી; અને તે મહાદેવી પ્રસન્ન થતાં, અભય વચન લઈ આ અડગ ભટ્ટરાજે હિંગળાજવાચર-ને એવારે જઈ સાત દિવસ ને રાત સુધી કાળભૈરવ સાથે યુદ્ધ કર્યું—આખરે કાળભૈરવ હાર્યો, અને ખભે ખેસાડી કાકેને પાતાળમાં લઈ ગયો. ત્યાં શેષનાગે મુંજલસુતને છોડવાની ના કહી—કાકે ત્હેને વળગ્યો; અને કાકે ધસ-ડતો ધસડતો ત્હેને વિમલશાહની વાવ સુધી લઈ આવ્યો. ત્યાં કાકે ને નાગરાજ વચ્ચે યુદ્ધ થયું; કાળભૈરવની સહાયતાથી શેષનાગ હાર્યો; અને મુંજલ સુતને લાટનો થોપધો રાજગદમાં લઈ આવ્યો.

કાકેએ એક વાત સાચી માની—ખીજએ ખીજ ખોરી ફેરવી—ત્રીજએ પુરાવા આપ્યા—ચોથાએ સહામું પ્રમાણો કહ્યાં. પણ સામાન્ય વર્ગે આ વાત ખરી માની. અને ત્હેનું કારણ એ હતું કે આ વાત દામોદર વાલંદે કહી હતી; અને ત્હેનો પૂરાવા એ હતો કે એ ગ્રહસ્થે મુંજલ-મ્હેતા, ત્હેનો છોકરો અને કાકે, ત્રણેની રાજગદમાં સહવારે પોતાને હાથે હનમત કરી હતી, અને કાકેને શેષનાગે પૂંછડા વતી કરેલા પ્રહારના જખમોપર જાતે, પોતે, ધાખાજરીયું લગાવ્યું હતું.

જો આ વાલંદે શિરોમણીને અધમ કે અદપ ગણીને આ ઇતિહાસમાંથી ખાતલ કરવામાં આવે તો પાટણના નરરત્નાવલીમાં એક મ્હોટો મણકો જતો રહે—અને માલા અધૂરી રહી જાય.

જેમ દેવલોકની વાત મત્તે લોકને નારદમુનિ મારફતે મળતી—જેમ ઉમરાવ કુટુંબોની વાત સામાજિક જાણ મારફતે આજ મળે છે.—તેમ ગુજરાતના મહાજનોની ખાનગી વાતો સામાન્ય

વગરને દ્વામોદરના ન્યાતીલાઓ મારફતે મળતી. ન્યારથી દહાડી રાખવાનું છોડી પાટણના અગ્રેસરોએ આ ગ્રહસ્થો આગળ નીચું માથું નમાવવાનો આરમ્ભ કર્યો ત્યારથી એમનો મોબનો અને સત્તા સર્વોપરી થઇ ગયાં ત્યારથી વાલંદ વીરોની પરંપરાને એ ગુજરાતી ધરોમાં અગત્યનું સ્થાન મળ્યું.

અસો પટપટાવતાં તેઓ પ્રસ્નો પૂછતાં પાણી લગાડતાં ભલા ભલાને પાણી પાણી કરી નાંખતા, મૂછો કાતરતાં મુતસદીઓને પણુ મોહિની લગાડતાં, રાતના દીવા કરવા આવતાં ઘર ઘણીપાણીઓનાં હૃદય પણુ વશ કરી દેતાં. તેઓ ઘેરે ઘેરની વાત બાબતી, સ્વાર્થ કે પરમાર્થના વિચાર વગર, સુધારી વધારી, પ્રસારતા, ઘણાની ફજેતી કે ખેડાપાર કરતા, ઘણાંનાં ધરો ભગાવતાં કે મંડાવતાં. દરેક કુટુંબીને નહિ ચાલે, કુલગોર કે કુલગાયબ વિના; લગન કરવાં હોય કે તોડવાં હોય, ન્હોતરાં દેવાં હોય કે ટાળવાં હોય, સંદેશા કઢાવવા હોય કે ચાડી કરવી હોય, સ્વાર્થ સાધવો હોય કે શ્રાદ્ધ સારવું હોય તો આ બે મહાત્માઓ વિના પાટલો ફરતોજ ન્હોતો.

આવા ગ્રહસ્થોમાં શ્રેષ્ઠ કાણો અને વૃદ્ધ વાલંદ દ્વામોદર હતો. પાટણ સ્થપાયું ત્યારથી તેના પૂર્વજોએ પાટણના પતિઓના મુખારવિન્દો રટિયાળાં કર્યાં છે, અને તેઓ ન હોત તો એ બધા નરેશોના નૂર ઝાંખાજ પડી જત એવું અભિમાન તે ધારતો; અને ઘણે અંશે પાટણની મહત્તા તેણે તેના રાજ અને મંત્રીઓપર ચલાવેલા અત્યાની અણીથીજ વધતી હતી એમ તેનું માનવું હતું. આ ગ્રહસ્થ ગામના ગપાટાઓનું સંગ્રહસ્થાન હતા; અને તે સંગ્રહસ્થાનનો બનતો ઉપયોગ કરવા મુંઝવણપડેતા ચૂકતા નહિ. પણુ તે લાભની કિંમત તરીકે રાજગઢની કાંધક વાતો અમાત્યને પણુ કરવી પડતી.

અમાત્ય પાસેથી થોડીક વાત કઢાવી દ્વામોદર કીર્તિદેવ પાસે ગયો અને ખીજ થોડીક વાત કઢાવી; ત્યાંથી કાંક પાસે ગયો અને જે માણસની દહાડી રહાયું તે તિરસ્કારની નજર પણુ ન કરત તેને પંપાળી પંપાળી થોડીક પાદપૂર્તિ કરાવી. જે ખૂટયું તે ચોતાની કદપનાશકિત ચલાવી ઉમેયું; અને ઉપર આપેલી બખબ ને તેટલી ત્વરાથી બને તેટલે ઘેર પહોંચાડી દીધી. આ શબ પ્રયાસને પરિણામે મુંઝવણપડેતાના પુત્રને અને શેષનાગના વિજ્ઞાને નિરખવા આપું પાટણ રાજગઢ

આવ્યું; અને રત્નેહીજનોના, નાગરિકોના અભિનંદનો સ્વીકારતાં મુંઝવણપડેતાની શિરજ પણુ ખૂટવા લાગી. તેના હૃદયપરથી દિવસો થયાં ઘેરાયેલું વાદળ વિખરાઇ ગયું. કીર્તિદેવ તો તેવા ને તેવાજ રહ્યો. તટસ્થ, તેજસ્વી ને નિરાશો; માત્ર તેના મુખ પર અસ્પષ્ટ ગ્લાની જણાતી હતી, પણુ આવે પ્રસંગે, તે કાંઇ જોઇ શક્યું નહિ.

બપોર થઇ ત્યારે ઉદામ્હેતા રાજગઢ આવી પહોંચ્યા. તેનું મ્હોં જરા કરમાયેલું લાગતું હતું, છતાં તેવી ને તેવીજ મીઠાશથી તે બધા સાથે હસીને ખેલવા લાગ્યો. ત્યાં બેગા થયેલા પુરૂષોમાંના થોડાજ બાળુતા હતા કે પ્હરાડીયામાં સાંદણીની પીઠપર મુરકેટાટ બની તેણે દ્વિસ્થ-લીથી પાટણ સુધી-મને કમને-મુસાફરી કરી હતી. તેણે પણુ શેષનાગવાળી વાત સાંભળી હતી; અને દિવસે દિવસે વધારે સખળ થયેલા શત્રુને જોઇ, તેને બનતી ત્વરાએ પૂરો કરવાની ગાંઠ જે મનમાં વળી હતી તેને સખત કરી. આવા સંકલ્પ કરી રાજગઢ આવતાં તે મુંઝવણપડેતા બેસતા હતા તે ખંડમાં ગયો, પણુ ત્યાં માત્ર કાંકને જ નિરાંતે ઉભેલો જોઇ તેના ક્રોધાશિમાં ઘી હોમાયું.

તેને જોઇ કાંક ફર્યો, અને માર્મિક હાર્યે તેને આવકાર આપી બોલ્યો: “ઓહોહો ઉદામ્હેતા! તમ્હે ક્યાંથી? મુંઝવણપડેતા તમ્હારીજ વાટ જોવા કરતા હતા.”

“એમ?” જરાક તિરસ્કારભર્યું હસી ઉદામ્હે કહ્યું. “હું તમ્હારી પ્રશંસા સાંભળવામાં રોકાયો હતો. કેમ શેષનાગને પૂરો કરી આવ્યા?”

તરવાર જેવી ધારદાર દષ્ટિએ કાંકે ઉદામ્હે રહાયું જોયું; અને તેના શબ્દોમાં રહેલું વિષ પારખ્યું. તેને લાગ્યું કે મીઠાશથી હવે કાંધ વળવાનું નથી. તેણે પણુ હસીને જવાબ આપ્યો: “અરે હા! નાગને તો બાંધી, જકડી નિરાધાર બનાવી મૂક્યો.”

“નાથ વિદરશે ત્યારે?” મંત્રીએ દાંત પીશી કહ્યું.

“આ વખત તો બાંધ્યો; પણુ આવતી વખત બનીશે દાંત તોડી નાંખીશ.”

“શેષનાગ અનંત છે, હાં. જોજો.”

“હા. તેથીજ ઘણો વૃદ્ધ ને નિર્બીય છે.”

ઉદામ્હે હોઠ કરડ્યા, અને તુચ્છકારથી હસ્યો “કાંકભટ્ટ! તમ્હે તો પાટણ જીતવા નીકળ્યા લાગે છો? જોજો કાંધ આમુઝ

દેવ ન મળે?" એમ કહી તે જવા માટે ફર્યો; પણ કાકેનો વિચાર છેને તેમ જવા દેવાનો નહોતો.

"તમ્હેજ સંભાળજો. કાકે સેનાપતિ ખારપર મળશે તો ભાગતાં ભાંય ભારે પડશે." કાકે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો "ભાટના ચોદાઓ પાટણની આંત્રા ઓકરીઓ નથી કે ઉપાડી જવાય."

ઉદા ફર્યો; છેની આંખનો ચમકાર ઉડાને ભયંકર થયો; અને સખ્તાઇથી કહ્યું: "તમ્હે પાટણના મંત્રી સાથે વાત કરો છો-હોં."

"ના. હું તો નિરાધાર બાળકીઓના રંગડનાર સાથે વાત કરું છું."

ઉદાનો હાથ છેના ખજ પર ગયો; તે એક ડગલું પાછો ફર્યો. "એક શબ્દ વધુ બેલશો તો—"

"એક શું-એકસો કહીશ. કવિકુલશિ-મણીની ઓકરી એટલામાં વિસરી ગયા?" હસીને કાકે પૂછ્યું.

ઉદાને જાન આવ્યું કે રાજગદમાં ઉધાડે ખારણે મારામારી કરવાથી ફજેતી થયા થયા વિના રહેશે નહિ. તેણે મહા પ્રયત્ન કરી યુસ્સો શમાવ્યો અને તરવાર પરથી હાથ લપાવીધો. કાકે સ્હમજ્યો અને કહ્યું:

"શું કામ યુસ્સો દેખાડો છો? જાનાં જપનાં કરેલાં કામ આખી દુનીયા જાણશે."

મંજરી કાકેને પરણી છે એ વાત ઉદા જાણતો નહોતો; અને તેથી તેને પોતાના કતવ્યની અધ-મતાનો પુરેપુરો ખ્યાલ નહોતો. તેણે હિંમતથી કહ્યું: "ભલે આખી દુનીયા જાણે!"

પાછળથી મુંજલમ્હેતાનો હરતો અવાજ આવ્યો. "શું આખી દુનીયાને જણાવો છો?"

કાકે અને ઉદા બંને ચમક્યા-ફિંગ થઇ ગયા; અને શું કહેવું છેના વિચારમાં પડ્યા. આખરે ઉદાએ કહ્યું: "આ બદરાજનાં પરાક્રમ."

"હારતો" શા વિષે ઉદા વાત કરે છે તે ન સ્હમજતાં મુંજલે કહ્યું.

ઉદાએ સ્વાસ્થ્ય મેળવી, મીઠાશથી કહ્યું: "મ્હેતાજી! હું પરાક્રમ કહું છું તેની આપને ખબર નહિ હોય."

"શું?"

"એક મ્હારે ત્યાંની આશ્રિત આલ્મજી કન્યા છે. તેને એ ઉપાડી લાવ્યા છે." મીઠાશ ઝરતો અકેકો શબ્દ બોલતાં ઉદાએ કહ્યું.

"અને છેની મા છેના વગર મરવા પડી છે. હું એમને કહેતા હતા કે શા માટે ખીચારીને રંગડો છો?"

"કાકે! આ શું?" જરાક સખ્તાઇથી મુંજલે પૂછ્યું. મુંજલના મ્હોપરથી કાકે કહી શકે નહિ કે તે કાંઈ પણ જાણતો હતો. "મહારાજ! પણ રાતોરાત છેને ઉદામ્હેતા ઉપાડી ગયા, અને સંતાડી આવ્યા."

મુંજલ ઉદા તરફ ફર્યો.

"હા. ખીજે રસ્તા જ? પણ જતાં બદરાજનો જીવ રહ્યો નહિ તે પાછી ઉપાડી ગયા."

"એ ઓકરીની મા ક્યાં છે?" મુંજલે પૂછ્યું.

"ખંભાતમાં."

"વાહ!" સખ્તાઇથી મુંજલે કહ્યું "આ તો પાટણ છે કે વેરાન. એક ખીચારી ઓકરીની તાણાતાણી શી? કાકે બહા! એ ઓકરી તમ્હારી પાસે છે?"

"હા હા." હિંમતથી કાકે કહ્યું.

"ત્યારે છેની માને સ્વાધીન કરવી જોઇએ." ઉદાએ કહ્યું.

"મહારાજ! આપ ન્યાયામૂર્તિ છો" જરાક મુઝમાં હસીને કાકે મુંજલને કહ્યું "આપની આજ્ઞા મ્હને શિરસાવધ છે. પણ ઉદામ્હેતા શ્રાવક થઇ એ આલ્મજી કન્યાને પરણવા માંગતા હતા. અને હજી એમ્હેનો એ વિચાર છે!"

"મ્હારો વિચાર શું છે તે તમ્હારે જાણવાની શી જરૂર?"

"ત્યારે મહારાજ!" કાકે શાન્તિથી મુંજલને કહ્યું "હું એ કન્યા એમ્હેને કેમ આપું? આપની આજ્ઞા પાળવી જોઇએ તો હું જાને ખંભાત જઈ છેની માને સોંપી આવીશ."

"શા માટે?" મહાશ્રમાયે પૂછ્યું.

"ઉદામ્હેતાપર મ્હને વિશ્વાસ નથી."

"વિશ્વાસ" મુંજલે સખ્તાઇથી પૂછ્યું.

"હાજી! જે જાનામાના પરદારા ઉપાડી ગયા છેના પર વિશ્વાસ કેમ રખાય?" શાન્તિથી કાકે કહ્યું.

"પરદારા!" યુસ્સામાં ઉદાએ જવાબ આપ્યો.

"શું? છેની માના વચનદાને તે મ્હારી દારા થઇ છે."

“અગ્નિસાગિધ્યે તે મહારી ભાયાં થઇ છે.”
ગવંથી કાકે કહ્યું.

વિજળી પડત તોપણ ખંભાતના મંત્રી આવા
દિગ ન થઇ ગત; માત્ર મહેડું ઉપાધી જોઇ
કેવા જેટલાજ હેનામાં હેશકોશ રહ્યા.

“કાની કવિકલાશિરમણીની મંજરીની
વાત કરો છો?”

“છ હા.”

“તેનું તો તમ્હે પાણિયદણ કયું છે”
મુંગલે ગંભીર અવાજે કહ્યું.

“છ હા.”

“અને તે પરણેલી સ્ત્રીને તમ્હે ઉપાધી
ગયા” મુંગલે ઉદાત્ક કરીને કહ્યું. “તમ્હે ?
આપણા શિરમણી થઇને ? તાહ ! મીન-
ગદવીએ તો તેને પોતાની છોકરી કરી છે.
ખબર છે ?” દરેક પ્રશ્ને ગુંગળાતો ઉદા ભાંચમાં
માગ માગતો પાછળ ખસવા લાગ્યો, અને
ભાંતનો ટેકો શોધ્યો.

“મહારાજ ! આપની આજા હોય તો હું
મહારી પતિને ત્હેની આ પાસે—” જરાક હસીને
કાકે કહેવા ગયો પણ મુંગલની આંખમાં
વ્યાપી રહેલી સત્તાથી અનંધ તે મુગો રહ્યો.
મુંગલે ગાંભીરથી આગળ ગલાવ્યું : “તમ્હે
નમ્હેને ગાહ્યા ધાર્યા હતા મહેતા ! બોલો હવે શું
કરે ? તમ્હે ન્યાય માગતા હતા. ન્યાય કરે ?”
થોડી તાર કાપ આપ્યું નહિ. પછી મુંગલે
કહ્યું :

“કાકભટ્ટ ! મંદતા ! પાટણના અગ્રેસરમાં
આરી નકારો શોભે ? તમ્હે તો રાજ્યનીતિના
સ્તંભો છો. ચાલો હવે થયું તે થયું ; પણ
તમ્હારું વેર વિસરી જગો.” કહી મુંગલ ત્યાંથી
ચાલ્યો ગયો.

તે ગયો એટલે બન્ને જણ અંકક રહ્યા
ધુરકયા.

“આને માટે પરતાવું પડશે” મૂછપર
હાથ નાંચી જતાં જતાં ઉદાએ કહ્યું.

“હમણાં તો તમ્હે પરતાવો કરો. મહારો
વારો આવશે ત્યારે જોઇ લઇશ.”

પ્રકરણ ૨ નું.

સૌરાષ્ટ્ર તરફ પયાણું.

બીજા દિવસે અંધારામાં કાકે અને મંજ-
રીએ રસાલા સાથે સાંદણીપર, પાટણ છોડ્યું.

કાકેનું મન પ્રફુલ્લ હતું; મંજરીનું ભારે
હવું. કાકે ટુંક વખતમાં પાટણના રાજ્ય-
કારભારમાં પોતાનો એકઠો દાખલ કરી, સૌરા-
ષ્ટ્રમાં નવાં પરાક્રમનાં અણીડાં ભેરો ખોળવા
જતો હતો; મંજરી પોતાની મરજી વિરૂદ્ધ,
ગવંથીજ ખેંચાઇ, કાકેનું ધર છોડી મોશાળ
જતી હતી.

જેમ આગળ જતાં, ઉપાતો આભાસ એમરે
પ્રસરવા માંડ્યો તેમ ગામો, ખેતરો, સીમમાં
જતા ખેડતો ત્હેમની નજરે મ્હંડવા લાગ્યા;
અને તેમ તેમ મંજરીનું હૃદય વધારે બિન્ન
થવા માંડ્યું.

ગવં એ મનોનો કાટ છે; મહારાનો પ્રતાપ
અંદર ન આવવા દેવાનું મુખ્ય સાધન છે;
કેનાથી અંદર રહેવું મન નિભાય, તટસ્થ,
સંતુષ્ટ રહે છે. ત્યાંસુધી આ માનિની પોતાને
શુદ્ધ અને શ્રેષ્ઠ માનતી હતી. ત્યાંસુધી આસ-
પાસનાં તોફાનો કે ભાંધો ત્હેને સ્પર્શતાજ નહિ;
બીજા બધા ગમે તે કરે, કે કહે પણ ત્હેની
ગવંભરી શાન્તિ અડગજ રહેતી. ત્હેને લાગતું
કે તે આ દુનિયાથી નિરાળો છે. આ એની
શાન્તિનું, અસ્પર્શતાનું મૂલ હતું; અને
આથી જ તે પોતાની માનાસિક અટિમાં નિરાંતે
રહી શકતી.

પણ ત્હેના ગવંનો ગટ તૂટ્યો હતો; ત્હેમાંથી
મહારાનાં તોફાનો અંદર આવતાં હતાં; ત્હેનો
અને સંજિતો સંસર્ગ સરલ થયો હતો. તે
પોતાની જાતને ક્રમિઓની કન્યા, અને કવિ-
વરોની વધુ માની શકી નહિ; હવે ત્હેને જાન
થયું કે તે એક નિરાધાર કન્યા છે—અને અણ-
માનીતી સ્ત્રી છે. ઉદાએ પાટણ દુઃખ તે રહે-
લાછથી સહી શકી કારણ કે તે બધાં સ્વપ્ન-
સંજિતમાં પડેલાં જેવાં દુઃખો તે માનતી હતી; પણ
કાકેની એદરકારી ત્હેને સાલવા લાગી કારણ કે
કાકેની દુનિયા તે હવે ત્હેની થવા લાગી હતી.
હવે પરશુરામનું વર્ણન ગાઇ સતોપ નહિ
મળ્યો, કાલીદાસનો નિજીવ પ્રેમ અકારો લાગ્યો;
હવે ત્હેને કાકેનું હાર્ય જોઇતું હતું, ત્હેનાં
પ્રેમભિના વચન સાંભળવા હતાં.

મુસાફરીમાં ત્હેને કાંઇપણ અડચણ
ન પડે એમ કાકે બધી ગોડવણ કરતો.
પણ તેથી તે સંતુષ્ટ નહોતી. ઘણીયે વખત
કાંઇ લાવી આપતાં, મુકામ કરવાની જગ્યાની
પસંદગી કરતાં, કાકે ત્હેની જોડે વાતચિત કરતો,
પણ આ વાતચિત ત્હેને ગુંગળાવતી; ત્હેમાં
નહોતો રસ કે જાવ, નહોતી હોંસ કે ઉમળકો.

આ શાન્ત વ્યવહાર વાતચિત ત્હેનું હૃદય બેદી રહી હતી. ત્હેના રસિક હૃદયને રસ ઝરતાં પ્રેમવાક્યો જોષતાં હતાં.

જેમ વખત ગયો તેમ તે અધીરી બની: સ્વાસ્થ્ય મેળવવાનાં, ગર્વ સંજ્ઞવન કરવાના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયા. કાકની શું ઇચ્છા છે, તે કયું રમણીય સ્થળ પસંદ કરે છે, તે શું હુકમ કરે છે-આ બધી વસ્તુઓ ત્હેનાં ચિત્તને વશ કરી રહી. જે કલ્પનાસૃષ્ટિમાં તે અત્યારસુધી જીવતી હતી તે સ્મરણરૂપ થઇ રહેવા લાગી; અને જ્યારે ત્હેને મન આગળ ખડી કરવા તે પ્રયત્ન કરતી ત્યારે કાક ત્હેમાં આવી મધ્યસ્થાને વિરાજતો અને તે ત્યાં પણ ત્હેનેજ નિરખ્યા કરતી.

કલ્પનાસૃષ્ટિમાંજ તરવરી રહેલા ત્હેના ભાવો હવે ખરી સૃષ્ટિમાં આશ્રય શોધતા હતા; આશ્રયદાતા હતા ખરો, પણ આશ્રય દેતો નહોતો; અને પરીણામે ત્હેના ભાવોનું પ્રાણદય, ત્હેનો અસંતોષ વધતો હતો. અને શું સંદર્ પ્રસંગો! સાંદણી પર, શુક્રપક્ષના ઉગતા બાલ્યવંદ સાથે લાડ કરતી કોડીલી સંધ્યાના દ્વીપક આભાસમાં તેઓ સાથે સાથે ખેસતાં; બપોરે તે ગંધર્વી એ ખાતો; રાતે ઉતારામાં કે પ્રેમીઓની પહોંકુડી સમી વટવૃક્ષની ધટા નીચે તે સૂતાં. પણ નહોતો રસ, નહોતો સંવાદ કે નહોતો આનંદ. અણમોલા દિવસો વહી જતા હતા-પણ જીવા અણજીવા જઈવા.

ત્હેમની મુસાફરી દહોડ દહોડી તો નિર્વિધિ થઇ. બીજી દિવસે રહાંજના ગામનો ઉતારો શોધવા મુખીને ઘેર ગયો પણ મુખીની સ્ત્રીએ કહ્યું કે તે સીમથી હજુ આવ્યા નથી. રાત પડી હતી એટલે કાકે તે માન્યું નહિં.

“પણ ઉતારો ક્યાં છે ?”
જવાબમાં મુખીની સ્ત્રીએ બારણુ અડકાવી દીધું. ત્હેણે પડોશીને પૂછ્યું. તે પણ જવાબ દીધા વગર ધરમાં પેસી ગયો. કાકને ગુસ્સો લાગ્યો. ત્હેણે જઇ ત્હેનાં બારણુને ખેલાત લગાવી.

“બોલ! નહિં તો હમણું બારણું તોડી નાખીશ. હું પાટણુનો ભટરાજ છું.”
એના બરાડથી ગભરાઇ ધરવાલાએ ધીમેથી બારણું ઉઘાડ્યું. “કેમ બાપુ ?”

“હરામખોર! જવાબ આપતાં તરફી પડે છે. જીભજ ખેંચી કહાડીશ. બોલ ઉતારો ક્યાં છે ?”

“મુખા બાણે. અપદાતા !”

કાકે દાંત કચકચાતી તરવાર પર હાથ મૂક્યો. “બોલ.”

ધ્રુજતા હાથ જોડી પેલો બોલ્યો: “બાપુ આ રહામે રસ્તે જાઓ. ત્રાણું ધર.”

કાકે ત્હેના રહામું તિરસ્કારની નજર નાખી ચાલ્યો અને ઉતારા પાસે ગયો. ત્યાં આઠ દશ ગામડીયા હાથમાં ધારીયાં લઇ રસ્તામાં બેઠા હતા. કાકે જાણે ઉતારાનો માલીક હોય તેમ પોતાની સાંદણીઓ પાછળ દોરાવી આવ્યો; પણ ત્હેને જોઇ પેલા ગામડીયાઓ ઉભા થઇ ગયા.-

“બાપુ! ઉતારામાં જગ્યા નથી.”

“મુખી ક્યાં છે ?” સત્તાથી કાકે પૂછ્યું.
“નથી.”

“મ્હારે ઉતારામાં રાત રહેવું છે.”

“નહિં રહેવાય બાપુ! મુખીનો હુકમ નથી.”

“મુખીનો હુકમ !” કાકે ગુસ્સામાં કહ્યું

“તમ્હારા મુખીને મ્હારી પાસે આવવા દો પછી દેખાડું. ચાલો, બાણુ હડો.”

ગામડીયાઓ ધારીયાં લઇ પાસે આવ્યા; કાકના રોકથી તે દમ્પે એમ લાગ્યું નહિં.

એટલામાં પાછળથી એક ટહુક ગામડીયો આવ્યો.

“કેમ, છે શું ? હું મુખી છું. શું કહેવું છે ?”

“એટલુંજ કે મ્હારે ઉતારામાં રાત ગાળવી છે.”

“તમ્હે કોણુ છો ?”

“પાટણુનો ભટરાજ છું.”

“ઉભા રહો. તમ્હને એક ગામમાં ધર ખાલી કરાવી આપું.”

કાકે જાહે ભરાયો “એટલે ? આ ઉતારો શું કામ કરાવ્યો છે ?”

“એ ઉતારામાં બાપુ !” વિનયથી રહમજનવી મુખા બોલવા લાગ્યો “બીન કોઇ ઉતારો છે.”

“પણ ઉતારો તો મોટો છે ?”

“પણ એમ્હને કોઇ પસંદ નથી.”

કાકનો અઘંકાર ધરાયો. “એવો તે કોણુ છે ? નહિં. હું અધિયાજ ઉતરીશ” ત્હેણે ડાળા કહાડી કહ્યું.

“અધિયાજ નહિં ઉતરાય” તેવીજ દડતાથી મુખાએ કહ્યું. કાકે વિરમય થયો. આ ગામડીયાઓ આટલી દડતા દાખવી શકે તેમ ત્હેણે આશા રાખી નહોતી. પણ હવે નમતું.

આપણું ત્હેને રૂંધું નહિં; તેમજ ઉતારામાં કોણુ છે તે જાણવાની જતાસા પણ ત્હેને થઇ આવી.

“જોશો, રવારી! સાંદણી આપણે નસાત.”

આમાં રાખેલાં દશ ધારીયાના અન્તરાયે
તેને રોકયો; અને તે જોઈ સાંઠણી પેસાડી
કાંકના અનુચરો નીચે ઉતર્યા અને તેની
આસપાસ આવીને ઉભા.

કાંકે જોયું તો તેના પાર માણસ આગળ
આ ગામડીઆઓનો હિસાબ નહોતો. “પાટણના
ભટ્ટરાજનો હાથ જોવા છે કેમ?” કહી તેણે
તરવાર કઢાડી. છતાં પેલો મુખી હાથ જોડી
રહામો ઉભો રહ્યો.

“અનદાતા! મહાર કહું માનો ને શું
જવા દો.”

શું કરવું તેનો વિચાર કરતો કાંક એક
પલ થઈયો. તે પલમાં બધા શાન્ત રહ્યા-
માત્ર અંદરથી કોળીનો અવાજ આવ્યો-
“કુંગર! જોતી એ શું ગડબડ છે?”

કાંકે એ પરિચિત નામ, પરિચિત અવાજ,
સત્તાવાહી, અભિમાની રીતે ઉચ્ચારેલું સાંભળ્યું;
અને તે પાછો હડયો. તેની અન્યથાની પાર
રહ્યા નહિ. “હો.”

મુખી સહમત્યો અને જવાબમાં કહ્યું: “હા!
મહારાજ.”

કાંક હસ્યો. “કીક, મહારાં માણસોને સારૂ
ગોઠવણ કરે. અને જઈને કહો કે ભટ્ટરાજ કાંક
આપને મળવા માગે છે.”

નમસ્કાર કરી મુખી અંદર ગયો, અને ગામ-
ડીઆઓ રસ્તો રોકી ઉભા રહ્યા. મુખી અંદર
ગયો કે એક સામાન્ય વેશ કાંક ઓટલા પર
બહાર નીકળ્યું, અને તેણે પૂછ્યું:

“કાણે લાટનો કાંક?” આ અવાજ સાંભળી
ગામડીઆઓ સમાન દૂર હડયા.

“હા. મહારાજાધિરાજ!” કહી કાંક ઉતા-
રના ઓટલા પર ચઢયો. આ ઉતારામાં ઉત-
રેલો પુરૂષ તે ગુજરાતનો નાથ જયદેવ હતો.

પ્રકરણ ૩ જું.

જયદેવની મુગયા.

“અનદાતા! આપ અહિંયા? મહેં તો
સાંભળ્યું કે આપ મુગયા રમવા નીકળ્યા છો.”
કાંકે પૂછ્યું.

જયદેવ મહારાજ જરા દરયા, અને ઓટલા:
હા. કેમ અહિંયા મુગયા નહિ રમાય?”

“આપ મહારાજ ચઢાય તે વસ્તુ ધારો
ત્યાં કરી શકો કાંઈ ના કહેવાય.”

“પાટણના સમાચાર શા છે?”

“કાંઈ નવિન નથી. મુંગલમ્હેતાનો પુત્ર
જડયો” કહી તેણે કીર્તિદેવની વાત કહી.

“પણ આપ પાટણ ક્યારે જાઓ છો?”

“મહાર કાંઈ નહીં નથી. પણ હવે ગયા
વિના છુટકો નથી.”

જરા હસી કાંકે કહ્યું: “મુગયામાં ઘણી
મનહ પડી હોય એમ લાગે-છે. શું મારું?”
જયદેવ જરા ધુસવાઈ આસપાસ જોવા
લાગ્યો “હા. કાંઈ હરણાં માર્યાં.”

“આ તરફ હરણુ છે? મુંગલમ્હેર મહારાજ
તો ના કહેતા હતા. આપ શીકારીઓ ક્યાં
બીજે ગામ પડ્યા છે?”

ફરી મહારાજ યંચવાયા “હા.”

“મહારાજ! આપે હવે પાટણ જવું જોઈએ.
મુંગલમ્હેતા આપની વાટ ભુલે છે.”

“કેમ?”

“ગઈ કાલેજ એણે આપને પાછા બોલાવા
માણસો મોકલ્યાં.”

“શું કામ છે એવું?” જરા ભવાં ચઢાવી
જયદેવે કહ્યું.

“જુનાગઢમાં પાછી ખટખટ ચાલી છે.
નવધણ રાં મરવા પડ્યા છે.”

“તેમાં મહાર શું કામ છે? મહારે ક્યાં એને
અગિનદાહ આપવો છે?”

“ના. પણ કઈ ધડીયે શું નવી રમત ઉભી
થાય એ કેમ કહેવાય? તેમણે તો હું ત્યાં
જઈ છું” કહી ધીમેથી કાંકે મહારાજને તે શા
માટે સોરઠ જતો હતો તે કહી સંભળાવ્યું.

અને કહ્યું: “એટલે મુંગલમ્હેતાનો સંદેશો
આપને આજ કાલ મળવાનો” એક પલ વાર
જયદેવ વિચારમાં પડી મૂકો રહ્યો.

“મુંગલમ્હેતા નાણે છે કે હું કઈ તરફ છું.”

“તે કેમ કહેવાય મહારાજ? મુંગલમ્હેતા
શું નાણે છે ને શું નહિ તે કેમ કહેવાય?”

“એ પણ પિંગ આવી” જયદેવથી બોલાઈ
જવાયું.

“પણ મહારાજ! આપને શીકાર કરવા
નીકળે દશ બાર દિવસ થયા. હવે કેટલુંક
રહેશે?”

“આ રાજ્યખટખટથી પણ તોભા છે
પાંચ દિવસ પણ જીવીને પેસાવું નથી. તું
ક્યારે જવાનો છે?”

“કાલ પહેરાડીયે. મારે તો દોડતી સાંઠણીયે
જવાનું છે.”

“કીક! તું અહિંયા જમશે?”

“ના અન્નદાતા ! મહારી સ્ત્રી સાથે છે.
તેણે રાંધ્યું હશે.”

“તહારી સ્ત્રી ! તું પરણ્યો ?”

“હા ! કવિકુલશિરોમણિની છોકરી
જોડે.”

“વાર. કાલે જતાં પહેલાં મહેને મળી જશે.”

“જેવી આસા” કહી કાકે રંગ લીધી.

મહાર નીકળીને કાકને ચટપટ થઇ આવી.
જ્યદેવ મહારાજની મૃગયામાં તેને કાંઈ ભરમ
લાગ્યો; અને આ ભરમ ભાંગવાનો તેણે
નિશ્ચય કર્યો.

તેણે મહાર નીકળી ડુંગર નાયક સાથે કાંઈક
વાતો કરી, પણ તે ઉસ્તાદ અનુચર પાસે કાંઈ
ઝાઝી વાત મેળવવા તે પામ્યો નહિ; આખરે
એ ચાર જણ પાસેથી થોડી થોડી ખપર મેળવી
તે પોતાને ઉતારે ગયો. સાં જઈ તેણે એક
લાટના બટ્ટને ઓલાવ્યો.

“સોમભટ્ટ !”

“કેમ ?”

“મહેરાડીયે એક કામ છે.”

“શું ?”

“અહિયાં જ્યદેવ મહારાજ આવીને રહ્યા છે.
એમહેને પાછા પાટણ જવું નથી, અને પાટ-
ણમાં એમનું કામ છે. ત્યાંથી મુંગલમહેતાએ
એમહેને પાછા ઓલાવવા માણસો મોકલ્યાં છે.”

“હા.”

“પણ આ તરફ કોઈ આવ્યું નથી. માટે
તહારે સહવારે જઈ એમહેને કહી આવવાનું
છે કે મીનગાળા તમહેને તાકાદે પાછા ઓલા-
વે છે.”

“અને નહિ” માને તો ?”

“તેની તહારે પંચાત છે ?”

“જેવી આસા.”

“અને કહેજે કે એમહેને સંદેશો કહી
મહેને મળવાનો હુકમ કર્યો છે. નહિ” તો એ
તહેને એની સાથે ધસડી જશે.”

“વાર.”

આ નક્કી કરી, કાકે ખાંધું, અને રસભળી
મંજરીની દરકાર ક્યાં વિના તે સુઇ ગયો.
સહવારનાં નીકળતાં પહેલાં તે જ્યદેવ
મહારાજને મળવા ગયો. ઉતારે થોડી ધણી
ગડખડ ચાલી રહી હતી, અને એક મશાલ
લઈ ઓટલાપર ડુંગર ઉભો હતો.

“નાયક ! મહારાજને મળવા દેશો કે ?
એમહેને મહેને ઓલાવ્યો છે.”

“હા. તમહારીજ વાટ જીએ છે.”

“કેમ ?”

“હમણાં પાટણથી એક જણ પેગામ
લખને આવ્યો છે.”

“કોણ કાક આવ્યો ?” અંદરથી જ્યદેવ
મહારાજનો અવાજ આવ્યો.

“હા. અન્નદાતા” કહી કાક અંદર પેઠો.
સોમભટ્ટ હાથ જોડી ઉભો હતો.

“તહારી વાત ખરી પડી. આ મીનગાળાનો
સંદેશો લાવ્યો છે.”

“શો ?”

“મહારા વગર સાં લવંગની વખારે તાળાં
દેવાઈ જાય છે.” કચવાઈ પથારીમાં પડ્યા
પડ્યા મહારાજ ઓલ્યા. “મહેને ઓલાવે છે.”

“કોણ સોમભટ્ટ !” જાણે હમણાંજ
મળ્યો હોય તેમ કાક તેની તરફ ફરી ઓલ્યો.
“તમે સંદેશો લાવ્યા છો ?”

“હા. અને મુંગલમહેતાએ કહ્યું છે
કે આ સંદેશો કહી મહારે આપની સાથે
સોરઠ જવું.”

“ડીક ! તું મહાર જ” સોમભટ્ટને જ્યદેવ
મહારાજ કહ્યું. “કાક ! હવે શું કરે ?”

“પાટણ જાઓ.” શાન્તિથી કાકે કહ્યું.

“ખૂરખ ! તે કરવું હોત તો તહેને પૂછત
શું કરવા ?”

“ત્યારે આપને ક્યાં જવું છે ?”

“સોરઠ તરફ.”

“સોરઠ તરફ !”

“હા. જેની હું તહેને માંડીમેલીને વાત
કહું.”

“હા.”

“હોળીને દિવસે મહે” તહેને રંગ લઈ મોક-
લ્યો હતો તે યાદ છે ?”

“હા. કેમ નહિ ?”

“તે કુંવરીની સાથે મહારે જવું છે.”
કાકને હવે આ મૃગયાની સહમજ પડી. “તે
ક્યાં જાય છે ?”

“એ કાલડીના દેવડાની છોકરી થાય છે ને
ભાદરના સામન્તને ત્યાં એનું મોશાળ છે.
એ મોશાળ જાય છે.”

“ભાદર ક્યાં આવ્યું ?”

“સોરઠ જતાં.”

“પણ ત્યાં તમહે જઈ શું કરશો ?”
“ભાદરનો સામન્ત હા કહે તો દેવડો.
રાણકને મહેને આપે.”

“પણ યાપુ ! પાટણના નરેશને આ શોભે ?”
કાકે કહ્યું.

“તું પણ મુંઝવણમાંથી સીધે વાત કરે છે કે? મહારે તો એ દેવડીને મહારી કરવી છે. એના વિના મહને પાટણની માદી પણ સુની લાગે છે. તે તો એને જોઈ છે. છે એવી આખા ભૂતકામાં કોઈ?”

“બાપુ! પણ આપના કુલને આમ એકલા રખડવું ઘટે? મોકલોને આપણા ભાટને માથું લઈ.”

“તું મીનગાખાને એવળખતો નથી. એ કાંઈ એવું સાલ પેસાડે કે ભાટ એવળું ચોડ કરી આવે. અને ભાદરનો સામન્ત છે તીખો; જરા અપમાન લાગે તો ફરી ખેસે. તેથી મહારે વંતે જતું પડે છે.”

“બાપુ! એક વાત મહારી સાંભળશો?”

“જોલ!”

“જો આપ હમણું પાટણ નહિ જશો તો મીનગાખા ઉલટાં ગુરસે થશે. થોડા ઘણા વહેમ તો બધાને પડ્યો છે એ મહે એમહની વાત પરથી જાણ્યું છે. માટે હમણું જાઓ, અને પંદર દિવસે પાછા ભાદર આવજો. જુનાગઢની માદીયે જો એંગાર ખેસશે તો આપણું લશ્કર સૌરહના સીમામાં પર લાવવું જ પડશે. આપ ત્હની સાથે આવજો. અને હું જઈ દેવડાને કહીશ કે આપ જરૂરને કામે પાટણ ગયા છો ને દશ પંદર દિવસે ભાદર આવશો.”

જયદેવ વિચારમાં પડ્યો.

“એટલામાં હું પણ પાછો જુનાગઢથી આવી લાગીશ.”

“એ પણ ઠીક છે.”

“આપ આમ જાઓ એ મહને ઠીક લાગતું નથી. આખરે ભાદરનો સામન્ત પણ માણસ છે. ભપકા અને પ્રતાપથી તે પણ અંગત. એટલામાં કોઈ વરી નબ એમ તો નથી?”

“ના. એ ચારનાં માર્ગાં આવે છે. પણ રત્નો સામન્ત માને એમ નથી તો.”

“ત્યારે હરકત નહિ.”

“પણ જરૂર દેવડી સાંભળે એમ કહેજો. નહિ તો મહને નચણા ગણશે.”

“એ વાતની જરા શીકર કરશો નહિ, અત્તા-દાતા! પ્રભુ કરશે તો એજ કન્યા પાટણની પટ્ટણી થશે. પછી કાંઈ છે?”

જયદેવ હસ્યો “કાકે! તું જાણે છે.”

“હજી કેમ કહેવાય? “કહી હસીને કાકે રંગ લીધી.”

* * * * *
કાલોડાના દેવડાનો મુકામ પાસેના ગામમાં હતો ત્યાં કાકે ગયો, અને પોતાની સાંઢણીઓ થોડે દૂર ઉભી રાખી દેવડાને મળવા ગયો. દેવડાને ઉતારે નીકળવાની બધી તૈયારીઓ થઈ રહી હતી; અને દેવડો મહાર આવે ત્હની જ ખોટી હતી. એટલા આગળ એક ઘણીજ સરસ કાકી થોડી થનથનતી હતી.

“દેવડા છે?”

“આ અહિંયા જાઓ” કહી એક ચોરડી તરફ અનુચરે આંગળી કરી. કાકે તે તરફ ગયો. અને ભલભાંખવાનાં આજી ઉગ્ગસમાં કોઈ ઝડપથી મહાર આવતા માણસ સાથે અથડાયો.

“કાણુ દેવડા?” કાકે કહ્યું.

“જોતો નથી?” રહામા પૂરે કહ્યું. કાકે અવાજ ઓળખ્યો.

“કાણુ કુણુદેવ—”

“કાકે તું—”

પણ કાકે ફરે તે પહેલાં વિદ્યુતની ત્વરાથી એંગાર પેલી થનથનતી થોડીપર ખેડો, અને ત્હને મારી મૂકી. કાકે થોડીવાર આંખો ઓળાતો ઉભો રહ્યો અને પછી અંદર પેડો

“કાણુ! મહારાજ?”

“ના! મહારાજનો દાસ.”

“કેમ?”

“મહારાજ જરૂરી કામે પાટણ ગય છે; અને પંદર દિવસ રહી તમ્હને ભાદર આવીને મળશે.”

“એમ?”

“અને અહિંયા આજ્યો છું તો એક વાત પણ કહેતો જાઉં.”

“શું?”

“આ માણસ અહિંયાથી નીકળ્યો તે અહિંયા રાત રહ્યો હતો?”

“હા. એ પણ મહારાજનોજ માણસ છે.”

“જયદેવ મહારાજનો?”

“હા. પાટણમાં મહને મળ્યો હતો. રાણક પણ એને ઓળખે છે.”

“જોજો ફસાતા ના! મહારાજની એનાપર ઇતરાજ છે. જો મળે તો પકડીજ રાખજો. રહમત્તી?”

“હા. હાય હાય! એવું જાણત તો ઉભાજ નહિ રાખત.”

“હરકત નહિ. પણ ભવિષ્યમાં જોજો.”

પ્રકરણ ૪ થું.

ખેંગારની પૂઠે.

પોતાનો શીકાર પંજામાંથી જતો જોઇ, કાક યુરસે થયો, અને મંજરી અને તંબો અનુચરો હતો ત્યાં અપાટળાં આપ્યો. જેમ નવધણુ રા'ની પૂઠે લેણું પકડી હતી, તેમ તંબો પુત્રની પકડવા તે એકે પગે થઇ રહ્યો.

“સોમભટ્ટ! મ્હારે તમ્હારાથી જરા પડયું પડશે.”

“કેમ!”

“એક જાણુ આગળ ન્હાસે છે તંબો મ્હારે પકડવો છે.”

“આ હમણું એક દોડતો ધોડે ગયો, તંબો?”

“ધાળી ધોડી હતી?”

“હા. બાપુ.”

“ત્યારે તે જ. તું એક સાંદણી લઇ પાછો જાયેવ મહારાજને ઉતારે જ, ને મ્હારે નામે મહારાજ પાસે સરસમાં સરસ ધોડી લઇ આવ.”

“ને તમ્હે?”

“હું બનતી ઉતાવળે એ ધોડેસ્વાર પાછળ સાંદણીઓ લઇ જઈ છું. પણ આ રસ્તે ધોડી વિના પસો નહિ લાગે. જા.”

“જેવી આજા.” કહી સોમભટ્ટ એક સૈનિકને લઇ પાછો ગયો અને કાક પોતાની સાંદણી પર ચઢયો.

મંજરી મૂગી મૂગી આ વાત સાંભળી રહી હતી, અને કાકથી તે છુટી પડવાની છે નાંથી તંબો હેયામાં કાંઈ કાંઈ થવા માંડ્યું હતું.

“મંજરી” સાંદણી ચાલવા માંડી એટલે કાકે કહ્યું “મ્હારે જરા આગળ જવું પડશે.”

“કેમ?” મહા મહેનતે અવાજ શાન્ત રાખી મંજરીએ કહ્યું.

“આગળ એક ધોડેસ્વાર જાય છે તંબો પકડવો છે.”

મંજરી ગભરાઇ; તંબુ સ્વાભાવિક સ્વાસ્થ્ય જતું રહ્યું. તંબો મોઝાપર ખિન્નતા છવાઇ. ચિન્તાતુર અવાજે તંબુ પૂછ્યું:

“આપણે આમ જાયે તો નહિ પકડાય?”

કાકને આ પ્રશ્નમાં કાંઈ અપરિચિત રહ્યુંકાર લાગ્યો, પણ ખેંગારને પકડવાની ઉત્સુકતામાં વધારે ધ્યાન આપ્યું નહિ.

“ના. આ તે કાંઈ કાકી ધોડીને પહેલે.”

“તમ્હે—” મંજરી પૂછવા મઠ, પણ તંબો પ્રશ્ન અધૂરો રહ્યો. કાક એકાચ દૃષ્ટિએ ચોમર જોવા કરતો હતો. ધોડી વાર કાંઈ યોદ્યું નહિ.

મંજરીના હૃદયમાં પણ અપરિચિત નવા ભાવો પેદા થયા. તંબો કાકનો હાથ પકડવાનું મન થયું, પણ વળગી તંબો જતો રોકવાનું મન થયું, હસ્તાલતાથી તંબો ગળે વિંટાઇ તંબો પોતાની પાસે રાખવાનું મન થયું; પણ તંબો ગર્વિષ્ટ સ્વભાવ એમ નમતું આપે એવો નહોતો. મ્હારથી તે તેવી ને તેવીજ સ્વસ્થ રહી. માત્ર આંખો રડું રડું કર્યા કરતી હતી.

“હું કેમ જઇશ?” ધોડી વારે તંબુ સવાલ કર્યો.

“સોમભટ્ટ કામેલ છે. ને જતાનાથ આચાર્યની દુહિતાને જુનાગઢમાં જતાં હરકન થું?”

મંજરીએ હાક કરડ્યા. પોતાની નિરાધારતા દર્શાવતી એ તંબો રચ્યું નહિ.

એટલામાં સોમભટ્ટ ધોડી લઇ આવી પહોંચ્યો, અને પોતાની સાંદણી ખેસારી કાક ઉતરવા તૈયાર થયો. ઉતરતાં ઉતરતાં તંબુ હૃદય મંજરીને હૃદયે ચાંપવા તલસ્થું; પણ તંબોની સહાયું જોતાં તે કૃત્રિમ ગર્વમાં એકેલી દેખાઇ. “મંજરી! હું જઈ છું. બનશે તો રગતે મળીશ.”

મંજરીએ. દયામણી આંખે જોવા કર્યું: “અને નહિ તો.”—

“જુનાગઢમાં તો જશ” હરતો કાકે ઉતર વાળ્યો. તંબો પણ ગળામાં યુગલાટ થતો હતો.

“જો આ પ્રદેશ અરણ્ય સમો છે. સાવ ધ્યાન થઇને રહેજ. જો જશ પડે તો સજ્જન મ્હેતાનો પુત્ર પરશુરામ અહિંયા દંડાત્યાક છે. અને સોરારીઓની મદદ જોઇતી હોય તો રા' ખેંગારનો હું ભેટ થાઉં છું. તંબો નામે બન્યા માર્ગ પૂરલા થઇ જશે.”

“વાર—પણ”—મંજરીની જાલ નહિ ઉપડી. તંબો હાથ આગળ આપ્યો—પાછો ખેંચાયો. થું કરવું તે તેને સુઝ્યું નહિ.

“ભટ્ટરાજ”—તે હોડમાં ને હોડમાં બોલી.

“કેમ થું છે?” સાંદણીપરથી બોલપર કૂદી કાકે પૂછ્યું.

એટલામાં પાલવ વડે મંજરીએ આંખો લુછી. “ના. કાંઈ નહિ. પણ સંભાળજો.”

કાંકને મંજરીનો ગર્વિષ્ઠ સ્વભાવ યાદ આવ્યો; હેને મંજરીએ કાશ્મીરાદેવી જોડે વાત કરી હતી, હેતું સ્મરણ થયું. હેણે પણ ગવંધી પૂછ્યું “શા માટે?”

“ત્હમને કાંઈ થાય નહિ” ધીમથી મંજરીએ કહ્યું.

કાંકે હૈયું કઠોર કરી, તિરસ્કારમાં હસી, જવાબ દીધો: “ગભરાશો નહિ. હું પણ ફેલાસ જવો ફૂધપ ને કાલાસિ જવો ફૂંસહ થવા લાગ્યો છું.”

આ કઠોર ટાણના વજ્રચાતથી મંજરી મુગી રહી ગઈ, અને હોહ બીડી હિંમત રાખી મનમાં તે બબડી: “મહારાજ શબ્દો! છે-છે-એને ના કેમ કહેવાય?”

કાંકે નવી આંખેલી ઘોડીપર જોડો. “સામ-ભટ્ટ! તું મહારા ભાઈ સમાન છે.”

“હા.”

“જો. ત્હારી લાભીને ઉની આંચ આવે નહિ. હું જીનાગઢમાં ભેગો થઈશ.”

“જીવી આસા.”

“તું કૃષ્ણદેવને જોલખે છે. તે ખેંગાર છે-નવધણ રા’નો પુત્ર છે. પરશુરામ દંડનાયકને પણ તું જોલખે છે.”

“હા હા.”

“સમાધીને કામ લેજો. જટાનાથ પંડીત નવધણ રા’ના આચાર્ય છે. એટલે હેને નામે પણ તમ્હને રસ્તો મળશે. પણ વખત છે ને કાંઈ મ્હને થાય તો મંજરીને પાટણ લઈ જઈ કાશ્મીરાખાને સોંપજો.”

“જીવી આસા.”

કાંકે ઘોડીપર ફર્યો, પાછું જોયું; મંજરીની પાસે જવાનું મન થયું, પણ મન માયું; અને ઘોડી મારી મુકી.

મંજરીની આંખમાંથી દડદડ આંસ પડવા લાગ્યાં.

પ્રકરણ પ મું.

ખેંગાર કુંવર.

કાંકે દોડતી ઘોડીયે ખેંગારની પાછળ પડ્યો. ધડીયે ગઈ, સૂર્યનારાયણ અસ્તાચલ પર જવા લાગ્યા, પણ આગળ જતો

ઘોડેસ્વાર અને હેની વચ્ચેનો અંતર કપાયો. નહિ. જોતજોતામાં જુદો પ્રદેશ આવવા લાગ્યો.

એટલામાં એક નહાતું ગામ આવ્યું. ત્યાં થોભી થોડું દુધ પી ભૂખ શમાવવા કાંકે ઘોડામાં ગયો; અને દુધ પી ખેંગારની તપાસ કરવા લાગ્યો. તપાસ કરતાં હેને માલુમ પડ્યું કે એક ઘોડેસ્વાર ઘોડાજ વખત ઉપર ગામ-માંથી ગયો હતો. એકે કહ્યું કે તે ગામમાંજ છે. ખબર સાંભળી જે તરફ આ ઘોડેસ્વાર ગયો એમ કહેવામાં આવતું હતું તે તરફ એ ગયો.

એકદમ હેણે ઘોડાઓના પગલાં સાંભળ્યાં; અને તે તરફ જતાં પંદર વીશેક ઘોડેસ્વારોને હેણે ગામ બહાર જતા જોયા. તે ઘોડેસ્વારોના પ્હરવેશ પરથી તે સોરડી લાગતા હતા.

“ભાઈઓ! જરા ઉભા રહો.”

પેલા ઘોડેસ્વારોએ ઘોડા વધારે ઝડપથી દોડાવ્યા, અને કાંકે હેમની પાછળ દોડ્યો. થોડુંક જતાં કાંકને લાગ્યું કે પેલા સ્વારો હેને ગામ બહાર નાણી જોઈને ખેંચી લઈ જતા હતા. આ વ્હમ પડતાં હેણે પોતાની ઘોડીનું મોઢું ફેરવ્યું, અને ગામ તરફ જવાનો ધરાદો દેખાડ્યો.

તરત પેલા સ્વારો થંભ્યા, અને એક જણ આગળ આવ્યો. કાંકે ઘોડીને એડ મારી. ઘોડી પાછી ફરી, અને ગામ તરફ ધસી; પણ તે જોઈ પેલા બધા સ્વારો હેની પાછળ પડ્યા. જોતજોતામાં કાંકની આસપાસ બધા વીંટાઈ વળ્યા.

“કોણ છે તમ્હે?”

“એ તો હું કાંકભટ્ટ! ” એક જણ હસીને આગળ આવ્યો.

“કોણ ખેંગાર કુંવર! ” કાંકે ચમકીને પૂછ્યું.

“હા! પાટણની આજુ ગઈ; હવે જીનાગઢની શરૂ થઈ.” ખેંગારે હસીને કહ્યું.

“પણ મ્હને રોકવાનું કારણ? ” કાંકે પૂછ્યું.

“તમ્હારી પરાણાચાકરી કરવા? ”

“જયદેવ મહારાજ ને રા’ વચ્ચે તો સંધી છે. શા માટે આવી પ્હરોણાચાકરી કરો છો?”

“કાંકભટ્ટ! અમ્હારા દેશમાં તમ્હને કાંઈ ઉણું નહિ આવવું જોઈએ. નહિ તો અમ્હારા નામ લાજે.”

“શું કરવા માંગો છો?” શાન્તીથી હસી, મનની ચિન્તા છુપાવતાં કાંકે કહ્યું.

“મંજરી! હું ભડકું છું. જનશી તો રક્તે મળીશી.” શુભા પ્રશ્ન : ૧૨૭.

મંજરી પાણી કાઢતી હતી, જીવ્યા મળે : ૨૦૨.

“તમ્હને જીનાગઢ લઇ જઇશું. ચાલો. વિલમ્બ થાય છે.” એંગારે પેલા સ્વારને હુકમ આપ્યો.

“મહારે નથી આવવું.” કાકે કહ્યું.

“ભદ્રરાજ! એ જી હા કામની? આવવું ન પડશે.”

“ના.”

“ત્યારે જોરજીલમથી લઇ જવા પડશે.”

“ત્યારે એમજ કહો કે હું કેદી છું.”

“ના. મહારા અતિથિ છો.” એંગારે કહ્યું. કાકે પલવાર વિચાર કર્યો અને હસીને કહ્યું: “કુંવર! તમ્હારું કહ્યું માન્યા વગર ચાલે. ચાલો આવું છું.”

“ચાલો.”

“રા' કેમ છે?” તેઓ ચાલવા માંડ્યા એટલે કાકે પૂછ્યું.

“આ લોકો તો કહે છે કે મરણ અણિએ આની લાગ્યા છે.”

“જીવતા હોય તો સારું. પાટણથી તમ્હારું આવેલું સાર્થક થાય.” કાકે મામિક હાસ્યથી કહ્યું.

“મ્હને તો ખાતરી છે કે યશજી” કહી તે રસાલા સાથે આગળ વધ્યો.

આખી રાત અને દિવસ દોડતે ધોડે તેઓ જીનાગઢ તરફ ચાલ્યા. રસ્તામાં કાકને એંગારમાં અન્યથા જેવો ફેરફાર દેખાયો. તે પાટણનો ન્હોતો, શાંત, તિરસ્કારપૂર્ણ કૃષ્ણદેવ ન્હોતો-પણ ઉત્સાહી, ખુદ્દાદીલો લોકોનો પિતા હતો. ગામેગામના લોકો ત્હને મળવા આવતા, તે બધાની સાથે હેતથી, નિખાલસ-પણથી વાત કરતો. જે શુણે પાટણની વેરભૂમિમાં પ્રગટતા ન્હોતા, તે યોતાની ભૂમિમાં ઝળકી ઉઠ્યા. કાકને પણ તે મિત્ર સમાન ગણવા લાગ્યો, અને અનેક રીતે ત્હને રીઝવવાના પ્રયાસો કરવા માંડ્યા.

કાક પણ એંગારના ખીલતા શુણે જોઇ ખુશ થઇ ગયો.

વૃદ્ધ સૈરહી શેઠાઓને આવા ન્હાના કુંવરને અનેહદ માન અને પ્રેમથી આદર દેતાં જોઇ, એંગારના શૈય વિગતે ત્હનો પણ અભિપ્રાય બદલાયો. ત્રીજે દિવસે તે જીનાગઢ પહોંચ્યા ત્યારે એંગાર જાણે દિવિગ્ય કરી આવ્યો હોય તેમ નગરજનોમાં ઉત્સાહ અને આનંદ પ્રસરી રહ્યો.

દરવાજા પર એક દરવાજાને એંગારે પૂછ્યું: “ખાપુ કેમ છે?”

“અનદાતા! આપણે મળવાજી જીવ ગળે અટકી રહ્યો છે.”

“એમ!” કહી એંગારે ધોડીને એડ મારી.

પ્રકરણ ૬ હું.

રા' નવધણુની પ્રતિજ્ઞા.

શહેરમાં પેસતાં કાકને એક નવાઇ લાગી. જીનાગઢ શહેર ન્હોતું. પણ સડક થયેલા ચોદાઓની ધાવણી લાગતા રાજા મરણ પથારીએ હોય તે વખત પણ શહેરનો આવા ઠાઠ જોઇ ત્હના અચ્ચાનો પાર રહ્યો નહિ.

ગઢમાં જતાં, એંગાર ધોડી પરથી નીચે કુદ્યો.

“કાક! મહારી સાથે ચાલ!”

“મહારાજ!” કાકે ગૌરવથી કહ્યું “હું પાટણનો ભદ્રરાજ છું; દુરમનનો માણસ છું. અવિ પ્રસંગે પાંચકા માણસને સાથે રાખવો કામનો નહિ.”

એંગાર ખુલે દીલે ખડખડ હસ્યો.

“કાક! હું ત્હને એલણું છું:-મ્હને ત્હારા પર વિશ્વાસ છે. ત્હારા જેવો દુરમન હોય તેયે શું? ચાલ.”

“જેની આજ્ઞા” કહી કાક સાથે થયો. એંગારના વિશ્વાસે ત્હને જીતી લીધા; ત્હના મનમાં વિચાર આવ્યો કે આવા પતિ પાટણને હોય તો શું શું થાય?

પરિચિત મહેલમાં એંગાર પ્રપાટાખંધ ગયાં, અને જે જે મળ્યાં, તે એને જોઇ હરખાઇ રહ્યાં.

અંદર જતાં એક પથ્થરના ચોકમાં નવધણુ રા' મરણ પથારીએ પડ્યા હતા. આસપાસ ત્હનાં કુટુંબીઓ અને શેઠાઓ વિટાઇ વળ્યા હતા. એંગાર આવ્યો જોઇ બધાએ જરા દુર ખસી રસ્તો આપ્યો.

ચિન્તાતુર, રનેહલીની આંખે એંગાર ઉતાવળથી આગળ ધસ્યો. પાછળ કાક આવ્યો. ત્હણે એક સાધારણ ખાટ પર સૈરહના વૃદ્ધપતિને પડેલો જોયો; અને કેવે પ્રસંગે તેઓ ગદ્ય વખત મળ્યા હતા તે યાદ આવ્યું.

મરતી વખતે પણ તે વૃદ્ધ મહારથીન: પ્રયત્ન અંગના સ્નાયુએ સ્નાયુએ! પડેલાં જેવાજ સશક્ત લાગતા હતા; માત્ર ત્હના ગાલમાં ખાડા પડ્યા હતા, અને આંખે ઉડી

જતી રહી હતી. તેના કપાલપર કરચલી વળી રહી હતી, અને થોડી થોડી વારે આંખો ઉઘાડી તે આસપાસ જોતા હતા.

એ ગાર દોડીને આવી, ખાટલા પાસે બેસી ગયો, અને પિતાનો હાથ લઇ જાતી સરસો ચાંચો. એ ગારની જુદા માતા ઉચી, ઘડપણમાં પણ તેજસ્વી લાંગતી સોરઠી વિરાંગના ખાટલા પર બેઠી બેઠી પતિના પગ ચાંપતી હતી. તેણે એ ગારને જોઇ કહ્યું : “ગગા ! તારા વિના જીવ ગને નથી જતો.”

એવો એ ગાર રા'ને અડક્યો કે તેણે ડોળા ફાડી ચારે તરફ જોવા માંડ્યું. એ ગારે કાન આગળ જઇ ખૂમ પાડી :

“બાપુ-એ તો હું એ ગાર-બાપુ !” ડોસાએ આંખો મીંચી; તેણે શ્વાસ જરા નરમ પડ્યો; અને પછી પાછી આંખો ઉઘાડી.

“ગગા” ધીમેથી ડોસા બોલ્યા.

“બાપુ.”

દરેક સ્ત્રી પુરુષ એક ચિંત સાંભળી રહ્યા.

“મેટા-આ-ચો-” મહામુશ્કેલીએ ડોસા બોલ્યા. મહા મહેનત કરી છેલ્લી વખત તે જોર ભેંચું કરતા હતા એમ સ્પષ્ટ લાગ્યું અને તેણી આંખમાં આવી રહેલું અમાનુષી તેજ દૂર થયું.

“રાયા-”

તરત પાસે ઉભેલો એ ગારનો મોટો ભાઇ પાસે આવ્યો.

“ખીજ ક્યાં ?”

“આ રહ્યા બાપુ !” શેરસિંહ અને ચંદ્ર-ચંડ-એ ગારના મોટા ભાઇઓ-પણ પાસે આવ્યા.

ડોસાએ આંખવતી પાણી માંગ્યું ; અને જુદા રાણીએ આંગણ વળી પાણી તેણે મોઢામાં મૂક્યું.

“સોમનાથ ભગ-ની-પ્ર-તિ-”

“હા. બાપુ !” ચારેએ કહ્યું. “સોમનાથ ભગવાનની પ્રતિમા. શું કહેવું છે ?”

“બધું-ર-હી-ગયું.” ડોસાને ધીમે ધીમે જોર આવવા લાગ્યું.

“કાંઇ નહિ, બાપુ ! અમંદ છીયે ન” એ ગારે કહ્યું.

ડોસાના મોઢાપર તિરકાર આવ્યો. “તમ્હો-”

“બાપુ ! શું કરવાવું છે ?”

“મ્હારી ગાદી-”

“તમ્હો કહો તે લેશે. જરા મહારાજો નહિ-” રાયધણે કહ્યું.

ડોસીએ પાછાં પાણીનાં ટીપાં મૂક્યાં.-અને રા'ની જીભ ઉકળી.

“દીકરા !” કહી તેણે “પણ લેવાં રહેલ છે.-પણ પાળવાં-”

“પાળીશું ! બાપુ-”

“લઠી મરશો તો જીનાગઢ”-

“તહમે બોલો.” શેરસિંહે કહ્યું “તહમે કહેશો તે જીનાગઢ લેશે. પછી કાંઈ છે ?”

“પાણી મૂકો” કહી ડોસાએ પોતાને બેઠા કરવા કહ્યું. મહા મહેનતે ચાર દિકરાઓએ ઉંચકી ડોસાને બેઠા કર્યા અને તકીએ અટ્ટેલી બેસાડ્યા. તેણે શ્વાસ પાછો રંધાતો હોય એમ લાગ્યું.

તરત એક જુદા બાલણે ચારે પાસે પાણી મૂકાવ્યું.

“કોણ લે બાપુ ?”

ડોસાએ ધીમે ધીમે ચારે તરફ જોતાં કહ્યું : “પાણી !”

“મ્હારું” વેર વાળે, તે પિંડ સારે-ને જીનાગઢ લે.”

“હા બોલો. શું વેર વાળવું છે.”

“ભોંયડું ભાંગવું છે ?”

“ભોંયડું ભાંગા” રાયધણે કહ્યું.

“ને-ને-”

બધા ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી રહ્યા.

“મહિડાર મારવો છે.”

બધા થોડી વાર મૂગા રહ્યા : અને શેરસિંહ બોલવા જતો હતો એટલે રા'એ આંખો વડેજ તેને મૂગા રહેવા સૂચવ્યું.

“દામો ચારણ હો છે ને”-

“હા.”

“તેના ગાળ ફાડવા છે.”

બધા ચમક્યા. પવિત્ર મનાતા ચારણને આવી કૂર શિક્ષા કરવાની અનીતિ કોઇ રજૂ થત કરે એમ નહોતું. ચારે છોકરાઓ ખચાયા. રા'એ તેણે તરફ કરી નજરે જોયું. તેની મરતી આંખોમાં પણ ઝનૂન આવ્યું.

“પછી ?-” ચૂંચડે પૂછ્યું.

“સોલંકીએ તરણ લેવડાવ્યું” ડોસાની આંખોમાં ભયંકર વિષ વ્યાપી રહ્યું. બધા એકચિત્તે સાંભળી રહ્યા.

૧ ભોંયડું નેં ડિલકા નોડવડું નવધણે ત્રત લીધું હતું. ૨ ઉમેદના રાજને ઠાકરો હંસરામ, તેની બહેન રા' પરણી હાલ્યા હતા તથી વેર થયું હતું. ૩ જે ચારણે તે પકડાવે ત્યારે એની મરકરી કરી હતી.

એ ગાર દોરીને ગ્રાવી, ખાટલા પાસે બેસી ગયો.

“હા. બાપુ.”

“એટલે શું” તિરસ્કારથી રા’એ કહ્યું.

“ત્યારે?”

“જે સૌલકંઠીનું નાક કાપે—”

“હા”—ચારે જણા ઉઘે શ્વાસે ખોલ્યા.

“તે બારમું સારે—ને—બુના—ગઢ”—“લે”

રાણીએ શબ્દ પૂરો કર્યો. રાણી પહેલીજ વખત વચ્ચે ખોલી હતી. કાક ત્હેનો પ્રભાવ-શાળી મ્હોરે—ત્હેની તીક્ષ્ણ આંખો જોઈ રહ્યા. ત્યાં ઉભા રહેલા બધાનાં રંગ ઉભાં થયાં હોય એમ લાગ્યું.

કોઇ ખોલ્યું નહિ. બાર દિવસમાં ગુજરાતના નાથનું નાક કાપવું એ રમત વાત નહોતી. ચારે પુત્રો શરમિન્દા થઈ ઉભા રહ્યા. કાકને કપાળે પરસેવો વળ્યો. રાણીએ વાધણની માફક માથું ઉઘું કહ્યું. તે રાયધણ અને ચૂડચૂદ તરફ ગુસ્સામાં જોઈ રહી.

“આદા” એ તો ચૂડી પ્હોરી—રાયા પુ’ પણ પ્હોર.”

ડોસાએ આમતેમ નજર કરી; અને નિરાશ થઈ ત્હોણે પટરાણી સ્હામું જોયું, અને ત્હેની પાછળ ઉભેલી રાણીએ તરફ તિરસ્કારથી જોયું. “રાણી! આ છોકરા કેનાં સેવ્યાં?” મ્હોટે અવાજે તિરસ્કારથી ડોસાએ પૂછ્યું. “કહો તો ખરાં?”

ત્યાં મળેલા બધા ઘુઝ ઉઘ્યા: ધણીખરા નીચું જોઈ ઉભા રહ્યા. કાક ચારે પુત્રો તરફ ધ્યાનથી જોઈ રહ્યા એકદમ ત્હોણે ખેંગારનું સ્વરૂપવાન મુખ તેજે ચમકવું જોયું. કાકના હૃદયમાં ધ્રાસ્કો પડ્યો;—તે જ પલે ત્હોણે સુંગ્ગલની રમત ખલાસ થઈ જતાં જોઈ.

ખેંગારે પોતાનું માથું ગવંથી ઉઘું કહ્યું, અને ડોસા સ્હામું એકાગ્ર નજરે જોયું. ત્હેના હોઠ ભયંકર નિશ્ચલતામાં ખીડાયા હતા.

“બાપુ! હું તમ્હારો પિંડ સારીશ.”

“ગગા!” ડોસાએ ચકિત થઈ પૂછ્યું.

“હા. બાપુ! ક્યાં તો શ્રાદ્ધ સારીશ.—નહિ તો—તમ્હારી પાછળ” ડોસાએ ખેંગારનો હાથ ઝાલવા પ્રયત્ન કર્યો. ખેંગારે બાપનો હાથ આડ્યો. રા’એ છાતી સરસા ચાંચો.

“દીકરા! જાદવકુલમાં દી—” કહી શાન્તિથી ડોસાએ આંખ મીચી. ત્હેના મ્હોડા-પર મીઠાશ—જરા કાંઈ હાસ્ય જેવું—રમી રહ્યા.

ત્હેનો શ્વાસ મંદ પડ્યો. થોડી વારે ત્હોણે આંખ ઉધારી “ગ.”—

“બાપુ”—ખેંગારે નીચા વળી કહ્યું.

“પિંડ—”

“પિંડ મુકીશ?”

“શતે—જી—” કહી પાછી ડોસાએ આંખ મીચી. બધા પુત્રોનાં જેવા સ્તબ્ધ બની ઉભા રહ્યા.

—રાણીએ બે ટીપાં પાણી મુક્યું અને એક શ્વાસનો ઉછળો આવ્યો. રા’ના ગળામાં મરણ ઘંટ વાગ્યો; અને ખીજી પળે ત્હેના ડોળા ઉઘડી ગયા. રા’ નવધણનો દેહ પડ્યો—અને પારિજનો “જય મહાદેવ” કહી રહ્યા.

પ્રકરણ ૭ મું.

રા’ ખેંગાર.

તરત ખેંગાર ત્યાંથી ફર્યો “કાકભટ્ટા!”

“હા.”

“મ્હારે તમ્હારં કામ છે. આ તરફ આવો.”

તરત આસપાસ ઉભેલા લોકોએ માર્ગ આપ્યો અને એ બે બહાર નીકળ્યા.

“ભટ્ટારાજ! મ્હારે તમ્હારી જોડે વાત કરવી છે.”

“અત્યારે?” જરા વિસ્મય થઈ કાકે પૂછ્યું.

“હા. અત્યારેજ. કાક! હું અહિંયા આવ્યો ત્યારે આ બધું થશે ત્હેની મ્હે આશા નહોતી રાખી.”

“મ્હને પણ એમજ લાગ્યું.”

“હવે મ્હારી બાજી જુદા રંગની થઈ ગઈ.

“ફરી રીતે?”

“મ્હારે પાટણ જોડે વિગ્રહ શરૂ કરવો પડશે. મ્હને નહોતી ખબર કે આટલો ઝડપી કરવો પડશે. કેમ ખોલતો નથી?”

“મ્હારાજ! આપની છેલ્લી પ્રતિમા જોઈ પછી હું શું કહું?” ધણીજ રત્નકથી ખેંગારે કાકને ખબે હાથ મુક્યો.

“મ્હારી જગ્યાએ પું હોત તો શું કરત?”

“આપે કયું તે જ.”

“ત્યારે?”

“બાપુ! સૌરાષ્ટ્ર આવી નહીં” તો તમ્હારા શુભને દાસ થઈ બેઠો છું.”

“કાક! તું મિત્રજ થઈ રહે એટલે ત્હારે ખીજું કંઈ નહિ જોઈએ.”

“આ ભવે તો મહારાજ! તમ્હારા મિત્ર રહેવાનો.”

“ત્યારે એક અનુગ્રહ કર.”

“જોલો, શું કરમાવો છો?”

“કાક! મ્હને એક સ્પષ્ટ વાત કહે. તું મ્હને જોળે છે-મહારી પ્રતિજ્ઞાએ તું જોળે છે. શું જયદેવ ચક્રવર્તિ થવાને સમર્થ છે-ને હું નથી?”

“મહારાજ! હું આજે તે જ વિચાર કરતો હતો-કે તમે પાટણની ગાદી પર હોત તો વિક્રમરાજની કીર્તિ લોકો વિસરી જાત.”

જરા ગવર્ધી જેગાર ટટાર થયો. “પાટણની ગાદીમાં શું છે અને જુનાગઢની ગાદીમાં શું નથી?”

“ત્યાં મુત્સદ્દીપણું ને શૌચ છે-અને અહિંયા માત્ર શૌચ છે.”

“કાક! એકદમ કાક તરફ ફરતાં જેગારે કહ્યું. “મહારાજ શૌચ અને ત્હારું મુત્સદ્દીપણું-એ બે શું ન કરી શકે?”

કાક ચમકીને પાછો હડ્યો. “મહારાજ! એ શું જોલો છો?”

“સસ. મ્હારે ત્હને મહારાજ મંત્રી કરવો છે.”

કાકે એક નિસાસો મૂક્યો. “મહારાજ! તે કેમ બને?”

“રહેલાઈથી! અહિંયા આવીને રહે.”

“હું” કાકે કોકું ધુણાવ્યું.

“શું જયદેવને વેચાણો છે?”

“ના.”

“ત્યારે એ સ્વાર્થી ત્હારી શી કદર કરવાનો હતો?”

“તે પણ જાણું છું. પણ જેમ તમ્હને મહારામાં શ્રદ્ધા છે, તેમ ખીજા એક મિત્રને પણ છે.”

“કાને ત્રિભુવનપાલને?”

“હા. તમ્હે તો મ્હને આજે જોલાવો છો; ત્હેણે તો ન્યારે હું લાટમાં રખડતો સૈનિક હતો ત્યારે મહારાજ હાથ આપ્યો.”

“તેથી શું ત્હારું લાગ્ય પડીકે બાંધે છે?” જેગારે પૂછ્યું.

“તે તો વિદ્યાતાએ ક્યારતુંએ બાંધ્યું હશે.”

“કાક”

“જોલો.”

“ત્હારા જેવા હરામી તેમજ ભલો માણસ મ્હે ખીજો જોયો નથી.”

“ને મ્હારો આટલા કડવો અનુભવ લીધા પછી કોઈ મ્હારી આવી કદર કરનાર પણ મ્હે જોયો નથી.”

“તું નહિજ માને?” નિરાશાથી જેગારે પૂછ્યું.

“ના.”

“કાક! મ્હે ધાર્યું હતું કે મ્હારું આજે લાગ્ય ઉઠાડ્યું; હવે લાગે છે ઉઠાડું બંધ થઈ ગયું” માથું ધુણવી જેગારે કહ્યું.

“એમ નિરાશ શા માટે થાઓ છો? તમ્હારે લલાટે શું ચે લખ્યું હશે.”

“ખીજું ગમે તે હશે. એક વસ્તુ તો લખાઈજ છે.”

“શી?” કાકે પૂછ્યું.

“ટેક.”

“ત્યારે મહારાજ! બધી દુનીયા જખ માટે છે.” થોડી વારે બન્ને મૂંગા મૂંગા ઉભા રહ્યા.

“તું ત્યારે દુશ્મનના પક્ષમાંજ જવાનો.”

“શું કરે?”

“ખરી વાત છે. જેની મહારી ટેક તેની ત્હારી પણ. કાક! મ્હારે ત્યારે દુશ્મનાવટ ફળવવી પડશે.”

“કેવી રીતે?”

“મહારી પ્રતિજ્ઞા પછી ત્હારા જેવા પદ-ણીને છોટા કેમ રખાય?”

કાકે રહમન્યો. “મહારાજ! ખરી વાત છે. હું બન્દીવાન થવાને તૈયાર છું.”

“આજથી બારમે દિવસે ત્હને છોડી મુકાશ.”

મકરણ ૮ મું.

ગવર્નમેન્ટ.

અનાથ પણ મગર મંજરી જેમ તેમ પોતાના રડતા હૃદયને જાતું રાખી શકી. મગરની જતાં તે નિર્બલ થઈ હતી; પોતાની માનસિક સૃષ્ટિની મજાહ ભૂલી સામાન્ય સંસારના સુખ દુખનો શીકાર થઈ પડી હતી.

તેના સ્વભાવજન્ય ગર્વ કાંઇ ગયો નહોતો; પણ તેના હૃદયમાં સંચાર પામેલા નવા ભાવોએ તે ગર્વને શુભામ બનાવ્યો હતો. પોતે શા માટે આમ ચિન્તા કરે છે, પોતાને શા માટે કાંક જતાં આવી ખેંચેલી થાય છે, પોતે કેમ આમ નિરાધાર થઇ રહી છે—એ પ્રશ્નો તેના મનમાં પેદા થતા; પણ તેના નિર્ણય થાય તે પહેલાં વિજેતા કાંકનો વિચાર આવતો, અને નિર્ણય કરવો રહી જતો.

પાટણથી નીકળ્યા પછી તેના વિચાર સામ્રાજ્યનો કાંક મહારાજ થઇ રહ્યો હતો. પણ જ્યારે તે એકલો આમ ચાલ્યો ગયો ત્યારે તેની શુદ્ધિ મરી ગઇ, તેનામાં વિચાર કરવાની શક્તિ રહી નહિ, બહુ જાતી ચીરી હેયુ દૂર દોડી ગયું હોય એમ લાગ્યું. શું થયું તે તે સહમજી નહિ, કેમ થયું તે પણ ન સહમજી—માત્ર એટલું જ લાગ્યું કે તે પોતે સજીવ નહોતી, જીવ ચાલ્યો ગયો હતો—ઘોડીપર ખેસી, દૂર દોડી જતા કાંકની સાથે નહારી ગયો હતો.

પહેલાં વિચારો આવતા—હવે વિચારશૂન્યતા આવી. પહેલાં હૃદય શાન્ત રહેતું—હવે હૃદયમાં ઉર્મિઓની પરંપરા ઉછળી રહી. પહેલાં વિચારમાં કાંકનું મુખ આવતું—હવે હૃદય કાંક-મય થઇ રહ્યું. મંજરીને સહમજી પડી નહિ.

પહેલાં તે કાંકને તુચ્છ ગણતી, પાટણથી નીકળતાં તેના પર ભાવ આવ્યો, હવે તે સર્વોપરી થઇ ખેડો. તેની ભૂતિના પગ આગળ ભાવના ને શુદ્ધિ દીન વદને ધૂળમાં રંગદોળાવા લાગ્યાં.

પહેલાં કાંકની શુદ્ધિ વિષે વિચાર આવતા, તેના શૈયને ખીજ સાથે સરખાવતી, તેના રૂપની ખીજના રૂપ સાથે તુલના કરતી. હવે તે કાંક કરી શકી નહિ, હવે નજરે માત્ર કાંકજ દેખાયો. પહેલાં કવિની નજરે તેનું રૂપ જોતી—આભણ કન્યાની નજરે તેના સંસ્કાર જોતી—વિરાંગનાની નજરે તેનું શૈય જોતી: હવે એકજ દષ્ટિ બિન્દુ રહ્યું—સ્ત્રીનું. તેની અવસ્થા કદપનાશક્તિએ તેને માત્ર જોયો—પુરુષોત્તમ રૂપેજ. પહેલાં માત્ર મન સાથે રહેવાની ઇચ્છા કરતું—હવે તેનું હૃદય, તેના અંગે અંગમાં છુપાયેલું ભયંકર સ્ત્રીત્વ તેને માટે તલસતું.

મંજરી ઉભીના ઉછળા જોઇ ગભરાઇ, હૃદયને તલસાટ જોઇ ચમકી. એણે અપ્રિયિત, ભયંકર, તોફાની તલસાટ રહેલું અનુભવ્યો નહોતો, પોતે અનુભવશે એવી આશા રાખી નહોતી.

તે ચાકી, હારી, ગભરાઇ—પણ તલસાટ મટ્યો નહિ; તેને શાન્ત કરવાનું સ્વાસ્થ્ય રહ્યું નહિ. તેને પોતાના પર, પોતાના સંસ્કાર પર, પોતાની નિશ્ચલ માની બેઠેલી વિશુદ્ધિ પર તિરસ્કાર આવ્યો; છતાં કાંક વળ્યું નહિ.

હૃદય ચતુષ્કોણ રૂપે રીતે જોવા લાગ્યાં કે હવે કાંક માત્ર ભાવનાઓ સંતોષનાર કે હેયાનો હાર નહોતો—એ તેનો ભરધાર હતો—તેના દેહનો, તેના જીવનનો, તેની આશાનો નાથ હતો—તેના ભવિષ્યના સંતાનનો પિતા હતો.

જેમ ધરતિકંપ થતાં પાતાલ દેખાય તેમ સંસ્કારી મંજરી આ વિચાર—પાતાલ જોઇ કાંપી ઉઠી; પણ આ પાતાલ દેખી નહારી જવાની શક્તિ નહોતી, તેમ મન પણ નહોતું. તેણે એ પાતાલમાં પડતું મુક્યું.

તે રસસાગરને તીરે હતી—હવે સાગરમાં આંખો મીચી અપલાવ્યું. રસોર્મિઓ ચારે તરફ ફરી વળી, તેને પલાળી—તેને ગભરાવી, દુખાડી. આત્મધાતુ—કરતી હોય તેમ પોતાને તણાવા દોડી—આશા માત્ર એકજ રહી કે તળીયું ક્યારે મળે.

અણધારેલા પ્રસંગો, અણખોલેલા શબ્દો, અણવિચારેલા ભાવો મનમાં ખડા થયા. તેના રસિક સ્વભાવનો ઘ્રાંધ રસસયના પ્રતાપી તેજમાં રંગાતો આગળ વધ્યો. તેને સાગર સાથે મળવું હતું.

ચાર દહાડાની મુસાફરીમાં તેના મનોરાજ્યનું ચક્ર બદલાઇ ગયું. પોતાનો ગર્વ, પોતાનું અતડાપણ, પોતે કરેલું કાંકનું અપમાન—એ બધા માટે તેણે પશ્ચાતાપ કર્યા. કેવી પલો ગુમાવી? અને તે માત્ર પોતાના અભિમાનથીજ. પોતે કેવી મૂખ? તેણે સંકલ્પ કર્યો કે હવે નવું જીવન શરૂ કરવું—જીનાગદ જઇ કાંકને પગે પડવું, ક્ષમા ચાચવી, તેની દાસી બની રહેવું.

આ પોતાનું અધઃપતન જોઇ. તેને ગુસ્સો આવ્યો—જવાબમાં તેનું હરામખોર હેયું હસવા લાગ્યું. તે પોતાના સંસ્કારો અને શુદ્ધતા સંભારવા લાગી—જવાબમાં તેનું અચલ હૃદય મદભયું બની તેની ઠેકકી કરવા લાગ્યું. તેણે પિતા સંભાર્યા—સહાનું કાંક ખડો થયો; પોતાના સંકલ્પો ફરી કર્યા—ત્યારે તેનાં કંકર વિરામ લેવાનું મન થયું; શાસ્ત્ર સંભરવા ગઇ અને અલકાપુરી સાંભરી, ખોલાઇ ગયું:

સંક્રિદ્ધને મળિમરમર

પ્રાર્થિતા યક્ષકન્યા:॥

નીર્વાનધો વ્હાલિતશિલ્લે

યંત્રવિમ્બાચરાણામ્

ક્ષોમરાગા ?

શ્લોક અધુરો રહ્યો. શરમનું માયું છેવું
મોં લાલચોળ થઇ રહ્યું. નાણે ચોરી કરી
હોય તેમ જોઇ રહી; અને પછી ખોલી

મંડલનાથસનાથ મટ્ટપતિ;

સામાન્યનાથો મમ।

એકદમ સોમભટ્ટના અવાજે છેને જાગૃત
કરી

“મા! આ પેલું ઘુનાગઢ.”

પ્રકરણ ૯ મું.

કાકની શોધ.

મંજરી નવી સજિમાં સંચરી. તે સજિના
રંગ આગળ વિધાતાની વિભૂતિ પણ નકામી,
નિરસ લાગી. છેવે ભૂમિ થાવને મટી હતી;
તેનાં વ્યોમમાં પ્રેમ પ્રકાશો હતો. તે સજિમાં
તે વિહરતી હતી, નાચતી હતી. છેમાં માત્ર
એજ જણ હતો: તે અને કાક.

તેણે ધાયું હતું કે કાક ઘુનાગઢને દરવાજો
મળશે. પણ છેને ત્યાં ન જોતો તે જરા વિરમય
થઇ; પછી પોતાના ગાંડપણુનો વિચાર આવ્યો—
તે અહિંયા ક્યાંથી હોય? છેને હજાર કામ
હશે? તે ક્યાંથી જાણે કે તે અત્યારે આવ-
વાની છે? પછી પાછું હૃદય વિભાસણુમાં
પડ્યું—પોતે કહેલા શબ્દો યાદ આવ્યા
“શુનીમન્વેતિશ્ચ” પોતે કેવી ચીખાવલી,
મીનજી, અધમ।

સોમભટ્ટે તપાસ કરી જટાનાથ આચાર્યનું
ઘર ખોળી કહાડ્યું. ન્યારથી છેની માએ ઉદા
મહેતાનો આશ્રય સ્વીકાર્યો હતો ત્યારથી
જટાનાથ આચાર્યનું ઘર છેના હૃદયમાં રમી

રહ્યું હતું. પણ અત્યારે ત્યાં ખોંચતા પણ
છેને કાંઈ રસ ન પડ્યો.

એક શિષ્ય આવી ખારણામાં ઉભો.

“કાણુ છો?”

“આચાર્યજી છે કે?” સોમભટ્ટે પૂછ્યું.

“પણુ છો કાણુ?”

“આ આચાર્યની છોકરી આવ્યાં છે.”

“કાણુ—વત્સલીબા.”

“ફદદત! હું છેની છોકરી।” મંજરી-
એ ખેડેલી સાંદણીપરથી કહ્યું. શિષ્ય ચમક્યો.
મંજરી રહામું જોયું—અને છેને તેને
અંજાઇ મુઠ જોવા ઉભો રહ્યો.

“કાણુ મં?”—આખરે તે પોલ્યો.

“હા. હુંજ મંજરી. દાદા ક્યાં છે?”

સાત વર્ષે ફદદતે મંજરીને જોઇ અને
વેદાભ્યાસજડ બ્રાહ્મણ એ સુંદરીનું થયેલું
રૂપાન્તર જોઇ ગભરાઇ ગયો. તે વિનય છોડી
એકદમ ધરમાં જતો રહ્યો. અને છેનો ક્ષોભ
જોઇ સોમભટ્ટ ખડખડાટ હસી પડ્યો.

થોડીવારે મંજરી અને છેના સાથીઓ
બધા સાંદણીઓ પરથી ઉતર્યા અને એટલામાં
ખીજે શિષ્ય છેમનું સ્વાગત કરવા આવ્યો.
નિરાશ હૃદયે મંજરી ધરમાં ગઇ. તેણે
કાકને અહિંયા તો જોવાની આશા રાખીજ
હતી. વૃદ્ધ જટાનાથ આચાર્ય અમિહોત્રી
હતા અને અગ્નિ સમક્ષ ઘેસી જપ કરી રહ્યા
હતા. છેમની ધોળી લાંબી દહાડી છેમના
પેટપર પથરાઇ હતી; ફદાક્ષની મોટી માળાઓ
છેમનાં ડોક, અને હાથ શોભાવી રહી હતી;
છેમની વૃદ્ધ પણ મ્હોટી પ્રભાવશાળી આંખો
નાસિકામનું ધ્યાન કરી રહી હતી.

નિશ્ચાસ મૂકી છેમણે આંખો ઉઘાડી.

“કાણુ વત્સલી”

“ના, દાદા એ તો હું.”

ધણા વર્ષના યોગાભ્યાસની ટેવથી અણ-
જાણપણે આચાર્યે આંગળી નાક આગળ લઇજઇ
કયા નરકોરામાંથી શ્વાસ નીકળે છે તે તપાસ્યું;
અને ધીમેથી જાણે બરફના ઢગલા પર સૂચું
કિરણો પડે તેમ તે હસ્યા. “કાણુ મંજરી।”

“હા, હુંજ. કેમ છો?”

“તું બહુ મ્હોટી વધી ગઇ.”

૧. મેષ કુત, આખા ફ્લોકના તરજુમાં આ પ્રમાણે છે:

જ્યાં મજાના જળયક્રી શિળા વાયુને સેવો સેવી
મંદીરની તટપર ઉભાં, શિળા હાથે રમતી
શોની કાઢે મહી. કનકની કેતિમાં કાંકી ઉઠા
માર્ગે જને અમર, કુટીલી યક્ષની ઝેણી કન્યા.

નીવીચંબી ઢિલી થઈ જતાં રામથી કામિઓ જ્યાં
જંચી લેતા, ચપલકરથી. ચીર ખીખાધારનાં.

૨. કીલાભાઈનો તરજુમો

મંજરી આવીને સ્હામું ખેડી “કેટલાં વર્ષ થયાં?”

તેણે હસીને કહ્યું. તેની આસપાસ આચાર્યના શિષ્યો, આખો ફાડી, આવીને ઉભા રહ્યા.

“તું કેટલી હતી, હે?” ડાસાએ હસીને જાણે પોતે એકલા જ બોલતા હોય તેમ કહ્યું “વત્સલી ત્હને લઈ આવી ત્યારે દશ વર્ષની હતી નહિ?” ફદા! તે પહેલાં બ્રહ્મચર્ય આરંભ્યો ત્યારે.”

“મહારાજ! ત્હને સાત વર્ષ થયાં.”

“બરાબર છે, ઊકરી! તું કયાંથી આવી?”

“પાટણથી.”

“પાટણ. હા તે કહાવ્યું હતું કે તું ખંભાતથી લાં ગઈ.”

“ત્હારી મા ક્યાં છે?”

“ખંભાત.”

“એ દુષ્ટુર્જિવાળી ઊકરીએ હજુ અપાસરે છોડ્યો નથી. હર હર તું ક્યાં હતી ત્યારે?” ડાસાએ જરા વ્હંમાઈ પૂછ્યું.

“પિતાજીના મિત્ર ગમનન પંડિતને ત્યાં હતી.”

“ગમનન-ગમનન પંડિત-હર-હર-હર-એ અહિંયા નીજ સાત આત્મા હતા. મહા વિદ્વાન-મહા સમર્થ-” કહી પાછી પોતાની આંગળીઓ આચાર્ય નરકાર આગળ લઈ ગયા. “અહિંયાં કાની જોડે આવી?”

“દાદા! પછી હું પરણી.”

“હું” ડાસાએ સાથે “હિં” જોયું. બધા શિષ્યો એક બીજાના સ્હામું જોવા લાગ્યા.

“શું કહે છે? હર-હર.”

“સાચું—”

“કાની જોડે?” મંજરીએ શરમાઈ નીચું જોયું.

“જયદેવ મહારાજના ભટ્ટરાજ છે.” સોમભટ્ટ ઉમેર્યું.

“ભટ્ટરાજ!” ડાસાએ ચુસ્તમાં પૂછ્યું.

“ભટ્ટરાજ! હર-હર—”

“હા. લાટના—”

“ઊકરી!”

“મહારાજ!” સોમભટ્ટ મીઠાશથી કહ્યું.

“મહાસમર્થ મહારથી છે.”

“પણ ત્હનું જાત કયું?” ડાસાએ મંજરીની સ્હમિથી સોમભટ્ટ તરફ જોતાં કહ્યું.

“જામદગ્નેય” ધીમિથી મંજરીએ ઉમેર્યું.

“મહારાજ! દ્વાપરમાં દ્રોણાચાર્ય હતા ત્હનાથી પણ એમની યુદ્ધકળા વ્હંડે એમ છે.”

“હર-હર-હર—” તિરસ્કારમાં આચાર્યે કહ્યું.

“નવધણુ રા’ જશે એકલે હાથે પકડ્યો હતો તે.”

“હર-હર-હર—” બહુમાન દરેક અક્ષર ઉચ્ચારતાં ડાસાએ કહ્યું.

“તે ક્યાં છે?”

“અમ્હે તો જાણ્યું કે અહિંયા આવી પહોંચ્યા હશે. એમ્હને જરા કામ હતું તે પહેલાં આત્મા. અહિં આ આત્મા નથી?”

“ના.”

મંજરીને ફાળ પડી; તેણે ચિન્તાતુર મુખે સોમભટ્ટ સ્હામું જોયું.

“મહારાજ!” ફદ્દતે કહ્યું “હવે આ બધાને સ્નાન બાન કરાવીયે. યાક્યાં હાયાં આત્મા છે.”

“હર-હર—” હું તો ભૂલી જ ગયો. ઉઠ દીકરી પછી વાત કરીશું.”

મંજરી ઉઠી. પણ ત્હનો જીવ જંદે રહ્યો. તે નાહી, ખાધું, પણ ચેન પડ્યું નહિં. ત્હને માન શુકન થવા લાગ્યાં, ત્હનું હૃદય ચક્રોળે રહ્યું. કાંક ક્યાં હશે એજ વિચાર થયાં કર્યો. ખાઈ કરી તેણે સોમભટ્ટને તપાસ કરવા મોકલ્યો; યાક ઉતારવા સુતી પણ ઉધ આવી નહિં. તે ઉઠીને આમ તેમ ફરવા લાગી, પણ જીવને જપ વળ્યો નહિં.

તેણે ફદ્દતને બોલાવ્યો ને ખેંગારની ખબર કહાડી. ખેંગાર લશ્કર લઈ હુંસરાજ મહીડાને મારવા ગયો હતો એમ સાંભળ્યું. ત્હનો વિચાર ખેંગારને મળવાનો થયે હતો તે પણ અશકય થઈ પડ્યો. પાંજરામાં સિંહણ પૂરાઈ હોય તેમ તે પછાડા મારવા લાગ્યા. રાત પણ વેરણ થઈ; આટલી મુસાફરી પછી પણ આંખ મીંચાઈ નહિ.

બીજા દિવસે ત્હની સાથે આવેલા લાટના બધા યોદ્ધાઓએ તપાસ કરવા માંડી, પણ કાંઈ પત્તો મળ્યો નહિં. “મંજરીનું” હૃદય ચીરાઈ જવા માંડ્યું, ન રહમળય એવા તર્કવિતર્ક થવા લાગ્યા; તે હિંમત હારવા લાગી. તેણે જટાનાથ આચાર્ય ને ફદ્દતને તેમજ બીજા શિષ્યોને તપાસ કરવા કહ્યું પણ કાંઈ આશા લાગી નહિં. ત્હના મનમાં ધ્રાસ્કો પડ્યો. કંતે જીવતો છે, જીનાગદમાં છે એની શું ખાત્રી? ન્હેની એ પાછળ દોડ્યો તે માથાનો મળ્યો હોય તો?

ત્હને જીનાગદ જેર સમાન લાગ્યું. ત્યાંથી નહાસી જઈ, સોરઠના ગામેગામમાં શોધ કરવાનું મન થયું. તેણે સોમભટ્ટને કહ્યું,

અને તે નિમકહલાલ યોધા બીજે દિવસે પોતાના શાગિદો લઈ ચારે તરફ તપાસ કરવા નીકળી પડ્યો. મંજરીને ઘણી સહમનવી લેણે અહિયાંજ રાખી.

બીજી રાતે પણ તેને ઉંઘ આવી નહિ. નીચે ઝોટલાપર આચાર્યના શિષ્યો ઝોટલે બેસી ગપાટા હાંકતા હતા; અને ઉપર બારીમાં લપાઈ મંજરી આંસુ સારતી હતી. ઝોટલામાં કોઈનો ઘોંટો સંભળાયો.

“રૂદ્રદત્ત રૂદ્રદત્ત ! અહ્યા એક વાત પૂછું.”

“શું ?”

“કૈલાસમિવદુર્ધર્મ” ઝોટલે શું ?”

એકદમ મંજરી ચમકી. આ તેના પ્રિય શબ્દો અહિયાં ક્યાંથી.

“કપાળ તારે” રૂદ્રદત્તે અર્થ કર્યો. “રખ-ડેલ ! તું વળી એ ક્યાંથી લઈ આવ્યો ?”

“ગમે ત્યાંથી. શાસ્ત્ર તો બળે તુંજ લખ્યો હશે. કહેતો ખરો. મહને સહમન નથી પડતી.”

“પણ તું એ લાવ્યો ક્યાંથી ?”

“એક માણસ છે તે કાંઈ એવું બોલ્યાજ કરે છે. એ શું ?”

મંજરીએ હોઠ પર હોઠ બીડ્યા. અધારામાં પણ તેની તેજસ્વી આંખો તનખા ખેરવવા લાગી.

“કાણે બળે કાંઈ હશે”-રૂદ્રદત્તે બેદરકારીથી કહ્યું “જવા દેની.”

“રૂદ્રદત્ત ! એ લીટી મહને આવડે છે” મંજરીથી ન રહેવાયું. તે વચ્ચે બોલી.

“કૈલાસમિવ દુર્ધર્મ કાળમિવ દુઃસહમ.”

પેલો નવો માણસ ચકિત થઈ ગયો “હા ! એજ ! તમ્હે ક્યાંથી લાવ્યાં ? એ કાણ છે રૂદ્રદત્ત !” લેણે ધીમેથી પૂછ્યું.

“એ તો આચાર્યજીની દુહિતા.”

“રૂદ્રદત્ત ! ઉભા રહો હું હેઠળ આવું છું” કહી મંજરી નીચે આવી.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

કાક જડયો.

મંજરી અભિમાન દૂર મૂકી નીચે ઉતરી. ટોંગ કરવો, ભુલું બોલવું એ તેના સ્વભાવ અને આદર્શોથી વિરુદ્ધ હતું :

છતાં અત્યારે આ વિચિત્રતાનો વિચાર ક્યાં વગર તે બધું કરવા તૈયાર થઈ. તેના હૃદયમાં આ અસ્વભાવિક વર્તણૂકથી જરા ડાંખ લાગતો; પણ તે ડાંખના ચટકાનો કાકને મેળવવાના તલસાટ આગળ કાંઈ હિસાબ નહોતો. તેને લાગ્યું કે જો કાક જડ આ શબ્દો બોલતો હોય તો આ અભિજ્ઞ શિવાય બીજો રસ્તો તેનો પતો લાગવાનો નથી.

રાતના અધકારમાં સદેહે ઉતરી આવેલી ઉપા જન્મી મંજરીને જોઈ ખીચારો મળિભદ્ર તે દિગ થઈ ગયો; અને ‘મોઢા’ ફાડી જોઈ રહ્યો.

“રૂદ્રદત્ત ! આ તમ્હારા મિત્ર મળિભદ્ર કે ?” જરા હસીને મીઠાશથી મંજરીએ કહ્યું. મંજરીની આંખમાં આ વખતે ભયંકર મોહિની હતી. આવા નયનરશ્મિઓ દેવ દાનવ ન સાંપી શકે તો ખીચારો મળિભદ્ર ક્યાં ?

“બા !” રૂદ્રદત્તે કહ્યું “મળિભદ્ર રાન્યગોરના શિષ્ય છે.”

“એમ કે ? પણ રાન્યગોરના શિષ્ય થઈ બુનાગદનાં નામપર પાણી ફેરવે છે ?” હસીને મંજરીએ પૂછ્યું.

મળિભદ્ર રાન્યગુરનો શિષ્ય હતો-પણ વેદાભ્યાસ કરતાં રસોઈ કરીને આપટવામાં વધારે પ્રવીણ હતો. આ પ્રશ્ન જોઈ તેના અચ્ચાનો પાર રહ્યો નહિ.

“કેવી રીતે ?” રૂદ્રદત્તે પૂછ્યું.

“કાંઈ પરદેશી વિદ્વાન તમ્હારી મશકરી કરે ને તમ્હે જવાબ નહિ આપો.”

“પણ બા ! મહને સંસ્કૃત આવડે તો ને-”

“મોહો ! ઝેટલું જને” મંજરીએ કહ્યું.

“કેમ ઝેટલું જ ?”

“કાંઈ એમ પરદેશીને નમતું અપાય ? એ આ શબ્દોથી શું કહેવા માંગે છે તે બખર છે ?”

“ના.”

“કહે છે કે કેલાસની માફક મ્હારી વિદ્વાતાને કાંઈ પ્હોંચી શકે એમ નથી; અને કાલાગ્નીની માફક પરદેશી શ્રોત્રિયોને હું બાળીને ભરમ કરું છું. આવું અપમાન સહો છો ?”

“પણ મહને આવડે નહિ ને ?”

“એમાં શું ? તમ્હને એ મળ્યો ક્યાં તે તો કહો !”

મણિભદ્રના મુખપર ભય વ્યાપી રહ્યો. તેણે ચારે તરફ જોયું; અને ખોલતાં ગુંગળાઇ ગયો.

“રાજગઢમાં હશે. રાજગોરના શિષ્યને ખાંજે ક્યાં વિદ્વાનો મળે ?”

રૂદ્રદત્ત મંજરીના પ્રશ્નનો બુદ્ધ અર્થ કાંઇ સ્પષ્ટમળ્યો નહિ; પણ તેણે ગમે તે હેતુ હોય તે પાર પડે તેમાં મદદ કરવા તેણે કહ્યું. “તે મણિભદ્ર ! ગભરાય છે શું ? પરદેશી પંડિત કાંઇ છૂપો રહેશે ?”

“ના-ના-પણ.”—

“અરે એ તો કોઇ કેદી હશે ?” મંજરીએ ધીમેથી પૂછ્યું.

મણિભદ્ર ચમક્યો ને મ્હોટું ફાટી જોઇ રહ્યો. રખેને તે ચમકી ગયો એમ ધારી મંજરીએ જુદો પાટો બાંધ્યો. “જે હોય તે. પણ તમ્હારે તેને નમાવવો તો જોઇએ.”

“ખરી વાત છે” રૂદ્રદત્તે પણ પાણી સ્વહાવા માંડ્યું. “નહિ” તો તે વળી તેને દેશ જઈ કહેશે કે જુનાગઢમાં બધા મણિભદ્રના ભંડવાજ છે.”

“કેમ મણિભદ્ર તે કેવા છે ?” મંજરીએ પૂછ્યું. “અરે એક કામ કરો.”

“શું ?”

“એ પંડીતને એક શ્લોકમાં જવાબ આપો.”

“એજ પિણ છે ને” કપાળ પર હાથ મૂકી નિસાસો મૂકી મણિભદ્ર બોલ્યો. “બાર બાર વર્ષ ગુરૂના ચરણ સેવ્યા, પણ એક આખો શ્લોક મ્હોડે સ્મર્યો નહિ.”

મંજરીએ એક પળવાર વિચાર કર્યો ને કહ્યું : “હરકત નહિ. એક રસ્તો બતાવું.”

“શો ?”

“એમ કહો કે હું અભિમાની ! જુનાગઢની તો છોકરીઓ તો કવિકૃતશિરોમણી છે. તેને છત્રવાની શરૂઆત કર, અને પછી જુનાગઢી પંડીતની સાથે હાથ બાંડ.”

“હા. એ તો કહું.”

“પછી જો બહુ પાંડિત્યનો આડમ્બર કરે તો લઇ જજો મ્હને” —

“તમ્હને !” —

“હા. મ્હને.”

“પણ આ પંડિત છે ત્યાં જવાય એવું નથી” ધીમેથી મણિભદ્રે કહ્યું.

“તમ્હે બન્યો છો ને ?”

“હા..”

“સારે એક દિવસ તમ્હારે બદલે હું જમશ.”

“તે કાંઇ બને નહિ” ગભરાતાં મણિભદ્રે કહ્યું.

“નહિ” તે શું બને ?” આકર્ષક હાસ્ય બાણ ફેંકી મંજરીએ કહ્યું. “પણ આપણે શું વિદ્વાતામાં પાણી ખોદ્યું ? અને જો એ હારશે તો જશ બધો તમ્હનેજ મળશે. કેમ ખરું કેની રૂદ્રદત્ત ?”

“હારતો.”

“જોઇયું. હું આટલું તો કહી જોઉં.”

“પણ અમ્હને કહેજો કે એ શું કહે છે. હો.”

“હા. કાલે સન્હારે.”

“વાર.”

બાલક પહેલી ચોરી કરી નીકળે તેમ, તરતાં શીખનાર પહેલીવાર તરી પાર ઉતરી આવે તેમ મંજરી પોતાની બાકાશીથી હરખાતી હરખાતી ઉપર આતી. જુઠાણુથી તેણે મણિભદ્ર પાસે કામ કદાચું તેથી તે શરમાઇ નહિ; ઉલટી હરખાઇ, અને ગર્વ વધ્યો; અને કાકને મળવાની ઉગતી આશાની દુઃખમાં સુતી. ઉઘમાં પણ કાકને મળવાનાં સ્વપ્નો તે જોઇ રહી.

પરોડીયે તે ઉડી; મણિભદ્ર ક્યારે આવશે, આવશે કે નહિ, એ પરદેશી વિદ્વાન કાક હશે કે કોઇ બીજો, કાક હોય તો સંદેશો સ્વ-મજશે કે કેમ એવા એવા અનેક તર્કવિતર્કો તેના મનમાં ઉડવા લાગ્યા. અત્યારે તેની પાસે સોમભટ્ટ પણ ન્હોતો કે તેને મોકલી તપાસ કરાવે. અને તે જાતે બાલક, બિનઅનુભવી ! તે અનેક રીતે વિમાસણ કરી રહી.

પ્રણયીના સંદેશાની વાટ જોતાં થતી વેદના ત્રિવિધિના તાપથી પણ વધારે દુઃસહ છે. આ દુઃસહ વેદના મંજરી સહી રહી. પગલું વાગ્યું—પાંદડું—ખખડ્યું—બારણું—દેવાયું કે તે ચમકતી, હૃદય ધમકી ઉઠતું, કાન ચક્રાર થતો, તે ઉડી બારણે જતી. મણિભદ્ર ન આવતો તો નિરાશ થતી, હૃદય જાણે બંધ પડી જતું હોય એમ લાગતું; અને કદવના શક્તિ ન કરવા જેવા વિચાર કરી રહેતી. પણ નિરાશ થઇ પાછી આવતી, તો વેદના વધતી. ઝોટલે ઉભા રહી મણિભદ્રને ન જેવો તેના કરતાં તે હમણાં આવશે ધારી વાટ જોવી એ વધારે ત્રાસદાયક થતું. તે પલોમાં સ્પર્શને ચંદ્ર વ્યોમમાં ચંબી ગયેલા લાગતા, આસ બંધ

પરોલો લાગતો, જીવ ત્રિશંકુની માફક અધ્ધર લટકતો રહેતો, નસેનસમાં યુગલામણ થતું, પ્રાણ પટકી નાખ્યા વિના બીજો આરો દેખાતો નહિ.

શુક રૂદ્રદત્ત જલચારી હતો, જતાં મંજરીને જોઇ તે હેનો ગુલામ બન્યો હતો. તે એટલું જાણતો હતો કે તે નિરાધાર હતી, દુઃખી હતી, કરમાતી હતી. જે આદર્શતા તળીયે બેઠી હતી તે ઉપર આવી-આ દુઃખી બાલાની બહારે ધાવા હેનું હૃદય તલસી રહ્યું. હેને સ્પષ્ટ લાગ્યું હતું કે મંજરીએ મણિભદ્રને પાણી મહાન્યુ તે કાંઈ કારણસર હતું; અને તેથી મણિભદ્રના પાછા આવવાની તે પણ વાટ જોવા લાગ્યો. નીચ કમમાંથી વખત ચોરી તે પણ બહાર ફરી આવતો, જપ કરતાં પણ કાન માંડતો, ધ્યાન કરતાં પણ હેની નજર હોઠ બીડી કર્યા કરતી મંજરી તરફ જતી.

કાંઈ આન્યુ-રૂદ્રદત્તને મણિભદ્રનું પગલું લાગ્યું; અને તે જપ છોડી બહાર દોડ્યો. મણિભદ્ર ઉતાવળો આન્યો હતો હેને તેડી અંદર વાડામાં મંજરી હતી ત્યાં હેને લઇ ગયો.

મંજરી પાણી કહાડતી હતી. હેનાં માથા-પરથી હોડણી ખસી જઈ હેનો અજોડો, અને ડોકની ભભક, ઉંચા નીચા થતા હાર્યનું સૌંદર્ય, તેથી સંતાકુકરી કરતા સ્તનની અપૂર્વતા—આ બધું બન્ને આવનારની નજરે પડ્યું, બન્ને મહાત થયા. વિનય-શિલ રૂદ્રદત્તે યુરની દોહિત્રીના રૂપ આગળ આંખો નમાવી-અડબંગ મણિભદ્ર બહેબાકળો થઇ, ડોળા ફાડી જોઇ રહ્યો.

મંજરી હેમને આવતા સાંભળી ફરી, માથે હોડણી ને આગળ આવી. આશાએ, અપેક્ષાએ હેનું મોઢું જલત થયું.

“કેમ મણિભદ્ર!”

“જઈ આવ્યો.”

“શું કહ્યું?”

“બહુ પાકો છે. કહું? હું અહિં થાથી ગયો, ગાગર લીધી, પાણી ભર્યું.”

“પછી?” અધિરાધથી મંજરીએ કહ્યું.

“પછી હું ગયો. પેલો તો એક રીંછ જેવો પડ્યો હતો, ખૂણામાં.”

“વાર?”

“ને મહારી તો સહાય પણ નહિ જીવે.”

“પછી હેણે શું કયું?”

“હું કાંઈ જાણું કે? કહ્યું કે રોજ તો પેલા કેલાસનો જપ કરો છો, આજે કેમ નથી કરતા.”

“હું.”

“મહે” ન્યાં એમ કહ્યું કે એ તો બેઠો થયો. ને મહારી સહાય ડોળા ધરકાવા માંડ્યા. સાચું પૂછો તો હું તો બીધો. એના કાંઈ ડોળા ચળકે.” હાથ પર હાથ ધરી મણિભદ્રે કહ્યું. “હું તો એવો ગભરાયો કે ગાગર મુકવા ગયો, એટલે ફરી ગઈ, ને પેલો તો ખડખડ હસવા લાગ્યો.”

“પછી હેણે શું કહ્યું?” જરા કચવાઇ મંજરીએ પૂછ્યું.

“મહેને કહે કે જીવો આ કેલાસ ન સાંભળ્યું હેના પ્રતાપ. એમ કહ્યું ને પાછો હસવા લાગ્યો. એટલે મહેને હિંમત આવી. મહે પછી કહ્યું—

“શું?”

“કે ‘રોજ પડીતાઈ શાની કરો છો? તમ્હે અમહારી જીનાગદની છોકરીને હરાવો ત્યારે ખરા.’”

“હેણે શું કહ્યું?” મંજરીએ ઉચે શ્વાસે પૂછ્યું.

“માનશો? એણે નિસાસો મૂક્યો ને કહ્યું. શું કહ્યું વાર? કહો જોઈએ?”

“તે જાણતા હોત તો તમ્હેને શા માટે પૂછત? ” રૂદ્રદત્તે મહીડવાઈને કહ્યું.

“તે જોલ્યો કે ‘બાપા! બધાને હરાવ્યા પણ જીનાગદની છોકરી નહી હારી.’ ને માયું ધૂણાવવા લાગ્યો.” કહી મણિભદ્રે હસ્યો.

આ શબ્દોની મંજરીપર જીદી અસર થઇ. હોઠ કરડી તે પાછી હડી; હેનું શરીર કાંપવા લાગ્યું. શું કાકજી! હેણે અણજાણતાં જાતીપર હાથ દાળ્યો.

રૂદ્રદત્ત આ ફેરફારો જોઇ રહ્યો “પછી?” હેણે કહ્યું.

“પછી મહે પણ જરા મેડું માયું. મહે કહ્યું કે અમહારે ત્યાંની જાભણ કન્યાઓ તમ્હેને હરાવે એમ છે. મહે કહ્યું કે તે તો મોટી કવિકુલશિરોમણીઓ છે.”

મંજરી ને રૂદ્રદત્તે મૂગાં મૂગાં સાંભળ્યા ક્યું. “મહે આ કહ્યું ને પેલો ચમક્યો, ને આંખો ઝીણી કરી મહારી સહાય જોઇ રહ્યો.”

મંજરીનું હૃદય ઉભરાઈ આવ્યું. મુશકેલી ફેડવાનો વિચાર કરતાં કાકને આ જ રેવ હતી. મણિભદ્રે આગળ ચલાવ્યું “તે એકદમ ધીમે અવાજે કહેવા લાગ્યો: ‘એસો એસો મહા-

રાજા! એક છોકરી તો બતાવો.' મહે પણ કહ્યું 'જોઈએ તેટલી.' એટલામાં મહેને ગુરમહારાજની આસા યાદ આવી. તેમણે કહ્યું 'હવે રાજ્યકારભારની વાતમાં બહુ લવચી કરતી નહિ, એટલે હું તો મૂંગો રહ્યો. પણ પેલો બોલ્યો: 'ભાઈ! જે એવી હોય તેને કહેજો કે કવિદ્વલિશિરોમણી વ્યુનાગદમાં હોય તો તેનો નાથ પણ આ ખેડો છે. આવી જાઓ, કહી તે મૂંઝ મરડવા લાગ્યો.'"

મંજરીને જરાયે સંશય રહ્યો નહિ. તેનું હૃદય ઉછળી રહ્યું.

"મહિભદ્રા! આ પંડિતનો ગર્વ ઉતારવો જોઈએ. નહિ તો આપણા બધાનું નામ બોલાવાનું."

"પણ તે નામ રહે કેમ?" મહિભદ્રે કહ્યું. "એકરીતે રહે." રૂદ્રદત્તે જે કાંઈ મંજરીની ધમ્મ પારખી ગયો હતો તે બોલ્યો "મંજરી બા ને તેને મેળવો."

મહિભદ્ર ગભરાયો "એ તે કાંઈ બને?"

"કેમ નહિ?" મંજરીએ પૂછ્યું. "એ પંડિત કેદમાં છે એટલું જ ને?"

"બા-બા-પણ-ખેંગાર બાપા મહેને ગરદન મારે."

"પણ ખેંગાર બાપાને કહેવા કાણ જવાનું?" મંજરીએ કહ્યું. "તમ્હે જ્યાં ગાંધાર લઈ પાણી આપવા જાઓ છો તેમ હું જઈશ. પાંચ પત્રમાં એ પંડિત ફેંકાણે."

"નારે બા—" મહિભદ્રે બોલ્યો. "પેલો નારસિંહ તરત ઓઢખે."

"ઓહો નારસિંહ ગઈવી!" રૂદ્રદત્તે કહ્યું. "એ તો મહેને ઓઢખે છે. તમ્હે એકદમ માંદા થઈ જાઓ તો મંજરી બા જઈ શકે."

"પણ સ્ત્રી—"

"હું પુરૂષ વેશ લઈશ. મહારા પિતા છવાતા હતા ત્યારે ઘણીયે વખતે હું શિષ્યો સાથે એમ ફરતી."

"પણ બા" હાસ્યજનક ગભરાટમાં મહિભદ્રે બોલ્યો "આ હસવાનું ખસવું થાય તો?"

"થાય શું? તેને ખબર છે? મહારા પતિ તો ખેંગાર બાપાના ઇષ્ટમિત્ર છે. તમ્હે તો અમથા ગભરાઓ દો! તે જાણશે તો ભલે. ક્યાં આપણે એમના કેદોને નહસાડી જવાના છીએ."

"પણ—"

"એને ક્યાં કેદ ક્યાં છે?"

"લીમડીયા કુવા આગળના બોંયરામાં. પણ આ વાત—"

"તું શા માટે ગભરાય છે?" રૂદ્રદત્તે કહ્યું. "તું સહાજના અહિયાં આવજો પછી વિચાર કરીશું."

"હીક! હીક!" કહી મહિભદ્રે ત્યાંથી જવાનો ધરાદો દરશાગ્યો.

"વાર મહિભદ્રા!" રૂદ્રદત્તે કહ્યું "આજે મહારી જન્મતિથિ છે. સહાજના આવજો. આજે ગુરમહારાજે મિષ્ટાન્ન બતાવવાની રજા આપી છે."

"હો!" મોદકના પ્રખ્યાત સ્વાદીયાનો ગુંચવાડો અદૃષ્ટ થતાં તેણે કહ્યું.

"હા. તે વખતે આપણે વાત કરીશું. પણ જોજો, મોડું નહિ થાય."

"હા જરૂર" કહી મહિભદ્ર ગયો. થોડી વાર મંજરી ને રૂદ્રદત્ત એકમેકની સહામુજોર રહ્યાં.

"રૂદ્રદત્ત! આ નહિ આવે તો?"

"તે ગભરાશો નહિ. મિષ્ટાન્ન માટે એ દશ જોજન જાય એમ છે. બા!" ધીમેથી રૂદ્રદત્તે પૂછ્યું "આ કેદી કાંકમટલું?"

મંજરી આ લાભજીની ચકારના જોઈ હતી

"હા! તમે કેમ જાણ્યું?"

રૂદ્રદત્તે હસ્યો "બા! એ વિજ્ઞાના ધન્ય ભાગ્ય છે."

"એ શું?"

"બાલું શું હોય? આવાં લક્ષ્મી પામ્યા તેમાં."

જવાબમાં મંજરી હતી. તે હાસ્યમાં હેવાના આનંદનો ટકાર હતો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

મોદકભક્ત.

પણ રૂદ્રદત્ત અને મહિભદ્રે જતાં મંજરી એકલી રહી એટલે તેના ગભરાટનો પાર રહ્યો નહિ. આચાર સુધી જે કાંઈ તેણે કર્યું તે નીરાંતે ધરમાં ભેસીને કરવાનું હતું. તેને પોતાને લાગ્યું હતું કે જાણે અજાણ્યે કાંકે આવી વખતે કેમ કર્યું હોત તેનું તે અનુકરણ કરતી હતી. પણ હવે પ્રસંગ જુદો હતો. તેને ભયંકર અનુભવોના સમુદ્રમાં ઝપલાવવું હતું. તેને એ સમુદ્રનો અનુભવ નહોતો, તેના તરંગો દૂર કરી, તરતાં તેને આવડતું નહોતું, સાથે કોઈ ઉસ્તાદ તારો

મદદમાં નહોતો. તે એકલી હતી, અનુભવ વગરની હતી, સ્ત્રી જતી હતી, ખાલક હતી; અને રાતની વખતે, અનનુયા ગામમાં ગમે તેવાને હાથે મહડવાની ઇચ્છા કરતી હતી. પત્રવાર મન ડગ્યું—હિંમત હાથમાંથી સરી ગઈ, પણ તરત પોતાના આદર્શો યાદ આવ્યા, કેવા પતિઓને વરવાની ત્હેની મહેચ્છા હતી તે યાદ આવી, કાકના અપ્રતિમ પરાક્રમે નજર આગળ આવ્યાં. તે કાકની તુલના કરવાની ઇચ્છા કરતી હતી; હવે તે ત્હેની કેવી તુલના કરશે? અને તેનું જન્ય-કાકને કાંઈ થાય-થું થાય તે કેમ કહેવાય?—સદાને માટે વિયોગ પડે, તો? થું તે પહેલાં તે જરા હિંમત નહિ કરે, જરા રંજ નહિ ઉઠાવે? પોતાના કાયરપણ તરફ તિરસ્કાર લાવી ત્હેણે કાકના પરાક્રમે યાદ કરવા માંડ્યા; અને ત્હેનું અનુકરણ કરવા તૈયાર થઈ. પાછું મન હચું-પચું થયું—વળી વિચાર આવ્યો : જો તે નિર્વિધને કાકને મળે-છાડેવે તો? નસેનસમાં વિદ્યુત અબકી. તે વિદ્યુતે એ પ્રશ્નનો નિર્ણય આણ્યો—ક્યાં તો મળવું કાકને, કે પછી યમરાજને.

સાંજના ત્હેને અધિરાઈ થઈ આવી; પણ રૂદ્રદત્તે ત્હેને ખાત્રી આપી. તે મણિભદ્રને સારી રીતે ઓળખતો હતો. સાંયકાળ થતાંજ તે મહાશય મિષ્ટાન્નની આરાધના કરવા તલસી રહેલી જીભને આશ્વાસન આપવા આવી પહોંચ્યા; અને મંજરી અને રૂદ્રદત્તે કરેલી તૈયારી જોઈ ત્હેનો અંતરઆત્મા પ્રસન્નતાની ટોચે જઈ પહોંચ્યો.

જટાનાથ આચાર્ય અત્યારે જમવાના નહોતા, અને હોશીયારી વાપરી રૂદ્રદત્તે ખીમ્મ શિષ્યોને દૂર કર્યા હતા. એટલે મંજરીએ પીરસવા માંડયું; અને રૂદ્રદત્ત અને મણિભદ્ર આરાગવા માંડયું.

માત્રાનિની મોહિની, સામાન્ય રીતે ન્યારીજ હોય છે; તે રીઝવે ત્યારે દુર્નિય થઈ પડે છે; પણ તે હાથે પીરસી જમાડે ત્યારે પૂજવું થું? મણિભદ્ર અડધા ખેલાન થઈ ગયો. મંજરીના આગ્રહ આગળ મિષ્ટાન્નની મગ્ગ પણ તે નિસરી ગયો; નવચૌવનમાં માત્રી રહેલી મંજરીના હાવભાવ આગળ પેટમાં નજા છે કે નહિ ત્હેનું ભાન પણ ભૂલી ગયો. આભ-જીવન મણિભદ્રે સાધેલા જીવનયોગમાં એક પરમ ધ્યેય હતું—સ્વાદિષ્ટ મોદક. અત્યારે તે યોગેશ્વર યોગભ્રષ્ટ થયો—ભાણમાં લાડુ હતા જતાં મંજરી રહાયું જોઈ રહેવા લાગ્યો.

મંજરીને પણ આ વખતે ત્હેની ખીલતી જીવાનીમાં રહેલા પ્રબલ જનકનું ભાન થયું; અને પોતાની અપ્રતિમ શક્તિનું જ્ઞાન પામેલા મહારથીના મદથી તે પોતાના પ્રભાવની અજમાયશ કરી રહી. ત્હેણે રૂદ્રદત્તની સ્હાયથી મણિભદ્રને મોહા-ધ કર્યો. મણિભદ્ર ખીચારો લડુ થઈ રહ્યો.

“મણિભદ્ર! હવે અત્યારે હું જઈશ છું.”

“ક્યાં-ના, જઈને ના” મણિભદ્રે પેટપર હાથ ફેરવતાં કહ્યું.

“મણિભદ્ર! તું આવો જાણી કયારથી થયો?” રૂદ્રદત્તે કહ્યું “હવે આ અત્યાર લાડુપર ચાલીને લીમડીયે કુવે જવાનો. એક ગાગર મૂકવા પાછળ તે આટલી પંચાત.”

“બાપા!” નિરાશાભર્યા અવાજે મણિભદ્રે કહ્યું “એ ગાગર બાપો જાણે તો તોરો પાશે.”

“એને કાણ કહેવા જવાનું. હારેલો પાંડિત કાંઈ કાંઈને કહેવાનો?” મંજરીએ કહ્યું “મણિભદ્રજી! આટલું માનો.”

મણિભદ્ર હા-ના કરતો જમીને ઉકેલ્યો, અને પાન ખાવા બેઠો. પાન ખાતાં ખાતાં અગીયાર લાડુનો નિશા મગજમાં પહોંચ્યો; દૂર પડેલા એ ગાગરનો ડર ઓછો થયો, અને ચાલીને લીમડીયે કુવે જવાનો ડર વધ્યો. એના પગ ચોંટી ગયા હતા, ચાલવા જવું મહાન પરાક્રમ અત્યારે કરવા રહાયું શરીરે બંડ ઉઠાડ્યું હતું, ડગલે ને દષ્ટિપાતે મોહજાલ વિસ્તારતી રતી સમાન સુંદરી યાચના કરતી હતી. ધીમે ધીમે મણિભદ્રને લાગ્યું કે આખે પણ મીચાવાં માંડયું—શરીરની સાથે મળી જઈ સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો. ત્હેણે પણ જીદ પડતી મૂકી. એ ચાર ધડીમાં તો રૂદ્રદત્તને મંજરી ગાગર મૂકી પાછાં આવશે, અને એટલી વારમાં તો પોતે જરા નીરાંતે આરામ લેશે. આ વિચાર આવતાં, ત્હેને આખી સૃષ્ટિ જાણે વિમાનપર મહડી વ્યોમમાં વિહરવા ઉઠે જતી હોય એમ લાગ્યું. મણિભદ્રે નિસાસો નાંખ્યો, ભીંતપર માથું નાખી દીધું, અને નાક વડે ખીજવાયેલા હાથીની માફક, સુસવાટો કર્યો.

“ચાલો! આની નીરાંત થઈ” મંજરીએ કહ્યું.

“અરીજી વધારે તો નથી નાખ્યું ને?”

રૂદ્રદત્તે જરા ચિન્તાતુર અવાજે પૂછ્યું.

“નારે. તમ્હે આપું ત્હેનાથી અડધું. ચાલો, હવે હું મહારા લુગડાં પહેરી આવું.”

થોડીપલમાં એક જટા ધારતો સૂકો પલ્લ લચકાતી ચાલે ચાલતો, કામણગારો દીસતો ખાલજાદ્યારી ખભા પર ગાગર મૂકી રૂદ્રદત્ત જોડે લીમડીયે કુવે જવા નીકળ્યો. સારું હતું કે અંધારું થવા આવ્યું હતું! નહિ તો એ ખાલ જાદ્યારીની કાન્તિ જોઇ જીનાગદી સુંદરીઓ ઘેલી બની જત.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

છુટકારો.

રૂદ્રદત્ત અને મંજરી અપાટાખંધ લીમડીયે કુવે આવી લાગ્યાં. કુવાની પાસેના ન્હાના મહાદેવના મંદિરમાં ચાર પાંચ સૈનિકા પડ્યા હતા. તેમાંના એકે હસીને પૂછ્યું:

“કેમ પેલો મણિયા મહારાજ આવે નથી.”

“તેની તખીયત સારી નથી.” આગળ આવી રૂદ્રદત્તે કહ્યું.

“તમ્હે તો જટાનાથ આચાર્યના શિષ્ય ને?” એક બીજાએ પૂછ્યું.

“હા. આ રસ્તે જવાશે?”

“હા.”

મંજરી ને રૂદ્રદત્ત બતાવેલી પગથીયે થઇ કોટ ઉપર ચઢવાને બનાવેલી પથરની સાંકડી સીડીપર થઇ કોટપર ચઢ્યાં. ઉપર નારસિંહ નીરાંતે પડ્યો હતો, તે ચમકારને બેઠો થયો. સંધ્યાનું આછું તેજ અંધકારમાં લય પામવા લાગ્યું.

“કાણુ મણિભદ્ર કે?” તેણે પૂછ્યું.

“ના! ગઢવીજી એ તો હું રૂદ્રદત્ત!”

“કેમ?” પોતાની જરા દૂર પડેલી તરવાર પાસે ખેંચતાં ગઢવીએ કહ્યું.

“પેલો મણિભદ્ર માંદો પડ્યો છે. તેથી પાણી આપવા હું આવ્યો છું—હું રૂદ્રદત્ત.”

“અરે વાહરે મહારાજ! આ કામ તે ત્હમને શોભે?”

ગઢવી માન આપી ઉભો થયો અને કહ્યું: “નારે. આ એક બીજો શિષ્ય ગાગર લાગ્યો છે. એ બીચારો તફત નવો છે એટલે રસ્તો બતાવવા હું આવ્યો છું.”

નારસિંહ નવા શિષ્ય તરફ બેઠકારીથી નજર નાંખી.

“આજે બહુ મોડું થયું.” કહી થોડાં ડગલાં જઈ નીચા વળી એક લોખંડનું જોડું કડું પકડી, જોરથી ભોંથમાં ખેસાડેલા પથ્થર તેણે ઉપાડ્યો. પથ્થર ઉપાડતાં એક સાંકડો દાદર નજરે પડ્યો. તે તરફ આંગળી કરી નારસિંહ મંજરીને કહ્યું:

“મહારાજ! જલદી કરો. બટજીને પૂછી જોજો કે કાંઈ જોઈએ છે.”

મંજરી મૂગે મ્હોડે તે દાદર ઉતરી.

ઘણા વર્ષો થયાં જીનાગઢ સદાયે લડવા માટે તૈયાર રહેતું; અને ગઢનું સંરક્ષણ કરવા અનેક ગઢવીઓ કોટના જુદા જુદા ભાગમાં પડ્યા ને પાથર્યાં રહેતા. નારસિંહ ગઢવી આ જગ્યા આગળજ એક કાન્વી ઝુંપડી હતી તેમાં હમણા વાસ કરતો હતો; અને તેની નજર નીચે, કોટના ચણતરમાં બનાવેલા એક ન્હાના કારાગૃહમાં કાંકને પૂરવામાં આવ્યો હતો. એ કારાગૃહ સાંકડું અને ન્હાનું હતું; અને કોટમાં પાડેલાં પાકાંઓમાંથી તેમાં હવા અને અજવાળું આવતાં.

મંજરી આ ઓરડામાં ગભરાતી ગભરાતી ઉતરી. તે આટલી હિંમત કરી અહિંયા આવી, તે કરતાં કાંકને મળવું તેને વધારે ભયજનક લાગ્યું.

જેથી તે દાદર ઉતરી કે એક પથિચિત અવાજ પૂછ્યું: “કાણુ એ?” મંજરીના હૈયાએ કુદકો માર્યો; તેના હાથમાંથી ગાગર પડતી પડતી રહી ગઇ.

લાં અંધારું હતું, પલ્લ સાવધ કાંક એકદમ ઉભો થઇ મયો હોય એમ મંજરીને લાગ્યું. પલ્લ તે કાંઈ ઓલી શકી નહિ—તેનાં તો અજેઅંગ ક્ષોભથી, ભયથી, લાવથી કાંપતાં હતાં.

“કાણુ છે?” એમ ફરી પૂછી કાંકે ચક્રમક ધસી, કાંકડો એતાવ્યો, તરતના એતેલા કાંકડાના જેવા તેવા અજવાળામાં કાંકને માત્ર એટલુંજ લાગ્યું કે આ રોજનો પાણી લાવનાર ન હતો.

“કેમ ઉભો રહ્યો છે? પેલા ખુણામાં ગાગર મુક.”

મંજરીને ગાગર મુકી નહાસી જવાનું મન થયું; પણ સમયસૂચકતાનો જરા એક અંશ તેનામાં રહ્યો હતો. તે મહા મુશકેલીએ ઓલી: “એ તો હું”—

એ ત્રણ અક્ષરનું હૃદયભેદક ઉચ્ચારણ કાંકને કાંકે પડતાં તે ચોક્યો, કાંકડો ઉઘો

કાકે આવીને મંજરીના હાથ તાણ્યો: “કાણુ” ?

ધર્યો, અને હલંગ ભારી મંજરીની પાસે આવ્યો. ગલરાટને લીધે મંજરીના હાથમાંથી ગાગર પડી ગઇ, ફૂટી ગઇ, અને ત્યાં પાણીની રેલમ છેલ થઇ રહી.

કાકે આવી મંજરીના હાથ તાણ્યો “કાણુ”- ત્હોનો અવાજ ગળગળો હતો; ત્હોમાં અનેરા સ્પરની પ્રવૃત્તિ હતી.

“મંજરી.” મંજરીએ કહ્યું.

“મંજરી ! તું !”

“હા.”

“પેલો સાક્ષણ કાંઇ ડહાપણ કરી ગયો ત્યારે મ્હને લાગ્યું ખરું કે એ ત્હારું ને સામભટ્ટનું કારસ્તાન છે.” મંજરી ખિન્ન થઇ; સામભટ્ટને મળેલા જશની અદેખાઇ આવી.

“સોમભટ્ટ ક્યાં છે?”

“એને તો તમ્હને શોધવા ઝુનાગઢની બહાર મોકલ્યા છે.”

“તું કેમ આવી?”

“મહારી મેળે. મહારા દાદાના શિષ્યને લખતે.”

ખન્ને થોડી વાર મુગાં રહ્યાં. મંજરી કાકના સ્વસ્થ પ્રશ્નોથી કચવાઇ અને કાકના હાથમાંથી પોતાનો હાથ છોડ્યો. કાક એવો, મંજરીનું અભિમાન યાદ આવ્યું, અને ઉમળકા દબાવી અતડા થયો. મંજરીએ એ અતડાપણું જોઇ હોડ કરડ્યા; તેની મગફરી પાછી આવી—અને તેની સાથે સ્વાસ્થ્ય પણ આવ્યું.

“ભટ્ટરાજ! છુટી જવું હોય તો આ લાગ છે.”

“કેવી રીતે?”

“ગદવીએ મ્હને ખરાબર જોઇ નથી. તમ્હે આ મહારી કામગી હોડી લ્યો.”

“ને ત્હારું શું થશે?”

“મહારું શું થવાનું હતું? હું અહિંયા રહીશ.” દદતાથી મંજરીએ કહ્યું.

કાકનું હૃદય પ્રેમભાનું થયું; પણ તરતજ મંજરીના ધાકથી ને ભીનારા સુકાઇ ગઇ.

“ત્હને ખબર નથી. મ્હને આઠ દશ દહાડામાં તો રા’ છોડશે. અને તું અહિંયા મહારે બદલે રહેશે તો ત્હને રા’ અગ્નિ કરે.”

“ત્યારે”—

“તું પાછી ના.”

મંજરી ફરી, અને જવાનો વિચાર કર્યો. તે નિરાશ થઇ હતી; કાકના શાન્ત પ્રશ્નોએ તેના આશાછવી હૃદયને ભૂખ્યું રાખ્યું હતું.

“મંજરી!” એકદમ કાકે પૂછ્યું.

“કેમ?”

“ઉપર કેટલા છે?”

“એક ગદવી છે, ને બીજો પેત્રો શિષ્ય છે.”

“કાટપર કેાઇ બીજા નથી?”

“ના. તદ્દત નિર્જન છે.”

“હરકત નહિ! ચાલ. જય સોમનાથ.”

કાક તેની સ્વાભાવિક ત્વરાથી નિશ્ચય ઉપર આવ્યો હતો.

“ત્હારો કામગો આપ-! લે આ મહારો સાફો. જોઇએ તો હોડ” કહી અધારામાં પણ ચપલતાથી, દદતાથી તેણે કપડાંની આપ લે કરી અને અપઝપ દાદર મ્હડ્યો. કાક શું કરવા માંગે છે તેની મંજરીને સ્હમજ પડી નહિ; પણ તેનું સ્વાભિવ તેના હૃદય-પર એવું સજ્જડ એસી ગયું હતું કે તે મૂગે મ્હોડે પાછળ આવી.

કાક દાદર મ્હડ્યો, અને ડોકું કહાડી ચારે તરફ જોયું. અધારામાં કાટની કારપર એ જણ ઉભેલા તેણે જોયા; એક ઉંચા શરીર-વાળો હતો, ને એક સામાન્ય કાઠીનો હતો. કાકે ઉંચા શરીરવાળો નારસિંહ છે એમ તરત પારખ્યું; અંતર માખ્યું, અને જલગ મારી-કૂલો.

આખી મીચાઇ અને ઉધડી—અને નારસિંહ ગદવીએ ઉંચે માથે કાટની કાનારપરથી બહાર, નીચે ખાડી તરફ હવામાં વિનાશક મુસાફરી શરૂ કરી. તેની ચીસ બહારનો પવન લઇ ગયો; એમ્હાકના રૂદ્રદત્તની ખૂમ કાકે મજબુત હાથે રોકી રાખી.

મંજરી પણ દોડતી તેની પાછળ આવી.

“મંજરી! આ ત્હારા દાદાના શિષ્ય કે?”

“હા. રૂદ્રદત્ત! યોગેશો નહિ. એ તો ભટ્ટરાજ છે.”

રૂદ્રદત્તને કાંઇ સ્હમજ પડી નહિ; નારસિંહને પડતો જોઇ તે ગભરાઇ ગયો.

કાકે જરા હાથ ટીસો કર્યો: “મહારાજ! હું તમ્હારો વાળ વાંકો નથી કરવાનો. પણ ખબરદાર એક અક્ષર બોલ્યા તો—બોલશો તો તમ્હે પણ—” કહી તેણે નારસિંહ ને રસ્તે નીચે ગયો હતો તે બતાવ્યો. કાકે રૂદ્રદત્તના મ્હોંપરથી હાથ લઇ લીધો.

“મંજરી! હવે શું કરીએ?”

“ચાલો દાદાને ત્યાં.”

તિરસ્કારમાં કાક હસ્યો.

“હવે ઝુનાગઢમાં એક પત્ર પણ મ્હાગર્થી રહેવાય નહિ. ખબર પડે તો હું છવથી નળે.”

“ત્યારે?” મંજરી પણ ગુચવાડમાં પડી.

“રૂદ્રદત્ત!” કાકે પૂછ્યું. “કાંઇ ન્હાસવાનો રસ્તો છે? નહિ” તો યાદ રાખજે કે આપણે બધા કાલે સ્વધામ.”

“હા. તમ્હને કાંઇ ખબર હશે?”

રૂદ્રદત્ત સ્વસ્થ થયો, અને ધીમેથી પૂછ્યું: “ભટ્ટરાજ! તમ્હારે મહારા પાસે રાજકોહ કરાવેલો છે?” તિરસ્કારમાં અને દદતાથી રૂદ્રદત્તે અદબ વાળી. મંજરીએ તે અદબ જોઇ, તેમાં છુપાયેલી નિશ્ચલતા પારખી; અને આગળ આવી રૂદ્રદત્તનો હાથ પકડ્યો.

“ભાઇ! તમ્હારે તમ્હારી બંડનને હાથે રહી વૈધવ્ય અપાવવું છે?”

એ સવાલે, એ પ્રતાપી પ્રતિરૂપિનાં બાણની શાફક એકમેકને છેદી નાંખ્યા. રૂદ્રદત્તે મંજરી સહાયું જોયું, એ દિવસ થયાં પોતાના શુભક-

જીવનમાં અચાનક આવેલી સુંદરીએ ઉપભવેલી આદ્રતા ઉછળી આવી. તેણે તપીયેત છાડી દીધી—ફિંગ થઇ તે ઉભો થયો.

“ચૂંચુ શું કહેશે ?”

“કહેશે કે ત્હની દીકરીએ તો મહાર શરીર સરખાવ્યું; પણ આજે તમ્હે—ત્હના દીકરાએ—તે શરીર સજીવન કર્યું.” મંજરીએ ગવર્ધી કહ્યું.

રૂદ્રદત્ત હાથે. “હર-હર-હર—” તેણે પણ ચૂંચુના મન ઉચ્ચાર્યો.

“બોલો! છે કાંઈ રસ્તો ?” કાંકે પૂછ્યું.

“હા.” રૂદ્રદત્તે મહા મહેનતે કહ્યું.

“કયો ?” મંજરીએ આતુરતાથી પૂછ્યું.

“અમ્હે ન્હાના હતા અને ફર્મ વિશુવા જતા ત્યારે અહિંયા એક રસ્તે કોટ પરથી ઉતરતા. તે રસ્તો હતો ધણો કડ્યું.”

“ત્હની હરકત નહિ.”

“હવે છે કે નહિ તે ખબર નથી.”

“ચાલો જોઈએ.” મંજરીએ કહ્યું.

રૂદ્રદત્ત તેમ્હને થોડે દૂર કોટ પર લઇ ગયો. અંધારે ભૂલ પડેલું એક બકર ત્યાં ઉભું હતું, તે તેમ્હને જોઇ કંદળું કંદળું નીચે ઉતરી ગયું.

“આ રસ્તો જોયો. આ છે.” રૂદ્રદત્તે કહ્યું.

તીક્ષ્ણ નજરે નીચા વળી જોતાં કાંકે કહ્યું:

“નીચે ખાઇ નથી ?”

“ના. એ તો સીધા નીચે જંગલમાં જાય છે.

પણ છે બહુ ભયંકર.”

“શીકર નહિ. હું એક પલમાં જોઇ આવું”

કહી કાંકે કછોટા માર્યો, અને સાવચેતીથી હથેલે પડે થઇ પેલું બકર ગયું હતું તે રસ્તે ઉતરવા લાગ્યો.

કોટનો આ ભાગ કોઇ ટેકરી પર બાંધ્યો હશે, એટલે તે ભાગ છેક સીધો ન્હોતો પણ જરા ઢોળાવ પડતો હતો. એ ઢોળાવ એવા હતા કે કોઇ માણસ ત્યાં ઉતરી શકે તેમ ન્હોતું; છતાં ત્યાં પડેલા પથરાઓ અને ઉગેલા ઝાડવા-ઝોની મદદથી જનવર ચઢી ઉતરી શકતાં. ટેકરીના મૂલ આગળ એવી ઝાડી હતી કે આ રસ્તાનો માણસ ઉપયોગ કરી શકે એવું કોઇના ખ્યાલમાં આવે એમ ન્હોતું. મંજરી ને રૂદ્રદત્ત ઉંચે જીવે ઉભા રહ્યાં. રૂદ્રદત્તને એ પણ ધાક લાગ્યો કે કોઇ સૈનિક આવી હાથે તો તેમના ખાર વાગી જાય. પણ નવ-ધણ રાત્રીના મરણ પછી ચોક્કસ પ્લેસ જરા

દીલો થયો હતો; અને નારસિંહ ગદવી ધણોજ ખાણશ અને રાજનો માનીતો ગણાતો હોવાથી ત્હની હદમાં કોઇ સાધારણ રીતે આવવું ન્હોતું.

થોડી વારમાં જે ચપલતાથી કાંકે ઉતર્યો હતો, તેવીજ ચપલતાથી પાછો ચઢીને આવ્યો.

“ડીક છે. ચાલશે !”

મંજરીના હૃદયમાં ફાળ પડી; હવે તેણે શું ?

“ભટજી ! પણ જરા ધ્યાન રાખજો. અહિંયા જનવર ભય ભારી છે હો.” રૂદ્રદત્તે કહ્યું.

“એટલું જ ને ? ઉભા રહો ત્હનો રસ્તો કર.” કહી કાંકે અપાટખંધ પાછો ગયો ને કેદખાનાના મ્હોડા આગળ નારસિંહના દાલ તરવાર પડ્યાં હતાં તે લઇ આવ્યો.

ત્હને પણ વિચાર આવ્યો ને તે ખંચાયો. મંજરીને અહિંયા મુકી જવાય કેમ ? ત્હને આવે ભયંકર રસ્તે આવવાનું પણ કેમ કહેવાય ? અને યોતે આવવાનું કહે અને અભિ-માની મંજરી તરત ના પાડે તો યોતાનું ગારવ ક્યાં રહે ? તે અનિશ્ચિત બની ઉભો.

મંજરીનું હૃદય પણ ધમકી ઉઠ્યું. પાછા જવાય કેમ ? કાંકે વિના ક્ષણવાર પણ જીવાય કેમ ? અને ત્હની મરજી નહિ હોય તો નાક મૂકી સાથે જવાનું પણ કેમ સૂચવાય. હાથમાં હાથ મરડી, ધારકાથી ખેલાન બની તે પણ મૂગી ઉભી.

કાંકે ક્ષોભથી ચારે તરફ જોયું. “મહારાજ !” ગળું ખંખારી તેણે બોલવા માંડ્યું “તમ્હે હવે—”

“હા. હું જઈ છું. ચાલો બા—”

“હું !” એકદમ મંજરી બોલી.

“હા. ચોક્કસ થાય છે” રૂદ્રદત્તે કહ્યું.

“મંજરી” કાંકે મહામહેનતે ક્ષોભ દખાવી કહ્યું. એકલા જતાં ત્હનો જીવ ચાલતો ન્હોતો; અપમાનના ભયથી મંજરીને આવવાનું કહેવાનું ન્હોતું. “તું—”

મંજરીને પડે પડી પ્રાર્થના કરવાનું મન થયું, પણ ગર્વ આડે આવ્યો. કાંકે ચાલ્યો જવા દેવાય તેમ ન્હોતું—તે જાય, તો સાથે ત્હનો પ્રાણ પણ જાય એમ હતું. “ભટજી !—” તે બોલી અને ત્હનો અવાજ ત્હને યોતાને વિચિત્ર લાગ્યો. તેમાં નમ્રતા હતી, પ્રેમ હતો, અપેક્ષા હતી, હૃદયબેદકતા હતી.

તે અવાજે કાંકેપર જાદુઈ અસર કરી. ત્હનો મગજ પર જીવાયેલું તિમિર નષ્ટ

થયું. જુની મંજરી જે ધારી હતી તેને નવે રૂપે ભાળી : તેનો ગર્વ હવે રહ્યો નહોતો, તે તેને માટે તલસતી હતી; જીવને જોખમે તેણે તેને છોડ્યો, અત્યારે તે તેની સાથે આ ભયંકર માર્ગે આવવા માંગતી હતી. આ જ્ઞાન થતાં તેના આંખપરની અંધારી દૂર થઈ; તેના અંતરમાં અદ્ભુત પ્રેમનો ઝંઝાવાયુ વાયો; હર્ષના દુર્દુબી તેના કાનમાં ગગડી ઉઠ્યા; તેનું હૃદય ઘેલું બની પ્રેમ ધુનમાં નાચવા લાગ્યું. પણ પ્રબલ ઇચ્છા શક્તિની મદદથી આ એક વિપલમાં અનુભવેલું સુખ ને ઉત્સાહ તેણે રોક્યાં. મંજરીના ધાક તેને ગયો નહોતો.

“આ રસ્તો તેને વિકટ નહિ પડે?” ધોતેથી કાકે પૂછ્યું.

મંજરીનું હૃદય કુણું “ના-એમાં શું?” તેણે કહ્યું; પણ પોતાનું અસ્વાસ્થ્ય જોઈ, ગર્વથી શાન્ત બની. “હું અહિંમાં રહું તો કાલે જોગાર બાપો મને પૂરો કરે.”

“ચાલ તારે” કહી કાકે તેના હાથ પકડ્યો: અને જે હાથ પકડી તે વેદીની આસપાસ ફર્યો હતો, તે જ હાથ પકડી કોટની નીચે ઉતરવા લાગ્યો.

“રૂદ્રદત્ત ! દાદાને જોજો.”

“વાર નહીન !” નિસાસો નાંખી રૂદ્રદત્તે કહ્યું.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

સ્વર્ગ-સીડી સ્હડતાં કે ઉતરતાં?

કાકે મંજરીને પારખી હતી; અને અપ્રાપ્ય માનેલું સુખ હાથમાં આવેલું જોઈ તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહોતો. મંજરીને જાતી સરસી ચાંપવા તેના હાથ અધિરા થઈ રહ્યા હતા; પણ તેનું હઠાપણ આ વખતે પણ ગયું નહિ: મંજરીનો સ્વભાવ તે બાળ્યે હતો, અને અધિરાધથી હાથમાં આવેલું સ્વર્ગ તે ખોવા માંગતો નહોતો. તે મૂઝે મ્હોડે, કૃત્રિમ ટાઢાશથી તેને ઘેલે વિકટ પથે દોરવા લાગ્યો.

કાકની સાથે જવાના હર્ષથી મંજરીએ તેની ટાઢાશ પહેલાં તો પારખી નહિ. તેના હૃદયમાં પ્રેમના ઉભરા આવતા હતા, અને ઉભરાટ કહા-

ડવા તે તરફ થઈ હતી. પણ કાકે તો સ્વસ્થ અને શાન્ત હોતો.

તેને કાકની સ્વસ્થતા પર, શાન્તી પર સ્હીડ સ્હીડી. આવા એકાન્તમાં, બ્યારે નસેનસ તેની જાતીમાં લપાવા કુદી રહી હતી, ત્યારે તે આવે! મંજરીએ જીવનભરમાં કોઈની સેવા કરી નહોતી, અણિભદ્ર શિવાય કોઈને રીજવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહોતો; એટલે નમ્રતાભરી રીતે તેને રીજવતાં બરોબર આવડતું નહોતું. કોઈ સાત્રારી સેવકના આલસથી અધીરી બની, યુસ્તે થાય, તેમ તે અત્યારે યુસ્તે થઈ. કાકની તે યુગ્મધેલી બની હતી; તેને પોતાનું સ્વામિત્વ અર્પી ચૂકી હતી; તોપણ તેનો સ્વભાવ તો અત્યારે પોતાનું સ્વરૂપ જ પ્રકાશી રહ્યો હતો.

એકદમ પશ્ચિમમાંથી ચંદ્ર આકાશે સ્હડ્યો. પલ પેલાં અંધકારે ભયંકર બનેલું વિશ્વ આલ્હાદજનક કોમુદીએ પ્રકાશમાન બનાવ્યું. જે રસ્તે તે જતાં હતાં, તે રસ્તો નહોતો પણ માત્ર સીધી ટેકરીજ હતી; અને આસપાસ ઉભેલાં ન્હાનાં ઝાડો, અને ગમે તેમ પડેલા પથરાની મદદથીજ તે રસ્તે ઉતરાય એમ હતું. રસ્તો લાંબો હતો; નીચું જતાં આંખે અંધારાં આવે એમ હતું. છેક તહેડીમાં ઝાડના ઝુંડ નજરે સ્હડતાં-અને ત્યાંથી અનેક જાનવરના ભયાનક શબ્દ સુણાતા હતા. દૂરે ગીરનાર ગગનભેદી રહ્યો હતો; અને થોડી થોડીવારે તેના પર વાસ કરતા મહો-મત્ત સિંહની ગર્જનાના પડધા ચારે તરફ પ્રસરતા.

મંજરી આ જોઈ જરા ગભરાઈ; તેના હોઠ પ્રીકા પડ્યા. કાકે જોયું કે તે ગભરાતી હતી.

“તું આ પથર-પર મેસ, શ્વાસ ખા. હું જરા રસ્તો જોઈ આવું.”

“ક્યાં જાઓ છો?”

“હું દશ ડગલાં ઉતરી જોઈ આવું. પછી તેને લઈ જાવું.”

“હીક.”

કાક નીચે ઉતરવા લાગ્યો, ને મંજરી ચિત્ત સ્વસ્થ કરવા લાગી. શા માટે તેણે ગભરાતું જોઈએ? તેની પ્રિય સખી ચંદ્રિકા ચારે તરફ હતી; તેના હૃદયનો નાથ સાથે હતો. હવે શોત આવે તોયે શું? આ વિચારે તેને ગાંડી બનાવી; વિકટ માર્ગનો ભય ભૂલી, તે પ્રેમધેલી થઈ. જીદગી, ભય બધાં અદ્ય-

લાગ્યાં. માત્ર કાકને કેટલે વલગવાનું જ સર્વશ્રેષ્ઠ દેખાયું.

કાકે આવ્યો-પણ તે સ્વસ્થ હતો. તે સગી બંદન હોત તો પણ તે આવો ઝાલો ડમરો બનીને ચાલત નહિ. હોઠ કરડી, તંબુલો લોહી કહાડ્યું. “આ ભેંસ આગળ ભાગવત!” તે મનમાં બબડી. તે ગુંગળાતી ઉઠી; તંબુનાં નરકારાં ફાટતાં હતાં; તંબુની આંખોમાં મદ હતો; તંબુની છાતી ઉછળતી હતી.

“ચાલ હો” શાન્તીથી કાકે કહ્યું. મંજરીની અશાન્તી ભયથી કે ચાકથીજ હોય તેમ તેણે કહ્યું.

“ચાલો” કહી કચવાતી તે ઉઠી ને કાકે ધરેલો હાથ પકડ્યો. હાથ પકડતાં તંબુનો જીવ ગયો. તંબુને કાકને એ હાથ વતી કચરી નાંખવાનું મન થયું.

પાંચ દશ પળ સુધી થોડું અંતર તેઓ મૂંગાં મૂંગાં ઉતર્યાં. મંજરી તો વધારે ને વધારે અસ્વસ્થ થઇ; માત્ર કાકની સાવધતાથીજ તેઓ ઉતરી શકતાં.

એકદમ મંજરીએ ચીસ પાડી.

“શું છે?” ગભરાઇ કાકે પૂછ્યું.

એક તીક્ષ્ણ ધારવાળા પથ્થરથી પગ કપાયો. તંબુની વેદના કરતાં અંતરનો કચવાટ વધારે દુઃસહ હતો. “પગ કપાયો” તિસ્કારમાં તે ઘોલી.

“હો! બહુ વાગ્યું? આવ આ પેલા પથ્થર પર પેસ. જોજો! પેલું ઝાડવું ખરેખર ઝાલજે” કહી કાકે એક પથ્થર પાસે તંબુને લઇ ગયો ને પેસાડી.

મંજરી યસ્સામાં ને યસ્સામાં ઘેડી, અને કાકે નીચો વળી તંબુનો પગ તપાસવા લાગ્યો. નીકળતાં લોહી કરતાં કાકના હસ્તસ્પર્શથી તંબુને વધારે દુઃખ થતું હતું; અને ધાની વેદનાથી તંબુની સહનશક્તિ ને ધીરજ ખુટી જતાં હતા.

કાકે તંબુનો પગ હાથમાં લીધો ને ધૂળ ખંખેરી કહાડી, પડેલો ધા સાફ કર્યો, અને ધીમેથી પોતાના પ્રિતીયાના છેડામાંથી એક પોટો ફાડ્યો. મંજરી આ બધું જોતી નહોતી; પણ જવાલાભરી આંખે કાકનું મુખ નીહાળી રહી હતી. તેણે દાંતપર દાંત દાખ્યા-ધાના દુઃખે નહિ પણ સ્વાસ્થ્ય સાચવી રાખવા.

કાકે પોટો બાંધ્યો, પાછી ધૂળ ખંખેરી અને પગ ધીમેથી જમીન પર મૂક્યો.

આથી અવધી થઇ ગઇ. મંજરીએ દુઃખતો પગ ઉચકી કાકને લાત મારી. તે પહે તે મંજરી નહોતી-જોગમાયા બની હતી.

કાક ચમક્યો, પોતાની ખેસણી જાળવવા એ તરફનાં ઝાડવાં પકડ્યાં, ને સ્હામું જોઇ રહ્યો.

“તમ્હે તે માણસ છો કે રાક્ષસ?”

કાકને કાંઇ સહમજ પડી નહિ; તે સખ્તા-ધધી મંજરી સ્હામું જોઇ રહ્યો.

મંજરીએ હાથ આંખોપર ઢાંકી દીધા અને પોતાના ખોળામાં માથું નાંખી રડી દીધું. તંબુના ભાવનો પ્રબલ પ્રવાહ આંસુવાટે વહ્યો.

“આ શું કરો છો? તમ્હેને આંખો નથી? શા માટે રીખાવો છો? હું ક્યારની તલસ છું. મ્હારો જીવ જીવ છે. તમને હૃદય છે કે નહિ? ભટજી! ભટજી!” કહી તે ઘુસ્કે ઘુસ્કાં ખાઇ રડવા લાગી.

કાકે આ શબ્દ સાંભળ્યા ને સહમજ્યો. સ્વાસ્થ્યથી રક્તિત હૃદયમાં પણ ન છુલ્લય એવી આગ લાગી. તે કુદીને મંજરીની પાસે આવ્યો-તંબુને હાથમાં લીધી-બળજોરીથી તેનું મ્હોડું ઉઠ્યું કર્યું. તે મુખ પર કામદેવની કલમે લખા-એલી દીવ્ય લિપિ તેણે વાંચી-તંબુને હાથમાં લીધું-છાતી સરસું ચાપ્યું-તંબુના પર ચુંબનો વરસાવ્યાં.

મંજરી ઘોલી નહિ-મૂઝે મ્હોડે સુખનું સિંચન સહું. થોડીવારે એ હાથે કાકને તમાચા માર્યાં.

“મ્હારો જીવ જતો હતો તે નહોતા જોતા?”

“મ્હારો જીવ જતો તે કેટલી વાર જોયો. તેનું કાંઇ નહિ?”

“હું તો મૂરખ હતી-મૂરખ” કાકની છાતીમાં માથું છુપાવતાં મંજરીએ કરેલાં પાપનો પશ્ચાત્તાપ કર્યો.

“મૂરખ! અસરકારી તો હું” હસીને કાકે કહ્યું.

“તો પણ તમ્હારી દાસી.”

“હેમાંજ અત્યારે લાત મ્હોડી કહાડી.”

“ભટજી! એ પાપ થયું.”

“એનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર.”

“શું?”

“આ”—કહી કાકે તંબુને હાથમાં લીધી.

* * *
કૌમુદી અમિ વર્ષાવી રહી; વનપતિએ હર્ષ-નાદે ગગન ગગન યુ. એક રાત્રી ખીલાડો ઝાડીમાંથી નીકળી, દુરથી જોઇ રહ્યો; અને

થોડીવારે ડહાપણથી ડોકુ ધુણવી પોતાની સ્ત્રીને માનવગતીની મુખાંછની વાતો કહેવા ધીમે ડગલે ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

ઉપાએ શું જોયું.

સન્હાર પડી. ભગવાન દીવાકરની આરાધના કરતી ઉપા બ્યોમ માંજે સંચાર કરતાં આ જંગલપર થોભી, અને આડપાનની ઘટામાંથી પ્રકાશની રેખાઓ વર્ષાવતા લાગી.

પ્રકૃતિમાનને નિરંકુશ ખેલવાના આ ક્ષેત્ર પર ઉપા રોજ પલવાર વધારે થોભતી; ઘટામાં લપાયેલાં પંખી જનને જગાડી, કહ્યોલ મંત્રનો અર્ધ સ્વીકારતી; ઘટામાંથી તેજસ્વી આંગલીઓ વડે સુતેલાં જગતને લાડથી ઉઠાડતી; હિંસક પ્રાણી ને ડારી, નહસાડી મૂકતી, ને નિર્દોષ મૃગલાંને રમવા આવવા કાંઈ કાંઈ ઇશારા કરતી.

અને ઉપા વિરમય થઈ ચમકી, વિચારમાં પડી; આ રથલે કાંઈ અપરિચિત વસ્તુઓ દેખાઈ.

એક નર હતો, એક નારી હતી. પુરૂષ વેશમાં પુરૂષ માથાં નીચે કામળાનું ઉશીકું કરી ચતોપાટ ઉઘડતો હતો. તેની છાતીપર માથું ને ખભાં ઢાળી સ્ત્રી પણ નિદ્રાવશ થઈ હતી. પુરૂષનો હાથ સ્ત્રીની કેડની આસપાસ વિંટાયો હતો; સ્ત્રીનો હાથ પુરૂષના ગળાની આસપાસ વિંટાવાની વાટ જોતો હતો.

ઉપાના અચંખાનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે અનેક યુગલોને પ્રભાતમાં ઉઠાડ્યાં હતાં-મહેલોમાં તેમ ખેતરોને ખૂણે બાંધેલી કાચી ઝૂંપડીમાં; પણ આવું યુગલ તેણે કદી ભાલ્યું નહોતું. બન્ને થાકેલાં હતાં, હેમના હાથ ને પગ છોલાઈ ગયાં હતાં, હેમના વસ્ત્રો ફાટી ગયાં હતાં. છતાં સ્ત્રીના અપૂર્વ મુગપર લક્ષ્મીજી લાજે એવું સૌંદર્ય હતું, તેની શરીરરેખાના લાલિત્યમાં રંગમાં પણ ન જડે એવી ચિત્તમેદક મોહિની હતી, તેના નવચૌવને ખીલાવેલાં મનોહારી અંગોમાં વિજ્યા ન ચઢાવે એવો નીશો ચઢાવનારો પ્રભાવ હતો. પુરૂષના કપાલ પર અદ્વિતીની શ્રદ્ધિ દીપતી, ગીમેલી આંખો પાંચી પણ સાચાકચનું નેપુણ્ય વાદ આવતું.

નાકના મરોડમાં ધનંજયની મહત્વાકાંક્ષા સમાયેલી લાગતી, ને ધનુષ્યસમા અડગ પણ રસ ઝરતા હોડમાં ગોપીવલ્લભ ગોવર્ધનધારીની રસિકતા રહી હોય એમ લાગતું.

ઉપા આ બેને નીહાળી રહી. સ્ત્રીના ઉડતા કુંપેર સમા વાળનો રમણ ક્યો, પુરૂષના તેજસ્વી કપાળને તેજ મઢ્યું. તેણે ઘણાંયે યુગલો જોયાં હતાં-પણ આવું એકે નહોતું જોયું. તે પોતાને લાલિત્યનો અવતાર માનતી હતી, છતાં આ સ્ત્રીની અપૂર્વતા જોઈ તેને અદેખાઈ થઈ અને કરડી નજરે તે જોઈ રહી.

આ કરડી નજરના તાપથી, પોષણીના પાન ઉપરે તેમ, સ્ત્રીએ નેત્રો ધીમેથી ઉઘાડ્યાં. તેણે ખીચારી ઉપાના ગુસ્સો ગળ્યો નહિ, અને એકી દશે તે પુરૂષ રહ્યો જોઈ રહી-અને દૂરથી, રસાલ હોડને-જાણે સુખન કરતી હોય તેમ-વાહ્યા-ઉપાનો કોપ વધ્યો. તે સખત થઈ; જવાબમાં સુંદરીએ માત્ર કપાળપર હાથ ફેરવ્યો-અને તેની નફદાઈએ માઝા મુકી-તે નીચી વળી ને પુરૂષના ગાલ પર ગાલ મુકી પાછી સૂતી. મર્યાદાશીલ અને નિર્દોષતાનાં અવતાર સરખી ઉપા શરમાઈ ગઈ, ચાલી ગઈ; અને રથપર ચઢેલા રવિરાજને ફરીઆદ કરી.

અનાદિ કાલના અનુભવી, વૃદ્ધાવસ્થા છતાં દીને દીને નવું બાલપણ ધારતા ભગવાન સૂર્યનારાયણ વાત સાંભળી હસ્યા. હસતાં તેણે મોં લાલચોળ થયું અને ધીમે ચાલતા રથને થંભાવી આડોમાંથી એકી દશે જોઈ રહ્યા; સ્ત્રીનું રૂપ જોઈ તેના અનુભવી હૃદયમાં પણ નવા અકુરો ફૂટયાં; તેને પોતાના અનંત કાર્યચક્રપર તિરસ્કાર આવ્યો. તેને પણ થયું કે એક દિવસની તેને દૂરસદ હોત તો પૃથ્વીપર અવતાર લઈ આ રમણીની સેવા કરત.

રમણીને રવિરાજની હાજરીનું લાન થયું, અને તેના પ્રકૃત્વ મુખ રહ્યું તે એકી દશે જોઈ રહી. ખીચારી સૂર્યે નિશ્વાસ નાંખ્યો; યુગોના યુગ પહેલાં કરેલા વિહારો વાદ આવ્યા.

“તમ્હે પણ આખરે ઉગ્યા ખરા!” જરા ટાળમાં યુવતી બમડી ને નહાનકડા નાકનું ટેરવું ફલાવી ઇપકો દેવા લાગી. સૂર્યનારાયણ આ રોડ સાંખી રહ્યાં-આવી મનોહારી સુંદરીનો નિર્દોષ ઇપકો સાંભળતાં તેમનો અંતર પણ આનંદ નાંખે હિંચવા લાગ્યો.

પણ તે સુંદરીના હૃદયમાં સૂચકેવને કપકા આપવા જેટલી કઠોરતા અત્યારે નહોતી, તેણે ચારે તરફ જોયું ને પાછી બમ્બડી: “શું સરસ તૃપાવન!” પછી તરત તેણે હસી, હાઠ કરડયા; તેની આંખમાં તોફાન ચમક્યું. “પણ આ તૃપાવનની સમાધી છુટતીજ નથી!” તે નીશ્ચલ નયને સતેલા પુરૂષના મોં સહાયું જોઇ રહી—પહેલા વહી ગઇ—પણ તેના નયનોની તૃપા છીપી નહિ; બે વખત તેણે મોંડું પાસે લીધું;—આથે લીધું; બે વખત તે મોંડા પાસે આંગલી લઇ ગઇ ને પાછી લાવી. આખરે જીવ ન રહ્યો—તે નીચી વળી ને ધીમેથી મદભર્યા, કાડભર્યા અવાજે બોલી: “ઋષિરાજ! ક્યારે સમાધિ છોડશો?”

પુરૂષે ધીમેથી આંખો ઉઘાડી, ને પલ વાર તેમાં વિસ્મયતા આવી ને ગઇ—તેણે હાથ સુંદરીની કાંઠે નાંખ્યા.

“આ સ્વપ્ન, કે સાચું?”

“ઋષિરાજ! તમ્હારા જવાને મન સ્વપ્ન—અત્યારે તો સાચું. જુઓ ભગવાન સવિતાનો ક્યારનો ઉદય થયો છે!” ટોળમાં મંજરી બોલી “અને શિષ્ય વૃન્દો ક્યારના દલ” વિણવા નીકળી પડ્યા છે. આ તૃપાવનના વૃદ્ધ હરિણો આપના વંદન માટે આ આવીને ઉભા.”

કાંકે, આ શબ્દોએ ઉભી કરેલી કદપના સહિતો અનુભવ કરવા થોડીવાર મૂગે મોંડે પડી રહ્યો ને પછી કહ્યું:

“ને સુંદરી! તમ્હે ઈંદ્રલોક છોડી અહિંયા શા માટે આવ્યાં છો?”

પહેલાં આંખની એક અદ્ભુત ચમકે આ પ્રશ્નનો જવાબ દીધા; અને પછી મીઠું, પથ્થર પીગળાવે એવું હાસ્ય હસીને તે બોલી: “મહારાજ! આપની તપશ્ચર્યાએ ઈંદ્રાસને ડોહાવ્યાં છે—તેથી?”

“મહારો તપ ભંગ કરવા આટલી તરદી! ઠીક ત્યારે” કહીં બેઠેલી મંજરીની કાંઠે વલગી કાંકે બેઠો થઇ ગયો. “મહારો તપશ્ચર્યા રહી ઉચી. હમે છો એટલે બસ છે.” તે અને મંજરી બંને અડખડાટ હસી પડ્યાં.

“હવે શું કરીશ?”

“હવે કાંઇ વ્યેજો મળે તો મોંડું ધાઇએ, ને પછી નહાસીએ.”

“મહારા તો પગ દૂષિ છે.”

“કાંઇ નહિ. સેવક હાજર છે. ન્યારે માનમાં હતાં ત્યારે કેટલીવાર ઉંચડીને લાઇ ગયો; તો હવે કાંઇ કુટકારો છો!”

“ચાલો ત્યારે” કહી મંજરીએ જે ભય—કર રસ્તે તેઓ ઉતરી આવ્યાં હતાં તે તરફ બહીતાં બહીતાં નજર કરી, અને આગળ ચાલવા માંડ્યું.

નિર્મલ પ્રભાતનો મીઠો આલ્હાદ અનુભવતાં, સ્વચ્છદે પથરાઇ રહેલી વનની શોભા નીહાળતાં, પ્રમલ પ્રેમના બંધનના ભાનથી મસ્ત બની, તે બંને રસ્તો કાપવા લાગ્યાં. નિર્જનતા, યાક, સૂર્યનો સખત થતો તાપ—તેનો તહેમને હિસાબ નહોતો. બંને અજાન હતાં—એક ગર્વથી, બીજો વ્યવસાયથી; એ બંનેની નવી ઉઘડેલી આંખ આગળ રસ સમાધિ સાધેલા વિશ્વામિત્રોજ સર્જની શકે એવી કિવરએ રંગેલી નવી સૃષ્ટિ ખરી થઇ.

તે સહિને નથી ભવિષ્ય, નથી ભૂત—માત્ર વર્તમાનજ છે. ત્યાં સદાયે વસન્તજ છે—હૃદયની એકતાનતાની; સદાયે શોભે છે—સહામા હૃદયનો શીતરશ્મિ; સદાયે વર્તે છે—આ અમીધારાઓ સહામા નયનમાંથી કે અધરમાંથી. આમ અદ્ભુત સહિનો અનુભવ ભૂટતા તે બંને ચાલ્યાં.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

બે સભાડાં.

કાંકે અને મંજરી છેક બપોર પછી એક ન્હાના ગામડામાં પહોંચ્યાં; અને એક ગરીબ ગામડીયાનું આતિથ્ય સ્વીકાર્યું, અને પોતાનાં ફાટેલાં વસ્ત્રો છોડી, બડાં ને હલકાં કપડાં પહે્યાં. ત્યાર પછી મોટો રસ્તો આધો મૂકી, ન્હાની પગથીયો પર થઇને, ખેતરો ઓળંગી તેઓએ પંથ કાપવા માંડ્યો.

“આપણે હવે ક્યાં જઇશું?”

“પાટણ,” કાંકે કહ્યું.

“ચાલીને!”

“હાર્તો,” કાંકે હસીને કહ્યું. “કેમ યાત્રી ગઇ?”

મંજરી કાંકેને વળગી પડી. “નહિં યાક લાગે?”

“જોઇએ. કાંઇ મોટું ગામ આવે તો બને.”

“શું?”

“કોઈનાં ઘોડાં તરફ તરફ”

“પણ પૈસા વગર”—

“પૈસા પાટણ જઈને આવી લઈશું.” કાકે કહ્યું.

“મહારી પાસે તો આ દ્રાક્ષની કંડી છે. લેનાથી શું થાય ?” કાકે ખડખડ હસી પડ્યા. તે રાતે પણ તેઓ ચમકતા તારાઓની માંચાતી ઉઘડતી આંખની શરમ રાખ્યા વગર એકમેકથી લપાઈ ઝાડની નીચે પડી રહ્યાં. સઠારે એક બીજું ગામડું આવ્યું, અને તેનું આતિથ્ય પણ તેમણે સ્વીકાર્યું. ત્યાં તેમને ખબર મળી કે થોડે દૂર એક વણઝારાની પોઠ પડી હતી, એટલે ત્યાં ફાઇ ઓળખીતું મળશે એમ ધારી તેઓ ત્યાં ગયાં. પોઠ મોટી હતી અને તેની સાથે ઘોડા ને રથો પણ હતા.

કાકેને માગ્યા એક વર્ષ્યા. તે પોઠના શેઠ પાસે ગયો, અને એક ઘોડીની ચાચના કરી. શેઠ પછલાં હસ્યો, પછી કાકેનું વાક્યચાતુર્ય ને મંજરીનું મુખ જોઈ પલળ્યો, અને કાકે ઉદાસતાનો દોસ્ત છે બીજી પાણી પાણી થઈ ગયો; પણ અણબધા વટેમાગુંને ઘોડી આપતાં તેને જીવ ચાલ્યો નહિ. કાકે કાંઈ બોલ્યો નહિ, માત્ર હસ્યોજ; અને શેઠની પરાણા ચાકરી સ્વીકારી, કપડા બદલ્યાં. મંજરીએ રાંધ્યું ને બનને એ ખાધું.

તે નીરાંતે ફરતો હતો, પણ તેની નજર ઘોડાઓ પર હતી; અને એક પાણીદાર ઘોડીને તેણે પારખી કહાડી. ઘોડીવારે શેઠને સહમજબી ઘોડા પારખવા તે નીકળ્યો.

બૈરાંઓ થોડેક દૂર એક ઝાડ નીચે બેઠાં હતાં; અને પુરૂષો બધા ભેગા ઉભા રહ્યા હતા, ત્યાં કાકે શેઠને ઘોડાઓનાં ગુણનું વર્ણન કરતો હતો. શેઠ આ હોંશીયાર બ્રાહ્મણ પર પ્રસન્ન થઈ, ઘોડાવાલાંને બોલાવ્યા, ને તેની પરીક્ષા માટે ઘોડાઓ મંગાવ્યા. શેઠ બીચારા કાકે પાથરેલી જાળમાં ખેંચાઈ આવતા હતા.

તેણે એક ઘોડો તપાસ્યો, પલાણ્યો, તેને વિશે અભિપ્રાય આપ્યો; પછી બીજાની, પછી ત્રીજાની એમ પરીક્ષા લીધી; અને દરેકના ગુણનું વૃથાકરણ સાંભળી શેઠ ને તેના મિત્રો દિગ્ગજ થઈ ગયા. શેઠ અસાવધ થઈ ગયા; એટલે ધીમે ધીમે દરેક ઘોડો તપાસતા કાકે ખેંચાઈ ને ખેંચાઈ ચક્કર લેવા માંડ્યું. બૈરાંઓ પણ આ પરીક્ષા જોઈ રહ્યાં. એક વખત તે ચક્કર મારતો, તેમની આગળ ગયો, ઘોડો ઉભો રાખ્યો તે મંજરીને પાસે બોલાવી ઘોડાના ગુણ

દેખાડ્યા; અને કાનમાં કહ્યું: “મંજરી! ઘોડી તોફાન કરતી આવે તો ખસતી નહિ.” પાછો કાકે શેઠ પાસે આવ્યો.

આખરે કાકે પેલી ઘોડી પલાણી, ને તેના હપ્તોના પાર રહ્યો નહી. જેવી તે દેખે રૂપાળી હતી, તેવીજ ચાલવે પાણીદાર હતી.

“શેઠ! આ ઘોડીની કિંમત ત્રણ ભુવ-નમાં થાય તેમ નથી. જયદેવ મહારાજને તમેલે શોભે એવી છે.”

“ત્યારે અહિંયા નહિ વેચીયે” શેઠે હરખાતાં કહ્યું.

કાકે એક ન્હાનું ચક્કર લીધું—ઘોડીયે એસનાર પણ પારખ્યો ને તામે થઈ.

“શેઠ” ઘોડી ચાખડતા કાકે કહ્યું “જુવો હવે એનું પાણી દેખાડું છું. જુઓ કેમ જાય છે.”

બધા એકાદશે જોઈ રહ્યા ને કાકે ઘોડીને ગાળ ચક્કર ફેરવવા માંડી. ઘોડીને ચક્કર આવ્યાં, તેનાં નરકોરાં ફાટી ગયાં, ચારે પગે તે સુદર્શન ચક્રની ત્વરાથી ફરવા લાગી.

કાકે હસતો હતો; શેઠ ને તેના મિત્રો આનંદ લેતા હતા. પણ એકદમ કાકે લગામ છોડી દીધી, હાથ ઉંચા કર્યા ને “ઓ બાપરે” કરી ચીસ પાડી. ઘોડીની ઝડપ રોકાય એમ નહોતી; બધા ચમકી ગયા ને હાહાકાર કરવા લાગ્યા.

એકદમ ઘોડી ચક્કર ફરવા છોડી, બધા ઉભા હતા ત્યાં આવી—બધા દોડતા નહોતી ગયા. ત્યાં થોભી; કાકે માત્ર તેની ડોક પકડી હતી. ઘોડીયે ફાટેલે ડાળે ચારે તરફ જોયું—ને એકદમ બૈરાંઓ તરફ ધસી. બૈરાંઓ નાઠાં: મંજરી માત્ર ઉભી રહી—શાન્તીથી, ગૌરવથી, ગર્વથી. તે કાકેનો પ્રભાવ જાણતી હતી.

ઘોડી ઉભી રહી, કાકે ટટાર થયો, નીચા વળી હાથ પહોળા કર્યા; ને બીજી પગે મંજરી તે બાથમાં કુદી. કાકે તેને એવી લીધી, ને ઘોડી ઉંચું ધાલી, પવનવેગે ત્યાંથી નાડી. વણઝારાઓ સહમજબા, આશ્ચર્યચકિત થયા, શેઠે માથું કુટ્યું—પણ દૂર, દિશિતજમાં પંખા સમાન દેખાતી ઘોડી વધારે ને વધારે ને અસ્પષ્ટ થતી હતી.

ઘડીઓની ઘડી સુધી, ઘોડી આ બનને પવનવેગે લઈ ગઈ; અને તેણે ધણોયે પંથ કાપ્યો. સૌરાષ્ટ્રની સીમા આવી લાગી. રાત અજવાળી હતી એટલે રાતે પણ તે આગળ વધ્યાં.

મધરાત ગયા પછી ઘોડી વારે રસ્તા પર કોઇ સ્ક્રાપ્સ આવતા ઘોડાના પગલાં સંભળાયાં. કાકે સાવધ થયો, મંજરીને ધ્યાન રાખવા સૂચવ્યું. તેને બ્હીક લાગી કે રખેને તેની શોધમાં નીકળેલો કોઇ સૈનિક તો નહિ હોય? તેણે ઘોડી રોકી અને રસ્તાની બાજુની આડીમાં તેને લઇ જઇ માંધી આવ્યો; અને મહા મુસ્કેલીએ મંજરીને એક આડપર ચઢાવી, પોતે પણ ત્યાં ચઢીને બેઠો. સ્ક્રાપ્સના ઘોડા પણ આવજ તરફ આવતો હતો એમ તેના પગલાં પરથી જણાતું હતું. એકજ ઘોડેસ્વાર છે એમ ખાતરી થતાં કાકેને હિંમત આવી, તે આડ પરથી નીચે ઉતર્યો, ને એક મળખૂત, સુકી આડની ડાળ હાથમાં આવી, એક આડની પાછળ લપાઇને બેઠો.

પેલો ઘોડેસ્વાર આવ્યો ને કાકે પણ વિસ્મય થયો. તે ઘોડાપર પણ એ જણ હતો. ને તેમાંની એક સ્ત્રી હતી. કાકે ધ્યાન દઇને જોયું—સ્વારનું માથું ઉઘાડું હતું. ચંદ્રના તેજમાં કાકે મ્હોડું જોયું—પારખ્યું. તે સ્વાર રા' જોગાર હતો.

કાકે જરા વિચાર કર્યો, રા' અહિંયા આમ એક સ્ત્રીનું હરણ કરી જતો! પણ તેના ચંચળ મગજને આ પ્રસંગ કોઇ અસાધારણ લાગ્યો; એટલે તે વિષે માહિતી મેળવવાની તેને ઉત્કંઠા થઇ. જેવા જોગારનો ઘોડો પાસે આવ્યો કે એકદમ તે બહાર નીકળ્યો, અને દોડતા ઘોડાના પગમાં જોરથી ડાલીની ડાંગનો પ્રહાર કર્યો.

ઘોડો થંભ્યો, આડ થયો ને એક મહા પ્રયત્ને ઉપર બેઠેલાં બન્નેને ભોંયપર ફેંકી, નાંદો. જોગારને તેની સાથી જેવાં ભોંયપર પડ્યાં કે કાકે જોગાર પર પડ્યો, ને જોત જોતામાં આનમાં રહેલી તેની તરવાર ખેંચી પોતાના હાથમાં લઇ લીધી. જોગારે નિરાશાભર્યા અવાજે કહ્યું: “મુઆ.”

“મહારાજ! ગભરાશો નહિ. હું મિત્ર છું.”

પ્રકરણ ૧૬ મું.

જયદેવનું નાક કેમ કપાયું.

“કોણ?” ચપલતાથી ઉભા થઇ જતાં જોગારે કહ્યું. કોપથી તેની આંખમાંથી તણખા નીકળવા માંડ્યા.

“એ તો હું કાક” જોગારની સાથે પડેલી સુંદરી તરફ જતાં કહ્યું.

“કોણ બટરાજ કાક?”

“જ. હા.”

જોગારે જઇ, ઉઠવાનું કરતી સુંદરીને ઉઘાડી ને પછી ગુસ્સામાં કાકે તરફ ફરી કહ્યું— “હરામખોર! તું અહિંયાં. પાપી! તે મહને જીવતો માર્યો.

“મહારાજ! શાન્ત થાઓ. મંજરી! આ બહેનને લે.”

જોગારે કાકે લઇ લીધેલું ખડું જોયું, અને સ્ક્રામા થવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો: “કાક! તું બાર દિવસ પણ સફળો નહિં રહ્યો.”

“હું શું કરી શકું? આ મહારી બેરી આવી ને મને છોડવી લઇ આવી.”

“કોણ કવિકુલશિરોમણિની મંજરી?” અનન્ય થઇ રહેલા જોગારે, આડપરથી ઉતરી આવેલી મંજરીને જોઇ કહ્યું.

“હા. પણ તમ્હે ક્યાં જતા હતા, આમ એકલા? ભૂલ્યો. એકલા?”

“કાક! કાક! સદાયે તું મહારી આડે આવશે. ત્હેં મારા બાપનું બગાડ્યું—ને ડગલે ડગલે મહારં પણ ખરાબ કરવા બેઠો છ. પાપી!”

“મહારાજ! શું કરીયે? આપણે મિત્ર થવા માંગીએ છીએ પણ વિધિને તે રચ્યું નથી આવતું.”

એકદમ ધણે દૂરથી ઘોડાના પગલાં સંભળાયાં ને જોગાર ટટાર થઇ સાંભળી રહ્યો. તે ગ્લાનિભર્યે અવાજે બોલ્યો:

“કાક! કાક! ત્હેં મહને મારી નાંખ્યો.”

“કેમ, મહારાજ?”

“આ ઘોડા સાંભળ્યા?”

“હા. કેમ?”

“એ તમ્હારા-જયદેવના માણસો મહને પકડવા આવે છે.”

“હં! તમ્હારા વચનો પાળ્યાં?”

“કાક! તું આડે ન આવ્યો હોત તો મહારા બધાં વચન પળાઇ જત.”

“કેમ કરીને?”

“મ્હે મહિડો માર્યો, ને લોપચરં પણ બાગ્યું.” ઉતાવળથી જોગાર બોલ્યો. “ત્હારા પાટણનો દરવાજો પણ તોડ્યો ને જયદેવનું નાક પણ કાપ્યું.”

“હં! કેવી રીતે?” ચમકીને કાકે પૂછ્યું.

“કાંક! આ છેલ્લા બાર દિવસમાં કોઇએ સાંભળ્યાં નહિં હોય એવાં મહેં પરાક્રમ કર્યા છે. જ્યદેવ દેવડીને પરણવાને હતા—” કહી ખેંગારે પેલી સુંદરી તરફ હાથ કર્યો. ત્હનું નામ યોલાયલું સાંભળી આ તરફ જોયું.

“ને તમ્હે ત્હનું હરણ કરી જાઓ છો. શાખાશ મહારાજ! ધન્ય છે તમ્હારી હિંમતને.”

“પણ મુખ્યાં ત્હે બધું ધૂળ મેળવ્યું. આ જ્યદેવના સૈનિકો પાછળ આવ્યા. હવે મહારં શું થવાનું? કાંક! કાંક! ત્હને શું કહું? તું ક્યાંથી અહિંયાં આવ્યો?”

કાંક ધુંયવાયો. રા' ને રાંકયો તેથી ત્હને પરતાવો થયો ને આંખો ઝીણી કરી વિચાર કરવા લાગ્યો. પેલા ઘોડાનાં પગલાં પાસે આવવા લાગ્યાં.

“મહારાજ! એક રસ્તો છે. મહારી ઘોડી લઇ તમ્હે ચાલ્યા જાઓ. દેવડી અહિંયા રહેશે.”

ગર્વમાં ખેંગાર ટટાર થયો. “ને દેવડી જ્યદેવ માટે રાખી જાઉં? કાંક! ત્હના કરતાં મરવું સારું.”

“ભારે મહારાજ! મહારા અનદાતાનું નાક કેમ કપાવા દઉં? તમ્હે મહારા મિત્ર છો, તેથી તમ્હારો જીવ બચાવું છું. દેવડી મહારા સ્વામીની છે, તેથી ત્હને મૂકતા જાઓ.”

“કાંક! મહારી સીતોતેર પહોડી લાજે—મહારં જીનાગઢ જાય. તે કેમ બને?” કચવાઇ ખેંગારે કહ્યું. “કાંક! દોરત! ત્હને જરા દયા નથી? ત્હને મહારે માટે જરા મૈત્રી નથી? તું આમ મહારી આખી જીંદગી બરબાદ કરવા યોદા છે? માન, માન. જો આ ઘોડા આવી લાગ્યા. પછી ખીજો રસ્તો નથી.”

“હું શું કરું? મહારાજ! મહારે હાથે મહારા મહારાજને કલંક લાગવા દઉં?”

“ને મ્હને—ત્હારા મિત્રને કલંક લાગવા દેશે? જ્યદેવે શું ત્હારે માટે કર્યું છે?”

“આમ જુઓ તો કાંઇ નહિં. પણ સેવા તે સેવા.”

“કાંક! તું શું કરે છે? જો આ પેલા આવ્યા. આ એમ્હની મશાળોનો ઉત્તસ પણ દેખાય!”

“શું કરું મહારાજ! આપ પધારો.”

“ત્યારે કાંક! મિત્ર! એક કામ કર.” કહી ખેંગાર આગળ આવ્યો. “મ્હને મારી નાંખ. કાંક! આ પેલા આવ્યા! હું પકડાયો તો પેલા નીચ જ્યદેવ મ્હને પાંજરામાં પૂરશે—

મહારી હાંસી કરશે. કાંક! ભાઇ! આટલું કામ કર મને મારી નાંખ” શબ્દો પર શબ્દો ઉચ્ચારતાં ખેંગારે કહ્યું. ત્હના સંસ્કારી અવાજમાં પથ્થર પીગળાવવાની શક્તિ હતી. કાંકની આંખમાંથી આંસુની ધારા વહી. આ યેની વાતચીત સાંભળી પેલી યે સુંદરીઓ પાસે આવી, ને ગભરાઇ ધુરંકાં ખાવા લાગી; વચ્ચે મંજરી યોલવા જતી હતી પણ આડો હાથ ધરી કાંકે રોકી.

કાંકે આંસુ લુછ્યાં. “મહારાજ આ શું કરો છો?”

“ચલાવ! ચલાવ! ધડથી મહારં ડોકું જીકું કર.” કહી ખેંગારે ડોકું નમાવ્યું.

“મહારાજ!” ધીમેથી કાંકે કહ્યું: “દેવડી કાની થવા માંગે છે?” કાંકનાં મુખે પણ બચકર ગાંભીર્ય ધાર્યું.

“પૂછી જો” ખેંગારે કહ્યું.

“બ્હેન!” કાંકે સખ્તાઇથી પૂછ્યું “સાચું યોલજો! પાટણ પરણવું છે કે જીનાગઢ?”

પેલી સુંદરીએ નાજુક પણ જટાભરી શરીર-વેલ અભિમાનમાં ટટાર કરી; ને ધીમેથી ગીરવશીલ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા: “શું પૂછો છો?”—પૂછી તે જરા થોભી. “હું તો સૌરાષ્ટ્રના ધણીની—ત્હના જીવતાં, કે ત્હને મરે.”

ખેંગારે નિરાંતનો નિસાસો મૂક્યો. કાંકે પણ નિસાસો મૂક્યો ને દોડતો જઇ ઘોડી લઇ આવ્યો.

“મહારાજ! પધારો. બ્હેન? જાઓ. ભોળા-નાથ તમ્હારં ભલું કરે.”

ખેંગાર કાંકને ભેટી પડ્યો; અને પછી ઘોડીપર મ્હડ્યો. કાંકની મદદથી રાણકદેવડી પણ ઘોડીપર મ્હડી.

“મહારાજ! મ્હને આ તરવારની જરૂર નથી. તમ્હે લઇ જાઓ. જલદી કરો. આ પેલા આવી લાગ્યા. “જ્યસૈમનાથ!” કહી ખેંગારે ઘોડી દોડાવી મૂકી.

મૂંગે મ્હોડે, વિચારના વમળમાં કાંક ઉભો રહ્યો; મંજરીએ આવી ત્હને ખભે હાથ મૂક્યો.

“નાથ! શું વિચારો છો?”

“મંજરી! પાટણ ને જીનાગઢ વચ્ચે વેર વધવાનું. આ ખીચારાનું શું થશે?”

“એણે પણ અવધી કરી!”

“મંજરી! ખરે નર તો મ્હેં એક એ જોયો છે. પ્રભુએ પૂરો બત્રીશ લક્ષણો ધડ્યો

છે." મંજરીએ કાંકના કોટ પર હાથ નાંખી દીધા. "મહે" અત્યારે બીજું પણ જોયું."

"શું?"

"અત્યારે એનામાં ખત્રીશ લક્ષણ હોય તો એના મિત્રમાં આવન લક્ષણ છે."

કાંક હસ્યો, ને નીચો વળી ચુંબન કર્યું.

"હવે આપણું શું થવાનું?"

"કાંઈ નહિ. હવે નિરાંત થઈ. પેલા આપણને પાટણ લઈ જવાના. હવે તું રાણકદેવી ને હું ખેંગાર-હોંકિ. ભલે આપણને પકડીને લઈ જાય."

"હા. એટલે પેલાં બીચારાંને પણ મહારાણી છુટવાનો વખત મળે."

કાંક અને મંજરી પણ અપાટામાં જતાં હોય તેમ ટોંગ કરી ચાલવા લાગ્યાં. પણ જોત જોતામાં પેલા સૈનિકા આવી લાગ્યા, અને આ બેને જોઈ એકદમ ત્વેમને વિંટાઈ વળ્યા.

"ખબરદાર ખેંગાર! જરા ખસ્યો તો. અજબે કરીશ" કહી નાયકે આવી કાંકને જકડી બાંધ્યો ને એક થોડા પર ખેસાડ્યો, મંજરીને બીજા એક થોડાપર ખેસાડી, અને ચાર સ્વાર આગળ રહ્યા ને ચાર પાછળ રહ્યા, અને આ બધા અપાટાબંધ ચાલ્યા.

સૈનિકાએ ખેંગારને ખૂબ ટાણું માર્યા અને કાંકે તે હસતાં હસતાં સ્વીકાર્યાં. એમ કરતાં તેઓ ભાદર પહોંચ્યાં.

જયદેવ મહારાજ ભાદરના સામનતને ત્યાં રાણકદેવીની સગાઈ કરવા આવ્યા હતા; પણ અત્યારે તેમની મહત્તા એવી નષ્ટ થઈ હતી કે અકલામણનાં માર્યા તેની આંખમાંથી આંસુ નીકળી પડતાં હતાં. એવામાં ખબર આવી કે ખેંગાર ને રાણક બન્ને પકડાયાં, અને તેમને સૈનિકા લઈને આવે છે. આ સમાચાર સાંભળતાં શુભરાતના નાયત્રી જાતી એક વહેંત હોંચી આવી, અને પોતાનું વેર વ્યાજ સાથે કેમ વળે તેની વિચાર કરવામાં તે ઉઘા નીચા થઈ રહ્યા.

આખરે 'હરોડીયું' થતાં સૈનિકા આવ્યા. ને મહારાજ એકદમ જોટલાપર આવ્યા. તેનું હૈયું હરખમાં કુદી રહ્યું.

સૈનિકાએ એક કેદીને સ્હાણું ધર્યો; બીજા સૈનિકા થોડે દૂર એક અંતિ થોડાપરથી ઉતારતા હતા. જયદેવ મહારાજ બે ડગલાં આગળ ધસીને આવ્યા.

"પાપી! ચોર!"

જવાબમાં કાંકનો અવાજ ટોળમાં ગાજી રહ્યો: "પણ અનદાતા! મહારો કાંઈ ગુનાહ!"

જયદેવ પાછા હટયા, અને ડોળા ફાડી જોઈ રહ્યા. "કોણ!"

"મહારાજ! એ તો હું કાંક. આ તમ્હારા સૈનિકાએ તો જીલમ કર્યો. મહેને ને મહારી બૈરીને મારી પકડી લઈ આવ્યા. આ શું?"

જયદેવના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. તે એકદમ કાંક પાસે ઉભેલા નાયક પર ધસ્યો ને તેને બે ચાર તમાચા માર્યા. "કુતરા! આ ખેંગાર! કાંકભટ્ટને એલખખતો નથી!" સૈનિકા બધા ઢિંગ થઈ ગયા. "છોડ! આને છોડ! ને જાઓ, પાછા જાઓ નહિ. તો તમ્હને એકને છુવતો જવા દેવાનો નથી."

"મહારાજ! પણ છે શું?"

"પેલો પિશાચ ખેંગાર રાણકદેવીનું હરણ કરી ગયો."

"હું?"

"અનદાતા! ભટરાજ હતા તે જ રસ્તે તે પણ ગયો."

"ચુપ! ચંડાલ!" જયદેવે કહ્યું.

"મહારાજ! અમ્હને પકડ્યા તેની બે ચાર પ્રહર પછેલાં અમ્હે એક સ્વારને જોયો હતો ખરા."

"હા. તે જ."

"ત્યારે તે તો સૌરાષ્ટ્ર પહોંચી ગયો હશે."

"શું કહે છે? ચાલ તેની પુઠ પકડીયે."

"જી બાલો. પણ મહારી સ્ત્રી—"

"ભાદરના સામનતને ત્યાં સોંપીયે."

"હા. હા." કહી કાંકે તેમ કહ્યું ને થોડી વારે જયદેવ મહારાજ સાથે ખેંગારને પકડવા તે નીકળ્યો. સૌરાષ્ટ્રના સીમાડા સુધી તેઓ જઈ આવી, સાંજના વ્હીસે મોહડે પાછા ભાદર આવ્યા ને રાતો વધ પાટણ જવા નીકળ્યા.

"કાંક! આજે મહાર નાકે કપાયું."

"મહારાજ! શું કરીએ?" ટાંકે તેને કાંકે કહ્યું.

"એ પાપીનું જીનાગઢે હને જાગીનરેડા કરીશ."

"શું?"

જયદેવે જરા અધિરાધ્યાન કાંક તરફ જોયું. તેને કાંકની સ્વસ્થતા રચી નહિ.

"કાંક! તે કાંઈથી ન બને એવાં કામ કર્યાં છે. આટલું કર-રાણકદેવી પાછી લઈ આવ."

"મહારાજ! એ મહારાથી પણ ન બને. બરકર આપો તો હું જીનાગઢ સર કરી આવું."

“ખાનગી રીતે કાંઈ નહિં થાય ?” કય-
વાધને જયદેવે પૂછ્યું. “હું પાટણમાં મ્હોડું
શું ખતલાવીશ?” કાંકે જવાબમાં ડોકું ધુણાવ્યું.
“તું નહિ કરે ?”

“હું નહિ કરી શકું” કાંકે સુધાવું.
મહારાજ મૂળા રહ્યા. ખેંગાર રહામેનો
ગુરસો કાંકે તરફ વળવા વાગ્યો.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

મુખનો અધિકાર.

“મુંજલ” મીનળદેવીએ દાખલ થતાં
કહ્યું.

“કેમ ?”

“આ જયદેવનું શું કરવું છે ? પેલી દેવી-
ડીએ તો એને ગોડો બનાવ્યો છે.”

“ત્યારે એને પરણવા દો.”

“એ દેવડી સાથે પરણવા દેતાં મહારો
જીવ ચાલતો નથી. શું કરે ? હું વચન
આપી ચૂકી છું.”

“દેવી ! તમ્હારો સ્વભાવ પણ આડો થતો
જાય છે” જરા હસીને મુંજલે કહ્યું. “એકને
કમરજીએ પરણાવતો છે; ને બીજાને મરજી છે
ત્યારે પરણવા નથી દેતાં.”

મીનળદેવી જરા હરયાં. “મ્હોટાજી, મ્હને
મડપણનાં લક્ષણ શરૂ થયાં છે.”

“મડપણ ! મહારાથી કેટલાં ન્હાનાં છો ?”

“તું તો હજી ન્હાનો છે. સોળ વર્ષની
સીમાને તો પરણવાનો છે. પછી શું ?”

“દેવી ! શું કરે. તમ્હને રાજી રાખવા.”

“પરણ્યા પછી હું રાજી રહું એમ કરશે ?”
મશ્કરી કરતાં મીનળદેવીએ કહ્યું.

“કેમ છે હવે એ ? હું આ એ દિવસ થયા
ખખર લેવા નથી ગયો.”

“ના. હવે તો નાવ નરમ છે, ને સનેપાતે
નરમ છે. જરાક કાંઈક વખત મગજ ખસી
જાય છે.”

“એમ કે ? ક્યારે સારી થશે ?”

“કેમ પરણવાની ઉતાવળ આવી છે ?”

“એ બીચારી મ્હારે માટે પ્રાણ આપવા
નેવાર થઈ, ને હું એની ખખર ન પૂછું ?”

“તમ્હે બનતું સજો ?” તો સરસ થશે.”

મુંજલને કપાલે કરચલી વળી.

“આખો દિવસ એની એ મનક.”

“મુંજલ” ધીમેથી, ગાંભીર્યથી મીનળ-
દેવીએ કહ્યું. “તું કાઠને પરણેલો છે એમ
મ્હારા મનને મનાવા મળું છું.”

મુંજલ થોડીવાર મૂંઝો રહ્યો.

“પાછું લાટમાં તોફાન જગ્યું છે. ત્રિભુ-
વનને મોકલેલો પડશે.”

“એમ !”

“હા. મ્હે એને તૈયાર થવાનું કહ્યું છે. એ
માત્ર પેલા એના મિત્ર કાંકની આવવાનીજ
રાહ જુવે છે.”

“તે ક્યારે આવશે ?”

“એ બીચારાને જીનાગઢ તો મફત મોકલ્યો.
મ્હે હમણાંજ સાંભળ્યું કે ખેંગાર કોની મદ-
દથી આપણો દરવાજો તોડી ગયો.”

“કોની ?” ડોળા ચમકાવી રાણીએ પૂછ્યું.

“તમ્હારા દેશન ને વિશળની મદદથી.”

“હે !” ચક્રિત થયેલાં મીનળદેવીએ કહ્યું.

“આપણે ત્યારે દુધ પાધને સાપ ઉછેર્યા.”

“આજના ? ત્હમણેજ દરવાન ફેડ્યો. ને
ગદવી ન જઈ મ્હડ્યો ડોલ તો કાંઈ વધારે
પણ નુકસાન થાત. હવે મહારાજ આવે કે
એમની વળે કરે છું.”

“હા ! બહુ દિવસ આંખ આડા કાન ધર્યા.
શું દેશનિકાલ કરીશું ?”

“હાસ્તો. ગુજરાતમાં હવે એમ્હને માટે
સ્થાન નથી” ડોહ બીડી મુંજલે કહ્યું.

“વાર. પણ પેલા કાંકનું શું ?”

“મ્હને લાગે છે કે એણે કાંઈ કયું હશે.”

“એકલે હાથે એ શું કરવાનો હતો ?”

“દેવી ! એના ન્હોલો માણસ એકલો હોય
તોયે આખા રોન્યને ભારે છે.”

“ત્યારે એને તો પાટણમાંજ રાખવો
જોઈએ. એ લાટમાં સડ્યા કરે તે શું કામનું ?”

“મ્હને પણ એમ લાગે છે. જો આ મ્હારો
કીર્તિદેવ ને એ કાંકે જો એ પાટણમાં રહે તો
ગુજરાતનો જયવારો તરત થાય” કહી મુંજલે
નિસાસો ચૂક્યો.

“મુંજલ !” નયનથી, અંતે અવાજથી
આશ્વાસન આપતાં મીનળદેવીએ કહ્યું. “ત્હારા
કલા પછી મ્હે એને બહુ સ્હમજાવ્યો. પણ
જેવો ન્હાનપણમાં આડો હતો, ત્હનાથી પણ
એ વધારે આડો છે !”

“એમ ?”

“એમ કહે છે કે અવનતીનાથનું છુણુ હરામ
થાય કેમ ?”

“નરભી મહારાં. બીજું શું?”
“બહુએ લાલચો આપી-પણ એ તો એકનો એ થતો જ નથી.”
“દેવી! હું તો કુખી થવાનેજ સજ્જ થું.”

“મુંજલ! આવા નિર્માલ્ય વચનો તું બોલશે?”

“ખરી વાત છે. સત્તા ભોગવવી હોય ત્હને સુખનો અધિકાર શો?”

“સુખ પણ જોશે”—

મુંજલે ઠોકું ધુણાવ્યું; પણ એક અક્ષર દોષ વધારે બોલે એ પહેલાં એક દાસી દોડી આવી. મીનળદેવી ત્હના તરફ ફર્યા.

“બા! બા!”—
“કેમ!”

“ચાલો, ચાલો. સોમબહેન”—

“ત્હેનું શું?” મીનળદેવી ને મુંજલ બન્નેએ પૂછ્યું.

“ગભરાઇ ગયાં છે.”

“હું” કહી બન્ને જણા દોડતાં અંતઃપુરમાં ગયાં. જે ખંડમાં સોમસુંદરી સુતી હતી ત્યાં ત્હની મા ને બે દાસીઓ ઉભાં હતાં, અને ખાટલાપર નાડ આલી વેદ બેઠો હતો; અને બેભાન પડેલી સોમ ફાટા ડોળા કરી ચીશો પાડતી હતી, અને બેઠા થવાની મહેનત કરતી હતી.

“વેદરાજ!” મીનળદેવીએ પૂછ્યું.

“બા. મોટો દુકો છે.”

“શું કહો છો? જા, દાસી! સજ્જનમ્હેતાને બોલાવ.”

હાંફલાં ફાંફલાં બની મીનળદેવી, પોતાની હંમેશની સ્વસ્થતા છોડી સોમને વળગી પડ્યાં.

“સોમ! બહેન! સોમ!”

“ઓ-ઓ-ઓ—” સોમે ચીશ પાડી. ત્હેનું સુંદર મોઢું ખેંચાઇ જતું હતું.

“વેદ! માત્રા છે કે નહિ?”

“આ રહી” કહી વેદે અપાટાબધ તે ધસી સોમને ચટાડી.

મુંજલ, સોમ વદને પણ સ્થીર નયને, તખીયતવાળી સોમની સહાયુ જોઇ રહ્યો.

માત્રાની તરત અસર થઇ. સોમના ડોળા ઠેકાણે આવ્યા, અને ત્હની ચીશો સમી. ત્હની આંખ ઠેકાણે આવતાં ત્હની નજર મુંજલ પર પડી ને તે ખેંચાયેલી જામે બોલી: “કુઆ!”

“ઓ બહેન! હું છું” મુંજલે નીચા વળી હું: “કેમ છે?”

“દોડો દોડો” પાછા સોમના ડોળા ફાટવા લાગ્યા. “કુઆને પેલો ખેંગાર મારી નાખશે.”

“ગભરા નહિં!” મીનળદેવીએ કહ્યું.

“બેટા! કુઆને કાંઈ થવાનું નથી.”

“અરે ખેસી શું રહ્યાં છો!”

“ઓ-ઓ-ખસો—મહેને ઉઠવા દો-ઓ પેલી તરવાર કઢાડી-ખસો” કહી સોમની ચીશો વધી ને ત્હેણે બેઠી થવા મહેનત કરવા માંડી.

“તમ્હેને કોઇને શું? કુઆ! જો પેલો આવ્યો.

ઓ-ઓ-કુઆ જશે તો પાટણનું થશે શું?

પકડો-પકડો-ઓ-ઓ—” કહી તે બેઠી થઇ ને વેદ બીજી વાર માત્રા ચટાડે તે પહેલાં ત્હના હાથ ઉઠે પડ્યા, અને ભૂસ દબને તે પથારીમાં પડી.

“બા ખરશી જાઓ” વેદે કહ્યું “એને

હવડાવવા લો.”

“ઓ મહારી સોમ રે”—કહી સોમની માએ

ત્હને પથારીમાંથી નીચે ઉતારી.

મુંજલની આંખમાંથી એકજ આંસુનું ટીપું

નીચે પડ્યું. મીનળદેવી મરતી સોમને છોડી

મુંજલ પાસે આવ્યાં.

“મુંજલ! તું બહાર જા.”

ડોકાવતીજ મુંજલે હા કહી, અને ધીમે

ધીમે તે બહાર આવ્યો.

“મુંજલ!” પાછળથી મીનળદેવીએ

કહ્યું. રાજ્યમાતા ધુસ્કે ધુસ્કે રડતાં હતાં.

“બહુ ખોટું થયું.”

ટાઢાશથી મુંજલે જવાખ વાળ્યો “મ્હે” શું

કહ્યું હતું? મહેને સુખનો અધિકાર નથી.”

પ્રકરણ ૧૮ મું.

જયદેવને લાગતો ભય.

સોમ ગુજરી ગઇ ત્હને ત્રીજે દિવસે સઘ્ધારે જયદેવ મહારાજ આવી પહોંચ્યા; અને રાણુ-કહેવડીના ખેંગારે કરેલા હરણુની વાત સાંભળી પાટણમાં ખળભળાટ થઇ રહ્યો. પાટણનું

નાક કપાઇ ગયું એ જાણી બધા પદ્મણીઓ ખેંગાર પર ભારે બળી ઉડ્યા; અને જયદેવ મહારાજ તો અનૂનના માર્યા ગાંડા ગાંડા થઇ ગયા.

મીનળદેવીને એકલાને નિરાંત થઇ. જયદેવ દેવડીને પરણવાનો નહિ, એટલે ત્હને તો ટાટે

પાણીએ ખસ ગઇ; અને જયદેવ ખેંગાર પર કાપ્યો હતો એટલે બુનાગઢ બેવાને પાણી મહાવાનું પણ એક કારણ મળ્યું.

મુન્નલખેતાને આ વાત રમી; ત્યારે પણ સૌરક સર કરવું હતું. પણ પહેલી વાત તો લાટની હતી.

“મહારાજ!” જયદેવ મહારાજ જરા સ્વસ્થ થયા એટલે પૂછ્યું “હવે મ’ડલેશ્વરે લાટ જવું જોઇએ.”

“એને જોઇએ ત્યાં નાથ.”

“તે તો આપણાથી જવા કેમ દેવાય?”

સખનાથી મુન્નલે કહ્યું.

“મહેતાજી! હમણાં મહને કાંઈ ગમતું નથી.”

“ત્યારે રાન્ય કેમ ચાલશે?”

જયદેવે મુન્નલ રહામું જોયું. સામ મરી ગયા તેથી ત્યારે એક રીતે સંસાર ભાગ્યો હતો; કીર્તિદેવ પાટણમાં રહેવાની આખખી ના પાડતો હતો. આવી વખતે પણ અમાત્યને આટલો રાન્યકારભાર વહેતાં જોઇ, ત્યારે પોતાની નિખલતા પર તિરસ્કાર આવ્યો, અને વાતમાં રસ લેવા માંડ્યો.

“ખરી વાત છે, મહેતાજી! પણ હું શું કરું?”

“શું ‘શું કરું’ પૂછો છો? સૌરક સર કરે ને તમ્હારે ચેર લો.”

“તે હું કાંઈ છોડવાનો છું!”

“પણ પહેલાં સર કરેલું લાટ હાથમાંથી ચાલ્યું ન નાથ માટે ત્રિભુવનને ત્યાં મોકલાવો જોઇએ.”

“તે જવાને નૈયાર છે. મહને આજે કહેતો હતો. સાથે પેલા બામણાને પણ મોકલવાનો છે” યુજરાતના આવેશમાં આવી જતાં રાન્યએ કહ્યું.

“કાને કાકને?”

“હા.”

“કેમ?”

“એ હરામખોર મ્હારે અહિંયા નથી જોઇતો.”

“પણ કારણ શું? એ તો ઘણો ઉપયોગી માણસ છે. બા એને રાખવાનું કહે છે.”

“નહિ. મ્હારે તો એને કહાડી મૂકવો છે. નહિ તો હું એને દેસનીકાલ કરીશ.”

“એટલું બધું?” મંત્રીએ પૂછ્યું.

“હા.”

“એ અહિંયા રહેશે તો રાન્યનો સ્તંભ થઇ રહેશે. તમ્હને એના પરાક્રમની ક્યાં માહિતી નથી.”

“મહેતાજી!” ધીમેથી રાન્યએ કહ્યું.

“એના પરાક્રમની મહને ખબર છે. તેથીજ હું એને કહાડવા માગુ છું.”

“એ મહને રહમજ નહિ પડી.”

“ખંગાર દેવડીને ઉપાડી ગયો ત્યારે એના કાંઈ હાથ છે.”

મુન્નલ હસ્યો “મહારાજ! તમ્હને કમળો થયો છે. તમ્હે બધું પીયુંજ દેખો છો.”

“ના. મહેતાજી! મહને વ્હમ જાય છે.”

“ત્યારે એ વ્હમ ખોટો છે. એ જટલો તમ્હારો છે, તેટલો બીજા કોઇનો નથી.”

“હું નથી માનતો.” ને તે ઉપરાંત બીજું એક કારણ છે.

“શું?”

“મ્હારે ખરેખરા રાજ થવું છે.”

“તે કાણે ના કહી?”

“મહેતાજી! ન્યાં સુધી એ છે ત્યાં સુધી એ મહને રાજ નહિ થવા દે.”

“એટલે?”

“ન્યાં કોઇની નજર નહિ પડે ત્યાં એની પ્હોંચે છે; ને કોઇ નહિ કરી શકે તે એ કરે છે. એક તમ્હે છો-પણ તમ્હે તો મ્હારે મન પિતાવૃત્ત છે. તમ્હને નમતું આપવું ત્યારે હું ગર્વ માનું છું. પણ મ્હારે બે મુન્નલખેતા નથી જોઇતા.”

“મહારાજ! મ્હારા શીવાય કોઇ બીજો આ સાંભળશે તો કહેશે કે તમ્હને એનો ભય ત્રાજે છે.”

“ત્યારે મહેતાજી તમ્હારી વાત સાચી છે. એ જો અહિંયા રહેશે તો હું એનું રમકકું થઇ રહીશ-કે એક દિવસ તરવાર લઇ એનું હું કોડું કાપી નાખીશ. એ મ્હારાથી સહો નાથ એમ નથી.”

“જયદેવ! એમ તો પછી તમ્હારા પાટણમાં કોઇ બાણેશ માણસ જ નહિ રહે?”

“ભલે પણ મ્હારે સાથે મ્હારે બીજો રાજ નથી જોઇતો. તમ્હને પણ કહી મુકું છું; જો બાને કહીને રખાવશે તો બીજો દિવસે એને કારાગ્રહમાં નખાવીશ.”

“ત્યારે શીકર નહિ. એ ત્રીજો દિવસે છુટીને પાછો આવશે.”

“તો એને મ્હારે હાથે પૂરો કરીશ.”

“પણ જીવતો રાખશો તો તમને કિંગ્ડમ્ જ કરાવશે.”

“ના. તેના કરતાં મ્હારે હાથે થોડા ઘણે વિજય મળશે તો સંતોષ માનીશ.”

“હીક ! બીજા રાજાઓ આવાં રત્નો એકઠાં કરે ; તમ્હારે દૂર કહાડવાં છે. જેવી મરજી હજી વિચાર કરી જોજો.”

“એ વાત પર હું એકનો બે થવાનો નથી. જીઓની એ જીનાગદથી કેમ ન્હાસી આવ્યો ? આવાં પરાક્રમે કથમાં સાંભળ્યાં હતાં—નજરે તો કદી નહોતાં જોયાં.”

“જયદેવ ! જે તમને અવગુણ લાગે છે તે મ્હને તો મ્હોટો ગુણ લાગે છે. હીક. એમ કરો. હું કાકને કહાવી દઈશ.”

“હા. જેમ બને તેમ જલદીથી.”

પ્રકરણ ૧૮ મું.

પ્રસ્થાન.

કીર્તિદેવની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. મુંજલમ્બેડના ગભીર રહેરે, ઉભા હતા. તેના હોઠ ને નયનો નિશ્ચલ હતાં; માત્ર તેના ધીમા અવાજમાં કાંઈ લાગણીનો પડધો હતો.

“પિતાજી !” કીર્તિદેવે આંખમાંથી આંસુ લૂછી કહ્યું: “મ્હારું હૃદય ચીરાઈ જાય છે; પણ હું શું કરું?”

“બેટા !” અસ્થિર અવાજને સ્થિર કરતાં મુંજલે કહ્યું: “તું શું કરવાનો હતો ? બધું ભાવિ કરે છે. તું આવન્તી જઈ રહે તે જ યોગ્ય છે. મ્હારું ઘર તો સદાયેનું પુત્ર વિનાનું છે એમ હું માનતો આવ્યો છું. પણ બીચારા ઉબક પરમારનો તો આધાર ત્હારા પર છે.”

“પિતાજી ! પિતાજી ! તમને એમ નહિં જોલો.”

“હું સાચું કહું છું. હું દુઃખે એવો આંધજો નથી થયો કે બીજાનું સુખ પણ ન જોઈ શકું. તું આવન્તી જાય તેમાંજ સાર છે. પાટણમાં ત્હને કદી રચવાનું નથી. અમ્હારી રીત જુદી છે; અમ્હારા સંસ્કારો જુદા છે. ત્હને—મુંજને લોકાનાં સંસ્કારો ન્યારી બની રહેલી ભૂમિના સંસ્કારો છે. તું અહિંયા નહિં સુખી થાય.”

“પિતાજી ! કટાક્ષમાં જોલો છું ?”

“ના. દીકરા ! દુઃખ પડી પડી, તટસ્થ-તાથી જોવાની મ્હને ટેવ પડી ગઈ છે.”

“ને હું તે દુઃખમાં વધારો કરું છું.”

“ના ! ત્હારે સુખે હું સુખી. પરમારના પાટનગરમાં ત્હારું સ્થાન છે. મ્હારી તો એકજ વિનંતી—”

“વિનંતી !”

“હા. કોઈ કોઈ વખત સમાચાર કહાવતો રહેજે; ને હવે ‘અશ્વચર્ચ’ છોડજો.”

“પિતાજી ! તમ્હારી આરા માથે મ્હડાવીશ.”

“મ્હને તો એટલુંજ કે મ્હારું નામ રહે. પુત્રને તો ન રમાડ્યો—કોઈ દિવસ પૌત્રને તો રમાડું.”

“પિતાજી !” વાત ફેરવતાં કીર્તિદેવે કહ્યું:

“હવે કોણ જાણે ક્યારે મળીશું ?”

મુંજલની આંખમાં તીક્ષ્ણતા આવી.

“જયદેવ મહારાજ આવન્તી લેશે ત્યારે.”

કીર્તિદેવ ચમક્યો. “હે શું કહો છો ?”

“ત્યારે બીજું શું ? મ્હારો ધર્મ અહિંયા રહેવાનો છે; ત્હારો આવન્તીમાં રહેવાનો છે. એ શીવાય બીજે રસ્તે આપણે કેમ મળીએ ?”

મુંજલના હોઠ જરા ગર્વમાં મરડ્યા.

“પિતાજી !” બારી બહાર જોઈ કીર્તિદેવે કહ્યું: “આ અંડલેશ્વર મહારાજ આવી લાગ્યા.”

મુંજલ પ્રયત્ન કરી વધારે સ્વસ્થ થયો, અને ત્રિભુવનપાલ અને કાકને આવકાર દેવા આગળ આવ્યો.

“ત્રિભુવન ! કાક ! આવી પહોંચ્યા ?”

મુંજલે જરા હસીને પૂછ્યું.

“હા. મામા !” ત્રિભુવનપાલે કહ્યું. તે વિરની આંખો ઉત્સાહમાં ચમકતી હતી. “હું જરા બાને ને મહારાજને મળી આવું. જવાનો વખત થઈ ગયો.”

“હા. સુખેથી” મુંજલે કહ્યું ને ત્રિભુવનપાલ અંદર ગયા.

“કાક !” તેણે કહ્યું “આજે તો મ્હારા ત્રણ દીકરા જાય છે.”

“મહારાજ ! મ્હને દીકરો ગણો છો, એમાં આપનીજ વગાઈ છે.”

“ના. કાક ! કીર્તિદેવ ને ત્રિભુવનપાલ ગયા હોત ને તું રહો હોત તોપણ મ્હને જરા હીક પડત.”

“મહારાજની આરા થઈ એટલે પછી કાંઈ છુટકો થાય ?” કાકે કહ્યું.

“ખરી વાત છે. તું અહિંયા રહો હોત તો મ્હારે માથેથી બાર જરા ઓછો થાત. પણ હવે લાટનો બધો બાર ત્હારે શીર.”

“મંડલેશ્વર મહારાજ છે ને?”

“તે ખરું. પણ એટલું યાદ રાખજે કે તમ્હે માત્ર લાટ જીતવા નથી જતા; ત્હને યુજ્જરાત બનાવા જાયો છો.”

“હા!”

“માત્ર ત્હેનાં સૈનો હરાવવાં નથી; ત્હેના વાસીઓના હૃદય ને ટેક બે વશ કરવાં છે. ત્યાર વગરનો વિજય નકામો.”

“મહારાજ! આપના વચન સોના સમાણાં છે. હું તો લાટનો છું—મ્હને ત્યાં કેટલાક પાટણુનો દાસ ગણે છે. પણ આપ કહો છો એવી જો પાટણુની રાજ્યનીતિ રહે તો મ્હારા દાસત્વમાં મ્હને નહાનમ નથી.”

“મંજરી કેમ છે?”

“પુશીમાં છે.”

“મ્હોટાં બાને મળી ગઇ?”

“જી હા. હમણાંજ કાશ્મીરાબા અને એ મળી ને નીકળ્યાં.”

એટલામાં મીનજદેવી, જયદેવ મહારાજ ને ત્રિભુવનપાલ આવી લાગ્યા. “મ્હો-તાજી! મીનજદેવીએ કહ્યું “તું આ બધાને લીમનાથને આરે વળાવા નય છે કે?”

“હા” મુન્નલે કહ્યું.

“કાક!” મીનજદેવીએ કહ્યું. “જાજે હાં. હવે લાટ પૂરેપૂરું જીતવાનું છે.”

“બા, આપની આજ્ઞા થઇ એટલે પછી એમ્હાં બાકી શું રહે?”

“ને પેલી મૃણાલ કુંવરીને પણ ત્રિભુવનને વરાવવી છે.”

“ત્રિભુવન ત્હને ન પરણે તેથી તો કાશ્મીરા એની સાથે નય છે.” મુન્નલ હર્યો.

“કાક!” જયદેવે જરા તિરસ્કારપૂર્વક કહ્યું.

“હા!”

મીનજદેવી જરા ગંભીર થયાં. જયદેવ જે વર્તણૂક કાક સાથે ચલાવતો હતો તે ત્હને પસંદ નહોતી.

“ત્યારે હવે જીનાગઢ જીતવા ક્યારે જશે?” જયદેવે જરાક ટોળમાં કહ્યું.

“જ્યારે આપ મ્હને આજ્ઞા કરો ત્યારે.”

“મ્હને” પર બાર મૂકી ગર્વથી માથું ઉંચું કરી, કાકે કહ્યું. ત્હણે પણ જયદેવના હૃદયમાં વસેલો દેશ પારખ્યો હતો; અને

પોતાનું ગૌરવ સાચવવા ત્હણે નિશ્ચય કયે હતો. ત્હણે પણ અસ્પષ્ટ તિરસ્કારથી ઉમેયું.

“આપને મ્હારી જરૂર જણાય એટલે કહાવજો. હું તરત આવી પહોંચીશ.”

“ખેંભાર ત્હારો મિત્ર થાય છે એટલે જરૂર તો જણાશેજ” મુન્નલે હસીને વાત ઉડાવવા માંડી.

“આપણે તો ખેંભારના મિત્રો નથી જોઇતા. આપણે તો દુશ્મનો જોઇએ છે.” જયદેવે કહ્યું.

“એમ કહો મહારાજ!” માથું ઉંચું કરી, બચકર અવાજે કાકે ઉત્તર વાળ્યો “કે ખેંભાર જવા વીર શ્રેષ્ઠ જોડે લડવા વીરો જોઇએ છે. જવા તેવાથી જીનાગઢ બાંજે એમ નથી.”

મીનજદેવીને પણ લાગ્યું કે તે વચ્ચે પડશે નહિ તો વાત વધી પડશે. “લે આ સંજ્ઞન મ્હેતા આવ્યા!” “ત્રિભુવન! વખત થયો. મ્હાર હાથીઓ ખેડી થાય છે.”

“હા બા! આજ્ઞા. રજા લઇશ.”

“દીકરા! સૌ વર્ષનો થજે.”

“મહારાજ! આજ્ઞા.”

“હા બાઈ. ખજાર અંતર કહાવજે” કહી જયદેવે ત્રિભુવનપાલ બેટયા. કીર્તિદેવ ને કાકે પણ રજા લીધી ને મુન્નલ સહિત તે બધા હાથીએ મ્હડી લીમનાથને આરે આવ્યા.

ઓવારા પર લોકોની મેદની ભેગી થઇ હતી, અને આ ચારે જણને ઉતરતા જોઇ લોકોએ હર્ષનાદ કર્યો. મહાજનોએ શ્રીકૃલ આપ્યાં, શ્રાત્રીઓએ આશીર્વાચન ઉચ્ચાર્યાં. મુન્નલ મ્હેતા ને ખીજા મંત્રીઓ ત્રણે જણને બેટયા ને શુભાશીષા દીધી

* * * * *
સૂર્ય તેજમાં નાચતાં સરસ્વતીનાં તરંગો પર એક નહાની નાવડી જતી હતી. ત્હેમાં પાંચ સાત યુવતીઓ ખેડી હતી. ત્હેમાંની એ તેજસ્વી, નવયૌવના મદભરી હતી; એક કાશ્મીરા હતી, બીજી મંજરી હતી. કાશ્મીરાની આંખો તોફાનમાં નાચતી હતી; ત્હણે એકદમ મંજરીને પગે ચોટી દીધી.

“ઓ! ઓ! બા શું કરો છો?”

“તો પાછી વળી ત્યાં શું જોવા કરે છે?”

“હું તો જોઉં છું કે પાટણુ અહિંયાથી કેવું દેખાય છે.”

કાશ્મીરાએ મંજરીને એક તમાચો માર્યો “જુડી! નજર તો પેલા આરાપર હતી.”

મંજરીનું મ્હોં લાલચોળ થઇ ગયું.

“ત્યાં શું જુવે છે? ત્યાં તો બધા વહેંતીયા વીરો છે. ક્યાં અમ્હારા ભીખ, ને દ્રોણ, ને પરશુરામ!”

મંજરીના ઉચ્ચારણના ચાળા પાડતાં કાશ્મીરા દેવીએ ટાણે માર્યો. “આ જમાનામાં એવા છે ક્યાં?” ત્યાં એટલી સ્ત્રીઓ બધી હસી પડી.

“હા. બધા વહેંતીયાજ છે.” ગર્વથી મંજરીએ કહ્યું: “એક શિવાય”—તેણે ઉમેર્યું. “એક કોણ?” કહી કાશ્મીરાદેવીએ મંજરીનો હાથ પકડી હસતાં હસતાં દાખવા માંડ્યા. “બોલ! કોણ મંડેશ્વર, નહિ? બોલ.”

“ઓ બા! મ્હારો હાથ ભાંગશે” ચીસ પાડતાં મંજરીએ કહ્યું.

“તો પિત્રા એછી. બોલ હરામખોર! એક કોણ?”—કહી તેણે વધારે હાથ મરડ્યો.

મંજરીની આંખમાં હસતાં હસતાં પાણી આવ્યાં “લો હાથ જોઈએ તો ભાંગી નાંખો. હું જુહું નહિ” બોલું—

“એક કોણ? બોલ!”

“ઉદા, નવધણ, ખેંગાર ને કાળ-ભૈરવ—એ ચારનો વિન્નતા હોય તે.”

“હજી કોઈ રહી ગયું છે?” કાશ્મીરાએ હસતાં પૂછ્યું.

“હા. ને પેલી કવિકુલશિરોમણીએ પાંચનો વિન્નતા.”

“હુઝી! હરામખોર! શરમ નથી આવતી? ત્હારી બધી પંડીતાઈ ગઈ ક્યાં?”

“સમાઈ ગઈ, બધી ત્યાં” કહી મંજરીએ જે હોડીમાં મંડેશ્વર, કીર્તિદેવ ને કાકે બેઠા હતા તે તરફ આંગળી કરી.

“નકદ!”—કાશ્મીરાએ કહ્યું.

“તમ્હે બનાવી. પરણાવી શું કામ?”

* * *

મંડેશ્વર, કીર્તિદેવ અને કાકે હોડીમાં બેઠા; અને ત્રણ જણ મુગામુગા એવારા તરફ જોઈ રહ્યા. એવારાપર બધાથી નીરાળો, ટટાર, ખની, પાટણની સત્તાનો પ્રતિનિધિ, દુઃખ ભીની

આંખે જોઈ રહ્યો હતો. તે સ્વસ્થ લાગતો,—અસ્વસ્થમાં એકલું એક મહારક્ષ ઉભું હોય તેમ; પણ તે સ્વસ્થતા, તે એકલતા, દયાજનક લાગતી હતી.

“બીચારા મામા છે ત્યાં સુધી એકલાજ રહેવાના” મંડેશ્વરે કહ્યું.

“પણ એ છે ત્યાં સુધીજ પાટણનો પ્રતાપ રહેવાનો” કાકે કહ્યું.

“ને એ છે ત્યાં સુધી આર્યાવર્તમાં એકતા પણ નહિ આવવાની.” કીર્તિદેવે ઉમેર્યું.

“કેમ કીર્તિદેવજી! તમ્હે પણ નિરાશ થવા લાગ્યા કે?” કાકે પૂછ્યું.

“લટરાજ!” કીર્તિદેવે કહ્યું. “હું પાટણ ન આવ્યો હોત તો સાર થાત.

મ્હારું કુલ ન્હોતો જળ્યોતો ત્યાં સુધી હું. મ્હારી જાતને દેવી માનતો—મ્હારા બાહુમાં ઇંદ્રસમાન બળ હતું—આર્યાવર્તમાં એકત કરવું એ રમત વાત લાગતી. તે વખતે મ્હારી શક્તિઓને મર્યાદા ન્હોતી. પણ ન્યારથી મ્હે

મ્હારું કુલ જળ્યું ત્યારથી કોણ જાણે કેમ મ્હારા હાથ ભાંગી ગયા છે. હું આવ્યો ત્યારે

દેવ હતો—આખરે માણસ થઈ પાછો ચાલ્યો.

“ભાઈ!” ત્રિભુવનપાલે પૂછ્યું. “મુંગલ-લમ્હેતાથી તે તમ્હે કેવા એક પિતાની આશા રાખી હતી?”

“એમ નહિ મહારાજ! વસ્તુ મપાય નહિ ત્યાં સુધીજ મોહ રહે;—મપાય કે પછી માત્ર, ગણત્રી.”

“એમ નિરાશ શું થાઓ છો?” કાકે કહ્યું.

“નિરાશ નથી થતો. પણ લટરાજ! તમ્હારી બુદ્ધિ તો ન્યારીજ છે. શ્રદ્ધાની અનૂન વગર તમ્હે પરાક્રમ કરો છો તેમ મ્હારાથી નથી થતાં.”

“એમ નિરાશ શું થાઓ છો?” કાકે કહ્યું.

“નિરાશ નથી થતો. પણ લટરાજ! તમ્હારી બુદ્ધિ તો ન્યારીજ છે. શ્રદ્ધાની અનૂન વગર તમ્હે પરાક્રમ કરો છો તેમ મ્હારાથી નથી થતાં.”

અને, મુંગલે દેખીતી સ્વસ્થતાથી દૂરને દૂર જતી નાવડીઓ તરફ જોયા કર્યું.

સમાપ્ત.

આવા નિરાધાર સુકામલ બાળકો

મોટી સંખ્યામાં

ચાલુ સખત દુકાળના પરિણામે

દેશમાં દેખાય છે.

તેમને ઉધારવા માટે દયાવૃતિવાળાઓએ વખત ખોયા

વિના દાનની રકમો

નીચેના સરનામે મોકલી

જવ બચાવવા.

ઑન: સેક્રેટરી, નાડ્યાદ હિંદુ અનાથાશ્રમ, નડિયાદ.

આ માસિક "નીસમી સદી" કુળર્ષ મીઠા રોડ, કામા હાઉસ, "સાંબ વર્તમાન" ગ્રેસમાં મીઠા પીશિયારાદ કાવતલ પાતાન ગ્રીન્ટરે તેના માલિક હાલમકુમદ અલારખીયા રીવલ માટે છાપ્યું. અને હાલમકુમદ અલારખીયા રીવલમાં નાં ૧૮૭, સેપ્ટુબર ૩૦, માસની શરૂઆત, કુળર્ષમાં થતે પ્રસીધ કીકું છે.

રજીસ્ટર.

ખાસ રાજ મહારાજ અને પ્રીન્સોને માટે આ દવાઓ બહાર પાડવામાં આવી છે.

મળવાનો ટાઇમ સવારે ૮ થી ૧૨.

કાયમની શક્તિ મેળવવી હોય અને જીવાનીને શક્તીને પુર જોશ પાવર હોય તે

કીંચ એક ટોનીક પીલ્સ એકવાર વાપરી ખાતરી કરી જીવે.

ખાસ રાજ મહારાજોના અને રાજાઓના દુરમાનથી આ દવા, બહાર પાડવામાં આવી છે. અજબ શક્તિ દેનારી જેમની દુર કરનારી, પાંદ શક્તીને તેજ કરી શરીરની નબળી પડેલી નસોને ભરી અને મજબૂત કરી શરીરમાં કઈવતનો પુર જોશ પાવર લાવે છે. શીકા પડી ગયેલા ચહેરાને લાલ ગુલાબી બનાવી એકદમ તેજસ્વી ને કાંતીવાન બનાવે છે. કહો કેટલો અમારી આ દવામાં અજબ ગુણ સમાયેલા છે અને આ દવાથી કુતેહમ નીવડેલા ઘણાક રાજા મહારાજ તથા અમીરોના ઘણા સરડીશીકેટા પ્રઘવેત મેળવેલા છે. દવા લેનારાઓ ખાસ સરડીશીકેટા ભણવા માંગતા હો તે રજીમમાં આવી સરડીશીકેટા વાંચી પુરતી ખાતરી કરો છો.

આટ દીવસ અજમાયશને માટે દવાની કીં ૧ લા નં ૩. ૫૦ ને ખીજ નં ૩૦.

પ્રાયવેત મલવાની જરૂરત હોય તે પત્રથી પુછાવશો ૩. ૫ ફી પડે છે.

રજીસ્ટર.

અરધા કલાકમાં

નાઇટ પીલ્સનો અજબ અમત્કાર છે એકવાર વાપરો.

અરધા કલાકમાં ખરેખર પ્રેમનું સુખ મેળવવું હોય તે નીચે વાંચો પ્રેમ વીલાસી ગોળીઓ.

ગર્ભ જીવાનીનું જીવન, પ્રેમની ખરી મજા, શક્તીને પુર જોશ, પાવર મેળવવો હોય તે

નાઇટ પીલ્સ વાપરો.

ન્યાં સુધી આ ગોલીની મજા લોધી નથી ત્યાં સુધી છંદગી નકામી છે. અજબ અમત્કાર નીચે વાંચો:—

આ દવા અજબ ગુણ દેનારી છે, અત્યંત શક્તિ આપનારી, મગજને તર કરનારી, ઉદાશી, શીકર, ચીંતાભર્યા વીચારોને દુર કરનારી, એકદમ શરીરને ભયુત કરી શરીરની નબળી પડેલી નસોને ભરી મજબૂત અને લાંબી કરી પુર જોશ પાવર લાવનારી આ અમુલ્ય દવા છે. સુખમાં મીઠી નીંદ્રા લાવનારી આ પીલ્સમાં અજબ ગુણ છે. લ્યો વાપરો અને એકવાર ખાતરી કરી જીવો.

૧ ગોળીના નં. ૧ લાના ૩ પ. નં. ૨ ૩. ૩.

રજીસ્ટર.

શક્તી સંજીવન તેલ

આ તેલ પદ્મ મીનીટમાં અજબ અમત્કાર ખતાવે છે.

એકદમ કઠિંગતાને પુર જોશ (ઈલેક્ટ્રીક) પાવર લાવનાર અને શક્તી સંજીવન કરનાર આ તેલ છે અને જેની કીંમત તોલો ૧ ના ૩. ૧૭૫) રાખેલા છે. નબર બેના ૩. ૧૫૦).

શરીરના કોઈપણ ભાગની નસો જીવન વીનાની શુન મારેલી, મુરદાલ થયેલી, અને પક્ષપાત થયેલાને આ તેલ લગાડવાથી એકદમ કઠિંગત લાવી નસોને ભરી અને લાંબી તેમજ મજબૂત કરી પુરતી તાકાદ લાવી વીજલીની માફક નરોને ભક્ષત કરી પુરજોશમાં પાવર લાવે છે.

કાયમને માટે નરોમાં આ તેલ પાવર રાખે છે. ઉપલી બાબત વીશે જવાબ માંગાવવાના ૩. ૪ મોકલો તરત જવાબ મળશે. રજીસ્ટર પત્રથી મોકલવામાં આવશે.

રાજવંશી તથા પડદા બાનુઓને માટે અજબ પ્રેમનું સુખ મેળવવું હોય તે એકવાર ભેટી

નાઇટ પીલ્સ વાપરો ગોળી ૧ ની કીંમત ૩. ૫ છે.

વીકેશ હકીકત ભણવા માંગતા હોય તે મહો અગર લખો.

અરધા પદ્મ પેલેલા આવવે

વી. પી. પારસલ મોકલવામાં આવશે.

ને પારસલો પારટ સુધી મોટરથી મોકલવામાં આવે છે ને પારસલ દર દીઠ ૩. ૧ ખરચેના લેવામાં આવશે.

વૈદ્ય દુબલ ફાર્મસી:

દેવ ગીરગામ ત્રામ ટરમીનમ અંબડ.

આરોગ્ય અને સૌંદર્યને
 સંબંધ છે.

આરોગ્ય ભળવવા માટે
 જમ્યા પછીનું લહેજતદાર
 પીણ.
 જી. ઝંડુનો દ્રાક્ષારસ. જી.

બદ્ધજમી, ખાંસી, જીર્ણ જવર માટે ઉત્તમ ઉપાય એજ છે.
 માદકતાની ધાસ્તી રાખવી નહિ.

ઝંડુ ફારમાસ્યુટીકલ વર્ક્સ, શાસ્ત્રીય દવા બનાવનારા.

એલફીન્સ્ટન રોડ, મુંબઈ.

ટેલીફોન નંબર ૨૨૦૮, ટેલીગ્રામ : "ઝંડુ, મુંબઈ." સર્વ ઓપથો માટેની ડીપો,

ભુની મહાજનવાડી, કાલખાદેવી, મુંબઈ.

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન.

વૈદાના ત્રિવિધ વિષયો શાસ્ત્રીય રીતે ચર્ચાતું માસીક સારા ગ્લેઝ કાગલ પર
 તથા આર્ટ પેપરના સચિત્ર કવર પર છપાઈ.

આરોગ્ય સંબંધી તથા વૈદક સંબંધી સામાન્ય જ્ઞાન મેળવવાની માણસ
 માત્રની ફરજ છે.

આતું વૈદક જ્ઞાન મેળવવા માટે સારામાં સાડું સાધન માસીક છે. ગુજરાતના ઉત્તમ
 લેખકોના લેખોથી ભરેલું આ માસીક દરેક ગૃહસ્થે વાંચવા લાયક છે.

તુમનો મફત. વાર્ષિક લવાજમ માત્ર રૂ. ૨) એ.

જાણો : ઝંડુ ફારમાસી એલફીન્સ્ટન રોડ મુંબઈ.

કાળા સુંવાળા લોંબા વાળ મારે
ચિત્ત વસ્તુ છે :

કેશવકાંત હેર ગ્રાઈલ.

સુંગધથી બળેલાં ગળાં નેલ ગેરવાર વાપરી નિવતી
પણ એક પાટળની પેશાબમાં મનામની નિકાલ જીવનમાં આવે છે !

કારકતોરો ભગમે! હનકાસની ફાં.,

શ્રી લોંબા બાદન કેકટરો એન્ડ ગેટલ વર્કસ અને કેશવ પરચુમરી વર્કસ

૧૮૭, અમદાવાદ રહેમાન સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ.

